

VERITAS ÉVKÖNYV
2019

VERITAS ÉVKÖNYV

2019

VERITAS

Történetkutató Intézet és Levéltár

MAGYAR NAPLÓ

Budapest, 2020

Szerkesztette és lektorálta
Farkas Judit Antónia – Gali Máté – Schwarczwölder Ádám – Ujváry Gábor

Sorozatszerkesztő
Szakály Sándor

A hely- és személynévmutatót összeállította
Kocsis Annamária

Az angol nyelvű összefoglalókat Varjú László,
a német nyelvűeket Kékesi Katalin fordította

© Szerzők, 2020
© VERITAS Történetkutató Intézet és Levéltár, 2020
© Magyar Napló, 2020

ISSN 2416-0687

TARTALOM

Szakály Sándor: Az Olvasóhoz	7
Kovács Kálmán Árpád: A 19. századi református újjászületés-viták eszmetörténeti háttere	9
Schwarczwölder Ádám: Házasság és karrierépítés a kiegyezés Magyarországn – Széll Kálmán, Vörösmarty Ilona és Deák Ferenc	26
Lajtai L. László: Kulturális nemzetépítés és az elemi népiskolai történelemoktatás szabályozása a dualizmus kori Magyarországon	40
Hermann Róbert: Emlékirat vagy védőirat? Kemény Zsigmond rejtélyes műve	57
Farkas Judit Antónia: Állam, társadalom és könyvfogyasztás. A „jó” magyar könyvek kiadásának, vásárlásának és olvasásának serkentésére tett kísérletek a 19. század utolsó harmadában	74
Anka László: Miniszterelnökből lett mameluk lobbija a miniszternél: Tisza Kálmán levelei Wlassics Gyulához (1895–1902)	95
Réfi Attila: Csécsi Nagy Imre altábornagy évszázados életútja (1868–1967). I. rész. A Ludovikától a Nagy Háború lezárultáig	115
Ligeti Dávid: Hadtestparancsnokból Legfelsőbb Hadúr. IV. Károly katonai pályafutása 1916-ban	130
Hollósi Gábor: A jogfolytonosság és az államforma kérdése: a közjogi provizórium időszaka és az 1946. évi kisalkotmány	141
Orosz László: „[...] aki rám adja szavazatát, a magyar haza mellett való megmaradásra szavaz.” Klebelsberg Kunó soproni mandátuma, 1920–1922 . . .	159
Varga Ágnes: A bethleni konszolidáció jobboldali ellenzékije – Milotay István, a <i>Magyarság</i> főszerkesztője 1920–1931	174
Kissné Bognár Krisztina: „Egyetem contra akadémia”. Ideiglenes tanulmányi rend a József Nádor Műszaki és Gazdaságtudományi Egyetem Mezőgazdasági Osztályán	198

Rapali Vivien: „A tudományos versenyben megállás nincs”.	
A Smith Jeremiás-ösztöndíj mérlege	214
Kosztó Gyula: A katonai közigazgatás kérdése Kárpátalján 1939-ben.	
Gazdasági és szociális keretek	232
Joó András: Titkos diplomácia és nemzeti sorskérdések:	
Ullein-Reviczky Antal	253
Gali Máté: Nógrádsápról a tudomány Parnasszusára.	
Grenács László atomfizikus élete és munkássága (1933–2017)	276
Kiss Dávid: A Magyar Dolgozók Pártja Rendező Gárdájának	
a felállítása és kezdeti tevékenysége	292
Bertalan Péter: Az ÁVH-s médium – Júdás, avagy Péter szerepe.	
Pálos szerzetes a pokol tornácán	308
Kovács Emőke: „Egy ember, aki kétszer halt meg...”	
Egy elfeledett plébános, Ify Lajos portréja	324
Glaub Krisztián István: Adalékok Farkas Mihály szerepéhez az MDP	
„új szakaszának” idején (1953–1954)	345
Rácz János: Egy kis könyvecske és lehetőségei. Némely adat	
és következtetés az ’56-os menekültek történetéhez	363
Dévavári Zoltán: A leghosszabb év – A délvidéki magyarság	
és az Antall-kormány Jugoszlávia szétesésekor (1991)	384
Noszkó-Horváth Mihály: A gettóba kényszerítés és a deportálás a magyar	
kárpótlási jogszabályok tükrében. A vonatkozó kárpótlási iratok	407
Resumes	427
Zusammenfassungen	457
Névmutató	491
Földrajzi nevek mutatója	509

AZ OLVASÓHOZ

Immáron ötödik alkalommal köszönhetem így azokat, akik kezükbe veszik és olvas-sák a VERITAS Történetkutató Intézet és Levéltár évkönyvét. Kötetünk a 2019. esztendőben az évkönyv számára készített írásokat tartalmazza, olyan írásokat, amelyeket az Intézet és a Levéltár munkatársai, valamint hozzánk kötődő külsős szerzőink bocsátottak a rendelkezésünkre. S amelyek – úgy vélem – érdeklődésre tarthatnak számot, hiszen a szerzők tanulmányai, forrásközlései a XIX–XX. századi magyar történelem egy-egy kevésbé ismert részletét, vitatott vagy elfelejtett „elemét”, kevésbé ismert személyét hozzák közelebb hozzánk.

Magam úgy látom, ebben az évkönyvben (is) sikerült olyan csokorrá formálni az egyes írásokat, hogy azok ne csak az említett XIX–XX. századról adjanak képet, hanem arról a munkáról is, amely immáron lassan hét esztendeje a VERITAS Intézet és Levéltárban folyik. 2014. január 2-a, a VERITAS létrejötté óta sok minden változott körülöttünk, és történt egy s más velünk is.

Talán nem mindenkinek tűnt fel, hogy a VERITAS neve bővült – 2019 óta már Intézet és Levéltár –, és ez egyben azt is jelenti, hogy az elvégzendő feladatok köre és a munkamennyiség is megnövekedett, amelyet immáron közel ötvenfős csapattal végzünk. Ezen munkatársi gárda a kutató- és feldolgozó munkája során továbbra is a VERITAS számára választott jelmondatot – „... hazudni nem szabad” – tartja szem előtt. Úgy véljük valamennyien, hogy a történésznek, a levéltárosnak az a feladata, hogy a források legalaposabb megismerése után a legjobb tudása szerint fogalmazza meg az adott téma- vagy kérdéskörben a megállapításait. Mert mondanivaló mindig volt, van és lesz is. Talán akadnak, akik úgy gondolják, a múltból már mindent tudunk, kár azzal foglalkozni. Közben kiderül, hogy bizony nem kevés esetben az ismeretek hiányával is szembesülnünk kell. Ezeknek az eltüntetése is feladata és érdeke minden kutatónak a saját kutatási területén, és ha szükséges, akkor vitákat és kritikákat vállalva kell azokat megtennie. Viták és kritikák a VERITAS-szal szemben is megfogalmazódtak, megfogalmazódnak, ami nem baj, hiszen azokból is lehet tanulni. Tanultunk az elmúlt közel hét esztendő alatt is, és tettük a dolgunkat. Konferenciákat szerveztünk és szervezünk. Munkatársaink mások által szervezett konferenciákon – meghívott előadóként – vettek részt itthon és a határon túl egyaránt. Kötelességünknek érezzük az ország határain kívül élő magyar közösségek felkéréseinek eleget tenni, és személyesen is elmondani mindazt a magyar történelemről, ami őket érdekli, és ami a közvetlen kapcsolat formájában egész más hangulatot és érzést nyújt mindenki számára.

Természetesen továbbra is folyamatosan megjelentetjük a VERITAS könyvek és a VERITAS füzetek sorozatunkat, illetve közreadjuk minden évben az évkönyvünket. Amint utaltam már rá, ez a kötet immáron a VERITAS Történetkutató Intézet és Levéltár évkönyve. Mint ilyen, ez az Intézetet alapító – a második főigazgatói megbízatását 2019. január 1-jén megkezdett – főigazgató vezetői státuszának meghosszabbítása utáni első, a Tisztelt Olvasókhoz szóló írása, egyben az ötödik évkönyvköszöntője, miközben a kötet a hatodik ebben a sorozatunkban. Felmerülhet Önökben a kérdés, miért írok ismét, ha a 2018. évi VERITAS évkönyv jól megvolt a főigazgatói köszöntő nélkül, mert a lényeg úgysem az, hogy van-e „bevezetés” vagy nincs. Magam is eltöprengtem ezen a dolgon, és arra jutottam: (vissza)élek a lehetőségeimmel, és leírom ezen az oldalon röviden azt, hogy miért kellett Önöknek az előző évkönyvet az olvasókat köszöntő sorok nélkül kézbe venniük. Az ok nem egy új koncepció kialakítása volt, hanem az élet/a sors/a gondviselés közös akarata. 2019. április 1-jétől 226 napot töltöttem kórházban az élet és a halál mezsgyéjén billegve, hogy végül is a túlélésemre adott egy százalékos esély legyőzze az azt megakadályozni akaró kilencvenkilenc százalékot.

Így most ez az Önökhöz szóló néhány sor a VERITAS-ba történt visszatérésem igazolása, és bizonyítéka annak, hogy a közös akarat, az áldozatvállalás – amelyet az orvosaim, az ápolóim, szeretteim és kollégáim részéről tapasztalhattam – átsegíthet bennünket minden nehézségen, testi-lelki megpróbáltatáson. Bizonyítja ezt a létezésünk, a magyarság meg- és fennmaradása a számunkra oly tragikus 1920. június 4-ei – a versailles-i Nagy-Trianon palotában aláírt – békediktátum után, amelynek hatása napjainkig érezhető. Mindennek ellenére elmondható, hogy „él nemzet e Hazán”.

Kívánom Önöknek, hogy ez továbbra is így legyen, és a magunk módján tegyünk mi is hozzá egy-egy apró építőkövet a közös múltunkhoz és jelenünkhöz, ezzel is alátámasztva jogunkat a jövőhöz.

Budapest, 2020. május 1.

Prof. Dr. habil Szakály Sándor, DSc
a VERITAS Történetkutató Intézet és Levéltár főigazgatója

KOVÁCS KÁLMÁN ÁRPÁD

A 19. SZÁZADI REFORMÁTUS ÚJJÁSZÜLETÉS-VITÁK ESZMETÖRTÉNETI HÁTTERE

BEVEZETÉS, MÓDSZERTAN

A „magyarországi református ébredés” történelmi jelenségének az 1990-es évektől kibontakozó, mára örvendetesen meggyarapodott szakirodalma van.¹ Jelen tanulmány egy újabb láncszemet illeszt be annak bizonyításába, hogy a magyarországi református egyház egy hosszú életű generáción belül (például Vay Miklós báró [1802–1894], Beöthy Zsigmond [1819–1896], Tisza Kálmán [1830–1902], Kún Kocsárd gróf [1803–1895]) legalább négyszer (1841–45-ben, 1858–59-ben, 1879 körül és 1891–97-ben) élt át egy-egy hasonló vitát. Ezen viták fő tárgyai a vallásegyenlőség, az újjászületés, a belmisszió, az önkéntes adakozás, a lelkeszi nyomorúság, az állam-

¹ Lásd pl. GERGELY Jenő–KARDOS József–ROTTLER Ferenc: *Az egyházak Magyarországon. Szent Istvántól napjainkig*. Korona, Budapest, 1997. 196–197. – HATOS Pál: A magyar protestantizmus és eszmei fordulata Tisza Istvántól Ravasz Lászlóig. *Múltunk*, 2005/1. 89–117. – KÓSA László: Vallási mozgalmak Dél-Magyarországon az újkorban. In: Uő: *Művelődés, egyház társadalom. Tanulmányok*. Budapest, Akadémiai, 2011. 185–201. – KOVÁCS Ábrahám: *The Origin of Scottish-Hungarian Church Relations. The Settlement and the First Years of the Scottish Mission in the 1840s*. Debrecen, D. Dr. Harsányi András Alapítvány Kuratóriuma, 2001. – KOVÁCS Ábrahám: *History of the Free Church of Scotland's Mission to the Jews in Hungary and its impact on the Reformed Church of Hungary 1841–1914*. Oxford–Vienna–Frankfurt, Peter Lang, 2006. (A továbbiakban: KOVÁCS Á, 2006.) – KOVÁCS Ábrahám: Mária Dorottya nádorné és a modern protestáns angolszász és német eszmék terjedése Magyarországon. *Századok*, 2006. 1531–1550. – KOVÁCS Ábrahám: Ballagi Mór és a Skót Misszió: megtérés, áttérés vagy kitérés? Egy liberális protestáns zsidó életútjának kezdete. *Confessio*, 2007/3. 109–125. (A továbbiakban: KOVÁCS Á, 2007.) – KOVÁCS Ábrahám: A debreceni új ortodoxia továbbélése. Csiky Lajos (1852–1925) belmisszió-teológiai elképzelései. *Mediarium*, 7/1–2. (2012) 75., 78–84. – KOVÁCS Ábrahám: A budapesti református belmisszió központja. A Németajkú Ev. Ref. Leányegyház rövid története (1859–1912). *Egyháztörténeti Szemle*, 2016/3. 3–23. (A továbbiakban: KOVÁCS Á, 2016.) – MOLNÁR Sándor Károly: Definálható-e az ébredés történeti fogalomként? In: *Tavaszi Szél 2006*. Szerk. KEGYES-BRASSAI Orsolya. Budapest, Doktoranduszok Országos Szövetsége, 2006. 194–197. – MOLNÁR Sándor Károly: Kísérlet az „ébredés” fogalmának meghatározására. In: *A múlt feltárása – előítéletek nélkül*. Főszerk. GERGELY Jenő. Budapest, ELTE Történelemtudományok Doktori Iskola – Új és Jelenkori Magyar Történeti Program, 2006. 83–108. – SÍPOS Ete Álmos: „Kérjétek az aratásnak Urát!”. *Forgács Gyula (1879–1941). A magyar református belmisszió úttörője*. Budapest, KRE–KMTI–Harmat, 2007. 30–32. (A továbbiakban: SÍPOS, 2007.)

segély és a református egyházi autonómia voltak.² A tanulmány közvetlen előzménye az a munka, mely a *Debreczeni Protestáns Lap* hasábjain 1891–1897 között a lelki újjászületéssel kapcsolatban kibontakozott heves és kiterjedt vitát mutatta be.³ Magam ennek a tanulmánynak a megírásakor még a kifejezett cikkírói céltételezésekkel kapcsolatban tehető megállapításokat tartottam a legértékesebbeknek, hiszen minden sajtómegnyilatkozás végső oka és fokmérője a közvélemény befolyásolásának igénye és hatékonysága. A vitatkozók érvrendszerének megértéséhez azonban fel kellett tárnom biblikus, hitvallási, valamint teológiai jellegű bizonyításait is. Az „újjászületés” fogalma ugyanis dogmatikailag a kiválasztástól az üdvbizonyossáig terjedő sorba, etikailag a megtéréssel és megszentel/tet/öd/éssel alkotott háromszögbe, ekkleziológiai pedig a megtérés szükségességét hirdető „evangelizáció”, az ugyanezt a „keresztelt pogányok” [értsd: formális hitű egyháztagok] felé is képviselő „belmisszió” koncepciói közé is beilleszthető. Ennek kapcsán döntöttem el, hogy a lelki újjászületés kérdését, tradíció- és kegyességtörténeti szerepére tekintettel, a teológiai és szellemtörténeti háttér szempontjából alaposabban megvizsgálom. Ennek a vizsgálatnak az eredménye ez a tanulmány. A református vallási hagyomány ebben az esetben a bibliai korokban gyökerezik, hogy azután a reformáció tágabban értelmezett korában (1517–1648) nyerje el második csomópontját.⁴ Tanulmányom 1864-ig, a skót hatás kibontakozásának második szakaszáig viszi el a történet fonalát. Az 1870-es évek belmissziós-újjászületési vitája ugyanis jelenlegi véleményem szerint külön vizsgálatot érdemel.

² Lásd hozzá még KOVÁCS Kálmán Árpád: A belmisszió mint térátlépés. In: *Térátlépések*. Szerk. GÉCZI János–ANDRÁS Ferenc. Veszprém, Pannon Egyetem MFTK Antropológia és Etika Tanszék, 2015. 223–238. KOVÁCS Kálmán Árpád: A szabadság és üdvbizonyosság toposzai Baltazár Dezső 1921. november 8-i hódmezővásárhelyi beszédeiben. In: *A hódmezővásárhelyi Szeremlei Társaság Évkönyve 2017*. Szerk. PRESZTŐCZKI Zoltán. Hódmezővásárhely, s. n. [Szeremlei Társaság], 201., 85–102. KOVÁCS Kálmán Árpád: Az erdélyi belmisszió oktatásügyi és társadalomszervezési kihívásai 1895–1907. In: *A reformáció öröksége. Egyháztörténeti tanulmányok*. Szerk. KOLUMBÁN Vilmos József. Kolozsvár, Kolozsvári Protestáns Teológiai Intézet, 2018. 586–603.

³ KOVÁCS Kálmán Árpád: Debates on Conversion and Spiritual Rebirth in the Hungarian Protestant Press between 1891 and 1901. In: *Revival, Social Reform and Spiritual Renewal in Central and Eastern Europe. Konferenciakötet*. Szerk. KOVÁCS Ábrahám. Partiumi Keresztyén Egyetem, Nagyváradi, 2020. (megjelenés alatt)

⁴ Előre kell bocsátanom, hogy napjaink általános bibliaismereti szintje miatt a közérthetőbb katolikus szentírás-hivatkozási metódust használom. A téma protestáns jellegéhez a szóhasználatban (pl. keresztyén, Ézsaiás) igazodom.

TEOLÓGIA- ÉS SZELLEMTÖRTÉNETI HÁTTÉR

Az „újjászületés” kifejezés szólásszerű módon a köznyelvbe is utat talált, és egy mélyre ható külső hatás által indukált, belülről kifelé ható alapirányultság-változást fejez ki. Ez az egzisztenciális paradigmaváltás pozitív, sőt örömteli történés, ahogy normál esetben a földi vagy testi születés is az. Az „Ezen a napon [értsd például baleset vagy műtét napját] születtem másodszorra” vagy „XY egészen újjászületett a szerelem stb. hatására” szólásszerű fordulatok eredete két, általánosan párban használt dogmatika-teológiai fogalomban, a megtérés-újjászületésben gyökerezik.

Ezek a kifejezések ugyanannak a lelki folyamatnak vagy eseménynek a két oldalát fejezik ki, és az üdvrend (az *ordo salutis*) állomásainak különböző lelki állapotait jelentik. Már csak azért is nehéz megragadni, mi is az a lelki újjászületés, mivel abban Isten az üdvösséget mint saját állapotát lelki munkával, saját dicsőségére tekintettel alkalmazza az emberre.⁵ Protestáns felfogás szerint a választottat a Szentlélek által Krisztusba és az ő érdemébe oltja (*imputatio*), katolikus felfogás szerint a hívőt Krisztus érdemében és erejében részesíti (*infusio*). Az *applicatio salutis* következtően elfogadott láncszemei az elhívás – újjászületés – megtérés – hit – igaznak nyilvánítás – megszentelés – megdicsőítés.⁶ Ezek következetes, összekapcsolódó láncot alkotnak, melynek szemei nélkülözhetetlenek ugyan, de felcserélhetőek. A Bibliában ugyanis a különböző kifejezések használata nem mindig következetes, éppen ezért jelentésük egymásba mosódhat.

A zsidó írástudó Nikodémusnak adott jézusi tanítás és gondolatmenet lényege a tüzes kígyók történetének alkalmazása a Messiásra. Ahogy a pusztában a zsidók újjászületése volt a hívő feltekintés a póznára tűzött rézkígyóra, úgy az igazi újjászületés a felemelendő Isten- és Emberfiában való hit, akit az Atya szeretetéből küldött a világra.⁷ A történet egyértelműen utal azon messiási ígéretekre is, hogy amit Isten a törvényben (a Tórában) megkövetelt a népétől, azt maga fogja beteljesíteni.⁸ A felemeltetés egyaránt utal Jézus kereszthalálára és a keresztség evangéliumának hirdetésére. És itt rögtön abba a problémába ütközünk, hogy az „újjászületés” megfoghatatlan, csak hatásaiban tapasztalható számunkra, mint a szél. Meghaladja az értelmi fokozatolás lehetőségeit is, mivel benne az az isteni (értsd: örökkévaló) idő

⁵ *Dordrecht i kánonok* (Confessiones reformatorum). Ford. BÖRÖCZKI Tamás. Kolozsvár, Koinónia, 2000. (lat. *Canones Synodi Dordrechtanae*, a továbbiakban: CSD) 12. cikkely.

⁶ Vö. Római levél 8. rész 28–31. versei.

⁷ János evangéliuma 3. rész 1–21. versei. Vö. Mózes IV. könyve 21. rész 4–9. versek. Az ebben a szakaszban található 3. rész 16. verset szokás az „evangélium lelké”-nek nevezni.

⁸ Vö. az alábbi ígéretek: Mózes V. könyve 10. rész 16. vers – Uo. 30. rész 6. vers. Ezékiel próféta könyve 18. rész 31. vers – Uo. 11. rész 19. vers., 36. rész 26. vers.

nyomul be a földibe, ahol a *praeteritum futurum propheticum* (kijelentett, befejezett jövő) uralkodik. Ugyanakkor a fogalom kardinális jelentőségét mutatja, hogy az apostoli iratok számos helyen használják és magyarázzák.⁹ Számos más kifejezés is megfeleltethető neki: „megújítás”, „újjáteremtés”, „új élet”,¹⁰ „kéz nélkül való körülmetélés”.¹¹ Ha ezen szempontokat mind mérlegre tettük, és kiszűrjük a perspektíva-különbségeket, akkor a jánosi „újjászületés”-t leginkább a páli „elhívás”-nak feleltethetjük meg, ahol az isteni megszólítás nem külsődleges, hanem végtelenül személyes és belső formájú (*vocatio efficax*).

Különböző lelki állapotokról beszélünk tehát, amelynek vizsgálati aspektusa lehet teológiai, (vallás)pszichológiai, etikai, szociológiai, sőt történeti is. Ahogy azonban az újjászületésről (és az elhívásról) szóló tan mindig kegyelemközpontú, úgy a megtérés (és a hit) az akarati elemet hangsúlyozza. Földi születésünk titokzatos módon, akaratunkon, sőt tudatunkon kívül megy végbe, az Atyához való bűnbánatos visszatérésben azonban mindenképpen *benne van* az értelmi belátás, emocionális indítatás és hatékonyan mozduló akarat eleme.¹² Újjászületés alatt így tehát az ember egész belső lelki életének és hozzáállásának azt a csodálatos és misztikus átalakulását érthetjük, amelynek *eredménye* lehet egy krisztusi élet magasabb és tisztább lelki-ségének kibontakozása. Ennek pszichológiai aspektusait vizsgálva minden emberi megközelítésnek meg kell hajolnia azon teológiai magyarázat előtt, miszerint az újjászületés szuverén kegyelmi tényként végső soron szupranaturális valóság.¹³

⁹ „Újjászületés [fürdője és a Szentlélek megújítása]”: *Titushoz írt levél* 3. rész 5. verse. „Felülről születés”: *Jakab apostol levele* 1. rész 17–18. vers. „Újjonnan születés”: *Péter I. levele* 1. rész 3., 23. versei. „Istentől születés”: *János evangéliuma* 1. rész 13. verse; *János I. levele* 2. rész 29. vers., 3. rész 9. vers., 4. rész 7. vers., 5. rész 1., 4., 18. versei.

¹⁰ *II. korinthusi levél* 4. rész 6., 5. rész 17. versei. – *Efézusi levél* 4. rész 24. vers. – *Kolossébeliekhez írt levél* 3. rész 10. vers. A *Galatákhöz írt levél* 6. rész 15. verse egyértelműen az isteni megszentelésről szól. A parúziára, Krisztus második eljövetelére vonatkozó értelmezési tartományt kihagyjuk vizsgálatunkból, mivel nem emberi lélekállapotra vonatkozik.

¹¹ *Kolossébeliekhez írt levél* 2. rész 11–12. versek. Vö. a 6. jegyzettel.

¹² A megtérés legszebb szemléltető példázatában, a tékozló fiúról szólóban a főhős magába szállt (feleszmélt), átgondolta helyzetét, elhatározásra jutott és aszerint cselekedett. Lukács evangéliuma 15. rész 17–20. versek. A református felfogás szerint az akarati elem a megtérés esetében sem kizárólagos. A *Heidelbergi katekizmus* szerint az ember megtérése az az igazi bűnbánat, ami két részből áll, az ömber megökléséből és az új ember meglevenítéséből. A választott bibliai bizonyító apparátus (*Római levél* 6. rész 4–6. versek. – *Efézusi levél* 4. rész 22–24. versek. – *Kolossébeliekhez írt levél* 3. rész 5–10. versek. – *I. korinthusi levél* 5. rész 7. vers) jelentős része az újjászületés-textusok között is előfordult. Nem véletlen tehát, hogy majdnem ugyanannyi igés szerkezet hangsúlyoz bennük isteni cselekvést, mint amennyi emberit. *Heidelbergi katekizmus* (lat. *Confessio Heidelbergiensis*, a továbbiakban: *CH*), bármely kiadás, 88. kérdés-felelet.

¹³ Vö. SEBESTYÉN Jenő: *Református dogmatika*. Budapest–Gödöllő, Iránytű, 1994. (a továbbiakban: SEBESTYÉN, 1994.) III. rész 6–7., 16., 30., 36–37.

Bocsássunk előre még néhány dolgot. A hitvallásos és tradicionalista (vagy Ernst Troeltsch kifejezésével élve ó-) protestantizmuson belül a lutheránizmus, az anglikanizmus, az amerikai episzkopalizmus, a kálvinizmus, a baptizmus és a metodizmus rendelkezik szisztematikus teológiai látásmóddal. Az „újjászületés” esetében protestáns eszmeközösségről beszélhetünk, egy-egy fontos pont kivételével. A közkeletűen csak „kálvinizmus”-nak nevezett isteni szuverenitáshit az újjászületéstől el mer jutni a következetes teocentrizmus végpontjára. Ebből a szempontból beszélhetünk kálvinista metodistákról, pietistákról és baptistákról: például George Whitefield (1714–1770), George Müller (1805–1898) és James Haddon Spurgeon (1834–1892).¹⁴

Az emberközpontság talaján maradvá a római katolikus versus metodista irányultság választása lesz szükségszerű. A látszólagosan ellentétes tájékozódás valójában egyirányú. A lutheránus ortodoxia, az angol High Church vallásosság vagy a schleiermacheri liberális protestantizmus szakramentalizmusa, illetve egyházi üdvkövetítése, valamint az érzelmvallásos pietizmus ugyanis egyként operationalizmus. Ha ugyanis – kálvinista felfogás szerint tévesen – a megtérés és az újjászületés törvényszerű (értsd: ok-okozati) kapcsolatát feltételezzük,¹⁵ akkor szükségszerűen eljutunk a precizított megtérésmódotus mint látens üdvszerző jócselekedet szinergizmusához.¹⁶ Az ilyen vallásosság a mechanisztikus formalizmus, monotipizmus

¹⁴ Lásd például: BOICE, James Montgomery–RYCAN, Philipp Graham: *Die Lehren der Gnade*. Oerlinghausen, Bethanien, 2009. 23–24. – MACARTHUR, John: *Sklaven Christi*. Oerlinghausen, Bethanien, 2011. 139–144.

¹⁵ A kálvinizmus szerint az üdvösség határterületein a kettő elválhat egymástól, és ennek megfelelően például egyértelműen tanítja Isten Szentlelkének szuverén szabadságát a hívők idő előtt elhalt magzatainak választás szerinti újjászülésére. 1561-es Németalföldi hitvallás (lat. *Confessio Belgica*, a továbbiakban: CB), bármely kiadás, 15. cikkely. – CH, 74. kérdés-felelet. – 1567-es II. *Helvét hitvallás* (lat. *Confessio Helvetica Posterior*, a továbbiakban: CHP), XX. fejezet, 3–6. §. – 1647-es *Westminsteri hitvallás* (ang. *Westminster Confession of Faith*, a továbbiakban: WCF), bármely kiadás, XXVIII. fejezet, 5. §.

¹⁶ Operationalizmus: az adott vallásos cselekedet a Szentlélek közbejötté által, cselekedeti erejénél fogva (*ex opere operato*) közvetíti az isteni kegyelmet. Szinergizmus (gör. szün-energein = együtt munkálkodni): az üdvösség az isteni kegyelem és az emberi részvétel együttes munkája. Teljes szinergizmus a római katolicizmus: isteni kegyelem és emberi jócselekedetek *egyformán* kellenek az üdvösséghez. A látens szinergizmus leginkább rejtőzködő formája a protestáns arminianizmus, mely szerint az üdvösség elengedhetetlen feltétele a hit mint az isteni kegyelem szabad akaratú befogadása. Mindezekkel szemben a kálvinista definíció szerint az üdvösség kizárólagos feltétele a szuverén isteni kegyelem ajándékként születő/támadó hit.

és hamis aktivizmus hajlamait mutatja,¹⁷ és eleve megkérdőjeleződik benne az üdv- vagy hitbizonyosság.¹⁸

Az újjászületés baptista és kálvinista értelmezésének különbsége az, hogy előbbi felfogás szerint új személyiség születik a régi helyett. Egészen pontosan az ember által megöldökölt „Én” helyett születhet meg az emberben Krisztus, mely esemény szükségszerűen vezet a *megszentelőds* (sic!) folyamatához.¹⁹ Utóbbi szerint viszont a Krisztus által kezdett titokzatos kapcsolat (unio mystica) nem marad emberi válasz nélkül. A teremtettség személyiség totális megújulásáról van szó, ahol a hatalmasan meginduló és kirobbanó processzus a megtérés és a *megszenteltetés* (sic!) által bontakozik ki. Megjegyzendő, hogy a hívő személyiségben szükségszerűen fellépő perfekció–imperfekció feszültséget²⁰ elméletileg a kálvinista gondolkodás kezeli a legjobban, ám jellemző kísértésévé válik az észhit és a passzivizmus. Az aktívabb baptizmus²¹ ellenben leginkább a farizeizmus és a hamis perfekcionizmus által ejtethető meg.²²

AZ ÚJJÁSZÜLETÉSTAN A MAGYAR REFORMÁTUS TEOLÓGIAI HAGYOMÁNYBAN

A 17. század végétől a 19. század derekáig tartó időszak a kiterjedő, professzionalizálódó, majd államérdeknek alárendelődő cenzúraellenőrzés időszaka volt. Ebben az időszakban református könyvkiadási tevékenységet folytatni eleve csak az ortodoxia

¹⁷ Formalizmus = itt: túlzott ragaszkodás a vallási formákhoz. Monotipizmus = „egytípusúság”, csakis egy megadott forma szerinti megtérés és hit jelentheti az „igaz keresztyéniséget”. Aktivizmus = itt: a vallásos cselekményeknek való túlzott jelentőségtulajdonítás. A protestáns aktivizmus lehet szoterológiai (= az üdvösség elveszíthetősége), missziológiai (= tanítás helyett térítés) vagy eszkatológiai (= a keresztyének valamivel, például a „világmisszió” állapotával vagy Izrael Államának felállításával, támogatásával „kikényszerítik” az Úr visszajövetelét. Utóbbi alapvetően II. világháború utáni fejlemény. A John Mott-féle [1865–1955] „a missziók döntő órája” tézis keletkezésére és 1912-től kezdetét vevő magyarországi terjedésére ld.: SZIKSZAI Béni: *Ahogy én láttam. Feljegyzések a 20. századi magyar ébredéstörténetéről*. Budapest, Koinónia, 2015. 69.)

¹⁸ Ld. részletesebben a 3. lábjegyzet megfelelő tanulmányát.

¹⁹ „Mélyebben, mélyebben, kérlek azért, öld meg, ó, Jézusom, bennem az ént!” Mélyen meghajlok. Ford. dr. VARGHA Gyuláné (A *Rettungsjubel* 103. éneke) 2. versszak. In: *Hallelujah!* Szerk. dr. Kovács Lajos, Budapest, Bethánia, 1914. 132. sz.

²⁰ A *Debreczeni Protestáns Lap* hasábjain talán ezzel kapcsolatban folytatták a legélesebb vitát. Ld. később.

²¹ Ahogy már a 19. századi Amerikai Egyesült Államokban jellemző tapasztalattá vált a valamikori puritán gyökerű gyülekezetek folyamatos baptizálódása, illetve az afroamerikaiak között végzett sikeresebb baptista misszió.

²² Vö. SEBESTYÉN, 1994. III. 10., 14–16., 26., 39.

szempontjának vizsgálata alatt, majd az 1770-es évektől a többi [értsd: a katolikus] vallás sérelme nélkül lehetett.²³ Dogmatikai kérdéseket csak szőrmentén, a sorok között, prédikációs kötetek, valamint imakönyvek lapjain lehetett vizsgálat tárgyává tenni. A katolikus hatalmi túlsúllyal szemben kialakított protestáns gravaminális politika az érdeklődés irányát a bibliai kérdésekről amúgy is az egyházközéleti, -politikai és -történeti kérdések felé terelte.²⁴ Ráadásul az 1750-es évektől terjedni kezdett a felvilágosult naturalizmus (más néven deizmus). Mikor a század végén megroppant ennek szellemi alapja, a természetes vallás ideája, a magyar református szellemiség folyamatosan egy olyan intellektuális racionalizmussá (más néven intellektualizmussá) konvertálódott át, mely egyre inkább a német idealizmus hatása alá került. Mindez sorvasztóan hatott a magyar nyelven folytatott református szisztematikus teológiára.²⁵

1781-ben Magyarországon is beköszöntött a felvilágosult tolerancia. Ezzel társadalmilag felszínre törhetett a szupranaturalista-naturalista ellentét is.²⁶ Az újjászületés jelentőségének megkérdőjelezése²⁷ immár a keresztyén szellemiség felszámolásának irányába hatott.²⁸ A felvilágosodással kezdődő korszakban általánossá vált az emberi önbizalom, a hit az emberiség feltartóztathatatlan intellektuális és erkölcsi nemesedésében. Gyakran még a mérsékeltőbbek is csak azon az alapon tartottak ki az egyházi tanok mellett, hogy azok valódi értelme voltaképpen azonos az újkori idealista világképpel. A radikálisok pedig az egyházi tanok olyan mértékű „leegyszerűsítését” követelték, hogy azok szimbolikus-vallási nyelven a modern világnéze-

²³ Sajátos paradoxon, hogy a későbbiekben tárgyalandó két meghatározó református kegyességi mű közül előbbinek a kálvinista ortodoxia, utóbbinak a felvilágosult abszolutizmus tolerancia- és társadalmi béke elvű cenzúrapolitikájának szűrőjén kellett átmennie. A cenzúrapolitika átalakulásának folyamatát Erdély példáján kifejtettem: KOVÁCS Kálmán Árpád: *Az erdélyi valláspolitikai rendszere az 1760–70-es években*. (METEM Könyvek 81.) Budapest, 2018. 200–206., 310–313.

²⁴ John Duncan 1842-es nagyon találó megjegyzését idézi KOVÁCS Ábrahám: A skót protestánsok véleménye a magyar egyházakról és a politikáról a reformkori Pesten. In: *Egyházak és egyházpolitika Magyarországon és Erdélyben a 18–19. században. A Carolina Resolútiótól az 1848. évi XX. törvénycikkig*. Szerk. GÁBORJANI SZABÓ Botond. Debrecen, 2016. 216.

²⁵ Somosy János tökéletesen mutatja be a mérsékelt református szupranaturalizmus (a 19. század elejétől helyesebben: szupraracionalizmus) továbbélését. SOMOSY János: *A' dogmatica theológiának első vonásai. Kezdő tanítványai számára*. Sárospatak, s. n. 1835. §9 (10.), §11., §38 3.) (42.), §41 3.) (47.), §47 Hetedik periódus (77–82.) (A továbbiakban: SOMOSY, 1835.)

²⁶ A naturalista Bessenyei György, valamint az újjászületés által „hitelesített” keresztyénségű testvéreinek viszályára lásd FÜR Lajos: *A berceli zenebona*. Budapest, Osiris, 2000. 474.

²⁷ A Friedrich Schleiermacher 1799-es művével kezdődő „modern teológia” a szekularizálódó értelmiség számára próbálta a vallást (és nem a hitet) elfogadhatóvá tenni.

²⁸ Vö. SEBESTYÉN, 1994. III. 17–18.

tet fejezzék ki.²⁹ Nem véletlen, hogy 1830-ban már az volt az érvényes nézet, hogy „[...] papjaink látszólag inkább a régi konfesszionális orthodoxiának hódolnak formák szerint”, de „[...] úgy magyarázzák a régi betűket, amint kívánja az evangéliumi tiszta igazság, a józan filozófia, az igazságnak lelke.”³⁰

A „vizenyős racionalizmus” ezen időszakában³¹ négy forráscsoport tartotta meg a magyar reformátusok eredeti hittudatát: a hitvallási, a dogmatikus, a kegyességi, valamint az énekirodalom.³² A magyar reformátusságra hatást gyakorló öt szimbolikus (hitvallási) irat mindegyike nagyon egyértelműen tanít az újjászületés aktusáról, jeleiről és következményeiről.³³ Az újjászületéstan szempontjából – Somosy János (1783–1855) értékelése szerint³⁴ – eredeti (értsd: hamisítatlan) magyar teológiai műveknek a 18–19. század fordulóján az alábbiak voltak tekinthetők: Szikszai Györgytől (1738–1803) *A természeti és keresztyén vallás*,³⁵ Tóth Ferentztől (1768–1844) a *Keresztyén Hittudomány*,³⁶ Szathmári [Paksi] Dánieltől (1769–1818) a *Ke-*

²⁹ BUCSAY Mihály: *A protestantizmus története Magyarországon 1521–1945*. Budapest, Gondolat, 1985. 197. (A továbbiakban: BUCSAY, 1985.)

³⁰ Keresztyén katedrai tanítások. Pest. 1830. az I. kötet 72., 150., 325. oldaláról idéz TÓTH Endre: *A Második Helvét Hitvallás története Magyarországon*. In: *A Második Helvét Hitvallás Magyarországon és Méliusz életműve*. Szerk. BARTHA Tibor. Budapest, MRE Zsinati Osztályának Sajtóirodája, 1967. 33. Sajnos a szerző pontatlanul idéz, ezért csak a kor nyelvezetének megfelelő autentikusnak tűnő szövegrészletet vettem át.

³¹ A kifejezés forrására ld. [Máramaros-]Szigeti: Ritka rosta A.[Isó]-Zemplénből. *Protestáns Egyházi és Iskolai Lapok* (a továbbiakban: *PEIL*), 1845/36. 856.

³² Ezek közül az énekirodalmat lásd alább Fáy Andrásnál.

³³ *CB*, 24. és 35. cikkely – *CH* (1563) 8., 71. és 73. kérdés-felelet. – *CHP*, IX. fejezet 4–9. §-ok., XVI. 8., XIX. 9–10., XX. 3. A kálvinista ortodoxiát összefoglaló 1619-es kontraremonstráns (arminianus-ellenes) zsinati határozatokban: *CSD*, 4. kánon 12–13., 16–17. cikkelyek., IV., VIII. cáfolatok., 5. kánon 1., 7. cikkelyek., III., IV., VIII. cáfolatok. – *WCF*, VI. fejezet 5. §., IX. 3., X. 3., XIII. 1–3., XVI. 7., XVIII. 1., 4., XIX. 6., XXVIII. 1., 5.

³⁴ Az üdvösség rendje Somosy szerint: 1.) elhívás; 2.) bűnbánat; 3.) a váltságmunkában való hit; 4.) a jónak Isten iránti szeretetből való gyakorlása. 1.)–4.) = az ember újjászületett volta = Megszenteltetés (sanctificatio): nem szolgál, hanem fiúi szeretettel párosított engedelmesség. Stációi: váltság → meggyőződés → háládatosság → erkölcsi cselekedetek. SOMOSY, 1835. §152 (220.), §161 (231–232.)

³⁵ SZIKSZAI György: *A természeti és keresztyén vallás*. Debrecen, s. n. [Ev. Ref. Tiszántúli Superintendensia], s. d. [1799k]. Ifjabb Szabó Aladár (1890–1948) teológiai magántanári értekezésében kiválóan mutat az újjászületéstannak Szikszai György egész munkásságát átható jelentőségére és tartós hatástörténetére. Ifj. SZABÓ Aladár: Szikszai György élete és munkássága. *Theológiai Szemle*, 1927/5–6. 246., 285., 307., 310., 314., 324–326. (A továbbiakban: SZABÓ, 1927.) Az *Öreg Szikszai* újjászületés-képét ld. külön alább.

³⁶ Definíciója szerint: ami az isteni oldalról az elhívás, az emberiről a megtérés, azt az Újtestámentum együttesen újjászületésnek, megújításnak, újjáteremtésnek, bűnnek való meghalásnak nevezi. TÓTH Ferentz: *Keresztyén hittudomány, avagy Dogmatika theológia*. Győr, Szerzői magánkiadás, 1804. IV. szakasz II. rész CVI. § (490.)

resztyén Hittudomány.³⁷ Ezekhez sorolhatunk még a századfordulón egy Kiss János (1821–1906) nevű, akkori ószőnyi rektornak, későbbi pápai teológiai tanárnak tulajdonított, Debrecenben kiadott hitvallás-magyarázatot.³⁸ De még ezekben a művekben is az úgynevezett ésszerű ortodoxia hatását kell érzékelnünk abban, hogy a lelki újjászületést túlságosan elviszik az etikai megjobbulástan irányába.³⁹

A magyar református gondolkodást alapvető módon határozza meg két kegyességi mű, Medgyesi Pál *Praxis pietatis*, illetve az úgynevezett *Öreg Szikszai*. Előbbi az angol puritanizmus hatása alatt született.⁴⁰ Utóbbiban leginkább egy olyan svájci típusú, kálvinista pietizmussal elegyített, ésszerű ortodoxia fogható meg, mely áttételesen angol (anglikán), holland és német (pietista) hatásokat is tartalmaz.⁴¹ Medgyesi az újjászületés fogalmának rövid definícióját adja: az újjászületés a Krisztusban a kegyelem által való megbékélés.⁴² E rövid meghatározás haszna, hogy nem terjeszkedik túl a hit mértékén. Hátránya, hogy csak biblikus háttérben utal a *megelőző* isteni szeretet tényére.⁴³ Az *Öreg Szikszai* hasonlóan: az újjászületés az, ami-

³⁷ Említi SOMOSY, 1835. §47, Hetedik periódus (79.) A Sárospatakon 1815-ben kiadott mű tiszántúli hatástörténetére a Somosyn kereszti hatást kivéve egyelőre egyéb adatot nem sikerült feltalálnom.

³⁸ Ez az ordo salutis az elhívás – megvilágosodás (illumináció) – megtérés (= bűnbánat és újjászületés [azaz megigazítás]) – megszenteltetés fokozatokban állítja föl. S. a.: *A' keresztyén vallás fő ágazatának bővebb előadása, a' helvétizai vallástételt követők értelme szerint*. Debreczen, s. n., 1848. 122., 125. §

³⁹ Az ésszerű ortodoxia kettős lényege annak szellemi tartalma felől nézve: A vallás heteronóm (értsd: nem monista) természetű. A kijelentést két túlzástól egyaránt el kell választani: a racionalizmustól és a miszticizmustól. A vallás ily módon taníthat titkokat (mysterii). Ezek olyan szupranaturális hitágazatok (dogmák), amelyeket az ész fel nem találhatott volna, de az észnek nem ellene mondanak, hanem felette állnak (supra, sed non contra rationem). A kijelentés és a józan (értsd: természetes) ész látszólagos ellentmondása esetén az ész a kijelentés valódiságát igazolja (principium revelationi coordinatum). Elfogadhatóak a newtoni természet-, valamint a Lessing-Herder-féle kijelentésfelfogásnak bizonyos elemei. SOMOSY, 1835. §11 1.) (12)., §13 (14)., §38 [C.] 1.) (43)., §38 3.) (42)., §41 3.) (47). Az eredménye felől tekintve: A hitvallásokkal szemben a Biblia tekintélyét hangsúlyozza, a racionalizmussal szemben csak az úgynevezett fundamentális jelentőségű dogmákat (kijelentés, csodák, bűn, helyettes áldozat) védelmezi. A józan ész, valamint a hasznosságelv nevében az isteni kegyelem abszolútságának és a Szentlélek első bizonyágtételének kálvini tanításait háttérbe szorítja, ellenben a hit erkölcstani jellegét kidomborítja. SZABÓ, 1927. 246.

⁴⁰ *Praxis pietatis, Azaz: Kegység-gyakorlás*. Ford. MEDGYESI Pál. Debreczen, 1636 (mivel nem szolgai áttüzetésről, hanem szabad átdolgozásról van szó, tekinthetjük Medgyesi Pál önálló művének, a továbbiakban: MEDGYESI, 1636.). Ajánló levél 2v., 4v–6r.

⁴¹ SZABÓ, 1927. 241–242., 244–249., 285.. 306–315.

⁴² MEDGYESI, 1636. 127.

⁴³ Utalás a *II. korinthusi* levél 5. rész 16–21. verseire, ahol a „Mindez pedig Istentől van [...] Minthogy Isten volt az [...]” (18–19. versek) gondolatmenete tesz erről egyértelműen bizonyosságot.

kor a hívő ember haragnak fiából Istennek gyermekévé lesz.⁴⁴ Szikszainál a „lelki feltámadás” folyamata lesz a meghatározó, amely az újjászületés és a megszenteltetés stációi-ra osztható.⁴⁵ A hívő lelkében megérzi igazzá nyilváníttatását (újjászületését), de csak a bűnök elleni győzelmes tusakodásban (a megszenteltetésben) juthat a hitbizonyosság állapotába.⁴⁶ *János evangéliuma* 1. rész 12. versét Szikszai úgy magyarázza, hogy az ember hisz Jézus Krisztus nevében, és Isten ennek *nyomán* szüli újjá, amit követ a megtérés, azaz a bűn meggyűlölése és a jóra való következetes önelszánás.⁴⁷ Szikszai annyiban korrigálja magát, hogy a későbbiekben az újjászületést kiterjeszti a bűnös már azon kegyelmi állapotára is, amikor az bánkódni kezd bűnei miatt, ami igaz hitének kezdete.⁴⁸ A mennyei nemességről szóló imája pedig az isteni szuverenitáshit és a rendies (feudális) magyar közszellem csodálatos összeegyeztetési kísérlete.⁴⁹ Szikszainak a kálvinizmusból a pietizmusba való átszűszása ott érzékelhető, hogy a hit kezdetéből és az üdvbizonyosságból is valahogyan kimarad nála a krisztocentrizmus. Így marad és túldimenzionálódik az ember önmagára tekintése. Nem véletlen, hogy abban a tényben, hogy az újjászületés kapcsán Isten *válaszol* (sic!) szeretetét hangsúlyozza, a rejtett szinergizmus is megjelenik. Csakis ezen precíz definíciók birtokában tudjuk pontosan megérteni a két művön szisztematikusan, vörös fonalként végighúzódo újjászületés-gondolatot.⁵⁰

⁴⁴ SZIKSZAI György: *Keresztyéni tanítások és imádságok*. [az 1795-ös debreceni kiadás szerint, 97. kiadás] Budapest, Sylvester, 1932. 383. Kettős utalás az *Efézusi levél* 2. rész 3., illetve a *János evangéliuma* 1. rész 12. verseire. (A továbbiakban: SZIKSZAI, 1932.)

⁴⁵ Uo. 229.

⁴⁶ Uo. 79., 383.

⁴⁷ Uo. 383.

⁴⁸ „Te is hát, keresztyén ember, a te bűneid miatt való hánykódásidból és szorongatásidból azt hozhatod ki a te lelkednek vigasztalására, hogy te az Isten kegyelmében vagy és az újjászületett hívek közé tartozol; azt hozhatod ki, hogy te éppen olyan állapotú bűnös vagy, mineműeket a Jézus nagy szeretettel hív magához, mondván: »Jöjjetek énhozzám mindnyájan, kik megfáradtatok és megterhelttetek, és én megnyugtatlak titeket.« Mát. 11. 23.” Uo. 482.

⁴⁹ Uo. 385.

⁵⁰ MEDGYESI, 1636. [39.], 72., 84., 89–90., 127., 134–135., 139–140., 152–153., 173., 221–222., 234., 236–239., 246., 299., 455–456., 671., 896–897. SZIKSZAI, 1932. 10., 71., 73–74., 77., 79., 92., 94–95., 97., 105., 170–179., 229., 244., 247., 255., 259., 313., 383., 431., 452., 482., 489., 533., 545. Ezek pontos végigelemzése egy teljes tanulmány feladata lenne.

AZ ÚJJÁSZÜLETÉSTAN ÉS A KIALAKULÓ MODERN TEOLÓGIAI IRÁNYZATOK

Az első rendszeres és hosszabb ideig fennálló magyar protestáns sajtótermék, a *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap* szerkesztői, a református Török Pál (1808–1883), valamint az evangélikus Székács József (1809–1876), illetve Taubner Károly (1809–1860?) a világprotestantizmus bizonyos ágainak virágzását és a hazai egyházi élet pangását látva pozitív külföldi példák után kezdtek nézni.⁵¹ A kialakuló teológiai liberalizmus, illetve egy új típusú (az angolszász evangelikalizmussal rokon) pietizmus az 1840-es években egy pillanatra mintha az úgynevezett ébredés eltérő megközelítéseit alkották volna. Eltérő alapállásból ugyan, de egyként kritikusak voltak mind a racionalizmussal, mind az ortodoxizmussal szemben. Az „ébredés” (angol „awakening” vagy „revival”) rendkívül változatos jelentéstartalmakat magába abszorbeáló fogalma ebben a környezetben alapvetően arra szolgált, hogy a szellemileg a (francia) racionalizmus és a (német) idealizmus irányába tájékozódó magyar liberális nemesi elit gondolkodását az angolszász modell pozitívumai irányába is megnyissa. A kardinálisan eltérő missziói célok és a vallásértelmezések azonban hamarosan szembefordították egymással a két irányzatot. A liberálisok alapvetően a másik fél megtérést célzó prédikációival nem tudtak mit kezdeni,⁵² illetve – a hazai szellemiségnek megfelelően – egyre inkább hajlottak az újjászületés fogalmát a polgárosodó nemzeti megújulás egyházi sáncok mögül is segíthető folyamatára vonatkoztatni.⁵³ Ennek megfelelően a kifejezés teljes mértékben kollektív értelmet kapott. Vagyis eredeti hittani jelentése helyett inkább arra kezdett szolgálni, hogy az amúgy is

⁵¹ Az alapítás hátterére, a skótok szerepére, Mária Dorottya támogatására, az első munkatársakra és célkitűzéseikre ld. részletesebben Kovács Á, 2006. 100–103.

⁵² Kovács Á, 2016. 3–4., 6., 23.

⁵³ Vay Miklós báró beszéde az 1841. szeptember 9-i pesti konventben. Idézi és magyarázza: HAJNAL Ábel: Észrevételek Fáy András Óra-mutatójára. *PEIL*, 1842/36. 429. – Vay Miklós báró beszéde a tiszántúli tudományos küldöttség [értsd: iskolai bizottság] 1841. december 28-i ülésén. Közli: *PEIL*, 1842/1. 8. – LÓJA Károly: Unió. *PEIL*, 1842/8. 87. – TÖRÖK Pál: 13. számú szerkesztői jegyzet BAKSAY Dániel: Válasz Török Pál barátomnak című cikkéhez. *PEIL*, 1842/30. 360. – Kossuth Lajos Pest vármegye közgyűlésén 1844. augusztus 27-i beszédében definiálta az „átalakulás, nemzeti újjászületés” fogalmát mint a magyar nemzetiségre alapított [értsd: a fajok és nemzetiségek bábeli zűrzavarát elutasító], az Ausztriai Házat és az arisztokráciát [értsd: a nemességet] korlátozó népképviselői, népszuverenitási alkotmányt. Közli: *Kossuth Lajos üzenetei*. Szerk. SZABAD György. Budapest, IKVA, 1994. 63–64. – Kovács Sándor az „evilági messianizmus” kossuthi terminológiájára is utal, amikor az 1840-es éveket abban az értelemben foglalja össze, hogy „[...] a vármegye, az iskola, a gazdaság s a bilincseit rázó sajtó mind a nemzeti újjászületés fenséges evangéliomát szolgálja. [...] nincs lélek, a ki a szabadság szeretetétől, a nemzeti nagyság ábrándjától ne szédült volna édes mély mámorba.” Kovács Sándor: Deák Ferencz és a vallásszabadság. *Protestáns Szemle*, 1907/1. 7.

széthúzóknak tekintett magyarságot⁵⁴ ne a liberális individualizmussal rontsa tovább, hanem inkább megbarátkoztassa őt a nemzeti eszme kötelesség-imperatívuszával.⁵⁵ A folyamat Ballagi Mór (eredeti nevén Bloch Moritz/Móric) (1815–1891) személyében vált transzparenssé. Ballagi kiváló szellemi képességei révén a magyarországi protestantizmus és zsidómisszió nagy nyeresége lehetett volna. A későbbi pesti teológiai akadémiai tanárt az „igaz vallás”-t képviselő (értsd: szigorú) skót misszionáriusok hajlottak is volna „igazi megtért”-nek elfogadni, de valós lelki újjászületését már 1843-ban, németországi tanulmányútja során kétségbe vonták ottani pietista körök.⁵⁶

A különböző törekvésekre a református Fáy András (1786–1864) reagált 1842-es *Óramutató* című művében. Ebben dicsérte ugyan az ébredési protestantizmust laikus (értsd: nem papi, nem hierarchikus) és nyilvános (értsd: közérdeklődésből táplálkozó) szelleme miatt, ugyanakkor a protestantizmus lényegét a haladásban és a szabad vizsgálatban látta, ahol a reformáció átvette ugyan az ókori gyökerű haeresis–ortodoxia különbségtételt, de éppen maga meg is kezdte annak felszámolását, amikor nekiment a régi dogmáknak. A protestantizmus kialakulása által is katalizált fejlődés az újabb kor vízválasztójává az illiberalizmus–liberalizmus ellentétet tette, ahol a római katolicizmus szükségképpen az előbbi, a protestantizmus pedig az utóbbi oldalon áll.⁵⁷ A „modernizálódó” közszellemnek megfelelően a 18., 38., 68–69., 76., 78., 97., 109., 140. zsolttárokat teljesen ki kellene hagyni az énekeskönyvekből.⁵⁸ Fáy személyében, egyházszerzői tevékenységében és predesztinációtanáiban egyaránt nagyon keményen leszólja Kálvint.⁵⁹ A „nemzet mindenese” végül – iskolai prog-

⁵⁴ „Hányszor támadt tenfiad, szép hazám, kebledre, s lettél magzatod miatt magzatod hamvvedrel!” – olvassuk Kölcsey 1823-as *Hymnus*zában.

⁵⁵ „Hazádnak rendületlenül légy híve, óh magyar!” – olvassuk Vörösmarty 1833-as *Szózat*ában.

⁵⁶ Kovács Á., 2007. 109–125., itt különösen: 113–116. A terjedelmi korlátok miatt csak jelezni tudom, hogy ennek a hitbéli-szellemi, nemzeti (magyarosodási) alapállás-különbségen (alapvetően Theodor/Tivadar Biberauer és Ballagi Mór közötti) személyes, társadalmi és anyagi sértettségektől sem mentes viszály robbant ki az 1859-es kezdetű úgynevezett Árvaház-botrányban. A teljesség igénye nélkül ld. Kovács Á., 2016. 24–27., 29.

⁵⁷ Fáy ezzel teljes mértékben a Hegel–Schleiermacher–Baur-i definíció talapzatán áll. Magyarozatát elvégeztem itt Kovács Kálmán Árpád: A filozófia nyelve a magyar református ébredésben az előző századfordulón. Vita az erdélyi racionalizmusról. In: *A „recepta religiók” évszázadai Erdélyben. Egyháztörténeti tanulmányok.* (Erdélyi Református Egyháztörténeti Füzetek 25.) Szerk.: KOLUMBÁN Vilmos József. Kolozsvári Protestáns Teológiai Intézet, Kolozsvár, 2019. 247–272.

⁵⁸ Bucsay Mihály nagyon helyes magyarázata szerint az Isten haragjáról szóló énekek bántották a kortársak „áhitatérzését”, „[...] amikor senki nem beszél már olyan Istenről, aki haragszik.” BUCSAY, 1985. 197. Az „idő igaz, s eldönti, ami nem az” elv alapján Fáy András művét ma már szinte senki sem olvassa, ellenben az általa törlésre javasolt zsolttárok mindegyike a mai magyar református élet gyakran énekelt vagy énekelhető zsolttárai közé tartoznak.

⁵⁹ Nem véletlen, hogy Madáchnak *Az ember tragédiájában* meg sem jelenik, csak Luther. Tekintsünk el attól, hogy a református Fáy gondolatmenete éppen a nyilvánosságelv szempontjából fordul önel-

ramjának részeként – a követendő képzésmetódusokról is szót ejt. Szerinte a bibliai holt nyelvekben, a (dogmatika-)teológiában, valamint a bibliaismeretben kiképzett pap ekeket verdeső prédikációja is csak a füleknek papol. Fáy szerint a tradicionalista szellemben szóló prédikáció amúgy is csupán „önmagából szóló beszéd”.⁶⁰ Ezzel szemben a világgal, korral, emberek jelen viszonyaival, hazai étellel ismeretes teológus jó és hasznos pap lehet a saját eklézsiájában, és egyházigazgató a maga vidékén. A világi tudományok javára lecsökkentett teológiai tárgyakat is a nyugati [értsd: alapvetően német] teológiai irányzatok szellemében kell végezni,⁶¹ hagyni kell az olyan „napkeleti típusú allegóriás beszédet”, mint az óember megfeszítése és az újnak felöltözése, újjászületésnek fürdője, a jeruzsálemi templom szimbolikája.⁶² Utóbbi megjegyzésével Fáy nyersen kimondja véleményét: a zsidóság számára reális magyarosodás kell, nem szimbolikus zsidómisszió.

lentmondásba. Míg ugyanis a „nagy Luther” kiszolgáltatta egyházát a fejedelmi abszolutizmus „summum episcopusa”-nak, a „zsarnok és inkvizitor Kálvin” az egyházi főtanács által emancipálta azt a genfi városi befolyás alól.

⁶⁰ Ez nagyon súlyos és megvető nyilatkozat a hagyományos református hitvallásokkal szemben is, amelyek mindegyike szerint a prédikáció nemcsak Istenről, hanem Istenből való beszéd is („Praedicatio Verbi Dei est Verbum Dei”): „[...] a nagy Lutherrel, békés Melanchtonnal és józan Zvinglivel egy rangba helyezni nem tudom; és vele mint emberrel megbarátkozni, annál inkább őt példányomul [értsd: példaképül] venni nem bírtam soha. Az abszolutizmusnak sem istennél, sem embernél nem vagyok barátja! Ki genfi presbyteriumában, ezen protestáns inquisitio tribunaljában zsarnokilag elnökösködve, és megfélemlítve arról, hogy a reformatiót is vélemény-különbözés szülte, és ennek fölve lélekszabadság, eretnekeket üldöztet, Castellio Sebestyént Genfből száműzette, Servetet, ki ellen vendégi, igazsági, keresztyéni jogokat megtapodott, elevenen megégettette, sok másokat tömlöcöztetett; sőt megfélemlítve, hogy ő maga is milly kínosan üldöztetett tanjai miatt, rendszeres munkát készített, a protestáns egyház azon jogának kivívására, hogy az eretnekeket tűzzel-vassal pusztíthassa; ki Zvinglinek jogát épen úgy foglalá el, mint Americus Vesputius a Colombét, — emberem soha nem lehetett.” Fáy András: *Óra-mutató*. Pest, Trattner-Károlyi, 1842. 23. (A továbbiakban: Fáy, 1842.)

⁶¹ Fáynek annyiban igaza volt, hogy az 1840-es években még tényleg ezek számíthattak országfejlődési szempontból mintáknak. Legfeljebb csak alakulóban voltak ugyanis azok a konzervatív skót, angol, holland, valamint egyesült államokbeli teológiai szemináriumok, amelyek az 1800-as évek végére, majd az 1920-as évekre már igazi kihívóivá lettek a tudományosan beágyazottabb liberális teológiáknak. Európában az 1900-as évek végére ismét egyeduralkodóvá vált egy teológiai egyszisztencializmussá modernizált liberalizmus. Anette Merz (aki a történeti Jézusra vonatkozó kutatásait alapvetően maga is az úgynevezett történet-kritikai módszer alapján végzi) önkritikus véleménye szerint azonban ez az iskola nem ad kielégítő válaszokat a hitre vonatkozó egyéni és társadalmi elvárásoknak, bizonyos területeket pedig (mint a bibliai archeológia, orientalisztika, judaisztika, apokrif és más kortárs iratok kultúrtörténeti kutatása) teljesen átengedte a tengerentúli, főleg konzervatív tudományosságnak. MERZ, Anette: *Der historische Jesus – faszinierend und unverrichtbar*. In: *Die Anfänge des Christentums* (Forum für Verantwortung). Szerk. GRAF, Friedrich Wilhelm-WIEGANDT, Klaus. Frankfurt am Main, 2009. 23–24.

⁶² Fáy, 1842. 7–13., 16–17., 19–21., 47.

A viszonylag szabad protestáns sajtó 1857-es újraindulása után rögtön megkezdődött a pozitív külföldi hitelesítési, hitelesítési példák keresése. Filó Lajos fedezte fel „a német belmisszió atyjá”-nak személyét és tevékenységét, melyet a magyarországi magyar protestáns közvélemény számára tudományos nívumként tált. Johann Hinrich Wichern (1808–1881) a korábban már létező nézeteket 1851-es *Vortrag auf dem Congress für innere Mission zu Elberfeld* című röpiratában rendszeresítette és a tudományosság körébe iktatta. A hamburgi teológus, szociálpedagógus, számos belmissziói intézmény létrehozója, később a porosz fogházügy reformere traktátusát a nagykőrösi református lelképásztor a következőképpen foglalta össze: A belmisszió az újabb kornak ama legnagyobb szeretetműve, melynek feladata a tudatlanság és henyeség szülte nyomoron gyökeresen segíteni és az ösvényt vesztett népet visszavezetni az emberi rendeltetés pályájára. Kik osztályrészt nem nyertek a társadalom örökségében, kiket a törvény könyörtelen karja sújt, azok előtt a belmisszió feltárja az evangéliumi szeretet karjait, hogy oktattva, gyámolítva elvezesse őket Annak lábaihoz, Aki előtt mindnyájan egyformán bűnösök vagyunk. A magyar református egyházi élet valóságos baja az élettelenység, amelyből könnyen előállhat egy erőteljes keresztyénellenes mozgalom [értsd: ateista kommunizmus].⁶³ Ennek megelőzésére meg kell teremteni azokat a feltételeket, amelyek mellett a belmisszió eredményes lehet. E feltételek között a legfontosabbak: 1.) a hitbuzgó munkás [értsd: nemcsak kontemplatív, munkálkodó] keresztyénség, 2.) pénz, 3.) egyházfegyelem. Az eszközök: 1.) vasárnapi iskolák, 2.) mentőházak (otthonok), 3. vándorprédikátorok. Az önzésről és egyéni érdekről lemondani, és teljesen embertársai szolgálatára szentelni magát az ember csak az emberfeletti szeretet erejéből képes, melyet kizárólag az isteni teljes és kizárólagos tekintélyű Szentírásból meríthet. A belső misszió tehát lényege szerint az *újjászületettség eszméjén alapszik*. Filó Lajos egyébként a javaslatba hozott vándorprédikátorokat (misszionáriusokat) levelezésre köteleznék és egyházi felügyelet alatt tartaná, de pártolná, hogy a lelkészek felengedjék őket még a szószerkekre is.

Dobos János 1859 elején, immár nagy tekintélyű ceglédi lelkészként megsemmisítő kritikával utasítja el Filó nézeteit: 1.) Újjászületésen alapuló pietizmusról (vagyis kegyeskedésről) hallani sem akar. 2.) Hogyan lehetne tudományosnak tekinteni annak a Wichernnek a nézeteit, aki ördögöt idéz, hogy hadakozhasson ellene és antidiiluvimi [értsd: őskor előtti] csontokként ásta elő az antikrisztus eszméjét. A belmisszió – úgymond – mint kitett gyermek, sír az ablakunk alatt, és valaki azt sürgeti,

⁶³ Wichern már a párizsi és londoni német emigránsok között végzett lelkigondozói útjai során érzekelte az Igazak/Igazság Szövetsége (ami éppen ebben az évben vette fel Karl Marx javaslatára a Kommunisták Szövetsége nevet) erősödését. Filó Wichern figyelmeztetését az 1848-ban kezdődő és 1856-ig mindenképpen érzékelhető református egyházadió-megtagadásokra vonatkoztatja.

hogy vigyük be, és vegyünk neki csörgőt.⁶⁴ Vagy mint a házba tévedt dongó, az ablakainkat karmolássa, akit inkább ki kellene eresztetni az ablakon, és exmittálni [kiküldeni] ama hon és vidék felé, ahonnét hozzánk tévedt.⁶⁵ A Dobos János által leszólt Wichern egyébként hangsúlyozta a belmisszió hazafias vonását, melyet más népek [értsd: főleg az angolok] példájára hivatkozva azzal indokolt, hogy az egész nemzetet nemesíti és felemeli, ha Isten országa terjesztésén fáradozik.⁶⁶

Nem véletlen hogy az 1841–1852 között, majd 1858-tól folyamatosan Magyarországon tartózkodó skót misszionáriusok nagyon komoly kritikát gyakoroltak a magyar egyházi és politikai élet felett.⁶⁷ Robert Smith (?–?) 1866-os visszaemlékezése szerint „[...] háromezer [protestáns] lelkipásztor közül mindössze háromról tudtuk, hogy szívükben az Úr meggyújtotta az élet lámpását”.⁶⁸ A „rabbi” John Duncan (1796–1870) 1842-es jelentésében a protestáns lelkészek tömegeit neológoknak [értsd: liberálisoknak], ugatni nem tudó gondatlan, néma ebeknek nevezte.⁶⁹ Előbbi becslés nagyon alacsonynak tűnik. Különösen ahhoz képest, hogy már 1845-re kibontakozott a némi ortodox mázzal leöntött racionalizmus és a pietizmussal párosult ortodoxia vitája.⁷⁰ Sokkal helytállóbbnak tartom azt a vélekedést, hogy a skót tanítások minden új- és idegenszerűségük mellett is azért keltettek rezonanciát a lelkekben, mert a bibliaolvasó, kegyes [értsd: imádkozó] családokból jövő reformátusok az őseiktől tanult hitet ismerték fel bennük. Párhuzamosan a skót misszionáriusok – egyfajta inkulturációként – elemi népiskolájukban igazodni kezdtek a magyarországi hazafias közszellemhez. Tanítványaik lelkébe a helyes nemzeti büszkeség tartását igyekeztek belecsöptetni. A skótok a legújabb pedagógiai iskolák eredményeit alkalmazták, és így igyekeztek valláserkölcsei tekintetben is erősíteni a gyermekeket. A cél az volt, hogy az élet harcait morális erővel megharcolva⁷¹ lehessenek szüleik, hazájuk és az emberiség javára. A skótok ugyanakkor félve látták azt is, hogy a ma-

⁶⁴ Értsd: költsük rá gyermekeinket (vagyis a lelkészeket) illető drága filléreinket, ahelyett hogy a józan észnek megfelelő módon „lelenházba” adnánk.

⁶⁵ Tartalmilag idézi *A református egyház története*. Szerk. BÍRÓ Mihály–SZILÁGYI Sándor. Budapest, Kossuth, 1949. 384–385. Vö. *PEIL*, 1858/31. 779–784., 1858/44. 1099–1103., 1859/6. 163.

⁶⁶ Ez a vonás majd Forgács Gyulának tűnik fel. SIPOS, 2007. 166.

⁶⁷ KOVÁCS Ábrahám: A skót–magyar kapcsolatok az 1840-es években és hatásuk a magyar protestáns egyházi és társadalmi életre. *Pro Minoritate*, 2001/Nyár. 177–186.

⁶⁸ SMITH, Robert: *Sunday at Home, Vol. 13. No. 669*. (Nov. 24, 1866), 739. Köszönet a forrásért Kovács Ábrahámnak. Utalás *Máté evangéliuma* 5. rész 15. versére.

⁶⁹ DUNCAN, John: *Missionary Report*. The Home and Foreign Missionary Record for the Church of Scotland, (1842). 44. Utalás *Ézsaiás próféta könyve* 56. rész 10. versére.

⁷⁰ PAYR Sándor: Bauhofer György lelkészi naplója. *Protestáns Szemle*, 1907/5. 277.

⁷¹ Utalás a *Timótheushoz írt első levél* 6. rész 12. illetve *második levél* 4. rész 7–8. versére.

gyarországi liberális közszellem gyakran éppen azokkal a diktatórikus allűrökkel lépett föl, mint az a konzervativizmus, mint amelyik ellen küzdött.⁷²

BEFEJEZÉS

Az új szellemi hatások érvényesülését némileg megakasztotta az úgynevezett Adriaan van Andel-féle (1823–1904) ügy (1861–1864). Hatalmas botrányt kavart ugyanis a holland származású „skót” misszionáriusnak a magyar református lelkészi kar felett gyakorolt türelmetlen és tapintatlan [értsd: metodista és baptista jellegű] ítélkezése.⁷³ A van Andel-ügy sajátos mellékszálaként létesült kapcsolat Debrecen és Edinburgh között. A skót szabadegyházi teológiai főiskolába az 1860-as évek közepén meginduló magyar református peregrináció hosszú távon mélyen átalakította a magyar református életet.⁷⁴ Még mielőtt ennek rövid távú hatása is érvényesülhetett volna, Révész Imre (1826–1881) tiszántúli püspök megrengette az antikálvinista modernizmus egyik fontos elemét. Kálvin halálának háromszázados évfordulójára írt egyháztörténeti művében gazdag irodalomra alapozva, népszerűsítő stílusban bizonyította, hogy a Fáy-féle gondolkodás már az akkori tudományos szinten is meglehetősen korlátos, tendenciózus és ellenséges tudáson alapult. Az erőszakos inkvizitorként, türelmetlen zsarnokként, plagizátorként, a protestáns teológiai és egyházi abszolutizmus megalkotójaként beállított reformátor ugyanis nem akart soha senkinek a példa- vagy eszményképe lenni. Ő kizárólag Isten dicsőségére igyekezett mutatni.⁷⁵ Ezt a művet adta Tatay Imre székesfehérvári lelkész, az ottani cisztercita gimnázium vallástanára és a mezőföldi egyházmegye könyvtárosa 1873–75 táján egy csillapíthatatlan olvasásvágyú kisgimnazista kezébe. A magyar belmisszió későbbi atyja számára a tiszántúli szuperintendensnek ez a *legkiválóbb* (Szabó Aladár [1862–

⁷² A bekezdés adataira lásd KOOL, Anne-Marie: *Az Úr csodásan működik. A magyar protestáns külmisziói mozgalom (1756–1951)*. I. köt. Budapest, Harmat–Protestáns Missziói Tanulmányi Intézet, 1995. 104–105., 108.

⁷³ Ld. részletesen KOVÁCS Ábrahám: *The History of the German-speaking Reformed Affiliated Church of Budapest 1858–1869*. Debrecen, D. Dr. Harsányi András Alapítvány, 2004. 24–27.

⁷⁴ KOVÁCS Á, 2006. 317–340. – Uő: Két kálvinista centrum egymásra találása. A skóciai ösztöndíj létrehozása. In: *En Christo. Tanulmányok a 85 éves Dr. Bütösi János tiszteletére*. Szerk. GAÁL Sándor. Debrecen, DRHE, 2004. 177–186. – KOVÁCS, Ábrahám–HÖRCSIK, Richárd: A Transplanted Scottish Presbyterian Culture: the Peregrination to New College, Edinburgh and the Impact of Free Kirk Evangelicalism on Debrecen Reformed College in Hungary. *Records of the Scottish Church History Society*, XLIV. (2015), 103–132.

⁷⁵ RÉVÉSZ Imre: *Kálvin élete és a kálvinizmus*. Pest, Osterlamm Károly, 1864, I–X.

1944] kifejezése és kiemelése) könyve hozta el a megindulást az „Út”-on és hozta őt közel (más szép, népies elbeszélésekkel együtt) ahhoz, amit a Szentírás megtérésnek és újjászületésnek nevez.⁷⁶

⁷⁶ SZABÓ Aladár: *Kegyelem által*. Gödöllő, Szerzői kiadás, Bethánia Nyomda, 1941. 24.

SCHWARCZWÖLDER ÁDÁM

HÁZASSÁG ÉS KARRIERÉPÍTÉS A KIEGYEZÉS MAGYARORSZÁGÁN – SZÉLL KÁLMÁN, VÖRÖSMARTY ILONA ÉS DEÁK FERENC

Jelen írás közvetlen előzménye a 2018. évi *VERITAS Évkönyv*ben Széll Kálmán (1843–1915) egykori pénzügyminiszter (1875–1878) és miniszterelnök (1899–1903) családi hátteréről és iskolaéveiről szóló tanulmány.¹ A pesti egyetem jogi karán doktorátusát 1866-ban megszerző Széll közéleti pályafutásának megindítását jelentősen segítette a befolyásos apa, Széll József (1801–1871)² kapcsolati hálója, különösen a Deák Ferencsel ápolt szoros barátsága (akivel távoli rokonok is voltak). Deák kiskoruktól kezdve ismerte a Széll-fiúkat, követte tanulmányaikat és iránymutatásban, jótanácsokban többször kimutatta törődését. Széll Kálmánnak a „haza bölcséhez” fűződő kapcsolata azonban 1867 nyaratól-őszétől vált igazán szorossá, amikor eljegyezte, majd feleségül vette a nemzet koszorús költőjének lányát, Vörösmarty Ilonát, akinek édesapja 1855-ben bekövetkezett halála óta Deák volt a gyámja. Az esküvőnek és a Deákhoz való közelségnek köszönhetően vett hatalmas lendületet az ifjú Széll karrierje, vagy arra amúgy is sor került volna? Erre a komplikált kérdésre természetesen nem adható teljesen objektív válasz, a házasságkötés előzményeinek, körülményeinek és következményeinek felvázolásával azonban árnyalhatjuk a képet.

DEÁK FERENC ÉS A VÖRÖSMARTY-ÁRVÁK

A nőkkel szemben félszeg Vörösmarty Mihály – a környezete mellett – valószínűleg saját maga is megdöbben azon, hogy a véletlen találkozás után milyen hirtelen és szenvedélyesen szeretett bele a nála 25 évvel fiatalabb, mindössze 16 esztendőes Csajághy Laurába. A sokáig agglegény életet élő költő némi – elsősorban önmagával

¹ SCHWARCZWÖLDER Ádám: Generációkon átívelő építkezés. Széll Kálmán útja a siker kapujáig. In: *VERITAS Évkönyv 2018*. Szerk. UJVÁRY Gábor. Budapest, VERITAS–Magyar Napló, 2019. 7–22.

² A Vas vármegyében birtokos Széll József alispánként, majd több reformkori diétán a megye követeiként szolgált. 1848-ban, valamint 1865–1867 között választott országgyűlési képviselő, 1867–1871 között pedig Vas megye főispánja volt. Uo. 11–17.

való³ – tépelődés után Lóri kezét is megkérte.⁴ Vörösmarty ekkoriban gyakorlatilag egy háztartásban élt régi barátja, Bajza József családjával, így ismerte meg Bajza fiatal sógornőjét, aki régi, köztiszteletben álló nemesi család sarja volt, szépsége mellett pedig 16 éves kora ellenére igen művelt és tájékozott. Lórinak imponált ugyan az ország egyik legismertebb, körülrajongott költőjének vonzódása, szerelmet azonban nem érzett a már idősödő, betegeskedő, közismerten zilált anyagi körülményekkel rendelkező Vörösmarty iránt. Bizonyára ő is megérezte benne „azt a kimondhatatlan és kimeríthetetlen szomorúságot, mely végtelen és dermesztő, mint a világűr hidege”,⁵ ezért eleinte nem engedett a hódításnak. Vörösmarty viszont kitartóan ostromolta, és Laurát környezete is igyekezett meggyőzni arról, hogy erkölcsi kötelessége a magányos, depresszióra hajlamos költőt megmenteni, élete alkonyát bearanyozni.⁶

Házasságkötésükre végül 1843. május 9-én került sor Pesten. Csajághy Laura református, Vörösmarty Mihály viszont – igaz, „egy kissé elszokott” – katolikus volt, így az esküvő is római katolikus szertartás szerint zajlott,⁷ és gyermekeiket is római katolikusnak keresztelték.⁸ Elsőként 1844. április 23-án Béla jött a világra, őt követte Ilona (Pest, 1846. május 2. – Budapest, 1910. december 13.).⁹

Az előzmények ismeretében viszont nem különösebben meglepő, hogy a házasság már a kezdetektől sem volt boldognak tekinthető. „Nem fáradsz-e reám mosolyogni, ha csüggedek és ha / Megszédít a gond, túrni szeszélyeimet? / Nagy feladat vár rád:

³ BÁRDOS László: *Vörösmarty Mihály*. H. n., Elektra, 2006. 85. (A továbbiakban: BÁRDOS, 2006.)

⁴ „Hogy Vörösmartynak Lóri [...] miután igen csinos barna leányka volt [tetszett], mindenki természetesnek találhatta, de hogy a negyvenet több évvel meghaladva, kedve jöjjön nősülni s egy magánál huszonöt évvel fiatalabb leányt válasszon feleségül, azt hiszem, még azok előtt is különösnek tetszék s meglepő volt, kik [...] tapasztalták, hogy a költők eltérnek olykor a mindennapiság útjairól. Maga Bajza megcsóválta a fejét, [...] Fáy András aggodalmakat fejezett ki a nagy különbség miatt.” Csajághy Laura barátnője, Vachott Sándorné naplóját idézi: LUKÁCSY Sándor: *Mit tilt jobbakká válnotok? Vörösmarty és kora*. Budapest, Balassi, 2003. 217. (A továbbiakban: LUKÁCSY, 2003.)

⁵ RAJNAI László: *Vörösmarty Mihály. Egy költő világa*. Székesfehérvár, Árgus–Vörösmarty Társaság, 2000. 152–153. (A továbbiakban: RAJNAI, 2000.)

⁶ „Forrón szeretett rokonom- s barátnémra nézve a dicsőség áramlatának tekintém Vörösmarty házassági ajánlatát” – írta Vachott Sándorné. Idézi: LUKÁCSY, 2003. 217. Ld. továbbá: BÁRDOS, 2006. 85.

⁷ Fáy András naplóbejegyzését idézi: LUKÁCSY, 2003. 219.

⁸ Bárdos László megállapítása szerint Vörösmarty Bélának Deák Ferenc, Ilonának pedig Wesselényi Miklós volt a keresztapja. (BÁRDOS, 2006. 85.) A Pest-belvárosi keresztelési anyakönyv 1846. május 2-i bejegyzésében azonban látható, hogy nem (az egyébként református) Wesselényi, hanem Bezerédy István és Vachott Sándor szerepeltek, mint Vörösmarty Ilona keresztapjai. Ld.: <https://www.familysearch.org/ark:/61903/3:1:939X-S13Z-P?i=487&cat=228841> (2019. március 1.)

⁹ A házaspárnak további három gyermeke született. Erzsébet (1848–1879) hosszas betegeskedés után, hajadonon, Mihály és Irma pedig még kisgyermekkorban elhunyt.

fiatal szívednek erényét / Tenni napúl megtört életem árnya fölét” – írta a költő feleségének már házasságuk második évében.¹⁰ Vörösmarty később megpróbált életmódot váltani, az 1850-es években vidékre költöztek és gazdálkodni kezdett, igyekezett pénzhez jutni, kísérletei azonban rendre kudarccal végződtek, ami értelemszerűen tovább erősítette elkeseredettségét.¹¹ Nem igazán találta a helyét odahaza, Laura pedig érezte, hogy Vörösmarty levegőnek nézi őt, és a családja sem képes „[...] elhárítani a költő feje felől a búskomorság sötétlő árnyait. Laura alighanem túrt egy darabig, azután vállat vont, és az illem határain belül nem férjénél, hanem másutt keresett szórakozást. [Vörösmarty] neijének viselkedése alighanem szíven ütötte, de felháborodását és fájalmát magába fojtotta.”¹²

A felvázolt helyzet szűkebb témánk szempontjából azért különösen érdekes, mert Laura udvarlói között tartotta számon a kortárs szóbeszéd a családi barát Deák Ferencet is, és pont Vörösmarty Ilona kapcsán suttozták, hogy igazából ő a lány valódi apja. A talányra talán már sosem fog fény derülni, azt mindenesetre érdemes megjegyezni, hogy a szóbeszéd évtizedekkel később is tartotta magát. Amikor 1890 októberében Thallóczy Lajos véletlenül meglátta Széllné Vörösmarty Ilonát az utcán, mindjárt ez volt a legelső gondolata: „Láttam Széll Kálmánnét és leányát. Széllné – kit a közvélemény Deák F. lányának tart – arcra nagyon hasonlít a nagy költőhöz, s ha csakugyan mégis az ő leánya, nem tartozik sikerült munkáihoz.”¹³ A néhány ránk maradt fotó annyiban igazolja Thallóczyt, hogy Ilona arca valóban erősen hasonlított Vörösmartyéra, a hölgy külsejét viszont egyáltalán nem nevezhetjük kellemetlennek.¹⁴

Deák Ferenc és Vörösmartyné esetleges szerelmi viszonyára (akár az 1840-es években, akár Vörösmarty 1855-ben történő halálát követően) ismereteink szerint semmilyen közvetlen bizonyíték sincs. Deáknak Lórihoz írott levelei mindazonáltal „kínosan közvetlenek, s a becéző szavak megválogatásában már nem is kétértelműek”, és olyan értelmezés is napvilágot látott, miszerint „Vörösmarty halálos ágyán mondott szavaiban – hogy családja forduljon csak bizalommal Deákhhoz – több a megvetés és a rezignáció, mint a megfontolt gondoskodás”.¹⁵ Ezzel a talán túl szí-

¹⁰ LUKÁCSY, 2003. 220.

¹¹ BÁRDOS, 2006. 92–93.

¹² RAJNAI, 2000. 178.

¹³ Országos Széchényi Könyvtár Kézirattára (a továbbiakban OSZKK), Quart. Hung. 2459, I. köt. f233.

¹⁴ A malíciát kifejezetten kedvelő Thallóczy mindazonáltal 12 évvel később, amikor 1902 augusztusában rátóti otthonukban látogatta meg a miniszterelnök Széllt és feleségét, szintén azt írta naplójába Vörösmarty Ilonáról, hogy „most idősb korában nem rút, régebben nagycsontú volt s ridegebb”. Uo. V. köt. f84.

¹⁵ RAJNAI, 2000. 148–149.

gorú ítélettel szemben érdemes leszögezni, hogy 1855-ben, az adott körülmények között Vörösmarty részéről kifejezetten racionális, a későbbi fejlemények által is igazolt döntés volt Deákot özvegye mellé segédgyámnak felkérni, ezáltal bízva rá gyakorlatilag nincstelen családját. Az sem lehetett utolsó szempont, hogy Deák nem volt ismeretlen a gyerekek előtt.¹⁶

Deák – mint maga írta – felelősségérzetből, szeretetből és a költő személyes kérésére vállalta magára a gyámatya szerepét. „Óhajta volt a boldogultnak, mit élete végnapjaiban is nyilvánított: hogy elhagyott árváinak gyámja legyenek. Harminc évi szoros barátság kötött engem öhozzá, s én szent kötelességemnek tartom óhajtását valósítani.”¹⁷ „Az 52 éves, nőtlenül, család nélkül élő Deák, aki tudatosan alakította így eddigi életét, most új szituációba, élete végéig meghatározó kapcsolatba került ez elhunyt Vörösmarty családjával.”¹⁸ Csajághy Laura 1855-ben még mindig csak 30 éves volt. Biztosra vehetjük, hogy a kettejükről szóló szóbeszéd Deák és az ő fülébe is visszajutott. Vörösmarty Ilona emlékirataiban szerepel egy érdekes, meg-látásom szerint áthallásos, általa 1860 körülnek datált történet. Eszerint Deák egyik meg nem nevezett barátjának meg nem nevezett özvegye még régebben tanácsért és segítségért fordult Deákhoz, aki azt természetesen nem tagadta meg. A történetben a már haldokló özvegnél tett látogatás után Csajághy Laura kérdezte meg Deáktól, igazak-e a közte és az özvegy közötti viszonyról szóló pletykák, mire Deák azt felelte, hogy „barátja, de még jobb ismerőse feleségét sem tekintette volna soha más érzellel, mint amilyenel barátja vagy jobb ismerőse iránt viseltetett, s szigorúan megítélné még azt is, ki mikor egy asszony tanácsért, segélyért folyamodik hozzá: visszaélne a benne helyezett bizalommal”.¹⁹

¹⁶ Az első olyan találkozás, amelyre Vörösmarty Ilona vissza tudott emlékezni, 1854 őszén, Nyéken történt. Erről, illetve a Vörösmarty-gyerekek apjuk halálát követő kapcsolatáról újdonsült gyámjukhoz ld.: SZÉLL Kálmánné VÖRÖSMARTY Ilona: *Emlékeim Deák Ferenc politikai és magánéletéből*. Budapest, Pallas Irodalmi és Nyomdai Rt., 1926. 9–10., 13–15. (A továbbiakban: SZÉLLNÉ VÖRÖSMARTY, 1926.)

¹⁷ Deák 1855. december 14-i keltezésű, a Vörösmarty-árvák érdekében írott levelét teljes terjedelmében ld. *Vörösmarty Mihály összes művei*. 18. köt. Levelezés II. Szerk.: HORVÁTH Károly–TÓTH Dezső. Budapest, Akadémiai, 1965. 261–262.

¹⁸ KÖRMÖCZI Katalin: Deák és gyámleánya, Vörösmarty Ilona. In: „Jól esik köztetek lenni...” *Női sorsok, szerepek Deák Ferenc környezetében*. Szerk. KISS Gábor. Zalaegerszeg, Deák Ferenc Megyei és Városi Könyvtár, 2015. 133–145. 133. (A továbbiakban: KÖRMÖCZI, 2015.)

¹⁹ SZÉLLNÉ VÖRÖSMARTY, 1926. 22–23. Beszédes adalékként értelmezhető a visszaemlékezés azon része is, amikor Deák örömet fejezte ki Vörösmarty Ilonának, hogy a Széll Kálmánnal kötendő házassága révén végre ők ketten is rokonok lesznek. (Uo. 111.) A memoárról egyébként le kell szögezni, hogy „a család nagyon szigorúan vett belső magánéletének tekintett, vagy annak érzett dolgok nem kerültek Ilona tollára”. (KÖRMÖCZI, 2015. 139.)

Deák mindenesetre komolyan vette gyámatyái szerepét, részt vett a gyermekek nevelésében, ajándékokat vett nekik, sűrűn, akár naponta látogatta őket,²⁰ valamint olyan rendezett anyagi háttérrel teremtett számukra, amelyet Vörösmarty mellett nemigen tapasztalhattak meg. Miután a Magyar Tudományos Akadémia égisze alatt tervezett nyilvános segélyakcióját Vörösmarty 1848–1849-ben játszott szerepe, valamint temetésének kvázi csendes tömegtüntetéssé „fajulása” miatt a neoabszolutizmus rendszerének hatásai megtiltották,²¹ Deák sokszáz magánlevele útján kérte fel adakozásra barátait és más ismert személyeket.²² Ezen az úton hatalmasnak számító, 103 000 forintot kitevő összeget gyűjtött össze a Vörösmarty-árvák részére. Deák jelentősen előmozdította Vörösmarty műveinek, valamint Gyulai Pál tollából megszülető életrajzának kiadását is, továbbá gyámként 1868-ig ő kezelte Vörösmartyék jogi természetű, valamint pénz- és adóügyeit.²³ Azonban jól látható határt is szabott saját szerepkörének, amelyre pont Vörösmarty Ilona és Széll Kálmán házasságkötése kapcsán, egy Deák által Csajághy Laurához írott levélből következtethetünk. Az örömanya a fiatalok házassági szerződése kapcsán kérte közvetítésre a Széll család felé 1867 szeptemberében, amire Deák a következő feleletet adta. „Kedves Lórim! Soha nem tudod, vagy nem akarod megérteni, hogy én gyermekeidnek csak szeretetben vagyok édesatyjuk, de jogilag nem, sőt, szorosan véve gyámjuk sem vagyok, mert a hatóság engem csak segédgyámnak nevezett ki, a főgyám Te vagy. Én csak tanácsot adhatok, de nem határozhatok, a határozás joga a Tiéd. [...] Ennélfogva vőddel és nászoddal is véglegesen csak Te végezhetsz, mint édesanya, s ha javaslatomat helyesled, Neked kell azt azok elébe terjeszteni. Neked kell velők megállapodni, mert csak Te vagy arra jogosítva, nem én. Ugyanezért, mint segédgyám, mint tanács-

²⁰ SZÉLLNÉ VÖRÖSMARTY, 1926. 26–27. Gyakori program volt például, hogy együtt sétáltak ki a budai hegyekbe. Érdekes viszont, hogy amikor 1861-ben egy alkalommal Ilona és Deák együtt sétáltak Pesten, azt emlékirataiban később kivételes esetként idézte fel: „ez volt az egyetlen eset, hogy Pest utcáján vele mentem”. Uo. 22.

²¹ Részletesebben ld. NAGYRÉVI György: A Vörösmarty-árvák javára fordított gyűjtés története. *Irodalomtörténet*, 1958/1. 113–122.

²² „Elhunyt Vörösmartynk vagyontalan családjának ügyében csak magánúton lehet segélyezésre felfoizolitanunk az irodalom barátait. Lángeszű költőnknek özvegyét ás árváit elhagynunk nem lehet” – írta levelében Deák. Idézi: Uo. 117.

²³ DEÁK Ágnes–MOLNÁR András: *Deák Ferenc*. Budapest, Vince, 2003. 94. A pesti egyetem jogi karának elvégzését követően, 1868-tól Vörösmarty Béla a Pesti Királyi Törvényszéknél rendelkezett bírói állással, így már maga is alkalmas volt a családfő szerepének betöltésére. Az OSZK Kézirat-tárában fennmaradt a Vörösmarty-árvákat érintő hivatalos iratok egy része, Deák Ferenc levelei és elszámolásai az Árvabizottmányhoz és a Gyámi Bizottmányhoz. Jó példa Deák akkurátus ügyintézésére az a levél, amelyet 1862 áprilisában Mándy Bertalan szatmári ügyvédhez intézett a Vörösmarty-árvák által birtokolt két darab avasi vasgyári részvény ügyében. Közli: *Deák Ferenc kiadatlan leveleiből*. Válogatta, jegyzetekkel ellátta és az előszót írta: SÁNDOR Pál. Budapest, Magyar Történelmi Társulat, 1992. 102–103. (A továbbiakban: SÁNDOR, 1992.)

adó s jóbarát, elkészítettem a házassági szerződést, mint azt én célszerűnek tartom. [...] Ha helyesled és elfogadod azt, közöld minél előbb vőddel és nászoddal is, úgy mint anyai akaratodat, elmondhatod, hogy ez volt az én tanácsom is, de Neked kell velők végezni, nem nekem.”²⁴ Tehát ha a család a Deák által „egyengetett” úton haladt is, a döntéseknél Csajághy Laurának kellett kimondania a végső szót.

A maga módján Deák részt vett a gyermekek nevelésében, figyelemmel kísérte tanulmányaikat, és amíg Ilonával elnézőbb, addig Bélával szemben szigorúbb volt. Az egyre inkább férfivá váló Bélával később sokat beszélgetett nyaranta Pusztaszentlászlón az élet dolgairól, sőt állítólag a nőkkel kapcsolatos megfigyeléseit is megosztotta vele.²⁵ Később Vörösmarty Bélát bízta meg végrendeletének végrehajtásával, hagyatékának kezelésével is.²⁶

Deák Ferenc 1862 augusztusában, az akkor 16 éves Vörösmarty Ilonához írott levelében megfogalmazott, a korszak nőideálját megtestesítő „intelmei” már legelső megjelenésük óta gyakori elemzés tárgyát képezik a neveléstörténeti irodalomban. Levelében Deák az általános emberi jóság, erkölcsösség elvi alapjait rögzítette, Ilonát tisztességre, Isten, haza, a szülők és a többi ember tiszteletére és szeretetére, kötelességtudásra, önmegtartóztatásra buzdította, a hiúságtól, a túlzott érzelmességtől, mások rágalmazásától pedig óva intette.²⁷ A forrásokból róla kirajzolódó kép alapján elmondható, hogy Ilona igyekezett a későbbiekben is megfogadni Deák intelmeit. Egy olyan művelt hölgyet ismerhetünk meg személyében, aki a korszak számos közéleti és tudományos szereplőjével állt kapcsolatban,²⁸ valamint a közjog és a politika területén is tekintélyes tudást halmozott fel. Deák ugyanis politikai kérdésekbe is beavatta,²⁹ többször a véleményét is kikérte, mint ahogy később Széll Kálmán is bát-

²⁴ Deák Ferenc levele Vörösmarty Mihályné Csajághy Laurához, Pusztaszentlászló, 1867. szeptember 10. Idézi: SÁNDOR, 1992. 116. Eredeti lelőhelye: OSZKK, Levelestár.

²⁵ KÖRMÖCZI, 2015. 138. Túlságosan leegyszerűsítő lenne pusztán Deák hatásával magyarázni, mindazonáltal érdekes, hogy hozzá hasonlóan Vörösmarty Béla is élete végéig aggregény maradt.

²⁶ Ld. például azt a levelet, melyben Deák válogatott könyveinek átadásáról tárgyalt, feltehetően a Nemzeti Múzeum részére. Vörösmarty Béla levele ismeretlen múzeumi tisztviselőhöz, Budapest, 1878. július 14. OSZKK, Levelestár.

²⁷ A levelet először Kónyi Manó juttatta el a *Budapesti Szemle* szerkesztőjéhez, Gyulai Pálhoz 1896-ban. Kónyi bizonyosan Szélné Vörösmarty Ilonától kapta, aki jelentős mértékben segítette a századforduló évtizedeiben a *Deák Ferenc beszédei* című kötetek kiadásában, kettőjük levelezése Kónyi Manó londoni hagyatékában található: University College London, School of Slavonic and East European Studies Library (a továbbiakban UCL SSEES), KON/13. Deák „életbölcsségre oktató levelét” 1897-ben a *Nemzeti Nőnevelés* hasábjain Berta Ilona elemezte először. KÖRMÖCZI, 2015. 136., 139–141.

²⁸ Ld. például leveleit Csiky Kálmánhoz (Rátót, 1903. október 22.), illetve Vass Bertalanhoz (H. n., é. n.). OSZKK, Levelestár.

²⁹ Az 1860-as évektől – amikor már életkoruk is alkalmassá tette őket – Deák délutáni látogatásai során a politikai helyzet alakulásáról is hosszasan beszélt a Vörösmarty-gyerekeknek. SZÉLLNÉ

ran támaszkodhatott felesége tanácsaira pályafutása során.³⁰ A visszaemlékezések szerint kiválóan zongorázott és remek társalkodó volt, okfejtéseit Deákhoz hasonló „egyszerűség s mellett rendkívüli plaszticitás” jellemezte. Az idősebb Andrassy Gyula – aki Deák környezetéből már fiatal korától ismerte – úgy vélekedett róla, hogy „a legokosabb asszonyok közé tartozik, akivel valaha találkoztam”.³¹

A FIATAL HÁZASOK ÉS AZ ÖREG ÚR

Az ifjú Széll Kálmán is Deák Ferenc környezetében találkozhatott Vörösmarty Ilonával, feltehetően már jóval 1867 előtt. A Széll család bizonyosan teljes mellszélességgel támogatta az életkorban egymáshoz illő fiatalok ismerkedését és később a frigyet, hiszen Vörösmarty Ilona minden szempontból (Deákhoz való közelsége és személyes tulajdonságai mellett a Vörösmarty-testvérek 100 000 forintot meghaladó vagyona is említésre érdemes) remek választásnak tűnt elsőszülött fiuk számára. Deák hozzáállása viszont már nem ilyen egyértelmű. Vörösmarty Ilona emlékiratai szerint 1867-ben a 22 esztendő, már eljegyzett menyasszonynak úgy nyilatkozott, hogy jobban örült volna, ha csak 8-9 év múlva menne férjhez.³² A némileg önzőnek tűnő óhaj mögött bizonyára az idősödő, egyre többet betegeskedő Deák azon félelme állhatott, hogy elveszíti szeretett, ugyanakkor sok tekintetben gondját is viselő gyámleányát.³³ Ő sem hagyhatta viszont figyelmen kívül, hogy a tehetséges és elhivatott Széll Kálmán számára fényes jövő ígérkezett, a vőlegény édesapjához pedig

VÖRÖSMARTY, 1926. 28. Ld. továbbá: IFJ. BERTÉNYI Iván: Családi háttér és egyéni karrierépítés. Széll Kálmán útja a politikai elitbe. In: *Törvény, jog, igazság. Széll Kálmán életműve*. Szerk. Uő. Budapest, Mathias Corvinus Collegium–Széll Kálmán Alapítvány, 2015. 63–64. (A továbbiakban: BERTÉNYI, 2015.)

³⁰ Vörösmarty Ilona napi politikai ügyekben való otthonossága férje miniszterelnökségének éveiben is kitűnt. Erre enged következtetni több Kónyi Manóhoz intézett levele Széll miniszterelnöki kinevezésével vagy a gazdasági kiegyezési tárgyalásokkal kapcsolatban (UCL SSEES, KON/13), valamint Thallóczy Lajos már idézett, 1902. augusztusi naplóbejegyzése. A rátóti családi körben az aktuális politikai ügyekről (a gazdasági kiegyezési tárgyalásokról, Apponyi Albert házelnökségéről, a Kossuth-emlékévről) folyó beszélgetésnek Vörösmarty Ilona is aktív részese volt. Az egyébként mindenkivel szemben kritikus Thallóczy véleménye szerint Széll „felesége valóban igen okos, művelt nő, méltó leánya Vörösmartynak, a derék, kihalóban lévő, igazi honleány típusa”. OSZKK, Quart. Hung. 2459, V. köt. f84–85. „Széll Kálmánné a legkiválóbb, legelőkelőbb magyar hölgyek egyike” – jellemezte őt a *Vasárnapi Ujság*, 1900. december 9. 817.

³¹ *Budapesti Hírlap*, 1910. december 14. 8. – *Vasárnapi Ujság*, 1899. március 19. 183.

³² SZÉLLNÉ VÖRÖSMARTY, 1926. 111.

³³ BERTÉNYI, 2015. 60. „Kapcsolatuk Deák öregedésével fordulatot vett, a gyámból fokozatosan gyámolított lett.” (KÖRMÖCZI, 2015. 144.) Ha volt is ilyen jellegű félelme Deáknak, akkor alaptalanul aggódott, mert gyámleánya a későbbiekben is, egészen haláláig nagy odaadással ápolta. Ld. SZÉLLNÉ VÖRÖSMARTY, 1926. 122–125., 135.

rokoni és baráti viszony fűzte. Így tehát ha Deák netán nem is örült teljes szívvel Vörösmarty Ilona és Széll Kálmán házasságának, nem is ellenezte azt.

Az akkor még csak jegyespárt Deák 1867 augusztusában meghívta magához Pusztaszentlászlóra. Személyesen várta őket a vasútállomáson, és az általuk ott töltött két hét alatt sokat időzött társaságukban, illetve számos odalátogató rokont ismerhettek meg.³⁴ A már idézett, 1867. szeptember 10-i, Csajághy Laurához intézett leveléből egyértelműen kiderül, hogy Deák fogalmazta meg a kötendő házassági szerződést. „Elkészítettem Ilona osztályrészének kiszámítását is. Kidolgoztam azon módot, mely szerint ezen osztályrész neki kiadandó. Fontold meg e tervet, közöld azt leányoddal, s ha nincs kifogásod ellene, [...] azonnal lépéseket lehet tenni az árvabizottmányról, hogy e terv, ha a bizottmány is elfogadná, haladéknélkül foganosítottassék, s a kötelezvények és a pénz minél előbb kiadathassanak.”³⁵

Széll Kálmán egyetemi évfolyamtársa, a későbbi neves publicista Halász Imre több alkalommal is megírta személyes élményeit az 1867 szeptemberében Deáknál tett látogatásáról.³⁶ Halász pályakezdő tisztviselőként Lónyay Menyhért pénzügyminiszter megbízásából utazott Pusztaszentlászlóra, hogy a Bécsben folyó gazdasági kiegyezési tárgyalásokról tájékoztassa a pártvezért, illetve aktákat adjon át neki. Deák közölte vele, szerencséje van, hogy még itt találta, mert másnap elutazik Pestre gyámleánya és Széll Kálmán esküvőjére, majd megkérdezte, hogy ismeri-e Széllt. „Együtt végeztük a jogot a pesti egyetemen, [...] ennél fogva alkalmam volt Széll Kálmánt közelebről megismerni és pedig mint igen komoly törekvésű, jeles tehetségű fiatalembert”,³⁷ aki „majdnem zárkózott természetű, [...] nemigen érdeklődött kortársai frivol mulatságai iránt, hanem szorgalmasan látogatta az előadásokat, és sokat tanult nemcsak az egyetemi tantárgyakból, hanem ezeken kívül is” – nyilatkozott Halász. „Láttam, milyen jól esett az öreg úrnak, hogy egy teljesen pártatlan egyéntől oly kedvező véleményt hallhat a fiatal vőlegényről.”³⁸

Vörösmarty Ilona és Széll Kálmán esküvőjét 1867. szeptember 15-én tartották Pesten a Bazilikában.³⁹ A tanúk Széll Kálmán apai nagybátyja, Széll Kristóf, a Hét-

³⁴ Uo. 111., 115.

³⁵ Deák Ferenc levele Vörösmarty Mihályné Csajághy Laurához, Pusztaszentlászló, 1867. szeptember 10. OSZKK, Levelestár. A házassági szerződés azonban nem a levél mellékletét képezte, a szövegből kiderül, hogy azt a másnap Pestre induló Vörösmarty Béla vitte magával, a dokumentum sorsa (és konkrét tartalma) sajnos nem ismert.

³⁶ *Vasárnapi Ujság*, 1899. március 19. 181. – HALÁSZ Imre: Széll Kálmánról. *Nyugat*, 1915/17. 944–945. (A továbbiakban: HALÁSZ, 1915.) – *Deák Ferenc beszédei*. V. köt. Összegejtötte KÓNYI Manó. Budapest, Franklin Társulat, 1898. 226.

³⁷ HALÁSZ, 1915. 944.

³⁸ *Vasárnapi Ujság*, 1899. március 19. 181.

³⁹ BERTÉNYI, 2015. 61.

személyes Tábla egyik bírója, illetve Hollán Ernő közlekedésügyi államtitkár voltak.⁴⁰ Az ifjú pár azonban nem sokáig időzött Pesten, a mézesheteket már Rátóton töltötték. A Széll Kálmán irányítása alatt később országos hírnévre szert tevő rátóti birtokot és a hozzá tartozó kúriát Széll József vásárolta meg 1861 őszén egy árverésen az adósságokat felhalmozó Cseh Sándortól, az esküvő után pedig az újdonsült házaspár rendelkezésére bocsátotta.⁴¹ Az itt álló régi, tízszobás kúria lett első otthonuk, amelyet Széll Kálmán apja 1871-ben bekövetkezett halála után, főként 1881-től kezdett el folyamatosan modernizálni és bővíttetni az akkor még fiatal Hauszmann Alajos vezetésével.⁴²

Rátót igazi családi fészekké vált, ahol 1867-től kezdve Vörösmarty Béla és Csajághy Laura is gyakran megfordultak, de 1868–1873 között Deák Ferenc is itt töltötte a nyarakat – igaz, Pusztaszentlászlóra többé már amúgy sem mehetett volna, hiszen egyre betegesebb sógora, (Tarányi) Oszterhuber József megvált birtokától, 1869 januárjában pedig elhunyt.⁴³ Az öreg úr szívesen időzött Rátóton, Széll és felesége mindig nagy szeretettel és gondoskodással fogadták. Saját szobával rendelkezett, sok időt töltött a parkban a terebélyes tölgyfák alatt üldögélve,⁴⁴ esténként a kártyajátékokat figyelte, általában Vörösmarty Ilonának kibicelt.⁴⁵ Utoljára 1873-ban látogatott el az Alpokaljára, július elejétől október végéig maradt Rátóton, és bár egészségi állapota miatt ez már nem volt reális, 1875 őszén még tervezte, hogy a következő nyáron visszatér.⁴⁶

Széll Kálmán és Vörösmarty Ilona házassága igen korán gyermekáldást hozott, a feleség 1868. május 19-én ikreknek adott életet Rátóton. A kis Széll Laura Ilona és Széll Ferenc Kálmán keresztlőjére másnap került sor, a keresztszülők Csajághy

⁴⁰ SÁRKÁNY Sándorné HALÁSZ Teréz: *Széll Kálmán életrajza*. Budapest, Vajna és Bokor, 1943. 10. (A továbbiakban: SÁRKÁNYNÉ HALÁSZ, 1943.) A Vas vármegyei kötődésű Hollán Ernő (a felsőőri választókerület képviselője) szintén jól ismerhette a Széll családot és természetesen Deákot.

⁴¹ Rátót alig egy kilométerre fekszik a szomszédos Gasztonytól, ahol Széll Józsefnek már volt birtoka, fiai is ott születtek.

⁴² BERTÉNYI, 2015. 57., 61. – VIRÁG Zsolt: Miniszterelnöki rezidencia a határszélen. A rátóti Széll Kálmán-kastély. *Várak, kastélyok, templomok*, 2011/április. 22–23. (A továbbiakban: VIRÁG, 2011.)

⁴³ FERENCZI Zoltán: *Deák élete*. III. köt. Budapest, MTA, 1904. 396.

⁴⁴ Az épület Deákra vonatkozó emléktárgyai később az országgyűlés múzeumába kerültek. A kastély későbbi kibővítésének munkálatait vezető Hauszmann Alajos megemlítette naplójában, hogy a tervezéskor figyelembe kellett vennie egy a kúria mellett álló topolyafát, amelyet még Deák ültetett, és ezért Széllék nem engedték kivágni. VIRÁG, 2011. 23.

⁴⁵ SZÉLLNÉ VÖRÖSMARTY, 1926. 120., 132–133. Deák a parkban szerette nézni a kuglizó vagy tekéző társaságot, Vörösmarty Ilona szerint azonban ő maga sosem játszott. Ferenczi Zoltán szerint viszont pont azért kedvelte meg a tekét, mert ez volt az egyetlen olyan játék, melyet korlátozott mozgásában még játszani tudott. FERENCZI, 1904. 396–397.

⁴⁶ Uo. 397.

Laura és Deák Ferenc voltak.⁴⁷ A kisfiú azonban – mint az anyakönyv tanúsítja – még május 20-án elhunyt. Az anyakönyvi bejegyzésen kívül semmilyen más forrás sem tanúskodik a kisfiú létezéséről. Természetesen érthető, hogy a család nem szívesen emlékezett vissza a tragédiára. Gyermekei születéséről memoárjában Vörösmarty Ilona egyáltalán nem tett említést, Sárkányiné Halász Teréz is csak Széll Ilona világra jöveteléről írt könyvében, továbbá nem közölte a pontos dátumot, mindössze a hónapot.⁴⁸ A gyászos emlék (vagy akár a feltételezhető koraszülés során felmerülő komplikációk) azt is megmagyarázhatják, hogy a házaspárnak miért nem született több gyermeke.⁴⁹

Ifj. Bertényi Iván gondolatmenetével egyetértve megállapítható, miszerint több körülmény is abba az irányba mutat, hogy Széll Kálmán és Vörösmarty Ilona frigye „nem minden szempontból volt szerelmi házasságnak mondható”.⁵⁰ A Széll szemben igencsak elfogult egykori biográfus, Sárkányiné Halász Teréz sem juthatott semmilyen megállapításra, mint hogy „Széll Kálmán távol állott az ideális férfiszepségtől”, amely ítéletet a ránk maradt festmények és fotók megerősíteni látszanak. Ugyanakkor „szellemessége és megnyerő modora lebilincselő hatást gyakorolt mindenkire. Sok időt [...] és nagy gondot fordított külső megjelenésére.”⁵¹ Vörösmarty Ilona – igaz, bevallottan Deák Ferencre fókuszáló – emlékirataiban semmilyen személyes megjegyzést sem tett férjére. Bővebben írt a Deák és a Széll család közötti kapcsolatáról, Széll Kálmán kiterjedt közjogi ismereteiről, szolgabíróvá, majd később képviselővé választásáról, ezekből a sorokból azonban érzelmeket nem lehet kiolvasni.⁵² Az egyes történetekben pedig Széll Kálmánt gyakorlatilag ugyanúgy szerepeltette, mint például Andrássy Gyulát vagy Lónyay Menyhértet. Igen szűkszavúan számolt be az életében 1867-ben beálló fontos magánéleti változásokról is: „Hatvanhét tavaszán menyasszony lettem. [...] Esküvőm szeptember közepén volt.”⁵³

Másrészről Széll Kálmán kapcsán is jogos álláspont, miszerint „ő sem elsősorban a nőt szerethette Vörösmarty Ilonában”, és lehetséges, hogy „nem elsősorban Vörös-

⁴⁷ A vasszentmihályi plébánia 1868. május 20-i, keresztelezésről szóló anyakönyvi bejegyzése hozzáférhető online is: <https://www.familysearch.org/ark:/61903/3:1:9398-VNGT-6> (2019. április 12.). Nyomtatásban: TALABÉR Lászlóné: „Nevét egy nemzet hordozta ajakán.” Széll Kálmán munkássága Szentgotthárd fejlődéséért. H. n., Szülőföld Könyvkiadó, 2019. 80.

⁴⁸ SÁRKÁNYNÉ HALÁSZ, 1943. 17.

⁴⁹ A családi gyászt tovább fokozta, hogy alig néhány hónappal később, 1868. október 17-én Széll Kálmán mindössze 17 esztendőes húga, Széll Mária is elhunyt „sorvadás következtében”. BERTÉNYI, 2015. 66.

⁵⁰ Uo. 63.

⁵¹ SÁRKÁNYNÉ HALÁSZ, 1943. 9.

⁵² SZÉLLNÉ VÖRÖSMARTY, 1926. 110–111., 119–120.

⁵³ Uo. 110., 120.

marty Ilona férje, hanem jóval inkább Deák Ferenc veje szeretett volna lenni”.⁵⁴ Herczeg Ferenc és Thallóczy Lajos tolla nyomán Széllről közel sem a hűséges hitves képe rajzolódik ki, megjegyzendő azonban, hogy mindketten a már idősebb, századforduló körüli Széllre tették megállapításaikat. „Nagy nőbarát volt. A nőiességet főleg akkor tisztelte, ha balettszoknyát viselt. Ha öfelsége Bécsbe rendelte, rendszerint két táncosnőt is vitt magával a szalonkocsijában” – írta emlékirataiban a miniszterelnökről Herczeg Ferenc.⁵⁵ Thallóczy Lajos első ízben egy 1890. októberi naplóbejegyzésében említette, hogy „Széll más határban keresi testi vágyainak kielégítését”.⁵⁶ A következő alkalommal 1894 júniusában, a kormányválság során játszott szerepének leírásakor említette fel Széll „sivár” magánéletét,⁵⁷ 1903 októberében pedig – amikor Széll Bécsben a magyar belpolitikai helyzetről tárgyalt – jegyezte meg, hogy az éjszakát örömlányok társaságában töltötte.⁵⁸ Mosonszolnokon napjainkig erősen tartja magát az a történet, miszerint a településen lévő kis kastélyt 1904-ben Széll Kálmán építtette/vásárolta szeretője, a mosonmagyaróvári Neumann Irén számára.⁵⁹

Amennyiben hitelt is adunk a fenti állításoknak, a kevés fennmaradt közvetlen, valamint a szekunder forrásokból inkább az a kép rajzolódik ki, hogy Széll Kálmánt és Vörösmarty Ilonát szoros emberi kapcsolat fűzte össze, szellemi partnerre, támaszra leltek egymásban, és a házasságuk alapvetően kiegyensúlyozottnak látszik. Sárkányné Halász Teréz közel jár az igazsághoz kapcsolatuk jellemzésekor: „ha volt is olyan idő, amikor átmenetileg felhők vonultak át házasságuk egén, a mély szeretet egymás irányában, a kölcsönös belső megbecsülés és a szoros összetartozás meleg érzése mindig változatlanul fennállt a házastársak között.”⁶⁰

⁵⁴ BERTÉNYI, 2015. 63.

⁵⁵ HERCZEG Ferenc: *A gótikus ház. Emlékirat*. Pomáz, Kráter Műhely Egyesület, 2005. 125. A fiatal Herczeg maga is országgyűlési képviselő volt, szülővárosában, Versecen választották meg 1896-ban. Megjegyzendő, hogy az általa különösebben amúgy sem kedvelt Széllrel a kvótaemelés kérdésében élesen szembekerült, emiatt ideiglenesen a Szabadelvű Pártból is kilépett, valamint az író a miniszterelnök jóbarátjának számító Keglevich Istvánval, az állami színházak intendánsával is konfliktusba keveredett. Uo. 130–133.

⁵⁶ OSZKK, Quart. Hung. 2459, I. köt. f233.

⁵⁷ Uo. f525.

⁵⁸ Uo. IV. köt. f106.

⁵⁹ Több, a környéket bemutató turisztikai honlapon, a település internetes oldalán, valamint Mosonszolnok hivatalos településfejlesztési programjaiban is szerepel a kissé nehezen hihető állítás, amelynek egyértelmű tisztázása ugyanakkor további helytörténeti kutatásokat igényelne.

⁶⁰ SÁRKÁNYNÉ HALÁSZ, 1943. 12.

A TEHETSÉG, A KAPCSOLATI HÁLÓ ÉS A LEHETŐSÉG

Az eljegyzéskor Széll Kálmán még nem rendelkezett állással, a családi hagyományokat követve azonban Vas vármegyében – ahol ekkor már Széll József volt a főispán – tervezett a köz szolgálatába lépni. Két lehetőség kínálkozott számára. Apja a főjegyzői állás megpályázását javasolta, szűkebb pátriájában, a szentgotthárdi járásban pedig megválasztották volna szolgabíróvá. „Völegényem engem kérdezőn meg, hogy számára melyiket óhajtanám, én arra kértem: kérdezzük meg erre nézve Deák Ferencet. [Deák] válasza az volt: fiatal embernek jó iskola mind a kettő. A főjegyzői állást rendszeren díszesebbnek tartják, mint a szolgabíróét – és az is. A szolgabíró közvetlenebb érintkezésben van a néppel, megismerkedik életmódjával, viszonyaival, s az, ki a politikai térre akar lépni, sok hasznát veheti annak. Helyes is, hogy megismerje a népet, szükségleteit, bajait, mint képviselő nagyjából a nép ügyét védelmezi” – emlékezett vissza Vörösmarty Ilona a szituációra.⁶¹ Széll inkább Deák tanácsát fogadta meg, ami azt is egyértelműen jelzi, hogy már a kezdetektől országos politikai szerep lebegett a szemei előtt.⁶² Deák pedig meg is ígérte gyámleányának, miszerint „mindent meg fog tenni kedvemért, hogy őt [Széllt] e pályán segítse”.⁶³

Ez a Vörösmarty Ilona által Deák szájába adott kijelentés, „amellyel Széll Kálmánné valószínűleg annak az egyébként kétségtelen ténynek akart kifejezést adni, hogy neki is része van férje sikereiben”,⁶⁴ könnyen azt a benyomást keltheti, hogy Széll Kálmán karrierjéhez nem személyes képességei és érdemei adták meg a kezdőlökést, hanem a megfellebbezhetetlen tekintélyű Deákhoz való közelsége. Kétségtelen, hogy pályafutása a Vörösmarty Ilonával kötött házasság után kezdett igen gyors felívelésbe. A képet azonban szükséges tovább árnyalni. Egyrészt felesége azt sem mulasztotta el feljegyezni, miszerint Széll „ifjú lelkesedéssel, önzetlen törekvéssel, tehetség mellett szokatlan munkaerővel és ne feledjük el, mi magyar politikusnak mindenek feletti érdeme: széleskörű és nagy iskolázottságát a magyar alkotmány és közjog terén, [...] e tulajdonságokkal felelt meg a politika és a közjó emelése követelményeinek”.⁶⁵ Széll felkészültségét és *tehetségét* későbbi pályafutása, pénzügyi-

⁶¹ SZÉLLNÉ VÖRÖSMARTY, 1926. 110–111.

⁶² Deák tanácsa nyilván saját életbölcsségén, korábbi tapasztalatain alapult. Ugyanakkor Cieger András kutatásai alátámasztják Deák vélekedését, miszerint a helyi politikai elit csúcsán állók (főispánok, alispánok és az országgyűlési képviselők) számára a hosszabb-rövidebb ideig viselt (fő) szolgabírói tisztség fontos tényező volt a karrierépítésben, előnyt jelentett a magasabb pozíciók megpályázásánál. CIEGER András: A dualizmus kori helyi politikai elit kutatása regionális szinten. In: *Mi végre a tudomány*. Budapest, MTA Társadalomkutató Központ, 2004. 297–313.

⁶³ SZÉLLNÉ VÖRÖSMARTY, 1926. 120.

⁶⁴ SÁRKÁNYNÉ HALÁSZ, 1943. 17.

⁶⁵ SZÉLLNÉ VÖRÖSMARTY, 1926. 120.

niszteri és miniszterelnöki, bankvezéri és gazdálkodói sikerei fényében sem kellene különösebben bizonygatni, mint azonban látni fogjuk, rátermettségét a kortárs visszaemlékezések is rendre kiemelték. Abban sem feltétlenül kereshetünk erkölcsi kivetnivalót, amikor a *lehetőségre* felkészültségével és tehetségével rászolgáló pályakezdőt legközelebbi hozzátartozói a normák határain belül, személyesen vagy *kapcsolati* hálózatuk útján igyekeznek segíteni. Ezen a téren a szakirodalom Széll esetében általában csak Deák Ferencet emeli ki, holott az ugyancsak befolyásos, főispán apa szintén fontos szerepet játszhatott fia 1867-es szolgabíróvá és 1868-as országgyűlési képviselővé történő megválasztásában.

Széll Kálmán első közhivatali állása tehát – Deák tanácsát megfogadva – a szolgabírói tisztség lett a szentgotthárdi járásban 1867 őszén. Bizonyára gyorsan megismerte a „nép” azon viszonyait, amelyekre mentora utalhatott, hivatalában mindenestre nem töltött sok időt. Felesége kérésére már 1867. december elején hosszabb időre Pestre mentek, ahol anyósánál és sógoránál laktak, hat hetet maradtak, a karácsonyt és az újévet is ott ünnepelték. Deák Ferenc minden nap meglátogatta őket, az estéket viszont többnyire a pártkörben töltötte, ahová az országos politikai szerepre való felkészülés jegyében bizonyosan Széllnek is alkalma nyílt őt elkísérni.

A véletlenek – legalábbis Széll szempontjából – szerencsés alakulása pedig hamar meghozta a várt *lehetőséget*. Ugyanis éppen a szentgotthárdi választókerület kormánypárti országgyűlési képviselője, Szabadfy Sándor 1868. március 28-án, mindössze 46 évesen „hosszas agy-bántalom következtében” elhunyt.⁶⁶ Széll természetesen harcba szállt a mandátum megszerzéséért, és az is magától értetődik, hogy Deák-párti programmal. A kimenetel nem igazán lehetett kétséges: annak a kormánypártnak a színeiben indult, amelynek apósa volt az emblematisztikus alakja, abban a vármegyében, amelynek édesapja volt a főispánja, ráadásul abban a választókerületben, ahol családja birtokai feküdtek és amelynek ő maga volt a szolgabírója. „A szentgotthárdiak bizalma biztos hírek szerint Széll Kálmán mostani szolgabíró személyében központosul” – olvashatjuk a *Pesti Napló* némileg visszafogott értékelésében.⁶⁷ A június elején megtartott választáson Széll egyhangúlag nyerte el a mandátumot.⁶⁸ Ezzel

⁶⁶ Szabadfy már legalább 1867 májusa óta betegeskedett, a körülményekkel tehát Széllék előre számolhattak, ez újabb érv lehetett, hogy a főjegyzői hivatal helyett a szolgabíróságot választotta. (VIGH Péter Levente: *Szemelvények Széll Kálmán pályakezdéséből és a korai dualizmus politikai jellegzetességei*. Történelem szakos szakdolgozat. Témavezető: Ifj. Bertényi Iván. Budapest, PPKE BTK, 2010. 13. A továbbiakban: VIGH, 2010.) Szabadfy Sándor gyászjelentése elérhető online az MNL Vas Megyei Levéltára honlapján: http://www.vaml.hu/upload/2010_03/02/126751090718574934/gyaszjelentések.pdf (2019. június 7.)

⁶⁷ *Pesti Napló*, 1868. június 4. 2.

⁶⁸ VIGH, 2010. 14.

25 esztendősen az országos politika színpadjára léphetett⁶⁹ és egészen 1915-ben bekövetkezett haláláig nem is hagyta el azt,⁷⁰ 32 évesen pedig már miniszteri bársonyszékbe ülhetett.

*

A fentiek tükrében tehát akkor járunk el a leghelyesebben, ha a két véglet – jól helyezkedő karrierista vagy saját erejéből felkapaszkodó *homo novus* – között Széll Kálmánt minél inkább középre helyezzük, hiszen a korszakban „a politikai élet jellegzetességei miatt [...] a teljesen tehetségtelen, csak kapcsolataik miatt előrejutó politikusok azért egy idő után kihullottak a rostán”.⁷¹ Azt is fontos hangsúlyozni, hogy Széll esetében Deák jóindulata iránymutatásokban,⁷² pártfogása pedig közvetve érvényesült, ami persze nem lebecsülendő, de nem tudunk olyan pozícióról, amelybe közvetlenül Deák kérésére vagy közbenjárására választották volna meg.⁷³ Egyetértve a ’48-as ellenzéki képviselő és publicista Hoitsy Pállal, Deák többször kimutatott megbecsülése Széll irányában egyengette az útját, „de az csak bizonyos fokig használt volna neki, ha ő benne magában is nem voltak volna a megfelelő képességek. Ám voltak. S egészen fiatalon tárcát kapott [...]. Még pedig a pénzügyi tárcát, amely a legtöbb szaktudást igényelte s amelyen Deák támogatása mellett sem tudott volna megállni, ha nincsenek kellő ismeretei.”⁷⁴ Horánszky Lajos ugyancsak azon a véleményen volt, miszerint „lehet, hogy Deák döntő pártfogása nélkül ennek a pályafutásnak sikerei lassúbb fejlődést vettek volna, de az is bizonyos, hogy ha volt valaki e korban, ki a gyors emelkedésre mindenképpen rászolgált, az Széll Kálmán volt, kinek tehetsége és rátermettsége a tűzpróbát minden tekintetben kiállotta”.⁷⁵

⁶⁹ Kecskeméthy Aurél – a műfajból adódóan ironikus, mindazonáltal jogos – megjegyzése szerint Széll „amint az iskolapadok közül kilépett, a képviselőpadok közt foglalta el helyét”. KÁKAY Aranyos [KECSKEMÉTHY Aurél]: *Nagy férfaiink. Legújabb fény- és árnyékképek*. Budapest, a Szerző kiadása, 1874. 36.

⁷⁰ Tehát 47 éven és 14 cikluson keresztül maradt képviselő és így egy igen szűk kör tagja: a legendás, 16 alkalommal mandátumot szerző Madarász József (1814–1915) mögött mindössze Podmaniczky Frigyesnek (1824–1907), Apponyi Albertnek (1846–1933) és Széllnek sikerült 14 cikluson keresztül a törvényhozásba kerülni, ráadásul közülük egyértelműen Széll jutott a politikai hatalom legmagasabb fokára.

⁷¹ BERTÉNYI, 2015. 48.

⁷² Széll pályafutása ismeretében nagyon hasznos tanácsnak bizonyult például, amikor Deák az ifjút közgazdasági és pénzügyi szakismeretek elsajátítására buzdította. „Jurista annyi van, ahány embert csak látsz az utcán. Menj a jogi pályáról a pénzügyire s dolgozzál ott!” SÁRKÁNYNÉ HALÁSZ, 1943. 20. – HALÁSZ, 1915. 945.

⁷³ Pedig tudható, hogy adott esetben Deák nem volt rest pártfogoltjai számára protekciót kérni. CIEGER András: *Lónyay Menyhért 1822–1884*. Budapest, Századvég, 2008. 232.

⁷⁴ HOITSY Pál: *Régi magyar alakok. A letűnt nemzedék férfiai*. Budapest, Légrédy, [1923]. 32.

⁷⁵ HORÁNSZKY Lajos: *Tisza István és kora*. I. köt. S. a. r. HORÁNSZKY Nándor. Budapest, Tellér, 1994. 344.

LAJTAI L. LÁSZLÓ

KULTURÁLIS NEMZETÉPÍTÉS ÉS AZ ELEMI NÉPISKOLAI TÖRTÉNELEMOKTATÁS SZABÁLYOZÁSA A DUALIZMUS KORI MAGYARORSZÁGON

A tág értelemben vett nacionalizmuselméleti szakirodalom (hol nyílt, hol hallgatólagos) közhelyeinek egyike az állam által szorgalmazott, de legalábbis felügyelt közoktatási rendszer kiépítése és fenntartása, valamint a kulturális értelemben vett modern nemzetépítés közötti erős kauzalitás előfeltételezése.¹ Ez a sok esetben kétségtelenül bizonyítható összefüggés az etnikailag szignifikánsan heterogén népeségű államok és különösen a multietnikus birodalmak esetében azonban korántsem tekinthető magától értetődőnek, sőt több szempontból tűnik inkább problematikusnak, esetenként akár fordítottan helytállónak.² A tannyelv és az anyanyelv, vagy a mindennapi érintkezés nyelvének viszonyán kívül természetesen az oktatottak tartalmát érintő intézményes szabályozói elvárások tanulmányozása számít e vonatkozásban elsőrendűen vizsgálandónak. Különösen relevánsnak látszik ez az összefüggés a kollektív identitás iskolai elsajátítása szempontjából kulcsfontosságúnak értékelt tárgyak, azaz a földrajz, az állampolgári ismeretek és kiváltképp a történelem esetében. Rövid tanulmányomban e komplex kérdéskör egyetlen részaspektusának, a hazai történelem elemi népiskolai oktatásának szabályozása és a dualizmus kori Magyarország kulturális nemzetépítési törekvései viszonyának vázlatos áttekintésére vállalkozom.

¹ GELLNER, Ernest: *Nations and Nationalism*. Oxford, Basil Blackwell, 1983. 19–38. – GELLNER, Ernest: A nacionalizmus és a komplex társadalmak kohéziójának két formája. Ford. SZANYI Imre. In: *Eszmék a politikában: a nacionalizmus*. Szerk. BRETTER Zoltán–DEÁK Ágnes, Pécs, Tanulmány, 1995 [1982]. 188–212. – Esettanulmányként lásd pl. WEBER, Eugen: *Civilising in Earnest: Schools and Schooling*. In: Uő.: *Peasants into Frenchmen. The Modernization of Rural France, 1870–1914*. Stanford CA., Stanford University Press, 1976. 303–338. – *L'école et la nation. Actes du séminaire scientifique international Lyon, Barcelone, Paris*. Éd. FALAIZE, Benoît–HEIMBERG, Charles–LOUBES, Olivier. Lyon, ENS, 2013.

² PUTTKAMER, Joachim von: Iskoláztatás, vallás és birodalmi integráció. Oktatásügy a Habsburg Monarchiában és a cári Oroszországban. Ford. TAMÁS Ágnes. *Aetas*, 2013/3. 173–183.

NEMZETÉPÍTÉS BIRODALMI KERETEK KÖZÖTT

A közeli előzményekre is kitekintéssel az osztrák-magyar közjogi viszony 1867-es rendezésével kialakult helyzet dióhéjban úgy jellemezhető, hogy létrejött egy, a hadügy és a külpolitika, az ezekre vonatkozó pénzügyek, valamint az államfő³ tekintetében közös integrációs kereteken belül a szuverenitás összes többi attribútumának és intézményi feltételeinek birtokába jutó kvázi magyar nemzetállam, amely egyúttal kétosztatúvá (dualistává) tett egy addig felvilágosult vagy jelző nélküli abszolutista, előbb névlegesen alkotmányossá, majd neoabszolutistává, utána pedig korlátozottan alkotmányossá változtatott, de hagyományosan alapvetően centralizált irányítású birodalmat. A Habsburgok uralta területeket egymáshoz kapcsoló közjogi viszonyok ekkori rendezése ráadásul azt is egyértelművé tette, hogy Magyarország immár nem „Ausztia” – még abban az értelemben sem, ahogy a kérdést a Német-római Császárság 1806-os megszüntetése (amelynek a Magyar Királyság sohasem volt a része) és az Osztrák Császárság 1804-es megalapítása, legalábbis szimbolikusan, évtizedekre nyitva hagyta, miközben ekkortól Ausztia fogalma szűkült mindinkább „Ciszlajtániá”-vá, hivatalos nevén: a Reichsratban képviselt királyságok és országokká.⁴ Eldőlt tehát, hogy a 18. századi felvilágosult abszolutista civilizatórikus–bürokratikus birodalomépítés, a napóleoni háborúk állampatrióta,⁵ bár a romantikus nacionalizmus történelmi emlékezetközösségi projektumára építeni kívánó összosztrák nemzettudat megteremtése⁶ és a birodalmat benépesítő etnikumok (*Volksstämme*) egyenjogúsítását (*Gleichberechtigung*) ígérő, de egyaránt a magasabb szintű birodalmi egységet szorgalmazó kísérletei⁷ zátonyra futottak. Helyettük a Habsburg

³ Ferenc József császár–király alkotmányosan biztosított és informális (de a gyakorlatban annál valóságosabb) uralkodói jogköreiről és szerepéről a dualista államberendezkedésben és az államigazgatás mindennapjaiban átfogóan ld. SCHWARCZWÖLDER Ádám: Egy személyre szabott birodalom uralkodója – Ferenc József. In: *VERITAS Évkönyv 2017*. Szerk. UJVÁRY Gábor. Budapest, VERITAS–Magyar Napló, 2018. 25–39.

⁴ Ausztia fogalmának történeti változatairól lásd: *Was heisst Österreich? Inhalt und Umfang des Österreichbegriffs vom 10. Jahrhundert bis heute*. Hg. PLASCHKA, Richard G.–STOURZH, Gerald–NIEDERKORN, Jan Paul. Wien, Österreichischen Akademie der Wissenschaften, 1995.

⁵ JUDSON, Pieter M.: *Servants and Citizens, Empire and Fatherland, 1780–1815*. In: Uő.: *The Habsburg Empire. A New History*. Cambridge MA, Belknap Press, 2016. 51–102.

⁶ ROBERT, André: *L'idée nationale autrichienne et les guerres de Napoléon. L'apostolat du baron de Hormayr et le salon de Caroline Pichler*. Paris, F. Alcan, 1933. – SZENTESI Edit: *Birodalmi patriotizmus. Történetiszemlélet, történetírás, történeti publicisztika és történeti témák ábrázolása az Osztrák Császárságban 1828-ig*. In: *Történelem – kép. Szemelvények múlt és művészetek kapcsolatáról Magyarországon*. Szerk. MIKÓ Árpád–SINKÓ Katalin, Budapest, Magyar Nemzeti Galéria, 2000. 73–91.

⁷ Ez utóbbi kísérletek magyarországi megvalósíthatatlanságáról monografikusan ld. DEÁK Ágnes: *„Nemzeti egyenjogúsítás”. Kormányzati nemzetiségpolitika Magyarországon 1849–1860*. Budapest, Osiris, 2000.

Birodalom ciszlajtán (a Magyar Királyságon kívüli) részei alapvetően a tartományi föderalizmus, „transzlajtán” (tehát a magyar korona) területei pedig, egyfelől a Horvát-Szlavónországnak alaptörvényileg garantált belügyi és kulturális önrendelkezésével,⁸ másfelől az évszázados erdélyi közjogi különállás közel egyidejű felszámolásával⁹ a nemzetállam-építés útjára léptek.

A kulturális értelemben felfogott magyar nemzet(állam)építés természetesen nem 1867-ben vette kezdetét, hanem a tágan értett jozefinizmus hatására és azzal lényegében szembehelyezkedve már az 1790-es évektől napirenden volt. Ebben az összetett és korántsem lineáris folyamatban eleinte inkább csak jelzésértékű, majd egyre fontosabb szerephez jutott a magyart a tágan értett hazai közélet és közoktatás hivatalos nyelvén emelő, sok-sok megtorpanással tarkított jogszabály-alkotási proceszszus is,¹⁰ amelyet végül „A magyar nyelv és nemzetiségről” című 1844. évi II. tc. elfogadása tetőzött be. 1848–49-ben pedig már a magyar politikai nemzetépítésnek a 19. században maximálisan elérhető lehetőségei és korántsem lebecsülendő korlátai váltak a kortársak döntő többsége számára nyilvánvalóvá a politikai-társadalmi demokratizálás és emancipáció, a rivális hazai nacionalizmusok némelyikének tömegmobilizáló ereje és a nemzeti szuverenitás külpolitikai támogatottsága terén egyaránt. Ezekhez a sokrétű és több szempontból is ellentmondásos tapasztalatokhoz képest az 1867-ben kiépített politikai rendszer részben szilárdabb és hosszú ideig tartósabbnak bizonyuló, részben viszont a nemzeti szuverenitás bizonyos elemeiről való lemondással korlátozottabbnak tűnő kereteket biztosított a következő fél évszázad sokrétű hazai nemzetállam-építési törekvései¹¹ számára.

A HAZAI TÖRTÉNELEM ÉS A MAGYAR NYELV OKTATÁSÁNAK INTÉZMÉNYESÍTÉSE A KÖZOKTATÁS ALSÓ SZINTJÉN

Szemben a hazai egyetem és középiskolák gyakorlatával, ahol már a 18. század utolsó évtizedeitől kötelezően oktatták, a legszélesebb célközönséget jelentő elemi iskolákban voltaképp csak 1868-tól vált *általánosan kötelezővé* a történelem és benne Magyarország történetének tanítása, dacára annak, hogy már a század első felében is

⁸ 1868. évi XXX. tc. a Magyarország, s Horvát-, Szlavin és Dalmátországok közt fennforgott közjogi kérdések kiegyenlítése iránt létrejött egyezmény beczikkelyezéséről, 48. §.

⁹ 1868. évi XLIII. tc. Magyarország és Erdély egyesítésének részletes szabályozásáról.

¹⁰ SZEKFÜ Gyula: Iratok a magyar államnyelv kérdésének történetéhez. Bevezetés. In: Uő.: *Nép, nemzet, állam. Válogatott tanulmányok*. Budapest, Osiris, 2002 [1926]. 293–453.

¹¹ *Modernizáció és nemzetállam-építés. Haza és/vagy haladás dilemmája a dualizmus kori Magyarországon. Tanulmányok*. Szerk. CSIBI Norbert–SCHWARCZWÖLDER Ádám, Pécs, Kronosz, 2018.

megkísérelték annak bevezetését. Számos helyen persze korábban is működtek országsszerte olyan kiemelt népnyelvű alsó szintű iskolák (*schola vernacula primaria*, más néven: normaiskola),¹² illetve az előkelőbb családok leányai számára létesített felsőbb elemi iskolák,¹³ amelyekben már a 19. század első felében kötelező tárgy volt Magyarország történelme.¹⁴ Emellett nemcsak az Eötvös József első, 1848-as kultuszminisztersége alatt kidolgozott népiskolai törvényjavaslat tartalmazta, de már az 1839–40-es rendi országgyűlés által kiküldött kerületi választmány népoktatási munkálatában is szerepelt a történelem tanításának tervezete a „hazai történetekre való különös tekintettel”.¹⁵ A tantárgy általános érvényű és az ország minden alsó szintű általánosan képző iskolatípusában kötelező oktatását viszont – a korábbi törvényalkotói törekvések tervezetben maradása miatt – végül csak az első hazai népoktatási törvény rendelte el egységesen, mindennemű iskolafenntartóra kötelező érvénnyel.¹⁶ A szintén a népoktatási törvény hatálya alá tartozó – de valójában már az oktatás középfokát¹⁷ jelentő – felsőbb népiskolákban és polgári iskolákban szintén ugyanezen törvény tette kötelezővé a hazai történelem tanítását,¹⁸ ahogy magától értetődően azzá vált a tanítóképzőkben is.¹⁹ Végül a Katonai Határőrvidék polgárosításával közvetlenül a magyar kormány fennhatósága alá kerülő területek népiskoláinak külön szabályrendeletében is egyöntetűen előírták a történelem oktatását „különös tekintettel a hazára s a hazai alkotmányra” az általános népiskolák (elemi iskolák), a felső népiskolák (polgári iskolák), felső leánytanodák, a két évfolyamos

¹² *Ratio Educationis Publicae totiusque Rei Literariae per Regnum Hungariae et Provincias eidem adnexas.* Buda, Typis et Sumtibus Regiae Univer. Hungaricae, 1806. 27. § 30. §.

¹³ Magyarország’ elemi tanodáinak szabályai. *Religio és Nevelés. Kath. Egyházi Folyóirat.* 1845. II. évf. 39. sz. (32. §.). 311.

¹⁴ A birodalom Lajtán túli részeiben ezzel szemben még a népoktatást négyosztályossá tevő Leo Thun-főle 1855-ös miniszteri rendelet sem írta elő a történelem oktatását. Vö.: Verordnung des Ministers für Cultus und Unterricht [...] womit die Zahl der Classen an den Hauptschulen bestimmt, und der in denselben zu ertheilende Unterricht geregelt wird. In: *Reichs-Gesetz-Blatt für das Kaiserthum Oesterreich.* Wien, Kaiserlich-königlichen Hof- und Staatsdruckerei, 1855. 411–418.

¹⁵ HAJDU János: *Eötvös József báró első minisztersége (1848).* Budapest, MTA, 1933. 199.

¹⁶ 1868. évi XXXVIII. tc. a népiskolai közoktatás tárgyában. 11. §. f); 55. §. f) (felekezeti és községi elemi népiskolák).

¹⁷ A szakirodalom az átfogó műveltséget nyújtó, de szakképzést nem adó és felsőoktatási intézményekben való továbbtanulásra sem jogosító tanintézményeket nevezi középfokúnak. Vö. MÉSZÁROS István: *Magyar iskolatípusok 996–1990.* (A Magyar Neveléstörténet Forrásai VI.) Budapest, OPKM, 1991. 6. 56–58.

¹⁸ 1868. évi XXXVIII. tc. 64. §. g) (felsőbb népiskolák); 74. §. h) (polgári iskolák). *Tanterv a polgári fiúiskolák számára. Az 1868-iki XXXVII. t. cz. értelmében.* Kiadatott a vallás- és közoktatásügyi m. k. minister 1879-dik évi szeptember hó 12-én a 25.409 sz. a. kelt rendeletével. Budapest, Egyetemi nyomda, 1880. 13–14.

¹⁹ 1868. évi XXXVIII. tc. 88. §. e) (tanítóképződek).

városi műveldek (hétvégi iskolák azon városokban, ahol nincsen felső népiskola, illetve leányiskola) és a tanítóképezdek oktatói számára.²⁰

A magyarországi népiskolák tannyelve (ahogy arra az iskolatípus fentebb említett eredeti latin neve is utalt) természetesen eleve népnyelvű volt, ám a hazai közélet magyar nyelvűvé tételével párhuzamosan a törvényalkotók megkísérelték a közoktatás alsó szintjén is kötelezővé tenni az ország hivatalos nyelvének oktatását.²¹ Az 1844. évi II. tc. 9. §. ugyan sommásan úgy fogalmazott, hogy az uralkodói rendelkezés folytán a magyarországi közoktatás nyelve a magyar,²² ennek fogatosítása azonban sem 1848-ig, sem az azt követő időszakokban nem vált már valóra. Olyannyira, hogy az elemi népiskolákban a magyar nyelv kötelező oktatását – jelentős részben alulról jövő kezdeményezések hatására²³ – majd csak az 1870-es évek legvégén rendelték el törvényileg,²⁴ és amelynek évtizedes végrehajthatatlansága, illetve eredménytelensége vezetett végül jelentős részben, bár nem kizárólagosan, a hírhedtté vált Apponyi-féle iskolapolitikai törvényekhez is²⁵ immár a 20. század első évtizedében.

A felvázolt összképet tovább árnyalja, hogy a nemzetiségi törvény rendelkezésével²⁶ ellentétben az állam által alapított és/vagy fenntartott, egyszersmind mintaadó

²⁰ Szabályrendelet a határőrvidéki népiskolák oktatási ügyeiről. In: *Magyarországi rendeletek tára*. V. folyam. Pest, Ráth Mór, 1871. 236., 240–242., 252.

²¹ Az első, kifejezetten tapintatos lépést ez irányba az 1845-ös uralkodói rendelet tette, amelynek értelmében a felső elemi (városi) népiskolai osztályokban és női tanodákban és anyanyelv mellett a magyar nyelvtant (Horvátországban pedig a magyar nyelv elemeit) is tanítani kellett, miközben az alsó (falusi) elemi népiskolák teljesen anyanyelviek maradtak. Vö. *Magyarország' elemi tanodáinak szabályai*. 309–310.

²² Ezt azonban egy 1847–48 fordulóján kidolgozott, de törvényi szentesítést már nem kapó újabb díttai javaslat akként módosította, hogy a magyar nyelv kötelező oktatása mellett a magyar tannyelv bevezetése az illető hatóságokra legyen bízva, a kapcsolt részek kivételével, amelyek területén a magyar szintén kötelezően tanítandó. Törvényjavaslat a magyar nyelvről és nemzetiségről 3. és 9. §. In: *Felséges első Ferdinánd Austriai császár, Magyar- és Csehországok e néven ötödik apost. Királya által szabad királyi Pozsony városába 1847-ik esztendei sz. András hava 7-ik napjára rendeltetett Magyarországi Közgyűlésének irományai*. Pest, Landerer és Heckenast, 1848. 52–53.

²³ HAMAR Mária: A magyar nyelv kötelező tanításáról szóló 1879. évi törvényről. *Századok*, 1976/1. 98–101.

²⁴ „4. § A magyar nyelv az összes bármilyen nyilvános népiskolákban a köteles tantárgyak közé ezennel felvételik.” 1879. évi XVIII. tc. a magyar nyelv tanításáról a népoktatási tanintézetekben.

²⁵ 1907. évi XXVI. tc. az állami elemi népiskolai tanítók illetményeinek szabályozásáról és az állami népiskolák helyi felügyeletéről. – 1907. évi XXVII. tc. a nem állami elemi népiskolák jogviszonyairól és a községi és hitfelekezeti néptanítók járandóságairól. – 1908. évi XLVI. tc. az elemi népiskolai oktatás ingyenességéről.

²⁶ „17. § Az állam s illetőleg a kormány által már állított, vagy a szükséghez képest állítandó tanintézetekben a tanítási nyelvnek meghatározása, a mennyiben erről törvény nem rendelkezik, a közoktatási miniszter teendőihez tartozik. De a közoktatás sikere, a közművelődés és közjólét

szerepűnek tekintett népiskolák²⁷ kizárólag államnyelven oktattak, azaz magyar tananyelvűek voltak. Ezek létesítése azonban az 1890-es években vett csak nagyobb lendületet olyannyira, hogy a „Lex Apponyi” bevezetése idején is alig 14%-át tették ki mindösszesen a hazai elemi népiskoláknak.²⁸ A világháború kitörése előtti utolsó tanévben ugyan az összes magyarországi elemi népiskola több mint ötöde (20,7%) működött immár állami fenntartásban,²⁹ ám ugyanennek a tanévnek a végén Jan-kovich Béla kultuszminiszter két jelentős ponton is enyhített az 1900-as évtized nyelvhasználati rendelkezéseinek szigorán. Egyrészt az iskolafenntartótól függetlenül ismét anyanyelvivé tette a hitoktatást az összes népoktatási intézményben és mindenfajta ismétlő iskolában,³⁰ másrészt lehetővé tette, hogy az állami elemi népiskolák nem magyar anyanyelvű diákjainak anyanyelvét az első és második évfolyamon kiegészítő nyelvként használhassák, a harmadik, negyedik és ötödik osztályban pedig önálló tantárgyként taníthassák³¹ (amennyiben az adott osztályba beiratkozott diákok harmadának nem magyar, de ugyanazon anyanyelvű szülői azt kérték).

szempontjából az államnak is legfőbb célja levén; köteles ez az állami tanintézetekben a lehetőségig gondoskodni arról, hogy a hon bármely nemzetiségű, nagyobb tömegekben együtt élő polgárai az általuk lakott vidékek közelében anyanyelvükön képezhessék magukat egészen addig, hol a magasabb akadémiai képzés kezdődik.” 1868. évi XLIV. tc. a nemzetiségi egyenjogúság tárgyában.

²⁷ Amely iskolatípus *raison d'être*-jét a korabeli hivatalos oktatáspolitikai ekképp summázta: „Az egységes állampolgári szellem megerősítése a különböző népfajú és hitfelekezeti lakosság közt, a népnevelésnek bizonyos irányítása az oktatás kívánatos módszerének gyakorlati bemutatása által az ország minden részében, végül a népnevelés biztosítása ott, a hol más iskolafenntartó azt vagy éppen nem, vagy nem megfelelő módon látja el: ez az a főfeladat, a melynek szolgálatában az állami népiskola áll.” N. n.: *A közoktatásügy Magyarországon*. Budapest, M. Kir. Vallás- és Közoktatásügyi Miniszter, Hornyánszky Viktor, 1908. 38–39.

²⁸ *A magyar szent korona országai népoktatásügyének fejlődése*. A magyar kir. kereskedelemügyi miniszter rendeletéből szerkeszti és kiadja a Magyar Kir. Központi Statisztikai Hivatal (Magyar statisztikai közlemények. Új sorozat 31. köt.) Budapest, Athenaeum, 1913. 30.

²⁹ *A m. kir. kormány 1914. évi működéséről és az ország közállapotairól szóló jelentés és statisztikai évkönyv*. Budapest, Athenaeum, 1916. 354.

³⁰ *A m. kir. vallás- és közoktatásügyi miniszter 1914. évi 1.797. eln. számú megkeresése valamennyi főtisztelendő egyházi főhatósághoz, a hitoktatás nyelvéről a népoktatási tanintézetekben*. – *A m. kir. vallás- és közoktatásügyi miniszter 1915. évi 730. eln. számú leirata valamennyi főtisz. egyházi főhatósághoz, a hitoktatás nyelvéről az ismétlő iskolákban*.

³¹ *A m. kir. vallás és közoktatásügyi miniszternek 1914. évi 114.000. számú rendelete (utasítása) az állami elemi népiskolában a nem magyar anyanyelvnek kiegészítőnyelvvé való felhasználásáról, valamint annak, mint tantárgynak, tantervszerű tanításáról*.

POLÉMIA A NEMZETI TÖRTÉNELEM FOGALMÁRÓL A KIEGYEZÉST MEGALAPOZÓ ORSZÁGGYŰLÉSEN

1868. november utolsó harmadában a népoktatási törvény országgyűlési vitájával csaknem párhuzamosan folyt, néhány nap különbséggel, a nemzetiségi egyenjogúságról szóló törvényjavaslat képviselőházi vitája is, amelynek hozzászólói is részben ugyanazok voltak, mint az oktatáspolitikai tárgyú polémiáé. A nemzetiségi egyenjogúság törvénytervezetének tárgyalásán megnyilvánuló képviselők lényegében az ország föderalizálását megalapozni törekvő kisebbségi és a nemzetállami kereteket nyilvánvalóvá tevő többségi tervezet fölött vitáztak. Ennek során követeléseik alátámasztása érdekében nemcsak a kisebbségi tervezet mellett lándzsát török folyamodtak gyakran történelmi argumentációhoz, de a többségi javaslat támogatói is előszeretettel hivatkoztak forrásalapú érvekre az előbbieket cáfolandó. Az etnikusan önálló, vagy épp ellenkezőleg, az etnikumok feletti össznemzeti identitásdiskurzus tanügyi intézményesítése tehát mindkét szembenálló fél számára szembetűnően kulcsfontossággal bírt, ami nemcsak a nemzetiségi törvény, hanem már a népoktatási törvény végleges szövegezése során is megmutatkozott. A *saját* nemzeti történelem oktatásának elvárását ugyanis a neoabszolutizmus bukását követően összehívott országgyűlés számára készített, ám tárgyalásra már nem került, a román Wlád Alajos³² és Popovics Zsigmond-féle 1861-es törvénytervezet is megfogalmazta. Explicitté tette ugyanis, hogy „mindegyik nemzet, illetőleg vallásfelekezet tanodáiban a tudományok összes ágainak előadása [...] az illető nemzet nyelvén történjék, mely tanodákban egyszersmind az ország pragmatikai történelme mellett a *saját nemzeti történelem* is rendes tantárgy gyanánt háborítlanul taníttassék”.³³ A kiegyezést tető alá hozó, fél évtizeddel később összehívott országgyűlés számára készített újabb (a román Mocsonyi Antal, valamint a szerb Miletics Szvetozár és Branovácsky István nevével fémjelzett, 26 szerb és román országgyűlési képviselő által aláírt) 1867-es kisebbségi törvényjavaslat pedig úgy fogalmazott, hogy „a hat országos nemzet minden népiskoláiban [...] a melyekben az ország pragmatikai történelme előadatik, egyúttal *saját nemzeti történelmek* is kötelezőlegesen tárgyként előadandó”.³⁴ Mivel az általános képviselőházi vitára kerülő Mocsonyi–Branovácsky–Miletics-féle törvényjavaslatot a képviselőház elsőprő többsége leszavazta, következésképp az említett passzusok

³² A nem magyar etnikumú hazai politikusok nevét a korabeli dokumentumokban szereplő magyaros formában és helyesírással használom.

³³ *Az 1865. évi december 10-dikre hirdetett országgyűlés képviselőházának irományai.* Pest, Emich Gusztáv, 1867. II. köt. 133. sz. 271. (Kiemelés tőlem: L. L.)

³⁴ Uo. 263. (Kiemelés tőlem: L. L.) A törvényjavaslat az alábbi hat egyenjogú országos nemzetet kívánta intézményesíteni: magyar, román, szerb, szlovák, orosz [ruszin], német.

sem kerültek be a nemzetiségi törvény végleges szövegébe. A magyar országgyűlés ezáltal világosan elvetette, hogy a népiskolai tantervekbe bekerülhessen az általános magyarországi történelemtől eltérő, nemzetiség-specifikus történelem mint önálló tantárgy.

Visszatérve a népoktatási törvényre, jóllehet az országgyűlés népoktatási bizottságának munkája során a tárgyalási kérdés, azaz az általános hazaitól eltérő saját „nemzeti történelem” önálló tantárgyi előírása – legalábbis a kiadott hivatalos jegyzőkönyv szerint – nem került szóba,³⁵ annál élénkebb szóváltás bontakozott ki viszont a törvénytervezet részletes képviselőházi tárgyalásának egy adott pontján a hazai történelem tartalmának *nemzeti* vonatkozásairól. A felsőbb népiskolákban oktatható tantárgyakat felsoroló 64. §-hoz módosító indítványt benyújtó, a Temes megyei Szász-kabánya körzetét képviselő román Babes Vince a történelem oktatásával kapcsolatban ugyanis amellet érvelt, hasonlóan a Mocsonyi–Branovácsky–Miletics-féle 1867-es kisebbségi törvényjavaslat megszövegezőinek álláspontjához, hogy a hazai történelem gyűjtőfogalma helyett az országot lakó nemzetek, illetve nemzetiségek saját *külön* történelmének oktatását is írja elő a népiskolai törvény. Gondolatmenete az alábbi logikára épült: „A 64-dik szakaszban [...] a hol a tantárgyak közt elősorolatik a földrajz és történet, és a záradékban [...] az »átalános és hazai« jelszavak foglaltatnak, ugyanezen záradékot egy szóval akarnám megtoldatni; de ezt röviden indokolnom kell előbb. Tudvalevő dolog, tisztelt ház, hogy a hazai történelemben benne foglaltatik a magyar nemzetiségnek egész története. *(Fölkiáltások: Nincs magyar nemzetiség! Magyar nemzet!)*”³⁶ Sőt, uraim, tényeket beszélek el, sőt nincs is hazai történelem, mely ne lenne identificálva a magyar nemzet történelmével. De főleg az újabb korban az a különös szokása a magyar történetíróknak, hogy a többi, az országban lakó nemzetek történelmét nem is érintik; *(Fölkiáltások: Nincs is külön nemzet!)*”³⁷ pedig, uraim, hiába tagadnók, a többi nemzeteknek vagy nemzetiségeknek is megvan az ő saját nemzeti történelmök, és ha méltányosak, vagy épen igazságosak

³⁵ *Az 1865/8-diki országgyűlés népoktatási bizottságának munkálatai* (kiadatott a képviselőház rendeletéből). Pest, Légrády testvérek, 1869.

³⁶ Az 1861-es többségi nemzetiségi törvényjavaslat az országban lakó népek felsorolásánál a magyart is a többivel egyenjogú nemzetiségként szerepeltette, miközben már szintén tartalmazta a *politikai nemzet* fogalmát, amennyiben azt „a magyar állam történelmi fogalmának megfelelő egységes és oszthatatlan magyar nemzet”-tel azonosította. *Az 1861-ik év április 2-án Pesten egybegyűlt országgyűlés képviselőházának irományai*. Pest, Landerer és Heckenast, 1861. I. köt. 48. sz. 2.

³⁷ A nemzetiségi egyenjogúságról végül megszavazott törvény Deák Ferenc által megfogalmazott preambuluma, mint ismeretes, hasonlóan az imént hivatkozott 1861-es többségi törvényjavaslat szövegéhez, visszaemelte a jogszabályba annak deklarálását, hogy Magyarországon *politikai* tekintetben csak egy nemzet létezik, a magyar (amelynek azonban az ország összes lakosa minden, így nyelvi-etnikai különbségtől függetlenül egyenjogú tagja).

akarunk lenni, meg kell vallanunk, hogy igen is, szükséges, hogy a hazai történelem mellett, melyben a magyar nemzet történelme benne foglaltatik, a többi nemzetek külön történelme s az azokat illető külön földrajz is mint külön tantárgy, előadassék. Azért a 64-ik szakaszban a) alatt a 6-dik tantárgyat határozó intézkedés záradékában az »átalános« szó után még a »nemzeti« szó felvételét indítványozom, s ugyan-ezen szakaszban b) alatt az 5-dik tantárgy megállapítása után, záradékba szintén azt kifejezgetni óhajtom, t. i. : »átalános, nemzeti és hazai.«³⁸

Babes karakterisztikus nemzetitörténelem-felfogását, amely világosan elkülönítette egymástól az ország *egésze* és lakosságának „nemzetek” (mai terminussal inkább: etnikai közösségek) szerinti történelmét, az utána szót kérő Tisza Kálmán argumentációjában azzal az ellenvetéssel utasította el, hogy Magyarország történelme etnikai alapon nem felosztható, az ország közös történelmétől elválasztható különálló narratívák nem léteznek, illetve amennyiben az utolsó időszak vonatkozásában mégis kialakultak ilyenek, inkább elfelejtendőek, mintsem kívánatosak és így az újabb nemzedékek számára továbbadandók lennének. „Azon történelem – hangsúlyozta Tisza –, mely Magyarország történet dolgait adja elő, a dolog természeténél fogva előadja mindazok történetét, kik e hazában laknak (*Ugy van!*); mert mindazon eseményekben, melyekről ezen történelem szól, nem csak egyik vagy másik ajku tagjai e hazának vettek részt, hanem részt vettek összes polgárai (*Helyeslés*); és a mennyiben van, vagy lehetne valamelyik nemzetiségnek külön történelme, csak azóta vagy oly időkben van, a midőn a hazának egyes, egyik vagy másik nemzetiséghez tartozó lakói lelkiismeretlenül felizgattatván, ellentétbe tették magukat az összes nemzettel. (*Élénk helyeslés.*) Egyébiránt egyfelől ezen történelem is benne foglaltatik mégis: a közös történelemben, és másfelől oly külön tényei ezek az egyik vagy másik nemzetiségű honpolgároknak, melyeket nem külön dicsőíteni és történelemben foglalni, hanem mindnyájunknak el kellene felejteni. (*Igaz!*) Én tehát, míg egy felől az ellen, hogy a magyar történelem nem e haza összes lakosainak történelme, hanem hogy azt a századok során így fel kelljen darabolni a külön nemzetiségek történelmeire, tiltakozom [...].”³⁹

Babes indítványát ugyanakkor az óbecsei képviselő, Miletics Szvetozár a szerbek törvény által is garantált egyházi autonómiájára⁴⁰ hivatkozva biztosította támogatásáról: „Babes képviselő módosítványának e záradékát elfogadom, és Tisza Kálmán képviselő urnak csak azt válaszolom, hogy a szerbeknek népiskolában kell tanulni és

³⁸ Az 1865-dik évi december 10-dikére hirdetett országgyűlés képviselőházának naplója. Pest, Athenaeum, 1868. X. köt. 362.

³⁹ Uo. 362–363.

⁴⁰ 1790/91. évi XXVII. tc. a görög nem-egyesült vallásúakról.

tudni a nemzeti történelmet, nem csak azóta, mióta a szerbek Magyarországra jöttek, hanem ab origine nationis.”⁴¹

A Babes-féle kezdeményezést,⁴² ahogy a nemzetiségi törvény vitája során a Mocsonyi–Branovácsky–Miletics-féle kisebbségi törvényjavaslatot, a képviselőház többsége szintén leszavazta, a népiskolai törvény maga mégis úgy fogalmazott, hogy a felekezeti fenntartásban működő iskolák tananyagát az iskolafenntartó *saját maga* határozhatja meg (természetesen ezen iskolák számára is előírva kötelező tantárgyként a „hazai földleírás és történet”-et).⁴³ A népoktatási törvény ugyan a nemzetiségeket önmagukban nem ruházta fel iskolafenntartó joggal, ám a törvény értelmében a községek, magánszemélyek és társulatok, valamint a hitfelekezetek is tarthattak fenn saját népiskolákat. A szó szoros értelmében az 1918 előtti Magyarországon nem beszélhetünk tehát önálló kategóriaként „nemzetiségi iskoláról”, a községi és társulati, de mindenekelőtt a felekezeti fenntartású iskolák egy jelentős része mégis kifejezetten nemzetiséginek volt tekinthető, és így is tekintettek rájuk, ugyanis – jellemzően szerb, erdélyi szász, román, illetve ruszin vonatkozásban – az etnikai-nemzetiségi és vallásfelekezeti közösség lényegi vagy akár teljes átfedésben állt egymással.

A vallás- és közoktatásügyi miniszter a szerb népiskolák számára 1872-ben pedig külön rendeletben az addig is létező autonómiájukat tovább erősítve arról határozott, hogy a szerb népiskolákban kötelező tantárgy a „hazai történelem a szerb nép történetével” (18. §), az egyéb nyilvános vagy magántanintézetbe járó görögkeleti vallású és szerb nemzetiségű gyermekek pedig a szerb népiskolában „szerb olvasásból s a hazai és szerb történelemből kötelesek vizsgát tenni” (7. §), ahogy a tanítókép-

⁴¹ 1865-ös országgyűlés képviselőházi naplója. 1868. X. köt. 363.

⁴² Babes egy további ponton is megpróbálta – jöllehet hasztalanul – érvényesíteni a „föderalizációs” álláspontot. A „reciprocitás elvére” hivatkozva azt indítványozta ugyanis, hogy a nem magyar tannyelvű felsőbb népiskolákban második nyelvként ne a magyar, hanem „egy másik, az illető vidéken divatozó, s a nép szükségének leginkább megfelelő nyelv, a községi hatóság megállapítása szerint” legyen kötelezően tanítandó, miáltal a helyi közösségek számára „szükséges és hasznos nyelv” megtanulását célzó igényeket az államnyelv elsajátításának érdeke elé sorolta. Uo. 361–362.

⁴³ 11. § A hitfelekezetek, mindazon községekben, hol hiveik laknak, saját erejükből tarthatnak fenn és állíthatnak föl nyilvános népoktatási tanintézeteket [...], azon intézetekben a tanítókat és tanárokat maguk választhatják, azoknak fizetését maguk határozhatják meg, a tankönyveket maguk szabhatják meg, s a tanítási rendszer és módszer iránt is [...] intézkedhetnek [...]. (1868. évi XXXVIII. tc.) Érdemes utalni rá, hogy a törvény elfogadásakor a hazai elemi népiskolák elsöprő többsége, 94,5% felekezeti fenntartásban működött. Vö. *A magyar szent korona országai népoktatásügyének fejlődése*. 30.

zók és felsőbb leányiskolák hallgatói számára is kötelezővé tették a hazai történet mellett a szerb nép történetét is (97. §; 4. §).⁴⁴

A nemzetiségi egyenjogúságról és a népoktatásról szóló 1868-as országgyűlési viták és a nyomukban megszülető kodifikációs eredmények egyfelől világossá tették tehát, hogy a magyarországi jogalkotók többsége elvetette a közös haza történelmének „etnohistóriákra” tagolását, azaz a múltra vonatkozó közösségi emlékezés etnikai szempontok mentén történő intézményesítését. Úgy is lehetne fogalmazni, hogy az 1868-as magyarországi törvényalkotók többsége a jelen és a jövő mellett az évszázados együttélés retrospektív „föderalizálását” is elutasította. Másfelől az is bizonyosodott, hogy a hazai politikai elit egyes, a többinél erősebb érdekérvényesítő képességgel bíró, mert a múltban már megszerzett felekezeti autonómiával rendelkező és azt kreatívan újraértelmező csoportjai számára mégiscsak lehetővé tette a (hallgatólagosan magyarként interpretált) nemzetihez képest alternatív saját közösségi múltértelmezés iskolai intézményesítését is. Ahogy láttuk, a teljes oktatásügyi önrendelkezést kapó horvát-szlavón társország⁴⁵ mellett a magyarországi szerbek szintén szabad kezet kaptak nemcsak a közös hazán belüli, de a Magyarországra költözésük *előtti* saját nemzeti történelmük iskolai elsajátíttatására is.

AZ ELEMI NÉPISKOLÁK ÉS AZ ÁLTALUK OKTATOTTAK NEMZETIESÍTÉSÉNEK JOGSZABÁLYI KÖRNYEZETE

A közoktatási intézményekben használatos tanítási nyelv alakulásához némileg hasonlóan – amelyre itt csak annyiban tudok visszautalni, hogy az az 1860-as és 1870-es években a soha korábban nem tapasztalt és a jogszabályi szigorítások miatt a későbbiekben már szintén egyre kevésbé jellemző sokféleséggel írható le – a hazai történelem népiskolai oktatásának *tartalma* vonatkozásában is ekkor nyert teret a kiépülőben lévő nemzetállam szempontjából mind határozottabban zavarónak érzékelt változatosság, sőt helyenként markáns disszonancia is. A törvényalkotók ezért – természetesen nem függetlenül a népiskolai magyarnyelv-oktatás nyilvánvaló kudarcának érzékelésével – a magyar nemzetépítés szempontjából visszas állapoto-

⁴⁴ A vallás és közoktatásügyi magyar királyi miniszternek a karloviczi görög keleti érsekség és szerb patriarchátus adminisztrátorához 1872. évi július 17-én 17.565 szám alatt intézett rendelete. In: *Magyarországi rendeletek tára*. VI. folyam. Pest, Ráth Mór, 1872. 287–328.

⁴⁵ A dualizmuskori horvátországi iskolarendszerről, valamint az olvasó- és tankönyvekben szereplő etnikai, történelmi és földrajzi ismeretekről ld. JELAVICH, Charles: *South Slav Nationalisms – Textbooks and Yugoslav Union before 1914*. Columbus, Ohio State University Press, 1990. 41–54., 98–137., 161–175., 208–219.

kat az *érzelmi* magyarosodás hathatósabb előmozdításával próbálták ellensúlyozni. A *hazai* szimbólumok használatának pozitív ösztönzéséhez képest e vonatkozásban mindazonáltal jóval korábban nyert törvényi szabályozást a negatívnak minősített rivális tartalmak eltiltása és potenciális használóinak szankcionálása. Már a kihágások törvényi szabályozásakor külön szakasz foglalkozott az állam elleni kihágások fejezetben „az állam és törvényes intézményei iránti ellenséges irányzatok jelzéseül szolgáló” zászlók, címerek és kitűzők használóinak (36. §), illetve „az ország, a társ-országok vagy az osztrák-magyar monarchiának nyilvánosan kitűzött czimere vagy zászlója” elleni cselekmények szankcionálásán (37. §) túl azon személy büntetésével is, aki „az államkormány által eltiltott tankönyvet vagy taneszközt tancsélra használ vagy használtat” (38. §).⁴⁶ Az „államellenes irány” fogalmát pedig a községi és felekezeti elemi népiskolák tanítóinak fizetését rendező törvény definiálta a bármely összeggel segélyezett felekezeti népiskola államellenes irány követésével vádolt tanítója ellen indítandó fegyelmi eljárás részletezésekor.⁴⁷ A nem magyar tanítási nyelvű elemi népiskolákban használatos tankönyvek minisztériumi jóváhagyástól is függővé tételét viszont csak a századfordulót követően, a „Lex Apponyi” révén szabályozták, amennyiben az államsegélyért folyamodó községi és hitfelekezeti iskolák számára a folyósítás feltételévé tették, hogy bennük a fontosabb tárgyakat kizárólag a miniszter által is engedélyezett tankönyvekből tanítsák.⁴⁸

Az állam- és (a vele azonosított magyar politikai) nemzetellenes szimbólumok betiltása és eltávolítása mellett ugyanakkor viszonylag későn, szintén a „Lex Apponyi”

⁴⁶ 1879. évi XL. tc. a magyar büntető törvénykönyv a kihágásokról.

⁴⁷ „13. §. Államellenes iránynak tekintendő különösen minden cselekmény, mely az állam alkotmánya, nemzeti jellege, egysége, különállása vagy területi épsége, továbbá az állam nyelvének törvényben meghatározott alkalmazása ellen irányul, – történt legyen az akár tanhelyiségben, akár azon kívül vagy más állam területén, élő szóval, írásban vagy nyomtatvány, képes ábrázolat, tankönyvek vagy egyéb taneszközök által.” 1893. évi XXVI. tc. a községi, valamint a hitfelekezetek által fentartott elemi iskolákban működő tanítók és tanítónők fizetésének rendezéséről.

⁴⁸ „20. §. Nem magyar tanítási nyelvű községi és hitfelekezeti elemi népiskoláknál alkalmazott tanítók alapfizetés- vagy korpótlék-kiegészítésben [...] a következő további feltételek teljesítése mellett részesülhetnek:

1. ha az illető iskolákban a magyar nyelv, a számolás, a hazai földrajz és történelem, továbbá a polgári jogok és kötelességek tanítása községi iskolákban a vallás- és közoktatásügyi minister által megállapított tanterv szerint és óraszámában, kizárólag az általa is engedélyezett tankönyvek és tanítási segédeszközök használatával, hitfelekezeti iskolákban pedig a vallás- és közoktatásügyi minister által is jóváhagyott, vagy a mennyiben az iskolafenntartó részéről fölterjesztett tanterv jóváhagyható nem volna, általa megállapított tanterv szerint és óraszámában kizárólag az általa is engedélyezett tankönyvek és tanítási segédeszközök használatával történik.

2. ha az illető iskolában kizárólag a vallás- és közoktatásügyi minister által is helyben hagyott hazafias tartalmú olvasókönyvek és tanszerek használatnak.” 1907. évi XXVII. tc. a nem állami elemi népiskolák jogviszonyairól és a községi és hitfelekezeti néptanítók járandóságairól.

folyományaként realizálódott csak a törvényalkotás síkján a *hazai* nemzeti szimbólumok módszeres tantermi megjelenítésének előírása.⁴⁹ Jóllehet ennek igénye már korábban is megfogalmazódott az oktatáspolitikai diskurzusban, ám a századforduló előtt elsősorban a középiskolai oktatás vonatkozásában⁵⁰ került előtérbe, és lényegében szervesen illeszkedett a tömeges nemzeti szimbólumteremtés kortárs európai trendjeihez.⁵¹

Az állam által jelképezett politikai nemzet szimbólumainak iskolai jelenléte megkövetelésén túl természetesen a pozitív érzelmi-kognitív azonosulás másik kulcsfontosságú terepének a történelemoktatás tartalmi szabályozását és hatékony pedagógiai disszeminációját tekintették. A fentebbiekben körvonalazott tendencia ezen a területen is kirajzolódni látszik, jóllehet jóval áttételesebben. Az Eötvös József-féle 1868-as népoktatási törvényhez kibocsátott tantervben eleve alig szerepelt még bármilyen, a törvényalkotó részéről elvárt konkrétum a történelemtanítás tartalmáról és szellemiségéről, leszámítva, hogy az alsóbb osztályok olvasmányaira építve a népiskola ötödik osztályában *életrajzok* által, a hatodik osztályban pedig *Magyarországcentrikusan* kell tanítani a történelmet, amelynek célja, hogy általa „a haza és nemzet iránt meleg ragaszkodást s lelkesedő szeretetet” ébresszenek.⁵² Az idézett célkitűzést mindazonáltal megelőzte még „az isteni gondviselés iránt bizalmat és hálát, az erény iránt szeretetet, a bűn iránt undort s utálatot” felsorolás valláserkölcsei és általános morális imperatívuszainak rögzítése. A századforduló idején, a Wlassics Gyula minisztersége (1895–1903) alatt megkezdett, ám csak utódja, Berzeviczy Albert (1903–

⁴⁹ „17. §. Minden iskola és minden tanító, tekintet nélkül az iskola jellegére és arra, hogy állami segínyt élvez-e vagy sem, a gyermekek lelkében a magyar hazához való ragaszkodás szellemét és a magyar nemzethez való tartozás tudatát, valamint a valláserkölcösös gondolkodást tartozik kifejleszteni és megerősíteni. Ennek a szempontnak az egész tanításban érvényesülni kell; külső kifejezésül minden iskolában, jellegkülönbség nélkül, úgy a főbejárat fölött, mint megfelelő helyen a tantermekben Magyarország czimere helyezendő el, a tantermekben a magyar történetből vett falitáblák alkalmazandók, nemzeti ünnepeken pedig az épületen a magyar nemzeti czimeres zászló tüzendő ki.” Uo.

⁵⁰ „Közös hazánk szépségeit, közös hazánk lakosainak életét, örömet-buját hirdetné, szemléltetné minden középiskola; közösen szerzett közös kulturánk emlékeit tárnák mindenki elé; közös történetünk szívet-lelket megragadó jeleneteit szemléltetve, kézzelfoghatólag bizonyítanánk: hogy e földön ezer esztendő óta mindig soknyelvű és vallású nép lakozott, de azért mindig csak egy haza, egy magyar cultura és egyetlen magyar nemzet volt. Mennyi államveszélyes históriai hazugság pattanhatna szíjjel és minden vidéknek a maga középiskolája olyan szent helyévé lenne, a melyben [...] a magyar genius éltető lehét éreznék.” VARGA OTTÓ: Valami a szemléltetésről és a nemzeti geniusról. *Országos Középiskolai Tanáregyesületi Közlöny*, 1895/24. 453.

⁵¹ HOBBSBAWM, Eric: Mass-Producing Traditions: Europe, 1870–1914. In: *The Invention of Tradition*. Eds. HOBBSBAWM, Eric–RANGER, Terence. Cambridge, Cambridge University Press, 1983. 263–307.

⁵² *Tanterv a népiskolák számára*. Az 1868-dik XXXVIII. t. cz. értelmében kiadja a m. kir. vallás- és közoktatásügyi miniszter. Buda, Magyar Kir. Egyetem, 1869. 31–32.

1905) idején kidolgozott és kibocsátott új népiskolai tanterv ellenben – megőrizve az ötödik osztályban életrajzi fókuszú, a hatodikban pedig Magyarország-súlypontú módszertant – már szándékoltnan minuciózus gondossággal szabályozta az elemi népiskolai történelemoktatással szemben támasztott központi követelményeket.⁵³ A vonatkozó tantárgyi utasítás immár legelső mondatában nyomatékos célmeghatározásként rögzítette, hogy „a történet-tanítás célja, hogy nemzetünk ezer esztendő múltjának és küzdelmeinek s az eseményekben és nagy történeti alakokban megnyilatkozó nemzeti erényeknek megismertetésével felébressze, ápolja és nemesítse a nemzeti önérzetet, a hazaszeretetet és a királyhűséget”.⁵⁴ A részletes utasítás egyúttal világossá tette, hogy a tantárgy oktatásának célja „első sorban ethikai: a nemzeti érzésnek, a hazaszeretnek, a polgárerényeknek ápolása és nemesítése”. A továbbiakban pedig e cél elérését taglalva konkretizálta, hogy annak legfőbb eszköze a nemzeti hősök mintaadó szerepének bemutatása. Ahogy az utasítás fogalmazott: „a nemzet nagyjainak képei a történettanítás éltető középpontjai [...] a kegyelet, melyet e nagyok iránt keltünk [...] neveli a nemzeti öntudatot és lelkesítő példákat szolgáltat a hazafiúi kötelesség és polgári erények teljesítésére”.⁵⁵ Apponyi Albert minisztersége alatt pedig végül a nem magyar tannyelvű elemi iskolák számára szintén részletesen kimunkált magyar nyelvtanítási tervezetben is kiemelt figyelmet szenteltek a hazai történelemre vonatkozó ismeretek terjesztésének.⁵⁶

⁵³ *Tanterv és utasítás az elemi népiskola számára.* Kiadta a vallás- és közoktatásügyi m. kir. miniszter 1905. évi június hó 16-án 2202. eln. számú rendeletével. Budapest, Magyar Királyi Tudományegyetem, 1905. XXXIII–XXXIV, 144–155.

⁵⁴ Uo. XXXIII.

⁵⁵ Uo. 144.

⁵⁶ *A magyar nyelv tanításának terve a nem-magyar tannyelvű népiskolában és útmutatás ezen tanításterv használatához.* Az 1907. évi 27. t.-c. 19. §. alapján kiadott a vallás- és közoktatásügyi m. kir. miniszter 1908. évi 120.000 sz. a. kelt. rendeletével. Budapest, M. Kir. Egyetemi Nyomda, 1908. 8–10., 67–70., 73–76. Apponyi a hazafias történelemszemlélet iskolai meggyökereztetését minél szélesebb körben előmozdítandó régi hívét és elvbarátját, Benedek Eleket felkérve íratott továbbá egy olyan népiskolai történelemtankönyvet és olvasókönyvet, amelynek szövegét a legfontosabb nemzetiségi nyelvekre lefordítva kétnyelvű kiadásokban is terjesztetett. A kérdéssel bővebben lásd LAJTAI L. László: Ezer esztendő. Egy késő dualizmus kori hazai népiskolai történelemtankönyv és az államilag sugallt patriotizmus. In: *VERITAS Évkönyv 2017.* Szerk. UJVÁRY Gábor. Budapest, VERITAS–Magyar Napló, 2018. 113–128.

KITEKINTÉS ÉS ÖSSZEGZÉS

Népoktatásról lévén szó, joggal merül fel a kérdés, hogy milyen tömegeket érintett a 20. század elején az immár markáns nemzetiesítés felé forduló hazai történelem-oktatás. Az utolsó békeév hivatalos statisztikáiból kiindulva megállapítható, hogy a közel 17 000 hazai elemi népiskola bő 70 százaléka számított teljes, azaz hatosztályos iskolának, ezekben tehát az utolsó két évfolyamon Magyarország történelmét is kötelezően oktatni kellett, legalábbis elvileg.⁵⁷ A statisztikai kimutatásokból kiderül, hogy a tanév végéig beiratkozott kevéssel több, mint 1 970 000 mindennapi elemi iskolás⁵⁸ közül nagyjából 182 500-an jártak ötödik, kevesebb mint 97 000-en pedig hatodik osztályba. Ez a számmennyiség az elemi népiskolások összlétszámához mérten kevésnek tűnik, ám a természetes lemorzsolódás mellett (az összes elemi népiskolás bő 28 százaléka járt első évfolyamra, szemben a nagyjából 9 százaléknyi ötödikes és szűk 5 százaléknyi hatodikossal) nem szabad figyelmen kívül hagyni két tényezőt: egyrészt, ahogy az imént már volt szó róla, a vizsgált tanévben az elemi népiskolák harminc százaléka hat évfolyamnál kevesebből állt, így azokra értelem-szerűen nem vetíthető az ötödik és hatodikos elemi iskolások arányszáma, másrészt pedig az elemi népiskolai tanulók egy jelentős része a negyedik osztály után polgári iskolában vagy középiskolában folytatta a tanulmányait, ahol a hazai történelmet előbb vagy utóbb szintén kötelezően tanulnia kellett.

Az iskolai tanulmányaikat korán befejezők megfelelő szempontú történelmi ismeretekhez juttatásának kérdése mindazonáltal élénken foglalkoztatta az iskolán kívüli műveltségterjesztésben érdekelt legkülönbözőbb beállítottságú, világnézetű és intézményi háttérrel rendelkező korabeli szereplőket, ahogy az az első hazai ilyen témának szentelt tudományos tanácskozáson is nyilvánvalóvá vált. E kérdéskör ugyanis az 1907-es, Pécsen rendezett országos szabadoktatási kongresszuson mindjárt az első szakosztály első csoportjában napirendre került. Mivel a kibontakozóban lévő hazai *tömegkultúra* kontrollálása és modernizálásának tétje okán átfogó világnézeti összeütközéseknek is terepet adó kongresszuson a történelemoktatásról hosszabb előadást tartó, klasszika-filológiával, történetírással és szociológiával egyaránt foglalkozó egyetemi magántanár, Hornyánszky Gyula gondolatmenete a politikai nemzet és nemzetiségek viszonyrendszerét is érintette, ezért vonatkozó szavait érdemes kissé bővebben idézni. „[...] történeti szempontból a nemzetiségi kérdés ekként for-

⁵⁷ 1914. évi kormányjelentés és statisztikai évkönyv. 355.

⁵⁸ A beiskolázott tankötelesek száma pedig ebben a tanévben elérte az összes tanköteles 88 százalékát, ami európai összehasonlításban sem számított rossz aránynak. Uo. 352. és C) 255. Vö. *A magyar nevelés története II.* Szerk. FELKAI László–ZIBOLEN Endre, főszerk. HORVÁTH Márton. Budapest, Felsőoktatási Koordinációs Iroda, 1993. 90.

mulázható: annak a legrégebbi történeti korszaknak emléke, melyre első sorban a nyelvközösség utal, szembe helyezkedik az újabb idők tudatával, melynek tartalmát a faji különbségektől független történeti összetartozás képezi. És ez az utóbbi tudat, a századokon keresztül folytatódó együttműködésnek és együttélésnek emléke a nemzetiségi súrlódások ellenére is oly hatalmas erejű, hogy annak ébrentartása a legbiztosabb fegyver minden centrifugális törekvés, minden irredentizmus ellen. Nem legkisebb érv tehát a történeti ismeretek helyes fölhasználása mellett, hogy azok egy oly sok fajú államban, mint pl. Magyarország, a nemzetiségi ügy megoldásának is mintegy bázisát képezik. Követeljük ennél fogva minél jobban kidomborító történetoktatást a nemzetiségi területeken, főleg az iskola alsóbb fokain; ez irányban itt nálunk még rendkívül sok a tennivaló.”⁵⁹

A mából visszatekintve Hornyánszkynek a történeti összetartozástudat iskolán kívüli és elemi iskolai erősítését szorgalmazó gondolatai persze illuzórikusnak tűnnek. A bekövetkező világégés utáni új országhatárok kijelölésénél vagy elvétve előforduló korrigálásánál a legritkább esetekben kérték ki ugyanis az érintettek akár egyéni, akár közösségi véleményét, hogy – egyéb szempontok mellett – a *nyelvközösség* vagy a *történeti összetartozás* között mérlegelve hozhassanak döntést arról, hogy onnantól kezdve melyik jövőbeli nemzetállam keretében kívánják folytatni az életüket.

A hazai oktatáspolitikai és nemzetépítés dualizmuskori viszonyrendszerét summazóan megállapítható, hogy a vallásfelekezetek autonómiája és az általuk fenntartott oktatási infrastruktúra terén (amely utóbbi az elemi népiskolák vonatkozásában a korszak végéig kifejezetten dominánsnak tekinthető) az 1918 előtti magyar állam irányítóinak nem állt módjában, hogy a közoktatást közvetlenül, még kevésbé pedig, hogy kizárólagosan a magyar nyelvű és szellemiségű pedagógiai indoktrináció szolgálatába állítsák. A hazai oktatáspolitikai döntéshozói mindazonáltal az 1890-es években, de különösen a századforduló után egyre érzékenyebbé váltak a hazai rivális nemzetépítési kihívásokra, és kezdeményezően fellépve törekedtek arra, hogy a népiskolai történelemórákon oktatottak *tartalmát* is a hazafias nevelés szempontjai szerint alakítsák. A magyar nyelv hatékony iskolai elsajátíttatása előtt tornyosuló számos nehézséghez képest ez utóbbi elvárás ráadásul elvileg kevesebb érdeket sérthetett (belföldön legalábbis), és előzményeit tekintve is szervesen illeszkedett a 18. század utolsó évtizedei óta kidolgozott hazai tantervek hungarocentrikus szellemiségéhez és előírásaihoz egyaránt. A központi állami tantervek készítői azonban

⁵⁹ HORNYÁNSZKY Gyula: A történet eszméje és a szabad oktatás. In: *A szabad tanítás Pécsen 1907-ben tartott magyar országos kongresszusának naplója*. Kiadja a kongresszus végrehajtó bizottsága. Szerk. VÖRÖSVÁRY Ferenc. Budapest, Franklin-társulat, 1908. 154–155.

lényegében csak a századfordulón kezdtek a történelemoktatásban az akkorra e vonatkozásban már markánsan számonkérővé változó közvélemény nyomására nagyobb súlyt helyezni a hazai múlt pozitívumainak fajsúlyosabb megismertetésére, és a hazafias szemlélet középpontba állításának előmozdításán dolgozni. A nemzetállamiságnak a relatív többség által alulról és felülről egyaránt óhajtott kiteljesítését mindenesetre erős korlátok közé kényszerítette nemcsak az iskolahálózat vallásfelekezeti, iskolafenntartói és tannyelvi töredezettsége (nem beszélve a diákok anyanyelvéről), de az a körülmény is, hogy magukra a tantervekre és a hozzájuk kapcsolódó utasításokra⁶⁰ is a korban még inkább iránymutatásként, mintsem megfellebbezhetetlenül számon kérendő elvárásként⁶¹ tekintettek.

⁶⁰ Amelynek szakszóvá lett és a későbbiekben megannyiszor bírált elnevezése kapcsán jegyzi meg a középiskolák újjászervezésének legaktívabb előmozdítója, a kultuszminisztériumi osztálytanácsos Klamarik János, hogy szerencsésebb lett volna inkább „útmutatások”-ként magyaráítani a nemzetközi terminológiából átvett *instrukciókat*. KLAMARIK János: *A magyarországi középiskolák újabb szervezete történeti megvilágítással*. Budapest, Eggenberg, 1893. 191.

⁶¹ Az egyes tantestületeknek a központi tanterven is jogukban állt indokolt esetben némileg módosítani, sőt a helyi viszonyok függvényében akár az óratervet is átalakíthatták. MÉSZÁROS István: *Tanönyvválasztás a régi iskolában*. *Köznevelés*, 1988/25. 15.

HERMANN RÓBERT

EMLÉKIRAT VAGY VÉDŐIRAT? KEMÉNY ZSIGMOND REJTÉLYES MŰVE

Az 1883-as év egyik könyvpiaci szenzációja volt Kemény Zsigmond 1849-es „emlékiratának” kivonatos közlése. A publikáció a kor nevezetes publicistájának, a centralistákról („a magyar doctrinairekről”) külön kötetet író Beksics Gusztáv nevéhez fűződik. Beksics a kéziratot „közéletünk egy kiváló férfiának” szívességéből kapta meg, aki nem jogosította fel az emlékirat teljes terjedelemben való közlésére. „De adom belőle mindazt, ami Keménnyel kapcsolatban van, vagy pedig forradalmunk eseményeinek háttérére vet élénk világítást” – írta az emlékirat bevezetőjében. A szöveg közlése után pedig így folytatta: „Kihagytam belőle az országgyűlési tárgyalások legnagyobb részét, valamint több oly részletet, melynek közlésére nem nyertem felhatalmazást. Kemény és pártjának, a békepártnak, Kossuth ellenében kifejtett harcára és Kemény állásának megjelölésére szorítkoztam a közlött részletek megválogatásában. Ezek így is bevégzett egészet képeznek, és számos új, eddig ismeretlen adatot tartalmaznak.”

A munkát szerinte „a békepárt védiratának” lehetne nevezni, „s így fogja említeni forradalmunk története, melynek e munka becses adalékát fogja képezni.” Majd még hozzáteszi, hogy Kemény az emlékiratát „nem szánta történelemnek. Pártmunka célzata van: a békepárt igazolása. S Kemény még itt sem tagadhatta meg magában a történetírót.” Beksics szerint Kemény adatai a békepárt igazolását „és a bekövetkezett katasztrófaért való felelősség terhének Kossuthra hárítását célozzák; de a meggyőzés paralizálja azokban a tendenciát. Még legsúlyosabb vádjai is oly tényeken alapulnak, annyira magukon viselik a valóság jellegét, hogy az indokolt cáfolatot mindenestre provokálják. Kifejezéseiben Kemény lehet erős, kíméletlen; de egész előadása oly tanúra vall, ki csak azt mondja el, amit látott, amiről meggyőződött. Kossuth iránt lehet ellenszenve: barátait menteni igyekszik! De hogy tudva valótlant nem mond, erről kezeskedik nemcsak Kemény, de emlékiratának minden sora is.”¹

Az élénk visszhangot mutatja, hogy maga Kossuth is reflektált rá – igaz, Kemény nevének említése nélkül. Egy 1883. március 24-én írott levelében, amely még abban

¹ BEKSICS Gusztáv: *Kemény Zsigmond. A forradalom s a kiegyezés*. 2. javított bővített kiadás. Budapest, 1883. (A továbbiakban: BEKSICS, 1883.) 56–139. és innen átvéve „*Emlékirat 1849-ből*” címmel KEMÉNY Zsigmond: *Történelmi és irodalmi tanulmányok*. S. a. r. GYULAI Pál. Budapest, 1904. I. köt. 47–141. (A továbbiakban: KEMÉNY, 1904.) Az idézeteket ld. BEKSICS, 1883. 55., 150.

az évben nyilvánosságot is kapott, így fogalmazott: „Túlhágnám a megengedhető határokat, ha még soká időzném azon dolgoknál, melyek ama nagy idők fényére homályfoltokat vetnek, csak egy olyanra akarok még reá mutatni, mely, amellet, hogy kárhozat kútfeje volt, még undorító is.

Azon lappangva turkáló vakandok bandát értem, mely elment Debrecenbe és széket ült a nemzet választottainak tanácsában, de nem volt bátorsága véleményét nyíltan bevallani, hanem sötétben szövögette az átkos visszavonás hálóját, rejtekben konspirált a nemzet dicsőséges erőfeszítésének megghiúsítására, országgyűlési tagok létükre lesből titokban nemcsak minden lehetőt elkövettek hitelének aláásására, hanem valóságos Mephistophelesek még ösztökölték is a hadvezéreket, hogy az országgyűlést fegyverrel ugrassák szét, itt sarkantyúzták a vetélkedés nagyravágását, amott hát mögül köpdösték az ország ügyeit intéző hatóságra a költött pletykák, a nyomorult rágalmak pókmérgét, miszerint minden tekintélyt aláássanak, s széttépegesség a bizalomnak kötelékeit, mely oly nehéz viszonyok közt, az egyenetlenségnek, a nép közt a reményvesztésnek alattomosan szórogatott szikráit, míg beteljesedett szegény hazánkon a régi jóslatnak átka, hogy »domus in se ipsam divisa desolabitur«.²

A gyászos végkatasztrófáról e foltok sorában épp azért nem szólok, mert az nem előkészítés, nem bonyolítás, hanem katasztrófa; nem ok, hanem okozat: elsüllyedése a hajónak, melynek fenekén, oldalain az ármány hosszú munkája lékeket ütött. A lékek eredetére akartam reá mutatni.³

Az itthoniak közül Pulszky Ferenc és Irányi Dániel szólaltak meg. Pulszky szerint Kovács Lajos és társai, köztük Kemény is, Lamartine-nak a gironde-isták történetéről szóló munkája alapján kinézték maguknak ezek szerepét, s ezt kívánták eljátszani 1848–49-ben; csak hogy míg a gironde-isták bátor emberek voltak, akik meghaltak a meggyőződésükért, addig Kovácsék nem mertek nyíltan fellépni, hanem csak sügtak-búgtak, és a katonákat biztatták államesínyre.⁴ Irányi Dániel viszont Kemény emlékirata alapján azzal vádolta a békepártot, hogy annak tagjai szét akarták kergettetni a népképviselői országgyűlést, erőhatalommal megbuktatni a kormányt, s az ellenséggel a nemzet jogainak feladása árán egyezkedni akartak. Irányi nemcsak egy hírlapi cikkben, hanem egy külön röpiratban is felszólalt e tárgyban.⁵

² Az önmagával megosztott ház elpusztul. (Szabad idézet Máté evangéliuma XII. 25. alapján. „Minden önmagával meghasonlott ország elnéptelenedik, minden önmagával meghasonlott város vagy ház elpusztul.”)

³ Kossuth – Jancsovics Pál, Turin, 1883. márc. 24. Közli Kossuth *Lajos iratai*. X. köt. S. a. r. Kossuth Ferenc. Budapest, 1904. 57.

⁴ PULSZKY Ferenc cikkét ld. *Pesti Napló*, 1883. március 16–17.

⁵ IRÁNYI Dániel: *Megjegyzések br. Kemény Zsigmond emlékiratára*. Budapest, 1883.

A válasz sem késett sokáig. Hunfalvy Pál a *Budapesti Szemlében* 1848–49-es naplójegyzetei alapján írt rövid visszapillantást a forradalomra. Hunfalvy – utalva Pulszky 1848 végi távozásának gyanús körülményeire s 1867 utáni hazatérésére – úgy vélte, Pulszky vádjai jórészt a körülmények nem ismeretéből, illetve saját állításainak végig nem gondolásából fakadnak.⁶

Irányi röpiratára Kovács Lajos külön, igen sok memoár-jellegű elemet tartalmazó röpiratban válaszolt. Kovács a kötetet „a lappangva turkáló vakandok banda még élő tagjainak” ajánlotta, akik között olyan személyiségek voltak, mint Bittó István, Horváth Boldizsár, Lónyay Menyhért, Hunfalvy Pál, Jókai Mór, Zichy Antal. Kovács úgy vélte, hogy Irányi vádjainak többsége nem állja meg a helyét; ugyanakkor egyértelműen jelezte, hogy itt továbbra sem egyszerű történeti filológiai, hanem politikai kérdésről van szó; radikálisok és békepártiak álltak szemben 1848-ban, negyvenkilencesek és hatvanhetesek állnak szemben most; az ellentét igazi gyökere azonban a Széchenyi–Kossuth ellentétben található.

Kovács már ekkor egyszerű fikciónak nyilvánította a bécsi kamarilla legendáját, s úgy vélte, hogy Kossuth és párthívei maguk vitték odáig a dolgokat, hogy Ausztria számára sem maradt más lehetőség, mint a fegyveres fellépés. Ebben a szellemben nyilatkozott a *Budapesti Szemlében* írott *Történelmi tanulmányokban* és Széchenyi közéletének utolsó három évéről írott összefoglaló munkájában is.⁷

A köznemesi radikálisok közül Madarász József látta elérkezettnek az időt a megszólalásra. Kemény védőirata, Kovács röpirata és Kazinczy Gábor ekkortájt megjelent 1849-es védőirata, illetve a korabeli sajtó alapján kombinált emlékirataiban ugyan naplószerű tördelésben írja le az eseményeket, azonban néhány szűrőpróbaszerű vizsgálatból is kiderül, hogy Madarásznak nem voltak ilyen feljegyzései; egy 1849. január végi képviselőházi zárt ülést például teljes egy hónappal eldatált. Az emlékirat érdemei közé tartozik, hogy közli Madarász László néhány, saját 1848–49-es ténykedésére vonatkozó emigrációs magánlevelének szövegét – sajnos azonban, a korszak sajátos forrásközlési szokásának megfelelően, a levelek szövegéből csak a címzett és az aláíró személye hihető; a szövegek többségét teljesen átírta a bátyjánál karakterként ugyan nagyobb, de talentumát tekintve jóval kisebb testvér. Madarász emlékiratait egyedül Irányi méltatta egy röpiratra; a későbbi történetírók jó része azonban – kitűnő érzékkel – egészen 1945-ig nem tekintette azt komoly történeti értékű forrásnak. Madarász József szemléletének lényege az volt, hogy bátyja és ő voltak a 19.

⁶ HUNFALVY Pál: Rövid visszapillantás a forradalomra. *Budapesti Szemle*, 1883. 34. köt. 268–276.

⁷ KOVÁCS Lajos: *A békepárt a magyar forradalomban. Válaszul Irányi Dániel röpiratára*. Budapest, 1883. – KOVÁCS Lajos: *Történelmi tanulmányok I–VII.*, *Budapesti Szemle*, 1883. 33–35. köt. – KOVÁCS Lajos: *Gróf Széchenyi István közéletének három utolsó éve 1846–1848*. I–II. köt. Budapest, 1889.

századi magyar történelem legkövetkezetesebb és legtisztességesebb politikusai; a többiek viszont vagy jellemüket, vagy képességeiket tekintve messze alattuk maradtak.⁸

A Beksics kötete iránti érdeklődést mutatja, hogy két hónap alatt elfogyott, s ugyanabban az évben megjelent a második, bővített kiadás. Ennek előszavában Beksics már reagált a kötettel kapcsolatos bírálatokra, így Irányi Dániel röpiratára, illetve Hunfalvy Pál baráti hangvétellű reflexióira. Beksics a második kiadáshoz írott előszóban úgy vélte, hogy amikor „Kemény emlékiratának közlése által egy, bár elismerem – munkám első kiadásában is elismertem – pártszellem által sugallt okmányt szolgáltattam a magyar történetírás számára, gáncsot semmi esetre sem érdemlek.” A történetírás majd össze fogja gyűjteni a korszakra vonatkozó adatokat, s eldönti, kinek volt igaza, Kossuthnak vagy a békepártnak. Ugyanakkor csodálkozását fejezte ki afölött, hogy Kemény emlékiratát „támadói úgy tüntetik fel, mintha a magyar e nagy publicistája memoirjában csupa új, soha meg nem írt vagy nem érintett dolgokat adna.” Holott nincs egyetlen egy „nagyobb tény Kemény emlékiratában”, amit ugyanő a *Forradalom után* című röpiratában meg ne említene. A különbség csupán annyi, hogy a *Forradalom utánban* „a magyar ébredésének és forradalmának, míg a memoirban a békepártnak történetét írta meg, ez utóbbit kétségkívül oly célzattal, hogy a katasztróféért való felelősséget Kossuthra hárítsa, s hogy a békepártot kimentse.” Majd ismét hangsúlyozza, hogy „a tények dolgában Kemény mindig lelkiismeretes. Kossuth elleni haragja, vagy barátai iránt való vonzalma soha nem ragadhat el a ferdítésig, vagy hamisításig oly tiszta jellemet és igazságérzetet, mint Kemény.” Az emlékiratot lehet cáfolni, „de abból Kemény jelleme ellen fegyvert kovácsolni tiltva kell, hogy legyen mindenkire nézve.” Kemény életében nem tette közzé az emlékiratot, „de tudta, hogy létezik, módjában lett volna annak tán megsemmisítése is” – folytatja Beksics. Kemény azonban nem tette ezt, így ő, Beksics sem követett el hibát a szöveg közzétételével. (Azaz az emlékirat nem Kemény halála után került más tulajdonába, hanem már Kemény életében sem volt az író-politikus birtokában.)⁹

Pulszky Ferenc egy Gyulai Pállal vitázó írásában úgy fogalmazott, hogy Kemény Beksics által kiadott emlékiratában „nem egyebet, mint önvédelmet” lát, amelynek „hangja és iránya azon idők által igen könnyen kimagyarázható”, amelyben írták, de Kossuth politikája felett kimondott „bírói ítéletnek” nem tarthatja, mert sem Keményt, sem a Kossuthot 1850-ben egy hosszú ideig kiadatlan jellemrajz-töredékben bíráló Csengery Antalt, „sem senki mást, ki a forradalmat keresztül élte, nem tart-

⁸ MADARÁSZ József: *Emlékirataim 1831–1881*. Budapest, 1883.

⁹ BEKSICS, 1883. IV–VII.

hatjuk oly elfogulatlanak és tárgyilagosnak, hogy már 1850-ben képes lett volna Kossuthot és a forradalmat igazságosan megbírálani.”¹⁰

Az emlékiratnak mondott munka teljes közlésére később sem került sor. Amikor a századelőn Gyula Pál sajtó alá rendezésében megjelentek *Báró Kemény Zsigmond összes művei*, a *Történelmi és irodalmi tanulmányok* alcím alatt megjelent három kötet közül Gyulai az elsőben tette közzé a művet. Ő adta neki az *Emlékirat 1849-ből* címet is, s egyben ő datálta 1849-re (azaz 1849 végére) a munka keletkezését.¹¹

Az ő előszavából értesülhetünk a mű keletkezési körülményeiről is. Eszerint amikor Kemény Ugocsa és Szatmár megyei bujdosásából visszatért Pestre s jelentkezett a haditörvényszéknél, „egyszersmind emlékiratot dolgozott ki a debreceni országgyűlésről, az április 14-iki végzés [a trónfosztás és a függetlenség kimondása] körülményeiről, s átadta azt Kossalkó Jánosnak, egyik 1848 előtti ismerősének, aki azelőtt a királyi táblánál szolgált, nagy konzervatív volt, de kedvelte az irodalmat s örömet társalgott az írókkal.” Kossalkónak volt némi befolyása „a katonai kormányra”, nem egyszer kértek tőle felvilágosítást egyes ügyekről és személyekről a haditörvényszéki perekben. Kemény azt remélte, hogy Kossalkó „az emlékirat alapján megmentheti befolyásával vagy enyhítheti képviselőtársainak sorsát, kivált azokét, kik a békepárthoz tartozva, ellene voltak a trónvesztésnek, s óhajtották a kiegyenlítést.” Ezt az emlékiratot adta ki megcsonkítva Beksics, a kéziratnak azonban azóta ismét nyoma veszett, így Gyulai is Beksics kiadása alapján közli azt. „Nem valódi történeti mű ez, de nem is akart az lenni, hanem pártirat, mely az úgynevezett békepárt méltánylatát kísérli meg; nem ferdíti ugyan a tényeket, de a csoportosítással és színezéssel a valónál nagyobb fontosságra emeli a párt törekvéseit, melynek ő maga kétségkívül igen tevékeny tagja volt.”¹²

A szöveget annak közreadását követően mind az irodalom-történetírás, mind a történetírás elsőrendű forrásként kezelte. Noha elfogultságaival minden szerző tisztában volt, hitelességét nem, legfeljebb a benne foglalt ítéletek megbízhatóságát vonták kétségbe. Aki Keményben (és párttársaiban) a realpolitikust akarta látni, megtalálhatta az ezt alátámasztó passzusokat. Akik – mint a függetlenségi, majd a marxista történetírás képviselői – a forradalmat fékezni akaró, már-már ellenforradalmi szélsőségekre hajlamos csoport kiemelkedő tagjának önleplező vallomásaként akarták értelmezni, szintén találhattak érveket a szövegben. Miután azonban a több száz

¹⁰ PULSZKY Ferencz: Gyulai Pál és a mostani kritika. (1884). In: *Pulszky Ferencz kisebb dolgozatai*. S. a. r. Dr. LÁBÁN Antal. Bevezetéssel ellátta MARCZALI Henrik. Budapest, 1914. 268–269. Pulszky írása válasz Gyulai egyik cikkére. GYULAI Pál: Pulszky Ferencz és a kritika. (1884). In: *Bírálatok 1861–1903*. Budapest, 1911. 279–289.

¹¹ KEMÉNY, 1904. I. 47–141.

¹² GYULAI Pál: Előszó. In: KEMÉNY, 1904. 4.

főnyi magyar képviselőház tagjai közül alig több mint egy tucat személytől ismerünk akár naplót, akár emlékiratot, akár védőiratot 1848–1849-ből, s ezek közül Keményé az egyik legrészletesebb és legjobban szerkesztett, nem csoda, hogy ilyen előkelő helyet foglal el a memoárok között. A közölt szöveg csonka mivoltára ugyan többen is utaltak, de azt, hogy a szöveg Keménytől származik, nem vonták kétségbe.

Pitroff Pál szerint Kemény az *Esti Lapok*nak „szolgáltatott cikkanyagot, de hogy irt-e bele, nem tudni.” Ugyanakkor határozottan elítélte mind ennek, mind pedig a radikális *Marczius Tizenötödikének* a hangvételét. Pitroff a védőirat alapján állítja azt is, hogy Kemény nem volt munkatársa a Szemere politikai irányát képviselő *Respublica* című lapnak sem.¹³

„Hazafiságának lehet betudni még azt a munkáját is, melyet legjobban elítéltek: Emlékiratait. Ebben a nagy pártvezért, a szabadságharcban Magyarország kormányzóját oly kicsinynek, sokszor mende-mondák alapján törpének festi. Igazságtalan volt Kossuth-hoz, de fájdalomra tette azzá, melyet a pusztulás miatt érzett. Haragudott reá, mert sokszor a pillanatnyi hatások embere volt. Kemény férfikorában mindez hiányzott; ő ridegen számított a nemzet érdekében sokszor igenis aggságoskodva [aggályoskodva], ezért nem is szerethette őt.”¹⁴

A magyar irodalomtörténeti összefoglalók nemigen foglalkoztak a művel. Kivétel az 1960-as években napvilágot látott háromkötetes szintézis. Ennek vonatkozó fejezetét Sötér István írta. Megállapítása szerint Kemény az osztrák hatóságok számára írta emlékiratát, amely „nemegyszer visszatetsző módon vádolja Kossuthot, s az osztrák elnyomás rokonszenvét kívánja megnyerni a békepárt számára.” Kemény később ugyan nem nyilatkozott élete e szakaszáról, „de több elszórt jel utal arra, hogy önbecsülését ez az idő ingatta meg leginkább.”¹⁵

Barla Gyula szerint „korántsem kell készpénznek venni mindazokat a kijelentéseket, amelyek a Forradalom után-ban, a Még egy szóban, vagy a bíróság számára írt, Beksics által töredékesen – kiadott önigazoló dolgozatában találhatók”, hiszen Keménynek volt oka rá, hogy 1848-as tevékenységét elködösítse. „Különben sem játszott olyan vezérszerepet, mint röpiratai alapján véljük.” Maga Kossuth is csak annyit jegyzett meg a röpiratról, hogy „szerzője nem volt a vezérek között.”¹⁶

¹³ PITROFF Pál: *Kemény Zsigmond. Élet- és jellemrajz*. Kolozsvár, 1907. 47.

¹⁴ Uo. 67.

¹⁵ DIÓSZEGI András–KIRÁLY István–MEZEI József–NAGY Miklós–SÖTÉR István: *A magyar irodalom története 1849–1905*. Szerk. KIRÁLY István–PÁNDI Pál–SÖTÉR István. Második kiadás. Budapest, 1905. 117.

¹⁶ BARLA Gyula: *Kemény Zsigmond főbb eszméi 1849 előtt*. Irodalomtörténeti Füzetek 67. Budapest, 1970. 140.

Nagy Miklós szerint Kemény a forradalom leverése utáni két esztendő során „három, egymással szorosan összefüggő politikai értekezésben (Emlékirat 1849-ből; Forradalom után; Még egy szó a forradalom után) hirdette meg békepárti elvének új változatát.” Szerinte Haynau és Schwarzenberg korának Kemény Zsigmondja egészen másként lépett föl, mint a *Pesti Napló* majdani szerkesztője 1860–61-ben Deák oldalán, ami nem kis nehézségek elé állította a Kemény pályáját „egy darabból öntöttnek” bemutatni igyekvő Beksicset és társait. Kemény 1849–1851-ben elvetette az 1848. áprilisi közjogi alapot, mert annak dualizmusa kaput nyithat a birodalom szövetségi berendezéséhez, Erdély esetleges kiválásához, s ezért inkább a fennálló centralizmus hívének mutatkozott. Ami a személyes motivációt illeti, Nagy Miklós szerint az *Emlékirat* értelmezésében „lényeges szempont” az, hogy Kemény attól tarthatott, a Szemerétől kapott minisztériumi állásért börtön várhat rá. Az *Emlékirat* valóban „ügyvédi hangú”, s a „Kovács-Kazinczy csoport érdemeit bizonygatja szeretelen túlzásokkal és Kossuth elszánt befeketésével...”¹⁷

A mű megítélésében az érzékelhető fordulat a 20. század utolsó negyedében következett be, amikor egymás után három szerző is kételyeit fejezte ki a szöveg hitelességét illetően. A leghatározottabban Veress Dániel bírálta az „emlékiratot”. Miután ismerteti Beksics és Gyulai adatait a kézirat keletkezéséről és a közlés elveiről, több kérdést is feltesz: „Hogyan jutott Beksics a kézirathoz? – Kitől nem kapott engedélyt a teljes emlékirat közlésére? Ki hatalmazta fel a töredékes közlésre? Milyen elvi vagy gyakorlati szempontok érvényesültek a közölt részek válogatásában, illetve a nem közölt passzusok kihagyásában?” A kérdésekre, folytatja, egyelőre nincs válasz, azonban óvatosságra intenek; „az emlékirat általunk ismert változata töredékes, jellegében kompiláció-szerű, részleteiben, illetve egészében lehet akár hamisítvány is.” Ezért egybeolvasztása a *Forradalom után*nal indokolatlan, „éppúgy, mint forrásként való kritikátlan felhasználása.” Másrészt az *Emlékirat* „hevenyészett, indulatoskodó, egyoldalú vagdalkozás, szerecsenmosdatás, melyet menteni nem, csak magyarázni lehet: ügyvédi beadványnak készült a Békepárt védelmében.”¹⁸

Ám néhány oldallal előbb, éppen az emlékiratra hivatkozva írja, hogy a Kovács Lajos és Kazinczy Gábor vezette békepárti csoportosulásnak Kemény volt a szürke eminenciása, noha „a szervezkedésnek megközelítőleg sem volt akkora súlya, mint azt az Emlékirat 1849-ben [sic!] feltüntetni igyekszik.” Kemény „személyes szerepe is kisebb volt, mint arra későbbi megnyilatkozásaiból következtetni lehetne.”¹⁹ Ugyanakkor ő is hangsúlyozza, hogy Kemény mindvégig kitartott az ügy mellett,

¹⁷ NAGY Miklós: *Kemény Zsigmond*. Irodalomtörténeti Kiskönyvtár. Magyar írók 7. Budapest, 1972. 61.

¹⁸ VERESS Dániel: *Szerettem a sötétséget és a szélzúgást. Kemény Zsigmond élete és műve. Kismonográfia*. Kolozsvár-Napoca, 1977. 102–103.

¹⁹ Uo. 95.

sőt, az általa később „kisszerű intrigánsnak” nevezett Szemere Bertalan belügyminisztériumában tanácsosként törvényjavaslatok kidolgozásában vett részt.

Veress Dánielhez hasonló módon kritikus a szöveggel és a szövegkiadással Tóth Gyula is, aki Kemény legutóbbi, nem teljes életműkiadásának a politikai röpiratokat tartalmazó kötetét rendezte sajtó alá. „Ez az emlékirat, melynek kézírata rejtélyes módon jutott Beksicshez, és eredetije tudomásunk szerint máig sem került elő, 1849 történetének szinte legfontosabb dokumentuma lett, kellő filológiai, szövegkritikai vizsgálódás nélkül vált az úgynevezett Békepárt önleplezésévé, holott ennek a Beksics Gusztáv által kiadott szövegnek a hitelességéhez, tárgyyszerűségéhez igen sok kétség férhet” – írja. „Ki hatalmazta fel Beksicset az 1875-ben elhunyt Kemény egyik legfontosabb kéziratának csonkított kiadására?” – teszi fel a kérdést. „Hogyan lehet erre a műre azóta is megdönthetetlen elméleteket építeni?” Mindez azért is fontos, folytatja, mert ezt és a *Forradalom után* szövegét „egybe szokták olvasztani, szakemberek is össze szokták keverni.”²⁰

Szegedy-Maszák Mihály csupán mellékesen foglalkozik a szöveggel, annak kapcsán, hogy felteszi a kérdést: változott-e lényegesen Kemény felfogása 1849 után? Osztja Wéber Antal felfogását, hogy Kemény egész pályáján következetes maradt, s mindvégig alkotó kétely jellemezte. Mielőtt azonban ennek bizonyításába kezdene, megjegyzi, hogy a bizonyítás során figyelmen kívül hagyja az *Emlékirat 1849-ből* című szöveget, mert Beksics Gusztáv, majd Gyulai Pál csak hiányosan közölte, „az eredeti szöveget pedig nem ismerem.” Ezt követően lábjegyzetben utal arra, hogy a Magyar Országos Levéltárban „van egy kézirat, mely nem Kemény Zsigmondtól származik. Szövege hosszabb is, rövidebb is annál, amit Beksics közölt. Ezt a töredéket 1954-ben Marsovszky Iván solymári lakos adta el a levéltárnak.”²¹ Szegedy-Maszák Mihály volt tehát az egyetlen, aki eljutott a kéziratig – azonban úgy tűnik, nem olvasta el annak alább idézendő fedőlapját.

A KÉZIRAT

A Beksics által használt eredeti kézirat a Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltárában található.²² Egyes részei, sajnos, erősen rongáltak, néhány, Beksics korában

²⁰ TÓTH Gyula: *Utószó*. In: KEMÉNY Zsigmond: *Változatok a történelemre*. S. a. r. TÓTH Gyula. Budapest, 1982. 580–581. (a továbbiakban: KEMÉNY, 1982.)

²¹ SZEGEDY-MASZÁK Mihály: *Kemény Zsigmond*. Budapest, 1989. 317., 382., 59. jegyzet. Azonos szöveggel: SZEGEDY-MASZÁK Mihály: *Kemény Zsigmond*. Pozsony, 2007. 260., 59. jegyzet.

²² Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (a továbbiakban: MNL OL), R 31. Naplók, feljegyzések. 2. csomó. Kemény Zsigmond emlékirata.

még meglévő ív pedig időközben eltűnt. Az első néhány ív valamikor, még mielőtt Beksics kiadta őket, vizet kaphatott és megpenészedett, olyannyira, hogy az első 12 oldalon komoly szöveghiányok is keletkeztek, egyes szövegrészek pedig olvashatatlanná váltak. Megállapítható, hogy Beksics elsősorban ezeket hagyta ki, de miután a sérülések nem igazodtak a szöveg belső tagolásához, a húzásnak áldozatul estek olvasható szövegrészek is. Másodsorban kimaradtak az országgyűlés nyilvános üléseinek a *Közlönyben* közzétett jegyzőkönyveken alapuló kivonatos ismertetései is.

A kézirat fedőlapján Kossalkó János feljegyzése olvasható: „Báró Kemény Zsigmond ezen emlékiratának három első íve a báró kéziratából Bánfai Simon²³ által íratott le; de mivel az emlékirat szerkesztése és annak letisztázása idővesztéssel járt: azért báró Kemény emlékiratának többi íveit úgy, amint azokat saját kezűleg leírta, velem közlöttem, illetve használat végett nekem átadta. – Kossalkó. – Ezen emlékiratot a III-ik számmal jegyzett csomagban lévő vázlatnak készítésénél használtam [...]”

A kézirat műfaja *nem emlékirat*, hanem *védőirat*. Az 1849 késő nyári – kora őszi kemény megtorlás után a cs. kir. hatóságok már részletesebb eljárásokat folytattak le a szabadságharc résztvevői ellen, s a polgári személyek egy része, főleg a képviselők, ilyen védőiratokban foglalták össze 1848–1849. évi cselekedeteiket. Miután a pesti rendkívüli cs. kir. hadbírószág anyagát alaposan kielejteztek az 1860–1870-es években, e védőiratok közül csak kevés maradt fenn. Ilyen Kazinczy Gáboré és Palóczy Lászlóé, amelyeket fogalmazványból ismerünk.²⁴

Kovács Lajos védőirata a véletlennek köszönhetette megmaradását.²⁵ Az ő peranyaga ugyanúgy a pesti cs. kir. hadbírószág iratai között volt, mint a többi 1848–49-es képviselőé. Ezt az iratanyagot 1860-ban Budáról Bécsbe, a *Polizeiministerium*ba szállították (leszámítva a katonákra vonatkozó, valamint a katonák és polgári személyek közös ügyeire vonatkozó iratokat), majd átadták a *Kriegsarchiv*nak. A *Kriegs-*

²³ Bánffay (1846-ig Baumholczer) Simon (1819–1902) ügyvéd, 1848-ban a Közlekedés- és Közmunkügyi Minisztériumban a számvevőszéki osztály főnöke, 1861-ben képviselő, majd Pécs város tiszti főügyésze volt. 1885. január 8-án Görgey Istvánhoz írott levelében megerősítette, hogy Kemény emlékiratának „a Kossalkónál levő egyetlen példány első ívei” az ő írása. „Fogalmazványát legutóbb Pálffy Jánosnál láttam, hová lett utóbb, nem tudom.” MNL OL, P 295. A Görgey család levéltára. 37. doboz, dátum szerint.

²⁴ KAZINCZY Gábor: Szerepem a forradalomban. In: *Szószer és csatatér. Politikusi visszaemlékezések és naplók 1848-49-ből*. S. a. r. HERMANN Róbert. Budapest, 2000. 296–314. – RUSZOLY József: Palóczy László. A népképviselő. – Védőirata. In: *Három borsodi örökgyógyó. Palóczy László, Szemere Bertalan, Zsedényi Béla*. Miskolc, 1992. 29–37. – *Palóczy László beszédei és írásai 1848–1849*. Szerk. FAZEKAS Csaba. Miskolc, 1998. 215–227.

²⁵ HM Hadtörténeti Intézet és Múzeum, Hadtörténelmi Levéltár, Landes General Commando. 2919. doboz. 2. Abteilung 1863-7-14.

archivban az anyag az 1870-es években komoly selejtezésen esett át, s érdekes módon azon személyek többségének periratait, akik az 1860–1870-es években komolyabb politikai szerepet játszottak, többnyire kiselejtezték, vagy csupán töredékeik maradtak fenn. Kovács peranyaga is eltűnt volna, ha 1863-ban az általa szerkesztett *Független* című újságban nem közli az ellenzékiek minősített „Tiszaparti levél” szövegét, s nem indítanak ellene eljárást. Így azonban periratait csatolták az 1863. évi eljárásához, de már nem küldték vissza Bécsbe, s ilyen módon menekült meg a megsemmisítéstől.²⁶

Visszatérve Kemény kéziratára, a 14–110. oldal bizony Kemény kézírása; ugyanabban a kézírásban maradt fenn Kemény két másik, 1849 májusában Szemere Bertalanhoz benyújtott emlékirata is Erdély újjászervezéséről, illetve a képviselők névsorából korábban kitörölt személyek újrválaszthatóságáról.²⁷

A kézirat első három íve (3–12. oldal), amely az említett Bánffay Simon kézírása, a leginkább megrongálódott. Itt nagyjából 100, kisebb vagy nagyobb részben hiányos, olvashatatlan s éppen ezért nem érthető sor található. Az ezt követő 14–110. oldalon jelentősebb szöveghiány nem található. Hiányzik viszont a kéziratnak az a része, amely az 1849. április 14. utáni eseményeket tárgyalja. Ennél nem tudjuk megállapítani, hogy Beksics mit és mennyit hagyott ki, a kiadott szövegben csupán egyetlen helyen jelez kihagyást, amikor arról ír, hogy mit tett Kossuth, amikor Madarász László „a tolvajság gyanújáért pör alá rendelve s a közvélemény előtt már elítélve” volt.²⁸

Beksics kihagyta a Kemény által adott fejezetszámokat. A kézirat fennmaradt része összesen 23, római számmal jelölt fejezetre oszlik. A szövegkihagyásokat Beksics (vagy a kéziratot átengedő Kossalkó) piros írónnal jelölte. Beksics közléséből azonban kimaradt néhány más szövegrész is; így az, amelyben Kemény Vida Károlynak, a *Budapesti Híradó* konzervatív szerkesztőjének tanúságára hivatkozik:

„Ön, ki régóta ismer engemet, kétségekívül tudja, hogy azon egyéniségek közé tartozom, kik az emberi természet és az emberi szenvedélyek nyomozását kiválólag

²⁶ Minderre ld. BÖHM Jakab: A Hadtörténelmi Levéltár őrizetében levő cs. kir. eredetű fondok az 1848/49. évi forradalom és szabadságharc, illetőleg az abszolutizmus idejéből. *Hadtörténelmi Közlemények* 1980/2. 277–278. – BÖHM Jakab: *Az 1848/49. évi forradalom és szabadságharc, az abszolutizmus kora, az 1848–49-es honvédmeház, az 1848-49-es honvédegyletek iratainak ismertető- és raktárjegyzéke*. Hadtörténelmi Levéltári kiadványok. Levéltári segédletek. Budapest, 1998. 39. – FRIEDREICH Endre: Gróf Batthyány Lajos utolsó napjai. *Századok*, 1927/4–6. 119–120. Az iratoknak már a neoabszolutizmus korában megindult szisztematikus eltüntetésére ld. KÁROLYI Árpád: *Németújvári gróf Batthyány Lajos első magyar miniszterelnök főbenjáró pöre*. Magyarország Újabbkori Történetének Forrásai. Iratok. Budapest, 1932. I. köt. VII–IX.

²⁷ MNL OL, H 11. Szemere Bertalan miniszteri iratai. 2., ill. 5. tétel.

²⁸ BEKSICS, 1883. 130.

szeretem. Vida – miután több évekkkel ezelőtt velem együtt lakott, s miután régen némileg szellemi befolyásom alatt is állott – tűrhetőleg ismerhetett. Ő a Budapesti Híradóban oly egyénnek jellemzett, ki csak néha veti be a világ zajába magát, s azután magányba vonul, hogy szerzett tapasztalatainak töredékéből meglepő hűséggel állítsa össze az eszmék irányát és az idők képét. Vida dicsérete túlságos volt, de szokásaimat és szellemem konstrukcióját talán nem rosszul fogta föl. Az én agyamban néha tiszta sejtelem támadt oly veszélyekről, melyek hihetetleneknek látszának és mégis – fájdalom – bekövetkeztek.”

Beksics kihagyta Kemény magyarázatát arról is, hogy miért követte a parlamentet Debrecenbe: „[1849] Január elején én is kénytelen voltam Debrecenbe menni. Okaim következők valának:

a.) A terrorizmus már akkor főként a rendőri miniszter (Madarász László) működése által a legmagasabb fokra lévén emelve, az országgyűlés terében is felhozott, hogy amely követ az elindulásra kitűzött nap reggelén a vaspálya indóházánál nem leend, az végeztessék ki.

b.) Nem kaptam semmi biztosítást az ittmaradásra éppen azok által, kiktől reméltem; míg másfelől oly álhír volt elterjedve, hogy Windisch-Grätz herceg minden követet haditörvényszék elébe állítand.

c.) Birtokom kizárólag Erdélyben feküdt. – Gondolkoztam ugyan arról, hogy csak Pest vidékéről távozzam, néhány hétre és Szolnoknál utat tévesszek, de

d.) útlevelem, melyet kezembe adtak, arról szólt, hogy mint követ megyek Debrecenbe. Ily körülmények közt akár passzussal, akár anélkül utaztam volna a vidéken, ki valék tétetve, miként ha a táborozási teren maradok valahol, vagy Perczel tábornok, ki különben is régóta fenyegetett, kezére kerít, vagy a császári seregek valamelyik csapata által, mint gyanús és utazásait nem igazolható egyén, kellemetlenségbe vegyülhetek. Legkevésbé mehettem pedig jószágomra, mert az Balázsfalva mellett fekvén, gyűlpontja volt az oláh csoportozatoknak. Alig maradott volna tehát más választásom, mint Szolnok és Várad közt valahol lappangani; de éppen e vidékek voltak leginkább fanatizálva s kormánybiztosokkal ellátva. Itt lehetett igazán attól tartani, hogy a Ház engedelme nélkül széledező követet a kormánybiztos különben is Debrecenbe küldi, vagy pedig az úgynevezett népjúrtiz még nagyobb bajba hozhatja. – Ennyi megfontolni valók mellett is talán nem jelentem volna meg Debrecenben, ha

e.) nem táplálta volna lelkemet egy remény aziránt, hogy a Windisch-Grätz herceg elébe küldött deputáció elfogadtatást leend szerencsés nyerni, s így alkalom nyílik az annyira megalázott mérséklett pártnak az annyi félreértések és terrorizmus által többnyire elnémított békebarátoknak fejöket felütni, és a dolgok folyamának irányát megváltoztatni.”

Beksics nyilván azért hagyta ki ezt a passzust, mert nem illett volna a következetes, az ügy mellett becsületből és segíteni akarásból kitartó Keményről alkotott képhez. Más kérdés, hogy egy haditörvényszéki védőíratról lévén szó, Keménynek kétségkívül mondania kellett valamit erről a kérdésről, s ennél többet és okosabbat aligha írhatott. Hozzáteendő, hogy az utolsó passzusban ott a csendes szemrehányás: ha Windisch-Grätz másként fogadja az országgyűlés küldöttségét, a dolgok másként is alakulhattak volna...

A leghosszabb kihagyott szövegrész Nyáry Pál 1848–1849-es politikai pályájának és debreceni „pálfordulásának” leírása:

„Nyáry a márciusi forradalmat vezette és visszatartóztatta egyszersmind. Hogy e vezetésben volt-e nagyobb bűn, vagy a rakoncátlanságtóli visszatartóztatásban nagyobb érdem – ennek megítélését a históriára bízom.

Annyit tudok, hogy későbbi tettével, midőn ti. a minisztérium higgadtabb nézeteit az extrém párt által megbuktatni igyekezett, teméntelen kárt tett a hazának.

Nyáry radikalizmusa azonban csak szeptember végéig tartott.

Ő megijedett a szellemtől, melyet földidézni segített.

Rettegve látta, hogy a proletáriusok a Madarász kezében vannak; s félni kezdett a néptől, mert addig volt szövetségben Madarással, míg annak gyalázatos jellemét rég kiismerhette.

Nyáry, mint az interpellációk végett kinevezett bizottmány tagja, Batthyány mellé jutván, az ország helyzetének nehézségeibe egy pillanatot vethetett, s látta, hogy nem mind volt szentírás az, mit ő maga is régi opposzicionális hevével vitatott, s hogy a vármegyei klub kolompосai nem találták fel a bölcsek követét akkor, midőn a minisztérium lépéseinek elébe mindég akadályokat toltak. Ez fontolgatóvá tette őt.

Továbbá mint eszes ember, észrevette, miként Kossuthnak már akkorára növekedett befolyása s ambíciója, hogy kívülről senkinek sem lehet többé önálló helye az események vezetésében; ezért Nyárynak úgy is, mint hazafinak, úgy is mint tevékeny egyéniségnek, aggódni kellett.

Vége megragadván a sukorói ütközet előtt a magára hagyott Pest kormányzását, rendkívüli érdemeket szerzett (magának) ugyan a kihágások meggátolásában; de mégis tapasztalnia kellett, hogy mihelyt az elszaladt Kossuth visszatért, a nép, melynek háladatlansága szenvedélyeivel együtt nőtt, könnyelműen feledi őt, ki kockáztatni merészlett a hazáért, és visszatér régi bálványához, Kossuthhoz kiről a nehéz napokból gyávaságán kívül semmi megemlíteni való nem maradt fenn.

E tapasztalás drámai hatása lehetett Nyáry kedélyére, s felvilágosíthatta őt a népuralom természetéről.

Mik lehettek contritiójának [törésének], melyet azóta folyvást és növekedő arányban tanúsított, többi okai? én nem tudom.

Annyi igaz, hogy Pesten is a Lamberg megöletése után ő Kossuthtal szüntelen veszekedett, kivált az intim konferenciákban, hová mindig meghívatott; mert mint a Honvédi Bizottmány legtekintélyesebb tagja, nem vala mellőzhető.

Debrecenben Nyáry élete Kossuthtali civakodások közt folyt le. A Honvédi Bizottmányban, a parlamentben, szóval és levelezésekben örökké opponált Kossuthnak. De ez késő vala; késő az ügyre nézve s késő saját személyére nézve is. Mert már roppant popularitásának utolsó garasait költötte. Oda volt az egész kincs, melyet jóra és nagyszerűen lehetett volna használni.

A baloldal gyűlölte őt, mint renegátot, Mi nem mertünk egészen támaszkodni rá, s hidegen fogadtuk indítványait, ha nézeteinkkel egyeztek, – figyelem nélkül, ha ellenkeztek.

És Nyáry nemesebb kedélyű s büszkébb férfi volt, hogysem utánunk járjon csak azért, mert neki sokat használhatunk. – Talán ha akkor, midőn pályánk az övétől különbözött, mi sértettük volna meg gyakran őt, s nem ő minket, Nyáry felszólított volna, hogy támogassuk; de így büszkesége nem engedé.

Mi pedig, ha személyes bántalmainkat elfeledtük is, annyiról meggyőződve valánk, hogy Nyáry csak parancsolni tud, de engedelmeskedni nem, s így legfelebb pártvezérnek lenne alkalmas, és meggyőződve valánk, hogy rossz taktika volna szorosabb viszonyba lépni oly egyénnel, kinek múltját mi, jelenét a más párt vádolván, mély rokonszenvre sehol nem támaszkodhatik.

Nyáry, ámbár vette észre visszatartózkodásunkat, és soha nem szándékozott szíveségünket igénybe venni; mégis, amikor csak tehette, használt nekünk, sőt volt idő, midőn fenyegető veszélytől oltalmazott meg. S mi becsületes eljárásáért hálával valánk neki adósok; de soha eszünkbe nem jutott e kötelezettségünket politikai közélet által fizetni le. Ez kétségkívül a mi részünkről hiba volt.

Nyáry tehát Debrecenben izoláltan állott, csupán erélyes jellemére és talentumára támaszkodva. Ő megtanult dacolni a népszerűséggel s durva igazságokat dobni a tömeg közé. Fölállását, beszédét, leülését mindig zaj követte. De sohasem történt, hogy a leginkább lelármázott szónoklata is ne folyt volna be a tanácskozás irányára; mert bizonyos mértékig minden ember zsenírozva volt Nyáry által megtámadtatni.

Mi mindig tudtuk, hogy ahol mérsékelni kell, ott Nyáry az előharcosok közt fog küzdeni, ámbár néha a bizarr eszmék és rossz modor miatt nem elég sikerrel.

Tudtuk, hogy a legkeserűbb oldalát valamely impopuláris kérdésnek ő szokta kutatni; s ennél fogva örömmel megvallottuk, hogy Nyáry nélkül az országgyűlés azon függetlensége is, melyet Debrecenben szerzett, összerontatnék, vagy legalább szembetűnőleg alászállana.

Bizton számítottunk tehát rá, nem mint politikai elvbarátunkra, hanem mint oly úttörőre, kinek parlamentáris harcai a mi tendenciáink keresztülvitelét rendkívül könnyítik.

Ilyen állása volt Nyárynak a pártok irányában, s még csak azt jegyzem meg, hogy Madarásszali viszonyai a legfeszültebbekké éppen akkor váltak, mikor a Kovács-klub szintén a legmérgezőbb összeütközésben volt Madarással.”

Ezekből a szövegrészekből is kiderül, hogy Kemény munkája nem emlékirat, hanem a cs. kir. haditörvényszék előtti igazolását szolgáló védőirat. Állításait tehát ennek fényében kell értékelnünk.

Ugyanakkor megállapítható, hogy Beksics közlése az eredeti kéziratnak mintegy kétharmadát tartalmazza; információs értéke viszont – ha egyáltalán lehet így fogalmazni – az eredetiének kb. 90 %-a.

Egy rövid tanulmányban nehéz elvégezni a szöveg forráskritikai vizsgálatát. Itt csupán a szöveg hitelességével kapcsolatos kételyekre próbálok meg választ adni, hiszen ha a szöveg hiteles, akkor továbbra is helye van a Kemény-életműben, s megfelelő kritikai szemlélet alkalmazásával komoly történeti forrásértéket is képvisel.

A CÍMZETT ÉS A TULAJDONOS

Beksics szövegéből nem egyértelmű, hogy a kézirat tulajdonosa azonos-e a kézirat címzettjével, s nem írja le Kossalkó nevét sem, csupán annyit ír róla, hogy ő volt az, aki Keményt és társait előszólította a bujdosásból; aki megmentette a magyar írókat a súlyosabb megtorlástól, s aki a békepárt mentora volt. Gyulai viszont határozottan állítja, hogy a kézirat címzettje Kossalkó János volt. De kitől kapta Beksics a kéziratot?

Gyulai csak Beksicstől tudhatta, hogy ki volt a kézirat címzettje. Ha viszont Kossalkó életrajzi adatait kombináljuk Beksics adataival, egyértelművé válik, hogy Kossalkó volt a kézirat tulajdonosa is az 1880-as években, s Beksics tőle kapta meg azt publikálásra.

Kossalkó 1813. június 17-én a Szepes megyei (Szepes-)Görgön, a Görgey család ősi fészkeiben született szlovák családból; egy „szegény jobbágnak utószülött fia volt”. Földesurának, Görgey Mártonnak köszönhetően a lőcsei gimnáziumban tanulhatott, onnan ment tovább egyetemre, ahol jogi és bölcsészeti tanulmányokat folytatott. Ezután az államigazgatásban alkalmazták. 1847-ben királyi ügyészként ő kísérte Károlyvárostól Budáig Táncsics Mihályt.²⁹ 1849-ben királyi jogügyigazgatóként

²⁹ TÁNCICS Mihály: *Életpályám*. Második kötet. Táncsics Mihály Művei 5. köt. Budapest, 1885. 52–57.

tevékenykedett, fontos szerepet játszott a szabadságharc résztvevői elleni perekben, s állítólag Haynau bizalmasai közé tartozott. Ugyanakkor – ha hinni lehet a Szinnyei József által közölt életrajzi vázlatnak – „sok kompromittált embert (főképp szepesi földieit közül), kisegített nagy bajokból, hathatós befolyásával.”³⁰ A Bach-korszakban állítólag nemesítéssel akarták jutalmazni, de ezt visszautasította. 1862. júliusban királyi ítélőtáblai bírónak, 1869. május 12-én a pozsonyi első bíróságú váltótörvényszék elnökévé, 1875-ben a legfőbb ítélőszékhez bírónak nevezték ki. Szinnyei szerint „alapos ismerője volt a régi magyar jognak; munkásságának javarésze az örökségi perek terére esett. Lelkiismeretessége, szigorú pontossága s fáradhatatlan munkáereje egyikévé tették a kúria legkiválóbb bírójának.” 1887-ben vonult nyugállományba. Családja nem volt, 1889. július 12-én, Budapesten hunyt el.³¹

Kossalkó 1883-ban még élt. Beksics a tulajdonost „közéletünk egy kiváló férfjának” nevezi, ami kétségtelenül illik egy királyi kúriai bírónak. A kötet az emlékiraton kívül közli Kemény két, 1849. december végén írott levelét, amelyek közül az első így kezdődik: „Kevés ember van, kinek szívességét mélyebb köszönettel ismerném el, mint az önét.” Ez kétségtelenül szintén illik Kossalkóra; márpedig a két, hozzá intézett levelet Beksics nagy valószínűséggel szintén magától a címzettől kaphatta meg közlésre.³² (A kötet más Kemény-leveleket is közöl, ám ezek címzettje Falk Miksa, s Beksics az előszóban meg is említi, hogy Falk engedte át közlésre azokat.)

Mindezt azért fontos hangsúlyozni, mert a kézirat hitelességével kapcsolatos egyik legfontosabb kételyt oszlatja el. Azt egyelőre nem tudni, hogy a kézirat Kossalkó halála után hogyan került a Marsovszky családhoz, amely meglehetősen kiterjedt volt a 19. században; tagjai közé tartozott például Marsovszky Endre képviselő (1859–1899), aki az 1880-as évek elején a budapesti, majd a Pest vidéki törvényszéknél folytatott jogi praxist. Elképzelhető, hogy ismerték egymást Kossalkóval; mindez persze csak feltételezés.³³

A VÉDŐIRAT ÉS A FORRADALOM UTÁN

Visszatérve a hitelesség kérdésére, érdemes összevetni a védőirat, illetve a *Forradalom után* által a forradalom és a szabadságharc eseményeiről festett képet – hiszen az

³⁰ Ezt megerősíti VACHOTT Sándorné: *Rajzok a múltból. Emlékiratok*. Nemzeti Könyvtár XLII. kötet. Budapest, 1889. II. köt. 133–135., 137–138.

³¹ SZINNYEI József: *Magyar írók élete és munkái*. VI. köt. Kende – Kozocsa. Budapest, 1899. 1089–1090. hasáb.

³² BEKSICS, 1883. 151–153.

³³ SZINNYEI József: *Magyar írók élete és munkái*. VIII. köt. Löbl – Minnich. Budapest, 1902. 698–699.

utóbbinál fel sem merülhet, hogy ne Kemény éppen aktuális álláspontját közvetítené. Az emlékirat ugyan az 1848 tavaszi események elbeszélésével kezdődik, de valójában a népképviselői országgyűlés összeülése utáni eseményektől válik igazán részletessé, összefüggő képet pedig az 1849. január eleje és május vége közötti időszakról fest.

Az első oldalaknál – a kézirat hiányai miatt – nem lehet teljes részletességgel rekonstruálni Kemény álláspontját, de főleg arról szól, hogy micsoda hiba volt az, hogy a Batthyány-kormány nem hozott létre erős kormánypártot; hogy Batthyány hagyta a kormány fejére nőni Kossuthot; hogy a közvélemény, illetve a Kossuth által is támogatott radikálisok „terrorizmusa” hogyan számolta fel a konfliktust elkerülni szándékozó többséget, s hogyan vált Kossuth a nemzet sorsának urává, miként játszott a parlamenttel és az utcával, hogyan hágtá át például a parlamenti házszabályokat. Kitér a Honvédelmi Bizottmány megalakításának körülményeire, s arra, hogy e terület élén hogyan szerezte meg Kossuth az egyeduralmat.

A második, legbővebb rész a Debrecenben szervezkedő békepárt törekvéseit mutatja be Kossuth visszafogására, illetve a legfőbb támaszának tartott Madarász László megbuktatására, nagyjából 1849. április 14-ig, amikor – Madarász közelgő bukása ellenére – reményeik dugába dőltek. Olyan a szöveg, mint egy jól felépített tragédia: a maroknyi hős ugyan leszámol az egyik gaz cselszövővel, de hiába a diadal, ha a még gazabb és még nagyobb cselszövő egyetlen sakkhúzása értelmetlenné teszi az egész játszmat. Hiába nyer a békepárt fontos ütközetet, ha magát a háborút elveszíti.

Az utolsó rész a „kármentés” másfél hónapjának krónikája. A békepárt megpróbálja korlátozni Kossuth kormányzói jogkörét, szövetségesre talál Szemere Bertalan miniszterelnökben, majd a hadsereg vezetőiben, Klapkában és Görgeiben. Hiába van azonban a jól kimódolt terv a trónfosztás és a Függetlenségi Nyilatkozat fegyveres erővel, vagy legalábbis a hadsereg segítségével történő visszavonására – Kossuth a parlament elnapolásával ismét meghiúsítja a szándékot, s az egy hónapos parlamenti szünet után a válságos hadi helyzetben már esély sincs a békés kibontakozásra.

A szöveg 1848. december végéig terjedő része nagyjából kronológiai sorrendben tárgyalja a történeteket, azonban fele-fele arányban oszlanak meg a dátumhoz köthető és nem köthető események. A töredékes szöveg ellenére is megállapítható, hogy Kemény nagyjából ragaszkodott az időrendhez. Csupán egyetlen kivétellel találkozunk: az olasz trónváltás, V. Ferdinánd lemondása és I. Ferenc József trónra lépése hírének megérkezése után 1848. december 6-án tartott országgyűlési zárt ülést az 1848. szeptember–október fordulóján lezajlott események után közvetlenül ismerteti, majd Kossuth 1848 októbertől utáni parlamenti taktikáját, aztán pedig a Honvédelmi Bizottmány 1848. szeptember–októberi létrejöttét tárgyalja.

A debreceni események elmondása már sokkal inkább követi az időrendet, s nagy része konkrét dátumokhoz is köthető. Kisebb, nem feltétlenül tudatos tévedések, összemosódások ugyan akadnak: 1849 januárjánál arról ír, hogy néhány nappal a január 12–13-i üléseken lezajlott „parlamentáris csata” után a táborból két hír érkezett. „Egyik, hogy Perczel Kossuthnak egy goromba levélben szemrehányásokat tett, s az országgyűlést a táblabíró politika miatt szétűzéssel fenyegeti. – A másik hír éppen ellenkező irányú volt, az ti., hogy Görgei egy plakátban kinyilatkoztatta volna, miként a Honvédelmi Bizottmányt el nem ösmerendi, mint forradalmi kormányt s egyedül a törvényes, mert a király által választott hadügyminisztertől fogad el rendeleteket.”³⁴ Hunfalvy naplójából azonban tudjuk, hogy Perczel levelének híre már január 12-én ismert volt – Szunyoghy Rudolf a január 12-i zárt ülésben meg is kérdezte a levél tartalmáról Kossuthot; Görgei váci nyilatkozatának híre viszont csak január 16-án érkezett Debrecenbe.³⁵

A *Forradalom után* jóval nagyobb időkeretet fog át, hiszen 1825-től 1849-ig elemzi az eseményeket. A negyvennyolcas események elmondását is jóval korábban kezdi: gyakorlatilag már az 1847–1848. évi országgyűlésnél. Részletesen foglalkozik a Kossuth visszaszorítására tett 1848. februári törekvésekkel (amelyeknek Kemény Pestről maga is részese volt), a március 15-ei pesti forradalom előtörténetével és lefolyásával (amelynek szemtanúja volt; itt Nyáry szerepét a védőiratban foglaltakéhoz hasonló szellemben tárgyalja); a Batthyány-kormány politikájával s parlamenti többségének lassú elfogyásával, majd hirtelen átugrik a trónfosztás és a függetlenség kimondására, hogy aztán a parlament debreceni működését tárgyalja 1849 januárjától a trónfosztásig. Innen újabb ugrással, a hadseregnek a függetlenségi gondolat-hoz való viszonya kapcsán, visszaugrik 1849 januárjáig, Görgei váci nyilatkozatáig. Azaz, ellentétben a védőirattal, a *Forradalom után* nem ragaszkodik a szoros időrendhez. 1849. április 14-ével véget ér az események elbeszélése, csupán egy rövid utalást tesz a Görgeivel történt 1849. június 1-jei találkozóra.³⁶

A nagyobb időkeret, az eltérő hangsúlyok, s a viszonylag kisebb terjedelem ellenére is elmondhatjuk azonban, hogy a védőirat és a *Forradalom után* által a forradalom és szabadságharc eseményeiről nyújtott kép között nincs lényegi eltérés és nincs semmilyen ellentmondás. Azaz a *Forradalom után* szövege megerősíti azt a – talán már eléggé alátámasztott – megállapítást, hogy a védőirat nem kompiláció, nem hamisítvány, hanem Kemény munkája.

³⁴ BEKSICS, 1883. 73.

³⁵ HUNFALVY Pál: *Napló 1848–1849. S. a. r.* URBÁN Aladár. Magyar Ritkaságok. Budapest, 1986. 151–152., 158.

³⁶ KEMÉNY Zsigmond: *Forradalom után*. In: KEMÉNY, 1982. 181–373.

FARKAS JUDIT ANTÓNIA

ÁLLAM, TÁRSADALOM ÉS KÖNYVFOGYASZTÁS

A „JÓ” MAGYAR KÖNYVEK KIADÁSÁNAK, VÁSÁRLÁSÁNAK
ÉS OLVASÁSÁNAK SERKENTÉSÉRE TETT KÍSÉRLETEK
A 19. SZÁZAD UTOLSÓ HARMADÁBAN

Könyviszony, a ponyvairódalom mételye, regényolvasási ragály, a hírlapok felburjánzása, a könyvkereskedelem pangása, íróink sanyarú kereseti viszonyai, az irodalom iránti közöny, a társas egyleti könyvtárak sekélyessége: ezek voltak a 19. század utolsó évtizedeiben az irodalomról, könyvkiadásról, könyvkereskedelemtől és olvasásról folytatott hazai közbeszéd leggyakrabban előforduló szófordulatai, témái. A különféle írói, könyves szakmai körökben és a sajtóban az 1870-es évek közepétől állandó vitatéma volt a minőségi magyar könyvek alacsony kelendősége, illetve versenyhátránya a tömegigényeket kielégítő, a korabeli megítélés szerint értéktelenebb – idegenből fordított vagy magyar nyelven írt – szórakoztató olvasmányokkal szemben. Ennek számos oka volt, de a bajok fő forrása a honi művelődési és gazdasági viszonyok elmaradottságából származott. Az igényesebb magyar könyv iránt érdeklődő olvasók és vásárlók körének bővülését ugyanakkor a könyvterjesztés visszasságai és a hírlapok számának növekedése is hátráltatta. A könyvpiac elégtelen működése leginkább a professzionalizálódó szépirodalmat sújtotta, de a tudományra és gazdaságra is negatív hatással volt. A nemzeti irodalom és közművelődés felemelkedését elemi érdeküknek és hazafias kötelességüknek tartó írókat, könyvkiadókat és könyvkereskedőket, a könyvvásárlókat, közvetve pedig az egész nemzetet is hátrányosan érintette. A fő kérdés már nem csak az volt, hogy olvasnak-e az emberek, hanem az is, hogy mit olvasnak: hírlapot vagy könyvet, és ha könyvet vesznek a kezükbe, akkor a magyar vagy az idegen nyelvű, a magas vagy a tömegkultúra termékeire esik-e a választásuk. Az értelmiséget leginkább az foglalkoztatta, miként lehet az olvasók növekvő táborát megnyerni a színvonalas hazai könyvnek, dacára annak, hogy a könyvpiacra is érvényes volt, hogy „az eladható és értékes ritkán esett egybe.”¹

A probléma korántsem volt újkeletű. A tudós hazafiak és a véleményformáló értelmiségiek már a 18. század végétől több ízben felhívták a figyelmet arra, hogy a könyves üzletnek milyen fontos szerepe van a nemzeti irodalom, művelődés és tudomá-

¹ SZAJBÉLY Mihály: Könyv- és lapkiadás a felvilágosodás elején és a reformkorban. In: *A magyar irodalom története*. II. Szerk. SZEGEDY-MASZÁK Mihály–VERES András, Gondolat, Budapest, 2007. 77.

nyosság terjesztésében. Kazinczy Ferenctől Mikszáth Kálmánon és Kossuth Lajoson át Jókai Morig sokan és sokszor megszólaltak a témában. Abban azonban eltértek a vélemények, hogy ki mit gondolt a bajok okáról, és milyen megoldási javaslatokat fogalmazott meg.² A téma iránti élénk érdeklődés eredményeként az Írók és Művészek Társasága és a Magyar Könyvkereskedők Egylete az állam beavatkozását és támogatását sürgetve mozgalmat indított a hazai könyvvásárlás serkentése, és ezzel szoros összefüggésben a szépirodalom problémáinak orvoslása, a kultúra finanszírozásának differenciáltabbá válása érdekében. A következőkben a korabeli sajtóban – különösen a Magyar Könyvkereskedők Egylete lapja, a *Corvina* hasábjain – nyilvánosságot kapott vélemények és kezdeményezések segítségével a magyar könyvek helyzetbe hozását célul kitűző 1880-as évekbeli kísérleteket mutatom be.³

A KÜLFÖLDI ÉS HAZAI PONYVAIRODALOM „INVÁZIÓJA” ÉS A SZÉPIRODALOM ALACSONY ÁLLAMI TÁMOGATÁSA

Az Írók és Művészek Társasága⁴ már 1873-as megalakulását követően egyik legfontosabb feladatának tekintette, hogy a szórakoztató, populáris irodalommal szemben a magas irodalom elsőségét hangsúlyozva képviselje a magyar írók érdekeit, és javítson társadalmi és szakmai helyzetükön. Ezt azonban csak a könyves szakmával, a társadalommal és az állammal együtt lehetett megvalósítani. Mindenki másra muto-

² A korai véleményekhez ld. GRANASZTÓI Olga: „Magyartalan könyvárosok.” Az első magyarországi könyvkereskedők megítéléséről a XVIII–XIX. század fordulóján. In: *Programok és tanulmányok*. Szerk. BARTHA–KOVÁCS Katalin–PENKE Olga–SZÁSZ Géza. Szeged, JATE Press, 2017. 141–150.

³ Császtvay Tünde számos írásában foglalkozott a téma különféle aspektusaival, elsősorban a szép-irodalom nézőpontjából (ponyvavita, tömegirodalom, szerzői jog, irodalom finanszírozása etc.). Tanulmányom nagyban támaszkodik az általa írtakra. – CSÁSZTVAY Tünde: A Hét bagoly esete a magyar irodalomban. *Budapesti Negyed*, 1997/16–17. 243–264. (A továbbiakban: CSÁSZTVAY, 1997a.) – Uő.: A halottak nem kérdeznak vissza. In: *Kegyélet és irodalom. Kultusztörténeti tanulmányok*. Szerk. KALLA Zsuzsa. Budapest, Petőfi Irodalmi Múzeum, 1997. 60–68. (A továbbiakban: CSÁSZTVAY, 1997b.) – Uő.: *A hím veréb és a pillangó. Az akadémikus és az erotikus irodalom tusája a 19. század utolsó harmadában*. In: *Klasszikus – magyar – irodalom – történet*. Szeged, Tiszatáj Alapítvány, 2003. 399–426. (A továbbiakban: CSÁSZTVAY, 2003.) – Uő.: A tintakuli ára. A korai dualizmus irodalmának pénzgazdasága. *Helikon*, 2011/4. 592–614. (A továbbiakban: CSÁSZTVAY, 2011.) A korábbiak összefoglalása: Uő.: *ERŐ, TÉR, ERŐ. ÉLET- ÉS TÁRSADALOMFORMÁLÓ KAPCSOLATOK A 19. SZÁZAD UTOLSÓ HARMADÁNAK IRODALMI ÉLETÉBEN*. BUDAPEST, RÁCIÓ, 2017. (A TOVÁBBIK: CSÁSZTVAY, 2017.)

⁴ Az egykorú szövegekben *írók és művészek köre* néven is szereplő egyesület az irodalmi és művészeti élet felpozíciója érdekében a társadalom minél szélesebb rétegeit kívánta megnyerni és mozgósítani. Olyan fontos javaslatok, kezdeményezések és nagyszabású programok fűződtek a nevéhez, mint például az írói és művészi nyugdíjintézet létesítésének szándéka (1873, 1876), a szerzői jogvédelemről szóló törvényjavaslat (1874, 1884), a kiskőrösi Petőfi-ház megvétele és ünnepélyes megnyitása (1873–1880), a képzőművészeti akadémia felállítása (1880), a történelmi arcképcsarnok

gatott, a nehézségekért mást okolt: az írók a könyv- és lapkiadókat, a könyvárusokat, a könyves vállalkozók az olvasóközönséget és a sajtót, a könyvfogyasztók pedig a könyvkereskedőket és a magas könyvárakat hibáztatták.

Jókai Mór „Hát mi feltámadunk-e még?” című, 1880 húsvétján saját lapja, *A Hon* hasábjain megjelent, vitaindítónak szánt programos cikkével hívta fel a figyelmet arra, hogy szépirodalmunk mostoha helyzetén, regényíróink megélhetési nehézségein és hátrányos érvényesülési lehetőségein sürgősen változtatni kell.⁵ Jókai – azon kevés kortárs magyar írók egyike, akinek nem volt panaszra oka könyvei kelendőse miatt⁶ – úgy vélte, hogy a politikai, gazdasági, kulturális és szellemi életben a korábbi években végbement látványos fejlődésből egyedül a szépirodalom került ki vesztesen: az állam nem nyújtott kellő anyagi támogatást a kultúra e területének, kiadói pedig vonakodtak a magyar írók műveinek megjelentetésétől, mert azok eladásából az esetek többségében nem tudtak profitra szert tenni. Az olvasók jelentős része hírlapot olvasott, és ha könyvet is vásárolt, többnyire a folytatásos tárcaregényként, majd füzetenként közreadott, ügynökhálózaton keresztül, részletfizetéssel értékesített bestsellerekre esett a választása. Jókai szerint azokat a hazai és külföldi lap- és könyvkiadókat, kolportőröket (házaló, utazó könyvterjesztő, könyvügynök) terhelte a felelősség, akik különböző leleményes marketingfogásokkal felkeresték otthonaikban és elárasztották az olvasók széles rétegeit szerte az országban az idegenből fordított izgalmas és szórakoztató, az elit olvasók többségének szemében ugyanakkor gyakran triviálisnak tartott, a pejoratív hangzású ponyvairódalom körébe tartozó tömegkiadványokkal.⁷ A periodikumokban megjelenő folytatásos regényirodalom és a több tíz- vagy százezres példányszámban piacra dobott olcsó (gyakran szintén folytatásokban közölt) füzetes vállalatok révén hozzászoktatták őket olvasásukhoz. Jókai szerint a magyar regényírók többsége miattuk nem tudott műveiből megélni, és kényszerült arra, hogy hírlapírónak, lapszerkesztőnek vagy

létrehozása (1882), a Munkácsy Mihály tiszteletére rendezett estély (1882), csoportos kirándulás Párizsba és Torinóba (1883). *A magyar Írók és Művészek Társaságának alapszabályai*. Budapest, [k. n.] 1873. – Írók és Művészek Társasága évkönyvei. – Szívós Erika: *A magyar képzőművészet társadalomtörténete 1867–1918*. Budapest, Új Mandátum, 2009. (Habsburg történeti monográfiák 7) 199–201.

⁵ JÓKAI Mór: Hát mi feltámadunk-e még? Kérdő szó Jókai Mórtól. *A Hon* (reggeli kiadás), 1880/77. március 28. 1. (A továbbiakban: JÓKAI, 1880.)

⁶ Révai visszaemlékezéséből ismert, hogy Jókai könyveit ekkoriban maximum 2000 példányban adta közre, értékesítésükhöz azonban legalább tíz évre volt szükség. Az első évben hozzávetőleg a kötetek fele, 800–1000 példány talált gazdára. Miután az összes példány elfogyott, megjelent a kötet olcsó, népies kiadása. RÉVAY Mór János: *Írók, könyvek, kiadók. Egy magyar könyvkiadó emlékiratai*. I. köt. Budapest, Révai Testvérek Irodalmi Intézet Rt., 1920. (A továbbiakban: RÉVAY, 1920. I.) 181.

⁷ A ponyva megítéléséhez: CSÁSZTVAY, 1997a. 249–252.

fordítónak szegődjön el, színdarabokat írjon vagy hivatali állást vállaljon.⁸ Az írói tulajdonjogról szóló törvényjavaslat mielőbbi megalkotását sürgetve, az olvasóegyletek és kölcsönkönyvtárak támogatására is számítva cselekvésre szólította fel az írókat és közvetve a társadalmat: „Küzdeni ez ellen, ezt megakadályozni nem lehet; de versenyre szállni vele, ez még talán lehető. [...] egy év alatt fel lehet támasztani halottaiból a magyar regényirodalmat. [...] azért kérdem író társaimtól: »akarunk-e föltámadni?»”⁹

Kora legismertebb és legsikeresebb magyar regényírójának cikke felizzította a szakmai köröket és az értelmiséget már egy ideje foglalkoztató úgynevezett ponyvavitát.¹⁰ Abban szinte mindenki egyetértett Jókaival, hogy a magyar írók nehézségeit és a könyvkereskedelem visszasságait először is a szerzői jogi törvény megalkotásával kellene orvosolni. A kiadók egy része a magyar írói és művészi tulajdon védelmének szabályozatlanságát kihasználva figyelmen kívül hagyta a külföldi szerzői jogi törvényeket és az eredeti kiadói szerződéseket: az idegen, sok esetben nem is az eredetiből, hanem német nyelvből fordított művek többségét a szerző (kiadó és illusztrátor) tudta és beleegyezése nélkül jelentette meg magyar (vagy német) nyelven. A kiadók nemcsak a szerző(k)nek járó jogdíj megfizetése alól bújtak ki, hanem gyakran a fordításon is spóroltak.¹¹ Ez azt eredményezte, hogy egyrészt sok gyenge minőségű fordítás, a korabeli közvélekedés szerint a közízlést és közérkölcöket megmértelyező mű árasztotta el a piacot, másrészt a „komoly” magyar könyveknél akár ötven százalékkal olcsóbban hozzáférhető munkák rontották a hazai szerzők kilátásait. A szerzői jog rendezetlensége és a kiadói jogügylet részrehajlása (a jogszabályok a kiadók gazdasági érdekeit szolgálták) miatt a magyar szerzők hátrányos helyzetbe kerültek a népszerű külföldi szerzők műveivel szemben, és anyagilag teljes mértékben ki voltak szolgáltatva a kiadóknak.¹²

⁸ Milkó Izidor (1855–1932) hírlapíró, szerkesztő Jókaihoz hasonlóan vélekedett erről: „Az írók úgy élnek Budapesten, mint a házmesterek. Mindegyiknek van még egy második mestersége, kisegítő foglalkozása is.” MILKÓ Izidor: *Gesztenyefám. Irodalmi emlékezések*. Vál., bev. és jegyz. SZELI István. Novi Sad, Forum, 1966. idézet: 113., 96–97., 148–149.

⁹ JÓKAI, 1880.

¹⁰ VÖ. CSÁSZTVAY, 1997b. – CSÁSZTVAY, 2017. 91., 115–116., 192–203.

¹¹ Mint Császtvay Tünde írja, a kiadók „[...] az érvényben lévő császári páténs értelmében mindenemű korlátozás nélkül kiadhattak és árulhattak bármilyen örökös tartományokon kívüli könyvet anélkül, hogy tulajdonjogot kellett volna szerezniük rájuk. Ráadásul a kiadó a saját kénye-kedvére változtathatott az eredeti szövegen, kihagyhatott belőle, hozzáírhatott vagy átírhatta annak egyes részeit, netán plagizálhatott is, ha úgy ítélte célszerűnek.” CSÁSZTVAY, 1997a. 248.

¹² JÓKAI, 1880. – VARGA Sándor: *A Magyar Könyvkereskedők Egyletének alapítása*. Budapest, [Magyar Könyvkiadók és Könyvterjesztők Egyesülete], 1980. 85. (A továbbiakban: VARGA, 1980.)

A magyar szépirodalom fentiekkel összefüggő „iránytalanságára” és „hanyatlására”¹³ Szana Tamás (1844–1908) író, szerkesztő, műkritikus a Petőfi Társaság titkári minőségében Kossuth Lajos figyelmét is felhívta, miután az egyesület az emigrációban élő politikust tagjai közé választotta. Szana Kossuthnak írt levelében – bízva abban, hogy pártfogolni fogja törekvéseiket – kifejtette, hogy „a magyar szépirodalom idegen példányképek hatása alatt cosmopolisticus jelleget öltött, s az idegen termékeknek, köztük gyakran a selejteseknek is, egész áramlata özönlött a hazába, megmételtyezve a nemzeti érzületet, a jó ízlést s nem egyszer az erkölcsöket.”¹⁴ Kossuth 1882. augusztus 25-én kelt válaszlevelében, amelyet több időszaki sajtótermék teljes terjedelmében közölt, elismerte, hogy rendkívül fontos nemzeti ügy és bonyolult feladat a szépirodalom anomáliáinak rendezése, de arra is felhívta Szana figyelmét, hogy a magyar nemzeti irodalom védelme nem eredményezheti a bezárkózást és nem mehet a színvonalas külföldi irodalmi művek lefordításának a rovására.¹⁵ A magyar műveltségnek úgy kell megőrizni nemzeti jellegét, hogy európai marad. Kossuth tehát a kultúra szabad áramlása érdekében óva intett mindenkit a túlzott idegenellenességtől.¹⁶ Abban azonban egyetértett Szanával, hogy a „divatos külföldi irodalom termékei” közül az „érzécsiklandó, ledér áramlat” és a „természeties irány”¹⁷ olvasását vissza kell szorítani. Úgy gondolta, hogy egyrészt „jó” és a selejteket nevetség tárgyává tevő könyveket, hírlapi tárcákat kell közreadni, másrészt fel kell hívni a közönség figyelmét arra, hogy a „rosszaktól” óvakodjanak.¹⁸

¹³ Kossuth a magyar szépirodalomról. (Kossuth Lajos levele Szana Tamásnak, 1882.) *Koszoru*, 1882/4. október. 289. (A továbbiakban: Kossuth a magyar szépirodalomról, 1882.)

¹⁴ Uo. 290.

¹⁵ Uo. 289–297. – *Vasárnapi Ujság*, 1882/39. szeptember 24. 622–623.

¹⁶ Kossuth a magyar szépirodalomról, 1882. 290–296. – „Hanem midőn ön a cosmopolisticus jelleg s idegen termékek áramlata felől panaszodik, meg vagyok győződve, hogy ezt nem úgy érti, mintha azt óhajtáná, hogy fajunk akár az európai társadalmiasság simító befolyásától, akár az idegen irodalom színe-javának a hazai talajba átültetésétől elzárkózzék. Ez annyit tenne, mint az eredetiség kedvéért a célon túllőni. Pedig a ki túllő a célon, az nem talál. Van egy bizonyos közösség az európai cultura birtokában, mely nem ismer földleirati határokat, s édes magáévá teszi a mi kíválsóan jó tűnik fel az irodalomban, akár hol terem (példa reá Petőfi költészete s Jókai regényei). Én bizonyosan csak az ön gondolatait írom le, midőn oda nyilatkozom, hogy a magyarnak tisztán, fényesen, mocsoktalanul fel kell mindig és mindenben tartania nemzeti jellegének sajátos zománcát, de ezt feltartva, európai színvonalon kell állania; a magyar műveltségnek – mindennel, a mi e rovatba tartozik – magyar zománcú európai műveltségnek kell lenni, mely saját nemzet-egyéni típussal bír, de európai; ép úgy, mint az angol francia, olasz, német műveltségnek megvan egyenkint a maga nemzeti typusa, de mindenik európai.” Uo. 291. – Vö. CSABAI Tibor: *Kossuth Lajos és az irodalom*. Budapest, Gondolat, 1961. 279–290. (A továbbiakban: CSABAI, 1961).

¹⁷ Itt a naturalizmusra, illetve a naturalizmus legismertebb képviselőjére, Zolára gondolt.

¹⁸ Kossuth a magyar szépirodalomról, 1882. 292–293. – Kossuth a „jó” könyvön a következőt értette: „[...] csak az nyújtatnék a magyar olvasóközönségnek, ami a jó ízlést, a jó és szép iránti fogékony-

Kossuth levelének közzétételét követően történtek is különféle próbálkozások arra vonatkozóan, hogy lehetne „jó” magyar könyvek olvasásához szoktatni, és a silány vagy annak vélt hazai, illetve idegen munkáktól távol tartani a közönséget. A Kossuth levelének nyilvánosságra kerülését megelőző hónapokban a kultusztárca tervbe vette, hogy olcsó, de színvonalas szórakoztató művekkel kísérli meg visszaszorítani a sok silány sikerkönyvet, igaz, nem a külföldieket, hanem a hazaiakat. Az ötletet Kossuth a *Mulattató Ujság* szerkesztőjének írt, majd a sajtóban is nyilvánosságra hozott néhány évvel korábbi levele adta.¹⁹ Trefort Ágoston vallás- és közoktatásügyi miniszter az alsóbb néprétegek körében népszerű Bucsánszky Alajos és jogutódainak (Rózsa Kálmán és neje) a vásári ponyván a nép által könnyűszerrel és olcsón hozzáférhető sorozataival úgy kívánt versenyre kelni, hogy ismert magyar írókat kért fel szórakoztató, olvasmányos és a nép nevelésére alkalmas elbeszélések megírására. Az új sorozat kiadásával a Révai Testvérek céget bízták meg.²⁰ A kiadóvállalat 1882 őszén indította meg P. Szathmáry Károly szerkesztésében a *Jó könyvek a magyar nép számára* című irodalmi vállalatot, amely többek között Mikszáth Kálmán, Jókai Mór és Reviczky Gyula műveit foglalta magába. A közművelődés szempontjából „hasznos” ismereteket is tartalmazó, könnyed olvasmányokhoz, amelyeket azzal is vonzóvá tettek, hogy népszerű magyar művészek (például Jankó János, Feszty Árpád, Mednyánszky László) illusztrációival díszítették, néhány krajcáros áron lehetett hozzáférni. Az állam fizette a felkért magyar írók, művészek honoráriumát, és arról is gondoskodott, hogy a tanítók körében propagálja, az iskolákba pedig eljuttatja a köteteket.²¹ A magyar írók és művészek népszerűsítését célul kitűző sorozat az ígéretes és lendületes indulása ellenére hosszabb távon nem tudta beváltani a hozzá fűzött nagy reményeket.

Voltak, akik a ponyva „inváziójával” szemben ellentétes stratégiát kívántak alkalmazni. Egy Székely János nevű kolozsvári református néptanító például Kossuthnak a kifogásolt olvasnivalók kipellengérezésével kapcsolatos, helyenként túlzásokba

ságot, a családias erényt, és azon társadalmi erkölcsök nemesítését segítheti fejleszteni, melyek az országoknak talpkövei.” Uo. 292.

¹⁹ Kossuthnak az volt a véleménye, hogy a vásári ponyván kapható selejtes krajcáros füzetekkel csak a „jó” ponyvairodalom kelhet versenyre. Kossuth a népies irodalomról. (Kossuth Lajos levele Bodon Józsefnek, 1879. február 28.) *Vasárnapi Ujság*, 1880/12. 1880. március 21. 185. Vö. CSABAI, 1961. 277–279.

²⁰ RÉVAY, 1920. I. 90–105. – Vö. CSÁSZTVAY, 1997b. 65. – CSÁSZTVAY, 2011. 601–604. – CSÁSZTVAY, 2017. 91–92., 203. – Bucsánszkyhoz: KOVÁCS I. GÁBOR: *Kis magyar kalendáriumtörténet 1880-ig. A magyar kalendáriumok történeti és művelődésszociológiai vizsgálata*. Budapest, Akadémiai, 1898. 113–145.

²¹ Vö. KOLOZS Barnabásné: Az iskolai könyvtári kultúra kezdetei Veszprémben a XIX. században. *Veszprémi Szemle*, 2005/9–11. 56.

hajló töprengését komolyan véve *Miket ne olvassunk?* címmel egy hosszú, név nélkül közölt cikksorozatot szentelt a külföldi ponyvairodalom veszélyeinek a kolozsvári *Ellenzék*ben. A különlenyomatként is napvilágot látott írás részeként összeállította azoknak a társadalom széles rétegei körében népszerű idegen, túlnyomórészt francia eredetű könyveknek és lapoknak a jegyzékét (a szerző, cím, fordító, kiadó és egyéb megjegyzés feltüntetésével), amelyeknek olvasása megítélése szerint – elsősorban erkölcsi és közművelődési szempontból – veszélyes, káros és romboló hatású volt, különösen az ifjúságra és a nőkre nézve.²² A „Betűrendes névsora azon (selejtés, rémes vagy szennyos) könyveknek, amelyeket ne olvassunk” című listát²³ a kolozsvári olvasóegyletektől, könyvkereskedésektől és az olvasóktól származó információk, illetve saját tapasztalatai alapján készítette el. A felsorolás, mint arra Székely maga is rámutatott, nem volt teljes, és a hazai ponyvatermékeket sem tartalmazta. A 41 szerző 164 olvasmányának (725 kötetben) közzétételével a Kossuth által is megemlített megbélyegzés mellett az volt a célja, hogy felhívja a figyelmet az „idegenes áramlat veszélyesebb túlterjeszkedése”²⁴ elleni harcra, és eligazítást adjon a tanítóknak, papoknak, a társas egyleti és kölcsönkönyvtáraknak, hogy miktől tartsák távol az olvasókat, és miket ne szerezzenek be a jövőben. Székely publikációjával egyfajta erkölcsi nyomásgyakorlást akart elérni, ezért Kossuth sorait ismételte meg: „járjon tisztesség-vesztéssel, ha valaki olyasminak olvasásán kaphat, a mi a nemzeti érzülettel, a jó ízléssel, az erkölcsiséggel össze nem fér”.²⁵ A lajstrom a túlnyomórészt pajzán, erotikus művek, kalandregények, rém- és bűnügyi történetek mellett egy-egy antiszemita, ultramontán és kuruzsló munkát is tartalmazott.²⁶ Jóllehet Székely a különféle egyesületeknek és tanítóknak ingyen vagy kedvezményesen több száz példányt ajánlott fel kötetéből, a mű nem fejtette ki azt a hatást, amit szerzője szeretett volna. Erre a társas egyletek és kölcsönkönyvtárak későbbiekben tárgyalandó könyvtárjegyzékei is rávilágítanak.²⁷

²² *Miket ne olvassunk?* *Ellenzék*, 1883. december. 3., 4., 5., 6., 7., 10., 11., 12., 13., 14., 15., 17. (oldalszám nélkül) – Székely János: *Miket ne olvassunk?* (Különlenyomat az *Ellenzék*ből) Kolozsvár, k. n., 1884. (A továbbiakban: SZÉKELY, 1884.)

²³ Uo. 53–61.

²⁴ Uo. 46. (Kiemelések az eredetiben.)

²⁵ Uo. 31–32. – Vö. Kossuth a magyar szépirodalomról, 1882. 294.

²⁶ SZÉKELY, 1884. 61., 63–72. – A listára évtizedeken át betiltott vagy a közérkölcök szempontjából veszedelmesnek ítélt, illetve Franciaországban már a maguk korában is roppant népszerű és mára klasszikusnak számító szerzők (például Boccaccio, Casanova, Émile Zola, Eugène Sue, Ponson du Terrail, Émile Gaboriau, Paul Féval) művei is felkerültek. – Vö. RÉVAY, 1920. I. 50.

²⁷ Néptanítók figyelmébe. *Néptanítók Lapja*, 1884/83. november 15. 755. – Székely János... *Ellenzék*, 1885/196. augusztus 27. [oldalszám nélkül] – Ld. a 36. jegyzetet.

Azt, hogy a maguk korában hatalmas népszerűségnek örvendő, de az írók, kiadók és könyvtárosok, illetve a művelt közvélemény egy jelentős része által bírált olvasmányok²⁸ a hazai olvasóközönség szinte minden rétegét meghódították maguknak, nemcsak a rendszeres könyvhirdetések, a magas példányszámok és a panaszos hírlapi cikkek jelzik, hanem más egykorú források is alátámasztják. Táncsics Mihály lányának és joghallgató férjének 1873-tól 1876-ig vezetett naplójából kiderül például, hogy olvasmányaik között azoknak a külföldi szerzőknek (például Émile Gaboriau, Paul de Kock, Eugène Sue, Ponson du Terrail) a művei is szép számmal szerepeltek, amelyek olvasásától a kolozsvári tanító még egy évtizeddel később is legszívesebben eltoltotta volna az olvasóközönséget.²⁹

A középosztály műveltségére jelentős hatást gyakorló, a művelődés és társadalmi élet serkentése céljából alakult „olvasó s társas köröknek nevezett kaszinók”³⁰ könyvtárainak (már amelyiknek volt), illetve a kölcsönkönyvtárak könyvállományát vizsgálva szintén az derül ki, hogy nagyszámú külföldi és hazai bestsellert tartalmaztak. Az írók, ahogy azt Jókai is tette vitaindító cikkében, a kiadó-könyvtárosokkal együtt számos alkalommal fel is rótták ezt az intézményeknek.³¹

György Aladár a *Magyarország köz- és magánkönyvtárai 1885-ben* című úttörő munkájában, amely a hazai könyvtárak átfogó és nagyszabású statisztikai felmérésének adatait, elemzését tartalmazza, azt a következtetést vonta le, hogy a társas egyletek könyvtárainak jelentős része kezdetleges és színvonalatlan volt. Kevés pénzt költöttek rájuk, ami azt eredményezte, hogy könyvállományuk kicsi és egyenetlen minőségű volt. Az igényes szépirodalmi, tudományos és ismeretterjesztő művek, folyóiratok rovására nem egy esetben felülreprezentáltak voltak a hazai és külföldi szórakoztató tömegolvasmányok, többek között azok a művek, amelyekről Székely, az írószervezetek és a kormány is szeretne volna megóvni az olvasópublikumot.³²

²⁸ A szórakoztató művek hazai népszerűségét jelzi az is, hogy a külföldi regények mintájára magyar nyelven is írtak hasonlóak, nem egyszer álnéven. Vö. CSÁSZTVAY, 1997a. – KÁLAJ, Sándor: « Tout voir et tout savoir de ce qui se passe dans les rues » les Secrets hongrois d'Ignác Nagy / „Mindent tudni és látni, mi az utcákon történik”: (Nagy Ignác: Magyar titkok), 2015. <http://www.medias19.org/index.php?id=20047> (2020. január 10.).

²⁹ A naplóban szereplő olvasmányok között 27 szerző 45 művét jegyezték fel. A magyar szerzők közül Jókai Mór szerepel a legtöbb művel. *Táncsics Eszter és Csorba Géza naplója*. Vál., szerk., bev. és jegyz., BUZA Péter. Budapest, Széphalom Könyvműhely, 1994. 435–436.

³⁰ GYÖRGY Aladár: *Magyarország köz- és magánkönyvtárai 1885-ben*. I. Budapest, Országos M. Kir. Statisztikai Hivatal, 1886. 330. (A továbbiakban: GYÖRGY, 1886. I.) Az említett könyvtáraknak az összetételét általánosságban a tagok és családtagjaik, különösen a regényolvasó nők igényei és érdeklődése, vagyis az éppen aktuális divátáramlatok alapján alakították ki.

³¹ Vö. DEZSÉNYI Béla: Még valami a vidéki kaszinók könyvtárainról. *Magyar Könyvszemle*, 1943/3. 297–300.

³² GYÖRGY, 1886. I. 328–335.

György Aladár a csekély számban (12) megküldött társas egyleti könyvjegyzékek közül az öt legnagyobbat tanulmányozta át, anélkül hogy megnevezte volna őket.³³ Arra volt kíváncsi, milyen arányban képviseltetik magukat a kaszinókban legnagyobb számban szereplő három francia sikerszerző művei. „Egy intelligens közönség által fenntartott kaszinó könyvtárában az összes műveknek egy tizedrésznél jóval többet tesznek Kock Pál, Montepin Xavér, Ponson du Terrail művei: a magyar klasszikus szépirok alig fordulnak elő, s van oly könyvtár is, ahol Petőfit kizárólag a »Hóhér kötele« képviseli.”³⁴ De volt olyan kaszinó, ahol a hazai és az egyetemes regényirodalom nagyjai helyett „teljes számmal megvan a magyar ponyvaregény irodalom, s ott találhatók a »barátfülék«, »pápák bűnei«, »papok tükre«, »szerelmi pikantériák« s más hasonló csiklandós című gyűjtemények, bizonytal már elron-gyolt állapotban.”³⁵

Bár György Aladár következtetései a szűk mintavétel és a források korlátozott volta miatt csak a főbb tendenciákra világítottak rá, megállapításait a veszprémi társas egyletek könyvvállományának egykorú megítélése (Nemzeti Casino), illetve az 1843-ban alakult Polgári Társaskör könyvtárának nyomtatott katalógusai is alátámasztják. Az 1869-ben és az 1891-ben kiadott katalógusok alapján egyértelműen kijelenthető, hogy a veszprémi Polgári Társaskörben két évtized leforgása alatt látványosan megnőtt az érdekfeszítő, kalandos, szórakoztató olvasmányok iránti olvasói érdeklődés. Daudet, Féval, Ponson művei megsokasodtak, és több példányban is hozzáférhetőek lettek. Egyedül Sue művei fogyatkoztak meg. Ennek azonban vélhetően az volt az oka, hogy a sok kölcsönzés miatt rongyosra olvasták őket, vagy a regény magyar adaptációját olvasták.³⁶ György Aladár szerint a legtöbb kölcsönkönyvtár könyvvállománya sem volt színvonalasabb, éppen olyan vegyes képet mutattak, mint

³³ Nem mindegyik intézménynek volt nyomtatott könyvjegyzéke, de ha volt is, azt sokan nem küldték meg a statisztikai hivatalnak. GYÖRGY, 1886. I. 332.

³⁴ GYÖRGY Aladár: Magyarország köz- és magánkönyvtárai 1885-ben. *Magyar Könyvszemle*, 1888. (A továbbiakban GYÖRGY, 1888.) 217–228., idézet: 224. – Vö. GYÖRGY, 1886. I. 332–333.

³⁵ GYÖRGY, 1886. I. 333.

³⁶ Ponson „[l]egismertebb művéből, a *Rocambole hőstetteiből* 10 példány volt a könyvtár birtokában. Az *Egy király ifjúságából* 11 példányt, a *Nagyvilági tolvajokból* 5 példányt, a *Czigány királyból* 4 példányt, *A maison d'or titkai* és *A fekete mise* című történeteiből 1–1 példányt szereztek be. Ugyancsak sokan kölcsönözhatték P. H. Féval könnyű, izgalmas műveit: *A szellemkirály*, *A púpos* 6–6 példánya, a *Nők paradicsoma* 4 példánya, a *Jeruzsálem-utcza* 2 példánya állt rendelkezésére a könyvtár olvasóinak. A korábban olyan népszerű Eugène Sue regényeiből [a legismertebb a *Párizs rejtelmek/titkai* volt] egyedül a *Matild* maradt meg hét kötetben.” KOLOZS Barnabásné: Veszprémi társaskörök és egyletek könyvtárai. *Veszprémi Szemle*, 2009/2. 84., 77–78., 81–83., 85. (A továbbiakban: KOLOZS, 2009.) (Kiegészítések tölem – F. J. A.)

a társas egyletekéi: „szakavatatlan, sőt botrányos kiválogatás” jellemezte őket, többségük „a léhaság s erkölcstelenség terjesztője” volt.³⁷

Azzal Jókai és a témához hozzászóló írók többsége is egyetértett, hogy a problémákat a szerzői jog törvénybe foglalása mellett a szépirodalom korábbinál lényegesen magasabb állami dotációjával, illetve további középiskolai és népkönyvtárak létesítésével kellene orvosolni. A Jókai által elindított vita összegzéseként Neményi Ambrus³⁸ hírlapíró az Írók és Művészek Társasága 1882. májusi összejövetelén Állam, társadalom és irodalom című előadásában foglalta össze a lehetséges megoldási javaslatokat.³⁹ Neményi a házaló könyvkereskedők működésének szabályozása⁴⁰ mellett felvetette az írók, a tudományos, népies és szépirodalom, illetve a könyvnyomtatás, könyvkiadás és könyvkereskedelem állami támogatásának szükségességét is. Megfontolásra érdemes példaként a francia könyvkiadás különféle támogatási rendszerét hozta fel. Az értekezleten részt vevők és a vitához hozzászólók megállapodtak abban, hogy a kiadókat és könyvárusokat is bevonják abba az újonnan alakult bizottságba, amely kidolgozza a teendőket és memorandumot készít az országgyűlésnek, illetve a kormánynak. Annyiban már rövidtávon is sikeres volt a kezdeményezésük, hogy a magyar törvényhozás – több évtizedes adósságát törlesztve – 1884-ben megalkotta a szerzői jog védelméről szóló törvényt.⁴¹

³⁷ GYÖRGY, 1888. 225. – A társas egyleti és a kölcsönkönyvtárak másik közös jellemzője volt, hogy nagyszámú hírlapot tartalmaztak: GYÖRGY, 1886. I. 330–331., 335. – KOLOZS, 2009. 78., 80–81.

³⁸ Neményi Ambrus (1852–1904) a *Pester Lloyd* és a *Budapesti Szemle* hírlapírója, 1884-től kormánypárti országgyűlési képviselő. 1896-tól 1901-ig a *Pesti Napló* főszerkesztője.

³⁹ Állam, társadalom és irodalom. I. *Corvina*, 1882/15. (A továbbiakban: Állam, társadalom és irodalom, 1882. I.) 58–60. – Állam, társadalom és irodalom. II. *Corvina*, 1882/16. (A továbbiakban: Állam, társadalom és irodalom 1882. II.) 62–63. – Az állami költségvetés „elszegényedett írók vagy családjaik segélyezése” címén 3500 forintot különített el, ezen kívül támogatták a történeti és irodalmi források kiadását is. Ennél többet azonban nem költöttek a magyar irodalomra. Kifogásként szóba került az is, hogy az irodalommal kapcsolatos ügyek a belügyminisztérium alá tartoznak: Állam, társadalom és irodalom, 1882. I. 60. – Vö. CSÁSZTVAY 2017. 192–198.

⁴⁰ Példaként hozták fel, hogy Németországból kitiltották a magyar házalókat. Vö. G. E.: Irodalmi viszonyaink. *Corvina*, 1881/30. december 30. 121. (A továbbiakban: G. E., 1881.) – Később is többen szorgalmazták, hogy az országban működő külföldi házaló könyvárusoknak ugyanolyan kötelezettségeik legyenek, mint amilyenek a magyaroknak hazánkon kívül. Az Ausztriában dolgozó magyar könyvügynököknek például erkölcsi bizonyítvánnyal és hatósági engedéllyel kellett rendelkezniük. A könyvvásárlás előmozdítására... *Fővárosi Lapok*, 1887/295. október 27. 2177. (A továbbiakban: A könyvvásárlás előmozdítására... 1887.) – SZANA Tamás: Nemzeti szempont a könyvvásárlásban. *Pesti Napló*, 1890/307. november 8. 1. (A továbbiakban: SZANA, 1890.)

⁴¹ 1884: XVI. tc. A szerzői jogról. In: *Magyar Törvénytár 1884–1886. évi törvények*. Szerk. MÁRKUS Dezső. Budapest, Franklin, 1897. 47–59.

„SZINTE ÖRVENDENÜNK KELL, HA A KÖNYV A NYOMTATÁS KÖLTSÉGEIT FEDEZI”. A KÖNYVKIADÓK ÉS A KÖNYVÁRUSOK PANASZAI

A „jó” magyar könyvek alacsony kelendősége a könyves vállalkozókat is rendkívül húsbavágóan érintette. A tisztességes üzletet folytató és a honi művelődés, kultúra fellendülését elemi érdeküknek tekintő kiadók és könyvárusok a szakma állásfoglalása szerint igen magas üzleti kockázatot vállaltak a magyar írók műveinek kiadásával és forgalmazásával. Neményi egyenesen úgy fogalmazott, hogy „valóságos heroizmusra van szüksége annak, ki magyar könyvek kiadására vállalkozik”.⁴² Egy közkedvelt íróval is könnyedén előfordulhatott, hogy művéből nem fogyott 50–60 példánynál több a megjelenés évében, de a hazai tudományos munkák iránt sem volt sokkal nagyobb a kereslet: „[s]zinte örvendenünk kell, ha a könyv a nyomtatás költségeit fedezi, anélkül, hogy jövedelmet hajtana akár a kiadónak, akár az írónak. Pedig az anyagi siker vagy világosabban mondva, az írásból való megélhetés biztossága híján, nincs irodalom, és nem is volt sehol.”⁴³ A tankönyveket leszámítva bevételre csupán egy-egy díszkiadás, illusztrált díszmű, reprezentatív szalonkönyv, jubileumi mű, Jókai Mór regényeinek népies kiadásai vagy a klasszikusok közül elsősorban Petőfi költeményei esetében számíthattak. Petőfi egyik kötetéből ekkoriban például 40 000 példányt adtak el.⁴⁴

Azt a könyves üzletben érdekelt vállalkozók sem vitatták, hogy a kiegyezést követő nagyarányú gazdasági, társadalmi és kulturális fejlődés, modernizáció eredményeként a fővárosban koncentrálódó nyomdaipar és lapkiadás mellett a könyvkiadás és könyvkereskedelem is számottevően fellendült, és az 1868. évi XXXVIII-as népiskolai törvénnyel kötelezővé vált elemi népoktatásnak köszönhetően a társadalom széles rétegei váltak olvasókká.⁴⁵ A gazdasági, szellemi és kulturális élet fel-

⁴² Állam, társadalom és irodalom, 1882. I. 58. – Egyes vélemények szerint a kiadónak már akkor megérte megjelentetni egy könyvet, ha abból legalább kétszáz példányt el tudott adni. Uo. 60.

⁴³ Uo. 58.

⁴⁴ G. E., 1881. 120. – GYÖRGY, 1886. I. 334. – FARKAS Judit Antónia: Szalonkönyvből műtárgy. Az illusztrált díszkiadások népszerűsítése a 19. század végi Magyarországon. *Tempevölgy*, 2020/1. 87–88., 90–93. (A továbbiakban: FARKAS, 2020.)

⁴⁵ A nyomdaipar fejlődésének mértékét mutatja, hogy a fővárosi nyomdák száma az egyre nagyobb példányszámban megjelenő hírlapok bővülő körének és a növekvő nyomtatványfogyasztásnak köszönhetően 1866 és 1900 között csaknem kilencszeresére nőtt (1866: 17; 1877: 51; 1900: 149). Az 1872. évi ipartörvény életbelépésével – bárki nyithatott könyvkereskedést és nyomdát, már nem kellett hozzá sem szakmai előképzettség, sem elegendő anyagi fedezet – a főváros könyvterjesztésben játszott szerepe tovább nőtt. Ezt az itteni könyves cégekről (1848: 25; 1878: 61), illetve az önálló könyv- és zenemű-kereskedőkről készült összeírások is tükrözik (1890: 98; 1900: 139). A forgalomba kerülő könyvek száma dinamikusan emelkedni kezdett. Míg 1879-ben 804, addig

pezsdülése ellenére az emberek életszínvonala és műveltsége ugyanakkor jelentősen lassúbb ütemben fejlődött, ami az olvasóközönség méretének és érdeklődésének bővülését, ízlésének finomodását is hátráltatta. Mindez a színvonalas hazai könyvek, igényes szépirodalmi művek és tudományos munkák alacsony kelendőségében is megmutatkozott. Kovács Máté összegzése szerint „az egykori hozzátétőleges becslések és adatok alapján megközelítően megállapítható, hogy a dualizmus korának kezdetén az olvasóközönség viszonylagosan szűk körű és kisigényű volt. A könyvvásárlók számát [...] 1870 körül 100.000-re becsülték. Másfél évtized múlva a könyvtárak 1884–1885-ös országos összeírásakor az összes közkönyvtárakban 176.000 olvasót tartottak számon. Ugyanakkor 1001 magánkönyvtárat írtak össze.”⁴⁶ Kókay György a közműveltség fejletlenségével magyarázta, hogy „az igényesebb kultúra befogadónak köre e korszakban sem bővült kellően, a nagyközönség körében továbbra is jórészt a silány tömegkultúra termékei arattak sikert. A korszak könyvkiadása és -kereskedelme mindezt tükrözte, de befolyásolta is.”⁴⁷

Neményi Ambrus fentebb említett előadásában a könyvek iránti alacsony kereslet mértékének illusztrálására összehasonlította a hazai könyvkereskedések számát a Magyarországnál jelentősen kisebb lélekszámú, de fejlettebb kulturális és közművelődési viszonyokkal rendelkező Dánia fővárosáéival. „A dán író egy számban sokkal kisebb – mindössze 1.800.000 lelket számláló – néphez szól, mely nem is gazdagabb a magyarnál, bár köznépe jóval műveltebb a miénknél; mégis mily eredeti, önálló és gazdag a dán irodalom, és mily előnyös helyzetben vannak már ez idő szerint is jobb írói, az igaz, hogy az egy Koppenhága városában, mely pedig jóval kisebb Budapestnél, 128 könyvkereskedést találunk, melyeknek legnagyobb része igen virágzó állapotban van, míg széles nagy Magyarországon 15 millió ember mellett 150 könyvkereskedés tengődik. Magyarországon tehát csak minden 100.000 embernek, Koppenhágában pedig csaknem minden 2000 embernek van szüksége

1900-ban több mint kétszer annyi könyv (1718) jelent meg Magyarországon. NOVÁK László: *A nyomdászat története. V. könyv 1801–1867.* (Grafikai művészetek könyvtára 11.) Budapest, Novák László, 1929. 5–7. – NOVÁK László: *A nyomdászat története. VI. 1868–1900.* (Grafikai művészetek könyvtára 12.) Budapest, Novák László, 1929. 14–16. – NOVÁK László: *A nyomdászat története. VII. 1901–1929.* (Grafikai művészetek könyvtára 13.) Budapest, Novák László, 1929. 3. – VARGA, 1980. 74–79, 137–138., 143–146. – ELEKES Dezső: *Budapest szerepe Magyarország szellemi életében.* (Statistikai közlemények 85/1.) Budapest, Székesfőváros Statisztikai Hivatala, 1938. 123., 154., 173. – *A könyv és könyvtár a magyar társadalom életében 1849-től 1945-ig.* Összeáll. KOVÁCS Máté. Budapest, Gondolat, 1970. (A továbbiakban: *A könyv és könyvtár*, 1970.) 74–92.

⁴⁶ *A könyv és könyvtár*, 1970. 77.

⁴⁷ KÓKAY György: *A könyvkereskedelem Magyarországon.* Budapest, Balassi, 1997. 112.

egy-egy könyvkereskedésre.”⁴⁸ Varga Sándor összegzéséből ma már tudjuk, hogy négy évvel korábban, vagyis 1878-ban a fővárosban 61 könyves cég működött: 26 könyvkereskedő; 4 mű- és zeneműkereskedő; 13 nyomdász-kiadó; 6 kiadó, szortimentbolt vagy nyomda nélkül; 3 kolportör; 9 antikvárium.⁴⁹

A helyzetet tovább rontotta, hogy az amúgy is szűk piacon az igényesebb hazai kiadók és könyvárusok nemcsak a vásári ponyván árult hazai krajcáros kiadványokkal, hanem a külföldi könyvügynökök, zugkiadók részletfizetéssel terjesztett tömegkiadványaival, a hírlapirodalom gyors „felburjánzásával” sem tudták felvenni a versenyt. Ráadásul a népszerű német nyelvű családi lapok, könyvek és lexikonok a magyarosító törekvések ellenére továbbra is nagy közkedveltségnek örvendtek a németül tudó hazai közönség körében.⁵⁰ Az *Irodalmi viszonyaink* című cikk írója 1881-ben igen érzékletesen foglalta össze a problémát: „A kiadók polcain halom számra hevernek a kritika által egyhangúlag kitűnőeknek ismert szerzők művei úgy az újabb, mint a régibb időkből. Az akadémia pincéiben a világirodalom remekei várják a vevőket, és senki sem keresi. Az első kiadók raktárai tömve a legbecselesebb művekkel, és a kiadók kénytelenek jobb időkre várni, míg befektetett tőkájük megkerül, ugyanakkor, mikor a Németország nagy irodalmi vállalatának fő piaca Magyarország. [...] A legvakmerőbb könyvkiadó vállalkozók kénytelenek a colportage fogásaihoz folyamodni, pedig tudják, hogy a colportage tönkre teszi a szolid könyvkereskedést, mert ez által a legkétesebb irodalmi értékű nyomtatványok csempésztetnek a közönség kezei közé drága pénzen, és ez által rontják részint az ízlést, részint a szolidabb művek iránti bizalmat. Az eredmény azután közöny az irodalom iránt. Olyan kis nemzetnél, mint a minő a mienk, a colportage szerint közvetített könyvkereskedés határozottan árt az irodalomnak, mert a csekélyebb szükségletehhez mért kiadások nem állják a versenyt olcsóság tekintetében a nagy nemzetek szükségleteihez mért kiadásokkal. Nekünk határozottan a német irodalom teszi a legnagyobb kárt. A Gartenlaube, a Heimat, az Ueber Land und Meer, a Bazár, az Illustrierte Zeitungok egyenként több példányban kelnek el Magyarországon, mint a mi hason irányú lapjaink összevéve. [...] A német kiadók szoktatták a magyar közönséget a colportagera, és ma már oda jutottunk, hogy a közönség 20–30 krajcáronként szívesebben vásárol valamely kétes irodalmi becsű nagyobb művet majdnem kétszeres áron, minthogy 1–2 forintot egyszerre adjon ki valamely magyar könyvért.”⁵¹

⁴⁸ Állam, társadalom, irodalom, 1882. I. 59. – Vö. GYÖRGY Aladár: Olvasó-közönségünk. *Figyelő*, 1875/43. október 24. 505–507.

⁴⁹ VARGA, 1980. 143–146.

⁵⁰ Vö. RÉVAY, 1920. I. 131.

⁵¹ G. E., 1881. 120–121. A lapok neveit az eredeti szövegben szereplő írásmód szerint közlöm.

A cikk szerzője, akárcsak Neményi Ambrus egy évvel később, kormányzati beavatkozást sürgetett.

A könyves vállalkozók ugyanakkor nem csupán az idegen kolportőröket okolták a könyvvásárlók bevételkieséssel járó elszívásáért, hanem a könyvfogyasztók külföldi könyvvásárlását is. Az 1878-ban megalakult Magyar Könyvkereskedők Egyletének elnöke, a könyvkiadó és bibliográfus Aigner (írói nevén Abafi) Lajos (1840–1909) arra hívta fel a figyelmet egyik cikkében, hogy „a magyar nemzet [...] sok ezrekre menő összeggel adózik Bécsnek azáltal, hogy könyveit és folyóiratait – melyeket bármi magyar könyvkereskedőnél ugyan oly gyorsan, s ugyan azon áron megkaphat – Bécsből hozatja, meg nem fontolván, hogy ez által a magyar könyvkereskedelmet, és közvetve a magyar irodalmat igen érzékenyen megkárosítja.”⁵²

A külföldi (bécsi, párizsi, lipcsei és más európai városokból történő) könyvvásárlások miatt nem egy esetben a magyar arisztokrácia felelősségét is felvetették. A könyvvásárlás terén megnyilvánuló passzivitásuk régóta bírálat tárgya volt. Ezért is vált általánossá az a nézet, hogy néhány kivételtől eltekintve szinte csak a (tudós) középosztály vásárolja – nem kis anyagi áldozatot hozva – az igényes magyar könyveket.⁵³

A Kossuthnak címzett levél szerzője, Szana Tamás, aki az irodalom- és műpártoló egyesületekben vállalt tevékenysége mellett sokat tett a könyvkedvelés hazai népszerűsítéséért is, *A könyvvarusok panasza* című cikkében a könyvkereskedők jogos aggodalmának alátámasztására saját tapasztalatait is megosztotta az arisztokraták sokat bírált könyvvásárlási szokásaival kapcsolatban.⁵⁴ Mint arról Szana egyik hosszabb bécsi tartózkodása során maga is meggyőződött, a magyar arisztokrácia jelentős része – megszokásból, divatból, hiúságból vagy előítéletből – továbbra is a bécsi könyvkereskedőkön, így például a tekintélyes Gerold cégen⁵⁵ keresztül bonyolította

⁵² ABAFI [Lajos]: A bécsi concurrentia. *Corvina*, 1883/35. december 30. 143. – Vö. RÉVAY, 1920. I. 131.

⁵³ A Kákay Aranyos álnéven író Kecskeméthy Aurél hirlapírónak már húsz évvel korábban is az volt a véleménye, hogy az arisztokraták többsége „nem éppen szerelmes a könyvekbe, de azért, mint egyébre, úgy egy-egy luxus könyvre sem sajnálja a pénzt”. KÁKAY Aranyos: Szegény luxus-irodalom. *Hölgyfutár*, 1862/4. január 9. 30–31. – Neményi Ambrus úgy gondolta, hogy „az irodalom egyedül az [...] úgynevezett tudós középosztálytól várhat gyámolitást. Ha figyelembe vesszük ez osztálynak számát és különösen vagyoni állapotát, s meggondoljuk, hogy legnagyobb része drága szakmunkákkal is kénytelen foglalkozni, úgy valóban csodálattal kell adóznunk ez osztálynak mindent felülmúló áldozatkészségéért, mellyel szegénysége mellett is csaknem egyedül tartja fel az egész magyar irodalmat.” Állam, társadalom és irodalom, 1882. I. 60.

⁵⁴ SZANA Tamás: A könyvvarusok panasza. *Nemzet* (reggeli kiadás), 1887/600. február 12. [1.] (A továbbiakban: SZANA, 1887.) – RÉVAY Mór János: *Írók, könyvek, kiadók. Egy magyar könyvkiadó emlékiratai*. II. köt. Budapest, Révai Testvérek Irodalmi Intézet Rt., 1920. (A továbbiakban: RÉVAY, 1920. II.) 331–333.

⁵⁵ Osztrák nyomdász és könyvkereskedő család. *A Pallas Nagy Lexikona. Az összes ismeretek enciklopédiája tizenhat kötetben*. 7. köt. Budapest, Pallas Irodalmi és Nyomdai Rt., 1894. 952.

könyvvásárlását. Meglepő módon azonban nemcsak a német, francia és angol nyelvű, hanem több ízben a magyar kiadványokat is külföldről szerezte be. Szana példaként hozta fel legutóbbi könyve, a Révai Testvérek kiadásában 1886 karácsonyára megjelentetett *Magyar művészek. Műtörténelmi vázlatok képekkel* című reprezentatív díszmű értékesítésének tanulságos történetét is.

A maga nemében egyedülálló hazai kötet, amely eredetileg füzeteként jelent meg, tizennyolc kiemelkedő, külföldön is ismert magyar képzőművész, többek között Benczúr Gyula, Munkácsy Mihály, Zichy Mihály és Liczenmayer Sándor életét és munkásságát mutatta be. Szana írásait a képzőművészek műalkotásainak kiváló minőségű és a legújabb sokszorosító eljárással készült reprodukciói illusztrálták. Révai Mór, a könyv kiadója joggal feltételezte, hogy a díszes kiállítású és átlagosnál drágább (füzve 12, díszkötésben 15 forint) köteteket nem csupán a művelt középosztály, hanem az arisztokrácia körében is kedvezően fogadják, és kelendőek lesznek. A nagyalakú albumból, „ebből a különben is amatőrszerű könyvből” a szerző kérésére ötven számozott amatőr példányt is készítettek az elit könyvvásárlók, köztük a könyvgyűjtők részére.⁵⁶ A kiadó előzetes várakozásai ellenére az arisztokraták nem mutattak érdeklődést a mű iránt. Jóllehet a korabeli könyvkereskedői gyakorlatnak megfelelően nekik is megküldték megtekintésre az új kiadványt, a becsomagolt könyvek többsége felbontatlanul érkezett vissza. Révai Mórnak, a kiadónak hosszas töprengés után az a merész ötlete támadt, hogy a bécsi cégeken keresztül próbál eljutni a magyar arisztokráciához, az ő segítségükkel „csempészi be kiadványát az átléphetetlen sorompóktól őrzött körökbe”.⁵⁷ Legnagyobb meglepetésére próbálkozását siker koronázta: a könyvek néhány hetes késéssel és kerülőúton ugyan, de végül eljutottak a magyar főurakhoz. A történet annál is inkább tanulságos, mert egy olyan reprezentatív kiadványról volt szó, amely külföldön is feltűnést keltett, sőt az is felvetődött, hogy francia nyelven is megjelentetik.

A külföldi könyvvásárlás miatt ugyanakkor nemcsak az arisztokratákat érte bírálat. Révai Mór és Grill Richárd kiadó-könyvárus véleménye szerint a magyar irodalom nemcsak rájuk, hanem a gazdag zsidóságra és a főpapságra sem számíthatott; néhány kivételtől eltekintve ők is külföldről szereztek be könyveiket. A legnagyobb

⁵⁶ Ennek füzve 30, félbőr kötésben 40 forint volt az ára. Révai Mór visszaemlékezése szerint az amatőr kiadásokra csupán 17 személy jegyzett elő, 16 kötetet pedig tiszteletpéldányként osztottak szét. A korabeli könyves szakzsargonban egy könyv legrágább, csekély példányszámban megjelentetett luxusváltozatát amatőr vagy bibliofil kiadásnak, gyűjtőiket pedig bibliofileknek vagy könyvamatőröknek nevezték. RÉVAY, 1920. II. 332. – Magyar Művészek. *Irodalmi Értesítő*, 1887/2. 20. – SZANA, 1890. – FARKAS, 2020. 86–87.

⁵⁷ SZANA, 1887.

könyvvásárlók, a könyvgyűjtők mellett a közpénzből fenntartott „tudományos könyvtárak” is gyakran rendelték meg könyveiket külföldről.⁵⁸

A KÖNYVVÁSÁRLÁST ELŐMOZDÍTÓ BIZOTTSÁG (1887) MEGALAKULÁSA ÉS TEVÉKENYSÉGE

Miután a szerzői jogi törvény 1884-es megalkotását követően sem javult érdemben az igényes magyar könyvek kelendősége, az Írók és Művészek Tárasága 1886 végén újra napirendre tűzte a téma megvitatását.⁵⁹ 1887. január 12-én tanácskozást hívtak össze az olvasás és könyvvásárlás ösztönzéséről, a könyvterjesztés hatékonyságának növeléséről. Az ankétot követően Milkó Izidor hírlapíró felvetésére a társaság a Magyar Könyvkereskedők Egyletével közösen megalakította a huszonöt tagú *Könyvvásárlást előmozdító bizottságot*, hogy a teendők részletes megvitatása után konkrét lépéseket tegyenek az ügyben. A testület tiszteletbeli elnökének Jókai Mórt, elnökének György Aladárt, alelnökének Aigner Lajost, titkárának Dolinay Gyulát, pénztárnokának pedig Wodianer Arthurt választották meg. Első intézkedésük az volt, hogy támogatták a Magyar Könyvkereskedők Egylete Trefort Ágoston vallás- és közoktatásügyi miniszterhez intézett előterjesztését a külföldi verseny csökkentésére, amelyet Révai Samu és Mór kezdeményezett, és fogalmazott meg.⁶⁰

A könyves szakma képviselői tisztában voltak azzal, hogy az országot behálózó, leleményes német, osztrák és magyar kolportőrökkel szemben nehéz fellépni, azt azonban el akarták érni, hogy a hazai könyvfogyasztók egy része, közülük is az

⁵⁸ A magyar könyvek terjesztése II. *Corvina*, 1887/3. január 30. 11. – RÉVAY, 1920. I. 113.

⁵⁹ György Aladár szerint a jogszabály megalkotása után sem vették évekig figyelembe a szerzői jogi törvényt: GYÖRGY, 1886. I. 335.

⁶⁰ A magyar könyvek terjesztése I–IV. *Corvina*, 1887. január 20. 6–8., január 30. 11–12., február 10. 15., március 10. 26. (A továbbiakban: A magyar könyvek terjesztése, 1887. I–IV.) – Az állandó bizottságnak szépirok, újságírók, könyvkiadók és könyvárusok is tagjai voltak még: Acsády Ignác, Beksics Gusztáv, Benkő Gyula, Findura Imre, Gelléri Mór, Grill Richárd, Justh Zsigmond, Kenedi Géza, Kürthy Emil, Milkó Izidor, Molnár Antal, Porzsolt Kálmán, Rákosi Viktor, Reiner Zsigmond, Révai Mór, Szana Tamás, Széll Farkas, Szinnyei József, Váradi Antal és Zilahy Sámuel. A magyar könyvek terjesztése, 1887. IV. – Magyar könyvek vásárlása. *Fővárosi Lapok*, 1887/109. április 21. 797. – Magyar könyvek vásárlása. *Corvina*, 1887/12. április 30. 52. (A továbbiakban: Magyar könyvek vásárlása, 1887.) – A magyar könyvkereskedők egylete 1887. augusztus 20-án tartott közgyűlésének jegyzőkönyve. I. *Corvina*, 1887/24. augusztus 30. 100. – RÉVAY, 1920. I. 113. – Révai Mór néhány hónappal később azt is felvetette, hogy forduljanak a belügyminiszterhez, „hogy a külföldi sajtótermékekkel való házalásra vonatkozó intézkedést terjeszsze ki a magyar irodalmi művekre is.” Ez a kezdeményezésük azonban elbukott. A könyvvásárlás előmozdítására... 1887.

állami vagy államilag támogatott tan- és nevelőintézetek, múzeumok és gazdasági felügyelőségek a magyar könyvkereskedőkön keresztül szerezzék be nemcsak a magyar kiadású, hanem a külföldi könyveket is. Az említett intézményektől ezt azért is várták el, mert a könyvek vásárlására állami támogatást kaptak. A könyvkereskedők érdekvédelmi szervezetének számításai szerint az ország évente 200–300 ezer forinttól esett el a külföldi könyvbeszerzések miatt.⁶¹

Lobbizásuk eredményeként a honi ipar és kereskedelem védelmét prioritásnak tekintő Trefort Ágoston miniszter 1887. március 10-én 5402. szám alatt rendeletet bocsátott ki, amelyben az összes állami, államilag segélyezett és községi tanintézet (a múzeumok és gazdasági felügyelőségek kimaradtak a körből) igazgatójának előírta, hogy az „egyes régi és ritka könyvek kivételével” kizárólag hazai könyvárusokon keresztül szerezzék be könyvszükségletüket, a számvevőséget pedig utasította, hogy a következő tanévtől kezdve ne fogadják el a külföldi könyvkereskedők által kiállított számlákat. A rendeletet követően Trefort megígérte, hogy az egyházi hatóságokat is hasonló intézkedések megtételére kéri.⁶²

Jóllehet a magánszemélyeknek és egyesületeknek rendeletileg nem lehetett megszabni, hogy kitől szerezzék be könyveiket, a Könyvvásárlást előmozdító bizottság tagjai arra azonban joggal számítottak, hogy a miniszter rájuk is hatni tud. A magyar könyvárusoknak régóta gondot okozott, és erre a miniszternek írt felterjesztésükben is rámutattak, hogy éppen azokat a „felsőbb társadalmi rétegek”-et nem lehet megnyerni a színvonalas és értékes hazai könyvnek, akiktől vagyoni helyzetük, műveltségük és kifinomult ízlésük miatt leginkább várható lenne a magyar könyvkereskedelem és irodalom anyagi támogatása. A kereskedők ugyanis egyáltalán nem, vagy csak kerülőúton tudtak velük kapcsolatba lépni. A könyves szakma ezért azt is el akarta érni, hogy a miniszter tekintélyénél és súlyánál fogva hasson oda a „hazafias magyar papságra” és az arisztokráciára, mint a „leghálásabb könyvfogyasztó elem”-re és a könyvamatórők jelentős csoportjára, hogy az ország gazdasági és kulturális érdekeit szem előtt tartva ők is itthonról, ne pedig a hazai könyvárusok megkerülésével Bécsből vagy Párizsból szerezzék be olvasmányaikat. Ne forduljon elő az az abszurd helyzet, mint ami Szana Révai Testvéreknél megjelent kötetével is megtör-

⁶¹ AIGNER Lajos–ZILAHY Sámuel: Alázatos felterjesztése a magyar könyvkereskedők együletének nagymélt. Trefort Ágost vallás- és közoktatásügyi minister úrhoz, a külföldi verseny leküzdése tárgyában. [I–II.] *Corvina*, 1887/5. február 20. 19–20., 1887/6. február 30. 22–23. (Továbbiakban: AIGNER–ZILAHY, 1887. I. – AIGNER–ZILAHY, 1887. II.)

⁶² A vallás- és közoktatásügyi m. kir. minister, f. évi 5402. szám alatt a következő rendeletet intézte valamennyi kir. tanfelügyelőhöz és kir. tankerületi főigazgatóhoz. *Budapesti Közlöny*, 1887/71. március 29. 3. – A külföldi verseny meggátolása érdekében. *Corvina*, 1887/9. március 30. 34. – Magyar könyvek vásárlása, 1887.

tént, hogy egy hazai kiadású könyvet külföldről kelljen importálni. „Kegyeskedjék Nagyméltóságod alkalom adtán kifejezést adni nyilvánosan, ama meggyőződésének, hogy [...] a hazai ipar pártolása és céltudatos támogatása anyagi gyarapodásunk létfeltételét képezi – úgy a könyvvásárlásra nézve a hazai könyvkereskedelem kizárólagos igénybevétele általános közgazdasági és nemzeti irodalmi érdekeket mozdít elő hathatósan.”⁶³

Trefort Ágoston a fenti kérésnek eleget téve a rendelet megjelenését követő napokban közzé is tett egy nyílt levelet a *Budapesti Szemlé*ben arról, hogy miért fogy olyan kevés magyar könyv.⁶⁴ Szerinte nemcsak az írók, a könyvkiadók, a könyvárusok, a sajtó és a pénzhány, hanem a társadalom is nagyban okolható volt a helyzetért: „[...] általában nem szeretünk olvasni; jobban szeretünk kártyázni [...]”. A változás lehetőségében bízva Trefort a következő kéréssel zárta levelét: „Javítsuk meg szokásainkat s lesz vagyons lesz a magyar könyvnek is vevője.”⁶⁵

Trefort a művelődés helyett gyakran a szórakozást előnyben részesítő kaszinók és más társas egyletek tagjainak is üzent levelével. Milkó Izidornak, a mozgalom kezdeményezőjének az volt a véleménye, hogy „ha sikerülne az egyesületeket rábírni, hogy mindegyik évenként átlag 100 frtot költsön el magyar könyvekre, egyben szereztünk a magyar íróknak egy 4–500 vevőből álló állandó törzsközönséget, mely egymaga képes valamely mű megjelenését biztosítani.”⁶⁶ Úgy gondolta, hogy ha az említett társaságok közül legalább félezer rendszeresen vásárolt volna színvonalas magyar könyvet könyvtára részére, hozzájárulhattak volna a könyvforgalmazás serkentéséhez.

A Könyvvásárlást előmozdító bizottság Milkó Izidor javaslatára 1887 augusztusában nyílt felhívást küldött a kaszinók elnökségeinek azzal a kéréssel, hogy költségvetésükből a korábbinál nagyobb összegeket áldozzanak jó minőségű magyar könyvekre: „kiselejtezett ajándékművek”, „szenzációs fércregények” és „hitvány fordítások” helyett színvonalas magyar szépirodalmi munkákat, műfordításokat és az önművelődést előmozdító műveket vegyenek, ahol pedig még nincs – márpedig bőven volt erre példa –, ott létesítsenek könyvtárat. A bizottság azt szerette volna, ha minden társaskör könyvtára „nemzeti misszióját” betöltve „a magyar művelt társadalom egyik központja és a közművelődés ügyének terjesztője” lenne.⁶⁷ Közel 1.500

⁶³ AIGNER–ZILAHY, 1887. II. 23.

⁶⁴ TREFORT Ágoston: Nyílt levél a szerkesztőhöz! *Budapesti Szemle*, 1887/125. 305–306.

⁶⁵ Uo. 306.

⁶⁶ A magyar könyvek terjesztése. 1887. I. 6. – Milkó javaslatával sok könyvkereskedő nem értett egyet. Úgy gondolták ugyanis, hogy ha a társaskörökben elérhetők a könyvek, kevesebben fognak könyvet vásárolni.

⁶⁷ „[...] mintegy kétezer társas egylet közül hazánkban alig ötszáznak van könyvtára, és tény, hogy e könyvtárak között is igen sok kiselejtezett ajándékművekből, avagy ügyes üzérkedők által terjesztett szenzációs fércregényekből és hitvány fordításokból áll; oly könyvtár tehát, mely nemcsak

társas egyesület mellett a fürdők igazgatóságait is megkeresték, szám szerint 250-et. Tőlük is azt kérték, hogy az olvasás előmozdítása érdekében hozzanak létre könyvtárakat, a meglévőket pedig színvonalas munkákkal gyarapítsák. Mivel a társaskörkhöz hasonlóan a legtöbb fürdőkönyvtárban is többnyire a külföldi bestsellerek voltak túlsúlyban, a bizottság azt tanácsolta, hogy az ideális fürdőkönyvtár „legalább túlnyomó részben magyar munkákból álljon, s a jelesebb magyar szépirodalmi műveken kívül különösen a fürdő környékére vonatkozó földrajzi, történeti és képzőművészeti munkák legyenek képviselve benne.”⁶⁸ A főpapsághoz szintén kéréssel fordultak iskolai és népkönyvtárak létrehozása, illetve a meglévő egyházi bibliotékák nyilvánossá tétele ügyében.⁶⁹

A könyvvásárlás pangásáról folytatott viták során a sajtó (különösen a vidéki) szerepének a felelőssége, a könyvismertetések és könyvkritikák hiánya is több ízben előkerült. A bizottság ezért 360 vidéki hírlap szerkesztőségének is körlevelet küldött, arra kérve őket, hogy ne az élelmes kiadók tiszteletpéldányként eljuttatott silány füzeteiről írjanak, hanem tegyenek közzé minél több ismertetést azokról a frissen megjelent magyar szépirodalmi munkákról, amelyeket nem tudnak ingyen megküldeni a kiadók a lapoknak. Kísérjék figyelemmel az irodalmi élet eseményeit, az irodalmi és tudományos egyesületek tevékenységét, és közöljék a Könyvvásárlást előmozdító bizottság felhívásait, hassanak oda, hogy vidéken is „minél több jó magyar könyvet vásároljanak és olvassanak”, a „magyar irodalom pártolása legyen a vidéki lapok jelszava”.⁷⁰

A kaszinói könyvtárak vezetői és a lapok szerkesztői több ízben fordultak az Írók és Művészek Társaságához azzal a kéréssel, hogy állítsanak össze részükre könyvjegyzékeket azokról a hazai könyvújdonságokról, amelyek beszerzése közművelődési szempontból kívánatos. Ennek az igénynek is eleget kívánt tenni a Könyvvásárlást előmozdító bizottság hivatalos közlönye, az 1887. december 1-jén megindult

nem felel meg hivatásának, de gyakran a közízlést, sőt a közérkölciséget is megmételyezni képes.” JÓKAI Mór–GYÖRGY Aladár–DOLINAY Gyula: Nyílt felhívás a hazai kaszinók és olvasóköri t. elnökségeihez. *Corvina*, 1887/35. december 20. 147–148. (A továbbiakban: JÓKAI–GYÖRGY–DOLINAY, 1887.)

⁶⁸ Fürdő-könyvtárak létesítése érdekében... *Fővárosi Lapok*, 1887/183. július 5. 1345. – A könyvvásárlás előmozdítására alakult bizottság ... *Ország-Világ*, 1888/1. március 24. 204. (A továbbiakban: A könyvvásárlás előmozdítására alakult bizottság, 1888.) – Vö. POGÁNYNÉ Rózsa Gabriella: A magyarországi gyógyfürdők bibliotékái 1885-ben (György Aladár Magyarország köz- és magán-könyvtárai 1885-ben c. statisztikai összeállítása alapján). *Orvosi könyvtárak*, 2019/3. 52–65.

⁶⁹ A könyvvásárlás előmozdítása ... *Corvina*, 1887/15. május 30. 64. (A továbbiakban: A könyvvásárlás előmozdítása. 1887.) – A könyvvásárlás előmozdítására alakult bizottság, 1888.

⁷⁰ A könyvvásárlás előmozdítása ügyében az e célra működő bizottság az összes hazai hírlapok szerkesztőjéhez a következő körlevelet intézte. *Corvina*, 1887/36. december 30. – A könyvvásárlás előmozdítására alakult bizottság, 1888.

Irodalmi Értesítő.⁷¹ A havonta kétszer, Szana Tamás szerkesztésében és Hornyánszky Viktor kiadásában megjelent rövid életű periodikum arra tett ígéretet, hogy beszámol a könyvpiac újdonságairól és felkelti az érdeklődést „minden olyan szépirodalmi és egyéb munka iránt, mely érdemes arra, hogy a magyar ember könyvtárában helyet találjon”.⁷²

Azt, hogy a Könyvvásárlást előmozdító bizottság intézkedései és akciói hoztak-e érdemi változást a magyar könyvek olvasása és kelendősége terén, a jelen kutatás keretében nehéz megítélni. Az azonban kijelenthető, hogy a könyvtárak létesítése és gyarapítása vonatkozásában a társadalom egy részének és a kormánzatnak a támogatásával sikerült néhány apró eredményt elérniük. A bizottság 1887–1888-ban több ízben beszámolt arról, hol létesítettek nép-, iskolai, kölcsön-, kaszinó-, fürdő- vagy szakkönyvtárat, és melyik intézmény fordított nagyobb összegeket könyvvásárlásra. Hírt adtak egy-egy magánszemély és egyesület nagyvonalú könyvtáralapításáról, illetve adományáról is. Az egyik utolsó, 1888 tavaszi ülésen elhangzott az is, hogy Trefort kezdeményezésére a Magyar Tudományos Akadémia is létre akar hozni egy hasonló, a kaszinók és olvasókörök könyvtárainak létesítését segítő állandó bizottságot, amelynek munkájában más irodalmi és tudományos egyesületekkel együtt ők is részt vesznek.⁷³ A Könyvvásárlást előmozdító bizottságról ezt követően nem lehetett hallani, a Szana által szerkesztett *Irodalmi Értesítő* utolsó száma 1888. november 15-én látott napvilágot. Az Írók és Művészek Társasága néhány éven belül megszűnt.⁷⁴ Az 1890-ben megalakult Műbarátok Köre – amelynek több tagja az írók és művészek egyesületének munkájában is részt vett – szintén fontos célként tűzte ki, hogy a magyar írók munkáinak kelendőségét elősegítse. A közművelődés és a könyvtári kultúra előmozdítása, megreformálása terén megkezdett munkát az Országos Múzeum és Könyvtár Bizottság (1894), illetve annak jogutódja, a Múzeumok és Könyvtárak Országos Tanácsa (1897) folytatta. A Széll Kálmán, majd Berzeviczy Albert elnök és Porzolt Kálmán titkár által irányított testületek a kultúrpolitika komoly tényezőiként megvalósították azokat az átfogó országos könyvtárfejlesztése-

⁷¹ Könyvek lajstroma. *Fővárosi Lapok*, 1887/280. október 12. 2064. – A könyvvásárlás előmozdítására... *Fővárosi Lapok*, 1887/295. október 27. 2177. – Törekvésünk. *Irodalmi Értesítő*, 1887/1. december 1. 1–2. (A továbbiakban: Törekvésünk, 1887.) – A könyvvásárlást előmozdító bizottság. *Irodalmi Értesítő*, 1888/3. január. 1. 32. – *Irodalmi Értesítő*, 1888/6. február 15. 81–82. – A lapra a kaszinók és a vidéki lapok figyelmét is felhívták: A könyvvásárlás előmozdítása. *Nemzet*, 1887/1902. december 15. (oldalszám nélkül)

⁷² Törekvésünk, 1887. (Kiemelések az eredetiben.)

⁷³ A könyvvásárlás előmozdítása. 1887. – A könyvterjesztés. *Pesti Hírlap*, 1888/295. október 2. 4. – A mozgolódó akadémia. *Pesti Hírlap*, 1888/31. január 31. 6. – A könyvvásárlás előmozdítására alakult bizottság, 1888.

⁷⁴ Vö. SZANA Tamás: A régi »otthon«. *Pesti Napló*, 1891/89. április 1. 1.

ket, amelyeknek kezdeti lépéseit a Könyvvásárlást előmozdító bizottság tette meg.⁷⁵ Az 1890-es évektől kezdve egyre több hazai könyves cég vezette be a részletüzletet, és a díszkiadások, díszművek divatja is hozzájárult ahhoz, hogy ha a könyvfogyasztás mértékével nem is volt mindenki elégedett, az igényes magyar művek vásárlása és olvasása iránt egyre inkább nőtt az érdeklődés.

⁷⁵ Vö. VOIT Krisztina: A magyar közgyűjteményrendszer történetének vázlata a századfordulótól 1949-ig. I. *Magyar Könyvszemle*, 1992/2. 23–43. – SIPOS Anna Magdolna: Wlassics Gyula szerepe a magyar könyvtárügyben a századfordulót követő évtizedekben I. rész. *Könyvtári Figyelő*, 2013/1. 91–114. – GALI Máté: *Berzeviczy Albert. A márványarcú miniszter*. Budapest, Szépművészeti Múzeum, 2017. 191–194.

ANKA LÁSZLÓ

MINISZTERELNÖKBŐL LETT MAMELUK LOBBIJA A MINISZTERNÉL: TISZA KÁLMÁN LEVELEI WLASSICS GYULÁHOZ (1895–1902)

Nagyra becsült gimnáziumi történelemtanárom,
Szölgvény Géza emlékére

BEVEZETŐ

Budapest 1944–1945-ös ostromakor, valamint az 1956-os forradalom és szabadságharc leverésekor is kigyulladt a Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltárának a Budavárban, a Bécsi kapu téren található főépülete. E tüzesetek során a dualizmus korával foglalkozó iratanyagok, korabeli politikusok hagyatékainak tömege semmisült meg. E veszteség nagyban hozzájárult ahhoz, hogy a Monarchiabeli Magyarország intézményeinek történetével kapcsolatban számtalan ismeretlen fehér folt van még mindig a történetírásban, és több meghatározó politikusnak – miniszterelnököknek – nehézségbe ütközik megírni életrajzát, bemutatni politikáját.

Tisza Kálmán (1830–1902) egykori miniszterelnök után csak irattörödékek maradtak akár az Országos Levéltárban,¹ akár más gyűjteményekben. Az Országos Széchényi Könyvtár Kézirattárában² és a Magyarországi Református Egyház Zsinati Levéltárában,³ valamint a Magyar Tudományos Akadémián⁴ is található még az egykori szabadelvű párti kormányfőtől megmaradt levelek.

¹ Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (a továbbiakban: MNL OL), P 1439, Id. Darányi Ignác, 6. t. P 1441, Darányi Ignác miniszter 7. d. 15. t. P 984, Hrabovszky család. P 544, Procopius család. P 576, Radvánszky Béla, 2. t. P 634, Szilágyi Dezső. P 4, Id. Andrássy Gyula, 1. d. 194. K 467, Miniszterelnökök felhivatalos levelezése. 3. cs. Tisza Kálmán 1876–1890.

² Országos Széchényi Könyvtár Kézirattára, Tisza Kálmán levelei: Csengery Antalhoz, Levelestár Fol. 4. Falk Miksához, Fond IV/912. Emödy Dánielhez, 1922/23. Glasner Antalhoz. Jókai Mórhoz, Fond V/594. Az aradi kaszinó egyesület elnökéhez. Bulyovszky Lillához. Darányi Ignác miniszterhez, Fond 32/282. Szász Károly püspökhöz, Levelestár. Fraknoi Vilmoshoz. Grünwald Bélához. Pomperly Jánoshoz.

³ Magyarországi Református Egyház Zsinati Levéltára, 44. fond Tisza István iratai, 1878–1918, 1. 28. Tisza Kálmán levele fiához Tisza Istvánhoz, 1893. 1. 40. Tisza Kálmán fiához Tisza Istvánhoz képviselőházi elnöksége ügyében, 1898. 23. 47. Tisza Kálmán levelei Tisza Istvánhoz, 1893.

⁴ Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára Kézirattára, Tisza Kálmán levelei Ghyczy Kálmánhoz Ms. 4852/88–168. Ezek közül több megjelent: *Deák Ferencz beszédei*. I–VI. köt. Szerk. KÖNYI Manó. Budapest, Franklin, 1886–1899.

Nyomatásban mindössze csak azok láttak napvilágot, amelyek az Országos Széchényi Könyvtárban, illetve a Magyar Tudományos Akadémián lelhetők fel, és Jókai Mórhoz, illetve Ghyczy Kálmánhoz íródtak. Ezenfelül még néhány levél került bele a Tisza Kálmánról szóló biográfiába, amely 2003-ban jelent meg.⁵ Tisza többi levele kiadatlan és többnyire ismeretlen is a kutatók és a szélesebb olvasóközönség számára.

Éppen ezért érdemes velük foglalkozni, nyilvánosságra hozni őket, hogy a történészek szakmai-tudományos világa és a múlt iránt érdeklődő közönség is megismerhesse ezek alapján azt az embert, illetve gondolkodását és politikáját, aki tizenöt éven keresztül vezette miniszterelnökként egy olyan korszakban a Magyar Királyságot, amelyet a magyar történelem legprosperálóbb koraként tartunk számon manapság gazdasági és kulturális értelemben.

Márpedig egy prosperáló korszak eredményei nem függetlenek attól a személytől, aki az ország sorsát másfél évtizeden keresztül a kezében tartja, annak Ferenc József király után legmeghatározóbb alakja és koncepcionális kormányzati gondolkodása által legfőbb formálója volt.

Wlassics Gyula vallás- és közoktatásügyi miniszterrel kapcsolatban szerencsés a történelemtudomány, mivel az ő iratgyűjteménye egyben fennmaradt az Országos Levéltárban (K 305, Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium, Egyházigazgatási ügyek. K 721, Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium, Wlassics Gyula miniszter iratai. P 1445, Wlassics I. Gyula báró). Itteni hagyatékában Tisza Kálmántól húsz darab levél, egy névjegykártya és egy Wlassics számára megcímzett boríték található. Ezekből kerül bemutatásra tizennyolc levél, és ezek egyike mellett megjelenik lábjegyzetben az említett névjegykártya is. A tizennyolcból az egyik levél címzettje ismeretlen maradt az utókor számára, de a levél tartalma alapján logikusan kapcsolódik a Wlassics-hoz írt levelek csokrához.

Bár azt hihetnénk, a 19–20. századi történelemmel foglalkozó történész számára elégséges forrás a korból származó levél, újságcikk, beszéd és emlékirat vagy statisztikai kimutatás, azonban legalább ennyire fontos lehet, hogy egy-egy korabeli szereplő mit írt rá egy névjegykártyára, egy borítékra vagy egy levél, fénykép hátoldalára, esetleg milyen széljegyzettel látott el bármilyen dokumentumot. A történetírás első szabálya: minden forrásnak számít, köztük az is, amiről ezt nem feltételeznénk, és első pillanatban az ember hajlamos félretenni.

Az itt bemutatásra kerülő másfél tucat levél nem Tisza miniszterelnöksége idejéből (1875–1890), hanem az utána következő évtizedből származik. Tehát egy olyan

⁵ KOZÁRI Monika: *Tisza Kálmán és kormányzati rendszere*. Budapest, Napvilág, 2003. 266–270. 496–497. 499–500. 531–534. 537–538.

időszakból, amelynek már elsődlegesen nem Tisza Kálmán volt a főszereplője és formálója, de még komoly informális befolyással bírt mindazon személyekre és ügyekre, akik és amelyek a parlamenti politikai közélet színpadára léptek, illetve kerültek.

A megismerésre váró leveleknek éppen az a lényege, hogy bemutassa, az egykori nagyhatalmú pártvezér és kormányfő milyen módon lobbizott befolyásos személyeknél, miután a kormányzati hatalomból visszavonulni kényszerült. Leveleiből megismerhetjük, hogy milyen stílusban, milyen témákban és milyen módszerrel gyakorolta az érdekkijárást. De következtetéseket lehet levonni arra vonatkozóan is, hogy a századforduló éveiben a hatvanas-hetvenes éveit taposó Tiszának milyen szokásai voltak, milyen életvitelt alakított ki magának.

STÍLUS

Wlassics Gyula (1852–1937) olyan figurája volt a dualizmus korának, aki már Tisza miniszterelnöksége idején az Igazságügyi Minisztérium kodifikációs osztályán – vagyis a kormánynak – dolgozott, munkáját elismerték, akár személyes nexusa is lehetett a Generálissal. Bár kettejük között 1895 előtti levelezés vagy a kapcsolattartás más formájára utaló forrás nem lelhető fel, a Tisza által alkalmazott „Tisztelt/Kedves barátom!” (1–4., 8., 10–11. levél) megszólító formula a levél elején és a címmel való tegező viszony arra enged következtetni, hogy kettejük között a kapcsolat nem Wlassics 1895-ös vallás- és közoktatásügyi miniszteri kinevezésével vette kezdetét. Ez az évszám csak annyiban számít origónak, kiindulási pontnak kettejük viszonyában, hogy ekkortól kezdte Tisza az ismeretséget felhasználni arra, hogy szívességeket kérjen a minisztertől a tárcája alá tartozó azon ügyek előmozdításához, amelyek a volt kormányfő számára fontosnak számítottak.

Azt érdemes rögzíteni, hogy Wlassics Gyulát báró Bánffy Dezső miniszterelnöknek a kabinetjébe kérték fel kultuszminiszternek, és Bánffyról – akiknek neve az egyik levél lapjain is megjelenik – tudott volt, hogy a Szabadelvű Párton belül található informális csoportosulások, klikkek közül Tisza Kálmán és fia, István köréhez tartozott.⁶ Oda sorolták a kortársak is, hiszen az 1870-es és 1880-as években Bánffy mint főispán a Generálisnak köszönhette karrierjét, vagyis elmondható róla, hogy az ő politikai köpönyegéből bújt elő. Ebből következhet, hogy Bánffy kabinetjében a tárcavezetők is 'Tisza-pártinak' tekinthetők, és fontosnak tartották, hogy jó vi-

⁶ SCHWARCZWÖLDER Ádám: Széll Kálmán a dualizmus politikai erőterében (1878–1899). In: *Törvény, jog, igazság. Széll Kálmán életműve*. Szerk. IFJ. BERTÉNYI Iván. Budapest, Mathias Corvinus Collegium–Tihanyi Alapítvány–Széll Kálmán Alapítvány, 2015. 191.

szonyt ápoljanak az egykori nagyhatalmú pártvezérrel és kormányfővel, akinek oly sokan, oly sokat köszönhettek.

A megszólító formula rövid idő alatt megváltozott, és a „Tisztelt/Kedves barátom!” elé lépett a „Kegyelmes uram!” (5–7., 9., 12. 13., 18. levél) köszöntés. Ez már az 1896-os levelekben feltűnik, több levélben a két formula egymást követi, időnként azonban egyik vagy másik elmarad. A századfordulót átlépve erősödik meg újra a „barátom” megszólítás.

Tisza egy csipetnyi ironikus humort is megengedett magának leveleiben. „Örömmel olvasom a lapokban, hogy haza jöttél és azonnal sorakozom azok közé, kik neked alkalmatlankodnak” – kezdte egyik (12.) levelét e felvezetéssel. Örömeinek adott kifejezést, hogy Wlassics elérhetővé vált, és már ment is, hogy fontos ügyben a segítségét kérje. „[...] hogy ne csak calvinista üggyel foglalkozzam ezen levelemben” – írta Wlassicsnak (14. levél), mikor már a református Tisza is érezte egyik levelének papírra vetésekor, hogy abban csak saját felekezetének ügyeivel traktálja a kultuszminisztert, de éppen volt a tarsolyában egy katolikus témájú ügy is, hát ilyen könnyed módon vezette fel.

Mindez a könnyedség és humor nem jelentette azt, hogy a lobbizó ne adta volna meg a kötelező tiszteletet a miniszternek. Pártfogoltjait mindig a tárcavezető „kegyességébe” (1., 3., 8. levél) ajánlotta, kifejezte, mennyire fontos számára „nagylelkű bizalma” (7. levél). Külön fontosnak tartotta hangsúlyozni, milyen megtisztelő számára, hogy informális módon értesítette bizonyos fontos ügyekről: „velem bizalmasan közölni méltóztattál” (5., 7. levél). Hízelegni is tudott: „ismerve nemes lelkedet,” „ismerve nemes lelkűségedet és mély belátásodat” (3., 14. levél).

A Generális kézírása nem könnyen olvasható, azonban szerencsére csak kevés olyan szó vagy szövegrész található leveleiben, amelyeket még a közvetlen szöveggörnyezet alapján sem lehet azonosítani. Ezek helyét két kapcsos zárójel között kipontozva jelezzük. Tisza következetesen írt, egyes szavakat minden levélben egyformán használt, de a korszakra jellemző módon ő is gyakran írta a hosszú magánhangzókat rövidnek, ékezetek nélkül, vagy éppen fordítva, ékezet használatával téve rövid magánhangzót hosszúvá. Ezt még személynevek esetében is elkövette. Nem állt tőle távol egyes kifejezések rövidítése sem, ezeket kiegészítettük. Mondattagolása teljesen következetlennek tekinthető. Leveleit betűhíven közöljük.

TÉMÁK: ÉRDEKKIJÁRÁS ÉS MÓDSZERE

Tisza leveleinek nem a tartalma a legfontosabb, hiszen azokban alig, vagy egyáltalán nem megy bele az adott ügy részleteibe.

Milyen ügyekben, kikért lobbizott a kultuszminiszternél?

Hozzá személyes kéréssel forduló magánszemélyek ügyében (1–4., 8., 12., 15–16., 18. levél), úgy tűnik, mindig készséggel igyekezett közreműködni. Szociális és állás-problémáikkal többnyire olyan személyek keresték meg, akik vagy Bihar vármegyéből származtak, ott éltek, ahol a Tisza família komoly befolyással rendelkezett (1. 3., 8. levél), vagy egyenesen a Tiszához (3–4., 15. levél) és Geszthez kötődtek, amely a 18. századig visszanyúlóan a család birtokközpontjának számított kastélya és az ottani birtok kiterjedése által.

Lobbizott a miniszternél református egyházi vezetők kérésére is (6., 9. levél), illetve a felekezetéhez tartozó közintézmény, konkrétan a pápai református gimnázium építési költségeivel kapcsolatban (13. levél).

Felekezeti szempontból legfontosabbnak azon érdekkijáró tevékenység tűnik, amelyet a lelkészi jövedelem kiegészítéséről szóló 1898. évi XIV. törvénycikk⁷ előkészítése mentén, illetve a jogszabály megalkotását követő évtől folytatott annak érdekében (5., 7., 9., 11–12., 14., 16–17. levél), hogy a törvényben foglaltak értelmében a református lelkészek megkaphassák a nekik járó jövedelemkiegészítést, az úgynevezett kongruát. E törvény parlamenti előkészítése és elfogadtatása volt a legjelentősebb egyházpolitikai intézkedése Wlassics Gyulának vallás- és közoktatásügyi miniszterként.⁸

Több levélből is előtűnik az a módszer, ahogy Tisza az ügyeket intézni kívánta. Nem csak kérését fogalmazta meg, hanem több esetben előadta azt is, milyen módon legyen kérése elintézve. Amennyiben a címzett, vagyis Wlassics ezt mégsem tudná teljesíteni, egy alternatív verziót is felkínált számára. Ez a módszer leginkább a 2. levélből tűnik ki, melyben egy tanárember számára kért támogatást igazgatói állás megszerzéséhez. Ha Szováthy Lajost nem tudja a miniszter a bajai tanítóképző intézet élére kinevezni, akkor egy olyan intézmény igazgatójává nevezze ki, amelyet még meg sem alapítottak, de már elhatározták, költségvetési háttérét biztosították, és adig is adják meg nevezett számára az igazgatói címet, mely által előléphet egy szintet a fizetési besorolás lépcsőfokán.

⁷ *Magyar Törvénytár, 1898. évi törvénycikkek.* Budapest, Franklin, 1899. 61–68.

⁸ ANKA László: Wlassics Gyula kultuszminiszter 1898. évi kongruátörvénye. In: *VERITAS Évkönyv 2016.* Szerk. UJVÁRY Gábor. Budapest, Magyar Napló–VERITAS Történetkutató Intézet, 2017 (a továbbiakban: ANKA, 2017.). 29–46.

TISZA SZOKÁSAI, ÉLETVITELE

A levelek írásának helyszínéből és időpontjaiból következtetni lehet arra, hogy az egykori miniszterelnök milyen életvitelt folytatott. Levelei keletkezésének dátuma és helyszíne alapján megállapítható, hogy július és augusztus hónapokat – a levelek tartalmából pedig kiderül, hogy szeptember első napjait is – a Bihar vármegyei Geszt községben töltötte, az ottani családi birtokon. E hónapokban a képviselőház nyári ülésszünetet tartott, így Tisza is visszavonulhatott vidéki otthonába. (Miniszterelnöksége idején nyaranta elutazott a belga tengerpartra, Ostende üdülővárosba, e levelekben azonban nincs rá utalás, hogy az 1890-es évek második felében és a századforduló után is megőrizte volna ezt a régi szokását.) Látható ugyanakkor a levelekből, hogy Wlassics is elutazott nyáron a fővárosból, és csak a szezon végén tért oda vissza.

Tisza István környezetéhez tartozó személy emlékirataiból úgy tudjuk, hogy Tisza Kálmán 1890 után geszti kastélyát és birtokát átengedte legidősebb fiának, István-nak, ő maga pedig a feleségével együtt visszavonult a család birtokát képező kocsordi kastélyba.⁹ Ezt azonban árnyalják a Generális levelei, mivel egyiket sem Kocsordon keltezte. Formálisan bárhogyan alakult a kastélyok és birtokok családon belüli megosztása, Tisza Kálmán a nyarakat alapvetően Geszten töltötte, nem Kocsordon.

Szeptembertől a következő esztendő júniusáig azonban Budapesten írta leveleit, vagyis a képviselőházi ülésszakot végig a fővárosban, az országgyűlés közelében töltötte. Július-augusztusi aktivizmusa a lobbizás terepén csak annyival volt visszafogottabb, hogy levelek útján bonyolította az érdekkijárást, csak az ősztől jövő júniusig terjedő időszak alatt igényelt személyes találkozási lehetőséget a vallás- és közoktatásügyi minisztertől.

„Ma este a Körben nem voltam szerencsés veled találkozhatni” – kezdte egyik (13.) levelét 1899 júniusában, vagy „ma este reménylettem találkozunk a Körben” – írta 1900 decemberében (17. levél). A Szabadelvű Pártot (1875–1906) emlegették „Kör” néven a párttagok egymás között. Ez az elnevezés illetve egyrészt magát a pártot, másrészt a székhelyét, ahol a tagjai egymással informálisan találkoztak (a korszakra jellemző klubéletet folytattak), vagy ahol megtartották a formális pártértekezleteket – mai kifejezéssel frakcióüléseket – a harminc esztendőn keresztül kormánypártként működő szervezet képviselői.¹⁰ Az idős Tisza ezt a fórumot rend-

⁹ SCHMIDT Henrik: *Tisza István boldog évei. Emlékek és feljegyzések*. Budapest, Studium, 1923. 19. – *Vasárnapi Ujság*, 1902. március 30. 199.

¹⁰ ANKA László: A harminc évig kormányzó Szabadelvű Párt. In: „*Indivisibiliter ac Inseparabiliter.*” „*Feloszthatatlanul és elválaszthatatlanul.*” A kiegyezés 150. évfordulója alkalmából rendezett tudományos konferencia előadásai. *Beregszász, 2017. november 16.* Szerk. SZAKÁL Imre. Beregszász–Ungvár, „RIK-U” Kft., 2018. 54–80.

szeresen látogatta, és a levelekből látható módon ott bonyolította le személyes érintkezés útján azon ügyeket, melyek fontosak voltak számára. Ez volt a Mikszáth Kálmán által mamelukoknak nevezett kormánypárti képviselők esti találkozóhelye, ahol kérelmeikkel zaklathatták a befolyásos politikusokat. Az egykori miniszterelnök is ezt tette, miután mamelukká lett.

A LEVELEK

1. Tisza Kálmán levele Wlassics Gyulához

Budapest, 1895. június 5.

Tisztelt Barátom!

Most Szathmáron lakó, de Bihar megyéből származó Borbála Dezső úr kért meg, hogy leányának Laurának [aláhúzás az eredetiben] ügyét – mely a mellékelt igdatói [!] jegyzék szerint bejegyezve van – kegyességedbe ajánlanám.

Miután a vele másolatban közölt bizonyítványok kérelmét indokoltnak mutatják, veszek magamnak bátorságot, hogy figyelmedet ez ügyre felhívjam, s a kérelmet jóindulatodba, kegyességedbe ajánlom.

Lehet-e azt teljesíteni amit kérnek, azt innen én ez időszert nem ítélnem meg.

Szíves üdvözléssel és teljes tisztelettel vagyok

híved

Tisza Kálmán

MNL OL, P 1445, Wlassics I. Gyula báró, 26. t. 456. Tisza Kálmán (1895–1902). 5. l.

2. Tisza Kálmán levele Wlassics Gyulához

Geszt, 1895. július 5.

Kedves barátom!

Szováthy Lajos¹¹ – most Csáktornyan képezdei¹² tanár – ügyében szíves voltál még május havában értesíteni, hogy ő még nem adta be a bajai képezde igazgatóságának kérvényét, de ennek dacára előjegyzésbe vétetted.

¹¹ Szováthy Lajos (1833–1902) pedagógus, a Pápai Állami Tanítóképző Intézet igazgatója 1896 és 1902 között. Emlékét ápolta a Szováthy Lajos Ifjúsági Önképzőkör.

¹² Csáktornyan 1879-től működött a Magyar Királyi Állami Tanítóképezde. Wlassics Gyula 1892-től 1905-ig a csáktornyai országgyűlési választókerület mandátumával került be a képviselőházba.

Tegnap értesültem arról, hogy június közepe felé beadta folyamodványát, miért is most újfent hozzád fordulok, kérve hogy őt, kinn kétségtelenül méltatlanság követte-tett el Bajára¹³ kinevezni kegyeskedjél.

Nem hiszem, hogy ez ne lenne lehető, de még is azon esetre, ha ez egyáltalában nem lehetne, következő eljárást vagyok bátor Szováthyra nézve ajánlani, illetőleg kérni.

Megállapítván azt, hogy a jövő évre szóló költségvetésbe felveszed s fenntartod egy tanítóképezde felállítását, biztosítom őt arról, hogy ott az igazgatói állomást elnyeri, most ideiglenesen pedig add meg neki az igazgatói címet, mellyel már bírt és léptesd elő a VIII^{dik} fizetési osztály 3^{dik} fokáról a 2ra.

Ismétlem, én Bajára kineveztetését tartanám helyesnek, csak is ennek teljes lehetlensége esetére teszem ezen utóbbi kérelmet, hogy így kapjon már most némi elégtételt, legyen anyagi helyzetén is javítva.

Azon reményben, hogy alkalmatlankodásomért nem neheztelsz, zárom soraimat és tisztelettel vagyok

híved [aláhúzás az eredetiben]

Tisza Kálmán

MNL OL, P 1445, Wlassics I. Gyula báró, 26. t. 456. Tisza Kálmán (1895–1902). 4. l.

3. Tisza Kálmán levele Wlassics Gyulához

Geszt, 1895. július 29.

Kedves barátom!

Ez úttal igazi szegények, nyomorultak részére kérem kegyességedet.

Egy ide Gesztre¹⁴ való szegény Fábián nevű fiú, részben a családom segítségével végezve iskoláit, népiskolai tanító lett, feladatának éveken át jól megfelelt, midőn már egy rakás gyermeke volt, csendes elmezavarba esvén [...] kenyér nélkül maradt, így nem csak ő, de családja a legnagyobb nyomorba jutott.

A megyei tanfelügyelő útján azt hiszem már fel lett küldve a szerencsétlen asszony kérvénye az iránt, hogy két fia, Nándor és András a debreceni országos tanító árvaházba¹⁵ vetessék fel, ezen kérvény az egyik, amelyet kegyességedbe, jó indulatodba ajánlok, mert itt igazán önhibájukon kívül szenvedők gondjainak enyhítéséről van szó.

¹³ Az 1870 óta működő Bajai Állami Tanítóképző Intézetre gondolt Tisza.

¹⁴ Tisza Kálmán korában Geszt a történelmi Bihar vármegyei község (ma Békés megyéhez tartozik), itt volt a Tisza família földbirtokos, és itt állt a családi fészeknek számító kastélyuk.

¹⁵ Országos Tanítói Árvaház: az 1891. évi XLIII. törvénycikk gondoskodott arról, hogy a néptanítóknak a teljesen szülők és vagyon nélkül maradt gyermekei, illetve félárvai számára árvaházak léte-

A másik, akinek hasonló esetből beadott kérvénye mellett szót emelni bátorkodom özvegy Kerékgyártó Mihályné, kinek elhalt férje hasonlólag népiskolai tanító volt a régebben Geszten működött főtanítónak a fia, ki most Mihály nevű fiának felvételért könyörög.

Ismerve nemes lelkedet, tudom hogy megteszel ezen szerencsétlenek érdekében amit csak tehetsz, ezért nem is untatlak tovább, csak azt jegyzem még meg, hogy engemet is le fogsz kötelezni az által ha ezen szegényeken segítesz.

Igaz tisztelettel vagyok

híved [aláhúzás az eredetiben]

Tisza Kálmán

MNL OL, P 1445, Wlassics I. Gyula báró, 26. t. 456. Tisza Kálmán (1895–1902). 3. l.

4. Tisza Kálmán levele Wlassics Gyulához

Budapest, 1896. május 4.

Tisztelt barátom!

Kérlek légy kegyes Balthazár Dezső¹⁶ urat – kinek ma reggel névjegy¹⁷ is adtam – most elfogadni, és megnyugtató választ adni neki, ami annyiban engem is személyesen érdekel, mert ő fiammal ma este el kellene hogy utazzék, így ha ügyében megnyugtató választ nem nyer, ez ezen utazásra is akadályoztatólag fog hatni.

Bocsáss meg a zaklatásért,

híved, barátod

Tisza Kálmán

MNL OL, P 1445, Wlassics I. Gyula báró, 26. t. 456. Tisza Kálmán (1895–1902). 1. l.

süljenek. Ennek debreceni intézménye 1895 szeptemberében nyílt meg. Nyolcvan fiú és nyolcvan leány befogadására volt alkalmas kezdetben, felekezeti alapon megoszlott a katolikusok és protestánsok között.

¹⁶ Baltazár Dezső (1871–1936) református lelkész, 1911-től a Tiszántúli Református Egyházkerület püspöke, 1917-től a református zsinat, majd 1918-tól a konvent elnöke. A levél keltének idején a frissen diplomázott Baltazár Tisza Kálmán legkisebb fiának, Lajosnak a nevelője, akit 1896–1897-ben külföldi tanulmányútjára is elkísért.

¹⁷ A levélben említett névjegy is fennmaradt. A mindössze Tisza Kálmán nevét nyomtatva feltüntetett névjegyre az egykori miniszterelnök az alábbi írt: „Ngym. Wlassich Gyula urnak. Kérlek légy kegyes jelen névjegy felmutató Balthazár Dezső urat fogadni és kérését jóindulatulag meghallgatni és elintézni. 896Maju.” MNL OL, P 1445, Wlassics I. Gyula báró, 26. t. 456. Tisza Kálmán (1895–1902). 9. l.

5. Tisza Kálmán levele Wlassics Gyulához

Geszt, 1896. július 24.

Kegyelmes Uram, t. barátom!

Köszönettel vettem tegnap a törvényjavaslatot,¹⁸ melyet velem bizalmasan közölni méltóztattál, az István fiam¹⁹ számára küldött példányt elküldöm neki Nagykovácsiba, hol most Lajos²⁰ testvéremnél van.

Teljes őszinteséggel és a tárgy nagy fontosságához illő komolysággal óhajtván nyilatkozni egy kis türelmet kérek, kérem légy kegyes nekem megírni, mikor leszel a fővárosban, hogy olyankor írjak, mikor tudom hogy ott talál levelem. Ha lehető volna óhajtanom, hogy a végső megállapodás előtt azután még élő szóval is értekezünk, de ez részemről csak is S[z]ept[ember]. legelső napjaitól volna lehetséges, nem tudom addig várhat-e felterjesztéssel?

Most előzetesen még csak azt kívánom tudatni, hogy kiszámíttatom, mennyi kellene az ev[angélium szerint]. ref[ormált]. felekezetnek arra, hogy legalább 500 forintig kiegészíthető legyen az annyit sem élvező lelkészek javadalma, s ezt fel fogom neked bizalmasan küldeni, mert nagyon szükséges volna, hogy annyi legalább jusson nekünk, már a 97^{ik} évi költségvetésben felvett összegekből.

Nem kell bizonyítanom, hogy még az 500 forint is mily csekély javadalom, de így legalább azonnal kiemelnék legalább a nyomorból azokat, kik annyival sem bírnak.

Teljes tisztelettel s hozzá előzetes [...] kérve vagyok

híved

Tisza Kálmán

MNL OL, P 1445, Wlassics I. Gyula báró, 26. t. 456. Tisza Kálmán (1895–1902). 7. l.

¹⁸ „...a törvényjavaslatot”: Az 1898-ban elfogadott kongruatortvény javaslati stádiumban lévő munkálatára utal. Ld. ANKA, 2017.

¹⁹ Tisza István gróf (1861–1918) Tisza Kálmán legidősebb fia, politikai örököse, szabadelvű politikus, magyar királyi miniszterelnök (1903–1905, 1913–1917).

²⁰ Tisza Lajos gróf (1832–1898) Tisza Kálmán testvéröccse, szabadelvű politikus, több kormány minisztere, az 1879-es tiszai árvíz után szegedi újjáépítési királyi biztos, aki a Tisza familia számára megszerezte a grófi címet. Nagykovácsi településen állt kastélya.

6. Tisza Kálmán levele ismeretlenhez

Geszt, 1896. július 26.

Méltóságos Uram!

Áldor Imrének²¹ szerintem méltányos kívánságát támogatni természetesen kész vagyok.

Sajnálom hogy a fővárosban létem alatt nem volt erről tudomásom, mert most azt se tudva, Wlassich miniszter úr tisztelt barátom ott van-e, nem tudok biztosan neki írni sem.

De nem csak felhatalmazom, de fel is kérem méltóságodat, legyen szíves, ha ő ott van, nála, ha nincs ott államtitkár úrnál régi barátomnál nevemben is előterjeszteni az Áldor ügyét, ezt akár jelen soraim felmutatásával, részemről is melegen ajánlani.

Tisztelettel vagyok

Méltóságodnak

kész szolgálja

Tisza Kálmán

MNL OL, P 1445, Wlassics I. Gyula báró, 26. t. 456. Tisza Kálmán (1895–1902). 6. l.

7. Tisza Kálmán levele Wlassics Gyulához

Geszt, 1896. augusztus 16.

Kegyelmes uram, kedves barátom!

Reménylem vetted második leveletem is, melyben megírtam, hogy ha bár te nem tekinted véglegesnek a szöveget, melyet velem bizalmasan közölni méltóztattál, még is megteszem észrevételeimet a kezeimnél lévő szövegre, miután ha van azokban figyelemre méltó, azok közlése csak könnyítheti a végleges megállapodást.

Íme, most küldöm az ígértet, bocsánatodat kérve, hogy annyira kiterjeszkedtem, de azt hiszem nagylelkű bizalmasnak úgy feleltem meg a leginkább, ha hasonl[ól]ag bizalmasan a te használatodra minden tartózkodás nélkül nyilatkozom.

Ha semmi közbe nem jön, S[z]ept[ember]. 1-én érkezem Budapestre, mikor azután reménylem, lesz szerencsém veled élő szóval értekezhetni.

²¹ Áldor (Schmidt) Imre (1838–1928) pedagógus, publicista, lapszerkesztő, műfordító, történelmi író, több vidéki középiskolában is tanított. Korának egyik legismertebb '48-as érzelmű hírlapírója.

Teljes tisztelettel vagyok
híved
Tisza Kálmán

MNL OL, P 1445, Wlassics I. Gyula báró, 26. t. 456. Tisza Kálmán (1895–1902). 8. l.

8. Tisza Kálmán levele Wlassics Gyulához

Geszt, 1897. augusztus 27.

Tisztelt barátom!

Még meg sem köszöntem szíves értesítéset, mellyel két általam kegyeidbe ajánlott ügyben megörvendezettél, és már újra alkalmatlankodom.

Ne vedd kérlek rossz néven, de mikor szegény ev[angélium szerint]. ref[ormált]. lelkész v[agy]. tanító kér fel erre már csak állásomnál fogva is meg kell ezt tennem.

Özv. Ferenczy Józsefné – kinek férje ev[angélium szerint]. ref[ormált]. tanító volt Kőtegyánban²² – azért folyamodott minisztériumodhoz, hogy fia Ferenczi [!] József, ki az 1^{ső} középiskolai osztályt N[agy].szalontán végezte, a debreczeni országos tanítói árvaházba felvétessék, hogy azután ott folytathassa tanulmányait.

A kérvény a nagyváradi kir[ályi]. tanfelügyelőségtől 2211 sz[ám]. a[latt]. f[olyó]. hó 16^{kán} lett pártoló véleményekkel felterjesztve.

Kérlek légy kegyes ez ügyet figyelmedre méltatni, 's ha csak legyőzhetetlen akadályba nem ütközik kedvező 's gyors elintézését elrendelni.

Alkalmatlankodásomért bocsánatodat kérve és reménylve tisztelettel vagyok
híved

Tisza Kálmán²³

MNL OL, P 1445, Wlassics I. Gyula báró, 26. t. 456. Tisza Kálmán (1895–1902). 10. l.

²² Kőtegyán (Kőtegyán írásmódban): település a mai Békés megyében, Tisza Kálmán idejében azonban még Bihar vármegye részét képezte. Gesztel és Nagyszalontával szomszédos, így nyilvánvaló, hogy Tisza szűkebb pátriájához tartozott.

²³ Tisza levelének hátlapjára a vallás- és közoktatásügyi miniszter ráírta egy meg nem nevezett munkatársának szóló utasítását: „[...] Ezt a levelet olvasd el, és tégy meg amit lehet és levélben értesítések Tisza Kálmánt azzal, hogy, rendeletemre történt meg az intézkedés.” Az ismeretlen munkatárs is ráírt a levél hátoldalára: „[...] Az ügyet kedvezőleg intéztük el szept. 1.jén, s erről értesítettem Tisza Kálmánt azonnal.” MNL OL, P 1445, Wlassics I. Gyula báró, 26. t. 456. Tisza Kálmán (1895–1902). 10. l.

9. Tisza Kálmán levele Wlassics Gyulához

Budapest, 1898. március 28.

Kegyelmes Uram!

Talán hallottad is, hogy a konvent az elnökséget bízta meg, hogy óhajtásait előtted tolmácsolja,²⁴ s azok érdekében amit lehet megtegye.

Elnöktársam, Kún Bertalan²⁵ ev[angélium szerint]. ref[ormált]. püspök szeretne holnap, kedden a d. u. két órai vonattal haza utazni, ezért arra kérlek, légy kegyes ha csak lehet, holnap d. e. 10–12 között időt és helyet jelölni, ahol bennünket fogadni szíves lesz.

Kérlek légy szíves ez iránti határozatodat velem mielőbb tudatni, hogy én a püspököt értesíthessem.

Teljes tisztelettel vagyok

híved

Tisza Kálmán

MNL OL, P 1445, Wlassics I. Gyula báró, 26. t. 456. Tisza Kálmán (1895–1902). 15. l.

10. Tisza Kálmán levele Wlassics Gyulához

Budapest, 1898. május 1.

Tisztelt barátom!

Nagyon szeretnék holnap – hétfőn, veled némely fontos dolgokról beszélni, miért is kérlek, ha csak lehet légy szíves délelőtt 11^{kor} engem a minisztériumban fogadni. Azért kérem ezt, az órát, mert 12^{kor} már egyéb dolgom van, mely nem tudom meddig fog tartani.

Szíves izenetedet kérve vagyok

tisztelő barátod

Tisza Kálmán

MNL OL, P 1445, Wlassics I. Gyula báró, 26. t. 456. Tisza Kálmán (1895–1902). 16. l.

²⁴ *A ref. egyetemes konvent a törvényjavaslatról, 1898. március 25.* MNL OL, K 721, Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium, Wlassics Gyula miniszter iratai. 2. cs. 1/b. t. Református egyház 1883–1904. 12–13. A konvent véleményét a törvényjavaslat vitájának kontextusában bemutatja: ANKA, 2017. 34–35.

²⁵ Kun Bertalan (1817–1910) református lelkész, a Tiszáninnen Református Egyházkerület püspöke 1866-tól haláláig, valamint 1884-től az egyetemes egyházi konvent egyházi elnöke.

11. Tisza Kálmán levele Wlassics Gyulához

Budapest, 1898. június 2.

Tisztelt barátom!

Bocsáss meg, hogy csak lakásodra küldöm ezen conventi dolgokat, de ma úgy vettem elnöktársamtól, hogy vasútra indulásom előtt csak épen elkészíthettem azokat elküldésre.

Reményelem miután úgy is jön hozzád reggelenként szolga minisztériumból, el tudod az iratokat juttatni nagy alkalmatlanság nélkül.

Bocsánatodat újra kérve tisztelettel vagyok

híved

Tisza Kálmán

MNL OL, P 1445, Wlassics I. Gyula báró, 26. t. 456. Tisza Kálmán (1895–1902). 14. l.

12. Tisza Kálmán levele Wlassics Gyulához

Geszt, 1898. augusztus 20.

Kegyelmes uram!

Örömmel olvasom a lapokban, hogy haza jöttél és azonnal sorakozom azok közé, kik neked alkalmatlankodnak.

Az én ma legnagyobb dolgomról a lelkeszfizetések kiegészítésének miként esz-közléséről csak röviden írok, miután úgy tudom hogy Bánffy²⁶ közölte veled még elutazásod előtt a tárgyban hozzá írt hosszú levelemet, miután úgy tudom nálad nem fog nehézségbe ütközni a tempo gyorsítása.

Továbbra is kérem ez irányban kegyes támogatásodat, és csak azt jegyzem meg, hogy Bánffynak írt levelemben egy általjában nem azt óhajtottam, hogy köztünk és az óhitűek²⁷ között az érvényességnél különbség tétessék, mert tudom hogy ez nem lehet csak azt a véleményemet akartam nyilvánítani, hogy 899^{ben} azokra alig vagy

²⁶ Bánffy Dezső báró (1843–1911) erdélyi származású szabadelvű párti politikus, magyar királyi miniszterelnök (1895–1899). A református felekezethez tartozott, pályafutása során betöltötte az Erdélyrészi Református Egyház főgondnoki tisztségét is.

²⁷ „...az óhitűek”: Tisza itt a görög-keleti ortodox felekezetre gondol, amely alapvetően a magyarországi és erdélyi román, valamint a szerb etnikum vallása volt. Az 1898. évi kongruatörvény vitájában felvetette több politikus és publicista is, hogy az ortodox felekezet támogatása a román nemzetiség támogatását jelenti, amely azonban nem a magyar nemzetet erősíti.

csak kis mértékben kerül a sor, miután bejelentéséig beterjesztve nincsenek, így azok megállapításáig sok időt fog igénybe venni.

Ezt megírtam levele vétele után azonnal Bánffy-nak és még Lukácsnak²⁸ is, kit különben nagyon megkértem az ügynek kedvező elintézésére is.

Távolléted alatt fonódott hozzám egy régi volt képviselőtársam és barátom [...] megyei alispánja azon kéréssel hogy a megnevezendő kérdésnél ajánlólag forduljak hozzád. Ezt most teszem meg, kérve hogy ha és amennyiben lehet légy kegyes figyelemmel kívánságára.

Egy rokona [...] Szentmihályi Anna [aláhúzás az eredetiben] Szentmihályi Lajos elhalt egykori főhadnagy árvája képzett tanítónő és a kérés most az lenne, hogy a Sátoraljaújhelyen most megnyitandó [aláhúzás az eredetiben] állami és polgári leányiskolához tanítónőnek neveztessek ki [aláhúzás az eredetiben].

Távollétedben közöltem egy kérést Zsilinszkyvel,²⁹ felkérve őt, hogy hazajövedlekre terjessze elő neked addig is míg én ezt tehetném.

Vonatkozik ez a pápai tanítóképezdénél betöltendő gyakorlati iskolai tanítóságra, amely állásra több oldalról vett ajánlások és jó minősítések folytán bátor voltam és vagyok a most Gyomára alkalmasabb ev[angélium szerint]. ref[ormált]. tanítót ajánlani, kinek neve e perczen nem jut eszembe de kit Zsilinszkyhez írt levelemben megneveztem.

Most már bocsánatodat kérve alkalmatlankodásomért teljes tisztelettel vagyok barátod

Tisza Kálmán

MNL OL, P 1445, Wlassics I. Gyula báró, 26. t. 456. Tisza Kálmán (1895–1902). 12–13. l.

²⁸ Lukács László (1850–1932) szabadelvű és nemzeti munkapárti politikus, a Bánffy-kabinetben pénzügyminiszter – ezért lobbizott nála felekezetét érintő anyagi ügyben Tisza –, majd 1910–1912 között magyar királyi miniszterelnök.

²⁹ Zsilinszky Mihály (1838–1925) szabadelvű párti politikus, főispán, országgyűlési képviselő, Wlassics Gyula tárcavezetésétől tíz esztendőn keresztül a vallás- és közoktatásügyi minisztérium államtitkára (1895–1905), Bajcsy-Zsilinszky Endre nagybátyja.

13. Tisza Kálmán levele Wlassics Gyulához

Budapest, 1899. június 22.

Kegyelmes uram, tisztelt barátom!

Ma este a Körben nem voltam szerencsés veled találkozhatni, hogy a dolgot megbeszélve kikérjem engedelmemet, a pápai ev[angélium szerint]. ref[ormált]. gymnasium építési adósságát illetőleg általad engedélyezett kölcsön tárgyában ezen levél melléleteként most átküldött iratokat illetőleg.

Miután máskor már szíves vóltál felhatalmazni arra, hogy az ilyeneket reggel lakásodra küldjem, most is igénybe veszem jószágodat, 's egyúttal arra is kérlek, hogy miután az iratok f[olyó]. évi 296ban a leiratoknak megfelelőleg vannak kiállítva, légy kegyes ezen ügy lebonyolítását sürgősen elrendelni.

Holnap reménylem találkozunk a Képviselőházban, addig is igaz tisztelettel vagyok

híved

Tisza Kálmán

MNL OL, P 1445, Wlassics I. Gyula báró, 26. t. 456. Tisza Kálmán (1895–1902). 20. l.

14. Tisza Kálmán levele Wlassics Gyulához

Geszt, 1899. augusztus 21.

Kegyelmes uram, kedves barátom!

A mai postával küldtem fel a conventi elnökségnek egy felterjesztését [aláhúzás az eredetiben] a lelkészi fizetések kiegészítése tárgyában.

Nagyon kérlek légy kegyes az ebben felhozottakat az ügy elintézésénél figyelembe venni, és egyáltalában lelkészeink iránt már ismételten megnyilvánult jó akaratodat minden irányban úgy érvényesíthetni, hogy a törvény által megállapított jótéteményt mielőbb, de mindenestre az év vége előtt élvezhessék [aláhúzás az eredetiben].

Meglehet, sőt mint hallom vannak is a Convent által beterjesztett kimutatásokban formai hiányok, meg azokon kívül is, melyek felterjesztésünkben említetnek, de miután ezen kimutatásokat egy oly testület mint az ev. ref. egyetemes convent lelkiismeretes felülvizsgálat után terjesztett fel, azok megbízhatósága kérdés tárgyát nem képezheti, és így azt hiszem minden aggály nélkül elfogadhatja azokat a minisztérium.

Ismerve nemes lelkűségedet és mély belátásodat, bízom is benne, hogy ez meg fog történni, ezen tartalommal kérlek, légy kegyes úgy intézkedni, hogy az ev. ref. fele-

kezet lelkészeire vonatkozó kimutatások az illető osztály útján, még ha az pótlások szükségét látná is, pótlás végett vissza ne küldessenek [aláhúzás az eredetiben], de tegyenek majd mihelyst haza érkezel neked jelentést, azután határozz magad és pedig ha csak lehet pedig hiszem hogy lehet – úgy hogy a fizetéspótlás kiutalványozásig ne hátráltassék és ha már éppen lenne is valami okvetlenül pótlandó, annak utólagos felterjesztésére [aláhúzás az eredetiben] általad a convent hívassék fel.³⁰

Épen oly jól tudod mint én, hogy mennyire hajlandók és készek az emberek a gyanúsításra, 's így nem kétlem igazat fogsz nekem adni abban, hogy tekintettel a változott viszonyokra, ha ez évben fennakad a fizetési pótlások folyóvá tétele, oly mérvben fog megindulni a gyanúsítás azzal, hogy készakarva húzatik a dolog és kiakar játszani a törvény hogy mindnyájunk erőfeszítése se lehet képes arra, hogy annak terjedését megakadályozza. Főleg miután vannak olyanok, kik ezt politikai célokból fogják terjesztetni, habár tudják is hogy alaptalan.

Most végül, hogy ne csak calvinista üggyel foglalkozzam ezen levelemben bátorságot veszek magamnak felhívni figyelmedet Dr. Roszival István³¹ apátcanonok és képviselőre. Fel is kértem erre, de miután régen ismerem szívesen is teszem, hogy figyelmedet felhívjam reá, mint olyanra, kit a kath[olikus]. clerus kebelébeni előléptetéseknél figyelembe vétetni érdemes.

Azon reményben, hogy teljes jó egészségben mielőbb visszatérsz Budapestre, 's ott már szeptember 8–10. körül tiszteltetni foglak, vagyok

barátod és híved

Tisza Kálmán

MNL OL, P 1445, Wlassics I. Gyula báró, 26. t. 456. Tisza Kálmán (1895–1902). 17–18. l.

³⁰ Felekezettől függetlenül a lelkészek egész tömegének nem sikerült a megjelölt határidőre hibátlanul kitölteni és a megkívánt dokumentumokkal megerősítve benyújtani kongruaigénylési kérelmét, ezért a kultuszminiszternek újabb és újabb határidőket kellett megadnia rendeletekben arra, hogy a lelkészek minél nagyobb számban élhessenek a kongruatörvény nyújtotta támogatási lehetőséggel. *Magyarország közoktatásügye az 1900. évben*. Budapest, Athenaeum, 1901. 10.

³¹ Roszival István (1844–1916) katolikus teológus, a hittudományok doktora. 1889-től esztergomi mesterkanonok, 1891-től pécsváradi címzetes apát. Szabadelvű párti országgyűlési képviselő 1881 és 1892 között, illetve 1898-ban időközi választáson újra bekerült a képviselőházba. Tisza előléptetési ügyben lobbizott érte. 1900-ban nyitrai főesperessé nevezték ki – talán Tisza közreműködésének is köszönhetően.

15. Tisza Kálmán levele Wlassics Gyulához

Budapest, 1899. október 24.

Tisztelt barátom!

Kovács Lajos úr, ki vőm, Radvánszky³² fiai mellett volt alkalmazva, most itt van.

Ő az, kinek te kegyeskedtél már többel mint egy évvel ezelőtt külföldi tanulmány útjára [...] utalványozni, ki azonban óhajtva azt is, hogy még szerezzve valamit saját szorgalmával anyagilag [...] legyen készülve a külföldi lételt jól kihasználni, csak most fog kiutazni.

Neki holnap délután már el kell utaznia, pedig szeretne nálad tisztelegni.

Kérlek légy kegyes tudatni velem fogadhatod-e holnap – szerdán – egy perczre, ha igen, mikor? [...] Ha ez neked alkalmatlan lenne, csak is azt legyél szíves nekem szóval megizenni, hogy nem lehet.

Feleségem köszöni ma vett szíves értesítéseted én pedig tisztelettel vagyok
híved [aláhúzás az eredetiben]

Tisza Kálmán

MNL OL, P 1445, Wlassics I. Gyula báró, 26. t. 456. Tisza Kálmán (1895–1902). 19. l.

16. Tisza Kálmán levele Wlassics Gyulához

Budapest, 1900. március 29.

Kedves barátom!

Igen nagy örömmel értesültem egészséged javulásáról és arról, hogy nem sokára lesz szerencsénk téged teljes jó egészségben ide haza üdvözölni.

De hát ha valaki miniszter, azt bizony a mint jobban érzi magát, zaklatják minden felől és sajnálom de én se kímélhetlek meg.

Ha jól vagyok értesülve, Dr. Reiner³³ egyetemi rendkívüli tanárságának kérdése kedvezőbb fejlődést nyert és hozzád elment vagy elmegy mostanában egy előterjesztés minisztériumodból, nem tagadom én is nagyon óhajtom, hogy ezen ügy mielőbb Reinerre nézve kedvező megoldást, illetőleg eldöntést nyerjen.

³² Radvánszky Béla báró (1849–1906) művelődés- és irodalomtörténész, a Magyar Heraldikai és Genealógiai Társaság alapító elnöke, a Magyar Történelmi Társulat választmányi tagja. Tisza Kálmán Paulina nevű leányát vette feleségül. Országgyűlési képviselő, majd Zólyom vármegye főispánja, 1894-től koronaőr és a főrendiház tagja.

³³ Reiner János (1865–1938) jogász, a budapesti egyetem tanára, az MTA levelező tagja, korának kiemelkedő egyházjogi szakértője, e témában számtalan írása jelent meg az 1890-es évektől.

Óhajtom ezt azért is, mert hiszem, hogy ez esetben kettőzött igyekezettel nyugodtan folytatná a congrua ügyek lebonyolítását, melyeknek mentől gyorsabb rendezése pedig rendkívül kívánatos.

Melegen ajánlom ez ügyet kegyedbe.

Most pedig bocsánatot kérve azért, hogy én is háborgattalak, szíves üdvözléssel és teljes tisztelettel vagyok

barátod

Tisza Kálmán

MNL OL, P 1445, Wlassics I. Gyula báró, 26. t. 456. Tisza Kálmán (1895–1902). 22. l.

17. Tisza Kálmán levele Wlassics Gyulához

Budapest, 1900. december 4.

Tisztelt barátom!

Ma este reményteltem találkozunk a Körben, 's ott megbeszélhetem a dolgot, de mitán te ma oda nem jöttél, kénytelen vagyok jelen soraimmal alkalmatlankodni.

Szíves vóltál kilátásba helyezni, hogy a congruát illetőleg egy pár fontos kérdés megbeszélésére időt adsz úgy hogy referenseid is ott legyenek, az Antal Gábor püspök³⁴ itt időzése alkalmával.

Ő most itt van, de holnap este már valószínűleg haza kell mennie, ennél fogva arra kérlek, légy kegyes holnap f. hó 5^{kén} egy órát megjelölni, amelyben hivatalodban felkereshetlek, 's erről Antal Gábort is értesítem, ki már délelőtt 10 óra előtt ott lesz a congrua osztály helyiségében.

A Képviselőház ülése nem akadály rám nézve, mert azt ott hagyhatom.

Nem tudom, nem lenne-e kifogásod az ellen, ha Széll Kálmán esperes³⁵ is eljönne oda, ki azonban már holnap délután haza kell hogy utazzék. Ha abba, hogy ő is ott legyen beleegyezel, az idő délelőtti órában lesz, őt én fogom értesíteni.

³⁴ Antal Gábor (1843–1914) református teológus, lelkész, 1865-ben országgyűlési képviselő, a Pápai Református Kollégium tanára és igazgatója, 1896-tól haláláig a Dunántúli Református Egyházkerület püspöke és a főrendiház tagja, 1907-től a Magyar Protestáns Irodalmi Társaság elnöke.

³⁵ Széll/Szél Kálmán (1838–1928) református esperes, Arany János költő veje, aki a nagyszalontai református egyházmegye – Tisza Kálmán szűkebb pátriája – szervezetében futott be karriert az 1860-as évek elejétől. Nevéhez köthető a nagyszalontai Arany János Emlékmúzeum gondolatának felvetése, illetve az Arany Emlékegyesület megalapítása, melynek ő lett első elnöke. Nem csupán név-, hanem ténylegesen is rokona a pénzügyminiszter-miniszterelnök Széll Kálmánnak. Ld. SCHWARCZWÖLDER Ádám: Generációkon átívelő építkezés. Széll Kálmán útja a siker kapujáig. In: *VERITAS Évkönyv 2018*. Szerk. UJVÁRY Gábor. Budapest, Magyar Napló–VERITAS Történetkutató Intézet, 2019. 9.

Szíves értesítésed kérve és lehetőleg már reggelre várva tisztelettel vagyok
híved
Tisza Kálmán

MNL OL, P 1445, Wlassics I. Gyula báró, 26. t. 456. Tisza Kálmán (1895–1902).
23–24. l.

18. Tisza Kálmán levele Wlassics Gyulához

Budapest, 1902. január 19.

Kegyelmes uram, kedves barátom!

Köszönöm szíves részvételét az engem illető események között,³⁶ szeretném már nagyon, ha vagy hozzád mehetve, vagy a házban,³⁷ [...] beszélhetnék újra veled, de erre úgy látom még várnom kell.

Most még egy ajánlás félét kell tennem, mit még képviselővé választatásom előtt ígervén meg, talán nem jövök összeférhetetlenségi esetbe.

Endrey Sándor³⁸ festőművész, kitől tavaly igen jó arczképet láttam Váradon, valamint itt is a Múcsarnokban a kiállításon, 's ki az én azon arczképemet festette, mely a mostani kiállításon volt, pályázott most azon ösztöndíjat, egyetértőt, melyek ily helyzetben levő embereknek adható azért hogy külföldön gyarapíthassák művészi képzettségüket. Ő jelesen főleg Hollandiába tud menni.

Engem arra kért, ajánljam őt kegyeidbe, mit azonnal megteszek, örülnék, ha ezzel élhetne, 's tisztelettel vagyok

igaz híved 's barátod

Tisza Kálmán

MNL OL, P 1445, Wlassics I. Gyula báró, 26. t. 456. Tisza Kálmán (1895–1902). 26. l.

³⁶ Tisza Kálmán e levelének írásakor már betegeskedett, és két hónap múlva, 1902. március 23-án elhunyt.

³⁷ „[...] a házban”: A Képviselőház a Sándor utcában (napjainkban az Olasz Intézet a Bródy Sándor utcában).

³⁸ Endrey Sándor (1867–1940) festő és grafikus. Elsősorban arcképeket készített.

RÉFI ATTILA

CSÉCSI NAGY IMRE ALTÁBORNAGY ÉVSZÁZADOS ÉLETÚTJA (1868–1967)

I. RÉSZ. A LUDOVIKÁTÓL A NAGY HÁBORÚ LEZÁRULTÁIG¹

BEVEZETÉS

Vitéz Csécsi Nagy Imre egykori huszártiszt, utóbb magyar királyi altábornagy, I. világháborús hős, aktív közéleti személyiség, református egyházközségi főgondnok neve napjainkra a feledés homályába merült. Saját korában ugyanakkor széles körben ismert és elismert személy volt, akinek rendkívül hosszú és az átlagosnál jóval mozgalmasabb, dicsőséggel, de számos megpróbáltatással is teli életút adatott. Jelen tanulmányban ennek a megemlékezésre feltétlenül méltó, ráadásul 20. századi történelmünk nagy sorsfordulóihoz is elválaszthatatlanul kapcsolódó, különleges életpályának az első felét kívánjuk felidézni és röviden bemutatni.

CSALÁDI HÁTTÉR ÉS TANULÓÉVEK

Csécsi Nagy Imre 1868. május 11-én Szatmárnémetiben (ma: Satu Mare, Románia) született Csécsi Nagy Miklós (1840–1908) és likovichi Horváth Katalin (1842–1937) fiaként.² A Szatmáron, majd Makón református lelkészként működő apa debreceni, pesti, bécsi, göttingeni és zürichi tanulmányokat követően Kolozsvárott szerezte bölcsészdoktori címét, és egyházi íróként, hitszónokként, valamint a Függetlenségi és 48-as Párt Makó városi elnökeként is jelentős tevékenységet fejtett ki. A nagyapa, Csécsi Nagy Imre (1804–1847) ugyancsak rendkívül jeles személyiség, orvos és ter-

¹ Ezúton is szeretném kifejezni köszönetemet az altábornagy leszármazottainak, különösen Illéssy Ádámnak, a hagyaték kezelőjének, hogy lehetővé tették számomra Csécsi Nagy Imre hagyatékának tudományos feldolgozását. Hálával tartozom továbbá Szakály Sándornak is szakértő tanácsaiért.

² Csécsi Nagy Imre hagyatéka, Telki (a továbbiakban: CsNI-hagyaték), *Származási táblázat – Pesti Hírlap*, 1937. december 29. 8.

mészettudós, a Debreceni Református Kollégium tanára és a Magyar Tudományos Akadémia levelező tagja volt.³

Fentiekből is kitűnik a református egyház iránti erős elkötelezettség, ami ráadásul több évszázadra nyúlt vissza. Generációk óta a család számos korábbi tagja lelkész-ként, a reformáció szolgálatában fejtett ki jelentős tevékenységet. Nemességszerző ősük, Nagy Márton 1635. január 12-én II. Ferdinándtól kapott címeres levelet fiával, Péterrel és ennek fiával, Andrással egyetemben. Utóbbi fia, Mihály 1694-ben királyi adományt nyert Csécs helysége (ma: Čečejevce, Szlovákia).⁴ Innen származik a nemesi előnév, mely utóbb kettős név formájában, a családnév részeként állandósult.

Az altábornagyra visszatérve, szülei hat gyermeke közül ő volt a második legidősebb. Bátyja, Miklós (1865–1945) jogász és tartalékos huszár főhadnagy volt. Előbb gróf Károlyi Alajos özvegyének és örököseinek uradalmi főpénztárosaként, majd ügyvédként tevékenykedett. Még a dualizmus idején magyar királyi udvari tanácsosi címet nyert.⁵ Öccsei szintén jogot végeztek, József (1876–1966) miniszteri tanácsos, Jenő (1878–1945) pedig miniszteri titkár lett. Két húga, Jolán (1872–1963) és Erzsébet (1875–1921) volt,⁶ utóbbi költőként vált ismertté.⁷

Látható tehát, hogy a katonai pálya kevéssé volt jellemző a család addigi történetére. Tudomásunk szerint Csécsi Nagy Imre volt közülük az első, aki ezt életcéljának választotta. Ő viszont már gyermekkorától erre készült, és miután elvégezte Makón a gimnázium hat osztályát, 16 éves korában, 1884-ben jelentkezett a magyar katonatisztképzés utóbb legendás hírűvé vált intézményébe, a magyar királyi honvédségi Ludovika Akadémiára.⁸

A működését, hosszas előzményeket követően, 1872-ben megkezdő Ludovikán, Csécsi Nagy jelentkezése előtt egy esztendővel, 1883-ban korszakos változás ment végbe. Ekkor ugyanis a kezdeti, „tanfolyamrendszerű” képzést követően megindult

³ *Makó története 1849-től-1920-ig*. Szerk. SZABÓ Ferenc. (Makó monográfiája 5.) Makó, Makó város Önkormányzata, 2002. 334–338. – SZINNYEY József: *Magyar írók élete és munkái*. II. köt. Budapest, Hornyánszky Viktor Könyvkereskedése, 1893. 221–222., 227–228.

⁴ KEMPELEN Béla: *Magyar nemes családok*. XI. köt. Pótlék és Függelék. Budapest, Grill, 1932. 279.

⁵ *Rendeleti Közlöny a Magyar Királyi Honvédség számára. Személyes Ügyek* (a továbbiakban: *Rendeleti Közlöny*), 1898/23. 111–112.

⁶ CsNI-hagyaték, Születésnapok (Csécsi Nagy kéziratok feljegyzése a családtagok születési dátumairól), Meghaltak (Csécsi Nagy kéziratok feljegyzése a családtagok halálozási dátumairól), Csécsi Nagy család leszármazási táblázata (kézirat), Kivonat a budapesti Kálvin téri református egyház keresztelési anyakönyvéből. XIII. köt. az 1902. esztendőből. 784. – *Budapesti Czim- és Lakjegyzék*, 1898. 254. – *Vasárnapi Ujság*, 1908/20. 408.

⁷ *Magyarság*, 1921. szeptember 8. 9.

⁸ CsNI-hagyaték, M. kir. honvédségi Ludovika Akadémia. Tényleges áll. tisztképző tanfolyam, IV. évfolyam, 31. szám. Osztályozási jegyzék Csécsi Nagy Imre növendékről. Számozatlan 1. (a továbbiakban: Osztályozási jegyzék.)

a négy évfolyamos hadapródiskolai képzés, ami alaposabb és színvonalasabb oktatás mellett a valódi katonai nevelő és képzőintézetté válást jelentette. Az intézmény pedig ezzel együtt a császári és királyi hadapródiskolák rangjára emeltetett.⁹ A Ludovikán ugyanakkor egyenesen azt tartották, hogy „a Ludovika Akadémia tanterve a cs. és kir. hadapródiskolák tantervét messze felülmúlja és a bécs-újhelyi cs. és kir. katonai akadémia tantervétől csak igen csekély mértékben különbözik”.¹⁰ A hivatalosan „tényleges állománybeli tisztképzőtanfolyam”-nak nevezett, négyéves képzésre a hadköteles kort még el nem ért, 14–16 éves, legalább négy középiskolai osztályt, minimum jó rendű minősítéssel elvégzett ifjak jelentkezhetek. Közülük 2–3 napos felvételi vizsgán választották ki a leendő növendékeket.¹¹

Csécsi Nagy sikeres felvételt nyert, ráadásul egy ún. alapítványi helyre. Az évfolyamonként felveendő 60 fő számára ugyanis a fizetési helyeken kívül teljesen díjmentes és félig díjmentes államköltséges, valamint magánszemélyek, illetve törvényhatóságok által létrehozott és fenntartott alapítványi helyek is rendszeresítve voltak.¹² A Ludovika számára tett nagyszámú alapítvány mindegyike egy-két növendék teljes képzését finanszírozta, évfolyamonként összesen 30 főét, akik ennek fejében egy kötelező nyilatkozat, ún. „Revers” adásával a honvédségnél teljesítendő tízévnyi szolgálatra kötelezték magukat. Ezzel szemben a teljes tandíjat fizetőknek csak négy esztendőnyi szolgálatot kellett vállalniuk.¹³

Csécsi Nagyról hamarosan kiderült, hogy valóban méltó a támogatásra, miután tanulmányai során kezdettől fogva kiemelkedő eredményt nyújtott. Erről tanúskodik az első félév végén, 1885 márciusában szüleihez büszkén írt levele is: „Kedves jó Szüleim! Kevés az időm, de azért mégsem mulaszthatom el, hogy a vizsgák végeredményéről, tudósítást ne küldjek, ami reám nézve nem a legrosszabb, mert nem csak a mi osztályunkban, hanem az egész évfolyamban, a 60 között én vagyok a leges-legeslegelső!! És még hozzá jeles rendű vagyok, azaz hármas kitüntetésű, tehát kardbojtot is kapok, mégpedig egyedül. Tehát az egész évfolyamban magam vagyok a jeles. Ez elég szép eredmény, amit bizony magam sem igen reméltem, annál inkább, mert az első félévben addig senki sem volt jeles, azt beszéltek, hogy nem is lehet

⁹ SZAKÁLY Sándor: A történelem és a hadtörténelem oktatása a magyar katonatisztképző intézményekben, 1872–1945. *Iskolakultúra*, 2009/7–8. 127–132. Itt: 127–129. (a továbbiakban: SZAKÁLY, 2009.)

¹⁰ A m. kir. honvédségi Ludovika Akadémia új szervezete. *Ludovika Akadémia Közlönye*, 1883. 823–842. Itt: 839. – Idézi: MIKLÓS Zoltán: A Ludovika Akadémia tananyaga. *Iskolakultúra*, 2004/6–7. 47–69. Itt: 52.

¹¹ MIKLÓS Zoltán: A Ludovika Akadémia bemeneti szabályozása, a felvétel rendje (1872–1944). *Neveléstörténet*, 2006/1–2. 176–188. Itt: 179–180. (a továbbiakban: MIKLÓS, 2006.) – SZAKÁLY, 2009. 129.

¹² Ld.: 1883. évi XXXIV. törvénycikk a magyar királyi honvédségi Ludovika-Akadémia föllállításáról szóló 1872. évi XVI. törvénycikk módosítása tárgyában, továbbá *A m. kir. honvéd Ludovika Akadémia*. Budapest, Pesti Könyvnyomda, 1900. 34–37. (a továbbiakban: *Ludovika Akadémia*.)

¹³ MIKLÓS, 2006. 178–179.

senki az első félévben. De hát nekem, hála Istennek még ez is sikerült [...] Azt hiszem nemsokára küldhetek egy rangsorozatot, amelyen az én nevem legelöl áll, mégpedig arany betűkkel [...] Érdekes, hogy ezután akárhová megyünk, én vezetem az egész évfolyamot pl. sétáknál vagy kivonulásoknál [...] Ha útiköltséget küldenek kedves szüleim, kérek vagy 1 florest,¹⁴ hogy egy csinos kardbojtot vehessek magamnak, hogy legyen mivel feszítenem!”¹⁵

A fenti sorokból is kitűnik törekvő, önérzetes és becsvágyó személyisége, amit az osztályozási jegyzékekben róla írt jellemzések is megerősítenek. Ezek viszont előbbi jellemvonásain túl kiemelik, hogy jó, alapos és gyors felfogású, magatartását tekintve ugyanakkor illedelmes, figyelmes, öltözködésében pedig rendes és tiszta. Az utolsó, negyedik évben előbbieket kiegészültek még a férfias jelzővel is.¹⁶

A ludovikás évek, mint szinte valamennyi onnan kikerült tiszt esetében, Csécsi Nagy számára is egész életére meghatározóak voltak. Ezekre mindig szívesen emlékezett vissza, így 1923-ban a 35 éves évfolyam-találkozó kapcsán is: „Igazi atyai szeretettel neveltek minket [...] Szvetics ezredes,¹⁷ aki később altábornagy lett, úgy vigyázott ránk, mintha az apánk lett volna. [...] Előttünk csak egy évfolyam tanult a Ludovikán, de azért nekünk már elsőrangú tanáraink voltak [...] Mindig, mindegyik első helyen álltak a Ludovika Akadémiából kikerült tiszték, [...] lelkiismeretes, pontos, megbízható katonák voltak. Ebben a honvédtisztikarban páratlan szellem uralkodott, ami a Ludovika Akadémiát minden más közös intézet fölé emelte...”¹⁸

Az 1884-es évfolyam végzett növendékeinek ünnepélyes eskütételére 1888. augusztus 18-án, Ferenc József születésnapján került sor. Csécsi Nagy az évfolyam egészét tekintve másodikként, a lovas növendékek között pedig elsőként végzett, így az évfolyamelső Bartha Lajos¹⁹ gyalogsági növendékkal együtt hadnagyi kinevezésben részesült, míg a többiek egyelőre hadapród-tiszthelyettesként, illetve a gyengébb eredménnyel végzők hadapród címzetes őrmesterként vagy hadapród címzetes tizedesként nyertek beosztást.²⁰ Sajátos módon azonban a két évfolyamelső hadnagyi

¹⁴ A forint egyik régies neve.

¹⁵ CsNI-hagyaték, Csécsi Nagy Imre levele szüleikhez. Budapest, 1885. március 24.

¹⁶ Osztályozási jegyzék. Számozatlan 3.

¹⁷ Nemesságodi Szvetics József (1828–1912) magyar királyi altábornagy, a Ludovika Akadémia igazgatója, majd első parancsnoka.

¹⁸ BERÉNYI Sándor: A fekete nadrágtól a piros tábornoki sávig – harmincöt év alatt. Vitéz Csécsi Nagy Imre altábornagy visszaemlékezése a régi Ludovikára. *Uj Nemzedék*, 1923. október 7. 2.

¹⁹ Sepsiszek-nagyborosnyói Bartha Lajos (1869–1946) később magyar királyi altábornagy, 1915–1918 között a Ludovika Akadémia parancsnoka.

²⁰ *Budapesti Hírlap*, 1888. augusztus 18. 5. – RADA Tibor: *A Magyar Királyi Honvéd Ludovika Akadémia és a testvérintézetek összefoglaló története (1830–1945)*. I. köt. Calgary–Budapest, vitéz Bánkuty Géza–Gálos-Nyomdász Kft., 1998. 70. – Osztályozási jegyzék. Számozatlan 3.

kinevezése sem azonnali hatályú volt. Ferenc József 1888. augusztus 14-én Ischlben (ma: Bad Ischl, Ausztria) kelt legfelsőbb döntése nyomán ugyanis Bartha és Csécsi Nagy hadnagyi kinevezése egyaránt a Magyar Királyi Honvédség állományába szült, november 1-jétől számítandó ranggal.²¹ Az ekkor érvényben lévő szabályozás következtében azonban a Ludovika Akadémia végzett növendékei előbb a közös hadsereghez soroztattak be, kivétel nélkül hadapródokként, és csak utóbb kerültek áthelyezésre a Honvédséghez. Csécsi Nagy is, ennek megfelelően, augusztus 18-i hatállyal a császári és királyi 15. számú Pálffy-huszárezredbe nyert beosztást első hadapródként.²² Ezt az ellentmondásos eljárást egyébként hamarosan, az 1889. évi VI. törvénycikk 21. §-a révén megszüntették. Ekkor ugyanis elrendelték, hogy a Ludovika végzett növendékei közvetlenül a honvédséghez soroztassanak be.²³

FIATAL KATONA A BOLDOG BÉKEIDŐKBEN

Csécsi Nagy hadnagyi kinevezése 1888. november 1-jén hatályosult, amivel egyidejűleg a magyar királyi 3. honvéd huszárezred I. osztályába helyezték Aradra. Itt alig egy esztendőt szolgált, mivel 1889. október 3-ától a központi lovastiszti tanfolyamon vett részt Budapesten. Ennek elvégzését követően, 1890. augusztus 1-jén visszaehelyezték a 3. honvéd huszárezredbe, ezúttal azonban a csákovai (ma: Ciacova, Románia) állomáshelyű II. osztályba, melyet viszont még az év novemberében áthelyeztek Szegedre.²⁴ Itt az altiszti iskola parancsnokaként tevékenykedett 1891 májusáig. Feladatát kitűnően látta el, amiért Szemere Pál alezredes az alábbi tiszti parancsban fejezte ki elismerését: „Kedves kötelességemnek tartom ezen tiszt úrnak mint altiszti iskola parancsnoknak, mondott alkalmazásban bebizonyult rendíthetetlen szorgalma, kiváló ügybuzgalma és odaadó tevékenységéért, melyek által képes volt a követelményeknek megfelelni és tanúságot tenni a honvéd huszár tisztek jeles közszelleméről, kik ott, ahol alkalmaztatnak a honvéd huszárság összérdekeit lankadatlanul és teljes lélekkel mint lovagias tisztekhez illő, megragadják – köszönetemet és dicsérő elismerésemet a szolgálat érdekében kifejezni és ezt az alárendelt tisztikarral is közölni.”²⁵

²¹ *Pesti Hírlap*, 1888. augusztus 23. 12. – CsNI-hagyaték, Csécsi Nagy Imre hadnagyi kinevezési leirata.

²² Osztályozási jegyzék. Számozatlan 1. – *Rendeleti Közlöny*, 1888/41. 196–197.

²³ *Ludovika Akadémia*, 5.

²⁴ CsNI-hagyaték, Katonai állomásaim.

²⁵ CsNI-hagyaték, M. kir. szegedi 3. honvéd huszárezred parancsnokság. 3. sz. Tiszti parancs, Szeged, 1891. május 4. (másolat).

Ezt követően 1891–1892 folyamán Budapesten elvégezte a felsőbb tiszti tanfolyamot is. Közben, 1891. november 1-jén főhadnagyi kinevezést nyert.²⁶ Végül, 1892–1894 között az Osztrák–Magyar Monarchia legmagasabb szintű katonai oktatási intézménye, a bécsi császári és királyi Hadiiskola (k u. k. Kriegsschule) ez időben két évig tartó képzését is sikeresen abszolválta.²⁷ Az 1852-ben alapított intézményben a vezérkari tisztek képzése folyt, és gyakorlatilag ennek elvégzése volt a katonai felső vezetésbe történő későbbi bekerülés előfeltétele.²⁸ Felvételt ide egyébként csak legfeljebb századosi rangú, legalább háromévi csapattiszti szolgálattal és nagyon jó minősítéssel rendelkező fiatal tisztek nyerhettek, akik még nem töltötték be a 30. életévüket és egyúttal megfeleltek a szigorú felvételi vizsgán.²⁹

A vezérkari tisztjelöltek hadseregszervezést, vezérkari szolgálati ismereteket, hadtörténelmet, stratégiai és taktikai ismereteket, tereptant, katonai földrajzot, erődítést, műszaki ismeretet, fegyvertant, lövésztudással összefüggő ismereteket, valamint hadi törvénykezést tanultak. Rendszeresen lovagoltak, vívtak, a nyelvoktatás keretében pedig a francia és az orosz nyelveket tanulták. Az oktatás reggel hét órakor kezdődött és késő délután fejeződött be. Este harcászati és hadművelleti írásbeli feladatokat oldottak meg, térképeket rajzoltak és vázlatokat készítettek. A hallgatókat folyamatosan osztályozták, és ez alapján sorrendet állítottak fel. A végső sorrendet a záróvizsga alakította ki, mely alapján az első harminc tiszt közvetlenül a vezérkarhoz került.³⁰ Így utóbb Csécsi Nagy is, akinek egyébként a később híres-hírhedtté vált Alfred Redl (1864–1913), majdani ezredes is évfolyamtársa volt hadiiskolai tanulmányai során.³¹

Ez idő tájt magánéletében is révbe ért. Még bécsi tanulmányai megkezdése előtt,³² 1892. szeptember 14-én, Szegeden feleségül vette Mayer Arankát (1869–1929), Mayer Ferdinánd szegedi nagykereskedő és gyáros lányát, akivel valószínűleg a „híros városban” teljesített szolgálata során ismerkedett meg. A házassági tanúk bulcsi

²⁶ CsNI-hagyaték, Katonai előléptetéseim.

²⁷ Ld.: *Die k. und k. Kriegsschule, 1852–1902*. Wien, Seidel, 1903. 161. (a továbbiakban: *Kriegsschule*). – Az itt folyó képzés 1908-ig kétéves volt, 1908-ban viszont hároméves képzési formára tértek át.

²⁸ SZAKÁLY Sándor: Az ellenforradalmi Magyarország (1919–1944) hadseregének felső vezetése. Történelmi-statisztikai tanulmány a katonai elitről. *Hadtörténelmi Közlemények*, 1984/1. 34–71. Itt: 53.

²⁹ SZAKÁLY Sándor: *A magyar katonai elit 1937–1945*. Budapest, Magvető, 1987. 103–104. – ZEINAR, Hubert: *Geschichte des österreichischen Generalstabes*. Wien–Köln–Weimar, Böhlau, 2006. 525, 527. (a továbbiakban: ZEINAR, 2006.)

³⁰ HEGEDŰS Elemér: A király katonája. Bárány Antal tábornok életútja. *Soproni Szemle*, 2012/3. 270–289. Itt: 274.

³¹ Ld.: *Kriegsschule*, 162.

³² A Hadiiskolán a tanév ugyanis október 15-től június 30-ig tartott. Ld.: ZEINAR, 2006. 525.

Janky Lajos (1836–1913) tábornok³³ és Endre Andor mérnök, földbirtokos voltak. Az esketést maga az örömapa, Csécsi Nagy Miklós végezte.³⁴ A házasságból később öt fiú született: Aladár (1893–1950), gyalogsági főhadnagy, Imre (1894–?), őrnagy, Emil (1896–1976), tüzér alezredes, László (1899–1989), mérnök, közgazdász és Miklós (1904–2002), agrármérnök, a nagytétényi sertéshizlaló igazgatója.³⁵

Csécsi Nagy a Hadiiskola elvégzését követően, 1894. november 1-től különböző vezérkari beosztásokban teljesített szolgálatot, előbb az V. számú pozsonyi hadtest vezérkari osztályán, majd 1895. november 1-től Szegeden az 1. honvéd lovasdandár törzsénél.³⁶ Ez idő alatt, 1896. november 1-jén századosi előléptetésben részesült.³⁷ 1897. november 1-jével a budapesti 1. honvéd huszárezredbe helyezték, ezen ezred II. osztályába való beosztás mellett. 1897. november 15-ei hatállyal azonban visszahelyezték Szegedre, de ezúttal a 3. huszárezred II. osztályába nyert beosztást.³⁸ 1900 decemberében a pozsonyi honvéd kerületi parancsnokság vezérkari osztályába helyezték.³⁹ 1903 májusában újra a huszárokhoz került, mégpedig Marosvásárhelyre, a 9. honvéd huszárezred 2.⁴⁰ osztályába. 1905. november 1-jével a budapesti 1. honvéd huszárezred Kecskeméten állomásozó 2. osztályába nyert beosztást.⁴¹ Rövidesen azonban, 1907 júniusa körül, innen is áthelyezték, mégpedig ugyanezen ezred 1. osztályába Budapestre.

A pályafutás eddigi ismertetéséből is kitűnik, hogy a dualizmus békeéveiben, a monarchiabeli katonatisztek többségéhez hasonlóan, ő is mozgalmas, szolgálati helyének sűrű változtatásával együtt járó életre kényszerült. Viszont honvédtiszt lévén, állomáshelyei, szemben a közös hadsereg tisztjeivel, csak a Magyar Királyság területére korlátozódtak. 1907. évi áthelyezéséről egyébként a *Függetlenség* című kecskeméti napilap is beszámolt „Napi hírek” című rovatában. Ebből kitűnik, hogy már ekkor közkedvelt társasági személyiség volt. A távozása miatti sajnálkozó híradás-

³³ Vitéz bulcsi Janky Kocsárd (1868–1954) lovassági tábornoknak, a magyar királyi honvédség későbbi főparancsnokának édesapja.

³⁴ *Szegedi Híradó*, 1892. szeptember 15. 4. – CsNI-hagyaték, Kivonat a szegedi református egyház házassági anyakönyvéből az 1892. évről.

³⁵ CsNI-hagyaték, Születésnapok, Meghaltak, Csécsi Nagy család leszármazási táblázata. – Csécsi Nagy Emil, Csécsi Nagy László gyászjelentései: <https://www.geni.com/people/Mikl%C3%B3s-Cs%C3%A9csi-Nagy/6000000032581587269> (letöltés: 2019. november 26.)

³⁶ CsNI-hagyaték, Zusatz für das Jahr 1895 zur Qualifications-Liste.

³⁷ CsNI-hagyaték, Katonai előléptetésem.

³⁸ *Rendeleti Közlöny*, 1897/50. 239. – Uo. 1897/47. 210.

³⁹ CsNI-hagyaték, Katonai állomásaim, Dicsérő elismerés Csécsi Nagy Imre százados úrnak. M. kir. pozsonyi IV. honvéd kerületi parancsnokság.

⁴⁰ 1901-ben az osztályok római számmal történő jelölése helyett az arab számjegyeket rendszeresítették.

⁴¹ CsNI-hagyaték, Katonai állomásaim. – *Rendeleti Közlöny*, 1905/39. 264.

ban kiemelték, hogy a rokonszenves modorú Csécsi Nagy a legnépszerűbb tisztkek egyike volt a városban, aki feleségével együtt állandó résztvevője volt a helyi társasági élet minden fontos eseményének.⁴² Nagyfokú társasági aktivitását más, korabeli újságcikkek is alátámasztják, ezekből ugyanis kiderül, hogy gyakran jelent meg a különféle bálokon, vadászaton, esetenként díjlovaglásokon is.

A korábbiakhoz hasonlóan budapesti állomáshelyén sem maradhatott sokáig, 1908. július 1-jei hatállyal Nagyváradra, a 2. honvéd huszárezred 1. osztályába helyezték.⁴³ 1909. május 1-jével őrnagyi kinevezésben részesült, majd 1909. június 1-jével az 1. osztály parancsnokává lépett elő,⁴⁴ 1912. november 1-jével pedig alezredesi kinevezést nyert.⁴⁵ 1913 körül ugyanakkor ezredénél némi átszervezés történt, és a parancsnoksága alatt álló nagyváradi osztály lett ezentúl a csapattest 2. osztálya, a debreceni pedig az 1. 1913. augusztus 18-án, 25 évnyi szolgálata következtében 3. osztályú tiszti katonai szolgálati jel adományozásában részesült.⁴⁶ A csupán szórákozást jelentő, könnyed társasági eseményeken már ekkor is túlmutató, a későbbiekben kiteljesedő közéleti érdeklődését mutatja, hogy 1913. szeptember végén részt vett a magyar városok abban az évben Nagyváradon tartott kongresszusán is.⁴⁷

FRONTSZOLGÁLAT A NAGY HÁBORÚ IDEJÉN

Az I. világháború kitörését követően, 1914 késő nyarán, ezredével a galíciai hadszíntérre vezényelték. Az akkor érvényes hadrend szerint a 2. számú honvéd huszárezred a lovag Brudermann Rudolf (1851–1941) lovassági tábornok által vezetett 3. hadsereg kötelékébe tartozott, ezen belül pedig a 11. honvéd lovashadosztály alárendeltségébe helyezett, Czító Károly (1855–1926) vezérőrnagy parancsnoksága alatt álló 22. honvéd lovasdandárba. Csécsi Nagy osztálya augusztus 20-án indult el Nagyváradról.⁴⁸

Erről és az első háborús élményeiről a következőképp írt hűgának, Erzsébetnek: „Mi bizony, hogy a szokásos szólással éljek: úgy cseppentünk bele az események közepébe, mint mikor derült égből lecsap a villám. Egy feledhetetlenül szép búcsúztató után – melynél lélekemelőbbet elképzelni sem tudok – bizalommal és lelkesen-

⁴² *Függetlenség*, 1907. június 15. 2.

⁴³ CsNI-hagyaték, Katonai állomásaim. – *Rendeleti Közlöny*, 1908. 19/164.

⁴⁴ CsNI-hagyaték, Katonai előléptetésem. – *Rendeleti Közlöny*, 1909/15. 140. – Uo. 1909/18. 185.

⁴⁵ CsNI-hagyaték, Katonai előléptetésem. – *Rendeleti Közlöny*, 1912/37. 367.

⁴⁶ *Rendeleti Közlöny*, 1913/42. 435.

⁴⁷ *Az Ujság*, 1913. szeptember 30. 5.

⁴⁸ *A m. kir. debreceni 2-ik honvédhuszárezred története, 1869–1918*. Összeállította: az ezred emlékbizottsága, Budapest, Radák Lajos, 1939. 12, 14. (a továbbiakban: *2-ik honvédhuszárezred*.)

déssel telve indultunk el a hosszú útra, melyről senki sem tudhatta közülünk, hogy lesz-e még onnan visszatérés? És bizony, akik akkor a lelkesedés mámorában úsztunk, közülünk már eddig sokan ott maradtak, s nem látják többé édes hazánkat, melyért s az utána való vágyakozásért – nem restellem bevallani – sok könnyet hullattunk ott a messze idegenben. Egy kedves, jó szomszédom által meglepetésszerűleg tubarózsával csodaszépen feldíszített lovamon vezettem kis csapatomat a lakosság meg nem szűnő éljenzése és virágoso közben a vasúthoz, hol már vártak ránk a tábornokok és a tisztikar. A búcsúbeszéd után következett az »Imához« vezényszó, melynél a legmagasztosabb mozzanat az volt, mikor a katonazene a himnust játszotta, s a sok ezernyi nép levett kalappal, áhítattal énekelte, hogy »Isten áldd meg a magyart!« A megindultságtól könnyek peregtek végig arcunkon [...] Ezután következett a három napig tartó utazás. A megérkezés utáni első napon már belejutottunk az ütközetek sorozatába. Mindjárt az első nap estéjén rohamot intéztünk az ellenségre,⁴⁹ amelyben különösen a derék aradi huszárok veszítettek sokat.⁵⁰ Másnap azután nekünk volt sok veszteségünk, mikor K[amionka Strumilowa]⁵¹ városkán áthaladva, az orosz rettentő támadást intézett ellenünk. Ez alkalommal három tisztem esett s a legénységből is sokan ott maradtak.⁵²

Az előbb említett események, illetve az első harcérintkezések konkrétan a következőképpen zajlottak: a 2. honvéd huszárezred a 3. honvéd huszárezreddel együtt augusztus 24-én kezdte meg Lemberg (ma: Lviv, Ukrajna) térségéből az előrenyomulást Kamionka Strumilowára. Ennek során azonban, ellentétben a 3. honvéd huszárezreddel, Csécsi Nagy osztálya nem ütközött ellenségre. Esetükben a tűzkeresztségre csak másnap került sor. A 25-én reggel kezdetét vett előrenyomulás során ugyanis a 2. osztályt rendelték ki elővédnek, a Bug folyón való átkelés biztosítására. Az átjáróknál azonban erős orosz ellenállásba ütköztek, minek következtében végül visszavonulásra kényszerültek. Utóbb az osztály egyik százada ismét megpróbálkozott az előrenyomulással, de az orosz túlerővel ezúttal sem bírtak.⁵³

A hadosztályparancsnokság emiatt a következő napra nagyobb szabású erőszakos felderítést rendelt el. Ennek során az első harcvonal centrumát a nagyváradi osztály képezte. A roham során egy ellenséges srapelgolyó leterítette Csécsi Nagy lovát, mely ráesett és maga alá temette. Három derék huszára azonban rögtön vissza-

⁴⁹ 1914. augusztus 24-éről van szó.

⁵⁰ A 3. szegedi honvéd huszárezred 2. osztályának békeállomása volt a háborút megelőzően Aradon. Rájuk utal fent Csécsi Nagy.

⁵¹ Oroszul: Kamenka-Sztrumilovszkaja. Ma: Kamjanka-Buzka, Ukrajna.

⁵² A levél a következő újságcikkben került közlésre: Huszárezredes az aradi honvéd huszárokról. *Aradi Közlöny*, 1914. november 22. 7. (a továbbiakban: Huszárezredes.)

⁵³ *2-ik honvédhuszárezred*, 21.

fordult és kiszabadította a némileg kábult alezredest, aki az esés következtében bordatörést és könnyebb külső sérüléseket szenvedett. Egy golyó pedig, miután huszárai felsegítették, a csákóját lőtte át.⁵⁴ Ily módon ő is hamar megtapasztalni kényszerült a háború kegyetlen valóságát, és mint írja: „ez így ment napról-napra, az események kergették egymást. Állandó tevékenységben és izgalomban teltek napjaink.”⁵⁵

Szeptember közepén az ezredparancsnok, Flohr János (1865–1944) alezredes⁵⁶ megbetegedése következtében Csécsi Nagy vette át az ezred parancsnokságát,⁵⁷ majd hamarosan, 1914. november 1-jén, ezredesi kinevezést is nyert.⁵⁸ Viszont november 7-én ő is megbetegedett, pontosabban a régi reumája újult ki a hadjárat fáradalmainak köszönhetően. A sok küzdelem után azonban ekkoriban a 11. honvéd lovashadosztály is némi pihenőt kapott, így Csécsi Nagy is kétheti szabadságot kért, melynek során Nagyváradra utazott, hogy a városhoz közeli Félixfürdőn kúraltassa magát.⁵⁹

A hadszíntérre való visszatérését követően, 1914. december 10-én, az akkor létrehozott 2. népfelkelő huszárezred ideiglenes parancsnokává,⁶⁰ 1915. május 18-án pedig az 1. népfelkelő lovas dandár parancsnokává nevezték ki.⁶¹ Az 1914 decemberében felállított, az 1. és 2. népfelkelő huszárezredből álló 1. népfelkelő lovasdandár 1915 elején került először bevetésre a Keleti-Kárpátokban, a Felvidékre betörő oroszok ellen. Májusban, a gorlicei áttörést követően, a Przemyśl (ma Lengyelország) irányába történő előrenyomulásban vett részt, immár Csécsi Nagy parancsnoksága alatt. Utóbb, július folyamán, a Lembergől keletre vívott harcoknál használták fel, augusztustól pedig a Bug folyó mellett, Kamionka Strumilowától északra foglalt el védelmi állást. Az ellenség előtt tanúsított vitéz magatartása elismeréséül 1915. augusztus 20-án az uralkodó a Katonai Érdemkereszt III. osztályát hadidíszítmény-

⁵⁴ CsNI-hagyaték, Igazolvány, 1921. február. – *2-ik honvédhuszárezred*, 22. – Huszárezredes, 7.

⁵⁵ Huszárezredes, 7.

⁵⁶ Utóbb altábornagyi rendfokozatig jutott.

⁵⁷ *2-ik honvédhuszárezred*, 32.

⁵⁸ CsNI-hagyaték, Katonai előléptetésem. – *Rendeleti Közlöny*, 1914/67. 581.

⁵⁹ *2-ik honvédhuszárezred*, 45. – Huszárezredes, 7.

⁶⁰ A Magyarországon és Ausztriában a háború esetére rendszeresített, két fegyvernemből álló népfelkelés, illetőleg Landsturm a Monarchia haderejének harmadik vonala, gyakorlatilag kiegészítő fegyveres erő volt. A háború kezdetén minden honvéd huszárezred 1-1 népfelkelő huszárosztályt állított fel. 1914 végén ezen osztályok egy részéből hozták létre önálló csapattestekként a két népfelkelő huszárezredet. Népfelkelési kötelezettséggel, az ehhez szükséges védképességgel rendelkező, de sem a közös hadsereg, sem a honvédség állományhoz nem tartozó 19–42, 1915-től 18–50 év közötti férfiak tartoztak. Tisztikarukat főként nyugállományú, szolgálaton kívüli vagy kilépett tisztek, illetve megfelelőnek minősülő polgári személyek alkották.

⁶¹ HM Hadtörténeti Intézet és Múzeum, Hadtörténelmi Levéltár (a továbbiakban: HIM HL), Tiszti személyügyi anyagok, 1900 előtt született tisztek anyakönyvi lapjai, nyt. szám: 1890/3200, Belehunungsantrag, 1915. szeptember 28.

nyel adományozta Csécsi Nagy számára, 1916. január 10-én pedig díjmentesen elnyerte a Vaskorona Rend III. osztályát hadidíszítménnyel, ugyancsak az ellenség előtt tanúsított vitéz és eredményes magatartása elismeréséül.⁶²

Csécsi Nagy népfelkelő dandára 1916 első felében az Ikva folyó mentén, Brodytól (ma Ukrajna) keletre épített ki állásokat. Ezekben érte az 1916 júniusában meginduló Bruszilov-offenzíva, melynek során az előrenyomuló oroszokkal szemben rendkívül hősi és önfeláldozó ellenállást tanúsított, egyúttal azonban hatalmas veszteségeket szenvedett.⁶³ Az erősen megfogyatkozott dandárt ezért még június közepén kivonták az arcvonalból. Ezen alkalommal az 1. hadsereg parancsnoka, báró Paul Puhallo von Brlog (1856–1926) vezérezredes a következő dicsérő parancsot adta ki: „A június 4-i sapanowi⁶⁴ áttörést követő [...] harcokban a lóról szállt lovasságból álló Csécsi Nagy csoport különösen kitüntette magát hősiességével. Ezek a derék magyar népfelkelő huszárok oly heroikus magatartást tanúsítottak, hogy állományuk több mint felének feláldozásával három napon át tartó makacs védelmi harcokban nemcsak megállították a sokszoros túlerővel végrehajtott támadásokat, hanem még bravúros, sikeres ellentámadásokat is végrehajtottak. Ennek a kiváló csoportnak a legkülönlegesebb elismerésemet fejezem ki rendkívüli nagy hősiességéért.”⁶⁵

A dandárt ezt követően más alakulatokkal együtt az 1. és a 4. hadsereg közötti, mintegy 50 km-es hézag biztosítására rendelték.⁶⁶ A cári csapatok azonban itt is támadásba lendültek, a 7. lovashadosztály kötelékében lévő dandár így július közepétől, Tereszkowiec (ma: Tereskivc, Ukrajna) és Oszczew (ma: Osiv, Ukrajna) térségében újabb súlyos harcok középpontjába került. Ezek során július 19-től a Korytnica és Pustomyty (ma mindkettő Ukrajnában) közötti állásokat védte önfeláldozóan, mígnem július 25-én a német 2. gárda-lovasdandár fel nem váltotta. Csécsi Nagy népfelkelő huszárait ezt követően a 2. hadsereg támogatására Brody környékére szállították.⁶⁷ Távozásukkor a 7. lovashadosztály parancsnoka, Gabriel Franz Marenzi (1861–1934) őrgrof, vezérőrnagy az alábbi parancsban búcsúzott tőlük: „Féléven át a 7. lovashadosztályhoz való tartozás után a m. kir. 1. népfelkelő lovasdandár kiválik a hadosztály kötelékéből. Ha ezen idő alatt a derék és hős katonáknak ismert népfelkelő huszárokat csupán tiszteltük és becsültük, úgy a sapanowczyki és turyai, valamint a legutóbb Tereszkowiecnél vívott harcok után már csak bámulni tudjuk őket.

⁶² *Rendeleti Közlöny*, 1915/93. 1366. – Uo. 1916/9. 133.

⁶³ Magyar huszár. A magyar lovaskatona ezer évének története. Szerk. PILCH Jenő, Budapest, Reé, é. n. [1936], 287. (a továbbiakban: PILCH, [1936.]

⁶⁴ Ma: Sapaniv, Ukrajna.

⁶⁵ PILCH, [1936]. 287–288.

⁶⁶ Uo. 289.

⁶⁷ Uo. 294.

Nekem különösen még az a szerencse is osztályrészül jutott, hogy ezzel a kiváló csapattal több mint egy év előtt — a kárpáti nehéz harcok idején — a 4. lovashadosztálynál, dicsőséges és felejthetetlen napokat élhettem át. Nehezünkre esik megválni ettől a bátor dandártól, amely jóban-rosszban, hűségesen kitartott mellettünk. Legőszintébb szívből köszönöm a parancsnoknak, Csécsi Nagy ezredes úrnak, az összes tiszteknek, altiszteknek és huszároknak önfeláldozó, hű szolgálataikat és a jövőre is Isten áldását kérem a népfölkelő huszárok működésére.”⁶⁸

A dandárt 1916. szeptember elején, az augusztus végi román támadás következtében, Erdélybe vezényelték, és vonaton Marosvásárhelyre (ma: Târgu Mureș, Románia) szállították. Először a Görgényi-havasok keleti lejtőinek védelmét kapta feladatul, majd Parajd (ma: Praid, Románia) térségében egy 35 km széles arcvonalat kellett védelmeznie. Ennek során Csécsi Nagy, akinek alárendeltségébe helyeztek egy bosnyák gyalogezredet és egy honvéd taracküteget is, csoportosítása élén a nehéz, hegyes terepen, dacára a kiterjedt frontvonalnak, sikeresen lelassította a többszörös túlerejű román erők előnyomulását.⁶⁹ Ugyanakkor szeptember végére, szívós küzdelemben, de viasszorultak a Küküllőig. Ekkorra azonban sikerült jelentősebb erőket összevonni a nevezett folyó mögött, minek révén lehetővé vált, hogy az osztrák–magyar erők immár támadólag lépjenek fel a románokkal szemben.

Az október elején kibontakozó ellentámadás során a népfelkelő lovasdandár a VI. hadtest kötelékében Székelyudvarhelyen (ma: Odorheiu Secuiesc, Románia) át Csíkszereda (ma: Miercurea Ciuc, Románia) felé nyomult előre, majd részt vett a Gyimes völgyének visszafoglalásában, végül Gyimesbükkötől (ma: Ghimeș-Făget, Románia) északra foglalt állást. Itt azonban a kimerítő harcokban erősen megfogyatkozott seregetest, pótlások hiányában, hamarosan feloszlásra került.

Mindeközben Csécsi Nagy, még az 1916. június 4–9. közötti sapanowi harcok során tanúsított helytállásáért, az 1916. október 1-jei legfelsőbb döntés alapján október 14-én elnyerte a Lipót Rend lovagkeresztjét hadidíszítménnyel és kardokkal.⁷⁰ Az újabb magas kitüntetés feletti örömét dandárának feloszlása nyilván beárnyékolta, ez ugyanis mélyen megrázta, amit háborús naplója érzékletesen tanúsít.⁷¹

⁶⁸ Uo. 294. – Az eredeti német nyelvű parancs másolatát ld.: CsNI-hagyaték, Reservist-Divisionskommando Befehl Nr. 4.

⁶⁹ HIM HL, Tiszti személyügyi anyagok, 1900 előtt született tisztek anyakönyvi lapjai, nyt. szám: 1890/3200, Belohnungsantrag, 1918. január 29. – PILCH, [1936]. 306–307.

⁷⁰ HIM HL, Tiszti személyügyi anyagok, 1900 előtt született tisztek anyakönyvi lapjai, nyt. szám: 1890/3200, Az 1. hadsereg parancsnokságának tájékoztatója a vezérkari főnökség kitüntetési csoportja számára, 1917. december 18.

⁷¹ A könnyebb érthetőség kedvéért a Csécsi Nagy naplójában előforduló egyértelmű rövidítéseket feloldottam (például du=délután, hdt=hadtest).

„XI/9. Csütörtök [...] Délután a hadtest értesít, hogy felterjesztést tett a hadsereg főparancsnoksághoz, hogy a dandárból 1 ezred alakíttassék, – ami a dandár felosztását jelentené. A hír nagyon fájdalmasan érint bennünket. Böszörményit⁷² elküldöm Hazaihoz⁷³ egy levéllel, hogy akadályozza meg a felosztást, aminek csak az volna a célja, hogy a dandárnak így felszabaduló részére a hadtest rátegye a kezét. [...]

XI/21. Kedd reggel kapjuk az elkeserítően szomorú hírt, hogy a főherceg⁷⁴ a dandárt felosztatja. A csapatokból egy ezred alakul Abonyi⁷⁵ parancsnoksága alatt, amely áll 2 huszár és 1 lövész osztályból. Én egyelőre a H.M. rendelkezésére vagyok bocsátva. Úgy látszik tehát, hogy hiába küldöttem el Böszörményit és Kállayt, hogy az előrelátott felosztásnak eléje vágjunk. A törzsnél és az összesnél igen nagy az elkeseredés. Én megvárom, míg az átalakulás meglesz, azután megyek jelentkezni azon feltevésben, hogy más parancsnokságot már nem fogok átvenni. [...]

XI/23. [...] Az éhes előjárók osztozkodnak már a dandáron. Hadbiztost, orvos főnököt, távbeszélő osztagot, eleség lépcsőket, egészségügyi intézetet már elvették tőlünk, a postát is, amely ma beszünteti működését.”⁷⁶

Az érzelmek hatása alatt adta ki Csécsi Nagy december 1-jén utolsó dandárparancsát, amelyben búcsút vett szeretett tisztjeitől és legénységétől: „[...] a parancsnokságom alatt álló lovasdandár megszűnt. Nehéz e szót leírnom s beleélnem magamat abba a ténybe, hogy meg kell válnom az én kedves és vitéz népfelkelőimtől. Kedvesek voltatok nekem, mert a két év alatt, mit köztetek töltöttem, csak jót és szépet láttam tőletek [...] Büszke önérzettel mondhatjuk el, hogy a most megszűnő dandár sohasem volt másodrendű [...] mindig a legnehezebb feladatokra alkalmaztak, s minden egyes feladat megoldása egy-egy újabb levéllel gazdagította azt a babérkoszorút, mely hivatva lesz ennek a dandárnak emlékét a történelem számára megörökíteni. Küzdöttetek lovon, rohamoztatok gyalog, voltatok hosszú hónapokon át lövészárkok lakói – beváltatok dermesztő hidegben és égető napban – becsülettel megálltatok helyeteket a Kárpátok zordon bércei és rengeteg erdői közt, valamint Wolhynia rónáin is [...] A magyarok Istene, ki az ő kedves népfelkelő huszárjait annyi viszón-

⁷² Böszörményi Oszkár főhadnagy.

⁷³ Bárány Hazai Samu (1851–1942) vezérezredes, magyar királyi honvédelmi miniszter.

⁷⁴ Bizonyosan a Habsburgok tescheni ágából származó Frigyes (1856–1936) főherceg, tábornagról van szó, aki ez időben, mint főparancsnok, a hadsereg-főparancsnokság élén állt, mely alá hivatatosan a magyar királyi népfelkelés is tartozott.

⁷⁵ Alpári Abonyi Andor (1872–1925) honvéd alezredes, utóbb ezredes, császári és királyi kamarás.

⁷⁶ CsNI-hagyaték, Csécsi Nagy Imre háborús naplója. (kézirat) VII. köt (1916. VIII. 27–1916. XI. 28.), 68., 72–73., 74.

tagság közt megőrizte, vezéreljen ezután is benneteket. Maradjatok azok, akik eddig voltatok, hogy tovább is csak dicsőséget szereztek édes Hazánknak [...].”⁷⁷

HÁTORSZÁGI SZOLGÁLAT ÉS A HÁBORÚ VÉGE

Csécsi Nagy 1914. augusztus 20-ától 1916. december 1-jéig tartó frontszolgálatával lezárult,⁷⁸ a háború további részében ugyanis már csak kevésbé megerőltető, háttországban teljesítendő szolgálatra alkalmazták. Egyértelműen kijelenthetjük tehát, hogy előbbi két év, különösen az 1. népfelkelő lovas dandár élén eltöltött másfél esztendő jelentette katonai pályájának legfontosabb és legkiemelkedőbb időszakát. Háborús helytállása révén, mint az eddigiekből is kitűnt, kétséget kizáróan bizonyította, hogy kiváló katona és rátermett vezető volt. Ezt egyértelműen megerősíti a közvetlen előjárója, lovag Siegmund von Micewski (1858–1935) altábornagy által adott minősítés is, mely egyúttal érzékletes képet ad Csécsi Nagy személyiségéről: „Példásan szilárd jellem, helyes taktikai látásmóddal és érzékkel, valamint megfelelő képességgel arra, hogy szándékát tettekre váltsa. Kritikus helyzetekben is hidegvérű és megfontolt, mindenkor kellő figyelemmel van ugyanakkor csapatai állapotára is. A legnagyobb tűzben is megőrzi bátorságát és nyugodtságát. Befolyása alárendeltjeire nagyon jó. Bizalmukat bírja, és fenntartja a tisztikar bajtársiasságát és egységét. Energikus, ugyanakkor jóakarátú, egyúttal nagyon népszerű. Nagyon jó dandárparancsnok.”⁷⁹ Mindehhez a XVIII. hadtest parancsnoka, Claudius Czibulka (1862–1931) altábornagy 1916. szeptember 1-jén a minősítési lapon a következő rövid kiegészítést fűzte: „Mind offenzívában, mind állóháborúban tökéletesen helytáll. Vitéz és rátermett katona.”⁸⁰

Csécsi Nagyot 1917-ben, a háttországba vezényelve, a pozsonyi katonai parancsnokság helyettes vezetőjévé nevezték ki, majd még ugyanazon évben a kolozsvári V. honvéd kerületi parancsnoksághoz nyert beosztást.⁸¹ 1917. augusztus 16-án a magyar királyi honvédelmi miniszter rendeletben dicsérte meg a VI. magyar hadikölcsön jegyzése körül kifejtett kiválóan buzgó és sikeres tevékenysége elismeréseként.

⁷⁷ CsNI-hagyaték, Csécsi Nagy Imre dandárparancsa, Gyimesbükk, 1916. december 1. – A parancs szövegét utóbb közölte: *Magyarország*, 1917. február 3. 7.

⁷⁸ Ld.: HIM HL, Tiszti személyügyi anyagok, 1900 előtt született tisztek anyakönyvi lapjai, nyt. szám: 1890/3200, Belohnungsantrag, 1918. január 29.

⁷⁹ Uo. Előjegyzési lap a minősítvényi leíráshoz 1914. augusztus 20-tól 1916. május 31-ig terjedő időre. Számozatlan 1.

⁸⁰ Uo.

⁸¹ *Magyar Feltámadás Lexikona* (A magyar legújabb kor története). Szerk. Dr. SZENTMIKLÓSSY Géza. Budapest, Magyar Feltámadás Lexikona kiadása, 1930. 513.

Egy évvel később, 1918. szeptember 26-án a VII. magyar hadikölcsön kapcsán folytatott tevékenysége okán részesült hasonló miniszteri elismerésben.⁸² 1918 tavaszán, a korábban a fronton teljesített kiemelkedő szolgálataért IV. Károly március 5-én kelt legfelsőbb döntése nyomán, díjmentesen elnyerte a Vaskorona Rend II. osztályát is hadidíszítménnyel és kardokkal.⁸³

A háború végét és a dualista Monarchia összeomlását követően, az időközben hatalomra került, magát pacifista illúziókban ringató Károlyi-kormány a tisztikar létszámának drasztikus csökkentésébe kezdett.⁸⁴ Ennek során 1919. január 1-jével nyugállományba helyezték Csécsi Nagy ezredest is.⁸⁵ Az ezt követően Nagyváradon élő hősünkre azonban nem vártak nyugodt és békés nyugdíjas évek. A beköszöntő 1919-es esztendővel ugyanis különösen baljós és vészterhes időszak vette kezdetét hazánk és Csécsi Nagy számára egyaránt. Az addigi világ, amelyben félszáz esztendőt leélt, gyakorlatilag összeomlott, rá pedig minden korábbinál súlyosabb megpróbáltatások vártak...

⁸² Ld.: *Rendeleti Közlöny*, 1917/109. 2102. – Uo. 1918/143. 4128.

⁸³ CsNI-hagyaték, A Főudvarmesteri hivatal 1918. március 13-án kelt leirata. – *Rendeleti Közlöny*, 1918/37. 961.

⁸⁴ Ld.: SZAKÁLY Sándor: *A magyar királyi honvédség tisztikarának létrejötte és összetétele a két világ-háború közti Magyarországon*. In: Magyarország és Európa 1919–1938. Szeged, Belvedere Meridionale, 2001. 33–42. Itt: 35.

⁸⁵ CsNI-hagyaték, A magyar hadügyminiszter 304308. számú irata, 1919. február 1. – *Rendeleti Közlöny*, 1918/184. 5222.

LIGETI DÁVID

HADTESTPARANCSNOKBÓL LEGFELSŐBB HADÚR

IV. KÁROLY KATONAI PÁLYAFUTÁSA 1916-BAN

BEVEZETÉS

1916. december 2-án I. Károly osztrák császár átvette az osztrák–magyar haderő feletti tényleges főparancsnokságot. Jóllehet a Habsburg uralkodó I. Ferenc József halálával automatikusan a birodalom Legfelsőbb Hadura lett, hamar világossá vált, hogy Károly nem elégszik meg a protokolláris funkcióval, hanem aktívan kívánja irányítani a cs. és kir. haderőt, ezzel személyes felelősséget vállalva a hadszíntéri történésekért. Ezt a döntését a háború előző két évének tapasztalatai, de különösen az 1916. évi események motiválták. Jelen tanulmányom célja, hogy Károly Ferenc József¹ hadszíntéri működését bemutassa, különös tekintettel a Nagy Háború harmadik esztendejére.

Miután 1914. június 28-án a szarajevói merényletben Ferenc Ferdinánd trónörökös életét vesztette, az osztrák császári trón és a magyar királyi korona várományosa Károly főherceg lett, aki Ferenc József 1916. november 21-én bekövetkezett haláláig közel 30 hónapon keresztül volt a Monarchia trónörököse. Tekintettel a császár és király magas életkorára, az uralkodó és a birodalom elitje is megkívánta, hogy Károly tényleges harctéri tapasztalatok birtokában váljék egyszer Legfelsőbb Hadúrrá – ebben az értelemben a dinasztia 1848 előtti időszakához tért vissza, amikor az ifjú Ferenc Józsefet készítették fel hasonlóképpen erre a hatáskörére.

FELKÉSZÜLÉS A HÁBORÚRA

A főherceg az első világháború során a dualista állam több hadműveletében részt vett, hiszen a Habsburg Birodalom hagyományainak megfelelően az uralkodócsalád arra alkalmas férfi tagjai a katonai szolgálatra is felkészültek. Károly esetében szín-

¹ A korabeli források gyakran így nevezték meg a főherceget (első három keresztnévét használva), és ezt a nevet kapta 1916-ban az általa irányított hadsereg-csoport is – mindezzel természetesen a dinasztia folytonosságára is utaltak. A továbbiakban csak a „Károly” megnevezést fogom alkalmazni.

tén ez az elv érvényesült. A dinasztia tradícióinak megfelelően katonai szolgálata még nagykorúvá válása előtt megkezdődött. A 16 éves Károlyt 1903. április 1-jén hadnagyi rendfokozatban kinevezték az 1. ulánuszredhez, tényleges szolgálata azonban csak két évvel később kezdődött, miután befejezte középfokú tanulmányait.² 1905. október 1. és 1906. szeptember 30. között az ún. egy évi önkéntességnek megfelelő szolgálatot teljesítette.³

A Belle Époque idején szolgált a dragonyosoknál és huszároknál is, és 1914-ben már ezredesi rendfokozatban került az osztrák–magyar hadsereg-főparancsnokságra. A Károlyról szóló katonai minősítések rendre kiemelték fegyelmezettségét és alkalmasságát; e dokumentumok forrásértékét viszont csökkenti, hogy a Habsburg-ház tagjaira – a szó legszorosabb értelmében *von Haus aus* – kiváló katonaként tekintettek. Így pl. az 1912. évi főjelentés kiemelte, hogy az ekkor századosként szolgáló Károly kiválóan helytállt a hadgyakorlaton, és nemcsak lovasszázadot vezetett, hanem a hadosztály-vezetésben is kitűnt. Divíziót pedig normál körülmények között már tábornokok irányítottak...

Ferenc József 1908 után már nem vállalta a főparancsnoki teendőket, és ebbéli hatásköreit Ferenc Ferdinándra ruházta. A tervek szerint háború esetén a trónörökös lett volna a főparancsnok. Károlyt nagybátyjának szarajevói meggyilkolása így elég kilátástalan helyzetbe sodorta, hiszen míg elődje lovassági tábornokként a hadsereg egyik első számú embere, főfelügyelője volt, addig az új trónörökös jóval alacsonyabb – zászlóalj-parancsnoki – beosztást töltött be. Ezért nem meglepő, hogy Károlyt még túlzottan fiatalnak tartották a császári udvarban a főparancsnoki teendők ellátására. A posztot így Frigyes főherceg kapta meg,⁴ aki mellett a trónörökös adjutánsként működött. A hadsereg tényleges és operatív irányítója, a Vezérkar főnöke, Franz Conrad von Hötzendorf – több-kevesebb sikerrel – igyekezett a hadműveleti

² Károly katonai előmeneteli adataihoz lásd Österreichisches Staatsarchiv, Kriegsarchiv, Qualifikationsliste Erzherzoge. Online elérhető: <http://wk1.staatsarchiv.at/kaiser-im-krieg/carls-spaete-berufung/#/?a=artefactgroup561> (letöltés ideje: 2019. november 18.)

³ Az egy évi önkéntesek középfokú végzettséggel bíró fiatalok voltak, akik szolgálatuk után tartalékos hadnaggyá váltak, illetve az aktív szolgálatba is átléphetek. Az önkéntesség legfőbb előnye éppen annak időtartama volt, mivel a normál katonai szolgálat a közös hadseregben három, a Honvédségben pedig két évet tett ki. Szerk. SZIJJ Jolán–RAVASZ István: *Magyarország az első világháborúban. Lexikon A–Zs.* Budapest, PETIT REAL, 2000. 146.

⁴ Frigyes Károly a háború után úgy jellemezte: „Jó ember volt, de teljesen tehetségtelen, és saját akarata sem volt. Conraddal szemben valódi báb volt.” FEIGL, Erich: *Kaiser Karl I. Persönliche Aufzeichnungen, Zeugnisse und Dokumente.* Wien–München, Amalthea, 1987. 148. (a továbbiakban: FEIGL, 1987.) Életrajzi adataihoz lásd: BALLA Tibor: *A Nagy Háború tábornokai.* Budapest, Argumentum, 2010. 128–130. (a továbbiakban: BALLA, 2010.)

irányítástól távol tartani a trónörökös, mert úgy vélte, hogy Károly részvétele inkább hátráltatná a munkát.⁵

A trónörökös maga is tisztában volt ezekkel a nehézségekkel, megbízatását egyfajta tanulódíszakként értelmezte. Conradnak egyébként Károllyal szembeni komoly ellenérzéseit is palástolnia kellett, mert bizalmas feljegyzéseiből tudjuk, hogy a főherceg felkészültségét, szellemi kvalitásait – sokszor igazságtalan módon és mértékben – leértékelte.⁶ Emellett kezdettől fogva félt is a fiatal ezredestől: „elég feltűnő módon arra törekedett, hogy ne pusztán a döntésektől, hanem maguktól az információktól is távol tartsa, így mellőzte, nem tett neki helyzetjelentést, és azt sem látta szívesen, ha magasabb rendfokozatú tisztek a trónörökössel beszédbe elegyednek.”⁷ Károlyt 1912. november 1-jén őrnagyi rendfokozatban kinevezték a cs. és kir. 39. gyalogezred 1. zászlóaljának parancsnokává,⁸ majd 1914 elején a cs. és kir. 1. huszárezred törzstisztje lett.

HÁBORÚS TAPASZTALATOK

Károly a háború első napjaiban csatlakozott a hadsereg-főparancsnoksághoz, amelynek székhelye ekkor Przemyślben volt.⁹ A trónörökös-főherceg hamarosan a tűzkeresztségen is átesett, amikor egyik frontlátogatása alkalmával az orosz tüzérség belőtte az érintett területet.¹⁰ Ebből okulva az osztrák–magyar haderőnek Ferenc József parancsba adta, hogy Károly nem kerülhet életveszélybe. E döntés hátterében az állt, hogy az uralkodó, valamint a főherceg halála esetén Károly legidősebb fia, Ottó következett az öröklési sorban, aki azonban kisgyermekként nem láthatta el a birodalom irányítását. Ez a helyzet valódi államkatasztrófát idézhetett elő, amelynek kockázatát nem lehetett megengedni. A trónörökös magas társadalmi pozí-

⁵ RIEDER, Heinz: *Kaiser Karl. Der letzte Monarch Österreich-Ungarns 1887–1922*. München, Callwey, 1981. 54. (a továbbiakban: RIEDER, 1981.) RAUCHENSTEINER, Manfred: *Az első világháború és a Habsburg Monarchia bukása*. Budapest, Zrínyi, 2017. 529. (a továbbiakban: RAUCHENSTEINER, 2017.)

⁶ 1914 nyarán például kijelentette, hogy „Károly egyáltalán nem tanult semmit, még csak helyesen sem tud írni. Nagybátyja [Ferenc Ferdinánd] szándékosan el akarta butítani.” Kocsis András: *A k. u. k. hadsereg az első világháborúban (Tények, vélemények)*. Doktori (PhD) disszertáció. Budapest, ELTE, 2001. 151.

⁷ RAUCHENSTEINER, 2017. 215.

⁸ FEIGL, 1987. 44.

⁹ Károly 1914–1915. évi működéséhez lásd: LORENZ, Reinhold: *Kaiser Karl und der Untergang der Donaumonarchie*. Graz–Wien–München, Styria, 1959. 158–196. (a továbbiakban: LORENZ, 1959.)

¹⁰ RIEDER, 1981. 56–57.

ciója révén, valamint Ferenc József személyes elvárásának engedelmeskedve, leginkább protokolláris feladatokat látott el: gyakran kereste fel a frontvonalakat, valamint a hadikórházakat, jelentősen növelve a harcoló csapatok morálját.

Miután a przemysli főhadiszállást az oroszok előretörése nyomán ki kellett üríteni, Károlyt Ferenc József Bécsbe rendelte. Új feladatkörében a császárváros és a frontok között ingázott, rendszeresen jelentést téve a hadi helyzet alakulásáról. A szociálisan egyébként is érzékeny főherceg katonákkal szembeni empátiáját tovább növelte, hogy a fiatal trónörökös számos bajtársa és barátja veszett oda már a háború első heteiben – a lovassági alakulatok szenvedték el a legsúlyosabb veszteségeket.

Károlyt 1914. október 8-án a német főhadiszállásra, Pleßbe küldték, ahol II. Vilmos császárral is találkozott a német tábornoki elit mellett.¹¹ A trónörökösét némileg fagyosan fogadták a marne-i kudarcból leforrázott németek – így még a békekötés lehetősége is felmerült a tanácskozáson. Amikor Erich von Falkenhayn, a német Vezérkar főnöke arra biztatta az ifjú Károlyt, hogy támogassa Dél-Tirol olaszoknak való átengedését, a főherceg hevesen tiltakozott, és rámutatott arra: ez a Monarchia részéről épp akkora áldozat lenne, mintha a németek Elzász-Lotaringiával tennék ugyanezt.¹² Mindez azonban nem változtat azon a tényen, hogy a német császár igen pozitívan nyilatkozott Károlyról, döntően pedig a fiatal trónörökös „érett, világos politikai nézete, és határozott modora, amellyel felfogását megindokolni tudta”, gyakorolt rá nagy hatást.¹³

Károly közvetlen hangnemben tudott szót érteni a csapatokkal, amely tovább emelte megbecsülését. Különösen értékesnek bizonyult galíciai helyismerete, amely bensőségebbé és könnyedebbé tette a kommunikációt a tartomány bizalmatlan és ruszofil lakosságával. Fiatal kora és edzett lovas volta következtében olyan helyekre is eljutott, ahová máskülönben nem érkeztek hasonló rangú személyek.¹⁴

A trónörökös rengeteget utazott szerte a birodalomban, amely már előre jelezte, hogy uralkodóként szintén fontosnak fogja tartani alattvalói gondjainak megismerését. Ennek tükrében nem meglepő, hogy a háború folyamán – trónörökösként – megközelítően 80 000 kilométert tett meg, majd monarchaként még 200 000 kilométert utazott.¹⁵ A világháború kezdetén elszenvedett komoly harctéri kudarcok ráébresztették a Monarchia nehéz katonapolitikai helyzetére, ugyanakkor elégedetten nyugtázta a dualista állam csapatainak elszántságát és hősiességét. Különösen szívébe

¹¹ RIEDEL, 1981. 68.

¹² Uo. 68.

¹³ LAJOS Iván: *IV. Károly élete és politikája*. Pécs, Magyar Nők, 1935. 41. (a továbbiakban: LAJOS, 1935.)

¹⁴ FEIGL, 1987. 384.

¹⁵ Uo. 178.

zárta a magyar csapatokat, akiknek harctéri eredményeiről többször elismerően szólt. 1914. november 16-án feleségéhez írt levelében az előző hetek borzalmairól is kendőzetlenül számolt be: „Ezredemet súlyosan érintette a kolera. [...] Az egyik zászlóaljat annyira leverte lábártól a betegség, hogy nem szabad találkoznia az ezred másik zászlóaljával. [...] Egy rövid magyar nyelvű beszédet is tartottam: »Katonák! Őfelsége, Legfőbb Hadurunk, hozzátok küldött, hogy legmélyebb üdvözlétét és elégedettségét kifejezzem. Büszke vagyok arra, hogy bátor ezredem tulajdonosaként itt Oroszországban az ellenség szeme láttára köszönhetlek először benneteket, és remélem, sőt meg vagyok róla győződve, hogy az ezred a jövőben is teljesíteni fogja kötelességét. Eljen Őfelsége!«”.¹⁶

A trónörökös jelentései, látogatásai azonban nemcsak üres, protokolláris utak leírásai voltak: nem kis részben a déli hadszíntéren tett 1914. decemberi látogatásának tapasztalatai nyomán döntött az uralkodó a balkáni főparancsnok – Oskar Potiorek tábornokszernagy – leváltása mellett. A főherceg legjelentősebb katonadiplomáciai feladatának a német szövetségessel való 1915. január 20-ai egyeztetés bizonyult, amikor – a két hónappal korábbi pleßi egyeztetéshez hasonlóan – Vilmos császárral és Erich von Falkenhayn német vezérkari főnökkel tárgyalt.¹⁷ Ezen tárgyalás során Károly szilárdan védelmezte a Monarchia azon álláspontját, amelynek során a dualista állam elzárkózott attól, hogy Olaszországot területi engedmények árán tartsák távol a háborútól. Ez év tavaszán merült fel az, hogy Károly személyesen egyeztessen az olaszokkal Róma követeléseit érintően – végül a tervet annak hatására vetették el, hogy a taljánok olyan nagyságú terület elcsatolását kezdeményezték, amelyet egyszerűen nem lehetett elfogadni.¹⁸

Károly előmenetele 1915-ben tovább gyorsult, hiszen megkapta a legalacsonyabb tábornoki, illetve tengernagyi rendfokozatot (vezérőrnagy, illetve ellentengernag).¹⁹ A tábornoki lampasz után várható volt, hogy a háború elején betöltött adjutánsi feladatkör bővülni fog – és ez 1916 elején be is következett. Károly Alexander von Krobatin hadügyminiszter támogatása mellett feljegyzést nyújtott be Conradhoz, amelyben egy hadtest-parancsnoki beosztást kérvényezett, „hogy ne csak íróasztal mögül lássak háborút”.²⁰

¹⁶ FEIGL, Erich: *Ein Leben für den Frieden seiner Völker*. Wien, Amalthea, 1990. 66. (a továbbiakban: FEIGL, 1990.)

¹⁷ LORENZ, 1959. 180.

¹⁸ RAUCHENSTEINER, 2017. 308–309.

¹⁹ FEIGL, 1987. 49.

²⁰ FEIGL, 1990. 74.

A XX. HADTEST ÉLÉN

Károly katonai karrierjében így minőségi változást hozott, hogy 1916. februárban kinevezték a XX. hadtest parancsnokának. Érdekes ismét hangsúlyoznunk, hogy a trónörökös így ezred-, dandár-, illetve hadosztály-irányítási tapasztalat nélkül vált hadtestparancsnokká.²¹ Ferenc József ez irányú személyes döntését a főherceg kezdeményezésén túl az is támogatta, hogy a német haderőben jóval magasabb beosztásokat töltöttek be a Hohenzollern-dinasztia tagjai, mint ahogy az a Monarchia esetében a Habsburgokkal történt.²² A hadtest állomáshelye Dél-Tirol volt, ahonnan Conrad vezérkari főnök egy nagy offenzíva elindításához készülődött, hogy ezzel tehermentesítse az isonzói frontszakaszt. Károly kinevezésével Ferenc József elvetette azt az óvatosságot, amelyet még 1914-ben tanúsított, és ezzel komoly kockázatot vállalt – ezt a rizikót a következő hónapok történései alátámasztották. A helyzet komolyságát legjobban az uralkodó Katonai Irodájának (*Militärkanzlei*) főnöke, Arthur von Bolfras vezérezredes ekkori mondatai jelezték, amelyeket Conradhoz intézett: „Gondold csak el, ha valami történik [Károllyal]! Ottó még egy gyerek!”²³

A trónörökös hadtestét a birodalom legkiválóbb alakulataiból állították fel, és tüzérségi ellátottsága is a legmagasabb szintű volt. Conrad hadterve szerint ugyanis éppen Károly egységének kellett kierőszakolnia a frontáttörést Asiago térségében, és ehhez minden feltételt biztosítottak számára. Vezérkari főnökévé az egyik legkiválóbb osztrák–magyar operatív törzstisztet, báró Alfred Waldstätten ezredest nevezték ki.²⁴ A hadműveletnek az eredeti terveknek megfelelően április 15-én kellett volna kezdődnie, de a csatateret ekkor még vastag hó borította. „A hó olyan mély és könnyű, hogy egy súlyos málhájú gyalogos katona csípőig belesüllyed a hóba, így az ellenséges tűzben sem gyors mozgásra, sem fedezék keresésére sincs mód. Sikert ígérő támadásra ilyen körülmények között nincs esély”²⁵ – fogalmazott Károly egyik jelentése.

Az offenzíva előestéjén kiadott parancsa jól rávilágít Károly elveire és szándékaira: „1. Kímélnünk kell a számunkra oly értékes emberanyagot. Jobb, ha a támadás elhúzódik, de kevesebb áldozattal éri el céljait, mintha rövidebb idő alatt történik ez

²¹ LORENZ, 1959. 199. – LAJOS, 1935. 42.

²² Uo.

²³ GLAISE-HORSTENAU, Edmund: *Ein General im Zwielicht. Die Erinnerungen Edmund Glaises von Horstenau. Band I. K. u. k. Generalstabsoffizier und Historiker.* Szerk. BROUCEK, Peter. Wien–Köln–Graz, Böhlau, 1980. 373.

²⁴ Conrad igen nagy becsben tartotta Waldstätten, akit néhány évvel korábban „legjobb századosomnak” nevezett. LAJOS, 1935. 43. Waldstätten a világháborút vezérőrnagyi rendfokozatban fejezte be.

²⁵ *Österreich–Ungarn letzter Krieg.* I–X. köt. Szerk. GLAISE-HORSTENAU, Edmund–KISZLING, Rudolf. Wien, 1930–1938. V. 197.

meg, de súlyosabb veszteségekkel. 2. Tilos az ellenség terv nélküli üldözése. [...] 3. Figyelmeztetek arra, hogy a gyengébb ellenséget se becsüljük le. 4. Legszentebb kötelességévé teszem minden parancsnoknak, hogy a lehető legnagyobb mértékben és gyorsasággal lássák el a sebesülteket, és a csapatokat mindig jól lássák el. 5. Megtiltok minden olyan parancsot, amely arra irányulna, hogy ne ejtsünk hadifoglyokat. [...] 6. Szigorúan megtiltok minden lopást vagy rablást, illetve szükségtelen pusztítást. A XX. hadtest minden katonáját át kell hatnia annak a meggyőződésnek, hogy a kultúra hordozói – még az árulók országában is.”²⁶

A május 15-én megkezdett támadás során Károly csapatai áttörték az olasz 1. hadsereg arcvonalát.²⁷ Az Asiago és Arsiero térségében kivívott frontáttörés fényes diadalt hozott a Monarchia fegyvereinek: esély kínálkozott arra, hogy az Isonzó völgyében harcoló olasz 2. és 3. hadsereget bekeríthetik. Károlyt a hadműveleti siker önbizalommal töltötte el, noha nehéz pontosan megállapítani, hogy személyes – egyébként nem rossz – katonai kvalitásai mekkora szerepet játszottak a győzelemben.²⁸ A jelentések kiemelték, hogy a főherceg hidegvérrel vezette hadtestét.²⁹ A hadművelet során ismét több alkalommal kitűnt bátorsága: járt olyan állásban, amely mindössze harminc méterre húzódott az olasz arcvonaltól, harcálláspontját pedig egy alkalommal heves tüzéségi tűz érte.³⁰ A hadjárat során is kitűnt Károly mély humanizmusa, és a legsúlyosabb büntetéseket helyezte kilátásba beosztott tisztjeinek a katonák könnyelmű feláldozása esetén.³¹ A főherceg ennek révén kimondott népszerűségnek örvendett – főleg a közkatonák körében, különösen amiatt, hogy a trónörökös törődött beosztottjai helyzetével. Az érem másik oldala, hogy Károly személye körül valóságos kultusz keletkezett, és ebben az évben – döntően a trónra lépése után – olyan hadvezéri attribútumokkal ruházták fel, amelyek már egyértelmű túlásként értékelhetők.³²

²⁶ FEIGL, 1990. 76.

²⁷ A dél-tiroli támadás részletes történetéhez lásd: ARTL, Gerhard: *Die „Strafexpedition”: Österreich–Ungarns Südtiroloffensive 1916*. Brixen, Weger, 2015.

²⁸ NAGY József: *IV. Károly. Az utolsó magyar király*. Budapest, Göncöl, 1995. 22. (a továbbiakban: NAGY, 1995.)

²⁹ FEIGL, 1990. 74.

³⁰ SCHONTA, Emmerich Zeno von: *Aus den Erinnerungen eines Flügeladjutanten an Weiland Seine Majestät den Kaiser und König Karl*. Wien, Reichsbund, 1927. 36.

³¹ RAUCHENSTEINER, 2017. 530.

³² Jó példa erre annak leírása, hogy egy olasz légitámadás közben Károly csak beosztottjai után húzódott fedezékbe. AUSTRO-HUNGARICUS: *Kaiser und König Karl*. Wien, Perles, 1917. 77.

A KELETI FRONTON

Az olaszok helyzetét a június 4-én megindított Bruszilov-offenzíva mentette meg, amikor le kellett állítani a dél-tiroli akciót. Az orosz tábornok hadművelete két osztrák–magyar hadsereget vert szét.³³ Ezek közül az egyiknek Habsburg parancsnoka volt József Ferdinánd főherceg³⁴ személyében, de őt a kudarc hatására fel kellett menteni már június 7-én.³⁵ A keleten kialakult káosz elhárítására 14 hadosztálynyi német erősítés érkezett, és ezzel párhuzamosan Berlin az itteni hadszíntér teljes irányítását is magához ragadta. Egyetlen engedményként ahhoz járultak hozzá, hogy a bukovinai és erdélyi frontszakaszon állomásozó erők parancsnokságát Károly vehesse át. A főherceg rövid ideig az újonnan létrehozott 12. hadsereg parancsnoka lett,³⁶ majd átvette a három hadseregből felépülő, és a trónörökös nevét viselő hadseregcsoport irányítását. A keleti fronton Rigától a Dnyeszter vonalig lévő csapatok fölött a németek diszponáltak, csak az ettől délre állomásozó erők feletti irányítást vehette át Károly.³⁷ A főherceget mélyen bántotta áthelyezése, és keserűen jegyezte meg: „Úgy látszik, én vagyok Teschen [az osztrák–magyar főparancsnokság székhelye – L. D.] utolsó tartaléka!”³⁸

Természetesen a németek nem bízták a véletlenre Károly és csapatai sorsát, ezért az egyik legtapasztaltabb német tábornokot, Hans von Seeckt vezérőrnagyot nevezték ki vezérkari főnökévé.³⁹ A trónörökös így néhány héten belül először hadseregpáncsnokként küzdött az orosz frontáttörés (Bruszilov-offenzíva) következményeinek elhárításában, majd Erdély védelmében már hadseregcsoportot irányított. E villámgyors előmenetel hátterében több tényező egybeesése állt. Egyrészt a harc-téri kudarcok miatt erodálódott a Monarchia tábornoki kara (több generálist le kellett váltani), másrészt ekkorra már nyilvánvalóvá vált a Monarchia mind erősebb függése Németországtól. Mivel a dualista állam számára elfogadhatatlan volt, hogy egész hadseregek álljanak német parancsnokság alatt, kompromisszumként a trónörökös lett a hadsereg-parancsnok, de számos fontos beosztást német tábornokok töltöttek be. Augusztus közepén – augusztus 1-jei hatállyal – Károlyt lovassági tábornokká, egyben tengernaggyá is előléptették. Mindent egybevetve, a szárazföldi haderőben

³³ Részletesen mindehhez lásd: LIGETI Dávid: „Ausztriának nemcsak magtára, hanem kaszárnijája is vagyunk!” A Bruszilov-offenzíva magyarországi következményei 1916-ban. In: *VERITAS Évkönyv 2016*. Szerk. UJVÁRY Gábor. Budapest, Magyar Napló–VERITAS, 2017. 134–138.

³⁴ Nem keverendő össze a nála jóval ismertebb József Ágost főherceggel.

³⁵ BALLA, 2010. 168.

³⁶ RIEDER, 1981. 65.

³⁷ LAJOS, 1935 50.

³⁸ Uo. 48.

³⁹ Seeckt jelentős szerepet játszott az 1914. évi soissons-i, majd az 1915-ös gorlicei áttörésben.

történő előléptetésével párhuzamosan a trónörökös a haditengerészet ekvivalens rendfokozatait is megkapta, így az ezredesnek megfelelő sorhajókapitányi kinevezést még 1914. október végén vette át. Itt végképp királyi származása játszott döntő szerepet, hiszen a flottánál egyáltalán nem szolgált.

Károly igen gyors előmenetelét többen rossz szemmel nézték a cs. és kir. haderőn belül. Conrad nyíltan kritizálta Károly hadvezetésben játszott szerepét, valamint helytelenítette hadtestparancsnoki és hadseregcsoporthadparancsnoki kinevezését.⁴⁰ A németekkel, valamint a Conraddal való ellentétek kimerítették a főherceget, és szeptember végén kérte, hogy mentse fel hadseregcsoporthadparancsnoki beosztása alól.⁴¹ A valódi irányítás ugyanis a német 9. hadsereg parancsnoka, Erich von Falkenhayn tábornok kezében összpontosult. Az a tényező is jelentősen rontotta a trónörökös hangulatát, hogy a német haderőben az egységek vezérkari főnökeinek jóval több operatív befolyása volt a hadműveletek irányításában, mint a császári és királyi alakulatoknál, Seeckt működése ezért nagyban korlátozta Károly lehetőségeit.⁴²

Károly relatív tapasztalatlansága ellenére bátor hadvezetőnek bizonyult: legeklátásabb példáját ennek október közepén az adta, hogy a trónörökös nem elégedett meg a románok Erdélyből való kiszorításával, hanem a cs. és kir. 1. hadseregnek a hadművelet folytatására, vagyis a Moldvába való betörésre adott parancsot.⁴³

1916 UTOLSÓ HETEI

A trónörökös 1916. évi harcaiban kiemelt szereppel bírtak az erdélyi küzdelmek, Károly ugyanis nem pusztán a román támadás katonai következményeivel, hanem azok polgári konzekvenciáival is szembesülhetett. Különösen az erdélyi menekültek helyzete és sorsa gyakorolt rá mély hatást. Október végén a főherceg ellátogatott a súlyos károkat szenvedett Csíkszeredába, amelynek mintegy 5 000 főnyi lakosságából mindössze 89 fő maradt a városban.⁴⁴ A visszaemlékezések szerint ez alkalommal is kitűnt, hogy Károly mélyen együtt érzett a város szenvedő lakosságával, és

⁴⁰ HAJDU Tibor–POLLMANN Ferenc: *A régi Magyarország utolsó háborúja 1914–1918*. Budapest, Osiris, 2014. 237.

⁴¹ NAGY, 1995. 23.

⁴² LAJOS, 1935. 54.

⁴³ TOLNAI: *A világháború története. 1914–1918*. VIII. köt. Budapest, Tolnai, 278.

⁴⁴ ALBERT István: Károly trónörökös, a későbbi IV. Károly magyar király látogatása Csíkszeredán. *Székely Nép*, 1942. november 22. 3.

„az a meleg érdeklődés, ami az elcsépett szavakból is kicsendült, jóleső érzést váltott ki az emberek szívéből”.⁴⁵

Az erdélyi küzdelmek idején Károly alaposan megismerte az 1. hadsereg parancsnokát, Arthur Arz gyalogsági tábornokot,⁴⁶ és ekkori pozitív tapasztalatai tették lehetővé, hogy vele váltsa le Conradot a k. u. k. haderő vezérkari főnöki beosztásában. A személyes ismeretség döntő szerepét az is igazolja, hogy 1918 elején Arz helyettese Waldstätten lett.

A trónörökös igen komolyan vette új feladatait, amit mi sem bizonyít jobban, hogy az osztrák miniszterelnök 1916. októberi meggyilkolását követően sem tért vissza Bécsbe, és csak Ferenc József néhány héttel későbbi súlyos megbetegedésekor utazott a császárvárosba,⁴⁷ de az erdélyi hadszínteret őszinte sajnálatára hagyta el november 11-én. Két nappal később – november 1-jei hatállyal⁴⁸ – a császár vezérezredessé, egyben főtengeternaggyá léptette elő Károlyt, aki – szédítő gyorsaságú karrierje révén – a háború során mind a szárazföldi, mind a haditengerészeti haderőben négy rendfokozatot lépett előre. Nem tudjuk pontosan megmondani, mennyiben játszott szerepet a novemberi előléptetésben Ferenc József gyengülő egészségi állapota, mégis *in facto* Károlyt előkészítették a trón betöltésére, amelynek része volt gyors katonai előmenetele. Hadseregcsoporthadparancsnoki beosztásában József Ágost főherceg követte, akit a délnyugati hadszínterről vezényeltek át. A tendencia hasonló volt, mint 1916 nyarán: a keleti hadszíntéren – presztízsből – szükség volt egy Habsburgparancsnokra, így Károly helyét szintén a dinasztia egyik tagjának kellett betöltenie.

Az első háborús hónapok borzalmainak közvetlen megtapasztalása már 1914-ben meggyőzték Károlyt a mielőbbi békekötés szükségességéről, így trónra lépése után egyik legfontosabb feladatának a háború lezárását tekintette. 1916-ban szerzett tapasztalatainak jelentőségét felesége, Zita királyné is felismerte.⁴⁹ Károly tehát nagymértékben a békekötés magasztos céljának elérése érdekében vette át a hadsereg-főparancsnoki beosztását, és nem elégedett meg a protokolláris teendőik ellátásával, hanem aktívan beleszólt az operatív irányításba. Így amikor 1916. december 30-án magyar királyként Károly megtette a kardvágást a négy égtáj felé, már a szélrózsa minden irányában szerzett katonai tapasztalatokat,⁵⁰ miközben a Monarchia határait

⁴⁵ Uo.

⁴⁶ LIGETI Dávid Ádám: *A Monarchia utolsó vezérkari főnöke. Arthur Arz von Straussenburg élete és pályafutása*. Doktori (PhD) disszertáció. Budapest, ELTE, 2013. 111.

⁴⁷ NAGY, 1995. 26.

⁴⁸ [Sz. n.]: Hivatalos rész. *Budapesti Közlöny*, 1916. november 14. 1.

⁴⁹ FEIGL, 1987. 50.

⁵⁰ Az általunk sokszor keleti frontnak hívott, oroszokkal szembeni arcvonallal hivatalos neve „északi front” volt.

védelmezte. Az a tény, hogy a háborút Károly mint magyar huszárezredes kezdte meg, és végeredményben ebből a kezdő beosztásból vált Legfelsőbb Hadúrrá, nagymértékben növelte hazai reputációját.⁵¹

Károly 1914–1916-os, de különösen a Nagy Háború harmadik évében szerzett tapasztalatai révén is törekedett a háború mielőbbi lezárására. Tény, hogy kétévnyi főparancsnoki működése során a Monarchia összes első világháborús hősi halottjának „csak” mintegy 10 %-a esett el,⁵² vagyis jóval kevésbé véres háborút tudott folytatni – ebben pedig személyes benyomásai is szerepet játszottak. A trónörökösként szerzett gazdag katonai tapasztalatok ugyanakkor mégsem készíthették föl arra, hogy 1918 őszén megmenthesse a dualista államot az összeomlástól.

⁵¹ Ld. ehhez: LAKATOS László: Ferenc Ferdinánd. *Magyarország*, 1933. október 7. 12.

⁵² FEIGL, Erich: *Kaiserin Zita. Legende und Wahrheit*. Wien–München, Amalthea, 1978. 234.

HOLLÓSI GÁBOR

A JOGFOLYTONOSSÁG ÉS AZ ÁLLAMFORMA KÉRDÉSE: A KÖZJOGI PROVIZÓRIUM IDŐSZAKA ÉS AZ 1946. ÉVI KISALKOTMÁNY

SZABADDÁ VÁLT-E A KIRÁLYVÁLASZTÁS? KÖZJOGI VITÁK A HABSBURGOK MAGYAR TRÓNHOZ VALÓ JOGÁRÓL A „NAGY HÁBORÚ” UTÁN

Az első világháborút követően Magyarországon két „forradalom” zajlott le, egy „polgári” 1918-ban és egy „kommunista” 1919-ben. A közjogi kontinuitás ekkor a magyar állam történetében nem először szakadt meg: jól ismert például az 1849 és 1867 közötti időszak átmeneti jellege. A ’10-es évek végének eseményei azonban minden korábbit felülmúló változást hoztak: ekkortól már soha többé nem állt helyre a Habsburg-ház magyar trónhoz való joga. A háborúban győztes antanthatalmak is kijelentették, hogy nem fognak elismerni a Habsburg-ház részéről semmiféle restaurációs törekvést. Így a magyar közjogban az ideiglenes állapot – provizórium – évtizedekre köszöntött be, írásunk első részében ennek jogi eredőit vázoljuk fel.

A Szent Korona-tan és a Pragmatica Sanctio kérdése

Ami a magyar történeti alkotmányt illeti, annak két vonatkozását kell a háború utáni helyzetben irányadónak tekinteni. Az egyik a Szent Korona-tan, a másik pedig a Pragmatica Sanctio, melyet még a rendi Magyarország idején foglaltak törvénybe, 1723-ban.¹

A Szent Korona-tannak akként foglalható össze a lényege, hogy az állam két fő személyi összetevője – a király és a nemzet – együtt a „Szent Korona egész teste”. A legfőbb államhatalom a Szent Korona egész testét illeti meg. Ebből következik egyrészt az, hogy a korona jogán a nemzet tagjai is részt vesznek az államhatalom gyakorlásában, másrészt hogy a király a hatalmát nem a saját jogán, hanem a korona jogán bírja. A koronázás nálunk tehát nem formális, hanem közjogi aktus volt: a ko-

¹ 1723. évi II. törvénycikk Ő császári és királyi legszentségesebb felsége fölséges osztrák háza nőágának Magyarország szent koronájában s a régtől fogva hozzákapcsolt részekben való folytonos királyi örökösödéséről. – <https://net.jogtar.hu>

ronázással szállt át a királyi hatalom a királyra a koronáról.² A tannak tehát a hatalommegosztás a lényegi eleme, mely Magyarországon egyeduralkodó királyt, despotát nem ismer el.

A Pragmatica Sanctiot – mint említettük – 1723-ban cikkelyezték be, legfőbb rendelkezése III. Károly (1711–1740) leszármazói – illetve bizonyos oldalágak – részére a leányági öröklést is lehetővé tette. Bár tételeken nem volt benne, belőle az örökös tartományok – azaz a Habsburg-dinasztia osztrák tartományai: Ausztria, Karintia, Krajna, Stájerország, Tirol és Vorarlberg – és Magyarország közötti védelmi közösséget is levezettek.³ (Ne feledjük, hogy a török kiűzése óta ekkor még alig negyedszázad telt el, illetve hogy II. Musztafa és I. Lipót a karlócai békét 1699-ben csak 25 évre kötötte meg.) A védelmi közösségnek az örökös tartományok és Magyarország együttbirtoklása volt a feltétele.

A védelmi közösség és az együttbirtoklás fogalma jelentős hangsúlyt kapott a XIX. századi magyar közjogban. Az 1867. évi kiegyezésben⁴ megállapított „közös ügyek”-et (külső, hadügyi és az ezeket fedező pénzügy) a védelmi közösségből vezették le. Deák Ferenc az *Adalék a magyar közjoghoz* című munkájában⁵ (1865) arra az álláspontra helyezkedett, hogy az együttbirtoklás mind az osztrák császári, mind a magyar királyi trónra formálható igény feltétele. Mindebből mégsem vonható le egyértelmű következtetés arra, hogy az együttbirtoklás megszűnése esetén hogyan alakul a Pragmatica Sanctio hatálya. Maga a törvénycikk ugyanis nem tartalmazott rendelkezést erre vonatkozóan. A kérdést azonban az 1918. év eseményei megkerülhetetlenné tették, mivel Ausztriában november 12-én kikiáltotta a köztársaságot az ideiglenes nemzetgyűlés.

Kinek kellett volna bizonyítani?

Királykérdésben a magyar elit kettészakadt: a „legitimisták” Habsburg-pártiak voltak, a „szabad királyválasztók” viszont ősi jogon nemzeti királyt választottak volna.

² TOMCSÁNYI Móric: *Magyarország közjoga*. Budapest, Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, 1942. (a továbbiakban: TOMCSÁNYI, 1942.) 282.

³ Erre vonatkozóan az 1923. évi II. törvénycikk 1. §-ának vége tartalmaz utalást: „[...] valamint az ország magánpolgárainak örök biztosságára, kiterjesztette, hogy bármely jövő időben minden külföldi s belső zavaroktól s veszélyektől megóva legyen, és áldástadó folytonos nyugalomban és a lelkek őszinte egységében, minden külső erőszak ellenében is legszerencsésebben fennmaradjon”.

⁴ 1867. évi XII. törvénycikk a magyar korona országai és az Ő Felsége uralkodása alatt álló többi országok között fenforgó közös érdekű viszonyokról, s ezek elintézésének módjáról. – <https://net.jogtar.hu>

⁵ DEÁK Ferenc: *Adalék a magyar közjoghoz*. Pfeifer Ferdinánd, 1865. Reprint: Budapest, Közgazdasági és Jog, 1987.

Csakhoggy IV. Károly (1916–1918) jogszerűen megkoronázott király volt,⁶ úgy is fogalmazhatnánk, hogy „birtokon belül” volt, tehát a jogi vélelem mellette szólt. Így a szabad királyválasztóknak kellett volna bizonyítaniuk azt, hogy a trónhoz még sincs joga. Mivel jól érzékelhetők voltak ennek az ellentmondásai, a szabad királyválasztók igyekeztek a bizonyítási tehertől szabadulni. Kmety Károly közjogász⁷ az érvelését arra alapozta, hogy a nemzet szuverenitásából eredő ősi jog a szabad királyválasztás joga, mellyel szemben csak ideiglenes megszorításnak tekinthető az öröklés beiktatása.⁸ (Megjegyezzük, hogy fiágon az elsőszülött öröklési rendet a magyar közjogba egy 1687-ben – I. Lipót uralkodása idején – keletkezett törvénycikk iktatta be.)⁹ Kmety szerint tehát a legitimistáknak kell bizonyítaniuk azt, hogy az ideiglenesség még mindig fennáll, azaz a Pragmatica Sanctio hatályban van. Nézetei nem voltak tarthatóak. Ugyanis a magyar történelemben nagyjából csak a XV. századra igaz, hogy a választás elve az öröklést háttérbe szorítja. Ha viszont az elsőbbség az öröklés elvét illeti, akkor ezen az alapon IV. Károly és férfiági leszármazói – elsősorban Ottó főherceg – magyar trónhoz való jogát nem lehet kétségbe vonni. Mindehhez még hozzá kell tenni, hogy meglehetősen furcsa lett volna a jog működése szempontjából is, ha a birtokon belül lévő félnek – azaz IV. Károlynak és támogatóinak – kell bizonyítani. Szabó István, témánk jeles szakértője szellemes hasonlatával élve ez épp olyan helyzet lenne, mintha ma munkáltatói felmondás esetén a felmondás jogtalanságának bizonyítása a munkavállaló kötelessége lenne.¹⁰

Virtuális és aktuális jogok

Mivel a választás elvének elsőbbségét nem sikerült megfelelően alátámasztani – így a bizonyítás terhét a legitimistákra „áttolni” –, két dolgot kellett (volna) a szabad királyválasztóknak bebizonyítaniuk ahhoz, hogy királyt tudjanak választani. Egyrészt, hogy a Pragmatica Sanctio hatályát veszítette, a jövőben tehát a magyar trónt

⁶ MACZÓ Ferenc: *Az utolsó magyar királykoronázás. IV. Károly és Zita királyné koronázási ünnepsége Budapesten 1916 végén*. Budapest, MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont, 2016.

⁷ Kmety Károly (Hódmezővásárhely, 1863. február 17. – Budapest, 1929. január 5.) 1896-tól haláláig a budapesti jogi kar közgazgatási jog és közjog professzora volt.

⁸ KMETY Károly: Véleményem a királykérdésben. *Jogtudományi Közlöny*, 1921/1–2. (a továbbiakban: KMETY, 1921.) 11.

⁹ 1687. évi II. törvénycikk a mostani császári és királyi szent felség fenséges finemű örököseinek elsőszülötteit Magyarország s az ahhoz csatolt részek természetes és örökös királyainak nyilvánítja. – <https://net.jogtar.hu>

¹⁰ SZABÓ István: Az Osztrák–Magyar Monarchia megszűnésének közjogi hatásai. A Pragmatica Sanctio utóélete. (a továbbiakban: SZABÓ, 2018.) In: *A kettős monarchia – Die Doppelmonarchie*. Szerk. MÁTHÉ Gábor – MENYHÁRD Attila – MEZEY Barna. Budapest, ELTE Állam- és Jogtudományi Kar, 2018. 303–325.

nem igényelheti a Habsburg-ház egyetlen tagja sem (jövőbeni, „virtuális” jog). Másrészt, hogy nem jogosult a magyar trónra a már megkoronázott király, IV. Károly sem („aktuális” jog).

A virtuális jogot történeti érv alapján támadták a szabad királyválasztók, nevezetesen, hogy a Pragmatica Sanctio magyarországi becikkelyezésének fő indoka az együttes védelem volt. Kmety érvelése szerint ha a közös védelmet a dinasztia többé nem tudja biztosítani, az bontó feltétel a trónigényre is.¹¹

Ezzel szemben a legitimisták úgy látták, hogy ha Ausztriában forradalom tör ki – melyről Magyarországon nem tehetnek – és a császárt a trónjáról letaszítják, előállna az a helyzet, hogy uralkodó nélkül marad Magyarország. Tehát a magyar trónöröklési rend az osztrák közjog függvénye nem lehet. Tomcsányi Móric közjogász¹² leszögezte: ha az együttbirtoklás a kötelezett fél akaratán kívüli okból teljesíthetetlen, az a teljes jogviszonyt még nem szünteti meg. Ráadásul a Pragmatica Sanctio is úgy rendelkezett, hogy „S a király választására és koronázására nézve a karok és rendek ősi és régi, helybenhagyott s bevett szokását és előjogát oly értelemben tartják fenn, hogy annak csakis az említett nőág teljes kihalása után legyen helye.”¹³

Az aktuális jog kapcsán a szabad királyválasztók szintén a közös védelembe kapaszkodtak bele, melynek biztosítása – álláspontjuk szerint – nemcsak a trón elnyerésének a feltétele, hanem annak az egész uralkodás alatt folyamatosnak kell lennie. A legitimisták szemében ez jogeljátszási elméletnek felelt meg, pont olyanak, mint amikor az 1848/49-es szabadságharc után Magyarország alkotmányát arra hivatkozva tették félre, hogy a magyarok eljátszották alkotmányos jogaitak cselekedetükkel.

A szabad királyválasztók arra is hivatkoztak, hogy IV. Károly 1918 októberében az országot elhagyta. Abban a súlyos válsághelyzetben, mely a forradalmakhoz és a területi széteséshez vezetett. Ezt az országgyűlés értelmezheti lemondásként. A legitimisták ellenben azzal érveltek, hogy a király közjogi értelemben felelőtlen. (E „felelőtlenség” azt jelenti, hogy a király ellen sem bünvádi eljárást, sem polgári pert nem lehetett indítani. Intézkedéséért a felelősséget a „felelős minisztérium” – kormány – egyik tagja vállalta át ellenjegyzésével.) Továbbá a legitimisták mellett szólt a Szent Korona-tan is, mely szerint a nemzet és a király együtt gyakorolja az államhatalmat, így abból a királyt a magyar országgyűlés egyoldalúan nem rekesztheti ki.

¹¹ KMETY, 1921. 11.

¹² Tomcsányi Móric (Temesvár, 1878. március 21. – Budapest, 1951. június 12.) 1922 és 1945 között a budapesti jogi kar közjog és közigazgatási jog professzora, 1943-tól a Magyar Tudományos Akadémia rendes tagja.

¹³ 1723. évi II. törvénycikk, 11. §.

Végül, a szabad királyválasztók úgy vélték, hogy IV. Károly 1918. november 13-án kelt eckartsauai nyilatkozata felfogható trónról való lemondásként. (Meggjegyezzük, hogy csak úgy szólnak benne a hivatkozott sorok, hogy „minden részvételtől az államügyek vitelében lemondok”). A legitimisták formailag érvénytelennek tekintették e nyilatkozatot, egyrészt mert az miniszteri ellenjegyzést nem tartalmazott, másrészt mert 1867 óta törvény mondta ki, hogy a király lemondását el kell fogadnia az országgyűlésnek is, egyébként nem lehet érvényesnek tekinteni.

Az utolsó trónfosztás

A szabad királyválasztóknak volt egy mérsékeltbb szárnya is, mely a nemzeti királyválasztást nem a Pragmatica Sanctio érvénytelenségére kívánta alapozni. Polner Ödön közjogásznak¹⁴ az volt a nézete, hogy a Pragmatica Sanctiót előbb hatályon kívül kell helyeznie a nemzetgyűlésnek, hogy aztán sor kerülhessen valamilyen módon IV. Károly aktuális jogának a megszüntetésére.¹⁵ Ezt követően lehetséges lesz, hogy a nemzetgyűlés új trónöröklési rendet állapítson meg.

A IV. Károly uralkodói jogainak és a Habsburg-ház trónörökösödésének megszüntetéséről szóló 1921. évi törvénycikk¹⁶ – mely az 1620., 1707. és 1849. évi trónfosztások sorában a negyedik – jórészt ezt a gondolatmenetet tükrözi. Közjogi szempontból azonban jócskán vetett fel problémákat ez a „megoldás” is.

Az 1867. évi kiegyezést becikkelyező törvény a Pragmatica Sanctiót nem egyszerű törvényként kezelte, hanem olyan szerződésnek, amely az uralkodóház és Magyarország között jött létre.¹⁷ Egyes tudósok úgy vélték, hogy nem is az uralkodóház, hanem az örökös tartományok és Magyarország között jött létre védelmi közöség céljából a szerződés. Ám ha a Pragmatica Sanctio szerződés – amit egykor „csak”

¹⁴ Polner Ödön (Békéscsaba, 1865. március 15. – Szeged, 1961. február 7.) 1914-től a pozsonyi egyetem, majd 1923-tól 1935-ig a szegedi jogi kar professzora, 1930-tól a Magyar Tudományos Akadémia rendes tagja.

¹⁵ POLNER Ödön: A trón megüresedésének és betöltésének kérdéséhez. *Magyar Jogi Szemle*, 1920/4. 197.

¹⁶ 1921. évi XLVII. törvénycikk IV. Károly Ő Felsége uralkodói jogainak és a Habsburg Ház trónörökösödésének megszüntetéséről. – <https://net.jogtar.hu>

¹⁷ „Ez okból Magyarország főrendei és képviselői nem mulaszthaták el gondoskodni oly módokról, amelyek lehetővé tegyék, hogy azon alapszerződés, a mely az 1723. évi I., II. és III.-dik törvénycikkek által a felséges uralkodóház és Magyarország közt létre jött...” 1867. évi XII. törvénycikk a magyar korona országai és az Ő Felsége uralkodása alatt álló többi országok között fenforgó közös érdekű viszonyokról, s ezek elintézésének módjáról, Preambulum [(4)]. – Viszont az Ő cs. és kir. fensége ausztria-estei Ferenc Ferdinánd főherceg úrnak chotkowai és wognini Chotek Zsófia Mária Josefina Albina grófnővel kötött házassága alkalmából kiadott nyilatkozata becikkelyezéséről szóló 1900. évi XXIV. törvénycikk a Pragmatica Sanctiót törvényként kezeli. Ld. [(1)]. – <https://net.jogtar.hu>

becikkelyeztek a magyar törvények közé –, akkor azt nem helyezheti egyoldalúan hatályon kívül a nemzetgyűlés.

További problémát jelentett, hogy a törvényesen megkoronázott király trónfosztása a történeti alkotmányt sértette. A Szent Korona-tan ugyanis a trónfosztást nem ismerte. Ebből kifolyólag nemcsak az 1921. évi, hanem minden korábbi trónfosztás is érvénytelen. Végül kérdésként merült fel az is, hogy közjogi provizórium idején a trónbetöltés rendjét egyáltalán lehet-e módosítani, illetve hogy a kormányzó jogosult-e trónbetöltési törvényt kihirdetni.

A két háború közötti Magyarország ugyanis megmaradt a királyság államformája mellett, az 1920. évi I. törvénycikk értelmében az államfői teendőket kormányzó – Horthy Miklós – látta el „ideiglenesen”. (Megjegyezzük, hogy a kormányzói intézmény nem volt ismeretlen a magyar történeti alkotmányban: például Hunyadi János volt kormányzó 1446 és 1453 között, csaknem fél évezreddel korábban.)¹⁸ Az első világháború után a magyar történeti alkotmány azonban soha többé nem állt helyre, ekkortól – paradox módon – király helyett kormányzó, 1926-ig pedig országgyűlés helyett felsőház nélküli, egykamarás nemzetgyűlés volt a Szent Korona egész – vagy inkább már csonka – teste. Ha elmélyülünk a trianoni időszakot övező magyar közjogban, akkor meg merjük kockáztatni a kijelentést, hogy a legitimisták táborába mi is beállhattunk volna. Történeti alkotmányunk ugyanis minden kétséget kizárólag IV. Károlyt támogatta. Más kérdés, hogy abban az időszakban a közjogi kontinuitás fenntartásának már nem volt politikai realitása. Jelzi ezt, hogy 1921-ben a kisantant – Jugoszlávia, Románia és Csehszlovákia szövetsége – IV. Károly visszatérése esete Magyarországot háborúval fenyegette. Az 1921. évi trónfosztás tehát erős külpolitikai nyomásra történt meg.

A „MAGYAR KIRÁLYI KÖZTÁRSASÁG”. KÖZJOGI POLÉMIAK HORTHY KORMÁNYZÓI JOGKÖRÉNEK KITERJESZTÉSE KAPCSÁN

Az 1920. évi I. törvénycikkkel Magyarország visszatért a királysághoz, úgy, hogy e jogszabály az ország élére ideiglenes jelleggel kormányzót állított. Horthy Miklós személyét elfogadták a legitimisták is, mert remélték, hogy Ferenc József egykori szárnysegédje a Habsburgok visszatérését elő fogja segíteni. Az országra nehezedő külpolitikai nyomás miatt azonban 1921-ben a nemzetgyűlésnek a Habsburg-ház trónfosztását ki kellett mondania. Így Horthy államfősége állandóvá vált: király nél-

¹⁸ Ld. ehhez HOLLÓSI Gábor: A történelmi emlékezet az 1920. évi I. törvénycikk indokolásában. *Jogtörténeti Szemle*, 2019/1. 40–45.

küli királyság lett Magyarország. Az alábbiakban azt a kérdést járjuk körbe, hogy összeegyeztethető volt-e a történeti alkotmánnyal – különösen a Szent Korona-tannal – a kormányzói jogkör kiterjesztése, illetve hogy a kormányzói jogkörök menyiben tekinthetők a köztársasági államformába való átmenetnek.

A kormányzói jogkörök

A kormányzó által gyakorolt királyi hatalom a királyival nem volt azonos, bár a fokozatos jogkiterjesztés révén egyre közelített ahhoz. A kormányzói jogkör első, legszigorúbb megfogalmazása szerint¹⁹ a kormányzót – ellentétben a királlyal – az alkotmány vagy a törvények megszegése esetén a nemzetgyűlés által felelősségre lehetett vonni. A kormányzót nem illette meg a törvények szentesítésének királyi joga sem, azokat csak kihirdetési záradékkal és aláírásával láthatta el. A megszavazott törvényt is csak egy ízben küldhette vissza megfontolásra, s ha a nemzetgyűlés nem változtatott rajta, ki kellett hirdetnie eredeti formájában. A királyi abszolút vétőjog (szentesítés megtagadása) helyett tehát csak relatív vétőjoggal rendelkezett. A kormányzó a nemzetgyűlést nem napolhatta el, illetve azt csak tartósan munkaképtelenné válása esetén oszthatta fel. Szerződéseket külső hatalmakkal kizárólag nemzetgyűlési hozzájárulással köthetett, a hozzájárulásnak hadüzenet vagy békekötés esetén előzetesen kellett megtörténnie. A kormányzó – szemben a királlyal – sem nemességet, sem általános kegyelmet nem adhatott, és nem gyakorolhatta a főkegyúri jogot. (A főkegyúri jog a királynak a katolikus főpapi székek betöltéséhez fűződő joga volt.) A jogok „kiosztásának” elve tehát akként fogalmazható meg, hogy a kormányzó a király személyéhez fűződő felségjogokat ne, vagy ha azok valamelyike az állam működése szempontjából elengedhetetlen, abból csak a minimumot nyerve el. Korlátok közé szorított jogkörének kiterjesztését Horthy természetesen már 1920-ban kérte,²⁰ a jogkiterjesztés azonban csak fokozatosan, hosszabb idő alatt valósult meg, és csak részben.

Közjogászok a kormányzói jogkör kiterjesztése ellen

Elvi szempontból mindenekelőtt az okozta a problémát, hogy több jogtudós is úgy látta, hogy a kormányzói jogkör kiterjesztése a provizórikus közjogi helyzetre nézve nem jelent semmiféle megoldást. Bölöny József²¹ szerint átmeneti időkre nem lehet

¹⁹ 1920. évi I. törvénycikk az alkotmányosság helyreállításáról és az állami főhatalom gyakorlásának ideiglenes rendezéséről.

²⁰ KARDOS József: A közjog–politikai vita a kormányzói jogkör kiterjesztéséről az 1930-as évek második felében. In: *Az állami és jogintézmények változásai a XX. század első felében Magyarországon*. Szerk. CSIZMADIA Andor és mások: Budapest, ELTE, 1983. 61.

²¹ Bölöny József (Kismarton, 1903. május 26. – Budapest, 1990. augusztus 21.) ügyvéd, egyetemi magántanár. A pécsi egyetemen a „Mentelmi jog” című munkájával 1937-ben habilitált.

tartósan berendezkedni, az interregnumot – a két uralkodó közötti átmeneti időszakot – nem lehet intézményesíteni és az ideiglenességet véglegesíteni.²² Egyed István²³ is úgy gondolta, hogy az ideiglenességet csak azzal lehet megszüntetni, ha ismét király veszi át az államfői hatalmat.²⁴

Nézeteinek alátámasztására mindkét szerző a Szent Korona-tant használta, mely álláspontjuk szerint kizárja, hogy a kormányzó a teljes királyi jogkört megkaphassa. Bölöny kifejtette: „...Szent István koronája nem múzeumi ékszer és soha nem is fog azzá válni, a teljes királyi hatalom csak a koronás királyt illeti meg...”²⁵ (Érdemes eltűnődni, hogy napjainkban a Szent Korona újból közjogi tényező-e, vagy az Országházban való elhelyezése dacára is csak „múzeumi ékszer”.) Az volt a véleménye Egyednek is, hogy a kormányzónak a törvényszentelési jogot nem szabad megadni, mivel ez a jog csak a megkoronázás által ruházódik a királyra a Szent Korona-tan szerint.

A kormányzói jogkör kiterjesztése ellen szóltak azok a jelenségek is, melyeket a Német Birodalomban Hitler kancellárrá válását követően lehetett tapasztalni. Aggodalmát – többek között – Ferdinandy László²⁶ úgy fogalmazta meg, hogy „...ha a kormányzói méltóságot felelőtlennek, megbízásának időtartamát sem korlátoznák, előállna az a helyzet, hogy egy ma még ismeretlen kormányzó törvény- és alkotmányellenes országlása esetén is elmozdíthatatlan lenne.”²⁷ Egy ilyen kormányzótól pedig a nemzet csak forradalmi úton szabadulhatna meg. A parancsuralmi törekvések előtérbe kerülésétől félt Egyed is, ezért úgy vélte, hogy a lényeges közjogi változtatásoknak az ideje még nincs itt.

Végül Ferdinandy helytelenítette, hogy a kormányzónak utódajánlási joga is legyen. Leszögezte: a nemzet szuverén joga az államfői méltóság betöltése – ez a magyar közjog alapvető tétele. Az utódajánlási jog megadása tehát az ősi alkotmányt sértené meg.²⁸

²² Bölöny József: Vita a kormányzói jogköréről. Az ország útja, 1937. június. (a továbbiakban: Bölöny, 1937.) In: *A magyar közjog időszerű kérdései*, I. kötet. Szerk. Uő. Budapest, Gergely, 1941. 293.

²³ Egyed István (Budapest, 1886. július 11. – Budapest, 1966. július 14.) bíró, egyetemi tanár. 1928-tól nyugdíjazásáig a József Nádor Műszaki és Gazdaságtudományi Egyetem közigazgatási jog professzora volt.

²⁴ Egyed István: A kormányzói intézmény. *Magyar Szemle*, 1937/1. 22.

²⁵ Bölöny, 1937. 299.

²⁶ Ferdinandy László (1895. október 17. – 1973. május 4.) budapesti ügyvéd, Ferdinandy Gejza akadémikus, egyetemi tanár fia.

²⁷ Ferdinandy László: A jogkörkiterjesztés hibái. *Nemzeti Újság*, 1937. június 12., 1–2.

²⁸ Uo.

Közjogászok a kormányzó teljes királyi jogkörrel való felruházása mellett

A közjogászok másik része – Bölönyvel, Egyeddel és Ferdinandyval szemben – a kormányzói jogkör kiterjesztésének szükségszerűsége mellett sorakozott fel. Érvelésükben érdekes, hogy a Szent Korona-tanra való hivatkozás náluk is központi helyet foglal el.

Nem „mellőzhető alkotmányossági formaképletünk” a Szent Korona-tan, állította Szontagh Vilmos,²⁹ aki szerint a király helyetteséül rendelt államszervnek teljes értékű helyettesnek kell lennie, tehát a kormányzónak meg kell kapnia a teljes királyi hatalmat.³⁰ Csekey István³¹ is arra a következtetésre jutott, hogy a „királyi jogkört azonosítani kell a kormányzói jogkörrel, ez a szentkorona-tanból folyó elvi álláspont”. Tehát a kormányzónak a törvényszentesítés és a nemességadományozás jogát meg kell adni, rögzíteni kell, hogy nem lehet felelősségre vonni, illetve a főkegyúri jog gyakorlására is fel kell jogosítani. (Elgondolkodtató lehet, hogy Csekey még a főkegyúri jogot is biztosította volna a református kormányzó részére.) Igen figyelemreméltó azonban Csekeynek az a mondata, mely szerint „Az az államforma ugyanis, amelyben még ma is vergődünk [...] tartalmában királyság felé törekvő, de a köztársaság formáival erőlyesen szakítani nem tudó államforma”. Vegyük észre, hogy Csekey „köztársaság formáit” emleget a Horthy-rendszerrel³² összefüggésben! A kormányzói jogkör kiterjesztésének Szent Korona-tannal való indoklásában ott látjuk a problémát, hogy ilyen alapon a jogbővítés kizárólag úgy lett volna lehetséges, ha Horthy fejére helyezik a koronát. Logikailag tehát elfogadhatóbbnak tűnnek azok a nézetek, melyek e tekintetben a Szent Korona-tanon túllépnek. Ottlik László³³ fej-

²⁹ Szontagh Vilmos (Cselnek, 1885. december 12. – Debrecen, 1962. február 5.) 1925-től a miskolci jogakadémia tanára, 1940-től debreceni jogi kar közigazgatás- és pénzügyi jog professzora. Ld. HOLLÓSI Gábor: *A debreceni Jog- és Államtudományi Kar története*. Debrecen, Szerző, 2007. 79–88.

³⁰ SZONTAGH Vilmos: *A Szent Korona tana és a kormányzói jogkör: alkotmánypolitikai tanulmány*. Miskolc, Ludvig, 1937. 9.

³¹ Csekey István (Szolnok, 1889. február 2. – Pécs, 1963. augusztus 17.) 1921-től a kecskeméti jogakadémián oktatott elsősorban közigazgatási jogot, majd az észtországi Tartuban lett egyetemi tanár 1923-tól. 1931-től a szegedi, 1940-től a visszatért kolozsvári, 1945-től 1946-ig újra a szegedi jogi karon tanított. Pályafutását 1951-ben a pécsi jogi kar professzoraként fejezte be.

³² Bár történeti nézőpontból a „Horthy-korszak” használata kétségekívül indokoltabb, közjogi szempontból mégis a „rendszer” kifejezést használjuk, mivel a „korszaknak” az 1920. évi I. törvénycikk és módosításai nyomán lényegében saját „alkotmánya” van. Mindez Horthy Miklós személyének történeti megítélését természetesen nem befolyásolja.

³³ Ottlik László (Budapest, 1895. október 17. – Budapest, 1945. január) egyetemi tanár. A Pázmány Péter Tudományegyetemen államtudományi (1922), majd bölcsészdoktori oklevelet szerzett (1924), később magántanárrá habilitálták társadalomtan (szociológia) tárgykörben (1927). 1922 és 1940 között a Kecskeméti Református Jogakadémián jog- és állambölcséletet oktatott, 1941 és 1944 között a kolozsvári Ferenc József Tudományegyetem politikaprofesszora volt. A front előrehalad-

tette ki: az, hogy a királyi jogosítványok igénye egyáltalán felmerült, a Szent Koronatanon nevelkedett közvélemény miatt adódik. Úgy vélte, hogy a kormányzói jogkör kiterjesztése az egyébként is meglévő hatalom törvényes kimondása lenne. (Egy példa erre: a törvény aláírása vagy szentesítése között lényeges különbség nincsen.) Ottlik tehát azzal indokolta a teljes jogkör megadását, hogy „a valóságban a magyar államfő ma is épp oly csorbítatlan birtokosa a politikai főhatalomnak, mint a király”. Ebből folyó következtése jól hangzó, de némileg zavaros: a teljes jogkör megadásával „[...] elérhetjük azt, hogy helyreállítjuk a monarchiát, de nem állítjuk helyre a királyságot.”

A jogkiterjesztés eredményei

Említettük, hogy a kormányzói jogkört lépésekben terjesztették ki: az 1920.,³⁴ az 1933.³⁵ és az 1937. évi³⁶ módosításokat követően 1942-ben³⁷ legvégül felállították a kormányzó-helyettesi intézményt is. A módosítások közül az 1937. évi volt a leglényegesebb, mely egybekötve a felsőház jogkörének növelésével és a választójog reformjával (titkos szavazás teljes körű bevezetése) egy alkotmányjogi „reformcso-magba” illeszkedett.³⁸ Elsősorban azokkal a jogkörökkel foglalkozunk lejjebb, melyeket a kormányzó sohasem kapott meg.

Ilyen volt a törvényt szentesítés joga, mivel a „Szent Korona tanában meglevő jogok szerint a magyar király csak a koronázással válik a szuverén törvényhozó hatalom részesévé” – szögezte le a törvény indokolása.³⁹ A kormányzónak a nemességadományozás jogát sem adták meg, mert ezt a jogot ugyancsak a Szent Koronával történő megkoronázáskor ruházza a királyra a nemzet. (A nemesség adományozásának a korban már nem is volt akkora jelentősége, mint korábban. E jog „pótlásaként” létrejött a Vitézi Rend⁴⁰ mint a Horthy-korszak „nemessége”.) Végül a kormányzó sohasem kapott főkegyúri jogot, az erről való rendelkezésre – rögzítette az indoko-

tával családjával együtt elköltözött Budapestre, Buda ostromának idején otthonából eltávozott, további sorsa ismeretlen.

³⁴ 1920. évi XVII. törvénycikk az alkotmányosság helyreállításáról és az állami főhatalom gyakorlásának ideiglenes rendezéséről szóló 1920. évi I. törvénycikk 13. §-ának módosításáról.

³⁵ 1933. évi XXIII. törvénycikk az alkotmányosság helyreállításáról és az állami főhatalom ideiglenes rendezéséről szóló 1920: I. tc. 13. §-ának újabb módosításáról.

³⁶ 1937. évi XIX. törvénycikk a kormányzói jogkör kiterjesztéséről és a kormányzóválasztásról.

³⁷ 1942. évi II. törvénycikk a kormányzóhelyettesről.

³⁸ Ld. ehhez HOLLÓSI Gábor: Az 1937. évi választójogi novella. *Századok*, 2016/6. 1483–1512.

³⁹ *Képviselőházi irományok*, 1935–1940. VII. kötet. 672.

⁴⁰ Horthy Miklós kormányzó kezdeményezésére gróf Teleki Pál miniszterelnök 6.650/1920. VIII. 10. sz. rendeletével hozta létre a Vitézi Rendet (1920. augusztus 10. – 1945. február 23.; 1991. január 30. –). A rendről bővebben ld. FEKETE Ferenc: *A Vitézi Rend története*. Szeged, HK Hermanos, 2011. – KEREPESZKI Róbert: *A Vitézi Rend 1920–1945*. Máriabesnyő, Attraktor, 2013.

lás – csak a katolikus egyházi főhatalommal (pápával) történő egyeztetés után kerülhet sor.

Csak rövid kitérőként és érdekességként említjük meg, hogy a kormányzó a számára megadott utódajánlási jog keretében ellenjegyzés nélkül lepecsételt borítékban utódjaként három nagykorú magyar állampolgárt jelölhetett. A boríték felbontása és az abban szereplő személyek közül az új kormányzó megválasztása az országgyűlés két házának együttes ülésén történt volna. E rendelkezés azonban a történelem viharai közepette teljes egészében papíron maradt.

A kormányzói tiszt megüresedése és az új kormányzó megválasztása közötti időszakban az államfői jogkört úgynevezett kollegiális államfő, Országtanács gyakorolta volna. Az Országtanácsot a miniszterelnök, az országgyűlés két házának az elnöke, a hercegprímás, a Kúria és a Közigazgatási Bíróság elnöke, valamint a honvéd vezérkar főnöke alkotta. Bár működésére szintén nem került sor a gyakorlatban, Mindszenty József esztergomi érsek háború utáni meghurcoltatásával a hercegprímás e közjogi funkciója szoros összefüggésben van.

Útban a köztársaság felé

A kormányzói jogkör kiterjesztésének eredményét illetően a közjogászoknak szintén megoszlott a véleménye. Fridli Lajos az 1937. évi módosítással az ügyet lényegében befejezettnek vélte: „E bővítésekkel [...] a kormányzói jogkör kérdése elintéztnek és lezártnak tekinthető – a főkegyúri jog kérdésének kivételével”.⁴¹ Mások a kormányzói jogkör további bővítését szerették volna, és e tekintetben rendkívül figyelemre méltó Téglássy András álláspontja, akinél érdekes vonatkozásban tűnik fel a Szent Korona-tan.

Téglássy az 1440. évi koronázáshoz hátrált, amikor a Szent Korona helyett „alkalmi” koronával koronázták meg I. Ulászló magyar királyt. (Ugyanis a Szent Koronát ellopatta Luxemburgi Erzsébet, Zsigmond király lánya, hogy három hónapos fiát, V. Utószülött Lászlót királlyá koronáztassa vele.) Ily módon tehát a Szent Koronával való megkoronázás nélkül is nyertek el már királyi jogokat, arra hivatkozva, hogy a hatalom átruházásának a forrása a nemzet akarata, nem pedig a korona. Ezen az alapon viszont a Szent Korona jogait át lehet ruházni a kormányzóra is, miután az – királyi hitlevél kibocsátása helyett – az alkotmányra az esküt leteszi.⁴² Hozzáteszszük, hogy innentől már csak egyetlen logikai lépésre van az 1946. évi I. törvénycikk, hiszen az alkotmányra az esküt akár egy köztársasági elnök is leteheti. Véleményünk

⁴¹ FRIDLI Lajos: *A kormányzói hatalom, különös tekintettel a törvényhozásban való jogkörre*. Budapest, Attila, 1938. 86.

⁴² TÉGLÁSSY András: *Utóhang a kormányzói jogkör kiterjesztésének kérdéséhez*. Szerencs, Farkas E., 1937. 22., 27–29.

szerint tehát Téglássy nem járt rossz úton, bár az a nézete, hogy a Szent Korona-tanban nem a fizikai értelemben vett koronázás a lényeg, számunkra sem elfogadható.

A fentieket erősíti Tomcsányi Móric álláspontja is, aki az 1942-ben kiadott Magyar Közjogában a Szent Korona elpusztulásának az eshetőségét is mérlegeli. Megállapítja, hogy ha esetleg elpusztulna a Szent Korona, akkor a nemzetet illeti meg annak pótlásának a joga. Ugyanígy a nemzet szükség esetén a királyi szervet is pótolhatja.⁴³

Összegzőképpen megállapítható, hogy bár Horthy és Hunyadi János kormányzó-sága között szívesen voltak párhuzamot – például a törvényi indokolás szerint az országgyűlés a jogkiterjesztést követően már azon az alapon nem vonhatta felelőségre a kormányzót, hogy ilyen lehetősége Hunyadi esetében sem volt –, Horthy jogállása sok tekintetben egy köztársasági elnökéhez hasonlított. Például „csak” aláírhatta a törvényeket, a tisztségét nem örökölhette – ami ugyan nem volt határozott időhöz kötve, de azt akkor is őt követően választással töltötték volna be –, továbbá nem volt királyi „felség” sem, hanem „csak” a magyar állampolgárok közül egy, akit az államügyek legfőbb vitelére választottak meg. Erre utal Propper Sándor egykori országgyűlési képviselő szellemes kifejezése – amit felvettünk e fejezet címbe –, mely a Horthy-rendszert „magyar királyi köztársaság”-nak nevezte.⁴⁴

„A MÚLT UTÁN NEMCSAK BETETTÜK AZ AJTÓT, HANEM BE IS FALAZTUK.” AZ 1946. ÉVI KISALKOTMÁNY KÖZJOGI SZEMPONTBÓL

Az 1946. évi alkotmányt⁴⁵ „kisalkotmánynak” is nevezik, megkülönböztetve az 1949-ben helyére lépő „nagy” vagy „buharini”⁴⁶ alkotmánytól,⁴⁷ melyet már szovjet mintára dolgoztak ki. A kisalkotmány jelentősége, hogy a köztársasági államforma deklarálásával az 1918 óta – tehát több mint negyedévszázada – fennálló közjogi provizóriumnak véget vetett. Mindazonáltal az 1946. évi alkotmány számos kérdést is felvet, és nemcsak a keletkezésének körülményeit tekintve. Közjogi szempontból

⁴³ TOMCSÁNYI, 1942. 285.

⁴⁴ Ld. SCHWEITZER Gábor: *A „magyar királyi köztársaságtól” a Magyar Köztársaságig. Közjog- és tudománytörténeti tanulmányok.* Pécs, Publicon, 2017.

⁴⁵ 1946. évi I. törvénycikk Magyarország államformájáról. <http://www.rev.hu/sulinet45/szerviz/dokument/torvenycikk1.htm>

⁴⁶ Nyikolaj Ivanovics Buharin (Moszkva, 1888. október 9. – Moszkva, 1938. március 15.) bolsevik forradalmár, szovjet politikus. Jelentős részt vállalt az 1936. évi szovjet alkotmány kidolgozásában, ezért azt gyakran nevezik buharini alkotmánynak. 1938-ban kivégezték a „csisztká”, azaz a „nagy tisztogatás” sodrában.

⁴⁷ 1949. évi XX. törvény: A Magyar Népköztársaság Alkotmánya. <https://net.jogtar.hu>

a vele kapcsolatos problémák zöme a jogfolytonossággal összefüggésben jelentkezik, azaz, hogy a kisalkotmányt a magyar történeti alkotmányba be lehet-e vagy egyáltalán be kell-e illeszteni, továbbá hogy az „új” köztársasági államformát a magyar hagyományokkal miként lehet, illetve össze kell-e egyeztetni.

A történeti háttér kérdése

Az 1946. évi alkotmány történeti háttérét illetően sokatmondó Mindszenty József hercegprímásnak a miniszterelnökhöz 1946. február 1-jén írt levele, miszerint a törvényjavaslat tárgyalása „[...] idegen [szovjet] megszállás alatt a magyar nép megkérdezése nélkül, a képviselők pártéleti szólásszabadságának korlátozásával folyt le.”⁴⁸ Sokan úgy vélték, hogy alkotmányozásra a választásokon nem is kapott felhatalmazást a nemzetgyűlés. Tehát csak a nép változtathatná meg az alkotmányt, népszavazás útján.⁴⁹

E kérdésről elgondolkodott Moór Gyula,⁵⁰ a korszak jogfilozófusa is, az ő álláspontja szerint azonban a jogszerűséget ezen az alapon nem lehet vitatni. Mert „[...] jogunk sohasem ismert formai különbséget az alkotmány-törvény és a közönséges törvények között. Ebből következik, hogy a törvények alkotására jogosult szerv – a Nemzetgyűlés – az alkotmány megváltoztatására is jogosult. Másik alapelve alkotmányunknak – még a királyságnál is régibb –, hogy minden jog forrása a nemzet. Ezt a nemzeti akaratot a Nemzetgyűlés képviseli.”⁵¹

Ha a formai szempontokat illetően még hitelt érdemlőek is Moór szavai, a kisalkotmányban a direkt politikai hatásokat nem nehéz kimutatni. Gyenge államfői intézményt akartak létrehozni. Ezért az alkotmányból a köztársasági elnöknek az országgyűlés összehívására vonatkozó joga és a legfőbb hadúri jogköre kimaradt, de az országgyűléssel (akkor: nemzetgyűléssel) kapcsolatos egyéb jogai is – például a vétó, a feloszlítás, az elnapolás – erősen korlátozottak voltak. A miniszterelnök és a miniszterek kinevezésében pedig a nemzetgyűlés politikai bizottsága is szerepet kapott, ami kommunista javaslat volt. Később e politikai bizottságból nőtt ki az Elnöki Tanács, melyet 1949-ben a köztársasági elnöki tisztség helyébe léptetett a „nagy” alkotmány. Elgondolkodtató tehát Kukorelli István 2017-ben megjelent

⁴⁸ Közli FÖGLEIN Gizella: *Államforma és államfői jogkör Magyarországon 1944–1949*. Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó, 1993. 196.

⁴⁹ HÁM Tibor: A második Magyar Köztársaság megalakulása 1946. január 31-én. *Hiány*, 1990. július 18. (a továbbiakban: HÁM, 1990.) 18. – Az 1945. évi XI. törvénycikk alapján a nemzetgyűlés állapítja meg Magyarország alkotmányát és államformáját.

⁵⁰ vitéz Moór Gyula (Brassó, 1888. augusztus 11. – Budapest, 1950. február 3.) jogtudós, egyetemi tanár, országgyűlési képviselő. Az MTA ideiglenes elnöke volt 1945 és 1946 között.

⁵¹ HÁM, 1990. 18.

tanulmányának az a mondata, mely szerint „Az 1946. évi I. törvény felkiáltójelként mutatta, hogy – nagyhatalmi kényszerből is – hol tévesztettük el az európai és a nemzeti utat.”⁵²

A köztársasági államforma levezethetősége

A kortársak közül a marxista-leninista szemléletű Beér János⁵³ – a kisalkotmány legelső soraival összhangban – a magyar forradalmi törekvésekre – Martinovics, Táncsics, Petőfi és az 1918/19-es „forradalmak” – vezette vissza a köztársaságot.⁵⁴ Beér ideológiai szempontból sem tartotta kívánatosnak, hogy az új államformát bármilyen módon kapcsolatba hozzák a korábbi, „király nélküli királysággal”.

Voltak azonban olyan jogtudósok is – főleg azok között, akik már a Horthy-korszakban is jelentős tudományos munkásságot fejtettek ki –, akik szerint a kormányzói jogkör és a köztársaság kikiáltása között kapcsolatot lehet teremteni. E nézetek egyik megalapozója volt az 1944-ben elhunyt és elsősorban a nemzetközi jogi munkásságáról elhíresült Faluhelyi Ferenc,⁵⁵ aki egy 1926-ban megjelent munkájában⁵⁶ kifejtette, hogy a kormányzó hatáskörét az 1920. évi I. törvénycikk a királyi hatalom jogkörénél lényegesen szűkebben állapította meg, hiszen a kormányzó voltaképpen csak a végrehajtó hatalom feje lett. Ebből arra a következtetésre jutott, hogy Magyarország államformája „ma ténylegesen a köztársasági államformájú államokéhoz hasonló”.⁵⁷

Csekey István is – aki viszont már megérte a második világháború utáni alkotmányozást – úgy vélte, hogy az 1920. évi I. törvénycikk a kormányzó jogállását „tudatosan és bevallottan” a köztársasági elnök jogállása és hatásköre alapján állapította meg. Szerinte a Habsburg-ház trónfosztásának 1921. évi kimondása után Magyarország államformája „[...] kvázi monarchia lett, jogilag monarchia, politikaileg ellenben köztársaság, amelyet a népnyelv »magyar királyi köztársaság« névvel

⁵² KUKORELLI István: Az 1946. évi I. törvény közigazgatási jelentősége és az alkotmányos jogfolytonosság. *Acta Humana*, 2017/1. (a továbbiakban: KUKORELLI, 2017.) 25.

⁵³ Beér János (Teschen, Szilézia, 1905. február 17. – Budapest, 1966. február 22.) jogtudós, egyetemi tanár. A Magyar Kommunista Pártba 1945-ben lépett be, 1948-tól a budapesti egyetem jogi karán az államjogi tanszéket vezette.

⁵⁴ BEÉR János: *A Magyar Köztársaság alkotmánya*. Budapest, Szakszervezeti Tanács Országos Titkársága, é. n. [1948]. 1–27.

⁵⁵ Faluhelyi Ferenc (Nagyvárad, 1886. október 29. – Pécs, 1944. december 24.) jogtudós, egyetemi tanár. 1914-től a pécsi püspöki joglíceumban politikát, magyar közjogot, nemzetközi jogot és jogbölcsest tanított, 1922-től haláláig a pécsi tudományegyetem jogi karának nemzetközi jogász professzora volt.

⁵⁶ FALUHELYI Ferenc: *Magyarország közigazgatása*, II. kötet. Pécs, Karl, 1926.

⁵⁷ Uo. 6.

emlegetett.”⁵⁸ (Megjegyezzük, hogy az „új” korszakhoz igazított pálfordulása volt ez Csekeynek, aki korábban még a monarchikus államforma mellett érvelt, miszerint a kormányzó jogállása „körülbelül” a koronázatlan király jogállásának felel meg.) Igen figyelemreméltó azonban Csekeynek az a nézete – mely már a következő kérdéskörre vezet át minket –, hogy az államformával kapcsolatos problémák nem a második világháború után kialakult helyzetből, hanem 1918 időszakából erednek. „Bármennyire szeretjük is alkotmányunkat ősi, sőt ezeréves alkotmánynak nevezni – írta –, vitathatatlan, hogy jóformán csak az volt benne ezeréves, ami az utolsó 25 évben pusztán elvben volt meg benne: a királyság.”⁵⁹ Csekey tehát úgy látta, hogy a magyar alkotmány az 1918-as „polgári forradalom” után került válságba, mert elvileg hű maradt a monarchikus államformához, ám lényegileg köztársaságot létesített a királykérdés megoldatlansága.

Egy „új alkotmány csonka kartája”

Ha a kisalkotmányt a magyar történeti alkotmányba megkísérelnénk beilleszteni, annak mindenekelőtt a jogforrási jellegét kell(ene) tisztázni. (Csak érdekességként említjük meg, hogy egyes, egyértelműen a magyar történeti alkotmányhoz tartozó joganyagunk kapcsán is felmerül a jogforrási jelleg kérdése. Például a Pragmatica Sanctionál is abban az értelemben, hogy az törvénynek vagy szerződésnek minősül-e, az utóbbi esetben pedig, hogy az az uralkodó és Magyarország, vagy az örökös tartományok és Magyarország között jött-e létre.)⁶⁰

Beér az 1946. évi alkotmányt – a korábbi történeti alkotmánnyal szemben – „írott”, karta-típusú alkotmánynak tekintette. (Megjegyezzük, hogy Magyarországon az „írott” és hatályba is lépett alkotmányok közül az 1919. évi Tanácsköztársaságé volt az első.) Csizmadia Andornak⁶¹ viszont az volt az álláspontja, hogy a magyar alkotmány a történeti alkotmányok közé tartozik, melyben ismeretlen az alaptörvény

⁵⁸ CSEKEY István: *Magyarország alkotmánya*. é. n. [1947.] MTA Könyvtára Kézirattára, Ms 4711/1–3. 15. (a továbbiakban: CSEKEY, 1947.) Idézi SCHWEITZER Gábor: A „magyar királyi köztársaságtól” a magyar köztársaságig. Az 1946. évi I. törvénycikk visszhangja a korabeli közjogi irodalomban. *Acta Humana*, 2017/1. 34.

⁵⁹ CSEKEY, 1947. 9.

⁶⁰ SZABÓ, 2018. 305.

⁶¹ Csizmadia Andor (Győr, 1910. szeptember 4. – Budapest, 1985. június 12.) 1946-tól az egri jogakadémia tanára volt, majd 1949-től a budapesti jogi kar alkotmányjogi tanszékén, Beér János mellett oktatott. 1958-tól a pécsi tudományegyetem folytatta pályafutását, ahol a jogtörténeti tanszéket vezette mint egyetemi tanár. 1980-ban nyugdíjba vonult; 1956-tól az Állami Egyházügyi Hivatal jogi tanácsadója volt.

(alkotmánylevél, karta) fogalma.⁶² (A történeti alkotmány lényege, hogy az hosszabb idő alatt kiemelkedő jelentőségű, „sarkalatos” törvények sokaságából jön létre, azaz nem egyetlen kartát jelent.) Csizmadia tehát egy sarkalatos törvénynek tartotta a kis-alkotmányt.

Csekey az 1946. évi alkotmányt egy „új alkotmány csonka kartájának” nevezte, bizonyára azért, mert nem tekintette sarkalatos törvénynek, de igazi alkotmánylevélnek sem. Nézete szerint az új alkotmány bevezető sorai Magyarországot azon kartális jellegű alkotmánnyal rendelkező államok közé helyezik, amelyek francia mintára alkotmánylevelük bevezetésében szükségesnek tartották az emberi vagy alapjogokat deklarálni. Csekey ezt a megoldást nem tartotta helyénvalónak: Magyarország – írta – „[...] minden európai kontinentális államot megelőzve legelsőnek nyilatkoztatta ki az emberi szabadságjogokat elsődleges alakjukban 1222. évi Aranybullájában. A világon pedig csak egyetlen más állam előzte meg mindössze hét esztendővel: Anglia a Magna Chartájával. [...] Az Aranybullának e tételei ma is hatályosak azzal az eltéréssel, hogy 1848-ban a rendi különbségek eltörlésével a nemesek helyébe az állampolgárok léptek.”⁶³ Csekey tehát úgy vélte, hogy olyan lényeges szabadságjog, amelyet a magyar alkotmány korábban ne biztosított volna, nincsen. „Némelyek tévesen azt hiszik – emelte ki –, hogy eddig Magyarországon nem érvényesültek a szabadságjogok és azokat szabadon lehetett lábbal tiporni.”⁶⁴ Így szerinte a kisalkotmányban foglalt deklaráció külföldön azt a téves látszatot keltheti, mintha Magyarország csak most érkezett volna el kulturális fejlődésében az emberi jogok kinyilvánításáig.

A jogfolytonosság kérdése

Beérnek – a felfogásáról korábban elmondottakkal összhangban – a jogfolytonosság kérdésében is tagadó volt az álláspontja. Szerinte az új alkotmány a történelminek nevezett alkotmány korszakát végleg lezárta. Sulyok Dezső, az alkotmánytörvényjavaslat nemzetgyűlési előadója is úgy fogalmazott, hogy „a múlt után nemcsak betettük az ajtót, hanem be is falaztuk”.⁶⁵

Csekeynek ellenben az volt a nézete, hogy a nemzetgyűlés „[...] megmaradt a történelmi alkotmány alapelveinél. Mert ez azt jelenti, hogy az alkotmányjog bármely nagyságú tételének szabályozására maga a nemzetgyűlés közönséges törvény-

⁶² *Magyar alkotmányjog*. Csizmadia Andor jogakadémiai ny. [nyilvános] r. [rendes] tanár [...] előadásai az 1947/48. tanév I. félévében. Budapest, Diószegi sokszorosító, é. n. 10. – A jelenleg hatályban lévő „alkotmányunknak” ennek ellenére „Magyarország Alaptörvénye” az elnevezése.

⁶³ CSEKEY, 1947. 51.

⁶⁴ Uo. 52.

⁶⁵ *Nemzetgyűlési Napló*, 256. Idézi: KUKORELLI, 2017. 21.

nyel illetékes.”⁶⁶ Továbbá hangsúlyozta, hogy a törvényhozó testület nem is törekedett alkotmánylevél, tehát kartális alkotmány megalkotására, ugyanis csak azokat a rendelkezéseket hatálytalanította, amelyek a megszűnt királyságra és kormányzói intézményre vonatkoztak. Így a magyar alkotmányjognak azon szabályai, amelyek nem ellenkeztek a köztársasági államformával, hatályban maradtak. Erre példaként hozta, hogy mivel a kisalkotmányban a nemzetgyűlés összehívásának a módja nincsen szabályozva, a köztársasági elnök az uralkodót megillető módon élhet e joggal.⁶⁷

Molnár Kálmán⁶⁸ közjogász még arra is kísérletet tett, hogy a kisalkotmányt a Szent Korona-tannal összeegyeztesse: „Hatályban maradt viszont – írta – a szent korona tanának éppen legalapvetőbb tétele: hogy Magyarországon minden hatalom forrása maga a nemzet...”, tehát „tyrannizmus, despotia, diktatúra” nincsen.⁶⁹ Sajnos, az utóbbit illetően tévedett: a Rákosi-korszak hamarosan kezdetét vette.

Csizmadia Andor álláspontjáról már szoltunk fentebb – a kisalkotmányt a történeti jogfejlődésébe beilleszthető sarkalatos törvénynek tekintette –, ki kell emelnünk azonban, hogy a Szent Korona-tant már ő sem tartotta értelmezhetőnek az új helyzetben. Mert míg a király a nemzettel együtt egyenrangú személyi alkotóeleme az államnak, addig a köztársasági elnök nem tekinthető a nemzettől különállónak, pusztán egy olyan állampolgárnak, aki az állam legelső tisztségét ellátja. Épp ezért a megbízatása is határozott időre szól, és az országgyűlés által felelősségre vonható.⁷⁰

A kisalkotmány utóélete

A jogfolytonosság kérdése azért sem mellékes, mert a rendszerváltást megalapozó 1989. évi alkotmánymódosítás is az 1946. évi kisalkotmány rendelkezéseire figyelemmel született. Antall József 1989. augusztus 30-án elmondott beszédében kifejtette: „A módosításban szereplő köztársasági elnöki intézménynek koncepciójában, lényegét illetően az 1946. évi I. törvénycikkben foglaltaknak kell megfelelnie, annak szövegét és rendelkezéseit véve alapul...”⁷¹ Így az 1989. évi XXXI. törvény szinte szó

⁶⁶ CSEKEY, 1947. 10.

⁶⁷ Uo. 11.

⁶⁸ Molnár Kálmán (Nagyvárad, 1881. április 7. – Budapest, 1961. március 29.) akadémikus, egyetemi tanár. 1925 és 1944 között a pécsi tudományegyetem magyar közjog professzora, 1945 és 1949 között a Pázmány Péter Tudományegyetemen a magyar alkotmányjog tanára. 1942-ben az MTA levelező tagjává választották; az ország német megszállása után a nyilasok internálótáborba zárták (1944).

⁶⁹ [MOLNÁR Kálmán]: *Magyar alkotmányjog*. Bonitas jegyzet. Budapest, kézirat, 1946? 54., 11.

⁷⁰ Uo. 62.

⁷¹ *A rendszerváltás forгатókönyve, Kerekasztal-tárgyalások 1989-ben*, IV. kötet. Főszerk. BOZÓKI András. Budapest, Magvető, 1999. 19–20.

szerint átvette az államfő választására, a tisztség megszűnésére és az országgyűléssel kapcsolatos jogaira vonatkozó 1946-os rendelkezések túlnyomó többségét.

Bár hatályos Alaptörvényünk preambulumban a kisalkotmányra nem hivatkozik – „megfelelkezett” róla, kesereg Kukorelli –,⁷² annak több reguláját változatlanul továbbviszi. Ugyanakkor az Alaptörvényben helyet kapott a Szent Korona-gondolat, mely szintén kapcsolatot keres régebbi korokkal.

Úgy látjuk – ha elfogadjuk, hogy a közjogi kontinuitás megszakadt –, hogy az nem 1946-ban történt, hanem már 1918-ban. A II. világháború után pedig Magyarország az útról az 1949-es „nagy” alkotmánnyal tért le – akkor még úgy tűnt, végleg –, mely a hatalommegosztás helyett a hatalom egységének elvét valósította meg. Bár 1920/21, 1946 és 1989 alkotmányjogi történéseit a népszuverenitás elve mentén talán még összhangba lehetne hozni, a történeti háttér mindegyik esetben problémát vett fel a magyar nép szabad akaratnyilvánítása körül. Az első világháborút követő antant-, majd a második világháború utáni szovjet befolyást tekintve fel kell tennünk a kérdést: a XX. században a magyar nép szuverenitásának talaján álló, külső befolyástól mentes alkotmányunk egyáltalán volt-e?

⁷² KUKORELLI, 2017. 26.

OROSZ LÁSZLÓ

„[...] AKI RÁM ADJA SZAVAZATÁT, A MAGYAR HAZA MELLETT VALÓ MEGMARADÁSRA SZAVAZ.”

KLEBELSBERG KUNÓ SOPRONI MANDÁTUMA, 1920–1922

Sopron városa 2019-ben felsőoktatásának jubileumát ünnepelte. Az I. világháborút követően Selmechányáról elmenekült Magyar Királyi Bányászati és Erdészeti Főiskola átköltözésének és megkapaszkodásának emléket állító konferencián¹ a kor politikai kontextusának, társadalmi folyamatainak, az alma matert együttesen alkotó diákok és oktatók magatartásának bemutatása mellett arra is lehetőség nyílt, hogy a várost a megcsonkított ország nemzetgyűlésében elsőként képviselő Klebelsberg Kunó – a későbbi nagy formátumú kultuszminiszter – Sopron életében játszott szerepéről és érdekérvényesítő erejének korabeli, illetve távlatos megítéléséről szó essék. E rövid időszak, s maga a soproni képviselői mandátum (1920–22) voltaképp epizód csupán „a gróf” – ahogy a kortársak oly sokszor nevezték őt – életében, az általa később országos szinten követett nemzetpolitikai prioritások (különösen a kultúrpolitikai erőfeszítések) azonban már ekkoriban, egy lokális közösség érdekében eljárva is világosan felismerhetőek.²

¹ Sopron & Selmec 100. Sopron Megyei Jogú Város és a Soproni Egyetem emlékkonferenciája. Sopron, 2019. április 10.

² E munka célkitűzésébe nem tartozik bele, hogy Klebelsberg életútjának, nézetrendszerének egészéről képet adjon. Működése kapcsán ugyanakkor bőséges szakirodalom áll rendelkezésre. Mindmáig haszonnal forgatható a halálát követően egy évtizeddel az egykori jó barát, HUSZTI József által készített, rendkívül adatgazdag munka: *Gróf Klebelsberg Kunó életműve*. Budapest, MTA, 1942. (A továbbiakban: HUSZTI, 1942.) – Ld. továbbá UJVÁRY Gábor: „Egy európai formátumú államférfi”. *Klebelsberg Kuno (1875–1932)*. Pécs–Budapest, Kronosz–MTT, 2014. (A továbbiakban: UJVÁRY, 2014.) – GLATZ Ferenc: Konzervatív reform – kultúrpolitika. (Gróf Klebelsberg konzervatív reformeszméi.) In: *Tudomány, kultúra, politika. Gróf Klebelsberg Kuno válogatott beszédei és írásai (1917–1932)*. Szerk. Uő. Budapest, Európa, 1990. 5–26. (A továbbiakban: GLATZ szerk., 1990.) – *Gróf Klebelsberg Kunó emlékezete. (A Szegeden 1992. október 12-én tartott konferencia kibővített anyaga.)* Szerk. ZOMBORI István. Szeged, KÉS, 1995. – *A legnagyobb álmú magyar kultuszminiszter. Klebelsberg Kuno kora és munkássága*. Szerk. MIKLÓS Péter. Szeged, Belvedere, 2008. (A továbbiakban: MIKLÓS szerk., 2008.) – T. KISS Tamás: Bevezető. In: *Klebelsberg Kuno*. Szerk. Uő. Budapest, Új Mandátum, 1999. 7–87. (A továbbiakban: T. KISS szerk., 1999.) – Klebelsberggről a legrészletesebb ikonográfiai gyűjtemény, precízen kidolgozott képaláírásokkal ellátva, UJVÁRY Gábor–VERTEL Beatrix: *Kultúra nélkül nincs Magyarország*. Budapest, Árgyélus, 2014. (A továbbiakban: UJVÁRY–VERTEL, 2014.)

Kleblsbergnek valójában nem voltak soproni gyökerei. Nem állt rokonságban a város XVI. század közepi Kleblsberg nevű polgármesterével: Kunó gróf tiroli eredetű családja csak egy évszázaddal később, a török kiűzéséhez vezető harcok idején került az országba (a grófi címet megszerző őse Buda visszavívásakor tűnt ki), s nevük eredeti Kneblsperch/Knöblsberg alakja is csak a XVIII. század legvégére torzult a későbbi Kleblsberg alakra. Ám a várost övező térséghez – a saint-germaini békében elcsatolásra ítélt Nyugat-Magyarországhoz – édesanyja, Alsó- és Felsőöri Farkas Aranka családi tradíciói alapján mégis érezhetett némi kötődést. Az édesanya egyébként a már Arad vármegyében született Kunó gróf családjának (generációkra visszamenőleg) első magyar tagja volt, aki a katona-férj lovasbalesete nyomán másfél évesen elárvelt kisfiát egyértelműen magyar szellemben nevelte. A családi miliő és a székesfehérvári ciszterci gimnázium identitásformáló hatása nyomán a fiatal ember – idegenül csengő, ezért a későbbiekben számos támadási felületet nyitó családnevének látványos kontrasztjaként – izzó magyar érzület birtokában választotta a közéleti szerepvállalást, büszkén hangoztatva, hogy „[...] ha idegen hangzású nevet viselő magyarnak szabad valamiben különböznie a többi magyartól, ez a különbség csakis abban állhat, hogy a szenvedő hazát, ha lehet, még jobban szeresse.”³ Német identitásának feladása és magyarrá asszimilálódása oly nyilvánvaló volt, hogy még a német *völkisch* tudományosság – e végletesen elfogult, az élet minden területén a német vér és a német befolyás jelenlétét kimutatni igyekvő tudományospolitikai irányzat – is végleg „elengedte” őt, és az „elveszett fiak” kategóriájába sorolta.⁴

Kleblsberg a jogi egyetem elvégzése és a kormányzati apparátusba kerülése után szívós munkával legalulról küzdötte föl magát a hierarchiában. A világháborús kormányban már Tisza István bizalmi emberének számított: előbb – mint a népoktatás specialistája – a kultuszminisztérium államtitkára lett (ekkortól épül föl vezető kultúrpolitikus i mázsa), majd 1917 márciusában Tisza maga mellé emelte a miniszterelnökség politikai államtitkáráként.⁵ Az összeomlás napjaiban tanúsított emberi tar-

³ Az idézet helye: HUSZTI, 1942. 9.

⁴ A magyarországi Volksbund-mozgalom értelmiségi elitjéhez tartozó egyik (tudósként többre hivatott) történész-népiségkutató – már a II. világháború után, Németországban élve – kétkötetes életrajzgyűjteményt adott ki a kultúra, a művészet, a tudomány, a politika, illetve az élet bármely területén naggyá lett magyar, de német származású személyiségekről. Vö. WEIDLEIN, Johann: *Die verlorenen Söhne. Kurzbiographien großer Ungarn deutscher Abstammung*. I–II. kötet. Wien, Ueberreuter, 1960, 1967. Köztük – tehát a német szemszögből „elveszett fiak” között – került tárgyalásra (amúgy meglehetősen negatív színezetben) Kleblsberg működése. (I. 73–76.) A szerző – tévesen – az 1550–1589 között soproni polgármesterként működő Christoph Kleblsberg leszármazottjaként mutatja be Kunó grófot (74.).

⁵ 1898-ban (baráti közvetítéssel) kerül a miniszterelnökség hivatali struktúrájába, és a segédfoglalmazói státusból elindulva a teljes hivatali ranglétrát végigjárja. Szervezi a millenniumi emlékmű-

tását jól illusztrálja, hogy Tisza meggyilkolása után azon két ember egyike volt, akik odasiettek az özvegyhez és mellette mertek maradni azon a szörnyű éjszakán.⁶ Miután a kommünt – magát némettanárnak álcázva – a Békés megyei tanyavilágban átvészelte, az ellenforradalmi mozgalomban a későbbi miniszterelnökkel, Bethlen Istvánnal azonnal egymásra találtak, s közösen szervezték a Keresztény Nemzeti Egyesülés Pártját.⁷ Megbízhatósága, Habsburg-orientációja és német csengésű neve egyaránt alkalmassá tette őt arra, hogy – Csernoch János hercegprímás személyes kezdeményezésére⁸ – épp Sopronban indítsák el a Horthy-korszak első választásán,⁹ a választókerület hagyományos preferenciáit ismerve természetesen legitimista-keresztényszociális programmal. (Fölöttébb beszédes, egyben mélyen ironikus, hogy a következő választáson, 1922-ben már őellene indulnak majd legitimista kereszténypárti színekben!)

Klebsberg két, Sopronhoz köthető nemzetgyűlési megmérettetését¹⁰ szemügyre véve inkább a második (az 1922-es) mondható közismertnek: ezt ugyanis országos felhördülés és botrány kísérte, nem épp jó színben feltüntetve a város és Klebsberg viszonyát. Azonban már az első (az 1920-as) választás sem volt feszültségmentes. A kampány hangulatát híven tükrözi a korabeli helyi sajtó, melynek politikai orientációjáról egyébként alapos ismeretekkel rendelkezünk az örövendetesen gazdag helytörténeti szakirodalom alapján.¹¹

vek felállítását, foglalkozik nemzetiségi ügyekkel, később a magyar műveltséget a horvát-szlavón területeken terjesztő Julián-egyesület ügyvezető igazgatója lesz. Eközben baráti kapcsolatba kerül Tisza István miniszterelnökkel, s rajta keresztül a Habsburgok magyar ágával, különösen József főherceggel. Vö. HUSZTI, 1942. 13–64. – KLETTNER Csilla: *Gróf Klebsberg Kuno hivatali pályájának kezdete. Tizenkét év a miniszterelnökség kötelékében (1898–1910)*. http://mnl.gov.hu/mnl/ol/hirek/grof_klebsberg_kuno_hivatali_palyajanak_kezdete.

⁶ „Kevesen tudják, én sem tőle magától hallottam, hanem a Tisza-család tagjaitól, hogy amikor Tisza Istvánt meggyilkolták, csak ketten voltak, akik a hírre házához siettek, az éjszakát mellette virrasztották át, [...] és e veszélyes pillanatokban mindvégig híven teljesítették baráti kötelességüket vezérük holtteste mellett. Az egyik a kettő közül Klebsberg Kunó volt.” BETHLEN Margit [Bethlen István kormányfő felesége – O.L.]: Klebsberg Kunó. *Pesti Hírlap*, 1939. május 9. 4.

⁷ UJVÁRY, 2014. 53–60.

⁸ HUSZTI, 1942. 80.

⁹ A Horthy-kor választásainak története – országos szinten – már jól feldolgozottnak tekinthető (az egyes választókerületek szintjén persze még számos feladata akad a helytörténeti kutatásnak). A témához ld. HUBAI László: *Magyarország XX. századi választási atlasza*. I–III. kötet. Budapest, Napvilág, 2001. – *Parlamentari választások Magyarországon 1920–1998*. Szerk. FÖLDES György–HUBAI László. Budapest, Napvilág, 1999. (Az 1920-as választásról GERGELY Jenő, az 1922-esről SZABÓ Ágnes tanulmánya szól.)

¹⁰ IFJ. SARKADY Sándor–TÓTH Imre: *Országgyűlési képviselők és választások Sopronban 1848–2004*. Sopron, Hillebrand, 2005. 68–83. (A továbbiakban: IFJ. SARKADY–TÓTH, 2005.)

¹¹ A Sopron hovatartozásáról szóló népszavazással kapcsolatban tekintette át a helyi sajtót BORONKAI Szabolcs: Az 1921. évi soproni népszavazás a korabeli sajtó tükrében. 2. rész. *Soproni Szemle*,

Klebensberg helyi beágyazottságát, ismertségét jól jelzi, hogy a *Sopronvármegye* három nappal a gróf 1919. december 14-i programbeszéde előtt még Klebensberg nevét sem tudta helyesen leírni.¹² A decemberi kampánybeszéd, melyet a *Christliches Oedenburger Tagblatt* négykolumnás terjedelemben le is közölt,¹³ számos egyéb kérdés mellett a nyugodt építőmunkát, a konszolidációt szorgalmazta (egyebek mellett az antiszemitizmus elutasítása révén),¹⁴ és foglalkozott az államforma kérdésével is (az alkotmányos királyság eszméjét propagálva). Végül az integritás és a nemzetiségek kapcsán azt is leszögezte: méltányos kisebbségpolitikával kell biztosítani, hogy a nemzetiségek akarjanak Magyarország polgárai maradni. Továbbá kijelentette, hogy a veszélyeztetett területek közül Nyugat-Magyarország helyzete a legbiztatóbb (pedig Saint-Germain után vagyunk ekkor már!), merthogy „[...] el nem lehet képzelni, hogy az az ország, amellyel 4 évszázad óta élünk együtt, amelynek fiaival válllvetve küzdöttünk 4 hosszú éven át, ez a testvérországot akarná megcsónkítani.”¹⁵

E gondolattal aligha tudta megnyugtanni a városa jövője miatt aggódó hallgatóságot, ezért január 11-i újabb kampánybeszédében jóval harciasabb hangot ütött meg: „Osztrák származású vagyok; Bécsben nemrég az osztrákbarát magyar politikusok utolsó mohikánjának mondtak ismerőseim, most is annak érzem magam. De ha Ausztria csak kimerészeli [sic!] nyújtani szentségtörő kezét a magyar szent korona drága gyöngye, Nyugatmagyarország után, az osztrákok halálos ellenségévé leszek, mint velem együtt az ország minden fia a legutolsóig.” A *Sopronvármegye* szerint frenetikus lelkesedés fogadta szavait.¹⁶

2003/2. 124–142. (A kétrészes tanulmány 1. része – a 2003/1. füzetben – a fontosabb budapesti, illetve bécsi lapokat tekinti át.) – A választási tematikájú helytörténeti szakirodalomból kiemelést érdemel HORVÁTH Adél Gabriella: Az 1920-as nemzetgyűlési választás Sopron vármegyében. *Soproni Szemle*, 2001/1. 4–25. (A várossal kapcsolatos eseményeket részletesen nem tárgyalja, hisz az – törvényhatósági jogú városként – elkülönült a vármegyétől.) Érdekes esettanulmány továbbá KELEMEN István: Parlamenti választások Fertőhomokon, Hegykőn és Hidegségen (1920–1947). *Soproni Szemle*, 2003/2. 157–173.

¹² Hírvonat. *Sopronvármegye*, 1919. december 11. 2. A rövidhír-gyűjteményben „Klebersberg” gróf, nyugalmazott államtitkár, a Kaszinó nagytermébe tervezett programbeszédét harangozzák be. – Megjegyzendő, hogy később, s ráadásul országos lap esetében is előfordult ennél durvább (nem elütésen, hanem a kiejtésen alapuló) névadási baki, „Klébersberg Kunó”-nak írva a gróft. Vö. Csonkamagyarország nem illetékes... *Az Est*, 1920. november 14. 3.

¹³ Die Kandidatsrede des Grafen Dr. Kuno Klebensberg. *Christliches Oedenburger Tagblatt*, 1919. december 18. 1–2.

¹⁴ Programbeszédének ezt az elemét némely – a témára érzékeny – fővárosi lap külön kihangsúlyozza. Vö. Gróf Klebensberg Kuno programbeszéde. *Az Est*, 1919. december 16. 8.

¹⁵ Dr. Klebensberg Kunó gróf programbeszéde [sic!]. *Sopronvármegye*, 1919. december 16. 1–2.

¹⁶ Klebensberg ezúttal három fő gondolat köré fűzte kampánybeszédét: küzdelem a területi integritás védelméért, illetve visszaszerzéséért; a nemzeti kisebbségek, különösen a németiség jogainak biztosítása; a keresztény és nemzeti eszmeiség diadalra juttatása. Hozzátette: „Az én személyem is,

Klebelsbergnek azonban neves, helyi szinten jóval ismertebb és beágyazottabb ellenjelöltjei voltak a választáson.¹⁷ Őket, akár személyeskedés és lejáratás révén is, el kellett idegeníteni a választóktól, ami bizony rányomta bélyegét az 1920-as soproni választásra. Zsombor Géza (a korábbi autonóm Deutsch-Westungarn Jászi-párti kormánybiztosa, most épp Bleyer Jakab nemzetiségi minisztériumának német államtitkára) rá is kényszerült arra, hogy a *Soproni Hírlap* által vitt hecckampányra reagáljon, és a vármegyei lapban kikérje magának, hogy ő már akkor is az elszakításért dolgozott volna.¹⁸ A másik ellenjelöltet, Töpler Kálmánt (aki az 1918 óta hivatalban lévő Thurner Mihályt megelőzően maga is másfél évtizeden át polgármesterként működött) szintén sikerült megbántani azzal a váddal, hogy indulásával viszályt próbál szítani, ahelyett hogy félreállna Klebelsberg útjából. A vármegyei lapban ő is sértetten dacos válaszlevelet közölt, jelezve, hogy a kormánypárti jelöltnek inkább Budapesten kellett volna elindulnia, ahol talán ismerik; jelöléséről a várost amúgy sem kérdezték meg. Ezzel szemben ő, már csak előélete folytán is, nyilván jobban ismerné a város igényeit Klebelsbergnél.¹⁹

akit mint ez országban ismeretlen, idegen nemzetség tagját fokról-fokra, a legmagasabb állami hivatalokig emelt a magyarság, élő bizonyítéka annak a páratlan loyálisnak, mellyel ez a nép az idegenekkel, a más nemzetiségekkel szemben mindenkor viseltetett.” *Sopronvármegye*, 1920. január 13. 2. – A lap szerint német nyelvű szónoklatot is tartott Klebelsberg, és a jelentős késéssel befutó (Kópházánál autóbalesetet szenvedő) Haller István közoktatási miniszter is mellette kampányolt.

¹⁷ A választások a megyében és Sopronban. *Sopronvármegye*, 1919. december 24. 2. – A gróf kampányának támogatására – más kereszténypárti politikusok mellett – eljött a Nyugat-Magyarország döntően németajkú lakossága körében nagy befolyással bíró Bleyer Jakab nemzetiségi miniszter is (aki szintén a térségben, Szentgotthárdon indult a választáson). Bleyer miniszter Sopronban. *Sopronvármegye*, 1919. december 19. 3.

¹⁸ Válasz. *Sopronvármegye*, 1920. január 25. 4. – A *Nyílttér* rovatban leközölt írás a *Soproni Hírlap* január 24-i személyeskedőnek titulált cikkét utasította vissza.

¹⁹ Töpler levele a *Soproni Hírlap* december 28-i, ellene intézett támadására („Válaszúton”) kívánt feleletet adni. „Ha Klebelsberg Kuno gróf valóban nélkülözhetetlen a parlamentben, miért nem lépett fel olyan kerületben, ahol ismerik és összeköttetései révén számíthat a győzelemre? Miért nem lépett fel a fővárosban, ahol a nevesebb emberek igyekeznek elhelyezkedni és hol bizonyára ismertebb a neve és szereplése? Sopronban a legkevesebb ember ismerte eddig az ő nevét és szereplését. A soproni polgárság pedig méltán elvárhatta volna, hogy megkérdezzék a véleményét, mielőtt kész tények elé állítják.” Csöppet sem érzi úgy, hogy bizonytalanságot kelt a fellépése, hisz Klebelsberget akkor jelölték ki, amikor az ő indulási szándéka már ismert volt. Viszályt nem akar előidézni, ám hogy akkor mégis miért nem áll földre, s engedi át a terepet? „Jól esik, hogy a polgárság egy része ragaszkodik hozzám és nem pártolt el tőlem. Hosszú éveken át éltem, dolgoztam, fáradoztam és küzdöttem polgártársaimmal a legjobb egyetértésben az ő érdekükben. Innét van, hogy jól ismerem a polgárság felfogását és igényeit, amelyeket lelkiismeretesen akarok képviselni.” S ha úgy alakult, hogy a kereszténypárt a fővárosból küld jelöltet, akkor hát a „nemzeti középpárt” színeiben, mely a fuzionált nemzeti munkapárt, a 48-as alkotmánypárt és a függetlenségi párt egy részének egybeolvadásából keletkezett. *Sopronvármegye*, 1919. december 30. 2.

1920. január végén aztán Klebelsberg egymaga több szavazatot kapott, mint két ellenfele együtt,²⁰ híven visszatükrözve a nyugat-magyarországi megyékben a politikai katolicizmus és a legitimizmus hagyományosan erős pozícióit.

Megválasztása után Klebelsberg, az elvárásokhoz híven, az integritásvédő politika jegyében aktivizálódott. Fellépett a Területvédő Liga szóvivőjeként,²¹ s február elején Bleyer nemzetiségi minisztériumában tárgyalta egy állandó nyugat-magyarországi parlamenti csoport alakításáról, illetve egy Párizsba küldendő tiltakozó jegyzékről,²² amit aztán a *Sopronvármegye* le is közöl majd, mégpedig az összes nyugat-magyarországi választókerület (többnyire németajkú) képviselőjének aláírásával.²³

A budapesti lapokból azonban egyre inkább – 1920 tavaszától már feltűnően – a *helyi* helyett az *országos* politikát alakító Klebelsberg képe bontakozik ki. A konszolidáció, az erős parlamenti többségen nyugvó stabil kormánypárt kiépítése, a keresztény pártból kilépő „disszidensek”, illetve a Bethlen és Klebelsberg által létrehozott Egységes Párt – olyan kérdések ezek, amelyek kapcsán összehasonlíthatatlanul gyakrabban találkozunk Klebelsberg nevével a sajtóban, mint Sopron ügyei kapcsán.²⁴

A Nemzetgyűlési napló tanúsága szerint a parlamenti ciklusban kétszer szólalt fel Sopron képviselőjeként. 1920 novemberében a békediktátum ratifikálása ellen foglalt állást, utalván rá, hogy már januári megválasztását és a tisztos német gazdapolgárok²⁵ támogatását is egyfajta népszavazásként kell értelmezni.²⁶ Ám nem biztos,

²⁰ A soproni választások. *Sopronvármegye*, 1920. január 27. 1.

²¹ A Területvédő Liga nagygyűlése. *Az Est*, 1921. január 13. 5.

²² Nyugatmagyarország képviselői követelik a népszavazást. *Sopronvármegye*, 1920. február 7. 1.

²³ Nyugatmagyarország nemzetgyűlési képviselői az elcsatolás ellen. *Sopronvármegye*, 1920. február 15. 2. – A jegyzék aláírói (a választókerületükkel): Bleyer Jakab (Szentgotthárd), Nitsch Mátyás (Zurány), Klebelsberg Kunó (Sopron), Huber János (Nezsider), Haller István [*ő, miután majd Cegléden is megválasztják, itt lemond, helyére Fertsák Jenő kerül*] (Lövő), Sabel János (Kismarton), Scholtz Ödön (Nagymarton), Lingauer Albin (Kőszeg), Thomas Ferenc (Németújvár), gr. Ambrózy Migazzi István (Felsőőr), Dömötör Mihály (Kapunvár).

²⁴ UJVÁRY, 2014. 61–64. – SIPOS József: Klebelsberg Kuno belügyministersége és az 1922-es nemzetgyűlési választások. In: MIKLÓS szerk., 2008. 35–53. (A továbbiakban: SIPOS, 2008.)

²⁵ Az ún. gazdapolgárok kapcsán ld. KRISCH András: A soproni szőlőtermelők a 19. század utolsó évtizedeiben. *Soproni Szemle*, 2004/2. 142–157.

²⁶ A „[...] tisztos német gazdapolgárok, mielőtt szavazatukat leadták volna, eljöttek hozzám és megkérdezték: uram, rendületlen híve lesz-e a Magyarországhoz való ragaszkodásnak, mert mi szavazatunkat csak akkor adhatjuk nyugodt lélekkel önre, ha majd a Magyarország mellett való megmaradásra szavaz. Az egész választási mozgalom folyamán, az összes népgyűléseken hangsúlyoztam, hogy az, aki rám adja szavazatát, a magyar haza mellett való megmaradásra szavaz, és így választottak meg túlnyomó többséggel. Az a felemelő érzés töltött el tehát engem, hogy az én választásom akkor egyben népszavazás volt a magyar hazában való megmaradás mellett.” *Nemzetgyűlési napló, 1920–1922*. VII. kötet. Budapest, Athenaeum, 1921. 10. (A Nemzetgyűlés 128. ülése 1920. évi november hó 13-án.)

hogy Sopronban azzal is egyetértettek, mikor azt mondta: az osztrák politikusok „államférfiúi belátása” okán és mert „Sopron városát [...] Ausztriához annectálni csak a városnak kifejezett és határozott akarata ellenére lehetne”, neki az a meggyőződése, „[...] hogy ők Nyugat-Magyarországhoz, Sopron városához nyúlni nem fognak.” A többi utódállam lakosságával szemben ugyanis az osztrák németiség „[...] velünk egy oldalon küzdött. Tisztán emberileg is érthetetlen lenne tehát, ha Német-Ausztria a nagy osztozkodásban, amely Magyarország felett folyik, résztvenne.”²⁷

Másik képviselői felszólalására 1921 augusztusában került sor, ekkor azonban már az elkerülhetetlenül bekövetkező elcsatolás – és az ezzel együtt járó mandátumvesztés²⁸ – légkörében, képviselőtársai keserű retorikájához csatlakozva ostromozta Ausztria magatartását. Tiltakozott városa „osztrák iga alá” vetése ellen, s megismételte, hogy a vitatott területek lakossága magyartudatú képviselői megválasztásával már eleve szavazott a sorsáról, márpedig ennek figyelmen kívül hagyása „a népek önrendelkezési jogának lábbaltiprása”. Ugyanakkor Ausztriától épp az erkölcsi jogosultságot vitatta el követeléseivel kapcsolatban: „[...] tagadjuk azt, hogy Ausztriának erkölcsi jogosultsága lenne ahhoz, hogy Nyugat-Magyarországot tőlünk elvegye. A magyar nemzet ebből a világháborúból teljes mértékben kivette a maga részét és bőségesen folyt a magyar vér [...] Ausztria területi épségéért.” Most azonban, amikor a magyarság leroskadt, „[...] Ausztria, a legyőzött, odasompolyog az osztozkodók közé és kéri a maga részét a magyar nemzet testéből.” Így hát olyan emberként, „akinek ereiben osztrák vér is csörgedez”, figyelmeztetett, hogy ha Ausztria a négy évszázad alatt a magyarsággal szemben elkövetett bűneit „[...] azzal tetézi, hogy a szétválás után még megrabol bennünket, akkor a magyar lélekben olyan szakadás áll be Ausztriával szemben, amelyet betölteni sohasem lesz lehetséges.”²⁹

²⁷ Uo.

²⁸ A nyugatmagyarországi képviselők mandátuma. *Sopronvármegye*, 1921. augusztus 19. 1. „A folyosón teljes határozottsággal említették, hogy Huber János és Thomas Ferencz lemondanak mandátumukról s e szándékukat be is jelentették.” Többek viszont nem akarnák mandátumukat feladni, mondván, ők nem egy kerületet képviselnek, hanem az egész nemzetet. – A fővárosi sajtó ennél is több leköszönő képviselőt sejt: Thomas Ferenc, Scholtz Ödön és Sabel János (mindnyájan papok) állítólag híveikkel akarnának maradni az elcsatolás után is, Huber Jánosról pedig az hírlík, hogy az osztrák törvényhozásban küzdene tovább Nyugat-Magyarország jogaiért. Viszont „semmi szín alatt nem mond le mandátumáról” gróf Klebelsberg Kunó, gróf Ambrózy-Migazzi István, Nitsch Mátyás és Bleyer Jakab. A nyugatmagyarországi mandátumok sorsa. *Az Est*, 1921. augusztus 25. 4.

²⁹ *Nemzetgyűlési napló, 1920–1922*. XII. kötet. Budapest, Athenaeum, 1921. 616–617. (A Nemzetgyűlés 254. ülése 1921. évi augusztus hó 23-án.) – A soproni sajtó is Ausztria erkölcsi bírálatát emeli ki a beszédből. Vö. Nyugatmagyarország kérdése a nemzetgyűlésen. *Sopronvármegye*, 1921. augusztus 24. 1. – A szóban forgó ülésnap egy kínos incidens folytán is a figyelem középpontjába került. Klebelsberg napirend előtti felszólalását követően Lingauer Albin képviselő indulatos hozzászólásban kevesellte a kormány határozott fellépését Nyugat-Magyarország ügyében, amire Bánffy

A felfokozott légkörben elmondott érzelmes szavai, a velencei egyezmény külpolitikai sikere és a decemberi népszavazás nagyszerű győzelme³⁰ sem tudta azonban elejét venni annak, hogy 1921/22 fordulójára Klebelsberg soproni megítélése alapvetően megromlott. Számos ok eredőjeként, összeadódásaként kell erre a következtetésre jutnunk.

Itt van mindjárt az a kérdés, vajon elég sokszor és hangosan szólalt-e meg, s a tőle elvárható aktivitást tanúsította-e Nyugat-Magyarország ügyében? Ennek negatív megítélésével bizony nem egyszer találkoznia kellett az 1922-es választási kampány során, akár a kielezett parlamenti szócsaták alkalmával,³¹ akár saját soproni nagygyűlésein.³² Márpedig a kifütyülésére vonatkozó híradásokat kíméletlenül világgá röpítette a korabeli sajtó, főképp a Klebelsberg nimbuszának rombolásában már-már a becsületsértés határát is átlépő, személyeskedő, lejárató, gúnyosan ironikus cikkek

Miklós – a sajtó szerint – „nem a legszerencsésebb módon válaszolt”. A külügyminiszter „különösen azért jött ki a sodrából, mert Lingauer maró gúnnal aposztrofálta a kandalló-elméletet, amely szerint az integritás akkor is visszatér, ha [úgy mond, »a kandalló mellett pipázva«] a kezünket sem nyújtjuk ki utána”. Ám riposztjára, miszerint „akkor sem lesz integritás, ha folyton a piacon kiabálunk”, óriási zaj és felháborodás kerekedett, s végül csak néhány szavazattöbbséggel sikerült őt megmenteni a leszavazástól. Vö. Kormányzói kézirattal zárták be a nemzetgyűlés ülőszakát. *Magyarság*, 1921. augusztus 24. 1–2, 1., illetve Bánffy ingadozó válasza. *Magyarság*, 1921. augusztus 24. 2. – Ld. még *Nemzetgyűlési napló, 1920–1922*. XII. kötet. Budapest, Athenaeum, 1921. 627. (A Nemzetgyűlés 254. ülése 1921. évi augusztus hó 23-án.)

³⁰ A december 14–16. között zajló Sopron környéki népszavazásra Klebelsberg is a városba utazott, amit a helyi sajtó is dokumentált. Vö. Hírvonat. *Sopronvármegye*, 1921. december 13. 3. (A cím nélküli rövidhír beszámol róla, hogy a város nemzetgyűlési képviselője, az új belügyminiszter tegnap a titkára kíséretében Budapestről Sopronba érkezett, s a népszavazás lefolyásáig ott is marad.) – Klebelsberg belügyminiszter Sopronban. *Sopronvármegye*, 1921. december 14. 5. (A gróf „tegnap mint Sopron képviselője és soproni lakos a szavazási névjegyzékbe való felvételét kérte. A bizottság azonban megtagadta a szavazási igazolvány kiadását azon indoklással, Klebelsberg gróf mint belügyminiszter állandó budapesti lakos. Klebelsberg gróf tiltakozást jelentett be [...]”).

³¹ A terület egykori kormánybiztosa, a Sopron megtartásában elévülhetetlen érdemeket szerzett gróf Sigray Antal immár egy másik – a legitimizmussal kapcsolatos – politikai kontextusban vetette szemére Klebelsbergnek, hogy „a kritikus napok alatt kerületében egyáltalában egy napig sem mutatkozott, mégis [...] később jónak látta odamenni és magát a siker után ünnepeltetni [...]”. Vö. *Nemzetgyűlési napló, 1920–1922*. XV. kötet. Budapest, Athenaeum, 1922. 85. (A Nemzetgyűlés 288. ülése 1922. évi január hó 14-én.)

³² Kudarccal végződött Bethlen dunántúli kortesútja. A soproni gyűlésen Bethlen és Klebelsberg a közbeszólásoktól alig tudtak beszélni. *Magyarság*, 1922. május 16. 9–10. A cikk – az egyéb helyszíneken történt események mellett – a miniszterelnökkel közös soproni kampányrendezvényen keletkezett botrányról is tudósít. – A csallhatatlanok. *Magyarság*, 1922. május 17. 1–2. A vezércikk Klebelsbergben véli felfedezni azt a gátlástalan politikusi típust, aki „[...] most Sopronban akarja learatni a nyugatmagyarországi szabadságharc babérait, amelyekhez neki csak annyi köze volt, hogy azokat, akik megcsinálták, lebeszélni igyekezett a »kalandrók«”.

és karikatúrák sokaságával élen járó (politikailag az Egységes Pártot keresztény és legitimista oldalról támadó) *Magyarság* című lap.³³

A soproni közvéleményt az is szíven üthette, hogy a népszavazást kikényszerítő rongyosok és szabadcsapatok jelenlétét városuk képviselője 1921 októberében teher-tételnek nyilvánította, mondván, akciójuk hasznos volt ugyan, ám mostanra már inkább veszedelmet és komplikációt hordoz; s akkor volnának jó hazafiak, ha elvonulnának végre. S vajon milyen hatást válthatott ki a jövőjükkel kapcsolatban mélyen aggódó soproniakban, hogy pusztá formalitásnak nevezte a népszavazást, mondván, „[...] kizártnak tartom, hogy azon a vidéken valóban nagyobb számban akadjanak olyanok, akik megtagadják hazájukat.”³⁴

Nem kerülhető meg a legitimizmus³⁵ kérdése sem. Klebelsberg az elvi legitimizmus talaján állt, vagyis ab ovo nem zárkózott el a Habsburg-restaurációtól, csak épp Károly visszatérését a jelenlegi nemzetközi ellenszélben nem, hanem csak egy későbbi, kedvező időpontban vélte megvalósíthatónak. Ez okból osztotta Bethlen és Horthy királypuccsokkal szembeni ellenállását, és próbálta a nyílt állásfoglalás helyett a királykérdést (ahogyan ő mondta) „kikapcsolni”.³⁶ És nemcsak hogy megszavazta a nemzetgyűlés 1921. decemberi trónfosztó határozatát,³⁷ de (ekkor már belügyminiszteri minőségében) a király akciójában résztvevő legitimista vezetőket

³³ A Klebelsberggel szembeni személyeskedő, bántóan ironikus, karaktergyilkos cikkek stílusát – a grófról készült egyik legismertebb karikatúra kíséretében – jól szemléltetik a következő gondolatok: „Klebelsberg gróf igazán megérdemli, hogy nemzete becézze és szeresse őt, mert eddigi közéleté maga az eleven és megindító tragédia. Pályáján a félreértés és rosszindulat volt útitársa. Már születése is félreértés, csak félreértés lehet, hogy ő grófnak született. Fiatalkorában minden vágya az volt, hogy elvonulhasson a hívságos világtól [...]” Álma „[...] nem valósulhatott meg. A mostoha sors szürke irodába hajtotta és képességei folytonos félreismerése államtitkárságig kényszerítette. A forradalom után Sopron polgársága elkövette azt a történelmi tévedést, hogy mandátumot adott neki és ezzel belesodorta a finom lelkek számára oly visszataszító politikába. A politikai élet tülekedéseit nem is tudta nézni, szemét fájdalmasan lehunyva tartotta és így történt meg vele, hogy csaknem észrevétlenül beültették a belügyminiszteri székbe. Barátai sokszor mondták, hogy a túlerős hivatali munkát szervezete nem bírja és a közélettől vissza akar vonulni a miniszterelnöki palota magányába. [...] A tragikus hős tudvalevően arról ismerhető fel, hogy nagy és nemes jellem, aki magasrendű okokból összeütközésbe kerül az erkölcsi világrenddel [...]. Klebelsberg érezte, hogy öbelőle tragikus hős lesz és első gondolata az volt, hogy az újabb sorscsapás elől elutazik, úgymint a nyugatmagyarországi fölkelés és a királylátogatás komplikációi elől.” A gróf most gondolatai papírra vetésébe menekül, de neki „a nemzet előtt nem kell magát tisztázni. Az elmúlt napokban oly tiszteletreméltó erőlködést fejtett ki, hogy mindenki elhiszi róla a tehetetlenséget. Végre egyszer mindenki előtt tisztán kezd állani egyénisége [...]” A hét hőse. *Magyarság*, 1922. április 23. 9.

³⁴ Klebelsberg nyilatkozata. *Soproni Hírlap*, 1921. október 21. 1.

³⁵ KARDOS József: *Legitimizmus*. Budapest, Korona, 1998.

³⁶ UJVÁRY, 2014. 66–67.

³⁷ SIPOS, 2008. 36.

is lecsukatta. Ugyanakkor a részvét és együttérzés teljes hiányának árnya borult rá 1922 áprilisában – épp az újabb parlamenti választás kampányában –, amikor a legitimista lapok napokon át sikeresen tematizálták a közvéleményt ama váddal, miszerint az uralkodó halála után elárvult királyi gyermekek javára a magyar asszonyok által szervezett (és Apponyi Albert gróf felesége³⁸ közvetítésével a belügyminiszternél engedélyeztetni kívánt) gyűjtést Klebelsberg elutasította.³⁹ Sopronban, a legitimisták fellegetváróban, mindezeket nem tudták megbocsájtani neki.⁴⁰

Klebelsberg – főntebb részben érintett – kormányzati szerepvállalása szintén ama tényezők sorába illeszkedik, melyek mind országos szinten, mind szűkebb soproni választókerületében egyértelműen rontottak politikai arculatán: az 1921 decemberével kezdődő,⁴¹ alig fél éves belügyminiszteri tevékenysége⁴² oly mértékben erodálta népszerűségét, amit csak későbbi, évtizedes kultuszminiszteri működése tud majd kompenzálni. Gondoljunk csak a Klebelsberg irányítása alatt kidolgozott új választójogi rendeletre, ami a dualizmuskori 6%-os választói jogosultságot 1919-ben 40%-osra fölemelő Friedrich-féle szabályozást nyeste vissza kevesebb mint 30%-osra. Az új eljárás főképp az iskolázatlan nőket fosztotta meg a választójogtól,⁴³ és ezzel – a nők hagyományos preferenciáit ismerve – épp a keresztényszocialistákat és a legitimistákat (vagyis a nemrég gründolt kormányerő, az Egységes Párt egyedüli

³⁸ A grófné kapcsán ANKA László: *Gróf Apponyi Albert belpolitikai pályafutása a dualizmus korában*. Doktori (PhD) disszertáció. Budapest, ELTE BTK, 2014. 33–35.

³⁹ Klebelsberg legitimizmusát, a királyi család iránti érzelmeit a múlt és a jelen kontrasztjában pellengetre állító cikkek sokaságát hozza a *Magyarság* című lap. Ld. A belügyminiszter nem enged gyűjteni a királyi árváknak. 1922. április 11. 2. – A belügyminiszter nem engedélyezte a királyi árvák javára a gyűjtést. 1922. április 13. 3. – A hét hőse. 1922. április 23. 9. – Egy vasárnap. 1922. május 3. 1. – A belügyminiszter legitimizmusa körül. 1922. május 4. 2. – A csalhatatlanok. 1922. május 17. 1–2.

⁴⁰ A király visszatérési kísérletei során tanúsított kiismerhetetlen magatartása, az, hogy a külvilág felé leplezni próbálva, de mégiscsak azonosult a Horthy/Bethlen-irányvonallal, miközben óvakodott egy a király elleni nyílt állásfoglalás révén elidegeníteni magától városát, végeredményben oda vezetett, hogy választóinak (akik bármiféle egyértelmű, eligazító megnyilvánulást hiába vártak) bizalma jóvátehetetlenül megingott benne. Épp e „maszatolást” rója fel neki oly kíméletlenül a budapesti legitimista sajtó, és bizony a soproni lapok cikkei is azt tükrözik, hogy választói nem láttak tisztán a királykérdéshez való viszonya kapcsán. Vö. Meghiúsult a karlisták puccskísérlete. *Sopronvármegye*, 1921. október 26. 1.

⁴¹ Megalakult az új kormány. Sopron képviselője Klebelsberg Kunó gróf lesz a belügyminiszter. *Sopronvármegye*, 1921. december 4. 1.

⁴² Klebelsberg belügyminiszteri tevékenységéhez ld. SÍPOS, 2008. – UJVÁRY, 2014. 78–94.

⁴³ A háromnegyedmillió választójogától megfosztott állampolgár többsége – kb. 550 ezernyi – alacsony iskolázottságú nő volt. Vö. ROMSICS Ignác: *Magyarország története a XX. században*. 2. jav. kiad. Budapest, Osiris, 2000. 223.

érdemi kihívóit) győngítette.⁴⁴ A keresztény- és királypárti orientációjú Sopron városa ezért is büntetni akarta a belügyminisztert.

Mindezek együttesen vezettek el az 1922-es választások során országos szenzációt keltő hatalmas bukásához.⁴⁵ Klebelsberg esélyeit a budapesti sajtó – már hónapokkal a választást megelőzően – plasztikusan illusztrálta. Milotay István *Magyarság* című lapja a következőket írja 1922 márciusában: „Választások idején általában véve szívesen látott jelöltek szoktak lenni a mindenkori miniszterek, mert a kerületek a mindenkori miniszterek megválasztását hasznos befektetésnek tekintették. Annál érdekesebb, hogy Sopron nem akar tudni volt követéről, Klebelsberg Kuno grófról, aki óvatossággal elérte ugyan a belügyminiszterséget, de a nyugat-magyarországi és [a] királykérdésben tanúsított magatartásával a soproni közönséget nagyon elkésértette. Fertsák Jenő főispán a város vezetőpolgárait jelölőgyűlésre hívta össze, ahol egyesek Klebelsbergert ajánlották, azonban Sziklay Jenő bencés-tanár és Wrenk[h] Ede káplán vezetésével a többség ezt oly élesen ellenezte, hogy a főispán a gyűlést elhalasztotta.”⁴⁶

A kampányidőszak olykor botrányos nagygyűléseket hozott, ahol – mint már utaltunk rá – olykor Klebelsberg arcába vágták, hogy csak sütkérezik a sikeres népszavazás fényében, de ő maga nemigen volt aktív; s a mellette korteskedő Bethlen miniszterelnökkel együtt a „királyra lövetés” vádjának fejükre olvasásakor is igen kellemetlen perceket éltek át.⁴⁷ Hasonló bekiabálásoknak a parlamenti üléseken is ki volt téve.⁴⁸ Végül május legvégén, a voksoláskor, Klebelsberg a három jelölt közül

⁴⁴ PÜSKI Levente: *A Horthy-rendszer*. Budapest, Pannonica, 2006. 104.

⁴⁵ Életrajzírója „Klebelsberg élete talán legnagyobb, csúfos politikai kudarca”-ként jellemzi 1922-es választási szereplését. Vö. UJVÁRY, 2014. 92. – A kérdésről a soproni választások történetével foglalkozó helytörténeti szakirodalom alapos tájékoztatást ad. Ld. IFJ. SARKADY-TÓTH, 2005. – Újabban egy fiatal kutató is remek (az OTDK-n díjazott) munkát szentelt az 1922-es soproni választások elemzésének. Vö. TASCHEK Zoltán: Az 1922. évi nemzetgyűlési választások Sopronban. *Múltunk*, 2018/1. 50–86.

⁴⁶ Klebelsberg grófot nem akarják Sopronban jelölteni. *Magyarság*, 1922. március 17. 3.

⁴⁷ A soproni gyűlés. Bethlen beszéde alatt Andrássy mellett tüntettek. *Magyarság*, 1922. május 16. 9. – Bethlen miniszterelnök Klebelsbergert támogatva nemzeti egységre szólított fel, mondván, ennek volt köszönhető Sopron megmentése is. „De nem Klebinek!”, kiabáltak többen közbe, ő „Nyugat-Magyarország megmentése elől elbújt. [...] Mi ott voltunk, de Klebi nem volt ott.” Majd amikor Bethlen hosszasan tiltakozott az ellen, hogy ők a királyra lövettek volna, újabb bekiabálások következtek, s többen, akik ott voltak, személy szerint sorolták a halottakat, „akikre nem löttek”. Odáig fajult a hangoskodás, hogy a detektívek többeket kivezetni kényszerültek a teremből.

⁴⁸ A választójogi törvény tárgyalásán, ahol belügyminiszterként a támadások kereszttüzeében állt, Friedrich Istvántól azt kapta meg, hogy nemrég „Sopronban nagy ünneplések folytak, amelyen ott volt Klebelsberg Kuno gróf, Sopron képviselője is. Akkor azonban, amikor Nyugatmagyarorszáért az a harc megindult, melynek eredménye Sopron megmaradása lett, Klebelsberg nem volt látható.” Friedrich István támadása a kormány ellen. *Magyarság*, 1922. január 18. 1–3, 3. – A parlamenti

utolsóként végzett,⁴⁹ így a júniusi második forduló – a szétlövés – a legitimista jelölt (Andrássy Gyula gróf) és a szocdemek német származású jelöltje (Hébelt [*Hebelt*] Ede) között dőlt el – meglepetésre az utóbbi javára!⁵⁰

ülésnap hivatalos dokumentációjában nyomon követhető a szóban forgó incidens, és az is, mikor Friedrich emlékeztet rá, hogy „a belügyminis[z]ter úr akkor aggodalommal és fejét rázva, csodálkozva elítélte azt a kalandorságot, amelybe mi ott belefogtunk.” Vö. *Nemzetgyűlési napló, 1920–1922*. XV. kötet. Budapest, Athenaeum, 1922. 182. (A Nemzetgyűlés 290. ülése 1922. évi január hó 17-én.)

⁴⁹ A soproni eredmény jelentősége. *Az Est*, 1922. június 1. 1. Az eredmények láttán (Hébelt 4010, Andrássy 2942, Klebelsberg 2832 voks) a lap megállapítja, „ahol a választóközönség meggyőződése szabadon megnyilatkozhat [a nagyvárosokban, ahol titkos szavazás van – O.L.], ott a mostani kormányrendszer ellen foglal állást.” Ez történt Sopronban is, holott a belügyminiszter révén „Sopron városa a kormány figyelmének és jóindulatának számos jelét élvezte.” – Klebelsberg belügyminiszter megbukott Sopronban. *Magyarság*, 1922. május 31. 1. Az amúgy erősen elfogult tudósítás figyelemreméltó észrevétel teszt: „Ha a soproni zsidóság egy része dacból vagy neutrális ellen-szenvből nem szavazott volna a szociáldemokrata jelőltre, akkor Andrássy Gyula gróf sokkal jelentékenyebb számaránnyal jutott volna a döntő küzdelembe, mint most. Mert elképzelhetetlen, hogy a szociáldemokrata szavazatok a proletariátus tömegeiből ekkora számra duzzadjanak abban a városban, amely lakosságának kétharmadában polgári módnak örvend s hol a magyar tisztviselő-osztály mindig élén járt a nemzeti gondolatnak.” A lap másnapi vezércikkében (A kegyvesztett Sopron. 1922. június 1. 1.) maró gúnnyal idézik az Egységes Párt – Gömbös Gyula által tolmácsolt – igen visszatetsző reakcióját: „Sopron viselkedése hálátlanság azzal a kormánnyal szemben, amely Sopront megmentette az Ausztriához csatolástól.” A kormánypártot pedig már előre megvádolják (Százkilencvenegy jelölt mérkőzik június 1-jén a vidéken. 1922. június 1. 1.) az átszavazások koordinálásával, s azzal, hogy a fő rivális Andrássy sikere nyomán magát sértve érző Klebelsberg a második forduló előtt „máris olyan irányba akarja befolyásolni választóit, hogy Sopronban Hébelt szociáldemokrata jelöltet támogassák.”

⁵⁰ Sopronban győzött a szociáldemokrata jelölt. *Magyarság*, 1922. június 8. 5. – A legitimista-kereszténypárti jelölt váratlan kudarcának okait kutatva a lap megkérdezte Spiegel Szigfriedet, a soproni kereskedelmi és iparkamara (amúgy izraelita) elnökét, aki azt mondta, Klebelsberg és Andrássy választóinak a baloldal ellenében várt összeborulását jelentősen gyöngítette, hogy Klebelsberg megüzente, mindenkinek a lelkiismeretére bízta a döntést. Vagyis nem állt oda Andrássy mögé. A zsidóság az első fordulóban még a belügyminisztert támogatta, mert tőle és a kormány támogatásától remélte a perifériára szorult Sopron gazdasági fellendítését. A szocdemektől viszont korábban is és a Tanácsköztársaság alatt is félt a „nagykapitalista” zsidóság (épp azok egyenlősítő gazdasági programja miatt), továbbá az integritás kapcsán is ellenkező oldalon álltak (Hébelt követői azzal agitáltak, hogy cél az Ausztriához csatlakozás). A zsidóság még az antiszemita sérelmeket is hajlandó volt feledni, de csakis a kormánypártot képviselő Klebelsberg érdekében, akitől érdemben remélhettek valamit. Ám Andrássy nyíltan ellenzéki, ő kormányzati támogatást nem hoz. Őrá tehát nem szavaztak, azok után főleg nem, hogy mellette agitált Haller István is, akinek a numerus clausus köszönheti a zsidóság, mely miatt külföldön kell taníttatnia a gyermekeit. A hangulat ismeretében nincs olyan zsidó, aki Andrássyra szavazna. Így pedig, hogy csak ellenzéki jelölt maradt, legyenek inkább a szocdemek. Vö. Kik segítették győzelemre Sopronban a szociáldemokrata jelöltet? *Magyarság*, 1922. június 10. 2. – A legitimista elfogultsággal nem vádolható fővárosi bulvársajtó is úgy tudta, hogy a soproni polgárságnak a proletariátussal szembeni kézenfekvő összefogása ellen hatott Klebelsbergnek a *Sopronvármegye* szerkesztőségébe eljuttatott levele, mely szerint

Igazságtalanok lennénk azonban, ha Klebelsberg Sopronhoz fűződő viszonyát a kor aktuálpolitikai csatái alapján ítélnénk meg, nem pedig távlatosan, annak fényében, hogy mi mindent köszönhet a város a hozzá továbbra is meleg szívvel kötődő miniszternek. E sorsdöntő évek helyi szemtanúja, Krug Lajos erdőmérnök-hallgató *Tüzek a végeken* című kultuszteremtő könyve pontosan dokumentálja az 1921. decemberi népszavazást követő városi ceremóniákat, s Klebelsberg ígését a város hűségének méltó megörökítésére.⁵¹ A belügyminiszter, mint egyben a város képviselője is, a minisztertanács ülésén be is terjesztette javaslatát a *civitas fidelissima* iránti hála kifejezésére, s a népszavazás egy éves évfordulójára időzített kormányzói látogatáson Thurner polgármester már köszönetet is mondhatott a népszavazás emlékét törvénybe iktató 1922. évi XXIX. törvénycikkért.⁵² 1928-ban Bethlen miniszterelnököt Klebelsberg kultuszminiszter is elkísérte a Kisfaludi Stróbl Zsigmond által készített Hűségkapu felavatására, és ugyanők a népszavazás tízéves évfordulóján, 1931-ben is eljöttek tisztelegni a „hűség városa” előtt.⁵³

Távlatosan mégis a város felsőoktatási központtá kiépülésének támogatása volt a legfontosabb érdeme Klebelsbergnek. *Az Est* című lap már 1922. január 4-én arról tájékoztat, hogy „a selmeci főiskola végleg Sopronban marad”, s azt a volt honvéd főreáliskola „pompás épülettömbjében helyezik el”.⁵⁴ Sőt, a város egy új intézményt is kapott: a budapesti egyetem katolikus és a debreceni egyetem református teológiai kara mellett épp Sopront szemelték ki az evangélikusok hittudományi kara számára. 1931-ben, a *Világválságban* című kötetében Klebelsberg így emlékszik vissza erre: „Mindjárt az újjáépítés korának kezdetén e város képviselője voltam és e minőségem kötelességemmé tette, hogy mindent elkövessek, hogy Sopron megkapja a Selmecről elüldözött bányamérnöki és erdőmérnöki főiskolát. Amikor pedig átvettem a kultuszminiszteri tárcát, Sopron régi evangélikus teológiai akadémiáját tudomány-

párthíveit a második fordulóban „befolyásolni nem kívánja”, s kéri, hogy „szavazzon mindenki a meggyőződése és belátása szerint”. A lap a már megkezdődött újabb voksolás kapcsán kijelentette, hogy „[...] a soproni német polgárság most is kitart a szociáldemokrata jelölt mellett, akire legtöbbször már le is adták szavazatukat, úgyhogy Hebelt ezúttal több szavazatot fog kapni, mint első ízben.” Sopron. (Az *Est* tudósítójának telefonjelentése.) *Az Est*, 1922. június 7. 2.

⁵¹ KRUG Lajos: *Tüzek a végeken. Selmectől – Sopronig*. Sopron, NyME, 2016. 169–183. [1. kiadás: 1930.] (A továbbiakban: KRUG, 2016.) – Ld. továbbá Hírvonat. *Sopronvármegye*, 1921. december 22. 4. A rövidhír-gyűjtemény arról számol be, hogy Klebelsberg mint belügyminiszter a minisztertanács legközelebbi ülésén indítványozni fogja, hogy az állam örökítse meg Sopron érdemeit, jutalmazza a hőseket, s engedélyezze, hogy Sopron a címerében használhassa a hűségjelvényt. – Sopron érdemeinek törvénybeiktatása. *Az Est*, 1921. december 22. 8. – Sopron díszközgyűlésen ünnepelte a visszacsatolást. *Magyarság*, 1922. január 11. 2.

⁵² KRUG, 2016. 188–198.

⁵³ UJVÁRY–VERTEL, 2014. 84.

⁵⁴ A selmeci főiskola végleg Sopronban marad. *Az Est*, 1922. január 4. 6.

egyetemi karrá szerveztem át és azt beillesztettem az Erzsébet tudományegyetem kötelékébe.⁵⁵ A szükséges infrastruktúra – bámulatosan gyors – megteremtését követően⁵⁶ 1930 őszén (a kormányzó jelenlétében) Klebelsberg megnyitó beszédével adták át az új egyetemi épületet a Deák téren.⁵⁷

Klebelsberg nem titkolt célja az volt, hogy a meglévőnél egészségesebb kulturális és igazgatási életet teremtsen, mégpedig a decentralizáció⁵⁸ révén. Életképes vidéki központok létrehozásával kívánta a fejlődést elindítani a perifériákon.⁵⁹ A városfejlesztés legfontosabb szegmensét pedig épp a kultúrában látta,⁶⁰ s azt is jól tudta, „[...] igazi kultúrgócpontra csak az, ahol egyetem is van.”⁶¹ 1923-ban, a pécsi egyetem

⁵⁵ GRÓF KLEBELSBERG Kuno: *Világválságban*. Budapest, Athenaeum, 1931. 270–271. – Ld. „A legnagyobb álmú magyar kultuszminiszter”, gróf Klebelsberg Kuno. Szerk. VÁL. UJVÁRY Gábor. Budapest, Kairosz, 2013. 91. (A továbbiakban: UJVÁRY szerk., 2013.)

⁵⁶ A pécsi Magyar Királyi Erzsébet Tudományegyetem (soproni székhelyű) Hittudományi Kara számára az építkezést Klebelsberg 410-40/1929. VKM. sz. határozata rendelte el. Sándy Gyula műegyetemi építész professzor 1929 augusztusában bemutatott tervei alapján a munkálatok október közepén indultak meg, s az impozáns épület alig egy év alatt el is készült. Az átadás időzítésében és az ehhez kapcsolódó rohammunkában minden bizonnyal szerepet játszhatott az ágostai hitvallás ebben az évben ünnepelt 400 éves jubileuma: 1530-ban született meg a *Confessio Augustana*, amelyben Philipp Melancthon összefoglalta a lutheránus tanításokat. Aligha véletlen, hogy 1930 októberében az Evangélikus Teológia épülete mellett átadták a szépen renovált evangélikus templomot is.

⁵⁷ Beszédében a miniszter Sopron város megerősítése mellett szállt síkra, aminek része az európai értelemben vett iskolavárosi rang elérése, melynek révén közvetlen vonzáskörzete jelentősen kibővíülhet, s így saját megyéjén túl az egész Dunántúlon központi szerepet játszhat. E központi szerepkört és az iskolavárosi rangot egyaránt szolgálja a város felsőoktatása. Az evangélikus teológiai fakultás pedig mindezek mellett Sopron evangélikus hagyományait is tovább erősíti. – Az átadási ünnepségeket részletesen feldolgozza POLGÁR Tamás: „A tudomány igazságai és a hit igazságai egyesüljenek az új épületben.” Horthy Miklós kormányzói látogatása Sopronban, 1930. október 19. *Soproni Szemle*, 2003/2. 142–156.

⁵⁸ PALLÓ Gábor: Klebelsberg Kuno: politikus kultuszminiszter. *Magyar Tudomány*, 2007/12. 1619–1628, 1624.

⁵⁹ T. KISS szerk., 1999. 38–39.

⁶⁰ Klebelsberg a kultúrpolitikával kapcsolatos gondolatainak leghívebb tükrét saját kötetei jelentik. Ld. *Gróf Klebelsberg Kuno beszédei, cikkei és törvényjavaslatai, 1916–1926*. Budapest, Athenaeum, 1927. – *Neonacionalizmus*. Budapest, Athenaeum, 1928. – *Küzdelmek könyve*. Budapest, Athenaeum, 1929. – *Jöjjetek harmincas évek*. Budapest, Athenaeum, 1930. – *Világválságban*. Budapest, Athenaeum, 1931. – *Utolsó akkordok*. Budapest, Athenaeum, 1933. – Az újabban megjelent válogatások közül ld. GLATZ szerk., 1990. – T. KISS szerk., 1999. – UJVÁRY szerk., 2013. – A vidéki egyetemek fejlesztése és a kívánatos decentralizáció összefüggése kapcsán ld. LADÁNYI Andor: *Klebelsberg felsőoktatási politikája*. Budapest, Argumentum, 2000. 20–27. – UJVÁRY Gábor: Klebelsberg Kuno és a Trianon utáni magyar felsőoktatás-politika. In: *Trianon és a magyar felsőoktatás*. I. kötet. Szerk. Uő. Budapest, Magyar Napló, 2018. 237–262.

⁶¹ E világos axiómát a napi sajtóban is kinyilvánította (GRÓF KLEBELSBERG Kuno: Nagyszege és Nagydebrecen. *Pesti Napló*, 1927. november 13. 1.), majd *Neonacionalizmus* című kötetébe (1928) is fölvette (100–104.). – Ld. továbbá GLATZ szerk., 1990. 427.

megnyitóján a „magyar Heidelberg”-ről beszélt: „Magyarországnak ma kereken 8 millió lakosa van, tehát két millió lakosra esik egy egyetem. A XVII. és XVIII. században alig akadt német hercegség, melynek fejedelme kötelességének ne tartotta volna, hogy országa számára külön egyetemet alapítson. Pár százezer lakossal bíró kis államoknak meg volt a maguk külön egyeteme. És ennek köszönhette Németország műveltségének gazdag változatosságát, ennek köszönhette azt, hogy a művelődés bámulatos egyenletességgel és arányossággal oszlott meg az egész német földön. És ha nem akarjuk az egész magyar kultúra [...] sorsát egyetlen lapra: Budapestre feltenni, akkor nekünk is gondoskodnunk kell arról, hogy támadjanak a vidéken is a magyar művelődésnek gócpontjai.”⁶²

Ebből a kulturális koncepcióból Sopron városa is profitálni tudott. Aligha véletlen, hogy bár 1922 nyarán (számos ok eredőjeként) a választópolgárok elvették képviselőjüktől az újraválasztás lehetőségét, azonban a város már 1922 decemberében (megelőzve Székesfehérvárt, Gyulát, Kecskemétet és Szegedet)⁶³ az országban elsőként választotta díszpolgárává Klebelsberg Kunót.

⁶² Magyar Heidelberg. A pécsi Erzsébet tudományegyetem megnyitó ünnepén 1923. október 14-én tartott beszéd. In: *Gróf Klebelsberg Kuno beszédei, cikkei és törvényjavaslatai, 1916–1926*. Budapest, Athenaeum, 1927. 493–496, 494.

⁶³ T. Kiss szerk., 1999. 356.

VARGA ÁGNES

A BETHLENI KONSZOLIDÁCIÓ JOBBOLDALI ELLENZÉKIJE

MILOTAY ISTVÁN, A MAGYARSÁG FŐSZERKESZTŐJE 1920–1931

Kortársai szerint Milotay István a két világháború közötti időszak magyar öncélúságának újságírója, aki ugyanazt a reprezentatív helyet töltötte be a Horthy-korszak közgondolkodásban, mint Rákosi Jenő a dualizmus liberális nemzedékének világában.

Személyén keresztül érvényesült a Trianon előtti és az ellenforradalmi rendszer radikális jobboldali eszméinek kontinuitása. Milotay ideológiai-eszmei felfogásának háború előtti és utáni elemei Trianon után váltak igazán időszerűvé, amikor azt gondolta, hogy a gazdaságilag, társadalmilag és kulturálisan megerősödő magyarsággal érhető el a modern, a revíziót is megvalósító új Magyarország. Milotaynak a bethleni konszolidációról szóló egyre erőteljesebb kritikája e fejlődési folyamat számottevő eredményeinek visszásságaiból fakadt. Hiányolta a radikális földreformot, a keresztény magyar középosztály megerősítését, a nagyrészt asszimilálhatatlannak tartott zsidóság politikai és szellemi dominanciájának visszaszorítását, a parasztság polgári társadalomba emelésének célját. A Bethlen István által kialakított politikai-gazdasági-társadalmi rendet a háborúért és az utána való helyzetért is felelős, liberális és elitista Tisza István-féle rendszer alteregójának tartotta. Milotay a kormányzati reformok elégtelenségét a parasztsággal kibővített nemzeti polgárosodás gyorsabb ütemét diktáló, radikális reformpolitikával akarta kiváltani, élén a társadalom gerincét alkotó, kiszélesedett nemzeti középosztállyal. Tanulmányom erről szóló cikkeit, elképzeléseit kívánja bemutatni.

1919 őszétől a meghatározó politikai irányzat a keresztény nemzeti irányzat volt, amelynek kezdeti egységfrontja felölelte a jobboldali politikai, eszmei tábor radikális és kevésbé radikális képviselőit, a régi konzervatív–liberálisokat, a kisgazdákat, a radikálisabb keresztényszocialistákat, az új jobboldali mozgalmak tagjait, köztük az úgynevezett fajvédők heterogén csoportjait is. A jobboldal különböző politikai csoportosulásaiban kezdetben a radikálisabb társadalmi reformprogrammal rendelkező intranzigens keresztény irányzat volt az erősebb a konzervatív–liberális konszolidációra törekvőkkel szemben. A keresztény nemzeti politika meghatározó eszmei frontjának jegyében azonban egységben tevékenykedtek.¹ A baloldali radikálisok és

¹ A KNEP és a Kisgazdapárt fokozatos mérséklődése a politikai rendszer kiépülésével, legitimitásának biztosításával, az állami autoritás és szuverenitás megszilárdulásával függött össze: a válasz-

a szociáldemokraták hitelüket veszítették a két forradalomban és az országvesztésben betöltött szerepük miatt. A már emigráns baloldal jeles képviselőinek az ellenforradalmi rendszerrel szembeni – főleg cseh és szerb kormányokkal való – szövetekezése tovább mélyítette a jobboldal és a baloldal közötti politikai törésvonalat.²

Az 1919 szeptemberétől újraindult, Milotay szerkesztette *Új Nemzedék* a jelentős sajtótényezővé vált – keresztény lapokat tömörítő és tulajdonló, Bangha Béla által irányított – katolikus Központi Sajtóvállalathoz került.³ Első száma még a háború alatti hetilap folytatása volt, a következő viszont már megújult napilapként jelent meg. Milotay beköszöntő cikke a nemzeti veszteség fölött érzett fájdalom sorain túl a háborús nemzedék felhívása volt a megújulásra, buzdítás a szakadatlan munkára, a nemzeti önérzet és becsület visszaszerzésére. „A keresztény magyarságnak vissza kell szereznie az uralkodás parancsoló nyomatékát saját politikai sorsára és saját anyagi, gazdasági életére éppen úgy, mint a maga kulturális és erkölcsi világrendjének biztosítására”.⁴

Az ellenforradalom kezdeti időszakára a radikális jobboldali hangvétel volt a jellemző. A múlttal való elszámolás és számonkérés jegyében a régi szabadelvű liberális rendszer hibái és bűnei kerültek górcső alá. Közülük is a legfontosabb tényező, hogy a magyarság részben politikai vezetése miatt, de önhibájából is, öntudatát veszítve vált elnyomott kisebbséggé saját hazájában. Más nemzetiségekkel szemben elvesztette kezdeményezőkézségét az önrendelkezésre, a magyar öncélúságra, az önépítő nacionalizmusra. Milotay összefoglaló summázata nem más, minthogy „[...] a nemzetiségi gondolat a maga szervezkedési és érvényesülési formáival és eszközeivel az egész vonalon legyőzte az úgynevezett magyar nemzeti gondolatot és nemzeti politikát.”⁵ Politikai vezetőink pedig „[...] a szabadverseny elvét úgy értelmezték, hogy magukra szabadították az egységes faji szellemtől és faji törekvésektől áthatott zsidóságot és nemzetiségeket, maguk azonban a versenynek mindazokat a fegyvereit, melyeket a szabad társadalmi, gazdasági és kulturális szervezkedés nyújt az

tásokkal, a békeszerződés elfogadásával, a kormányzóválasztással, a Teleki-, majd Bethlen-kormány megszilárdulásával. Bővebben: SZALAI Miklós: *Ifjabb Andrássy Gyula élete és pályája*. Budapest, MTA Történettudományi Intézet, 2003. 150–165.

² Károlyi Mihály és Jászi Oszkár Benešsel való tárgyalásai a Horthy-féle ellenforradalmi rendszer ellen; valamint a Magyarországnak átadandó szerbek által megszállt Pécs-Baranya háromszögben a hazai szociáldemokratáknak szerb segítséget elfogadó köztársaságkikiáltási törekvései.

³ A Központi Sajtóvállalat már 1918 júniusában megalakult, az alapítókéje a forradalmak alatt elvesztett. 1919 őszén az újabb adakozásnak köszönhetően már több napi- és hetilapot is kiadhatott.

⁴ Jövéünk!: a háború előtt indult *Új Nemzedék* hetilap utolsó számának cikke (1919. szeptember 15.); A magyarsághoz: az *Új Nemzedék* napilap első szerkesztői cikke. (1919. szeptember 30.) In: MILOTAY István: *Tíz esztendő*. Budapest, Pallas, 1924. 172. (a továbbiakban: MILOTAY, 1924)

⁵ MILOTAY István: *Úri politika. Új Nemzedék*, 1919. november 21. In: Uo. 176.

osztályok és fajok harcában, figyelemre sem méltatták, teljesen ellenfeleiknek engedték át.”⁶

A dualizmusban a kapitalizmussal jól járt politikai vezető osztály elfogadta a rendszer előnyeit, ami számára és a kereskedelmi kapcsolatokkal és pénzügyi tapasztalatokkal rendelkező zsidó polgárságnak, nagyburzsoáziának anyagi hasznot, társadalmi előrelépést hozott, a jelentős többségnek viszont anyagi ellehetetlenülést, társadalmi lecsúszást jelentett. „[...] azok a pártok és politikusok, melyek erre a liberalizmusra esküdtek, nem akarták észrevenni, hogy a gazdasági és politikai erők szabad kifejlődésének és egészséges egyensúlyának helyére hogyan lépett néhány rövid évtized alatt egy olyan hatalom, amely a monopólium kizárólagosságát jelentette. Nem akarták észrevenni, hogy szervezkedik meg, és hogy lesz úrrá a kapitalizmus a liberalizmus romjain, hogyan szárnyalja túl és szorítja háttérbe a szervezetlen és öntudatlan magyar nemzeti társadalom más, csak lappangva élő erőtenyezőit, s hogyan veti már a háború előtt a maga diktatúrája alá egész állami és gazdasági életünket. [...] Ennek a kapitalista-liberalizmusnak védőszárnyai alatt ment végbe a magyar keresztény társadalom belső erőviszonyainak az átalakulása.”⁷

Az adott helyzetben keresztény-nemzeti újjászületés, egy új Magyarország megszületése szükséges, ahol a magyar társadalom szolidáris összmunkájával, minden társadalmi réteg öntudatos, fáradhatatlan és önzetlen munkájával a háború előttről örökölt és a Trianonnal súlyosbított helyzet jobbítása lesz elősegíthető – diagnosztizálta Milotay. Értékelése a fajvédőkével, a radikális társadalmi szervezetekkel volt egybehangzó. Ezen túl, ami ugyanolyan fontos, szükség van egy megújult és korszerű függetlenségi politikára is, ami meghaladja a régi rossz beidegződéseket. Az ország függetlensége hatalmas anyagi veszteségek árán jött létre, aminek mikéntjéért a függetlenségi politikának ugyanúgy felelősséget kell vállalnia, mint a teljes magyar liberális politikumnak. A függetlenségi pártiak egy részének Károlyi Mihállyal és a baloldali radikalizmussal a wilsonizmus, pacifizmus és demilitarizmus jegyében való együttműködése közvetlenül okozta a rend és a katonai védelem szétesését, az ország megszállását, a területi szétszedettség állandósulását. A konzekvenciák levonására, nemzeti önépítkezésre és területi, szellemi revízióra van szükség, jelentette ki Milotay. A nemzeti öntudatú építkezés eszközeivel nemcsak a politikának, de a magyar társadalomnak is élnie kell, úgy, ahogy például a nemzetiségek tették a kettős monarchia idején, a társadalmi önsegély és a szociális együttműködés eszközeivel. A magyar társadalomnak tehát: „[...] oly autonóm gazdasági, politikai, társadalmi és kulturális egységgé kell magát megszerveznie, mely a közhatalom bir-

⁶ Uo.

⁷ Uő.: A régi lobogó alatt. *Magyarság*, 1922. március. 25. In: Uo. 234–235.

toka nélkül is uralkodni tud, de amelynek segítsége nélkül vagy ellenállása mellett semmiféle közhatalom a keresztény magyarság nyakába nem ülhet.”⁸

A nemzetközileg elismert ideiglenes Huszár-kormány által 1920 januárjában lebonyolított választásokon a képviselői mandátumok a két keresztény-nemzeti tömörülés, a Keresztény Nemzeti Egyesülés Pártja és az Országos Kisgazda és Földműves Párt között oszlottak meg.⁹ Milotay mint a Keresztény Nemzeti Egyesülés Pártjának (KNEP) képviselője a debreceni 1. választóköreztől jutott be a parlamentbe.¹⁰ A trianoni békediktátum parlamenti kényszerű elfogadása után Horthy kormányzóként kinevezett első kormánya, a Simonyi-Semadam-kormány is lemondott, jelezve a diktátum elfogadhatatlanságát.

Az új határok közé került országnak a háború, a forradalmak és a trianoni megcsonkítás utáni instabil állapotában elkerülhetetlenül szüksége volt a gazdasági, politikai önépítkezésre. Az intranzigens keresztény nemzeti jobboldal azonban a kormánytól eltérően képzelte el a konszolidáció mikéntjét. Új állami és társadalmi berendezkedésben gondolkodtak, szélesebb társadalmi alapokon nyugvó nemzeti fejlődésben, modernizációban, ahol csökken az előző, liberális rendszer kárvallottjainak száma, és ahol nő az állami redisztribúció, a szociálpolitika mértéke. A militánsabb, forradalmi hevületben élő szélsőjobboldali csoportok és mozgalmak (Ébredő Magyarok Egyesülete [EME], az ellenforradalmi ifjúság Turul szervezete, a fajvédők heterogén csoportja stb.) egyre inkább a mérséklődő kormányzó és a Teleki-kormány szélsőséges ellenzékeként tevékenykedtek. Komoly kihívást jelentett a Teleki-kormánynak a tisztí különítmények (Héjjas–Prónay-féle) önállóságának megfékezése.¹¹ Reformjellegű törvényekre volt szükség, amelyekkel sürgősen orvosolni lehetett a felbolydult és akut társadalmi viszonyokat, jelezve a kormány egyetértését a rendszer korrekciójával, a nem maradhat minden a régiben elgondolással.

Szükség volt többek között a jelentős társadalmi feszítő erőt levezető és az értelmiség válságos helyzetére hosszú távon bizonyos megoldást jelentő döntésre, amely az egyetemi képzésre felvehető hallgatók számának korlátozását írta elő. A törvény főleg a zsidó származásúaknak a felsőoktatásban és az értelmiségi rétegben való felülreprezentáltságát igyekezett korlátozni a numerus clausus törvény parlamenti

⁸ Uő.: *Úri politika. Új Nemzedék*, 1919. november 21. In: Uo. 177.

⁹ A régi pártok felbomlottak, képviselőik többsége főleg a keresztény nemzeti tömörülést és állami szakapparátust erősítette, kisebb részük más, kisebb pártok között oszlott meg. A két nagy párt: a KNEP 44,51%, az Országos Kisgazda- és Földműves Párt 47,56% kapott a nemzetgyűlésben. In: BOROS Zsuzsanna: *Parlamenti viták a Horthy korban*. Budapest, Rejtjel, 2006. 814.

¹⁰ *Nemzetgyűlési almanach*. Szerk. VIDOR Gyula Budapest, Magyar, 1920–1922. 93–94.

¹¹ Az állami és társadalmi rend hatékonyabb védelme törvény a különítmények felszámolását szolgálta, valamint beolvasztásukat a honvédség, illetve a rendfenntartó állományba.

elfogadásával. Az értelmiségi, tisztviselői réteg részéről elvárás volt egy erős, protekcionista és újraelosztó állam, amely társadalmi igazságtételt gyakorol, a társadalompolitikai és szociális törvénynek is betudható numerus clausus végrehajtásával pedig a nemzeti középosztályt pozitív diszkriminációban részesíti. A liberális-kapitalista szellemű éra alatt, a hatalom birtokában ugyanis elvesztettük a magyar vezető középosztály zömét, írta Milotay, aki szerint ebben található a magyarság háborús tragédiájának egyik legmélyebben fekvő oka.

A zsidóság értelmiségi és polgári túltermelése a történelmi középosztály deklaszszálódott elemeinek helyébe lépett, ami két osztály, két társadalmi réteg „kicserélődését” tette lehetővé. Erre tevődött a közalkalmazotti, állami köztisztviselői réteg egzisztenciájának a szellemi proletariátus színvonalára süllyedése, köszönhetően a háborúnak is. A kormánytól az életszínvonal-emelkedést lehetővé tevő intézkedések meghozatala egyfajta társadalmi elvárás volt. Tovább rontotta a helyzetet a megszállt országrészekből Budapestre menekült volt magyar királyi tisztviselőréteg jelentős részének teljes létbizonytalansága. A békediktátum által elcsatolt országrészek egyetemei miatt a trianoni Magyarországon megritkult képzési lehetőségek, a diplomás elhelyezkedés nehézségei, az értelmiségi túlképzés, valamint a már említett zsidó (főleg szabadpályás) értelmiség túlzott szellemi „térnyerése” felvetette a minden népcsoport, nemzetiség, de különösen a zsidóság számbeli korlátok közé szorítása céljából a numerus clausus (egyetemi keretszám) törvényre emelését.¹²

Fontosak a számbeli korlátok, mivel a zsidóság olyan „[...] autonóm, öncélú egységgé lett, amely a közös nagy nemzeti eszmények és célok helyett a maga külön céljainak érvényesítésében kereste szükségképpen a maga boldogulását és ideálját. A zsidóság tehát feladta az asszimiláció, az alkalmazkodás gondolatát és állammá lett az államban. Most már ő szabta meg a politikai gazdasági, társadalmi és kulturális érvényesülés feltételeit is. [...] Közvetett úton gyakorolt óriási befolyást az ország szellemi és kulturális fejlődésére abban a formában, hogy ő lévén, mint anyagilag legtehetősebb osztály a leghatalmasabb fogyasztó is, szükségképpen hozzá kellett alkalmazkodnia, hozzá kellett illeszkednie szinte mindenkinek, aki érvényesülését akár a sajtóban, akár pedig az irodalom terén kereste” – indokolta Milotay nemzetgyűlési beszédében a numerus clausus törvény megszületésének támogatását.¹³

¹² Az 1920. évi XXV. törvénycikk: Az összes „az ország területén lakó egyes népfajokhoz és nemzetiségekhez tartozó ifjaknak” biztosítani kell, hogy országos számarányuknak megfelelő mértékben vehessenek részt a felsőoktatásban. A törvény végrehajtási része nemzetiségnek minősítette a zsidóságot, és 6% országos arányszámot állapított meg rájuk nézve. Valójában az 1920-as években a zsidó hallgatók aránya a felsőoktatásban 10% körüli volt. <https://net.jogtar.hu/ezer-ev-torveny?docid=92000025.TV>

¹³ *Nemzetgyűlési Napló*, 1920. V. kötet. 397.

A másik jelentős gazdasági és társadalmi feszültséget jelentő kérdés a földkérdés volt.¹⁴ Az intranzigens politika felől jelentős volt az elvárás egy nagyobb mértékű földreform kivitelezésére. Ahogy Milotay is írta: „Szeretnénk ezt az intranzigenciát, ezt a tudatosságot és meg nem alkuvást legalább olyan intézkedésekben látni, amelyekhez nem kell még törvényhozás se, nem kell parlamenti többség se, mert pusztán kormányzati úton is létesíthetők, vagy létesíthetők forradalmi jellegű gazdasági és társadalmi megrázkódtatások nélkül józan reformok eszközeivel. Akár az adópolitikára gondolunk itt, akár a tisztviselőkérdés megoldására, akár a földbirtokreformra, akár a közkormányzat erkölcsi tisztaságára és önzetlenségére, még mindig nem hág-tuk túl a realitások határait, s nem ütköztünk tárgyi szempontból elháríthatatlan erők ellenállásába.”¹⁵ A megvalósult házhelytörvény, majd a több szakaszban módosított, évekig tartó földreformtörvény kivitelezése közel félmillió rászorulóknak jelentett otthont és egytől öt, olykor tíz holdig terjedő földterületet. A szerény lehetőség azonban nem volt elegendő a szegényparaszti sorból való kitöréshez és felemelkedéshez. Az adókkal és hitelekkel sújtott réteg helyzete az évtized végén bekövetkező gazdasági válsággal vált majdnem lehetetlenné, amikor nagyrészüket ismét földönfutóvá vált. A Nagyatádi-féle földreformon kívül általános földtulajdonrendezés a korszakban már nem volt. Radikálisabb tervei Gömbös Gyulának, Imrédy Bélának, majd Teleki Pálnak is lesznek, ám földbirtokpolitikai intézkedésekre az ő esetükben is csak rendkívül csekély értelemben és mértékben került, kerülhetett sor.¹⁶

A harmadik kardinális terület a sajtó helyzetének kérdése és rendezése volt. Az elsődleges cél Milotay szerint a világháborús pacifista és forradalmi destruktív liberális sajtó megrendszabályozása, valamint a nemzeti sajtó megerősítése volt. A liberális és a baloldali sajtó volt a háború elleni izgatás, a belső közvélemény elvesztésének egyik fő felelőse. A sajtó ezen része a szellemi és lelki dezorganizáltság állapotát előidéző hangulatért vált kárhoztathatóvá, amely a hátszországban járult hozzá a háború elvesztéséhez. A radikális jobboldal szigorúbb ellenőrzést és cenzú-

¹⁴ A házhelyek és kishaszonbérletek alakításáról szóló 1920. évi XXIX. törvény házhelyek és kishaszonbérletek juttatását tette lehetővé, amiket elsősorban a nagybirtokosok felajánlásai alapján biztosították. A törvénynek köszönhetően körülbelül 400 ezren jutottak földhöz, többnyire szegényparasztok, akik a házhelyhez 1–2 kataszteri holdat is kaptak. A földreform-törvény végrehajtásának több szakasza volt, a húszas évek végéig elhúzódott, későbbi változtatások, kiegészítések is jellemezték. A szétosztandó földek többségét vásárlásokkal, illetve a nagybirtokra kivetendő vagyonváltásból biztosították. A törvényben meghatározott rétegek átlagban 1,7 k. holdig kaptak földet. Bővebben ld.: SIPOS József: A földkérdés. In: *Gróf Bethlen István és kora*. Szerk. NAGY Zsejke. Budapest, Osiris, 2014. 109–120. (a továbbiakban: NAGY, 2014)

¹⁵ MILOTAY István: Ami a legfontosabb. *Új Nemzedék*, 1920. június 29. In: MILOTAY, 1924, 194.

¹⁶ A földtörvényt állami földekből való kishaszonbérlettel és telepítéssel igyekeztek megoldani. A Teleki-kormány nagyobb volumenű törvényének alkalmazását a háború utánra halasztották.

rát akart a liberális és zsidó túlsúlyú lapok további működésében alkalmazni.¹⁷ Eckhardt Tibor az ÉME szervezésében a „destruktív sajtó” bojkott alá helyezésén munkálkodott. A kormány rövid ideig még élt a háború alatti kivételes sajtóellenőrzés eszközével, majd az új lapok elindítását, a régiek további engedélyezését, illetve felfüggesztését vagy betiltását előbb miniszterelnöki, később belügyminiszteri engedélyhez kötötte. A tényleges cél, ahogy a jogszabályban megfogalmazódott, az ország belső rendjének és közbiztonságának, valamint külső politikai érdekei veszélyeztetésének elkerülése volt.¹⁸

A későbbiekben meghozott különböző mértékű és érvényű sajtórendeletek szigorúbb alkalmazása vagy időleges felfüggesztése az enyhébb vagy feszültebb belpolitikai légkör függvénye volt. Új sajtótörvény meghozatalára végül nem került sor. Milotay is a magasabb államvédelmi és politikai szempontoknak alárendelt sajtóellenőrzés mellett állt ki, új törvény megalkotása nélkül. „Én azt szerettem volna, ha a kormány továbbra is megmarad azon az állásponton, hogy fenntartja a régi sajtótörvényt és ezekhez az átmeneti és különleges viszonyokhoz alkalmazkodva legfeljebb rendeleti úton igyekszik azoknak a szempontoknak és követeléseknek eleget tenni, amit ezek a különleges viszonyok aktuálissá tesznek. Ezentúl, a cenzúra megfelelő összeállításával és megfelelő megjavításával az én nézetem szerint igenis legyőzhetők azok a nehézségek, amelyeket ez a törvény legyőzni akar”.¹⁹

A későbbiekben Milotay tevékeny résztvevőjévé válik az 1921-től 1928-ig Budapesten működő jobboldali szellemiségű Sajtófőiskolának, ahol újságszerkesztést tanít, 1922-ben pedig az elnöklétével megalakul a Pátria Magyar Írók, Hírlapírók és Művészek Köre, a (liberálisnak is nevezhető) MÚE ellenszervezete.²⁰

Milotay az év végéig maradt a napilappá alakult *Új Nemzedék* főszerkesztője. Az önálló, véleményvezérséghez szokott Milotay és Bangha Béla kézi vezérlésű lapirányítási módszere között személyi összeférhetetlenség alakult ki. Milotay otthagyta a lapot, és 1920 decemberében továbbra is a keresztény sajtót erősítve útjára indította a *Magyarság* napilapot. A lap az *Új Nemzedék*hez hasonlóan nagyon sikeres lett, az ellenforradalmi korszak egyik legismertebb és legnépszerűbb jobboldali ellenzéki sajtóorgánumává nőtte ki magát. Az ifj. Andrássy Gyula tulajdonában lévő

¹⁷ BAJCSY-ZSILINSZKY Endre: *Nemzeti újjászületés és sajtó*. Budapest, Táltos, 1920.

¹⁸ Teleki Pál 1920 augusztusában hozott rendelete (6357/1920 ME), amely felhatalmazta a belügyminisztert, hogy „[...] oly belföldi időszaki lapoknak, amelyeknek közleményei az ország belső rendjének és közbiztonságának, valamint külső politikájának érdekeit veszélyeztetik, megjelenését és terjesztését eltilthatja.”

¹⁹ SIPOS Balázs: *A politikai újságírás, mint hivatás*. Budapest, Napvilág, 2004. 69.

²⁰ Uo.

lapot a nagybirtokos tőke finanszírozta, működése nem kötődött kormánytámogatáshoz. Így elsőként vállalta a sajtó részéről a jobboldali ellenzékiiséget.

A lap a legitimizmus irányvonalát képviselte, ami nem jelentette azt, hogy Milotay egyéni stílusa, az értelmiségi középosztály radikális szociális, népnemzeti hangja megszűnt volna létezni. A kettő jól megfér egymás mellett. A két évig még kormánypárti képviselő, majd ellenzéki főszerkesztőnek az új lapba írt első vezércikére ismét a programadás a jellemző. A szürkülőfélben lévő keresztény nemzeti politikát a valódi megoldást jelentő eszközök és tervek segítségével akarta életre kelteni. Miközben ez a politika „[...] eredeti rendeltetésétől és saját lényegétől egyre messzebb távolodik, egyre alkalmatlanabbá válik országot teremtő és nemzetet vezérlő hivatásának betöltésére. [...] Mi, akik a *Magyarságot* a mai nappal útjára bocsátjuk, [...] fölkelünk ez ellen a politika ellen, s hadat üzenünk a közös, nagy nemzeti kincsek további elherdálásának. [...] A *Magyarság* a tovább hallgatni nem tudó lelkiismeretnek megszólalása akar lenni, s egyben úttörő harcosa annak a munkának, mely a nemzeti és keresztény gondolatot Magyarország mai helyzetében történelmi rendeltetésének visszaadhatja.”²¹ A belsőleg megújult keresztény magyar öncélúság gondolatának fontosságát és jelentőségét az évszázados kuruc, nemzeti öncélúsággal és függetlenséggel azonosítja: „Nekünk a keresztény nemzeti gondolat nem konjunktúra és nem »kurzus«, de egy óriási történelmi szükség, egy mély és messze kiható forradalom mozgó lelke, egy egész nemzedéket igénylő roppant feladat”.²²

Az adott helyzet politikai konszenzusához és stabilitásához nem volt elegendő a keresztény nemzeti és a kisgazdapárti kormányzat szövetsége. A korabeli politikai paletta sokféle politikai irányultságot, érdekcsoportot takart. Különböző csoportok léteztek kormánysszövetségen belül és kívül, ami a széttagolódás, az instabilitás veszélyét hordozta. Voltak „az ébredők, a nemzeti szocialisták, a liberálisok, a legitimisták, a szabadválasztók, a turániak, a fasiszták, a köztársaságiak és nemzeti királyság hívők” is.²³ A belpolitikai ellentéteket tovább bonyolította a közjogi helyzet, az országot Habsburg királlyal elképzelő legitimisták és Horthy átmeneti, ideiglenes kormányzóságát elfogadó szabad királyválasztók ellentéte.

A Teleki-kormány lemondását IV. Károly első sikertelen visszatérési kísérlete váltotta ki. A király második visszatérési kísérletéből azonban már Bethlen István miniszterelnök és Horthy Miklós kormányzó, valamint az általuk fémjelzett politikai rendszer került ki megerősödve. A legitimista véleményt osztó *Magyarság* és Milotay leszögezi, hogy függetlenségünk birtokában „Azok, akik a jogfolytonosság, a legi-

²¹ MILOTAY István: *Magyarság*. *Magyarság*, 1920. december 15. In: MILOTAY, 1924, 197.

²² Uő.: Húsvét. *Új Nemzedék*, 1920. április 4. In: Uo. 182.

²³ Uő.: Tenger egy csöpp vízben. *Magyarság*, 1922. december 3. In: Uo. 262.

timizmus álláspontját vallják, egy hajszállal sem akarnak kevesebbet a teljes nemzeti önállóság és függetlenség kérdésében vagy az önálló magyar királyság kérdésében, mint azok, akik a régi függetlenségi ideológiát most a szabad királyválasztás érdekében próbálják kamatoztatni.”²⁴ A szabad királyválasztók politikáját olyanformán vélte sajtáságosnak, hogy az a király sikertelen hazatérése miatt került abba a furcsa helyzetbe, hogy a „[...] cseh és szerb beavatkozásnak kénytelen megköszönni a segítséget. [...] A mi nagy problémánk tehát most is abban van megszabva, hogy a volt monarchia területén az osztrák és magyar, vagy a cseh és szerb felsőbbség javára dől-e el a küzdelem?” – tette fel kérdését a térség és nemzeteinek nagyobb egységbe szerveződésével kapcsolatos jövőjére vonatkozóan Milotay. A királypárti labancok szerint a Habsburg Magyar Királyság történelmi összefogó ereje nagyobb vonzerő a történelmi nemzetiségek számára, mint a függetlenségi kurucok elképzelése. Figyelmeztet, hogy „A magyar függetlenségi gondolatnak ma más nyelve van, mint három vagy háromszáz esztendővel ezelőtt.” Aki kurucként a király hazatérése ellen van, „[...] tehát jó szolgálatokat a cseh vagy a nagyszerb impériumnak, de a függetlenséget ott keresi, ahonnan most adott helyzetünkben a legelleneségebb és legtűrelmetlenebb elnyomás fenyeget.”²⁵

IV. Károly második visszatérési kísérleténél a szabad királyválasztók és a karlisták összeütközésében a trianoni Csonka-Magyarország agrár parasztdemokráciáját látta a legitim Habsburg-dinasztiával és a történelmi jog okán megerősített Nagy-Magyarország megvalósulási lehetőségével szemben. Milotay az integrális revíziót és a legitimizmust kapcsolta össze, amikor a Habsburg-királyságú, független, történelmi Magyarország legyőzhetetlen államalkotó és államfenntartó eszmekörében látta a lehetőséget a magyar nemzet jogára a trianoni elszakított részekhez. „Ha az a politikai törekvés, mely a jogfolytonosságot akarja, végleges vereséget szenvedne, bukásába magával rántaná beláthatatlan időre a nagy, minden kulturális, társadalmi és gazdasági fejlődésre képes Magyarország ideálját is. A szabad királyválasztó gondolat végleges győzelme a megmaradt országrész politikai, társadalmi, kulturális és erkölcsi életének balkanizálódását is jelentené.”²⁶ Őva intett azonban az újabb társadalmi törésvonaltól, az örök magyar betegségtől, a széthúzástól és pártpolitikai testvérharctól, s figyelmeztetett egymás kirekesztésének elkerülésére is: „[...] senkit se lehet azon a címen, mert legitimista, vagy azon a címen, mert szabadválasztó, a keresztény politikai gondolat közösségéből kizárni s nem lehet ezen a címen a kizárólagos hitelességet, a patentet egyik vagy másik fél számára követelni.”²⁷

²⁴ Uő.: *Aeterna Hungaria! Magyarország*, 1921. április 10. In: Uo. 205.

²⁵ Uő.: *A szavak rabszolgasága. Magyarország*, 1921. november 6. In: Uo. 220, 222.

²⁶ Uő.: *Parasztdemokrácia és Nagymagyarország. Magyarország*, 1921. november 13. In: Uo. 223.

²⁷ Uő.: *Társadalmi és „közjogi” politika. Magyarország*, 1922. március 1. In: Uo. 232.

A soproni népszavazás és Pécs-Baranya visszafoglalása a trianoni határok megváltoztathatóságának reményét és a Bethlen-kormány politikai konszolidációra törekvő igyekezetének sikereit jelentették. Bethlen a kedvezőtlen pártviszonyokon úrrá lett, és megteremtette a stabil politikai vezetés alapfeltételét. A legitimista elkötelezettségű KNEP helyett, amelyet a sikertelen restaurációs kísérletek kompromittáltak, a Kisgazdapártra építkezve létrehozta az Egységes Pártot, amelynek parlamenti többsége a bethleni konszolidáció parlamenti alapját képezte.²⁸ A választással megerősített, biztos parlamenti többséggel rendelkező Bethlen-kormányzat révén megszilárdult a polgári jogrend, a keresztény nemzeti állam és társadalom intézményi és működési rendje.²⁹

A radikális jobboldali ellenzéki táborhoz hasonlóan Milotay is már a kezdetektől elégedetlen volt a kikristályosodó bethleni politikával szemben. Már 1922-ben leszögezte: „Ez a kormányzati rendszer lelkében, alapszerkezetében és szellemében egyenes folytatása a régi szabadelvű és munkapárti uralmi gondolatnak. [...] Cselédpolitikát csináltak öt-hat évtizeden át, az alkalmazkodás, a mimikri politikáját. Hogy csinálják most egyszerre az önálló egzisztencia politikáját? [...] Most ugyanaz a viszonyuk a keresztény gondolathoz, mint valamikor a függetlenségi gondolathoz volt. Az előbbiből hat évtizeden át éltek, mint a konszolidáció képviselői. Most ugyanúgy élnek az utóbbiból. [...] Ugyanúgy nem reagáltak a háború vége felé semmire. Ugyanúgy nem reagáltak félszáz éven át semmi nyugtalanító mozzanatra. Se a földreform, se a választójog, se a zsidókérdés, se a nemzeti hadsereg, se a gazdasági önállóság problémája nem nyugtalanította őket. Valamikor ezeket nem volt szabad bolygatni, legtöbbször persze a királyra való tekintettel. Most a királykérdést nem szabad bolygatni, de az alapgondolat, az alapérdek ugyanaz.”³⁰

A régi monarchia és a Tisza-féle rossz munkapárti kormányzati szellem beidegződéseit azonosította a jelen adónyúzó fináncpolitikájával, a diplomáciai túlalkalmazkodással, és egyáltalán az állami önállóság érzetének és tapasztalatának hiányosságaiával. Az úgynevezett arany középútnak minősített jellegtelen kormányzati politikát

²⁸ A detronizációs törvény meghozatala után a KNEP határozatot fogadott el, miszerint a továbbiakban elítéli a királykérdés felvetését, és az ettől való tartózkodásra kötelezte tagjait. Bethlennek és a konzervatív-liberálisoknak a kormány alapját képező önálló párttá szerveződésére nem volt esély. Miután a KNEP-re való építkezés nem sikerült, Bethlen vezetésével beléptek a kisgazdapártba. Bővebben: SZALAI, 2003. 150–184.

²⁹ A választás előtt új, szűkítő választójogi rendeletet hoztak (az összlakosság 40%-áról 29%-ra csökkent a választójogosultak aránya), a szavazás vidéken nyílt, a nagyobb városokban titkos maradt. Az Egységes Párt nagyarányú győzelme eredményeként 245 mandátumból 143-at szereztek meg. PÜSKI Levente: A bethleni politikai berendezkedés az 1920-as években. In: NAGY, 2014, 61.

³⁰ MILOTAY István: A „függetlenség” árnyékában. *Magyarság*, 1922. november 5. In: MILOTAY, 1924, 251, 253.

elvtelennek és őszintétlennek tartotta, amely „[...] az elvi meggyőződés felfüggesztésével toborozta egy zászló alá a keresztényeket, zsidókat, a nagybirtokot, a kisgazdákat, szabadválasztókat és legitimistákat, az agráriusokat és merkantilistákat egyaránt.” Ahol „[...] összevegyül és elhomályosul, karakterét veszti minden elv, hogy a bizonytalanság, a meggyőződéstelenség, a köpönyegforgatás, a kétszínűség mérget árassza ki a nemzeti társadalom egész lelkületére.”³¹

Azt gondolta, hogy a bethleni kormányzati rendszert a keresztény-nemzeti fedőnevű politika egységes leple alatt működő különböző csoportok és irányzatok nagy kormányzópártban való asszimilálása és a forradalmi, intranzigens keresztény irányzat céljainak háttérbe szorítása jellemzi.³² Milotay a megalkuvás nélküli intranzigenciát kérte számon, amikor a kormánypárti radikális jobboldali ellenzék elveivel értett egyet. „Ne keressük egyelőre, miben van igazuk a fajvédelmi politika híveinek, vagy miben tévednek, amikor változást követelnek és azt hangoztatják, hogy a Bethlen–Klebensberg–Kállay-féle se hús, se hal irányzat megalkuvásaival, megrontottságával és tehetetlenségével végképp lejáratja a keresztény politika igazságait.”³³ Egyet értett azzal a Gömbös Gyula által vezetett fajvédő csoporttal, amely a radikális társadalmi szervezetek támogatásával és a sajtó eszközével élve rendszerváltó intézkedéseket sürgetett. Elvárásuk a nép szélesebb rétegeinek anyagi és szellemi felemelése érdekében történő gazdasági, szociális intézkedések meghozatala volt. Új szociális rendszert, a politikai jogok kiterjesztését, a földbirtoktulajdon arányosítását, a zsidó nagytőke hatalmának korlátok közé szorítását, a megreformált nemzeti kapitalista gazdaságba való minél nagyobb társadalmi réteg bevonását, érdekeltté tételét akarták elérni. Mert a „[...] nyomorgó értelmiség az egyetemi ifjúságon kezdve, a köztisztviselők és magánalkalmazottak tömegein s a keresztényszocialista munkásságon folytatva, olyan gyilkos anyagi és szociális gondokkal küzd, amelyek határai már-már a kétségbeesés dühét érintik. Az egyik oldalon az életfeltételek elviselhetetlen drágulása, a fogcsikorgató nélkülözés, lerongyolódás és reménytelenség, a másik oldalon a kapzsiságában és önzésében egyre szemérmetlenebb vagyonhalmozás, [...] elég magyarázat és elég háttér ahhoz a válsághoz, amely a mai kormányzat alapjait ostromolja.”³⁴

³¹ Uő.: Két aranykor. *Magyarság*, 1924. június 8. In: MILOTAY István: *A függetlenség árnyékában*. Budapest, Stádium, é. n. [1930.] (a továbbiakban: MILOTAY, 1930.) 12.

³² A 749/1923 miniszterelnöki rendelettel állami alkalmazottaknak megtiltották, hogy olyan politikai egyesületbe lépjenek be, amely „pártatlanságukat befolyásolja”, ami a Magyar Országos Véderő Egyesület és az ÉME tagságára volt szűkítő hatással. Ld.: UNGVÁRY Krisztián: A szociálpolitika etnicizálása. In: NAGY, 2014, 168.

³³ MILOTAY István: Az egyetlen út. *Magyarság*. 1923. március 25. In: MILOTAY, 1924, 283.

³⁴ Uo.

Milotay és általában a jobboldali ellenzék a bethleni politikai hatalom és a nagytőke érdekeinek összefonódásában az úgynevezett rendszerváltás elsikkasztását és a Tisza-féle megalkuvó munkapárti viszonyok visszatérését látta. Úgy vélte, hogy az érintetlen, sőt megerősödött zsidó kapitalista, indusztriális szervezethez és hatalommal szemben a harc elkerülhetetlen. A küzdelmet pedig nyilvánossá, sőt propaganda tárgyává szükséges tenni, mert az öncélú magyar köztudat megfelelő eszközök, az agitáció, a bajok elhárításának és az önvédelem módozatainak tisztázása nélkül nem alakulhat ki. „Mert ez a hatalom nem ismer tréfát, [...] ez mindenféle gazdasági és politikai válság pusztításából épen, sőt erőben gyarapodva kerül ki, s ez el van tőkélve rá, hogy a kurzussal szemben végig viszi a harcot a teljes fegyverletételig. A Bethlen-kormány íme, mindent megtett, hogy kedvében járjon. Szabadjára hagyta valuta és kiviteli üzleteit egyaránt, szabadjára hagyta tevékenységüket a közfogyasztási cikkek monopolizálása és árdrágítási terén, tiszteltgett ismételten politikai hitvallásuk, a liberalizmus felé, miniszteri kinevezésekkel biztosítékokat, túszoikat adott nekik.”³⁵

A párturalmi, közéleti korrupciós eszközök alkalmazásában a társadalmat függő helyzetbe juttatás kormányzati célját látta. Az új keresztény nemzeti politika megújulásának késedelme miatt a háborúban és a forradalmakban legyengült, tökeszegény, gazdaságilag és társadalmilag fegyelmetlen magyarságot többször sürgeti az új körülmények között is a politikától való függetlenedésre, önszerveződésének megerősítésére. Realistán állapítja meg ugyanis, hogy „[...] a mi szerencsétlen viszonyaink között úgyis az a helyzet, hogy úgynevezett társadalmi egyesüléseink a keresztény magyarság anyagi szegénysége vagy közömbössége folytán előbb-utóbb a kormány-szubvenció segítő keze után kénytelenek nyúlni, ezt pedig sohase adják ingyen.”³⁶

A Bethlen-féle régi-új politikai kurzust a nemzeti társadalom belső függetlenségéről, a keresztény magyarság felszabadításáról való lemondással vádolta. A nemzet gerincét adó középosztály egy részétől viszont az önállósági létét feladó és rendszerhez simuló típusát jellemzi annak semmitmondó fiziognómiájával, akinek arcán és magatartásán fellelhetetlen történelmi elődjének évszázados múltja, öntudata. „Egy évszázadon át minden magyar korszak lelke ezen az arcon fejezte ki magát legtökéletesebben, s ez az arc többé semmit föl nem vesz és semmit vissza nem ver abból, amit a történelmi magyarság a világ és önmaga számára most, élete legszörnyűbb, legmélyebb válságában érez és kimondani szeretne.”³⁷ A középosztály nemcsak a Tiszák alatt, de most sem tölti be nemzetfenntartó történelmi hivatását – hirdette –, amikor

³⁵ Uő.: A két kurzus. *Magyarság*, 1922. augusztus 1. In: Uo. 244.

³⁶ Uő.: Társadalmi és „közjogi” politika. *Magyarság*, 1922. március 1. In: Uo. 233.

³⁷ Uő.: Holt lelkek. *Magyarság*, 1925. február 15. In: MILOTAY, 1930, 39.

szolgaian és kényelmi módon belesimul a Bethlen-féle rendszerbe: „Hatvanhét óta, jó félszázada, ez a Magyarország csak eszik, de könyvet nem olvas. [...] Politikailag ötven éven át ugyanolyan megbízható támasza volt az uralkodó rendszernek, mint a mainak. [...] A hanyatló osztályok önzésével kiszorult lelkéből az egységnek érzése, hogy végül csak magát lássa, a maga pillanatnyi nyomorult érdekét mindenütt és mindenben. [...] Itthon a csonka országban, most a »nemzeti és függetlenségi« uralom támasza. Annak hívja, és annak hiszi a szolgaság és a gyarmati uralom egész rendszerét. [...] Ő megint vadászik, korteskedik, alispánt választ, a kormánynál és a minisztériumokban a régi szava van, azt hiszi hát, hogy félszázadra megint be van biztosítva, s megint tovább csinálhat mindent úgy, mintha közben mi sem történt volna.”³⁸

Az ellenzéki *Magyarságban* folyamatos a „Bethlen-féle klebelsbergesség”-nek, a pátoszteli, nagyhangú és külsőséges hazafiság látszattevékenységének, a politikai színpalak mögött pedig az ellenzékkal való megegyezéseknek, a politikai alkuk rendszerének kritikai taglalása. Sorolódnak az önmagukért beszélő úgynevezett konszolidációs eredmények, amikor földreform címén az egy-két holdas földjuttatásoknál terméketlen föld, szikes legelő, házhelynek használhatatlan árokpárt került a rászoruló tulajdonába, a nagybirtok megsegítésére viszont sürgös állami, banki segítség akadt, amikor a keresztény plutokrácia kiépítéséhez, a növekvő számú keresztény igazgató személyének és munkájának megalapozásához nem sajnáltak autót, villát és a kapitalista verseny egyéb luxuseszközeit biztosítani. „Az élődsi ösztöneivel, a maguk egyéni és zseb érdekeikért elárulták, cserbenhagyták a nagy keresztény tömegek vágyait, saját testvéreik, saját osztályaik százezreit. [...] Ők azok, akik öt év alatt kifejlesztették és konszolidálták azt a rendszert, amely az utcára dobott, proletársorsba taszított keresztény tömegek csonthalmain épült föl, és azóta azokból táplálkozik. És, íme, még van bennük lelkiismeret, hogy szájukra vegyék azokat az ideálokat, melyekben ez a keresztény magyar társadalom annyi csalás után is hinni akar, mint az életben, s ezeknek az ideáloknak a nevében követelnek maguknak örök bizalmat és örök maradást.”³⁹

A belpolitikai konszolidációra a behatárolt mozgástérrel bíró külpolitikai helyzet is hatással volt. A belső megerősödésnek a külső tényezők által gúzsba kötött magyar állam új külső körülményei sem kedveztek. „Ha ez a keresztény és nemzeti gondolat nem tud közjogi téren olyan sikereket felmutatni, amelyek megnyitják végre előttünk mostani külső bezártságunkból a szabadulás útját, akkor nem tud azokra a belső bajokra se orvoslást találni és nem tud megnyugtatót arra az elégedetlenségre sem,

³⁸ Uo. 41–42.

³⁹ Uő.: A fajdkakas alatt. *Magyarság*, 1926. március 14. In: Uo. 67.

amely szociális és gazdasági okokból a nemzeti és keresztény politikával szemben előbb-utóbb és egyre nagyobb erővel fel fog támadni.⁴⁰ A külső elszigeteltség és kiszolgáltatottság a kisantant megalakulásakor tovább fokozódott. Az elszigeteltségből való kitörésre kormány és ellenzék részéről általános külpolitikai elképzelés volt egy baráti ország, egy külpolitikai szövetséges találása. A kisantanttal való meg-egyeztést a jobboldal a kisantant országainak hatalmi érdekei előtti kapitulációnak tartották. A magyar stratégiai érdekekkel összeegyeztethetetlen volt egy kisantanti súlyú és vezetésű dunai konföderációba való belépés. A kormány és jobboldali ellen-zéke a határon túli magyar kisebbségek helyzetéből ítélve egyöntetűen élt a bírálattal, hogy a kisantant csak a Balkánt hozta Közép-Európa szívébe, a térség pedig semmivel sem lett kiegyensúlyozottabb és demokratikusabb, mint a Monarchia idején.

A kisantant államainak „demokráciáit” a magyar kisebbségekkel való bánásmód mikéntje jellemezte a legpregnansabban. Az utódállamok a magyar kisebbségek politikai eszközökkel való elnyomására, a többségi államnemzetbe való beolvasztására törekedtek. A kisantant államaiban alkalmazott földreform demokratikussága a magyar kisebbség közösségi és magántulajdonú közép- és nagybirtokainak elvételeiben, az elvett földeknek a többségi nemzettagok részére való szétosztásában nyilvánult meg. A magyar anyanyelvű középiskolai oktatás állami támogatását egy-két kivételtől eltekintve megszüntették, az elemi szint jórészt egyházi fenntartással, illetve a kisebbségi társadalomtól jövő anyagi támogatás alapján működött. A magyar kisebbségnek veszélyforrásként való kezelése, jogaiknak jelentős megnyirbálása minden győztes utódállamra jellemző volt.⁴¹

A térséget uraló franciák és az új nemzetállamok szövetségi érdekei részéről kimondatlan elvárás volt, hogy a Bethlen által megszerzett népszövetségi kölcsönért, majd a népszövetségi csatlakozásért cserébe szüneteltesse vagy mondjon le a területi integritás gondolatáról, a revízió szándékáról. Ezzel együtt elvárás volt, hogy mutakozzon késznek a kisantant által uralt új dunai konföderációba való önkéntes gazdasági és politikai alárendeltség vállalására. A jobboldali ellenzék a népszövetségi kölcsön és csatlakozás kormányzati szándékát egyaránt elutasította. Az újabb külpolitikai irányvonat ért kritika: „Mert a mimikri nagyszerű szimatjánál fogva ez a kuruc, ez az irredenta, ez a konzervatív-nemzeti rendszer most egy új súlypont felé orientálódik. [...] Az új súlypont most Bécs helyett Prága lett, ott jegecesedik ki a nagyantant, illetve Franciaország támogatása mellett a szláv, elsősorban cseh hegemónia alatt megszervezett új összmonarchia. Az új magyar kurucnak és fülbesúgó

⁴⁰ Uő.: Társadalmi és „közjogi” politika. *Magyarság*, 1922. március 1. In: MILOTAY, 1924, 232.

⁴¹ Uő.: Erdély. Cikksorozat. *Magyarság*, 1924. november 23.–december 24. In: MILOTAY, 1930, 25–39.

irredentának is arrafelé kell tehát orientálódnia. Ezt az orientálódást jelzi nagy lépéssel a külföldi kölcsön, amelynek fejében Benesék beülnek ide hozzánk, hogy az ő politikai, pénzügyi és katonai ellenőrzésük mellett kezdődjék meg Magyarország ügynevezett újjáépítése.⁴²

A kormányból kilépett fajvédők a népszövetségi kölcsön ellenében saját belső erőből, a háborús nagytőke megadóztatásával képzelték el az ország gazdasági helyreállítását, a nemzetközi politikai életbe való betagozódását.⁴³ A politikai önállóság érdekében a kormánypártból kilépő Gömbös fajvédő pártjának megalakítása hosszú távon nem bizonyult sikeres lépésnek. A következő választásokon való sikertelensége után Gömbös visszatért az igazi perspektívát jelentő kormánypártba. Milotay, aki helyeselte a fajvédelmi mozgalom alapvető követeléseit, az általuk hangoztatott magyar faji öndefiníciót helytelenítette. Nem értett egyet azzal, hogy a magyarság védelmében másodosztályú magyaroknak bélyegezzenek meg etnikailag kevert, de a lelki asszimilációnak köszönhető „tökéletes” magyarokat. Nézete szerint ezen etnikai elvi magatartás a befogadáson alapuló magyar nemzeti gondolaton állna bosszút. Történelme folyamán ugyanis a magyarság fent sem tarthatta volna magát a faji elzárkózás módszereivel: „A nemzeti gondolatnak ez a kultusza azonban nem igazolhat egy olyan politikát, amely a fajiság nevében és téves megfogalmazásával a történelmileg kialakult magyar társadalom nagy rétegeinek legkényesebb érzéseit sérteti meg, amely elidegenítheti tőlünk testvérnemzetiségeink minden rokon érzését, s amely, mikor a magyar gondolat győzelmére esküszik, az ezeréves Magyarország leghatalmasabb tartóoszlopait fűrészezi alá.”⁴⁴

A keresztény kurzus befogadóbb, perspektivikusabb nemzetpolitikáját helyeselte, ami a Szent István-i eszme és a történeti jog okán sikeres esélyekkel vindikálhat integrális revíziót. „Az árpádi nagy magyar gondolat épp oly távol állott a fajvédő exkluzivitástól, mint a liberális sovinizmus utópiájától. Ez az árpádi gondolat szerezte meg nekünk Hunyadi Jánost, Martinuzzit, a Zrínyieket és Frangepánokat nemzeti hősöknek. [...] Nagy volt a kard erejében és katonai hódító képességében, de ugyanakkor nagy volt a türelemben és az alkalmazkodó képességben. Ez az árpádi gondolat közös ezeréves örökségünk. Osztozhatunk rajta és újra nagyokká lehetünk általa svábokkal, románokkal, horvátokkal és ruténnel együtt.”⁴⁵

A keresztény kurzus elégtelen belpolitikai fejlődése többször került Milotaynál párhuzamba az eszményi és örök függetlenségi gondolat és politika múltbéli gátjaival, a függetlenségi kiteljesedés örök buktatóival. A függetlenségi gondolat az örök

⁴² Uő.: Egy úton. *Magyarság*, 1924. február 24. In: MILOTAY, 1924, 349.

⁴³ PRITZ Pál: A fajvédők külpolitikai nézetei. *Századok*, 1990/5–6. 617–669.

⁴⁴ MILOTAY István: Fajvédelem. *Magyarság*, 1923. február 25. In: MILOTAY, 1924, 278.

⁴⁵ Uő.: Új Magyarország felé. *Magyarság*, 1928. július 22. In: MILOTAY, 1930, 155–156.

mementó és viszonyítási pont, amelyhez képest a jelen keretek csak az ideálisnak szerény árnyékai: „A keresztény gondolatnak ugyanezzel a veszedelemmel kell küzdenie: a szélesebb, öntudatlanabb tömegek előtt elveszíti kezdeti népszerűségét, egyrészt, mert nem tud nagy szociális és gazdasági eredményeket felmutatni, másrészt, mert nem elég szervezett arra, hogy ezeket a tömegeket állandóan foglalkoztatni és a maga hatáskörében tartani tudná. Az értelmiségi rétegek előtt pedig meginog hitele ugyanazon oknál fogva, mint a 48-as gondolköré: mert elegendőnek hiszi egy, már az unalomig ismert frazeológiának újságcikkek vagy beszédek útján történő ismétlését, s kísérletet se tesz olyan irányba, hogy igazságait megfelelő objektív és tudományos megokolással támassza alá.”⁴⁶

A nemzeti gondolat és politika igazi társadalmi támasztékát továbbra is a keresztény magyar középosztályban akarta látni, mert „[...] ennek műveltségébe és világnézetébe eresztett legmélyebb gyökereket a nemzeti gondolat, ennek legelevenebb érdekei fűződtek az integrális Magyarország fennállásához, s ez lenne hivatva rá elsősorban, hogy ezt a gondolatot a mai nemzeti katasztrófa idején is magasra tartsa az egész nemzet szeme előtt, s egész szellemi és lelki erejét e nagy cél megmunkálására fordítsa.”⁴⁷ A vezető társadalmi szerepre való determináció szempontjából azonban a középosztály anyagi helyzete és műveltsége, társadalmi csoportkohéziója, önálló „osztály” tudata, közéleti, politikai szereplése még gyengének bizonyult. Hivatás és küldetés tekintetében a régi történelmi és az új középosztály közötti különbség, hogy az újnál „[...] inkább a keresztény szolidaritás öntudata elevenebb, mint az ezeréves magyar faji és állami hivatás érzése.”⁴⁸

A némi átalakítással rekonstruált régi konzervatív-liberális hatalmi rendszert és politikai berendezkedést az óvatos, korrekciós konzervatív reformpolitika mellett a neonacionalizmus ideológiája határozta meg. A neonacionalizmus ideológiája a nemzeti egység alapján és célja érdekében egy megújult erkölcsi és cselekvő nacionalizmust hivatott jelenteni. A klebelsbergi kultúrfőlény programjával együtt – az ország katonai, külpolitikai lehetőségei híján – kulturális értelemben kívánta a nemzetet a térségben a primus inter pares helyére avanszálni. A kultúrprogram értelmében a szellemi és polgári erényekért való cselekvéssel az erkölcsi revízió, a cselekvő patriotizmussal pedig a területi revízió is elérhető. A revízió össznemzeti cél volt, aminek érdekében a kormányzattól független patrióta társadalmi egyesületek, szervezetek egész táborára tevékenykedett. E nemzetnevelő program-

⁴⁶ Uő.: Felül az ernyő, nincsen kas. *Magyarság*, 1923. január 28. In: MILOTAY, 1924, 272.

⁴⁷ Uő.: Az értelmiség válsága. *Magyarság*, 1921. október 2. In: Uo. 219.

⁴⁸ Uő.: A magyar középosztály. *Magyarság*, 1924. március 2. In: Uo. 354.

hoz azonban a kormányzat részéről nem társult az egyén egzisztenciális, anyagi helyzetének javítása.

A kultúrember kineveléséhez, a mentális polgárosuláshoz az egyre több helyen és egyre nagyobb mértékben végbemenő politikai, gazdasági pozíciókból való középosztályi részesedésre lett volna szükség. A polgári Magyarország vezetéséhez a polgárság vezetésére volt szükség, amely az alsó és felső társadalmi rétegekből egyaránt merít, és a középosztályi vezetést, magát a polgárságot erősíti.⁴⁹ „Ha ezrek és tízezrek azt látják, hogy hiába munkakedv, tanultság, felkészültség, szellemi és erkölcsi kiválóság, mert mindez nem találhat sem helyet, sem méltánylást az állami és társadalmi hierarchia szűkre szabott és megostromolható vaskorlátjai között, akkor mindez a tehetség, szellemi és erkölcsi jóra valósság arra van ítélve, hogy parlagon maradjon, ott megfűlled, megrothad, erjed, s emelő és termékenyítő erő helyett lassan robbanó erővé változik át.”⁵⁰

Az állami, közigazgatási tisztviselő- és alkalmazotti réteg a B-listázás folytán folyamatos létbizonytalanságnak volt kitéve. A keresztény értelmiség a jövőtlenséggel, a proletarizált ifjúság a tömeges kivándorlás szükségével szembesült, az itthon maradottak pedig az elégedetlenség és a forradalmi hajlamúak táborát gyarapították. „Az egyik rész kivándorol és idegen érdekek katonájává, zsoldosává vagy rabszolgájává szegődik. A másik itthon marad és a társadalmi elégedetlenség és kétségbeesés fegyvereit feni új nemzedékében minden fennálló rend ellen.”⁵¹ A rendszer eredményeinek elmaradása folytán a keresztény-nemzeti evolúció helyett keresztény revolúcióra, a forradalmi kereszténység megszületésére figyelmeztetett Milotay: „[...] kifejlesztették és konszolidálták azt a rendszert, amely az utcára dobott, proletársorba taszított keresztény tömegek csonthalmain épült föl, és azóta azokból táplálkozik.”⁵² Máshol: „[...] nemzeti célok és öntudat nélkül, a szociális feszültség, nyomor, elégedetlenség, a meghasonlás iszonyú légkörében, felülkerekednek a nemzeti gondolat, azt anarchiába fullasztják.”⁵³

1926-ban a Bethlen-kormány újabb választási sikerét a konszolidációs eredmények mellett a természetlen pártharcok meghaladásának szüksége, a nemzeti egység fontosságának szem előtt tartása és a múltból örökölt nagy kormánypárt történelmileg hagyományos dominanciája segítették elő.⁵⁴ A választási időszakot a szűkebb körű választójog, a közigazgatási választási visszaélések és megfélemlítések bevett

⁴⁹ MÁLYUSZ Elemér: Értelmiségünk és a neonacionalizmus. *Napkelet*. 1928, I. kötet, 291–295.

⁵⁰ MILOTAY István: A nyugodtak és a nyugtalanok. *Magyarság*, 1926. július 4. In: MILOTAY, 1930, 86.

⁵¹ Uő.: Magyar mélységekből. *Magyarság*, 1926. március 28. In: Uo. 70.

⁵² Uő.: A fajdkakas alatt. *Magyarság*, 1926. március 14. In: Uo. 67.

⁵³ Uő.: A népdaltól az operáig. *Magyarság*, 1926. április 25. In: Uo. 79.

⁵⁴ Az Egységes Párt a szavazatok 65,71%-át szerezte meg. Ld.: BOROS, 2006, 816.

módszerei kísérték. A *Magyarság* híradása szerint Vácrátóton mintegy 200 embert – akik Andrássy Gyulára kívántak szavazni – nem akartak beengedni a községházába, majd a kivezényelt csendőrök sortűzet bocsátottak a választókra. Az eredmény két halott és három sebesült volt.⁵⁵

Bethlennek ugyanakkor sikerült – addigi politikai teljesítménye és az erőskezü államférfiú idolja mellé – bizalmat és várakozást gerjesztenie. Sokan benne akarták érezni a „[...] jelen és jövő nagy titkát, amelyből meg fog születni az új Magyarország.”⁵⁶ Az évtized derekán választással megerősített régi-új kormányzata ugyanakkor azt jelentette, hogy a keresztény és nemzeti újjászületés programját támogató korábbi jobboldali politikai pártok végképp eltűntek a nagy kormánypárti egység többségébe, amely egymagában testesítette meg a többséget. „Nincs többé önálló keresztény párt, nincs fajvédő, nincs kiscgazda, nincs legitimista, nincs szabadválasztó párt, és nincs még csak irredenta sem, mely a többség keretén kívül keresné álmainak megvalósítását. [...] [Az irredenta is – V. Á.] kormányképes gondolat lett, de szintén azon az áron, hogy lemondott önmagáról s jámbor bürokrata egyesületek formájában apró kormányszubvenciókat adminisztrál.”⁵⁷ Nem is lehetett másként, „[...] mert még az ellenforradalmi egzisztencia is csak a párton belül volt biztosítható. [...] Előbb egységes pártivá kell lenned, hogy azon át és azon belül aztán egyéb is lehess, persze mindig csak addig a mértékig, ameddig ez az egység megengedi.”⁵⁸ A választásokon vizsgázott magyar társadalom pedig „[...] minden erőt és minden befolyást egy tényező kezébe halmoz s ezzel minden érdekét és egzisztenciáját egy kockára teszi föl. Nem azt keresi, hogy annak bukásától vagy változásától függetlenül biztosítsa a nemzeti és evolúciós gondolat sorsát, hanem azt próbálja elérni, hogy ez az egyetlen tényező bukhatatlanná váljék. Pedig ezzel csak azt éri el, hogy fölcserélhetetlenné váljék.”⁵⁹

A választásokon való sikeres kormánypárti szereplést az előtte kirobbant és a hazai közélet központi témájává vált, nemzetközi visszhangot kiváltó frankhamisítási botrány ellenére is sikerült Bethlennek keresztülvinnie. A francia bankjegyek sikertelen hamisítási ügyletéről kiderült, hogy a kormányzat akkori és korábbi szereplőinek is tudomása volt róla vagy része volt benne.⁶⁰ Maga Bethlen is értesülhetett az ügyletről, annak korábbi fázisában. Teleki Pál érintettsége még nyilvánvalóbbnak

⁵⁵ *Magyarság*. Tudósítás. 1926. december 9. A témában Milotay cikke: A magyar Duma. *Magyarság*, 1926. december 8.

⁵⁶ MILOTAY István: Bethlen. *Magyarság*, 1925. december 25. In: MILOTAY, 1930. 54.

⁵⁷ Uő.: A cölöpösök. *Magyarság*, 1926. december 25. In: Uo. 102.

⁵⁸ Uő.: Be a vörösbe. *Magyarság*, 1926. december 5. In: Uo. 99–100.

⁵⁹ Uő.: A cölöpösök. *Magyarság*, 1926. december 25. In: Uo. 103.

⁶⁰ Részletesebben ld.: ABLONCZY Balázs: A frankhamisítás. *Múltunk*. 2008/1. 29–56.

látszott a kísérlet helyszíne, illetve az érintett személyek velük való kapcsolata miatt. Milotay az ügyet kétségbeesett kísérletnek, a naiv, fantasztá középosztály és a magyar irredenta összeesküvés akciójaként értékelte, aminek gyors leleplezése bebizonyította, hogy a titkos konspirációk nem tartoznak a jellegzetesen testhezálló magyar politikai akciók közé. Magyarázatát a trianoni status quoval kényszerpályára sorolt nép kényszercselekedetének nevezte, amely „[...] meg volt fosztva attól, hogy törvényes eszközökkel vagy nyílt harc fegyvereivel szállhasson síkra igazságaiért és életéért. [...] Egész Európa összefogott, hogy összeesküvőket, konspirátorokat neveljen belőlünk erőnek erejével. S mi mégsem hisszük, hogy ez sikerülni fog, s azt sem hisszük, hogy ez lenne az útja a magyar szabadságnak.”⁶¹

Rothermere lord magyar revíziós kampányában azonban sem a kormányzat, sem a magyar irredenta nem volt benne. Az angol sajtómágnás a magyar kérdésből kéretlenül is közügyet csinált.⁶² 1927. június 21-én Nagy-Britanniában a Daily Mailben megjelent *Magyarország helye a nap alatt* című cikkét a *Magyarság* folyóirat mérész akcióként értékelte, reményét fejezve ki, hogy ez majd segíteni fogja az eddig habozó magyar kormányt revíziós célú történelmi elhatározásában. Annak ellenére, hogy a lord propagandáját elsősorban az etnikai határrevízió céljával indította, teljesen magával ragadta a magyar közvéleményt. Bár a közvélemény az integrális Magyarország pártján állt, a köztes megoldásokat, a részleges etnikai határmódosítás elképzelését is örömmel fogadta.

Milotay realpolitikai irredentaként értékelte az eseményt, a részleges siker felvetésében a ma eredményét látta, ami nem zárja ki a holnapi teljes integritást. A *Magyarság* volt az egyetlen újság, amely olvasói együttműködést indított a Rothermere által felvázolt határvonal tökéletesítésében, aminek a kampány további fenntartásához való hozzájárulás is célja volt. Bár a Rothermere-vonal a határ menti etnikai sávot jelentette, az olvasók javaslataikban majdnem a teljes történelmi határ visszaállítására tettek javaslatot. A Rothermere-akció folytatásának újabb szakaszában a magyar kormány igyekezett önmérsékletet gyakorolni a diplomáciában és a nemzetközi közvélemény előtt is, óvatosan elhatárolva magát az angol lord által felvetett kérdés módjától és idejétől. A kormányzati óvatosságra Milotay gúnyosan reagál: „A Rothermere-akció kezd túlnőni a magyar konszolidáció határain, s azzal fenyeget, hogy alapjaiban ingatja meg államférfijait és elősdijeit egyaránt, akik nem tudnak többet ennél a konszolidációnál, ez a mértékük, ez a határuk, ez az életlehetőségük, s ha ezt megbolygatják alattuk, nem tudnak többé sem magukkal,

⁶¹ MILOTAY István: Magyar összeesküvők. *Magyarság*. 1926. január 10. In: MILOTAY, 1930. 60.

⁶² Rothermere motivációját az ügyben Hohenlohe Stefániával való társasági kapcsolata jelenthette. Ld.: ROMSICS Ignác: *Bethlen István*. Budapest, M. Közlöny Lap- és Kvk., 2013, 258.

sem az országgal mit kezdeni. [...] Nem lehetne a Rothermere-lapokat betiltani, vagy egy kis szelíd nyomással a kormányozható irredenta útjára terelni őket, az örök és változhatatlan konszolidáció nevében?”⁶³ A lord kampányának pozitív hozadéka – a jogos magyar revíziós igényeknek a nemzetközi politikai életben és publicisztikában való szerepeltetése előnyei mellett – a Magyar Revíziós Liga megalkakulása, illetve a Bethlen-kormány békés revízió iránti igényének ezutáni nyílt képviselése, az aktív külpolitika meghirdetése volt.

A történelmi Magyarországot azonban nem hozza vissza az arany középutas irredenta, a békerevíziós propaganda, de még a pacifizmus és a kultúrfölény szellemisége sem. Új magyar nemzetiségi politikát kell alkotnunk, hirdette meg a *Magyarság* lapjain Milotay, amivel revideálhatnánk a nemzetiségekhez való viszonyunkat. Ennek alapja pedig nem lehet más, mint a Szent István-i gondolat, amely „[...] a magyar uralmat az erők egyensúlyában, a kompromisszumokban kereste, amely felismerte a más nemzetiségűek jelentőségét és hivatását, privilégiumot adott nekik, meghagyta számukra főleg a városi közösségek zárt és önálló életét, nyelvi, kulturális és anyagi autonómiájukat.”⁶⁴

A Rothermere lord által elindított kampányt megelőzően a Bethlen-kormánynak is jelentős külpolitikai áttörést sikerült elkönyvelnie. A sikeres diplomáciai munka eredményeként az országnak sikerült kilépnie külpolitikai elszigeteltségéből. Az olasz–magyar barátsági szerződés megkötése messzemenő politikai együttműködési egyezményt jelentett, legfontosabb külpolitikai partnerünk téve Olaszországot.⁶⁵ A két ország érdekei találkoztak, amikor a szerződéssel a magyar revíziós törekvések melletti olasz segítség, illetve a Jugoszlávia felbomlasztására irányuló lépésekhez nyújtandó magyar segítség együttműködésének alapját fektette le. Az Olaszországgal való külpolitikai kapcsolatok szorgalmazása mellett Mussolini belföldi reformpolitikájának is megvolt az elismertsége és támogatója nemcsak a magyar kormányzat, de jobboldali ellenzéke részéről is. Az olasz társadalmi reformpolitika számos intézkedése pozitív európai visszhangot is kapott. A munkaviszonyok szabályozása, a munkanélküliség felszámolásának igyekezete, valamint a növekvő iparosítás és a vele járó infrastruktúrafejlesztés, a gazdasági és társadalmi modernizáció korszerű lépéseit jelentették, ami világszerte elismerést váltott ki. Milotay ellenzéki sajtóorgánuma összehasonlította a fasiszta olasz rendszert a Bethlen-féle konszolidációs politikával, s ezen az alapon a magyar fejlődés az olaszhoz képest jelentős leminősítésben részesült. „S ha az olasz fasizmus kiemelte Itáliát a rothadásból, ez

⁶³ MILOTAY István: Rothermere lord szilvafái. *Magyarság*, 1927. szeptember 4. In: MILOTAY, 1930, 122–124.

⁶⁴ Uő.: Új Magyarország felé. *Magyarság*, 1928. július 22. In: Uo. 154.

⁶⁵ Az 1927. április 5-én létrejött olasz–magyar szövetség 1943-ig, a fasizmus bukásáig állt fenn.

a magyar mása mindent rothadásba dönt maga körül. S ha amaz a társadalom aktivitását, tettekkészségét személyesíti meg, ez viszont ugyanannak tehetetlenségét. S ha az megmentette az olasz értelmiséget s ezzel az olasz nemzetet a társadalmi anarchiától és a proletariátus örvényétől, ez viszont proletalizálta a magyart legjobb értékeiben.”⁶⁶

A nagy háború hatására Európában általánossá vált a háború előtti liberális kapitalizmus szociális szelídítése, finomítása. A szélesebb társadalmi rétegeket érintő kormányzati szociális politikával, illetve a tömegek demokratikus politikai jogokkal való szélesebb felruházásával párhuzamosan a folyamatok felügyeletéért a végrehajtói hatalom nagyobb felhatalmazása, a központi hatalom megerősítésének szüksége vált koreszmévé. A politikai és szociális jogok tekintetében teljes jogúvá érő vagy érni szándékozó, kialakuló tömegtársadalmak politikai rendszereire a nyugat-európai parlamentáris demokráciák mellett – ahol a végrehajtó hatalom már szintén nagyobb szerepet kapott – Közép- és Kelet-Európában főleg a jobboldali autokratikus rendszerek kialakulása, az oroszoknál a szovjet bolsevik diktatúra működése lett jellemző.

A trianoni Magyarországon a baloldali radikalizmusnak a háború alatt és a forradalmakban játszott szerepe, a kommunizmusnak pedig a Tanácsköztársaságban megvalósult formája miatt nem volt tömegbázisa. A szovjet–orosz bolsevizmusban „[...] mindaz, amit valamikor forradalmak idején a politikai gyűlölség eksztázisában, a nyomornak és éhségnek delíriumában követtek el, hideg és gépies hétköznapi munkává vált, amely 1924-ben ugyanazzal a fáradhatatlan közömbösséggel irtja áldozatait, mint öt vagy hat évvel ezelőtt” – írta Milotay a húszas évek derekán.⁶⁷ Ezzel szemben a nemzeti koncentrációs irányvonalnak, a nemzeti radikalizmusnak annál inkább megvolt a támogatottsága. Ezt az irányvonalat erősítette a világháborút lezáró párizsi békék elutasítottsága és – úgy a németeknél, mint a magyaroknál – a vesztes ország reváns iránti vágya és törekvése. A nemzeti célok össztársadalmi szintű, kollektív törekvésekben nyertek kifejezést. Az igaztalan békét diktáló Franciaország és a két háború között jelentkező, a nemzetállamokat meghaladni szándékozó pacifista és internacionalista páneurópai elgondolással szembeni jobboldali ellenzéki elutasítottság világos és egyértelmű volt: „[...] Franciaország visszakapta ezeket az elszakított tartományait (Elszász-Lotharingiát), de a világ más részeiben új és új Elzász-Lotharingiák támadtak. Ha a franciáknak joguk volt a pacifizmussal szemben, akkor a magukéra gondolniuk, engedjék meg nekünk Coudenhove Calergi

⁶⁶ MILOTAY István: Bethlen. *Magyarság*, 1925. december 25. In: MILOTAY, 1930, 53.

⁶⁷ Uő.: Az orosz titok. *Magyarság*, 1924. szeptember 21. In: Uo. 275.

és páneurópa hívei, hogy most viszont az ő pacifizmusukkal szemben mi is a magunk Elzászait hangoztassuk.”⁶⁸

A '20-as évek békésnek is nevezhető átmenetiségét a gazdasági világválság zárta le. A magyar gazdaság alapját jelentő mezőgazdasági szektorban a strukturális változatlanlanság, az ipari ágazatok részleges korszerűtlensége a válság hatására még inkább éreztették hatásukat. A tulajdonviszonyokban való nagy eltérések, a nagybirtokrendszer érintetlenül hagyása a nagyfokú társadalmi egyenlőtlenséget és a mélyszegénységet konzerválta. Az évtized végére a válság miatt növekvő állami adóterhek, a paraszti adósságok (sikertelen) állami szanálása, a nagyfokú infláció, a tömegessé váló munkanélküliség tettek pontot a bethleni konszolidáció időszakára. Nyilvánvalóvá vált az elégtelen és lassú, apró lépések konzervatív politikájával szembeni elégedetlenség, ami a jobboldali ellenzék erősödését eredményezte.⁶⁹

A válság következtében relativizálódtak a konszolidáció addigi eredményei, szembetűnőkké és halaszthatatlanokká váltak hiányosságai. A jobboldali ellenzék újult erővel kérte számon a forradalmak utáni reformígéreteket, a jövőt illető nagy elhatározásokat, kinyilatkoztatásokat. „Mindent ígértünk, földet, házat, méltányos adózást, utakat, olcsó hitelt, politikai jogokat, társadalmi testvériséget, kultúrát és gazdasági jólétet, s mindebből nyakukra zúdítottunk két választási hadjáratot, amely egy szűkeblű és vak politikai rendszer érdekében könyörtelen brutalitással végiggázolt rajtuk, megalázta, megfélemlítette őket s a hatalom és az anyagi függés legarcátlanabb eszközeivel semmivé taposta bizalmukat és önérzetüket egyaránt.”⁷⁰

1930-ban jelent meg Milotay *Az ismeretlen Magyarország* című, szociográfiának is nevezhető munkája, a korai reformjobboldali országleírások egyike, a korabeli Magyarországon szállóigévé, társadalmi jelzővé vált *Hárommillió koldus* című Oláh György kötet után.⁷¹ Szociográfiájának megjelenése előtt Milotay már többször megfogalmazta népi reformok iránti elkötelezettségét. Előző évben is a lehetséges demokratikusabb kormányzásról és a *Magyarság* folyóiratot finanszírozó arisztokrata prominensek laptól való megválása kapcsán általában a vezető arisztokrácia betöltetlen gazdasági-társadalmi hivatásáról értekezve írta: „[...] én már régen sokkal demokratikusabb politikát tartottam szükségesnek épp a keresztény magyarság és a legitimizmus érdekében is, [...] amely egyebek közt a hitbizomány és a nagybirtok reformját is elodázhatatlan szükségnek érzi” – utalt vissza a művével megegyező állásfoglalására. Eszerint „[...] én már régen sokkal demokratikusabb politikát tartottam szük-

⁶⁸ Uő.: Páneurópa. *Magyarság*, 1927. május 8. In: Uo. 311.

⁶⁹ Az 1930. szeptember 1-jei vérbe fojtott budapesti tüntetés a legnagyobb tömegmegmozdulás volt a két világháború között.

⁷⁰ MILOTAY István: A félelmetes csend. *Magyarság*, 1928. április 29. In: MILOTAY, 1930, 147–148.

⁷¹ Oláh György szintén a *Magyarság* munkatársa volt.

ségesnek épp a keresztény magyarság és legitimizmus érdekében is, [...] amely egyebek közt a hitbizomány és a nagybirtok reformját is elodázhatatlan szükségnek érzí” – utalt vissza a szociográfiájával megegyező állásfoglalására. Ugyanezen cikkben az arisztokrácia Széchenyihez méltatlan, elvégezetlen közfeladatával kapcsolatban kifejtette, hogy nem voltak sehol, amikor és „[...] ahol anyagi áldozatkészséggel és szolidaritással kellett volna segítségére sietni a magyarságot társadalmi és gazdasági úton fölemelő és megszervező mozgalomnak.”⁷² Ugyanekkor leszögezte: „Én azt kívánom, hogy ez az arisztokrácia, ez a nagybirtok maga keresse az átmenet útját, maga teremtsen meg és ajánlja fel eszközeit, hogy így fogjon össze erőben és érdeken a középosztállyal és az alsó tömegekkel is s teremtsen a radikális vagy forradalmi megoldás helyett olyat, mely neki is, a keresztény magyar társadalom nagy egészének is jövődjét biztosítja s útját vágja a felforgató demagógiának.”⁷³

Országismertető művét is a mindenkori kormányzat, a társadalmi vezető réteg, az értelmiség számára szóló figyelemfelhívásnak szánta. Munkáját Milotay politikai publicistaként, újságírói minőségében jegyezte, de közéleti szerepéből kifolyólag is egyértelmű az írás politikai célzata és mondanivalója. Milotay nem tartozott az akkor még csak alakuló népi indíttatású műhelyek, tudományos szociológus szakközségek, céhek egyikébe sem. Honismereti művének célja figyelemfelhívás az ismeretlen, vidéki Magyarország gondjainak megismerésére és megértésére. Reformkonzervatív attitűddel és állásponttal egy újabb, a válság hatására kialakuló forradalmi helyzet elkerülése végett sürgette a vidékre alkalmazható társadalomszervező és reformpolitikai eszközök alkalmazását. Célja a magyar mezőgazdaságban és agrártársadalomban a világválság hatására bekövetkezett krízisállapot feltérképezése. Az évtized elején a birtokmegosztás arányosításáért tett hiányos kormányzati lépéseket nem követték újabbak. A földreform révén kapott földek nagy része nem maradt meg a törpebirtokosok tulajdonában. A kisbirtokosok a föld utáni jövedelemnél többbe kerülő bérleti díjak, az egyéb adók és kölcsönök következtében adósodtak el. Régóta várt földjüket elárverezték vagy azt önként visszaadták. A hiányzó munkaalkalmak, az agrárproletariátus ijesztő helyzete leginkább az alföldi társadalmi elégedetlenséget növelte. A főleg dunántúli, kis- és középbirtokos egzisztenciákat a nagybirtokrendszer és a hitbizomány béklyózta le, a kötött birtok további elaprózódása miatt pedig az egykézés is terjedt.

A jobboldali ellenzék által hangoztatott további földreform állami céllá avanszálásával Milotay szerint is megvalósulna a kisbirtok számának növelése, a közép-

⁷² Pallavicini György ögróf és más „szponzorok” *Magyarságtól* való kilépése kapcsán írta az idézett sorokat Milotay. Ld.: Két út. *Magyarság*, 1929. április 4. In: MILOTAY, 1930, 186–187.

⁷³ MILOTAY István: Két út. *Magyarság*, 1929. április 9. In: MILOTAY, 1930, 192.

gazdaságok megerősödése. Milotay a kor – politika által figyelmen kívül hagyott – szakmai véleményét hangsúlyozta, amikor a nagybirtok exportproduktivitása mellett a kisk gazdaságok belső termelési igényeinek és elvárásainak figyelembevételét szorgalmazta. A nagybirtokon meglévő búza- és kukoricatermelés mellett a virágzó kisk gazdaságok intenzív gyümölcs- és zöldségtermesztésre áttérésének támogatását komoly szerkezeti változásnak, gazdasági forradalomnak tartotta volna. Véghezviteléhez – sok más mellett – jelentős szakágazati jelenlétet és támogatást látott volna szükségesnek, valamint ösztársadalmi feladatvállalást, morális kötelezettségteljesítést az ország politikai és gazdasági újjászületése érdekében.

KISSNÉ BOGNÁR KRISZTINA

„EGYETEM CONTRA AKADÉMIA”

IDEIGLENES TANULMÁNYI REND A JÓZSEF NÁDOR MŰSZAKI
ÉS GAZDASÁGTUDOMÁNYI EGYETEM MEZŐGAZDASÁGI OSZTÁLYÁN

A rövid ideig működő középkori intézmények után Magyarországon csupán a 17. században jött létre az első tudományegyetem Nagyszombatban. A Pázmány Péter esztergomi érsek által alapított universitas a 18. század végén királyi fennhatóság alá került, és először Budára, majd Pestre költözött. Az 1700-as évek végétől az egyetemen egymás után kezdték meg működésüket azok az intézetek, tanszékek, amelyek a 19. század második felétől fokozatosan kiépülő felsőfokú szakoktatás alapjait szolgáltatták. Az intézményrendszer létrehozásának indokait 1934-ben így foglalta össze a korabeli szakpolitika: „A gazdasági életnek az utolsó két évszázadban bekövetkezett fokozatos, egyre gyorsabb ütemű átalakulása, a folyton szaporodó műszaki és gazdasági problémák előtérbe tolulása úgy a külföldön, mint nálunk a műszaki és közgazdasági tudományok jelentőségének felismeréséhez vezetett. E felismerés kapcsán természetszerűleg született meg és hazánkban is felmerült a törekvés, hogy az említett tudományok művelése és oktatása magasabbfokú tanintézetekben történjék. Már a XVIII. és XIX. század fordulóján ennek a törekvésnek eredményeként jöttek létre a gyakorlati irányú felsőbb iskoláink, amelyek feladata a műszaki és gazdasági tudományoknak a kor színvonalán álló művelésén kívül az volt, hogy ezekben a tudományokban képzett emberekkel láthassák el egyrészt a magángazdasági életet, másrészt a fejlődőben lévő és kereteiben egyre bővülő állami közigazgatást.”¹

¹ Az 1934. évi X. törvénycikk indoklása a Magyar Királyi József Nádor Műszaki és Gazdaságtudományi Egyetem Szervezéséről. <https://net.jogtar.hu/ezer-ev-torveny?docid=93400010.TVI&searchUrl=/ezer-ev-torvenyei%3Fkeyword%3D1934> Letöltés: 2019. 11. 15. (a továbbiakban: 1934. évi X. törvénycikk indoklás)

MEZŐGAZDASÁGI SZAKOKTATÁS 1777–1934²

Az állatorvosi, a bányászati és erdészeti, a kereskedelmi, közgazdasági és műszaki ismeretek oktatása különböző elnevezésű, oktatási szintű és jogállású (collegium, tanoda, akadémia, főiskola) intézményekben zajlott a 20. század harmadik évtizedéig. A mezőgazdaságtudományi képzés egyetemi tanszékeken, gazdasági tanintézetekben, akadémiákon folyt a 18. század végétől. A felsőfokú mezőgazdasági szakoktatás első szervezeti keretét a Nagyszombatból Budára helyezett egyetemen 1777-ben létrehozott mezőgazdaságtani tanszék biztosította. A filozófiai fakultáson működő oktatási egység első tanára Mitterpacher Lajos volt. Az *I. Ratio Educationis* rendelkezéseit ebben a formában csak 1785-ig sikerült megvalósítani, ekkor ugyanis a tanszéket megszüntették. Az 1806-ban kiadott *II. Ratio* nagy jelentőséget tulajdonított a mezőgazdasági ismereteknek, az előző évtizedben más tárgyak keretébe sorolt tananyag oktatására 1814-től ismét önálló tanszék alakult. Az egyetemen 1782 és 1850 között a mérnöki intézet (*Institutum Geometricum*) hallgatóinak is rendes tárgya volt a mezőgazdaságtan.

Az elsősorban elméleti ismereteket nyújtó állami képzés mellett az uradalmak ügyeinek intézésére alkalmas, korszerű gyakorlati tudással rendelkező tisztii személyzet kinevelésére vállalkoztak a nagybirtokosok által alapított tanintézetek. 1797-ben Keszthelyen Festetics György, majd 1818-ban Magyaróváron Albert Kázmér királyi herceg létesített szakiskolát. A 19. század második felében ezek az intézmények középfokú állami iskolákká váltak. (Keszthely: 1865 – Országos Gazdászati és Erdészeti Tanintézet; Magyaróvár: 1850–1874 – Állami Gazdasági Felsőbb Tanintézet; 1874 – Gazdasági Akadémia). A gazdasági tanintézetek sora ebben az időszakban még három intézménnyel bővült: 1868: Debrecen, 1869: Kolozsmonostor, 1874: Kassa. A végzett hallgatók végbizonyítványa „oklevél” jellegű volt, állami és magántisztviselői állások betöltésére is jogosított.

Amíg a középfokú oktatás helyzete megoldódni látszott a 19. század végére, a felsőfokú intézmény létrehozásáért az évszázad közepétől folyamatos volt a küzdelem. A Gazdasági Egyesület által 1844-ben összeállított „*Emlékirat Magyarország törvényhozójához, a honi mezőgazdaság ügyében*” című javaslat „középponti gazdaképző intézet” tervzetével állt elő. Az önálló iskola helyett 1857–1888 között a Joseph Polytechnicum/Királyi József Műegyetem közgazdasági osztályán belül működött mezőgazdasági szak. Az 1870-es évek elején merült fel szakmai körökben egy önálló

² A mezőgazdasági szakoktatásról szóló rövid történeti összefoglaló a következő kiadvány vonatkozó fejezetei alapján készült: *A Gödöllői Agrártudományi Egyetem jubileumi évkönyve I.-II. (1920–1995)*. Főszerk. WALLESHAUSEN Gyula. Gödöllő, Gödöllői Agrártudományi Egyetem, 1995. 14–110. (a továbbiakban: Wallerhausen, 1995)

gazdasági főiskola megszervezésének ötlete. Az első részletes tervezet kidolgozásával 1882-ben Tormay Bélát, az Állatorvosi Tanintézet igazgatóját bízta meg a minisztérium. Tormay budapesti székhelyű, háromkarú – állatorvosi, erdészeti, mezőgazdasági – főiskola felállítását javasolta. A századforduló környékén a szakpolitikusok, egyetemi oktatók, gazdasági érdekképviseltek vezetői több lehetséges megoldást is felvázoltak (főiskola a műegyetemhez kapcsolva, önálló gazdasági főiskola Budapesten – Magyaróváron, Kolozsváron, közgazdasági egyetem létesítése). Darányi Ignác második miniszteri megbízatása kezdetén ismét élénk figyelemmel fordult a mezőgazdasági szakoktatás problémái felé. 1906-ban javaslatára emelte Ferenc József a gazdasági tanintézeteket akadémiává, működésük kereteit egységes szervezeti szabályzat kiadásával kijelölve. Ebben az esztendőben elevenítette fel Hutyrá Ferenc, az Állatorvosi Főiskola rektora elődje, Tormay Béla tervezetét. Darányi szakmai fórumok véleményét is kikérte a kérdésről. Az Országos Magyar Gazdasági Egyesület (OMGE) a fővárosban működő főiskolára vonatkozó elképzelést támogatta, de ennek megvalósítása ismét lekerült a napirendről.

A szakmai körök azonban nem adták fel céljaikat: „Az 1911. évi kongresszus [ti. gazdakongresszus] továbbra is felszínen tartotta a kérdést, majd a Magyar Gazdaszövetség és a Hangya³ együttes erővel még régebben megindult mozgalmával oly közgazdasági egyetem felállítását akarta elérni, mely a mezőgazdasági, erdészeti és állatorvosi szakon kívül a kereskedelmi, ipari és pénzügyi szakokat is magában foglalja. Tizenkét évi szívós propaganda után a Magyar Gazdaszövetség az összes gazdasági érdekképviseltek támogatásával elérte, hogy az országgyűlés mindkét házához közös felterjesztést intéztek, melyben egy közgazdasági egyetem létesítését sürgették.”⁴ A főrendiház 1912-ben utasította gr. Zichy János közoktatásügyi minisztert egy közgazdasági egyetem felállítására vonatkozó törvényjavaslat benyújtására, a világháború kitörése azonban megint csak elodázta a probléma megoldását. A háborús évek közepette ismét egy érdekképviselési csoport mozdította előre a gazdasági egyetem ügyét. 1917-ben a Hangya 1 millió koronás alapítványt hozott létre közgazdasági egyetem létesítésére. A korábbi bizottsági munkát Zichy János vezetésével újraindították. Az 1918 májusától ismét a kultusztárca élére kerülő miniszter 1918. október 23-án, a Debrecenbe tartó vonaton kapott engedélyt IV. Károlytól az egyetem megszervezésére.

A Budapesti Királyi Magyar Tudományegyetemi Közgazdaságtudományi Kar az 1919. december 22-i minisztertanácsi döntés után 1920. január 13-án megjelent szer-

³ A Hangya Termelő, Értékesítő és Fogyasztási Szövetkezet 1898-ban alakult meg gr. Károlyi Sándornak, az agrárius mozgalom vezéralakjának kezdeményezésére.

⁴ 1934. évi X. törvénycikk indoklás

vezeti szabályzat és az 1920. évi XXXI. törvény alapján kezdte meg működését.⁵ Az alapító törvény alapján az új felsőoktatási intézmény négy szakcsoportból állt: egyetemes közgazdasági és közigazgatási, mezőgazdasági, kereskedelmi, külképviseleti és konzuli szakcsoport.⁶ A szervezeti szabályzat 7. §-a így fogalmazta meg a mezőgazdasági szak feladatát: „A mezőgazdasági szak, mint a karnak külön osztálya, a mezőgazdasági oktatásügy legfelsőbb intézményének kiépítéséhez adja meg az alapot; jelenleg az adott viszonyoknak megfelelően **a gazdasági szakoktatás tanárainak, a kísérletügyi intézetek személyzetének és a mezőgazdasági nagyüzemek elméleti készültségű embereinek képzésére szolgál** [kiemelés – KBK] és arról gondoskodik, hogy a magyar közgazdasági életben működő egyének a mezőgazdaságnak nemzetgazdaságunkban irányadó jelentőségéhez képest mezőgazdasági alapismereteket szerezzenek.”⁷

Az új felsőoktatási intézmény rendkívül nehéz körülmények között kezdte meg működését. A Tudományegyetem elzárkózott befogadásától, a Műegyetem közgazdasági képzésének vetélytársát látta benne, a gazdasági akadémiák pedig végzett hallgatóik elhelyezkedési lehetőségeinek korlátozásaként értelmezték a szervezeti szabályzattal egy időben kiadott minősítési rendeletet, amely szerint a közgazdaságtudományi államvizsgával rendelkezőket is alkalmazhatták a fogalmazói karban.⁸ Az oktatás tárgyi feltételeinek megteremtése sem bizonyult egyszerű feladatnak. 1920 őszén számos különböző – szívésségből átengedett és bérelt – helyszínen hallgathatták professzoraik előadásait a diákok. A központi épület 1921-től a Szerb utca 23. lett, a mezőgazdasági intézetek többségét pedig az Eszterházy utcában helyezték el.

A mezőgazdasági osztályon az alapításkor négy szaktanszéken kezdődött meg az oktatás, később újak alapításával ez a szám hétre emelkedett. Az első tanterv alapján a nyolc féléves képzésben a közgazdasági, kereskedelmi, jogi tárgyak domináltak, a szaktárgyi órák mennyisége az utolsó két évben volt jelentősebb. Az 1926-tól bevezetett új tan- és vizsgarend szerint a természettudományi alaptárgyak az első két esztendőre kerültek, növekedett a mezőgazdasági szakmai tárgyak mennyisége,

⁵ A magyar kormány 272/1920 M.E rendelete a budapesti Királyi Magyar Tudományegyetem mellett létesített Közgazdaságtudományi Kar szervezeti szabályzatáról. https://library.hungaricana.hu/hu/view/OGYK_RT_1920/?pg=66&layout=s Letöltés: 2019. 11. 15. (a továbbiakban: 272/1920 M. E. rendelet); 1920. évi XXXI. törvénycikk a budapesti kir. magyar tudományegyetemi közgazdaságtudományi kar felállításáról és ideiglenes szervezetéről. <https://net.jogtar.hu/ezet-ev-torveny?docid=92000031.TV&searchUrl=/ezer-ev-torvenyei%3Fkeyword%3D1920%2520> Letöltés: 2019. 11. 15. (a továbbiakban: 1920. évi XXXI. törvénycikk)

⁶ 1920. évi XXXI. törvénycikk

⁷ 272/1920 M. E. rendelet

⁸ 273/1920 M. E. rendelet

a gyakorlati foglalkozások is bekerültek a tantervbe. Az oklevél megszerzéséhez a hallgatóknak kezdetben alapvizsgát, majd három államvizsgát kellett letenniük. Az új vizsgarend szerint a negyedik és a hatodik félévet, valamint a végbizonyítvány megszerzését követő szigorlatokon kellett tudásukról számot adni a leendő okleveles gazdáknak.

Az önálló gazdasági egyetem létrehozásáért folytatott több évtizedes küzdelem eredményes volt ugyan, de a felállított intézmény szervezetét az azt létrehozó törvény is ideiglenesnek nevezte. A kezdetektől bizonytalan sorsú, minden egyetemtől független kar működését és tovább élését alapvetően meghatározta az ország nehéz gazdasági helyzete. A tanári kar változatlan szervezeti keretek között szerette volna folytatni munkáját, a Műegyetemmel párhuzamos számos képzés miatt ugyanakkor a kulturális politika vezetői az ideiglenes helyzet megoldását az intézmények egyesülésében látták. A Magyar Királyi József Nádor Műszaki és Gazdaságtudományi Egyetem (JNMGE) 1934-ben kezdte meg működését. A Közgazdaságtudományi Karon oktatott tudományágak mellett a felsőfokú állatorvosi, erdészeti és bányászati ismereteket nyújtó főiskolák beolvasztásával jött létre az a gazdasági egyetem, „[...] amelynek felállítását a háború előtt valamennyi gazdasági érdekképviselő kívánta, azzal a bővítéssel azonban, hogy a szervezetnek integráns része lesz a műszaki tudományokat képviselő műegyetem is.”⁹

A MEZŐGAZDASÁGI KÉPZÉS SZERVEZETE A JÓZSEF NÁDOR MŰSZAKI ÉS GAZDASÁGTUDOMÁNYI EGYETEMEN

Az 1934. június 2-án hatályba lépett 1934. évi X. törvény alapján az egyetemi szintű mezőgazdasági képzés a Mezőgazdasági és Állatorvosi Kar Mezőgazdasági Osztályának szervezeti keretei között folytatódott. A JMNGE további négy kara (Mérnöki és Építésmérnöki, Gépész- és Vegyészmérnöki, Bánya-, Kohó- és Erdőmérnöki, valamint Közgazdaságtudományi) szintén 2–2 osztállyal vett részt az egyetemi oktatásban. Az autonómiával rendelkező felsőoktatási intézmény legfőbb hatósága az Egyetemi Tanács volt, amelynek élén a rektor állt, tagjai közé tartozott a prorektor, az öt dékán és prodékán,¹⁰ valamint minden osztály egy-egy választott tanára. Az Egyetemi Tanács elé kerülő ügyeket a rektor, prorektor és az öt dékán alkotta rektori tanács készítette elő. A kart a dékán irányította, hatósági jogkörét a nyilvános rendes

⁹ 1934. évi X. törvenycikk indoklás

¹⁰ A prorektor és a prodékán a rektor, illetve a dékán helyettese volt, a tisztséget a megelőző tanév rektora és dékánjai töltötték be.

és rendkívüli tanárokból álló kari tanács gyakorolta. A kari ülések előtt a Mezőgazdasági és az Állatorvosi Osztály is külön osztályülések keretében tárgyalta a döntésre váró ügyeket. A kari vezetőket a két osztály évenkénti váltásban választotta, az első dékán Zimmermann Ágoston¹¹ állatorvos professzor, míg a prodékán Szabó Zoltán¹² botanikus professzor lett. A kar központi hivatalai az Állatorvosi Osztály főépületében kaptak elhelyezést. A mezőgazdasági órák többségét az osztály Eszterházy és Szerb utcai termeiben tartották, de a hallgatók a tananyag egy részét az állatorvosi telephelyen és a Műegyetemen tartott előadások keretében sajátíthatták el. A gyakorlati képzés fő helyszíne a pátyi tangazdaság volt, ahol az egyes tanszékek professzorai félnapos kirándulások, illetve egész napos gyakorlatok keretében ismertették meg diákjaikat a mezőgazdasági üzemek mindennapos tennivalóival.¹³

„EGYETEM CONTRA AKADEμία”

A JNMGE szervezéséről szóló törvénycikk az új intézmény szervezeti kereteinek meghatározása, a tanárok és egyéb tisztviselők helyzetének rendezése, az egyetem felsőházi képviseletének szabályozása, a doktorrá avatás és a magántanári képesítés jogának biztosítása mellett több paragrafusban rendelkezett a jogelődök által kiadott oklevelek, valamint az egységes egyetem diplomáinak képesítő hatályáról.

A 7. paragrafus részletesen ismertette a mezőgazdasági és állatorvosi kar oklevelének felhasználhatóságát: „(1) **Mindazokra az állásokra és alkalmazásokra**, amelyekre a fennálló jogszabályok, vagy a kialakult gyakorlat értelmében **a belföldi gazdasági akadémiákon szerzett (honosított) oklevélnek képesítő hatálya van**, a jelen törvény életbelépésétől kezdve a **Magyar Királyi József Nádor Műszaki és Gazdaságtudományi Egyetem** mezőgazdasági és állatorvosi karának **mezőgazdasági osztályán szerzett (honosított) oklevél is képesít.** (2) **A gazdasági akadémiák** növénytermelési, üzemtani és gyakorlati tanszékeire és e tanszékek mellett szervezett **tanári segédszemélyzeti állásokra**, továbbá a **mezőgazdasági tudományos és kísérletügyi intézményeknél, a mezőgazdasági kamaráknál és a gazdasági**

¹¹ Zimmermann Ágoston (1875–1963) anatómus, egyetemi tanár, az MTA tagja, Kossuth-díjas (1957). 1933-ban az Állatorvosi Főiskola, 1939–1940-ben a JNMGE rektora. <http://mek.oszk.hu/00300/00355/html/index.html> Letöltés: 2019. 11. 16.

¹² Szabó Zoltán (1882–1944) botanikus, biológus, egyetemi tanár, az MTA tagja. 1923-ban rk. tanár az Állatorvosi Főiskolán, 1926-tól a budapesti közgazdaságtudományi kar (utóbb a mezőgazdasági és állatorvosi kar) ny. r. tanára, a botanikus kert igazgatója. <http://mek.oszk.hu/00300/00355/html/index.html> Letöltés: 2019. 11. 16.

¹³ Wallerhausen, 1995, 112–113.; 120–121.

felügyelőségeknél, továbbá a tanító(nő)képző intézeteknél szervezett azokra az állásokra, amelyek elnyeréséhez a jelen törvény életbelépése előtt jogszabály vagy kialakult gyakorlat **az egyetemi közgazdaságtudományi kar mezőgazdasági szakosztályán vagy a gazdasági akadémián szerzett oklevelet kívánta meg,** végül a felső mezőgazdasági iskolák, a közép- és alsófokú gazdasági szakoktatási intézetek gazdasági tárgyú tanszemélyzetének létszámához tartozó állásokra a jelen **törvény életbelépésétől kezdve a Magyar Királyi József Nádor Műszaki és Gazdaságtudományi Egyetem** mezőgazdasági és állatorvosi karának **mezőgazdasági osztályán szerzett oklevél képesít.**”¹⁴ [kiemelés – KBK]. A gazdasági akadémiát végzetek annyi engedményben részesültek, hogy jogi, bölcsészettudományi, közgazdaságtudományi doktori, illetve középiskolai tanári oklevél, vagy a JNMGE egyéb karán szerzett második diploma birtokában pályázhattak a (2) bekezdésben nevesített állásokra.¹⁵ A törvény következő paragrafusa a gazdasági akadémiák számára hátrányosnak tűnő képesítési rendelkezéseket annyiban enyhítette, hogy az éppen tanulmányaikat folytató hallgatókra, illetve a már diplomát szerzett egykori növendékekre az új szabályozást nem vonatkoztatta.¹⁶

A gazdasági akadémiák már a Közgazdaságtudományi Kar megalakulásakor is nehezményezték a fogalmazói kar megnyitását a mezőgazdaságtudományi oklevéllel rendelkezők számára, hiszen ezzel a lehetőséggel a magasabb pozíciójú, nagyobb anyagi biztonságot nyújtó gazdasági állásokra pályázók köre kiszélesedett. Az 1934 júniusában hatályba lépett törvény előbbieken idézett rendelkezései bizonyosan nem nyerték el az akadémiák vezetőinek és tanári karainak tetszését, hiszen a következő tanévekre vonatkozóan az újonnan beiratkozott hallgatók létszámának csökkenését vetítették előre. A képzés gyakorlati kereteit megteremtő újabb jogszabály azonban az egyetemi vezetés hivatalos ellenállását váltotta ki, amely az első műegyetemi tanévet meghatározó küzdelmet jelentett a mezőgazdasági osztály számára.

IDEIGLENES TANULMÁNYI REND A JNMGE MEZŐGAZDASÁGI OSZTÁLYÁN – A HIVATALOS ELJÁRÁS

A törvény 18. paragrafusának megfelelően az új egyetem „tanulmányi, vizsgálati és fegyelmi rendjének megállapítása” a vallás- és közoktatási miniszter hatáskörébe tartozott, aki a mezőgazdasági és állatorvosi kart érintő rendelkezések tekintetében

¹⁴ 1934. évi X. törvénycikk 7. § (1) és (2) bekezdés

¹⁵ 1934. évi X. törvénycikk 7. § (3) bekezdés

¹⁶ 1934. évi. X. törvénycikk 8. §.

a „[...] földművelésügyi miniszterrel egyetértve jár el.” 1934. szeptember 27-én Hóman Bálint aláírásával jelent meg a m. kir. vallás- és közoktatásügyi miniszternek a m. kir. földművelésügyi miniszterrel egyetértőleg kiadott 1934. évi 22.745. számú rendeletével jóváhagyott szabályzata, amely a Mezőgazdasági Osztályra való felvételtől az alábbiak szerint rendelkezett: „Az, aki a középiskolai, felső-kereskedelmi iskolai, vagy felső-mezőgazdasági iskolai **érettségi vizsgálatot sikeresen letette**, illetőleg a középfokú gazdasági tanintézetet sikerrel elvégezte és a m. kir. József Nádor Műegyetem mezőgazdasági osztályára **rendes hallgatóként óhajt felvételt nyerni**, köteles: **1. valamely hazai m. kir. gazdasági akadémián két félévet, mint rendes hallgató eltölteni**, a gazdasági akadémiák tanulmányi, vizsgálati, és szigorlati szabályzatában megszabott tantárgyakból sikeres kollokviumot tenni, és **a gazdasági gyakorlatból, az általános és szervetlen vegytanból, a gazdasági növénytanból és a fizikából sikeres alapvizsgát tenni**; **2. a június 30-án végződő akadémiai tanulmányi időszak után június (sic!) 1. és augusztus 15. között az illető akadémia tangazdaságában a m. kir. földművelésügyi miniszter által előírt hathetes gazdasági gyakorlati kiképzésen részt venni, és ezt igazoltatni** [kiemelés – KBK].”¹⁷

A szabályzat nemcsak a felvételtől rendelkezett: hét féléves képzés, a kötelező kollokviumok és szigorlatok sikeres letétele után egy második hathetes nyári gazdasági gyakorlat elvégzéséhez kötötte a mezőgazdaságtudományi oklevél megszerzését. A két nyári képzést különböző akadémiák tangazdaságaiban kellett teljesíteni.¹⁸ Ugyanakkor azok az okleveles gazdák is képesítést szerezhettek az egyetemen, akik kitűnő vagy jó akadémiai diplomával rendelkeztek, a kötelező tárgyakat három féléven keresztül átlag heti 20 órában hallgatták, laboratóriumi és szemináriumi munkát végeztek, és végül letették a kötelező kollokviumokat és egy kiegészítő szigorlatot.¹⁹

A gazdasági akadémiáknak a mezőgazdasági szakoktatásban betöltött szerepét és jelentőségét kiemelő és megerősítő VKM rendelet alapvető célja feltehetőleg az lehetett, hogy a leendő egyetemi hallgatók megfelelő színvonalú természettudományi ismeretekkel és alapvető gyakorlati szaktudással kezdjék meg az elméleti, tudományos képzést előtérbe helyező felsőoktatási tanulmányaikat. Az egyetem vezetősége és a mezőgazdasági osztály tanári kara ugyanakkor több okból is sérelmesnek érezte

¹⁷ A m. kir. vallás- és közoktatásügyi miniszternek a m. kir. földművelésügyi miniszterrel egyetértőleg kiadott 1934. évi 22.745. számú rendeletével jóváhagyott szabályzat, a József Nádor Műszaki és Gazdaságtudományi Egyetem mezőgazdasági és állatorvosi karának mezőgazdasági osztályára való felvételéről, és ezen az osztályon a hazai gazdasági akadémiát végzett okleveles gazda részére nyújtandó tanulmányi kedvezményekről. 1. § https://library.hungaricana.hu/hu/view/OGYK_RT_1934/?pg=1259&layout=s Letöltés: 2019. 11. 16. (a továbbiakban: 1934. évi 22.745. sz. rendelet)

¹⁸ 1934. évi 22.745. sz. rendelet 3.–4. §

¹⁹ 1934. évi 22.745. sz. rendelet 5.–12. §

az akadémiai és egyetemi oktatásnak ilyen szoros, jogszabály által elrendelt összekötését.

A minisztériumokban megszületett szabályozás megváltoztatásának igénye már az 1934–35-ös tanév elején megfogalmazódott. Az új egyetem első, 1934. november 28-án tartott tanácsülésén több napirendi pont kapcsolódott a mezőgazdasági osztály ideiglenes tanulmányi rendjéhez. A VKM-től érkezett rendeletek sorában az ülés elnöke, Rohringer Sándor²⁰ rektor ismertette az osztályra felvehető hallgatók létszámának megállapításáról rendelkezőt, a 22.745/1934. számút, valamint azt, amely engedélyezte 28 jelentkező felvételét, akik szeptember 15. előtt adták be kérvényüket és nem végezték el a kötelező akadémiai féléveket. Ezek a hallgatók még a Közgazdaságtudományi Kar tanulmányi rendje szerint szerezhették meg oklevelüket, de a hathetes nyári gyakorlat elvégzése számukra is kötelező lett.²¹ A rektori előterjesztések fogadtatását az üléssjegyzőkönyv a „Tudomásul szolgál” bejegyzéssel rögzítette.

A felvételi szabályozásról szóló rendelet az ülés végén, az „Egyéb javaslatok” sorában is előkerült. A 73. napirendi pont alatt a rektor ismertette a Mezőgazdasági és Állatorvosi Kar mezőgazdasági osztályának az osztály tanulmányi rendje és a gazdasági akadémiai okleveles gazdák kedvezménye tárgyában készített emlékiratot „[...] s a részletes tárgyalás előtt javasolja, hogy az átdolgozás végett az osztálynak adassék vissza, s aztán újból terjesztessék a legközelebbi tanácsülés elé.”²² A következő, évi II. rendes tanácsülésre 1934. december 19-én került sor. A rektor bemutatta a mezőgazdasági osztály által készített memorandumot, tájékoztatót, hogy azt nyomdába adta, áttanulmányozásra minden tanárnak meg fogja küldeni és csak ezután kerülhet a dokumentum érdemleges tárgyalásra.²³

A tanév következő, III. rendes ülésére 1935. március 29-én került sor. A tanácsulást megelőzően, 1935. március 18-án karközi értekezletet tartottak a JNMGE tanárai a mezőgazdasági osztály tanulmányi rendje ügyében. A téma összegyűlölt jelentőségét jól mutatja, hogy a rektor által összehívott tanácskozáson 37 műegyetemi oktató vett részt. A Mezőgazdasági és Állatorvosi Kar tantestülete mellett megjelentek a többi budapesti kar képviselői is. Rohringer Sándor elnöki megnyitójában a megbeszélés felsőoktatás politikai vonatkozásaira hívta fel a figyelmet. Megállapí-

²⁰ Rohringer Sándor (1868–1945) vízépítő mérnök, műegyetemi tanár, az MTA tagja. 1934–35-ben a JNMGE első rektora. <https://mek.oszk.hu/00300/00355/html/index.html> Letöltés: 2019. 11. 17.

²¹ BMEL ET 1934–35. 1934. november 28. 14. https://library.hungaricana.hu/hu/view/BME_ET_1934-1935/?pg=14&layout=s Letöltés: 2019. 11. 17.

²² BMEL ET 1934–35. 1934. november 28. 48. https://library.hungaricana.hu/hu/view/BME_ET_1934-1935/?pg=48&layout=s Letöltés: 2019. 11. 17.

²³ BMEL ET 1934–35. 1934. december 19. 11. https://library.hungaricana.hu/hu/view/BME_ET_1934-1935/?pg=64&layout=s Letöltés: 2019. 11. 17.

totta, hogy „[...] az értekezletet oly tárgyban hívta össze [...], amely kihatással lehet az egész magyar egyetemi ügyre. Egyetemünk egyik osztályára, a mezőgazdaságira csak oly feltétellel lehet beiratkozni, amely szokatlan és az egész világon ismeretlen volt eddig az egyetemi oktatásban. [...] A kormány állíthat fel oly főiskolát, amelyet jónak lát, de az egyetemek fenntartják maguknak annak megállapítását, hogy mily alapismeretek és vizsgák előfeltételei a hallgatók közé való beiratkozásnak. De presztige kérdés is az egész Műegyetemre nézve, hogy a helyzet megváltozzék, mert e nélkül joggal mondhatják, hogy van oly osztályunk, mely csak más főiskola véleményezése alapján vehet fel valakit.”²⁴ A rektor tájékoztatott még arról, hogy ebben az ügyben felkereste a földművelésügyi minisztert, aki „rövid ismertetés után is úgy nyilatkozott, hogy ez így nem maradhat”, és kérte, hogy részletesebben ismertessék meg a problémával.

A mezőgazdasági osztály állásfoglalását képviselve a 2. napirendi pontban Szabó Zoltán osztályelnök ismertette az emlékirat tartalmát. A jegyzőkönyvhöz mellékelként²⁵ csatolt 19 oldalas előadás bevezetőjében az új tanulmányi rend kialakításának feltételezett oktatáspolitikai indokait és bizonyítékait foglalta össze, majd részletesen elemezte a rendelkezés azon pontjait, amelyet az egyetemi oktatásra nézve tanártársaival együtt sérelmesnek talált, végül az osztály nevében egyetemi szintnek megfelelő tanrend bevezetésére tett javaslatot. Szabó Zoltán az ülés tárgyát a Mezőgazdasági Osztály létét érintő problémaként határozta meg és a jelenlévőknek megköszönte, hogy a „létért folyó küzdelmében” az osztály megértő társakat talált az egyetem többi osztályaiban. Egyetemi színvonalú mezőgazdasági oktatást a közgazdaságtudományi kar biztosított először, amely kezdetektől a megszüntetés, vidékre helyezés veszedelmével küzdött, folyamatosan tapasztalva a „földművelésügyi kormányzat megértésének, támogatásának hiányát”, amelynek oka, hogy az FM az új intézményben az irányítása alá tartozó akadémiák vetélytársát látta. A közgazdaságtudományi kari időszakban az egyetem és az akadémiák azonos tanulmányi kedvezményeket adtak hallgatóiknak, ez megkönnyítette az akadémisták helyzetét, akik alkalmanként az FM határákörébe tartozó állások betöltésénél is előnyben részesültek. A műegyetemi fúzió reményt adott az osztály helyzetének stabilizálásra, a minisztériumok közötti ellentétek elsimítására. A főhatóságok egyetértésével kiadott felvételi és vizsgaszabályzat intézkedései azonban ismét az akadémiai oklevéllel rendelkezőknek kedveztek, mivel az egyetemi végzettséghez kötött állások betöltéséhez szükséges diploma könnyen hozzáférhetővé vált a számukra. Pedagógiai szempontból két kifogás emelhető a szabályzat rendelkezéseivel szemben: a természettudományi

²⁴ BMEL VIII. 04. c. 728 /1935. 1–2. (a továbbiakban: 728/1935.)

²⁵ Szabó Zoltán előadása az 1935. március 18-án tartott karközi értekezleten. 728/1935. melléklet

alaptárgyak akadémiaira helyezése és az, hogy az okleveles gazdák kiegészítő szigorlatai miatt a tárgyak „egyetemi hallgatása vagy akadémiai hallgatása teljesen azonosnak tekintetik”. A másik probléma a gyakorlati ismeretek szükségességének túlzott hangsúlyozása. Az egyetemi képzés a pátyi tangazdaságban biztosítja az alapvető ismereteket, sőt a budapesti hallgatók a kísérleti állomások, kutatóintézetek látogatásával, a „fővárosban tanulmányozható piaci viszonyok, kereskedelmi és tőzsdei, valamint vásári alkalmak” megismerésével sokkal szélesebb körű tudásra tehetnek szert, a jövő a széleslátókörű oktatásban részesülő „aszfaltgazdáké”. Az osztály az előzőekben ismertetett kérdések megoldására javasolja, hogy akadémiai oklevéllel egyetemi diplomát csak az összes kötelező szigorlat és kollokvium letétele után lehessen szerezni. Az egyetemre beiratkozó növendékek a mezőgazdaságtudományi oklevél megszerzéséért 7 elméleti félévet lezáró abszolutórium után tizenkét hónapos gazdasági gyakorlaton vennének részt, amelyet gyakorlati államvizsga zárna.

Az előadást követően a jelenlévő egyetemi tanárok fejthették ki véleményüket. Laky Dezső²⁶ szerint „[...] a kifogásolt rendelkezések messzebbmenő célja kikezdeni és idővel lehetetlenné tenni az egyetemi mezőgazdasági oktatást. [...] Az akadémiákon eltöltendő nyári gyakorlat kívánása valósággal megalázó egyetemünkre és annak hallgatóira, úgy hat, mint a nyári gyermekmenhely. [...] Az emlékirat erősebben hangsúlyozhatná a fakultás tanárainak kiváló tudományos működését.” Schandl József²⁷ rámutatott, hogy az akadémiákon a legfiatalabb tanársegéd vezeti a nyári gyakorlatot, az osztálynak készek a tervei a gyakorlati oktatás tökéletesítésére, a mezőgazdasági tudományok oly heterogének, hogy külföldön is a városokban helyezik el a mezőgazdasági főiskolákat. 'Sigmond Elek²⁸ emlékezete szerint „36 évvel ezelőtt elhatározták az akadémiák megszüntetését, de az illető vidékek partiális érdekei mindig meg tudták akadályozni ezt a szükséges reformot.” Teleki Pál azt hangsúlyozta, hogy a mezőgazdasági tudományok fejlesztése érdekében az egyetemi mezőgazdasági oktatást kell fejleszteni. A közgazdasági, jogi képzés miatt az egyetemi oklevél többet ér, mivel nem csak a gazdatiszti pályán lehet vele elhelyezkedni. Rohringer rektor az ülést lezárva arra kérte a résztvevőket, hogy a hallottakat élőszó-

²⁶ Laky Dezső (1887–1962) statisztikus, egyetemi tanár, miniszter, az MTA tagja. <https://mek.oszk.hu/00300/00355/html/index.html> Letöltés: 2019. 11. 18.

²⁷ Schandl József (1885–1973) mezőgazda, állatorvos, egyetemi tanár, az MTA tagja, Kossuth-díjas (1957), 1932–33-ban a Közgazdaságtudományi Kar, 1946–47-ben az Agrártudományi Egyetem Mezőgazdaságtudományi Karának dékánja. <https://mek.oszk.hu/00300/00355/html/index.html> Letöltés: 2019. 11. 18.

²⁸ 'Sigmond Elek (1873–1939) vegyészmérnök, agrogeológus, műegyetemi tanár, az MTA tagja <https://mek.oszk.hu/00300/00355/html/index.html> Letöltés: 2019.11. 18.

ban és a sajtóban is terjesszék. „A mezőgazdasági osztályt is teljes jogú egyetemi osztállyá kell tenni, ez előfeltétele mezőgazdasági kulturfőlényünknek.”²⁹

A karközi értekezletet követően, 1935. március 29-én az egyetemi tanács III. rendes ülésén került ismét napirendre a tanulmányi rend kérdése. Szabó Zoltán osztályelnök ismertette az osztály által összeállított emlékiratot, amelyhez Dengl János javasolt módosításokat. A tanács határozata alapján a javaslatok figyelembevételével átdolgozott dokumentumot sokszorosítás után az „illetékes helyekre” kellett eljuttatni.³⁰ A határozat végrehajtásáról az 1935. május 31-én tartott ülés jegyzőkönyve számol be. Rohringer rektor jelentette, hogy az emlékiratot Czettler Jenő,³¹ Reichenbach Béla,³² Schandl József, Szabó Zoltán és Zimmermann Ágoston tanár urak kíséretében átnyújtotta a vallás- és közoktatási, valamint a földművelésügyi miniszter úrnak.³³

Az Emlékirat alapvetően a karközi értekezleten elhangzott kifogásokat ismételte meg (gyakorlati képzés jelentőségének túlhangsúlyozása, eltérő tanulmányi és vizsgaelőírások a különböző intézmények hallgatói részére, korszerű természettudományi képzést csak az egyetem tud biztosítani), s minden nehezményezett rendelkezés résznél kihangsúlyozta annak egyetemi autonómiát sértő jellegét. A dokumentum megállapításai³⁴ szerint a Közgazdaságtudományi Kar Mezőgazdasági Osztályán folyó képzés sikeres volt, hallgatóik nagyobb számban tudtak a gyakorlati életben elhelyezkedni, mint más egyetemek végzősei. Az új intézményben még nagyobb reményekkel kezdték munkájukat, annál megdöbbenőbben és lesújtóbban hatottak rájuk „a szervezeti és felvételi szabályzatba – állítólag a Földművelésügyi Minisztérium kívánságára – betoldott olyan intézkedések, melyekben vörös fonálként végighúzódó képtelen gondolat egyetemi tanfolyamra készülők helyzetének megnehezítésére”. Pedagógiai szempontból is tarthatatlan, hogy a minden egyéb egyetemi szakra való felvételre jogosító középiskolai érettségi csak a mezőgazdasági egyetemi felvé-

²⁹ 728/1935. 4.

³⁰ BMEL ET 1934–35. 1935. március 29. 46. https://library.hungaricana.hu/hu/view/BME_ET_1934-1935/?pg=117&layout=s Letöltés: 2019. 11. 17.

³¹ Czettler Jenő (1879–1953) közgazdász, egyetemi tanár, agrárpolitikus, az MTA I. tagja, 1924–25-ben a Közgazdaságtudomány Kar dékánja, 1935–36 a JNMGE rektora https://hu.wikipedia.org/wiki/Czettler_Jen%C5%91 Letöltés: 2019. 11. 18.

³² Reichenbach Béla, Nagypataky (1887–1960) gazdasági szakíró, egyetemi tanár. <https://mek.oszk.hu/00300/00355/html/index.html> Letöltés: 2019. 11. 18.

³³ BMEL ET 1934–35. 1935. május 31. 33. https://library.hungaricana.hu/hu/view/BME_ET_1934-1935/?pg=162&layout=s Letöltés: 2019. 11. 17.

³⁴ A következő idézetek forrása: Emlékirat a M. Kir. József Nádor Műszaki és Gazdaságtudományi Egyetem Mezőgazdasági Osztályának tanulmányi rendje és a gazdasági akadémiai okleveles gazdák kedvezménye tárgyában (1935. március 29.) BMEL VIII. 04/c 1151/1935.

telre nem képesít. „Ez a rendelkezés szervezeti képtelenség is, mert az egyetem kere-tén kívül álló, sőt mi több, nem is a közoktatásügyi miniszter fennhatósága alá tar-tozó gazdasági akadémiáknak intézményes beavatkozást biztosít az egyetemi képzés alaki és tartalmi menetébe, anélkül, hogy az egyetem számára erre a beavatkozásra bárminő és közvetlen befolyást tenne lehetővé.” A szabályozás eredményeként két-féle egyetemi oklevél lesz (7 féléves és 3 féléves képzésben résztvevők részére), így az „[...] egyetem egyetemi gradust ad olyannak, aki tanulmányait csak töredékében folytatta az egyetemen.” Az emlékirat célja, hogy a miniszter a szabályzat illető sza-kaszait „újra megfontolás tárgyává” tegye. *„Kívánságunk minimális. Semmi egyéb, mint mezőgazdasági osztályunk teljes egyetemi jogainak visszaállítása* (kiemelés eredeteiben). Oly jogok biztosítása ez, mint amilyen Egyetemünk minden osztályá-nak és a világ minden egyetemének megvan, nevezetesen az, hogy mezőgazdasági osztályunk teljes négy évfolyamos egyetemi képzéssel tanítsa egyetemi színvonalon az egyetemi ambícióval feltörekvő ifjúságot, mégpedig azzal az elméleti és gyakor-lati tanítástervvel, amelyet önmaga a leghelyesebbnek ítél és ne kényszeríttessünk oly egyének részére képesítő oklevelet kiadni, akik tanulmányukat teljes egészében nem egyetemen végezték”.

A főhatóság az Egyetem kérését meghallgatva az 1935/36-os tanévben több lépés-ben alakította át a kifogásolt szabályzatot. Az 1935. szeptember 1-jén hatályba lépett VKM rendelet³⁵ a Műegyetemre való beiratkozás előtti két akadémiai félév elvégzé-sét, a kötelező tárgyakból legalább „megfelelő” minősítés megszerzését, valamint az alapvizsga sikeres letételét írta elő. Az előző követelmények teljesítése a gyakorlati év elvégzését jelentette, ezzel a nyári akadémia gyakorlat kikerült a rendelkezésből. Az egyetem helyzetét erősítette egy új pont beiktatása, amely szerint akit a Mezőgaz-dasági Osztályra rendes hallgatónak felvettek, gazdasági akadémián hallgató nem lehetett, ott oklevelet nem szerezhette. Az 1935. október 30-án tartott I. rendes tanácsülés tudomásul vette a rendelet alapján módosított szabályzat új szövegét.

A tanév végén az okleveles gazdák tanulmányi kedvezményének kérdését is ren-dezte a minisztérium. A Szily Kálmán államtitkár, miniszteri biztos elnökletével 1936. május 16-án megtartott II. rendkívüli tanácsülés egyetlen tárgya ez a kérdés volt. A jegyzőkönyv szerint: „Elnök örömmel jelenti, hogy a mezőgazdasági hallga-tók felvétele és tanulmánya ügyében **sikerült a gazdasági akadémiákkal megállapodásra jutni**, amelynek eredményeképpen a **mezőgazdasági osztály megkapja teljes szabadságát** (kiemelés – KBK). Az elért eredmény dr. Czettler Jenő rector magnificus és dr. Reichenbach Béla dékán úr érdeme, akiknek tapintatos és meg-

³⁵ 26.916/1935. VKM rendelet https://library.hungaricana.hu/hu/view/OGYK_RT_1935/?pg=1087&layout=s Letöltés 2019. 11. 17.

győző tárgyalásukkal sikerült a földművelésügyi miniszter úr hozzájárulását a mezőgazdasági osztály kívánságához megnyerniök”.³⁶ Az 1934 őszén a tanulmányi rend ügyében indított hivatalos eljárást az 1936. szeptember 1-jétől hatályos 25.426/1936 VKM rendelet megjelenése zárta le. Ennek értelmében az akadémiai oklevéllel rendelkező gazdák két féléves egyetemi tanulmányok és a teljes műegyetemi tanulmányot végzők részére kötelező három szigorlat letétele után kaphattak mezőgazdaságtudományi oklevelet.

IDEIGLENES TANULMÁNYI REND A JNMGE MEZŐGAZDASÁGI OSZTÁLYÁN – A SAJTÓ POLÉMIA

A hivatalos eljárással egy időben (részben azt megelőzve) az akadémiai és egyetemi mezőgazdasági képzés kapcsolatáról és szerepéről sajtó polémia bontakozott ki a *Gazdatisztek Lapja*³⁷ és a *Köztelek*³⁸ hasábjain. 1934 tavaszán, még az egyesítési törvényt előkészítő tárgyalási időszakban értesültek a Magyar Gazdatisztek és Erdőtisztek Országos Egyesületének közgyűlésén résztvevők, hogy a törvényjavaslat alapján az akadémiai oklevéllel rendelkezők bizonyos állami állásokból kizáratnak. Világhy Károly gazdasági akadémiai tanárnak az egyesület közlönyében megjelent cikke szerint a közgyűlés egyöntetűen úgy foglalt állást, hogy a gazdasági akadémiai oklevél képesítési köre ne változzon. Az állami állások esetében jelentsen előnyt az akadémiai végzettség után megszerzett egyetemi oklevél, de ennek megszerzését meg kell könnyíteni az okleveles gazdák számára.³⁹

A törvény megjelenését követően Benedek Domonkos földbirtokos fejtette ki nézeteit az új rendelkezéssel kapcsolatban.⁴⁰ Véleménye szerint: „Ami a »neo-törvényt« illeti, mellyel a gazdasági akadémiákat a közgazdasági egyetemi végzettség mögé szorítják, naiv és szükségtelen”. Akadémiai oklevéllel és gyakorlattal rendelkezve beiratkozott a közgazdaságtudományi egyetemre, ahol korábbi tanáraival, a tananyagban pedig a közgazdasági tárgyakkal találkozott, amelyek hallgatásának nem látta értelmét. Az új végzettség megnevezését („okl. mezőgazda”) is nevetséges-

³⁶ BMEL ET 1935–36. 1936. május 16. 2. https://library.hungaricana.hu/hu/view/BME_ET_1935-1936/?pg=241&layout=s Letöltés: 2019. 11. 17.

³⁷ Gazdatisztek és okleveles gazdák érdekvédelmi közlönye. A Magyar Gazdatisztek és Erdőtisztek Országos Egyesületének lapja.

³⁸ Köz- és mezőgazdasági lap. Az Országos Magyar Gazdasági Egyesület hivatalos közlönye.

³⁹ VILÁGHY Károly: A műegyetemi törvényjavaslat és gazdasági akadémiák. *Gazdatisztek Lapja* 1934/4. 7.

⁴⁰ BENEDEK Domonkos: Egy földbirtokos reflexió a „Gazdatisztek Lapja” közleményeihez. *Gazdatisztek Lapja* 1934/9. 7.

nek találta. „Vajjon miért nem hívják az erdőmérnököt »okl. erdőgazdának«?” – tette fel cikke végén a kérdést.

A folyóirat következő számában erre a kérdésre reagált elsőként hozzászólásában Magyar Beck Vladimir,⁴¹ aki az Egyetemi Mezőgazdasági Hallgatók Egyesületének ifjúsági elnökeként már 1933-ban azzal a kéréssel fordult a dékánhoz, hogy a nyugat-európai példákat figyelembe véve a műegyetemi mezőgazdasági szakról kikerülők titulusa „agromérnök” vagy „mezőgazdasági mérnök” legyen. A cikk többi megállapításával kapcsolatban megjegyzi, hogy „ma kellő kereskedelmi és jogi ismeretek nélkül gazdálkodni nem lehet”, a műegyetemi felvételi feltételek között szereplő akadémiai alapvizsga kötelezővé tétele pedig „az akadémiák számára a fejlődés sziklaszilárd alapját teremtette meg”.

Benedek Domonkos⁴² novemberben egész oldalas cikkben válaszolt Magyar Beck írására. A háború előtt az akadémiákon évente végzett 400 hallgató elegendő volt a gazdatiszti utánpótlás biztosítására. A csonka ország három akadémiáján felszaporodott 1200 főre ez a létszám. A közgazdasági egyetem mezőgazdasági szakának felállítása csak „[...] növelte a diplomás agráriusok proletariátusát.” Véleményét fenntartva megismételte, hogy a jogi és közgazdasági ismeretek nem jelentenek több szakképzettséget, gazdálkodni kereskedelmi végzettség nélkül is lehet. A felvételi előírás halálos ítélet az akadémiák felsőbb évfolyamai részére, az így „előszoba a Műegyetemhez. Előnyomda. Óvoda: elválasztandó fővárosi gazdaszembriók számára”. A szerkesztőség elhatárolódott Benedek véleményétől: „Nem osztjuk e tekintetben a kitűnő tollú cikkíró nézetét. Az egyetemi mezőgazdasági kar megvan, nem volna alkotó munka azt lebontani. Az egyetem és akadémiák között eddig nem is volt súrlódás, kár, hogy az új törvény megzavarta a helyzetet. [...] Nem kell egyik intézményt sem megszüntetni, meg kell adni mindegyiknek a lehetőséget, hogy haladhasson a maga útján.”

1934 decemberében a szerkesztőség Válasz-cikkek – a „Késői igazságok”-ra összefoglaló címmel közel három oldal terjedelemben válogatott a Benedek cikkei által kiváltott élénk vita során érkezett hozzászólásokból. Az öt cikk az egyetemi oktatás jelentőségének hangsúlyozása mellett elismerte az akadémiák mezőgazdasági oktatásban betöltött szerepét, és a gazdatársadalom összefogására buzdított: „Ne vitázzunk, hanem dolgozzunk!”⁴³

⁴¹ MAGYARI BECK Vladimir: Más címet az „okleveles” helyett. *Gazdatisztek Lapja* 1934/10. 10.

⁴² BENEDEK Domonkos: Késői igazságok. *Gazdatisztek Lapja* 1934/11. 5.

⁴³ Válasz-cikkek – a „Késői igazságok”-ra. SZABÓ László: Elméleti tudás-gyakorlati tudás; MAGYARI BECK Vladimir: Quo vadis?; BERG István: Vállvetve küzdjünk a közös célért!; ECK Kálmán Imre: Ne szítsunk ellentétet!; KOVÁCS Imre: Miért kell egyetem? *Gazdatisztek Lapja* 1934/12. 5–7.

A felvételi szabályzat életbe lépést követő első beiratkozási időszak végén a *Köztelek* vezércikkben⁴⁴ foglalkozott az egyetemi tanulmányi rend ügyével. Egy meg nem nevezett egyetemi tanárnak a *Pesti Naplóban* megjelent közleményére reagálva született a szerkesztőségi állásfoglalás. Az oktató a beiratkozási adatok tükrében az egyetemi osztály elnéptelenedésének veszélyére hívja fel a figyelmet, amelynek okát az akadémiákat előnyös helyzetbe hozó szabályozásban látta. A *Köztelek* beiratkozási adatokat idézve elfogadta a hallgatói létszám csökkenésének tényét, több indokot is felvetett ennek magyarázatára, és a körülmények részletesebb vizsgálatát javasolta. A felső hatóságok által kialakított helyzettel nem értettek egyet, de elutasították az intézmények között kialakult feszült helyzet véglegesítését, mivel „[...] ezzel mindkét intézmény tekintélye, vele együtt a felsőbb gazdaképzés ügye is érzékenyen károsodhatik, sőt a kiegyenlítetlen ellentétet a kultusz- és a földművelésügyi minisztérium között fennálló viszonyt is megronthatják.” A cikk végén megoldást is javasoltak: „Mindezek a megfontolások előreláthatóan elkerülhetetlenné teszik, hogy a mai konstrukciónak a közérdeket megnyugtató megváltoztatásával az arra illetékes körök foglalkozzanak. A módosítást megelőzően azonban több más körülménnyel együtt a mai tanulmányi rend alapján szerzendő tapasztalatokat is mérlegre kell vetni. Amennyiben az új rendben volna a hiba, ennek következeit a gazdasági oktatás ügyének minden barátja bizonyára készséggel levonja.”

A JNMGE Mezőgazdasági Osztálya tanrendjének kérdésében kialakult oktatáspolitikai vitát végül a gazdatársadalom és az egyetem képviselőinek javaslatait megfontolva, a két intézmény érdekeit figyelembe véve a jogszabályok módosításával rendezték a minisztériumok.

⁴⁴ Egyetem – contra akadémia. *Köztelek* 1935/79–80. 1.

„A TUDOMÁNYOS VERSENYBEN MEGÁLLÁS NINCS”

A SMITH JEREMIÁS-ÖSZTÖNDÍJ MÉRLEGE

BEVEZETÉS

Jelen tanulmány az 1927–1941 közötti időszakban működő Smith Jeremiás Ösztöndíjalapítvány létrehozásának körülményeivel és működésének értékelésével foglalkozik, valamint vázlatosan érinti a hazai természettudományos kutatások két világháború közötti problémáját és megoldási kísérleteit.

A Smith Jeremiás Ösztöndíjalapítvány által finanszírozott ösztöndíjprogram a klebelsbergi elitképzés által szorgalmazott hazai felsőoktatási ösztöndíjrendszerek egy – mind céljaiban, mind eredményeiben – kiemelkedő, különös körülmények között alapított stipendiuma, amely hűen tükrözi a klebelsbergi elitképzésre irányuló tehetséggondozás céljait és valódi lehetőségeit. Az írás egyúttal a két világháború közötti oktatás- és az ösztöndíjpolitika¹ szakirodalmának egy eddig feldolgozatlan, koráb-

¹ A korszak ösztöndíjpolitikájára és a külföldi magyar intézetekre vonatkozó szakirodalmat ld. ABLONCZY Balázs: A Párizsi Magyar Intézet kezdetei. Molnos Lipót igazgatósága (1927–1943). In: *Fehér Lovag: tanulmányok Csernus Sándor 65. születésnapjára*. Szerk. GÁLFFY László–SÁRINGER János. Szeged, Lazi–SZTE BTK Középkori Egyetemes Történeti Tanszék, 2015. 403–421.; SCHNEIDER Márta: A bécsi magyar kulturális intézetek tevékenysége a két világháború között. Bécsi Magyar Történeti Intézet és Collegium Hungaricum. In: *Hungarológiai Ismerettár, Az I. Nemzetközi Hungarológia-Oktatási Konferencia előadásai*, 7. kötet. Szerk. EGYED Orsolya–GAY Béla–B. NÁDOR Orsolya. Budapest, Nemzetközi Hungarológiai Központ, 1990. 140–163.; Uő: Magyar ösztöndíjasok külföldön. In: *Régi és új peregrináció. Magyarok külföldön, külföldiek Magyarországon II. Nemzetközi Magyar Filológiai Társaság*. Szerk. BÉKÉSI Imre–JANKOCSI József–KÓSA László–NYERGES Judit. Budapest–Szeged, Scriptum, 1993. 876–889.; Uő: A Berliini Magyar Intézet és a Collegium Hungaricum. In: *Hungarológia 2. Tudományos, oktatásmódszertani és tájékoztató füzetek*. Szerk. HEGEDŰS Rita–KÖRÖSI Zoltánné–TARNÓI László. Budapest, Nemzetközi Hungarológiai Központ, 1993. 4–35.; T. KISS Tamás: A tudomány támogatása /nem/ ismer határokat? Tudománypolitika Magyarországon a két világháború között. *Debreceni Szemle* 2011/1. 18–33.; UJVÁRY Gábor: *Kulturális hídfőállások: A külföldi intézetek, tanszékek és lektorátusok szerepe a magyar kulturális külpolitika történetében. I.–II.*, Budapest, Ráció, 2013 és 2017.; Uő: Magyar Állami ösztöndíjasok külföldön 1867–1944. *Levéltári Szemle*, 1993/3. 14–26.; Uő: Tudományszervezés-történetkutatás-forráskritika, Klebelsberg Kuno és a bécsi Magyar Történeti Intézet megalapítása. *Levéltári Szemle*, 1994/3. 10–31.; Uő: Iskola a határon túl – A Római Magyar Intézet története 1912–1945. *Levéltári Szemle*, 1995/4. 3–37.; Uő: „Tudós kolostor, csöndes kolostori kerttel”: A ber-

ban csak vázlatosan ismertetett területét, a műszaki ösztöndíjrendszer egy szeletét vizsgálja, kitekintéssel a tárgyalt korszak műszaki kutatásainak és a műszaki értelmiség társadalomtörténeti vetületeire. Az analízisben felvetett szempontok, úgy mint az alapítvány sikeressége, az elitképzés mint előirányzott cél megvalósulásának vizsgálata egyszersmind módszertani megoldókulcsot kínálhat a történettudományi kutatások által eddig mellőzött műszaki ösztöndíjak feltárásához is.

TUDOMÁNYOS ELIT SZÜKSÉGES

Klebensberg Kuno vallás- és közoktatásügyi miniszter közoktatásra irányuló reformjai mellett különös figyelmet fordított a felsőoktatás és a tudományos kutatások ügyére is, s többször hangsúlyozta a nemzeti, tudományos elit szükségességét. Felismerte a hazai tudományos szakember-utánpótlás problémáját is, amely elsősorban a trianoni békekötés után, a társadalmilag és gazdaságilag megroppant ország regionális kulturális-tudományos vezető szerepét és a tehetséges, ám sokszor anyagi támogatás híján lévő fiatal kutatók előmenetelét volt hivatott biztosítani. Mint mondta: „A világtörténelem végzetes útján négy gépkocsi robog. Az első gépkocsi kénytelen gyorsítani, mert a másik három már nyomában van már harsonajelt ad, jelezve, hogy kerülni akar. Erre a másik három gépkocsira az van írva: Románia, Szerbia és Csehország. Arra a kocsira pedig, amely még elől jár, de gyorsítani kénytelen, az van írva: Magyarország.”²

A szakember-utánpótlás és a tudományos kutatások fejlesztésének érdekében támogatta a külföldi magyar intézetek létrehozását, valamint az egyetemi hallgatók, a tudományos kutatók és a nyelvtanárok külföldi tanulmányútjait finanszírozó programok alapítását.³ Ezek a tanulmányutak elsősorban a magántőke által alapított

lini Collegium Hungaricum története (1924–1944). *Levéltári szemle*, 1998/2. 18–30.; Uő: Sok-sok út vezet Rómába: A Római Magyar Intézet története. 1895–1945. *Iskolakultúra*, 1996/8. 58–75.

² KLEBELSBERG Kunó: A kultusztárca 1928/9. évi költségvetésének tárgyalásán mondott expozé. In: KLEBELSBERG Kunó: *Neonacionalizmus. Bethlen István előszavával*. Budapest, Athenaeum, 1928. 245.

³ A terjedelmi korlátokra tekintettel a klebensbergi oktatáspolitikai értékelésére és az ezzel kapcsolatos jelentős mértékű szakirodalom bemutatására részletesen nem vállalkozhatom. A Klebensberg jelentőségével és felsőoktatáspolitikájával foglalkozó szakirodalom a teljesség igénye nélkül: GLATZ Ferenc: *Nemzeti kultúra – kulturált nemzet 1867–1987*. Budapest, Zrínyi, 1988.; Uő: *Történetírás korszakváltásban*. Budapest, Gondolat, 1990.; HENCZ Péter: *Gróf Klebensberg Kuno, a harmadik évezred minisztere*. Szeged, Bába és Társai, 1999.; *Gróf Klebensberg Kuno emlékezete*. Szerk. KLEBELSBERG Éva. Budapest, Gróf Klebensberg Kuno Alapítvány, 1994.; LADÁNYI Andor: *Klebensberg felsőoktatási politikája*. Budapest, Argumentum, 2000.; MANN Miklós: *Oktatáspolitikusok és koncepciók a két világháború között*. Budapest, Országos Pedagógiai Könyvtár és Múzeum, 1997.; *A legnagyobb álmú magyar kultuszminiszter, Klebensberg Kunó kora és munkássága*. Szerk. MIK-

ösztöndíjalapokból, illetve az Országos Ösztöndíjtanács felügyeletével és véleményezésével működtetett állami ösztöndíjprogramokból valósultak meg. Bár a magántőke által finanszírozott programok az állami ösztöndíjakhoz képest számban alulreprezentáltak voltak, céljaikban hasonló elven működtek: a látókör, a tudás és a szakmai tapasztalatok kiszélesítésének, az úgynevezett *magasabb kiképzés* előmozdításának, s nem az alapismeretek megszerzésének biztosítékai voltak. Mint azt az 1927. évi XIII. törvénycikk⁴ indoklásában írta Klebelsberg: „Hazai felsőoktatásunk magas színvonala indokolja azt az álláspontomat, hogy bármely pályára készülő ifjaktól megkívánom, hogy hazai főiskolán végezzék tanulmányaikat és szerezzék oklevelüket és külföldi tanulmányukat abból a célból tartom az ösztöndíjkiadás kerekében támogatandónak, hogy itthoni tanulmányaik kiegészítésére, látóköriük szélesítésére, kutatási módszerek elsajátítására szolgáljon.”⁵

„A XX. SZÁZAD PEDIG A TERMÉSZETTUDOMÁNYOKÉ”

„Ismert osztályozása a századoknak, hogy a XVIII. század a bölcséleté és a XIX. század a történelemé volt, a XX. század pedig a természettudományoké [...] E tudományos korszellemmel összhangba kell hoznunk a magyar kultúrpolitikát.”⁶ Klebelsberg bevezetőmondata *A természettudományok fejlesztése érdekében teendő intézkedésekről szóló törvényjavaslathoz* indoklásában egyértelműen jelezte azt a húszas években kibontakozó tudománypolitikai irányt, amely a két világháború közötti időszakban kiemelt figyelmet fordított a hazai természettudományi kutatásokra. Bár Klebelsberg elitképzésre irányuló tudománypolitikai célkitűzései között valóban kiemelt helyen szerepelt a hazai természettudomány állapota és a Műegyetem ügye, miniszterségének első éveiben – elsősorban anyagi okok miatt – a társadalomtudományok és a szellemi tudományok támogatását szorgalmazta. Ennek okát később így indokolta: „Nem volt véletlenség, hogy miniszterségem első három évében inkább a szellemi tudományok rekonstrukciójával foglalkoztam, mert a szellemi

LÓS Péter. Szeged, Belvedere Meridionale, 2008.; T. KISS Tamás: *Klebelsberg Kuno*. Budapest, Új Mandátum, 1999.; „A legnagyobb álmú magyar kultuszminiszter” gróf Klebelsberg Kuno. Szerk. UJVÁRY Gábor. Budapest, Kairosz, 2013.; Uő: „Egy európai formátumú államférfi”. *Klebelsberg Kuno 1875–1932*. Pécs–Budapest, Kronosz–Magyar Történelmi Társulat, 2014.; *Gróf Klebelsberg Kunó emlékezete*. Szerk. ZOMBORI István. Szeged, Keresztény Értelmiségiek Szövetsége, 1995.

⁴ 1927. évi XIII. törvénycikk a külföldi magyar intézetekről és a magas műveltség célját szolgáló ösztöndíjakról.

⁵ KLEBELSBERG Kuno: *Gróf Klebelsberg Kuno beszédei, cikkei és törvényjavaslatai, 1916–1926*. Budapest, Athenaeum, 1927. 193. (a továbbiakban: KLEBELSBERG, 1927.)

⁶ KLEBELSBERG, 1927. 161.

tudományok túlnyomó többségének sikeres műveléséhez jóformán nem kell más, mint egy könyvtár. A természettudományok felvirágzásának ellenben sokkal költségesebbek az előfeltételei. Az államnak korábbi kétségbeejtő pénzügyi helyzetében nagyobb anyagi eszközök megmozgatására még csak gondolni sem lehetett.”⁷ A természettudományi kutatások fejlesztésére, kivált a Műegyetem problémáinak orvoslására irányuló terveinek megvalósításához csak a népszövetségi kölcsön felvétele után nyílt lehetősége, és akkor sem a teljes korrekcióra.

A szanálás befejeztével Klebelsberg országos tanácskozást hívott össze. Az 1926 januárjában megrendezett Természet-, Orvos-, Műszaki- és Mezőgazdaságtudományi Országos Kongresszuson a kor legnevesebb természettudományos szakembereinek bevonásával és véleményezése mellett dolgozták ki a hazai elméleti és alkalmazott természettudományok fejlesztésére irányuló tudománypolitikai programot⁸, amely program elvi keretei végül a két világháború közötti időszakban meghatározó irányvonalként szolgáltak,⁹ annak ellenére, hogy a kidolgozott program bizonyos elemei nem, vagy csak jóval később valósultak meg. Előbbire jó és egyben szomorú példa a fővárosban létesítendő természettudományi telep sorsa, amely a Budapesti Tudományegyetem tiltakozása és a megfelelő anyagi források hiányában végül nem valósult meg.¹⁰

A konferencián résztvevő szaktekintélyek és a hazai ipar szereplői tudományterületenként feltárták és megvitatták azokat az alapvető problémákat, amelyek az egyes

⁷ KLEBELSBERG, 1927. 144.

⁸ A törvényjavaslat 9. paragrafusa értekezett a tudományos ösztöndíjak részarányos szétosztásáról. A törvényjavaslatot Klebelsberg a Minisztertanács 1926. április 16-i ülésén ismertette, majd az átdolgozott változatát júniusban nyújtott be a Nemzetgyűlés ülésén. Az országgyűlés azonban a törvénytervezetet csak 1929-ben tárgyalta, törvény pedig 1930-ban lett belőle. A törvény háttéréről ld. LADÁNYI Andor: A magyar dahlem. Klebelsberg terve a természettudományi telep létesítésére. *Történelmi Szemle*, 1995/3. 301–316. (a továbbiakban: Ladányi, 1995) és PALLÓ Gábor: Német tudományos modell Magyarországon: Klebelsberg tudományos rendszere. *Magyar Tudomány*, 2002/11. 1462.

⁹ A konferencia eredményeit a *Természet-, Orvos-, Műszaki- és Mezőgazdaságtudományi Országos Kongresszus munkálatai* című kötet foglalja össze ld. *A Természet-, Orvos-, Műszaki- és Mezőgazdaságtudományi Országos Kongresszus munkálatai*. Szerk. GORKA Sándor. Budapest, Egyetemi Nyomda, 1926. (a továbbiakban: GORKA, 1926.) A két világháború közötti időszak hazai természettudományi kutatásokról ld. MÓRA László: Fejezetek a magyarországi tudományos kutatás történetéből I., *Technikatörténelmi Szemle*, 1985/15. 9–28.; Uő: A természettudományi kutatások állami támogatása a két világháború között, *Magyar Tudomány*, 1989/9. 768–775.; Uő: Az Országos Természettudományi Tanács és Alap működése, *Technikatörténelmi Szemle*, 1998/17. 177–193.; Uő: A Széchenyi Tudományos Társaság és a magyar természettudományi és technikai kutatások, *Technikatörténelmi Szemle*, 1990–1991/18. 63–78.

¹⁰ LADÁNYI Andor: A magyar dahlem. Klebelsberg terve a természettudományi telep létesítésére. *Történelmi Szemle*, 1995/3. 301–316.

szakterületeken és a Műegyetemen azonnali megoldásra szorultak. Mind a konferencián, mind a két világháború közötti időszak műszaki elitképzési programjában kiemelendő az egyetem priorizált szerepe, problémáinak, úgymint a szakember-utánpótlás, az oktatói létszám növelés elmaradása, a laboratóriumok és a szakkönyvtári állománybővítés hangsúlyozása. Ezt a kivételezett helyzetet indokolja, hogy a hazai műszaki elitképzés az első világháború előtt – és után is – az ország egyetlen műszaki egyeteméhez, a magyar királyi József Műegyetemhez kötődött. A konferencia megoldandó kérdésének számított többek között – akárcsak a Műegyetemen – a (tudományos) szakember-utánpótlás biztosítása, a tudományos kutatások eredményeinek csekély mértéke vagy elmaradása. Utóbbi elsősorban a kutatások anyagi forrásának hiányából adódott. Schimanek Emil¹¹ műegyetemi oktatót és prorektort idézve: „[...] nem a tudományosan képzett kutatók számának, vagy azok rátermettségének hiányán, hanem legnagyobbreszt az anyagi nehézségeken múlik, hogy több eredményt felmutatni nem tudunk.”¹² Jóllehet Schimanek Emilnek igaza volt, valóban mindkét problémahalmaznak elsősorban anyagi okai voltak, hiszen sem a legújabb nemzetközi szakirodalom, sem a jól felszerelt laboratóriumok és kísérleti állomások nem álltak a kutatók rendelkezésére. A két legalapvetőbb eszköz hiányzott: a társadalomtudományi területekhez képest sokkal gyorsabban fejlődő természettudományok releváns külföldi szakirodalma, amely biztosította a legújabb eredmények megismerését (és alkalmazását), valamint a hazai kutatási eredmények bekapcsolását a nemzetközi áramlatba, de hiányoztak a természettudományi területen szintén esszenciálisnak számító kísérleti eszközök és a jól felszerelt laboratóriumok. A húszas években már közel sem az volt a cél, hogy a nyugati országok tendenciáit utánozzák, hanem az újonnan alakult szomszédos államokkal szemben a kulturális-technikai fölény megtartására törekedtek. A szlovák, a román, a szerb-horvát szomszédok a háború után egyértelműen a saját műszaki felsőoktatási intézményeiknek létrehozásán munkálkodtak. S bár állami költségvetéseikből jelentős összegeket fordítottak az új műegyetemeik kiépítésére, a kiemelt fontossággal bíró tanerő biztosítása – pontosabban annak hiánya – lassította ezt a folyamatot. Schimanek Emil 1924-es rektori beszédében éppen arra hívja fel a magyar kormányzat és a hallgatóság figyelmét, hogy a „[...] tudós gárda hiányán nem tudnak ugyan egyhamar segíteni, mert ehhez évtizedes kulturmunka és megfelelő kulturális légkör kell. Hiába küldik ki tucatszámra tehetséges ifjaikat külföldre, hiába képezik ezek ki magukat ott bármily tökéletesen, ha hazatérve nem találják meg azt a fokát az általá-

¹¹ Schimanek Emil (1872–1955) gépészmérnök, egyetemi tanár, a Műegyetem rektora 1923–1925 között.

¹² Schimanek Emil: A műszaki tudományok haladásának főbb tényezői hazánkban. In: GORKA, 1926. 27.

nos kulturának, amely nélkül a tudós munkája terméketlen, meddő talajba vetett mag marad.” Ha a magyar természettudomány egy versenyképes tudományos elitet, mi több: eredményeket akart felmutatni, akkor mindeme hiányosságokat – a finanszírozás módjától függetlenül – pótolni kellett, ahogyan azt Magyary Zoltán is megfogalmazta 1926-ban: „[...] a tudományos versenyben megállás nincs.”¹³

A sürgősen megoldandó problémák orvoslásához azonban megfelelő anyagi forrás még a népszövetségi kölcsön folyósítása után sem állt rendelkezésre, márpedig a technikai kísérletek, a felszerelések, könyvek és folyóiratok beszerzése nagy költségekkel járt, ezért alternatív, de annál leleményesebb megoldással igyekeztek pótolni a hézagokat. Optimális, alacsonyabb tőkebefektetéssel, de nagyobb kockázati faktorról bízó megoldásnak bizonyult a kutatók külföldre küldése ösztöndíjakból finanszírozott tanulmányutak keretében. A cél az volt, hogy a kutatómunkára alkalmas, megfelelő nyelv- és szakismerettel rendelkező szakemberek tanulmányutak segítségével ismerkedjenek meg a külföldi műszaki kutatási irányzatokkal, a kutatóintézetek és laboratóriumok munkájával.¹⁴ Bár a tanulmányutakat biztosító ösztöndíjprogramok létrehozásával és működtetésével kisebb anyagi áldozattal tudták a megfelelő eszközökhöz és tudáshoz juttatni a kutatókat, a megoldás egyik árnyoldalának számított, hogy a tanulmányút során azokkal a pull-faktorokkal is számolni kellett, amelyek vonzóvá és csábítóvá tették az ösztöndíjasok számára a külhoni létet.

Az ösztöndíjprogramok létrehozása, bár kevesebb anyagi áldozatot igényelt, mégis új finanszírozandó tételként jelent meg a költségvetésben és az adminisztrációban. A Vallás- és Közoktatásiügyi Minisztérium ezért igyekezett a külföldi magán- és állami,¹⁵ valamint hazai magántőkét is bevonni az ösztöndíjhálózat építésébe. A hálózat természetesen nem csak a természettudományi területet igyekezett lefedni, hanem a teljes magyar tudományos életet, jóllehet a tudományterületekhez szigorúan nem kötött ösztöndíjakból – például a belföldi kutatói ösztöndíjak, a bécsi és berlini Collegium Hungaricumok esetében – arányosan juttattak a természettudományi kutatók részére. A húszas években kiépülő felsőoktatási és posztgraduális ösztöndíjhálózat, amely a természettudományi ösztöndíjak mellett természetesen a társadalomtudomány számos területét érintette, a *tudás* hazahozatalát segítette elő. Az 1926-os országos tanácskozás után nem sokkal a Minisztertanácsnak váratlanul

¹³ MAGYARY Zoltán: A magyar tudomány nemzetközi helyzete. In: GORKA, 1926. 632.

¹⁴ Többek között Dr. Vendl Miklós, a soproni Bányá- és Erdőmérnöki Főiskola tanárának javaslata. Dr. Vendl Miklós hozzászólása a Dr. Szarvasy Imre által tartott *Az elektrochemiai kutatómunka múltja, jelene és jövő feladatai hazánkban* című beszámolójához. Ld. erről GORKA, 1926. 524.

¹⁵ A külföldi magánszemély és/vagy szervezet által finanszírozott ösztöndíj volt a Rockefeller Alapítvány vagy a svájci Roche Alapítvány stipendiuma, a külföldi állami ösztöndíjakra pedig jó példa a genfi székhelyű svájci állami ösztöndíj.

nagyobb összeg sorsáról kellett döntenie, amely összeg kitűnő alkalmat kínált egy, a műszaki szakemberek számára tervezett ösztöndíjprogram létrehozására.

A SMITH JEREMIÁS ÖSZTÖNDÍJALAPÍTVÁNY LÉTREHOZÁSA

Az 1926. július 14-én tartott minisztertanácsi ülésen a pénzügyminiszter, Bud János a konferencián kidolgozott irányelveknek megfelelően egy Jeremiah Smith¹⁶ népszövetségi főbiztos nevét viselő alapítvány létrehozását terjesztette elő. Ahogyan arra a felszólalásában is kitért, a Magyarország szanálására küldött Smith a neki fizetséggyanánt kiutalt keretösszeget nem használta fel. A keretösszegeből kizárólag alkalmazottai fizetését, illetve a magyarországi működésével kapcsolatos irodai és egyéb dologi kiadásokat finanszírozta, vagyis főbiztosi feladatkörét *de facto* ingyen látta el.¹⁷ Bud a miniszterelnökkel való egyeztetés után a megmaradt összeget felajánlotta Smithnek, ő azonban ezt nem fogadta el, így a miniszterelnökkel való újbóli megbeszélés után – Smith tudtával –, egyúttal a megbecsülés jeléként terjesztette elő az összeg felhasználásáról szóló javaslatot. A Minisztertanácsban történő megszavazása után az alapító okirat elkészítésével Klebelsberg Kuno vallás- és közoktatásügyi minisztert bízták meg.¹⁸ Az alig néhány héttel később elkészült alapítólevél-tervezet szerint az alapítvány elsődleges célja, „[...] hogy a Smith Jeremiás népszövetségi főbiztos úr által Magyarország pénzügyi helyreállítása körül kifejtett önzetlen és áldozatkész munkálkodásának emlékére egy a főbiztos úr nevét viselő 3 500 000 000 papírkorona¹⁹ összegű tanulmányi ösztöndíjalapítvány tételik abból a célból, hogy annak terhére magyar ifjak Amerikában technikai /mérnöki/ kiképzésben legyenek részesíthetők.”²⁰

Klebelsberg még az okirat véglegesítése előtt, bevonva a folyamatba az ország első számú műszaki felsőoktatási intézményét, a magyar királyi József Műegyet-

¹⁶ Jeremiah Smith (1870–1935) amerikai ügyvéd, népszövetségi főbiztos. 1924-ben népszövetségi főbiztosként feladatai közé tartozott a Magyarországnak biztosított népszövetségi kölcsön felhasználásának felügyelete és az ország pénzügyi talpra állítása. Ld. erről PETERECZ Zoltán: *Jeremiah Smith és a magyar népszövetségi kölcsön, 1924–1926*. Debrecen, Debreceni Egyetemi, 2018.

¹⁷ Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltár (a továbbiakban: MNL OL), K 27, Minisztertanácsi jegyzőkönyvek, 1926.07.14. 42.

¹⁸ MNL OL, K 27, Minisztertanácsi jegyzőkönyvek, 1926.07.14. 15–18.

¹⁹ 280 000 pengő vagy 240 000 aranykorona.

²⁰ BME Levéltár (a továbbiakban: BME L), Magyar királyi József Nádor Műszaki és Gazdaságtudományi Egyetem Rektori Hivatal iratai (a továbbiakban: JNMGE RH) 3/c, 1. csomó 180. sz./1935. (a továbbiakban: 1. cs. 180. sz./1935.) 1582/1926. Alapítólevél-tervezet.

met, véleményezés végett megküldte a tervezetet az Egyetemi Tanácsnak.²¹ A tervezetet végül egyetlen módosítással az egyetem akkori rektora, Szarvasy Imre²² terjesztette fel. A kiegészítés értelmében, amelyet az alapítólevél 4. § 2. pontjába illesztettek, az ösztöndíjra csak és kizárólag azok a magyar mérnökök pályázhattak, akik oklevelüket a magyar királyi József Műegyetemen szerezték.²³ Klebelsberg e lépése megteremtette azt a szoros kapcsolatot, amely később az egyetem és az alapítvány között kialakult, hiszen ezzel az apró, ám annál jelentősebb módosítással biztosították, hogy az egyetem haszonélvezője legyen egy tekintélyes összeggel rendelkező ösztöndíjprogramnak, amelyet külső erőforrásból, saját költségvetésétől függetlenül eszközként használhatott oktatóinak, reménybeli jövőendő alkalmazottainak és volt növendékeinek szakmai továbbképzéséhez. Az együttműködés a minisztérium részéről is prosperáló és ésszerű döntésnek bizonyult, minthogy a tervezett ösztöndíj hivatalosan a magyar műszaki elitképzés támogatását célozta. A szóban forgó célcsoport a korszakban elsődlegesen a Műegyetemről került ki, ahogyan az Országos Tanácskozás műszaki szekciójának szakelőadásain is javarészt műegyetemi oktatók számoltak be a hazai műszaki kutatások állapotáról.

Nem szabad elfeledkezni arról a tényről sem, hogy a tárgyalt korszakban a kutatómérnöki életpálya szorosan kapcsolódott a katedrához és az egyetemi ranglétra lépcsőfokról lépcsőfokra történő bejárásához, így aki a pályázat idején még nem állt foglalkoztatási viszonyban az egyetemmel, de kutatómérnöki pályára készült, később nagy valószínűséggel a Műegyetemre került. A harminchárom ösztöndíjas közül tizenöt (45,5%) álltak alkalmazotti jogviszonyban az egyetemmel pályázati időszakuk alatt, és valamennyien a segédszemélyzet²⁴ részét alkották: közülük hét fő adjunktusi, szintén hét fő tanársegédi és egy fő tanszéki szakelőadói státuszban.²⁵ Az egyetemmel munkaviszonyban állók 45,5%-os aránya – az ösztöndíjasok közel fele – elfogadható tendenciának számít, különösen, ha figyelembe vesszük, hogy a takarékoskodás jegyében az 1923-as közalkalmazottak létszámcökkentésére vonatkozó törvénykezés²⁶ miatt gyakorlatilag létszámstop volt érvényben a műegyetemen tanerőfelvételnél, előléptetéseknél. Ebből kifolyólag az egyetemen folyamatos oktató-

²¹ BMEL, JNMGE RH, 3/c, 1. cs. 180. sz./1935. 2263/1926. Miniszteri leirat.

²² Dr. Szarvasy Imre (1872–1942) vegyészmérnök, 1925–1927 között a Műegyetem rektora.

²³ BME L, JNMGE RH, 3/c., 1. cs. 180. sz./1935. 1582/1926. Alapítólevél-tervezet.

²⁴ A műegyetemi tanerő segédszemélyzetének legmagasabb beosztása, egyben „elitje” az adjunktusi pozíció.

²⁵ Az alkalmazotti jogviszony jellegének vizsgálata során nem tettünk különbséget az állandó vagy ideiglenes (megbízott) státusz között.

²⁶ 1923. évi XXXV. törvénycikk.

hiány jelentkezett, noha a háború és a békeszerződés után rohamosan megnövekedett hallgatói létszám a mihamarabbi létszámbővítést igényelte.²⁷

Az alapítvány tőkevagyonát képező 280 000 pengő²⁸ – a Smith által fel nem használt összeget – a „jó kamatozás reményében”²⁹ a Magyar Nemzeti Bank részvényeiben kötötték le, amelynek pénztári kezelését ugyan a Központi Állampénztár végezte,³⁰ de az alapítvány kezelője a mindenkori vallás- és közoktatásügyi miniszter volt. Az ő jogkörébe tartozott annak az eldöntése is, hogy évenként hány személynek és mekkora összegben adtak ösztöndíjat.³¹ Amennyiben az alapítvány jövedelméből – bármilyen oknál fogva – adott évben nem tudtak ösztöndíjat biztosítani, úgy a fennmaradó összeg a tőkevagyonot gyarapította.³² Ilyen év azonban az ösztöndíj története során nem volt, még a gazdasági világválság legmélyebb periódusaiban sem.

Az alapító okirat kiállításához³³ a Minisztertanács hivatalosan 1927. január 21-én járult hozzá. A pályázatban résztvevőknek az alábbi kritériumoknak kellett megfelelniük: „[...] a magyar királyi József Műegyetem bármely szakán oklevelet szerzett azon mérnökök, akik 35. életévüket még nem töltötték be és kutatásuk témája az amerikai tanulmányutat szükségessé tette.”³⁴ A Smith Jeremiás Ösztöndíjalapítvány célja tehát a fiatal magyar mérnökök³⁵ amerikai tanulmányútjának támogatása volt.

²⁷ Schimanek Emil rector magnificus megnyitó beszéde az 1923/24. tanévre. In: *A m. kir. József-Műegyetem 1923/24. tanévének megnyitásakor tartott 1923. szeptember hó 30-án beszédek*. Sz. n. Budapest, Pátria, 1924.

²⁸ Összehasonlításképpen: a vallás- és közoktatásügyi tárca költségvetési kerete 1926 második felében 122 342 254 pengő volt, az állami költségvetés 9,3%-a. MAGYARY Zoltán: *A magyar tudománypolitika alapvetése*. Budapest, Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, 1927. 13., ill. 468.

²⁹ BME L, JNMGE RH, 3/c., 1. cs. 180. sz./1935. 319/1927. Alapítólevél.

³⁰ BME L, JNMGE RH, 3/c., 1. cs. 180. sz./1935. 319/1927. Alapítólevél.

³¹ BME L, JNMGE RH, 3/c., 1. cs. 180. sz./1935. 1582/1926. Alapítólevél-tervezet.

³² Az Állami zárszámadások szerint az alapítvány vagyona 1931/32. év végén 273 796 pengő, tíz évvel később 1940/41. év végén 332 300 pengő. A zárszámadási naplók 1947/48. évi kimutatásban is közölnek információt az alapítvány pénzügyeiről, noha az ösztöndíjprogram ekkor már évek óta nem működött. *A m. kir. Legfőbb Állami Számvevőszék jelentése a Magyar Államnak az 1932/33. évre vonatkozó Zárszámadásról*. H. n., K. n., É. n. 182.; *A Magyar Állam Zárszámadása az 1941. évről*. Budapest, Magyar Királyi Állami Nyomda, 1943. 407.; *Állami Zárszámadás 1947/48. számadási időszakról*. Budapest, K. n. 1949. 423.

³³ Az alapítólevelet öt példányban állították ki, ebből egyet a névadó Smith Jeremiásnak küldtek meg. Egy példány került a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium irattárába, egy a m. kir. József Műegyetem Tanácsának irattárába, továbbá egy-egy a m. kir. Országos Levéltárba és a Közalapítványi kir. Ügyigazgatósághoz.

³⁴ BME L, JNMGE RH, 3/c., 1. cs. 180. sz./1935. 319/1927. Alapítólevél.

³⁵ Nembeli kikötést sem az alapítólevél, sem a pályázati hirdetemény nem tartalmazott. Fontos megjegyezni, hogy az ösztöndíj alapításakor nők nem végezhettek mérnöki, gépészmérnök, illetve vegyészmérnöki szakokat, bár építészmérnöki diplomát szerezhettek, az ösztöndíjnak mégsem volt női kedvezményezettje, de még női pályázóról sem tudunk. BME L, Királyi József Műegyetem

Bár az okirat nem tér ki a beszámolási kötelezettségre, az ösztöndíjas kutatóktól mégis elvárták a folyamatos kapcsolattartást (levél útján), majd az ösztöndíjas időszak leteltével a hazai tudományos közegben történő számadást. Utóbbi keretében általában a Magyar Mérnök- és Építészegylet előadásai és az Egylet szakfolyóirata szolgált.

Mindamellet, hogy ismerjük az ösztöndíjalapítvány létrehozása mögött megbúvó szándékokat, nem árt görcső alá venni az alapítólevélben nem megfogalmazott, ám annál lényegesebb célkitűzéseket is. Az alapítvány egyik meg nem fogalmazott célja volt, hogy az elitképzésen túlmenően az egyén által kiépített kapcsolati tőke előnyeiből a hazai ipar és tudományos közélet is részesüljön. Bár az ösztöndíjasok egyéni céljai elsősorban a tudományos és karrier-előmenetelre, valamint a saját kapcsolatrendszer építésére korlátozódtak, az ösztöndíjnak köszönhetően hosszabb időt Amerikában töltő tudományos szakembereknek ezáltal egy olyan szűk, amerikai kapcsolati hálóval rendelkező csoportja képződött, amely jövedelmező volt a küldő intézménynek számító Műegyetem, a magyar tudományos közélet, de még a kulturális külpolitika számára is.

Az alapítvány másik nem hivatalos – az ösztöndíjra vonatkozó forrásokban egzakt módszerekkel kimutathatatlan, de az országos tanácskozás során nyíltan kimondott – célja volt, hogy az ösztöndíjprogrammal a gazdaság indirekt fejlesztését irányozza elő. Minthogy a trianoni béke után a gazdasági talpra álláshoz szükséges anyagi és tudástőke egyaránt hiányzott, a gazdaság újbóli működtetéséhez átfogó, gazdasági és ipari struktúraváltás volt szükséges. E tények figyelembevételével a húszas évektől, a struktúraváltás értelmében, kiemelt ipari szektorként kezelték a kis nyersanyagigényű ágazatokat, mint az elektrotechnikát vagy a vegyipart (mezőgazdaság kemizálása), a hagyományosan támogatott gépipart (mezőgazdasági gépgyártás), a repülőgépgyártást, a polgári légiközlekedés fejlesztését, az infrastruktúra fejlesztéséhez szükséges úthálózat-, hidrológiai és geodéziai kutatásokat, valamint az energiagazdálkodást.³⁶ A felsorolt fejlődési és átalakulási irányvonalak az ösztöndíjas kutatási tervekben és tanulmányi beszámolóikban is egyértelműen kimutathatók. Az ösztöndíjas program pályázati anyagai között, az ország gazdasági és anyagi helyzetét figyelembe véve, mindenekelőtt elsőbbséget élveztek az energiagazdálkodás-, az elektrotechnikai, a kémiai, a hidrológiai, az infrastrukturális és az aerodinamikai kutatások. A harmincas évek közepétől szinte egymás utáni években kaptak

Rektori Hivatalának iratai 1871–1934 (a továbbiakban: KJM RH), 3/c., 64. csomó (a továbbiakban: 3/c., 64. cs.) 1587/1927. Nők felvétele a Műegyetemre.

³⁶ NÉMETH József: *A technika és mérnökség magyarországi története. Mérnökszerepek és ipartörténeti korszakváltások*. Budapest, Műegyetemi, 1999. 163–186.

aerodinamikai és aviatikai kutatásokkal foglalkozó mérnökök ösztöndíjat,³⁷ ehhez hasonló, bár időben kevésbé koncentrált törvényszerűség figyelhető meg az élelmiszeriparhoz kötődő vegyészmérnök³⁸ és a mezőgazdasági gépesítéssel foglalkozó gépészmérnök³⁹ ösztöndíjasoknál is. Az ösztöndíjpályázatokat elbíráló Ösztöndíjtanács és az ösztöndíjasok névsorát felterjesztő szakosztályi tanácsok is törekedtek arra, hogy a nyertes pályázók lehetőleg olyan kutatási témákkal foglalkozzanak, amelyek adott időszakban a magyar ipar fejlődésének szempontjából fontosak voltak. Ebben az értelemben a korábban felsorolt iparágak fejlesztésére tett kísérletek részét képezi a Smith Jeremiás-ösztöndíjasok által hazahozott tudás és az ebből kovácsolt tőke.

Már a kiutazás előtt egyértelművé tették az ösztöndíjasok számára, hogy a megpályázott időszak alatt folyamatosan a célországban kell tartózkodniuk. Ezt a kitétele szigorúan be kellett tartani. Ha valaki egyéves ösztöndíjat kapott, de még annak letelte előtt hazaérkezett, felülvizsgálatnak vetették alá.⁴⁰ Ahogyan a rövidítést, úgy a hosszabbítást sem támogatták, és a fél vagy egy éven felüli hónapokat nem patronálták.⁴¹ Az ösztöndíjalapítvány tudatosan törekedett arra, hogy a kint maradási koc-

³⁷ Hüttl Hümér (1934/1935) polgári aviatikával, Varga László (1935/1936), Fényes Iván (1935/1936) és Rákosi György (1938/1939) pedig aerodinamikai kutatásokkal foglalkozott.

³⁸ Józsa István (1927/1928), Karácsonyi László (1929/1930) liszt kémiai eljárásokra, Braun Géza (1930/1931) organikus kémiai kutatásra, Becker Jenő (1933/1934) pedig vitaminvizsgálati kutatásokra nyert pályázatot.

³⁹ Vörös Imre (1929/1930) mezőgazdasági gépgyártással, Rózsa Tibor (1931/1932) malomépítéssel és malomgép-szerkesztéssel, Rázsó Imre (1937/1938) pedig mezőgazdasági géptannal foglalkozott.

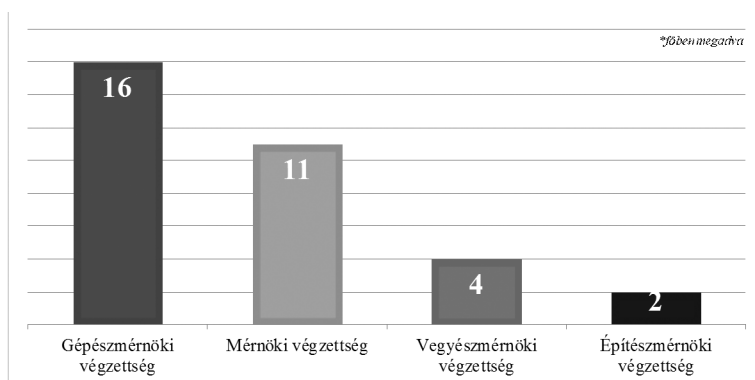
⁴⁰ Feimer László (1930/1931) ösztöndíjas a megpályázott időszaknál rövidebb ideig tartózkodott az Egyesült Államokban. Miután a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium értesült a korábbi hazatérésről, az Egyetemi Tanács bekérte Feimertől a tanulmányútján készült jelentést és felülvizsgálatnak vetették alá. Feimer csak abban az esetben kaphatta meg ösztöndíjának negyedik, egyben utolsó részletét, amennyiben köteleességét maradéktalanul teljesítette. BME Levéltár, JNMGE RH, 3/c., 1. cs. 180. sz./1935. 5795/1931. Feimer László mérnök Smith-féle ösztöndíjas tanulmányútjára vonatkozó jelentés bekérése. Feimer László ügyéről végül döntöttek és néhány hónappal a bekérés után határozatot hoztak arról, hogy kiutalják neki ösztöndíjának negyedik részletét. Ebből arra következtethetünk, hogy Feimer teljesítette kötelezettségeit. BME Levéltár, JNMGE RH, 3/c., 1. cs. 180. sz./1935. 917/1931. Dr. Feimer László Smith-ösztöndíjas beszámoló jelentésének felterjesztése a VKM-ba.

⁴¹ Egy ösztöndíjas kivételével. Morvay Gábor, a program utolsó ösztöndíjasának esetében rendkívüli körülmények idézték elő a további félévek biztosítását. Minthogy az 1940/41. tanév után a pályázati hirdetemre nem érkezett be pályázat, az alapítvány felajánlotta Morvaynak a hosszabbítást. A magyar konzuli szolgálat megszűnése után a svéd konzulátus látta el a magyar ügyeket, így a Smith Jeremiás-ösztöndíjasok ügyeinek vitelét is. A svéd konzulátuson keresztül Morvaynak közel két éven keresztül biztosították az ösztöndíjat. Morvay 1943-ban tért haza, majd a negyvenes évek végén Venezuelába emigrált. MNL OL, K 130, 10. cs. 13/f. tétel Tanulmányutak, ösztöndíjak, kongresszusok.

kázatot, a pull-faktorokat kiszorítsa, s a programban résztvevő szakemberek az ösztöndíjas időszakuk után valóban hazatérjenek és a hazai tudományos közegben tevékenykedjenek, megtartva a korábban kialakított nemzetközi kapcsolatrendszerüket. Ennek eszközeül szolgált a külföldi túltartózkodás és/vagy kivándorlás visszaszorítása – ehhez természetesen hozzájárult az amerikai bevándorlási politika is, amely a húszas évektől már nem szorgalmazta a korlátlan bevándorlást – és a hazatérés utáni beszámolási kötelezettség.

A SMITH JEREMIÁS-ÖSZTÖNDÍJASOK

1927 és 1941 között (időrendi sorrendben) az alábbi személyek kaptak ösztöndíjat: Józsa István (1927/28), Janicsek (Jáky) József (1927/28), Juhász Kálmán János (1927/28), Vér Tibor (1928/29), Elischer Pál (1928/29), Puky Péter (1928/29), Karácsonyi László (1929/30), ifj. Konkoly-Thege Gyula (1929/30), Vörös Imre (1929/30), Feimer László (1930/31), Braun Géza (1930/31), Nyiri László (1930/31), Horváth Szabolcs (1931/32), Springer (Sályi) István (1931/32), Rózsa Tibor (1931/32), Gyengő Tibor (1932/33), Becker Jenő (1933/34), Einwachter József (1933/34), Hüttl Hümér (1934/35), Babits Viktor (1934/35), Hetényi Miklós (1934/35), Varga László (1935/36), Maurer Gyula (1935/36), Fényes Iván (1935/36), Hajdú Elemér (1936/37), ifj. Pöschl Imre (1936/37), ifj. Szendy Károly (1936/37), ifj. Rázsó Imre (1937/38), Bogárdi János (1937/38), Böckh Béla (1938/39), Rákosi György (1938/39), Morvay Gábor (1939/40), Tarics Sándor (1940/41). A harminchárom főből tizenhat fő gépészmérnöki, tizenegy fő mérnöki, négy fő vegyészmérnöki és két fő építészmérnöki végzettséggel rendelkezett.

1. ábra Az ösztöndíjasok végzettség szerinti megoszlása
(forrás: A szerző saját munkája)

AZ ALAPÍTVÁNY MŰKÖDÉSÉNEK MÉRLEGE

Mint azt korábban hangsúlyoztuk, az ösztöndíj az elitképzés céljait szolgálta, így érdemes meghatározni azokat a vizsgálati szempontokat, amelyek alkalmasak arra, hogy kimutassák, hogy az ösztöndíjalapítvány ténylegesen az elitképzés elősegítésének elvei mentén működött.

Vizsgálati szempont lehet egyrésről annak a megállapítása, hogy az adott ösztöndíjas szakterületének kiemelkedő hazai és/vagy nemzetközi képviselőjévé vált-e ösztöndíjas időszakának letelte után. Az eddigi életút-kutatások alapján harminchárom ösztöndíjas közül huszonkét fő (66%) szerzett doktori fokozatot. Ebből tizenegy fő már az ösztöndíjas időszak előtt, szintén tizenegy fő pedig a tanulmányútja után. Az értékelésnél szem előtt kell tartani, hogy a műszaki értelmiség esetében a doktori fokozatot szerzettek aránya a korszakban általánosan jóval alacsonyabb, mint a többi tudományterületen működő kutatóké. „A mérnökök soraiban még ritkább a műszaki doktorátus, ami természetes következménye azoknak a súlyos követelményeknek, melyeket műegyetemünk annak elnyerése iránt támaszt.”⁴² A Bene Lajos által is megfogalmazott tendencia ugyanakkor csak részben adódott a Műegyetem magas követelményrendszeréből. Az alacsony arányszám miéértje sokkal inkább a mérnöktársadalom pályaívének sajátossága volt, amely elsősorban a gyakorlati tevékenységet, a gazdasági életben, az iparban való mihamarabbi elhelyezkedést és az egzisztenciális biztonságot szorgalmazta. A kutatói életpálya – amelynek velejárója a doktori fokozat megszerzése – hosszútávú maratonját igen kevés mérnök választotta, részben mert a hazai anyagi és finanszírozási rendszer, a kutatói lehetőségek és helyek korlátolt számúak voltak, s mert kevésbé biztonságos egzisztenciával kecsegtettek, mint egy magánvállalkozás vagy egy állami tisztség alkalmazotti státusza. A mérnöktársadalom hazai összetételét tekintve egyedülálló forrás a Statisztikai Hivatal igazgatójának, Illyefalvi Lajosnak a kezdeményezésére készült szociális felmérés, amely egyúttal a fővárosi mérnökség első világháború utáni állapotának lelelete. A kérdőívre a Mérnöki Kamara 1930. évi nyilvántartásában szereplő 5314 budapesti mérnök közül 3658-an szolgáltatott adatokat, vagyis a fővárosi mérnökség 68,8%-a. Ebből 1142 fő közhivatalnok mérnök, 1215 fő magánintézménynél alkalmazott mérnök, összesen tehát 2357 fő, az adatszolgáltatásban részt vett mérnökök 64,4%-a állt alkalmazásban.⁴³ Mindezen tényeket figyelembe véve a fokozatszerzési

⁴² BENE Lajos: *A mérnökök szociális és gazdasági viszonyai Budapesten*. Budapest, Budapest Székesfőváros Statisztikai Hivatala, é. n. [1933]. (a továbbiakban: BENE, [1933.]) 44.

⁴³ BENE, [1933.] 47. Hasonló forrásként szolgálhat, ám kevésbé részletes információkat tartalmaz Illyefalvi Lajos 1938-as kimutatása is, amely már nem csak a fővárosi mérnökség, hanem az orvosok és ügyvédek helyzetét is taglalja. ILLYEFALVI Lajos: *Az ügyvédek, orvosok és mérnökök szoci-*

arány kifejezetten magasnak számított az ösztöndíjasok esetében, így megállapítható, hogy az ösztöndíjprogram igyekezett a kutatói pályán tevékenykedő vagy arra készülő szakemberek számára lehetőséget biztosítani.

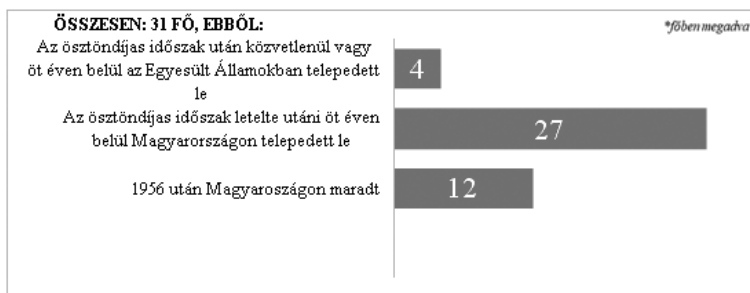
2. ábra: A doktori fokozatot szerzettek arányai
(forrás: A szerző saját munkája)

Az adatok még egy sémára rámutatnak, egyúttal alátámasztva az ösztöndíj létrehozásának elitképzésre irányuló céljait: az ösztöndíjasok kiválasztása során – s ezt bizonyítja az ösztöndíj-folyamodvány is – nagy hangsúlyt fektettek a pályázók korábbi tudományos, kivált publikációs tevékenységére. Nagyobb eséllyel indult az a pályázó, aki a szakterületén kutatói tapasztalattal rendelkezett és/vagy a műszaki tudományok egyik kiemelt kutatási területével foglalkozott. Jelen tanulmány kéréseit szétfeszítené, de egy jövőbeni kutatás során érdemes lenne megvizsgálni az ösztöndíjasok pályázat előtti publikációs tevékenységét, amely azonban egy külön kutatást kíván, hiszen a pályázati adatlapok, és ezzel együtt a publikációs listák csak töredékesen maradtak fent, megnehezítve és meghosszabbítva ezzel az adatgyűjtés menetét.

Az anyaországban maradás arányainak vizsgálata is alkalmas mérője az elitképzésnek, hiszen az alapítvány és a korszak tudománypolitikai céljai között nemcsak a külföldi tapasztalatszerzés és a tanulmányút lehetőségének biztosítása, hanem a hazatérés és az anyaországi tudományos életbe való bekapcsolódás is szerepelt. E vizsgálati szempont alapját az alábbi kérdés képezi: az ösztöndíjas időszak után az ösztöndíjas az anyaországban telepedett-e le és ott folytatta-e az addigi tudományos munkáját? Itt ugyanakkor külön csoportot kell, hogy képezzenek az 1939–1945 között ösztöndíjat nyert kutatók, mert az ő esetükben fennáll a külső körülmények, a történelmi események hatására történő emigráció. Az 1944–1945 utáni időszakban

ális és gazdasági viszonyai Budapesten. Budapest, Budapest Székesfőváros Statisztikai Hivatala, [1939].

bekövetkezett történelmi eseményeket figyelembe véve egy ötéves időintervallum beállítása szükséges, külön tárgyalva az előbb megnevezett csoportot. Így az anyaországban maradási arány vizsgálatakor figyelembe kell venni az 1944–1945 után bekövetkezett nagyarányú változást az adatokban. A szűrők figyelembevételével: a harminchárom főből összesen négyen döntöttek úgy, hogy az ösztöndíjas időszak letelte után közvetlenül vagy öt éven belül az Egyesült Államokban telepedtek le. Huszonhét fő az ösztöndíjas időszak letelte utáni öt éven belül Magyarországon maradt, ebből tizenkettő 1956 után is. A huszonhét főből négyről nem rendelkezünk adatokkal 1941 után. Az összes ösztöndíjas közül egy főről semmilyen adattal nem rendelkezünk az ösztöndíjas időszaka után, egy ösztöndíjas pedig hazatérése után nem sokkal, tragikus körülmények között elhunyt. Utóbbi két személy az imént ismertetett tények miatt nem került be az ösztöndíjasok arányországban maradási arányainak vizsgálatába. Egy fő esetében nem tudjuk pontosan a kivándorlás időpontját, annyi azonban megállapítható, hogy 1939–1956 között történt, legalább tíz évvel az ösztöndíjas időszakának letelte után.

3. ábra: Az ösztöndíjasok anyaországban maradási arányai
(forrás: A szerző saját munkája)

A fent ismertetett adatok alapján tehát a programban résztvevő ösztöndíjasok csupán 12%-a döntött úgy, hogy a program leteltével közvetlenül vagy öt éven belül nem az anyaországban telepedik le. A résztvevők 82%-a az ösztöndíjas időszak után hazatért és a hazai tudományos életben tevékenykedett. Az anyaországban letelepedők közül egy fő (4%) 1938-ban, egy fő (4%) 1939–1956 között, nyolc fő (30%) 1944 után, egy fő (4%) pedig 1956-ban a Magyarországról való távozás mellett döntött. Összeségében elmondható, hogy az ösztöndíj működése során sikeres volt, hiszen a programban résztvevő személyek több mint háromnegyede az ötéves perióduson belül, a hosszú távú anyaországi letelepedés mellett döntött. Nagyarányú kivándorlásra csak 1944–1948 között került sor, amelynek azonban az ösztöndíjprogramon kívül álló (elsősorban politikai és gazdasági) tényezők az okai. Az elitképzés mérésére szintén alkal-

mas szempont lenne az ösztöndíj letelte utáni 5. és 15. év karriervizsgálata, tehát annak megfigyelése, hogy a hazatérés utáni 5. és 15. évben az ösztöndíjas pontosan milyen állás(oka)t töltött be. Ez azonban a publikációs tevékenység vizsgálatához hasonlóan szintén elmélyültebb és hosszabb távú kutatást kíván.

ÉRTÉKELES

Vajon az alapítvány elérte-e a kitűzött céljait, hozzájárult-e a tudományos elitképzéshez és a hazai műszaki tudományok fejlődéséhez? Az előzőekben megállapított vizsgálat szempontok és azok eredményei alapján a Smith Jeremiás Ösztöndíjalapítvány az alapítólevélben lefektetett céljainak teljesítésében, úgymint az elitképzés, a nemzetközi (tudományos) kapcsolatok építése és a hazai műszaki tudományok fejlődésében sikeresnek tekinthető. Az ösztöndíjban részesült szakemberek 66%-a rendelkező doktori fokozattal, valamennyien a szakterületükön folytatták tovább karrierjüket, ebben az értelemben pályaelhagyóról nem beszélhetünk. Mindezen tények figyelembevételével a Smith Jeremiás-ösztöndíjban részesült műszaki szakemberek a műszaki tudományos elit tagjainak számítottak. Az 1945 után is Magyarországon működő kutatómérnökök közül sokan Smith Jeremiás-ösztöndíjasok voltak. A teljeség igénye nélkül: Bogárdi János nemzetközileg is elismert hidrológus a hazai hidrológiai kutatások kiemelkedő képviselője, a Magyar Tudományos Akadémia tagja. Janicsek (Jáky) József⁴⁴ szakértőként működött közre többek között a Ferihegyi Repülőtér és a Dunai Vasmű építése során, Karácsonyi László⁴⁵ új módszert dolgozott ki gabonaörlemények kiörlési fokának gyors meghatározására, emellett számos népszerű szakkönyv és technikumi tankönyv szerzője. Feimer László⁴⁶ aktív résztvevője

⁴⁴ Janicsek (Jáky) József (1893–1950) 1915-ben mérnöki oklevelet, 1924-ben műszaki doktori címet szerzett. Az 1927/28-as tanévben egyéves Smith Jeremiás-ösztöndíjat kapott, hogy Karl von Terzaghi, a talajmechanika megteremtője mellett folytassa kutatásait. 1928-ban műegyetemi magántanár, 1933-ban az egyetem Közlekedés és Vasúti Tanszékének meghívott előadója, 1939-től nyilvános rendes tanár. 1933-ban megszervezte a világ egyik első talajmechanikai laboratóriumát. 1941-ben az akkor létesült Talajmechanikai Tanszék tanárává nevezték ki.

⁴⁵ Karácsonyi László (1900–1985) 1923-ban vegyészmérnöki oklevelet, 1928-ban doktori címet szerzett. Az 1929/30-as tanévben egyéves Smith Jeremiás-ösztöndíjasként mezőgazdasági kémiához kapcsolódó kutatásokat végzett a Minnesotai Egyetemen, Clyde Harold Bailey vezetése alatt. 1936-tól 1959-ig az Országos Gabona- és Liszt-kísérleti Intézet osztályvezetője, 1959-től 1967-ig a Szabványügyi Hivatal főelőadója, majd főmérnöke. Kiemelkedő szakoktatói tevékenységet végzett a Műszaki Egyetemen, a Gazdasági és Műszaki Akadémián és az Agrártudományi Egyetemen.

⁴⁶ Feimer László (1896–1954) 1923-ban mérnöki oklevelet, 1928-ban doktori fokozatot szerzett. Az 1930/31-es tanévben egyéves Smith Jeremiás-ösztöndíjjal az amerikai hidakat tanulmányozta. 1924 és 1941 között a Haditechnikai Fejlesztési Intézet szakelőadója, majd a műszaki szakosztály

volt az 1945 utáni helyreállítási munkálatoknak, elsősorban a budapesti és a vidéki hidak újjáépítésében, így a budapesti Margit híd roncsolási munkáinak irányításában is. Gyengő Tibor⁴⁷ a hazai vasbetonszerkezet kutatások egyik úttörője, Vörös Imre⁴⁸ az Állami Műszaki Főiskola alapító igazgatója, majd a Budapesti Műszaki Egyetem Gépész- és Vegyészmérnöki Karának dékánja, 1950–1954 között pedig az egyetem rektora. E tények figyelembevételével elmondható, hogy a Smith Jeremiás Ösztöndíjalapítvány nagymértékben hozzájárult a természettudományos kutatási területek fejlődéséhez és – bár ez az alapításkor célként nem volt meghatározva – hosszú távon a Rákosi-rendszer nehéziparosítási tendenciáihoz is.

A hazatérő ösztöndíjasok kibővült szaktudásukkal és új összeköttetéseikkel elősegítették a magyar–amerikai tudományos és kulturális kapcsolatokat is. Utóbbira csak egy példa a sok közül: Bogárdi János azon kevés Magyarországon maradt Smith Jeremiás-ösztöndíjas egyike volt, aki 1945 után is ápolta amerikai kapcsolatait. Részen ennek köszönhetően látogatott el Budapestre 1963-ban Hunter Rouse hidrológus, az Iowa-i Egyetem vízépítési laboratóriumának akkori vezetője. Bogárdi János jó kapcsolatainak (is) köszönhetően az ötvenes évektől több állásajánlatot is kapott a tengerentúlról, amelyeket azonban nem fogadhatott el.⁴⁹

vezetője. Feimert és családját az 1940-es évek végén kitelepítették, majd rehabilitálták. Ezután az Építéstudományi Intézetben és a Műszaki Egyetem beton- és vasbeton laboratóriumában végzett tartószerkezeti kutatásokat. A Tudományos Akadémia könnyűfém-szerkezeti kutatásainak egyik vezetője volt. 1952-ben kandidátusi fokozatot szerzett. Feimer életpályájáról ld. RAPALI Vivien: „Csak a monokli és a lakkcipő hiányzik róla”. Avagy egy rendkívüli elme tündöklése és bukása. In: *Történelmi útvesszők*. Szerk. GYÖRGY Sándor–HAJNÁCSKY Tamás–KANYÓ Ferenc. Budapest, Gondolat, 2018. 245–254.

⁴⁷ Gyengő Tibor (1910–1991) 1932-ben mérnöki oklevelet, 1940-ben doktori fokozatot szerzett. Műegyetemi kisegítő tanársegéd, 1931-től a műegyetemi beton- és vasbetonépítési laboratóriumában végzett kísérleti munkát. Az 1932/33-as tanévben egyéves Smith Jeremiás-ösztöndíjasként beton- és cementvizsgálatokat végzett, valamint a modern vasbetonépítményeket tanulmányozta elsősorban a Princeton, a Lehigh és az Illinoisi Egyetemen. Az 1939-ben kiadott angol mérnöki és építészeti szakszótár szerzője. 1942-ben miniszteri főmérnökké nevezik ki. Az 1945 után átszervezett Magyar Tudományos Akadémia, Mihailich Győző által vezetett Építéstudományi Bizottságának tagja.

⁴⁸ Vörös Imre (1903–1984) 1926-ban gépészmérnöki, 1936-ban doktori oklevelet szerzett. Az 1929/30-as tanévben egyéves Smith Jeremiás-ösztöndíjasként a mezőgazdasági gépgyártást tanulmányozta az Egyesült Államokban. 1926–1934 között a Műegyetem több tanszékén tanársegéd, 1934 és 1939 között a MÁVAG konstruktöre. 1947–1949 között az Állami Műszaki Főiskola alapító igazgatója. 1949-től 1950-ig a Budapesti Műszaki Egyetem Gépész- és Vegyészmérnöki Karának dékánja, 1950–1954 között az egyetem rektora. Egyetemi professzorként a gépelemek mérési laboratóriumát fejlesztette ki, és a műanyag fogaskerekek számos elméleti és gyártási problémáját oldotta meg.

⁴⁹ Bogárdi János amerikai kapcsolatairól és későbbi életútjáról ld. RAPALI Vivien: „Operatív szempontból nem használható” – Töréspontok és pártállami érdekek egy tudós karrierútjában. *Betekintő*, 2020/1. 25–41.

Az ösztöndíj sikeres volt a tekintetben is, hogy a program működése alatt a legmagasabb kockázati faktort jelentő kint maradás vagy kivándorlás arányát – egészen a negyvenes évek közepéig – sikerült visszaszorítani, hiszen a harminchárom főből összesen csak négyen, tehát az ösztöndíjasok csupán 12%-a döntött úgy, hogy az ösztöndíjas időszak leteltével közvetlenül vagy öt éven belül nem az anyaországban telepedik le. Ez a tény már önmagában is hatalmas eredménynek számított, hiszen a műszaki tudományok területén az Egyesült Államok által kínált feltételek egzisztenciálisan stabilabb, gyorsabb és magasabb előmeneteli lehetőségekkel és nemzetközi elismertséggel párosuló életet nyújtott a tehetséges, és ennél fogva az Államokban igen kedvelt magyar mérnökök számára. Jelen tanulmány felvetett kérdéseinek vizsgálati szempontjaihoz most nem kapcsolódik, de további kutatás alapját képezheti a kivándorlást hátráltató és elősegítő tényezők, valamint a jogi és társadalmi normák vizsgálata. A két világháború közötti és az azt megelőző időszak további műszaki ösztöndíjainak feltárása pedig tovább gyarapíthatja mind a klebelsbergi tudomány- és ösztöndíjpolitikai kutatásokat, mind a hazai műszaki felsőoktatás és elitképzés történetét. A történettudományi kutatások palettájának bővítése mellett fontos részét képezheti ugyanakkor a tudománypolitikai, a gazdaság- és ipartörténeti, valamint a társadalomtörténet egy kevésbé kutatott ágának, a műszaki társadalomtörténeti kutatásoknak és nem utolsósorban a hazai tudománytörténeti ismeretek gyarapításának.

KOSZTYÓ GYULA

A KATONAI KÖZIGAZGATÁS MŰKÖDÉSE KÁRPÁTALJÁN 1939-BEN

GAZDASÁGI ÉS SZOCIÁLIS KERETEK

A TANULMÁNY TÁRGYA ÉS FORRÁSAI

Kárpátalja területe két ütemben került vissza a trianoni Magyarországhoz a revíziós törekvéseknek köszönhetően. Első lépésben Kárpátalja síkvidéki, döntő többségében magyarok által lakott területrésze – a Felvidék részeként – az 1938. november 2-i első bécsi döntéssel. Ezt követte a többségében nemzetiségek által lakott hegyvidéki területnek a Magyar Királyi Honvédség katonai akciójával lezajlott visszacsatolása 1939. március 14–18. között.¹ A katonai vállalkozással visszafoglalt hegyvidéki területen a magyar kormány nem állította vissza a történelmi vármegyék határait, hanem 1939. március 18-én 12 órától katonai közigazgatást léptettek életbe, amelyet 1939. július 7-én a polgári közigazgatással váltott fel a Kárpátaljai Kormányzó Biztosság.

A Kárpátalján életbe léptetett katonai közigazgatás a kutatott témák közzé tartozik a magyar történetírásban. Erről az első és legalaposabb munkát Tilkovszky Loránt készítette el 1967-ben. Tilkovszky a katonai közigazgatást összességében erőszakosnak tekintette, a „megvesztegetés és a megfélemlítés eszközeinek”. A katonai közigazgatás működését a magyar–német bonyolult diplomáciai kapcsolatok és a területnek szánt autonómia politikai, társadalmi vitájának kontextusában mutatja be. Említés szintjén foglalkozik a kommunista és ukrán politikai irányzatok hívei ellen elkövetett túlkapásokkal, ezzel szemben igen keveset szól a terület gazdasági, szociális állapotáról, az ezt kezelni igyekvő katonai és polgári közigazgatások törekvései-

¹ Az első bécsi döntéssel a trianoni Magyarországhoz visszacsatolásra került a Felvidék, ennek részeként a történelmi Ung, Bereg és Ugocsa vármegyék döntő többségében magyarok által lakott síkvidéki része. Az itt élő lakosság 86%-a magyar, 2%-a német, 9%-a rutén, 1% szlovák anyanyelvűnek vallotta magát. Az 1939-es katonai akcióval birtokba vett területen a nemzetiségi lakosság dominált. Az itt élő lakosság 9,2%-a a magyart, 74%-a a rutént, 3,7%-a a szlovákokat tartotta anyanyelvűnek. THIRRING Lajos: Terület és népesség. *Magyar Statisztikai Szemle*. 1939/11–12. 1014–1027. Ld. még *Az 1930. évi népszámlálás VI. rész. Az 1935., 1938. és 1939. évi népszámlálások végeredményei*. Központi Statisztikai Hivatal, Budapest, 1941. 240. Bővebben ld. *1941. évi népszámlálás demográfiai adatok községenként (Országhatáron kívüli terület)*. Központi Statisztikai Hivatal, Budapest, 1990. 6–7.

ről.² Fedinec Csilla 2002-ben megjelent, rövid áttekintést nyújtó kronológiájában említés szintjén foglalkozott a témával,³ majd pedig ezt ismételte meg 2015-ben megjelent kötetében.⁴ Botlik József 2005-ben megjelent munkájában alaposabban mutatta be a katonai közigazgatás intézményes kereteit, felépítését, működési struktúráját. Ő volt az első, aki levéltári kutatások alapján először írt a katonai közigazgatás működésén belül a szociális helyzet javítására irányuló intézkedésekről.⁵

A katonai közigazgatás az élet minden területére kiterjedt. A rendfenntartásra, a köz- és vagyonbiztosításra, a közegészségügy megszervezésére, a gazdaság- és közellátás működtetésére, árszabályozásra, az új közigazgatás kinevezésére, a politikai élet betiltására, oktatásszervezésre stb. A témában megjelent munkák ennek ellenére a katonai közigazgatás közel négyhónapos időszakát összességében és abszolutizálva tisztogatási akcióként értelmezik. Teszik ezt anélkül, hogy egy konkrét esetet is példaként hoznának, amit a katonai közigazgatás alatt a nemzetiségi lakosság kárára elkövettek. Ennek az az oka, hogy hivatkozásaik minden esetben szinte azonosak, a vezérkari főnök levelezései a miniszterelnökséggel, amelyekben pusztán említés történik a katonai közigazgatás idején elkövetett erőszakos cselekményekről, konkrét erőszakos esetekről nem esik bennük szó, mivel céljuk pusztán a helyzetjelentés. Vitathatatlan tény,⁶ hogy az erőszak alkalmazása, az önbíráskodás gyakran előfordult ezekben a hónapokban Kárpátalján.⁷ De az is tény, hogy ezen túl a katonai

² TILKOVSKY Loránt: *Revízió és nemzetiségpolitika Magyarországon (1938–1941)*. Akadémiai, Budapest, 1967. 162–188.

³ FEDINEC Csilla: *A kárpátaljai magyarság történeti kronológiája 1918–1944*. Forum Intézet–Lilium Aurum, Galánta–Dunaszerdahely, 2002. 323–336.

⁴ FEDINEC Csilla: *A Magyar Szent Koronához visszatért Kárpátalja*. Jaffa, Budapest, 2015. 124.

⁵ BOTLIK József: *Közigazgatás és nemzetiségpolitika Kárpátalján. I. kötet. Magyarok, ruszinok, csehek és ukránok 191–1945*. Nyíregyházi Főiskola, Nyíregyháza, 2005. 344–350. (a továbbiakban: BOTLIK, 2005)

⁶ Írásom további részében saját kutatásaim alapján konkrét példát mutatok be a katonai közigazgatás alatt elkövetett nemzetiségek elleni erőszakra. Részletesebben azonban nem foglalkozom ebben az írásban az erőszak történeti eseményekkel, mivel jelenleg kutatásokat folytatok ebben a témában és végkövetkeztetések levonása még korai lenne. Az 1939-ben Kárpátalján létrejövő katonai közigazgatás alatt a magyar fél által elkövetett túlkapásokkal, tisztogatási akciókról, önbíráskodásról külön, a jövőben megjelenő tanulmányban foglalkozom.

⁷ Mai napig nem jelent meg olyan erőszak történeti munka, amely az erőszak típusait, jellegét, időbeli változását, okait a katonai közigazgatás alatt konkrét példákra mutatta volna be. A főlöszeges erőszak alkalmazására állandó hivatkozási alap a szakmunkákban Marina Gyula visszaemlékezése. Marina Gyula a katonai közigazgatást vezető Novákovits Béla altábornagy mellé beosztott polgári ügyekért felelős kormánybiztos volt, aki 1977-ben megjelent visszaemlékezésében így írt az erőszakról és kedvezőtlen következményéről: „Ezen az össze-vissza kuszált »közigazgatási« hadszíntéren, ami aztán kizárólag pacifikálóká vedlettünk át. Ez pedig éppen az volt, ami ide és abban az időben egyáltalán nem kellett! Innen származott a mi, minden oldalról megnyilvánult népszerűtlenségünk.” MARINA Gyula: *Ruténsors–Kárpátalja végzete*. Patria, Toronto, 1977. 126. (a továbbiakban: MARINA, 1977)

közigazgatás feladatai sokkal összetettebbek, szerteágazóbbak voltak, minthogy egyszerűen csak erőszaktörténeti narratívaként értelmezzük. Talán azért van ez így, mert más oldalairól szinte egyáltalán nem is tudunk semmit. Például Kárpátalja gazdasági és szociális helyzetéről, illetve ezek kezelésre irányuló katonai intézkedésekről, amelyhez az újonnan feltárt forrásokkal kívánok új ismeretekkel szolgálni.

Tanulmányom célja tehát a katonai közigazgatás gazdasági és szociális intézkedéseinek bemutatása. Ehhez a Kárpátaljai Területi Állami Levéltár beregszászi részlegében (KTÁL) fennmaradt, eddig érintetlen járási katonai parancsnokságok iratait, illetve a járási katonai parancsnokok mellé kijelölt miniszteri tanácsosok jelentéseit használtam fel.⁸ A forráskritika érdekében kutattam a Hadtörténelmi Levéltárban (HL) őrzött Vezérkari Főnökség 1. osztályának és a Honvédelmi Minisztérium 13. (igazságügyi) osztályának iratait,⁹ továbbá a Miniszterelnökség Kisebbségi és Nemzetiségi osztályának a Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltárban (MNL OL) található dokumentumait is.¹⁰ A nagyfokú iratpusztulás miatt a járási katonai parancsnokságok mindössze harmadának maradtak fenn a dokumentumai a KTÁL-ban. Mivel a munka szerkezeti alapja a KTÁL-ban őrzött járási parancsnoksági iratokban lévő tartalom, ezért e tanulmányom struktúráját is az iratok tartalma határozta meg. Így előre szeretném jelezni, hogy ebben az írásban nem foglalkozom a visszacsatolás katonai eseményeivel, a Honvédségnek a Szics-gárdával folytatott küzdelmeivel, vagy a katonai közigazgatás más erőszaktörténeti oldalával. Ehelyett a katonai közigazgatás működésének egy feltáratlan oldalával foglalkozom – a terjedelmi korlátok figyelembevételével –, mégpedig a gazdasági és a szociális helyzet javítása érdekében végrehajtott intézkedésekkel.

⁸ Érdekes tény, hogy a Kárpátaljai Területi Állami Levéltár beregszászi részlegében (továbbiakban KTÁL) fennmaradt és őrzött járási katonai parancsnokságok iratait mai napig sem magyar, sem pedig ukrán történészek nem kutatták és használták munkáikhoz, pedig az iratanyag könnyen hozzáférhető.

⁹ Utóbbi irat együttes kutatását jelenleg is végzem egy összefoglaló erőszaktörténeti írás elkészítése érdekében.

¹⁰ Tilkovszky Loránt és Botlik József munkáinak ez az irat együttes a leggyakoribb hivatkozási alapja.

A KATONAI KÖZIGAZGATÁS MŰKÖDÉSE KÁRPÁTALJÁN

Az intézményes alapok

A Honvédség 1939. március 19-én számolta fel a Szicsek utolsó ellenállását is Kárpátalján.¹¹ Még ezt megelőzően, 1939. március 18-án déli 12 órától a Honvédség vezérkari főnöke, Werth Henrik a birtokba vett kárpátaljai területen katonai közigazgatást léptetett életbe.¹² A katonai közigazgatás alá tartozó terület hátsó határa az első bécsi döntés szerint megállapított demarkációs vonal volt, ahol záróvonalat állítottak fel. A záróvonal átlépése szigorúan tilos volt civileknek. Kivételt képeztek ez alól azok, akik igazolni tudták, hogy minisztériumi kiküldöttek, közbiztonsági, pénzügyőrségi szervek, a magyar államvasút, a posta tagjai. Polgári személyek csak abban az esetben léphettek át a záróvonalat, ha a katonai parancsnokságok vagy a Vkf. 2. osztály által kiállított arcképes igazolvány birtokában voltak. A záróvonal átlépésére Tiszaújhely, Munkács és Ungvár településeken volt lehetőség,¹³ március 22-től már Tiszaújhely, Feketepatak, Salánk, Alsóremete, Korláthelmec, Radvánc községeknél is.¹⁴ A záróvonal átlépését 1939. március 28-án a Honvéd Vezérkar főnöke módosította. Eszerint nem volt szükség átlépési engedélyre annak, aki a trianoni határ és a záróvonal közötti területen élt és a hegyvidékre akart utazni.¹⁵ A záróvonalat és a beutazási korlátozást 1939. április 28-án szüntette meg a Honvédvezérkar.¹⁶

A létrejövő katonai közigazgatás közvetlen vezetője Novákovits Béla nyugálományú altábornagy volt, aki Werth Henrik gyalogsági tábornoktól, a Honvéd Vezérkar főnökétől kapta az utasításokat.¹⁷ Novákovits Béla mellé Marina Gyula teológiai tanár, ungvári lakos személyében polgári (megbízottat) biztost rendelt ki Keresztes-Fischer Ferenc belügyminiszter. Marina tevékenységét gátolta szűk hatásköre, mely szerint a járási katonai parancsnokoknak a személyi kérdésekben meg kellett őt hallgatniuk, mindez azonban csekély súllyal bírt, hisz utasításokat nem adhatott, így a katonák figyelembe sem vették véleményét.¹⁸ Sikert, eredményt az

¹¹ B. STENGE Csaba: Magyar hadműveletek Kárpátalján 1939-ben. In: *Kárpáti Ukrajna: Vereckétől Husztig. Egy konfliktustörténet nemzeti olvasatai*. Szerk. FEDINEC Csilla. Kalligram, Pozsony, 2014. 111.

¹² Egész Kárpátalja visszakerült Magyarországhoz. *Népszava*, 1939. március 19. 3.

¹³ A vezérkar főnökének esti jelentése és intézkedései a záróvonal átlépéséről. *Népszava*, 1939. március 19. 24.

¹⁴ *Az Őslakó*, 1939. március 26. 3.

¹⁵ Helyreáll a nyugalom. *Népszava*, 1939. március 29. 12.

¹⁶ *Kárpáti Híradó*, 1939. április 28. 3.

¹⁷ BOTLIK, 2005, 344–345.

¹⁸ BRENZOVICS László: *Nemzetiségi politika a visszacsatolt Kárpátalján 1939–1944*. Kárpátaljai Magyar Kulturális Szövetség, Ungvár, 2010. 57.

ún. dróttalan táborok¹⁹ felszámolásában ért el.²⁰ Ezzel egy időben, 1939. március végén a magyar hadvezetés a kárpátaljai katonai közigazgatás személyzeti beosztását a kassai VIII. honvédhadtest keretében állította össze. Novákovits Béla altábornagy hivatala mellé polgári osztályt hoztak létre, amelynek élére Horthy Béla nyugalmazott rendőrfőkapitány-helyettest nevezték ki.²¹ A katonai közigazgatást járási szervezetben építették ki. A járások élére honvéd ezredesi, alezredesi és őrnagyi rangú katonai parancsnokokat neveztek ki, míg a helyetteseik hasonló beosztású nyugalmazott állományú csendőrtisztek voltak. Az egyes parancsnokok munkáját közigazgatási előadók és járási miniszteri megbízottak segítették. A miniszteri megbízottak többsége helyi illetőségű volt, és szinte mindannyian a helyi csehszlovák közszolgálatban álltak 1939. március 14-e előtt.²²

A birtokba vett Kárpátalja területén 12 járási katonai parancsnokságot hoztak létre. A katonai közigazgatás székhelye (Kárpát-csoport parancsnokság megnevezést használták) az ungvári kormányzósági épület egész földszintjét elfoglalta. A Kárpát-csoport parancsnokság alapvetően két osztályból tevődött össze: polgári és katonai. A katonai közigazgatás fő működtetője és mindkét alosztályának vezetője Novákovits Béla altábornagy volt. Hivatala mellé került kinevezésre Marina Gyula, amíg Horthy Béla irányította a katonai adminisztráció polgári alosztályát. Az ungvári székhelyre néhány nap leforgása alatt minden miniszteri szaktárcától megbízottak érkeztek, akik azonnal hozzáláttak a Budapesten utasításba kapott feladatok megvalósításához.²³

Feladatok, célok, időtartam

A katonai közigazgatás feladatairól és a céljairól a források sok mindent elárulnak. A katonai közigazgatást vezető Novákovits Béla altábornagy – a túlkapások ellenére – célként jelölte meg az erőszak, a vádaskodás mellőzését és a feszült közhangulat gyors konszolidálását.²⁴ A mellé beosztott Marina Gyula miniszteri biztos is hasonló állásponton volt. Véleménye szerint a vádaskodások, nyomozások, a gyanús-nak vélt elemek számára táborok felállítása helyett a katonai közigazgatásnak az élel-miszerellátás megszervezésére, igazságos elosztására kellett volna koncentrálnia.²⁵

¹⁹ Dróttalan táborok voltak, ahol a magyar katonai közigazgatás a terület elfoglalása után a gyanús-nak vélt civileket gyűjtötte össze.

²⁰ MARINA, 1977, 126–127.

²¹ KTÁL, Fond 1114., op. 1., od. z.b 2., 1.

²² BOTLIK, 2005, 345.

²³ MARINA, 1977, 132.

²⁴ Uo. 123.

²⁵ Uo. 126.

A katonai közigazgatás feladatait központi utasítás szabályozta.²⁶ Eszerint „a katonai közigazgatás teljes erejével arra törekedjék, hogy a hadviselés érdekeit mindennek felett biztosítsa, ám ugyanakkor az is legyen a célja, hogy a rendes viszonyok mielőbb helyreálljanak és mind az állami élet, mind a magánélet a rendes keretek között folyjék tovább.”²⁷ A Harcászati Szabályzat tervezete szerint a katonai közigazgatást a fővezérség irányította, amely III. fokú közigazgatási hatóságnak számított, míg a városi, vármegyei parancsnokságok²⁸ II. fokúak. A járási katonai parancsnokságoknak I. fokú hatósági jogköre volt. Fontos megjegyezni, hogy a (polgári) közigazgatási szakközegek a járási parancsnokságok alárendeltségében végezték feladatukat, ami abból állt, hogy a katonai parancsnokok intézkedéseikhez szükséges előkészítést, adatok összegyűjtését elvégezték.²⁹ Vagyis minden esetben intézkedési jogköre csak a katonai parancsnoknak volt, de ezzel együtt a felelősség is őt terhelte. A katonai közigazgatás idegenrendészeti, belső- és külső hírszerzési feladatokkal is rendelkezett. Ezt az alárendelt csendőri és rendőri szervekkel gyakorolt Kárpátalján.³⁰

Kárpátalján a katonai közigazgatást Teleki Pál miniszterelnök a lehető legrövidebb időre akarta korlátozni. Ennek oka a miniszterelnökhöz befutó jelentések, pontosabban a bennük szereplő gyakori atrocitások, önbíráskodások voltak, amelyeket a katonai közigazgatás ideje alatt követtek el.³¹ Teleki már március 22-én felszólította

²⁶ 1939. január 17-én a VKF 4. osztály megküldte a VKF 1. osztálynak a Harcászati Szabályzat III. részét (ezen belül a Katonai közigazgatási szolgálatot is) véleményezésre. Miután ez megtörtént, Werth Henrik a Legfelsőbb Honvédelmi Tanácshoz nyújtotta be jóváhagyásért. Ez a benyújtásra kerülő példány maradt fenn, amiből néhány ponton megismerhetjük a katonai közigazgatás és az abban résztvevők feladatait. Hadtörténelmi Levéltár (a továbbiakban: HL) VKF B/226. doboz. 277/1218/1988. Mikrofilm. 1939. 1. oszt. 3162/Eln. Harcászati Szabályzat III. rész 23. §. kiadása véleményezésre. 23–24. Én ezt a rendelettervezetet veszem alapul a feladatok tisztázásához.

²⁷ VKF B/226. doboz. 277/1218/1988. Mikrofilm. 1939. 1. oszt. 3162/Eln. Harcászati Szabályzat III. rész 23. §. kiadása véleményezésre. 23.

²⁸ Ezek nem kerültek létrehozásra Kárpátalja hegyvidéki területein. Érdekes módon járási katonai parancsnokságok alakultak, amelyek közvetlenül Novákovits Bélával voltak összekötöttesben.

²⁹ VKF B/226. doboz. 277/1218/1988. Mikrofilm. 1939. 1. oszt. 3162/Eln. Harcászati Szabályzat III. rész 23. §. kiadása véleményezésre. 23–24.

³⁰ NECZE Gábor: Kárpátalja az állambiztonsági jelentések tükrében 1939–1941. In: *Kárpátalja 1938–1941. Magyar és ukrán történelmi közelítés*. Szerk. FEDINEC Csilla. Teleki László Alapítvány, Budapest 2004. 143.

³¹ Egy példa a civil lakosság ellen lekövetett önbíráskodásra saját, jelenleg is tartó kutatásomból, Kupár Károly szentmihálykörtvélyesi görögkatolikus pap esete. A paróchust 1939. március 19-én vasárnap reggel a templomból hurcolta el Zöldi Márton csendőrhadnagy. Kupár Károlyné kétségbeesésében Horthy Miklós feleségének írt levelet 1939 őszén, miután nyolc hónapja nem hallott férjéről. Az ügyről 1939. novemberben már a Vkf. 2. osztályán túl tudomást szerzett a Miniszterelnökség és a Külügyminisztérium is. A honvédelmi miniszter magyarázatot kért az esetről 1940. január 10-én a Csendőrség Felügyelőségtől. A válasz 1940. április 29-én érkezett meg, melyben

Werth Henriket, hogy tanúsítson humánusabb bánásmódot az ukránérzelmű, illetve annak vélt lakossággal, valamint a szicsgárdistákkal szemben.³² Majd 1939. április 4-én kormányhatározatot fogadtak el, melyben kijelentették, hogy „a most visszafoglalt Kárpátalja területén [...] a honvédevezérkar általános természetű intézkedéseknél mindig kérje ki a miniszterelnök, illetve a miniszterelnökség állásfoglalását.”³³ A katonai közigazgatás főleg a gazdasági ügyekben konzultált a Miniszterelnökséggel, a források szerint a járási katonai parancsnokok más témában abszolút nem tartották magukat ehhez. Teleki eközben attól tartott, hogy az erőszak nem szolgálja a többségében nemzetiségi lakosság hangulatának megnyugvását és a helyzet gyors konszolidálását. Erről a kormányfő egyébként 1939 májusában személyes utazása során is meggyőződött Kárpátalján.³⁴

Ráadásul a katonai közigazgatás megszüntetésének közigazgatási szempontból nem volt alternatívája. A magyar kormány konkrét elképzelésekkel sem rendelkezett a területen élő nemzetiségeknek juttatandó önrendelkezés tartalmáról. Márpedig Teleki Pál bejelentette,³⁵ hogy valamiféle autonómiát mindenképpen adni kíván a területnek, azonban az önrendelkezés politikai-társadalmi vitája a magyar politikai és társadalmi életben csak a terület birtokbavételét követően vette kezdetét.³⁶ Mivel a vita az autonómiáról elhúzódott, így május végén Teleki Pál végül úgy döntött, hogy a ruszin autonómia kidolgozásáig ideiglenes közigazgatást vezetnek be Kárpátalján, hogy azzal szüntessék be a katonai adminisztrációt. Ennek érdekében május végén megtették a szükséges intézkedéseket és névjegyzékeket állítottak össze a leendő hivatali vezetőkről. Az ideiglenesnek szánt, de végül 1944-ig érvényben lévő polgári közigazgatást a Kárpátaljai Kormányzói Biztosság 1939. július 7-én léptette életbe, megszüntetve Kárpátalján a katonai közigazgatást.

közlök Bartha Károly vezérezredessel, honvédelmi miniszterrel a még tartó nyomozás eredményét. Ebben egyértelműen tudatja a Felügyelőség, hogy Kupár Károly görögkatolikus paróchust, Nebola Vaszil tanítót, Rozsnyicki Fedor, Timoscuk Vaszil, Polyencsuk Iván, Godván Iván, Cihanin Mihály terebesfőpataki lakosokat Zöldi Márton, a pécsi csendőrkörlet állományába tartozó csendőrhadnagy elfogta, gépkocsin a Rahótól északra lévő Tiszaborkút község határában föbe lőtték és eltemették. 1940 áprilisában az ügyben a nyomozás még tartott. HL. I. 31. HM. 1940. 4869. doboz. 2373/13. eln. – 1940. Ld. még Magyar Nemzeti Levéltár, Országos Levéltár (a továbbiakban: MNL OL) K 63., 1939–7/7–IX., 12.

³² OFICINSZKIJ Román: Válság és válságkezelés. In: *Kárpátalja 1919–2009. Történelem, politika, kultúra*. Szerk. FEDINEC Csilla–VEHES Mikola. Argumentum, MTA Etnikai-nemzeti Kisebbségkutató Intézete, Budapest, 2010. 167.

³³ MNL OL, K 28., 55. cs., 100. tétel., 1939–L–17029., 1–5.

³⁴ MARINA, 1977, 134.

³⁵ Teleki a felsőházban is bejelentette a magyar–lengyel határ helyreállítását és Ruszinkó birtokbavételét. *Népszava*, 1939. március 18. 8.

³⁶ ABLONCZY Balázs: *A miniszterelnök élete és halála. Teleki Pál (1879–1941)*. Jaffa, Budapest, 2018. 215.

A katonai közigazgatás működése: a gazdasági helyzet javítására irányuló intézkedések

A járási katonai parancsnokságok, illetve a miniszteri megbízottak jelentései alapján megállapítható, hogy a katonai közigazgatás roppant nagy figyelmet tanúsított a gazdasági kérdésekre és a szociális helyzet javítására. Legalábbis a katonai közigazgatást vezető Novákovits Béla magatartásában ez egyértelműen tetten érhető, amit érezhetően beosztottjaitól is megkövetelt. Sőt ebben a kérdéskörben például a Miniszterelnökséggel is rendszeresen konzultált.

Kárpátalja katonai visszacsatolását követően szinte azonnal sajtócikkek tömkelege jelent meg mind a helyi, mind pedig a budapesti napilapokban arról, hogy a terület természeti kincsei milyen nagy jelentőséggel bírnak az egész ország számára. Az egyik helyi lap, a *Kárpáti Híradó* már 1939. március 21-én nagy reményeket fűzött a terület roppant nagy erőállományának, ritka fafajainak gazdasági hasznosításához.³⁷ Hasonlóan vélekedtek a budapesti napilapok is.³⁸ Kunder Antal kereskedelmi és közlekedésügyi miniszter³⁹ *Népszavának* adott riportja szerint a Felvidék és Kárpátalja visszacsatolásával az ország erdőterülete 68%-kal nőtt, a műfaimport 50%-kal csökkent, a tűzifa, faszén és falepárlási termékek importja pedig teljesen megszűnt. Nagy reményeket fűzött a miniszter Kárpátalja vízen energiájának kihasználásához is.⁴⁰ Bródy András ruszin politikus is komoly várakozásokat fogalmazott meg Kárpátalja természeti kincseinek feldolgozásához. Ő a kitermelést a ruszin lakosság gazdasági, politikai és kulturális fejlődésével szerette volna egybekötni.⁴¹

A korabeli helyi újságokban a gazdasági élet zökkenőmentes működéséről olvashatunk, ami azonban nem felelt meg a valóságnak, inkább a kormányzat stabilitást és nyugalmat sugalló propagandájának része volt.⁴² Ugyanis a zökkenőmentes gazdasági átálláshoz az úthálózat rendbehozatalára, a pénzügyi élet beindítására,⁴³ a szükséges pénzváltások elvégzésére (koronáról pengőre), a gazdasági közigazgatás létrehozására volt szükség stb. Ez nem ment az egyik napról a másikra, ehhez időre volt szükség. Ráadásul Kárpátalja fő termelővállalatai (fűrészüzemek, falepárlók)

³⁷ *Kárpáti Híradó*, 1939. március 21. 4.

³⁸ Mit nyertünk Kárpátaljával gazdasági szempontból? *Kereskedelmi Hírlap*, 1939. március 28. 1.

³⁹ Aki egyébként 1939. április 5-én személyesen is járt Kárpátalján, szinte minden iparteletet, erdőgazdaságot felkeresett és első kézből tájékozódott az állapotokról. *Kárpáti Híradó*, 1939. április 6. 1.

⁴⁰ Kunder miniszter a magyar ipar és mezőgazdaság ütköző érdekeiről. *Népszava*, 1939. március 31. 2.

⁴¹ *Kárpáti Híradó*, 1939. április 7. 2.

⁴² *Kárpáti Híradó*, 1939. március 29. 2.

⁴³ Ezt szolgálta a Munkácsi Kereskedelmi Bank Részvénytársaság létrehozása Munkácson 1939. május 26-án, ugyanis ennek a banknak lett a feladata a zavartalan hitelezés biztosítása a katonai közigazgatás során beinduló gazdasági intézkedéseknek. KTÁL, Fond 1553., op. 1., od. zb. 47., 1–2.

már 1938 decemberétől csökkentett ütemben dolgoztak.⁴⁴ Ennek hátterében főleg a vállalatok faértékesítési problémái húzódtak meg, hiszen felvevőpiacuktól, a síkvidék városaitól (Munkács, Ungvár, Nagyszőlős) elszakadtak az első bécsi döntéssel.⁴⁵ Így kereslet híján faraktáraik megteltek, aminek az sem kedvezett, hogy a katonai műveletek miatt szállítási nehézségek alakultak ki 1939-ben,⁴⁶ Novákovits altábornagy rendelkezése szerint ugyanis a fafuvarozáshoz, faúsztatáshoz a fakereskedőknek csak az ő személyes engedélyével volt lehetőségük.⁴⁷ Ez bürokratikussá tette az ügyintézkést. Bár ezzel Novákovits a fakereskedelmet kívánta szigorú felügyelet alatt tartani (a facsempészetnek akarta elejét venni), utasítása mégis kedvezőtlen hatást váltott ki, hiszen azután, hogy a faraktárok megteltek, az üzemek 1939 májusában szinte teljesen felfüggesztették a fakitermelési munkákat,⁴⁸ ami viszont a munkanélküliek számát növelte. Novákovits április végére rádöbbsent, hogy a faipari cégek forgótőke nélkül maradtak, utasítását azonban nem vonta vissza. Tudta azt is, hogy a tőkehiány következtében elbocsátásokra kell számítani. Meglátása szerint az üzemek elbocsátották munkásaikat, hogy lefaragják kiadásait és így kímélik a költségvetésüket, amíg a felhalmozott fakészleteket értékesíteni nem tudják.⁴⁹

A lakosság munkanélkülisége jelentős volt,⁵⁰ ami egyúttal elmaradott szociális helyzetének is oka volt. A '30-as évek második felében Ludwig Renn német szocialista író, aki körúton vett részt Kárpátalja hegyvidéki falvaiban, röviden így foglalta össze a rutének szociális helyzetét: „A háború idején a lövészárkokban sem éltünk

⁴⁴ 1939. április utolsó napjaiban a dombói csendőrség jelentést tett Lehoczky-Semmelweis Andor alezredesnek, a técsői járási katonai parancsnoknak, melyben közölte, hogy a lakosság szinte minden tartalmát felélte, mert négy hónapja nincs fakitermelési munka a környéken, így a lakosság közhangulatát nagyfokú elkeseredés jellemezte. KTÁL Fond 105., op. 1., od. zb. 2., 1.

⁴⁵ A nagybocskói Klotild üzem közel 300 főt foglalkoztatott. 1939. április 17-én Dercsényi Béla, az üzem titkára arról tájékoztatta a Miniszterelnökséget, hogy az üzem foglalkoztatottsága komoly nehézségekkel küzd, mivel még nincs megszervezve a fa elszállítása, ebben az ügyben még csak a tárgyalások zajlanak Budapesten. MNL OL, K 28., 55. cs., 100. tétel., 1939–T–16295., 10.

⁴⁶ A szolymai Bantlin falepárló üzem 1939. április 16-án arról tett jelentést, hogy csak csökkentett munkateljesítménnyel dolgoznak. Tömegesen (maximum 700 fő) szinte csak nyáron volt munka a falepárlónál. MNL OL, K 28., 55. cs., 100. tétel., 1939–T–16295., 6–9.

⁴⁷ Csak olyan menetlevéllel lehetett fát elszállítani, amelyen a „Kárpátalja katonai közigazgatásának vezetője!” felirat szerepelt. Több illegális faelszállításra derült fény, amelyek bírósági ügyel zárultak. KTÁL Fond 1005., op. 1., od. zb. 2., 2–6. Lásd még. KTÁL, Fond 1005., op. 1., od. zb. 8., 76.

⁴⁸ Az egyik legnagyobb fakitermelési és fűrészüzem, a dombói Vihorlát Erdő és Fűrészipari Rt. 1939. május 17-én leállította a működését. Ennek oka az volt, hogy a faraktárai megteltek, mivel a fa vasúti szállítása vagonhiány miatt megszűnt. Így nem tudták az angol és német megrendeléseket elszállítani. KTÁL Fond 1005., op. 1., od. zb. 2., 55a.

⁴⁹ MNL OL, K 28., 55. cs., 100. tétel., 1939–T–16295., 5.

⁵⁰ Bár pontos számmal, aránnyal sajnos nem rendelkezünk.

így, ilyen mostohán, mint a Verhovina népe.”⁵¹ A lakosság a járási katonai közigazgatást már március végén panaszaival árasztotta el, melyekben szegénységre, élelmiszerhiányra panaszkodtak.⁵² Április közepére a lakosság hangulata végletekig leromlott. Kőrösmező lakosságának hangulatáról Nagy Gyula, a rahói járási katonai parancsnok így írt jelentésében: „A lakosság hangulata napról-napra kedvezőtlenebb. Oka ennek, hogy nincs munka és az erdőkitermelés még mindig szünetel és a megélhetési viszonyok nem kielégítőek. Mezőgazdasági munka nincs. Erdőkitermelési munka vagy építkezési munka nincs.”⁵³ Látható, hogy a munkanélküliség, s amiatt a bizonytalan megélhetés komoly közhangulat(rontó) alakító tényező lett. Tudta ezt Novákovits Béla is, aki felismerte a munkanélküliségben rejlő veszélyeket, különösen a ruszin lakosság körében. Úgy gondolta, hogy a lakosság körében napról-napra növekvő zúgolódás, elégedetlenség, a rossz megélhetési kilátások mind lehetséges táptalajt nyújtanak a magyar kormányzattal szembeni ellenszenv kialakulásának. Így olyan intézkedésekbe kezdett, amelyekkel egyszerre akarta a munkanélküliséget mérsékelni és a szociális állapotokat enyhíteni. A megoldást ínség-⁵⁴ és közmunkák⁵⁵ gyors megkezdésében látta.

Novákovits a terület teljes visszacsatolását követően igen hamar, március 24-én felmérést készíttetett az ínségmunkára szoruló lakosság számáról, és egyúttal javaslatokat kért a járási katonai parancsnokságtól a megindítható ínségmunkák típusáról. Ezeknek a jelentéseknek az elkészítésére mindössze hat napot adott Novákovits, azonban többségük április közepére érkezett csak meg az altábornagyhoz.⁵⁶ Ezekből egyrészt láthatóvá vált, hogy a lakosság tömegesen jelentkezik ínségmunkára, másrészt pedig, hogy főleg út-, hídjavítási, pataktisztítási, kőfejtési munkálatokra van

⁵¹ Kárpátalja gazdasági kincsei. *Népszava*, 1939. április 2. 56. sz. 15.

⁵² KTÁL, Fond 1215., op. 1., od. zb. 1., 12–13a.

⁵³ KTÁL, Fond 1215., op. 1., od. zb. 17., 11.

⁵⁴ Ínségmunka, amelynek lebonyolítását községi költségvetésből a rászoruló lakosság bevonásával a községi jegyző felügyeletével végezték el.

⁵⁵ Közmunka olyan foglalkoztatást jelentett, amely magasabb állami hivatal (pl. Államépítészeti Hivatal, vízügy, erdőhivatal) felügyelete alatt valósult meg.

⁵⁶ A késlekedésben két ok is szerepet játszott. Egyrészt az, hogy a járási katonai parancsnokoknak a járás szinte minden községét személyesen kellett bejárniuk a szükséges adatok összegyűjtéséhez. KTÁL, Fond 1215., op. 1., od. zb. 17., 2. Másrészt pedig éppen április első hetében érkeztek meg a járási katonai parancsnok mellé kirendelt járási gazdasági felügyelők, akiknek segédkezniük kellett a kimutatók elkészítésében, azonban komoly nehézségekkel szembesültek hivatali helyük elfoglalásakor. A rahói járási gazdasági felügyelő jelentése, amelyet megküldött Novy Ferdinándnak Ungvárra, rahói munkába állásának körülményeiről: „Oly nehéz a szolgálat kiépítése és oly nehéz a szolgálat és lassan indul meg minden, hogy a hiányos működésem ennek tudható be. Nem tudok beszélni az emberekkel, ha adnak is tolmácsot annak olyan kicsi az intelligenciája, hogy míg valami szakdolgozatot (leltárt, kimutatót) meg akarok csinálni 1-2 napot is igénybe vesz.” KTÁL, Fond 1215., op. 1., od. zb. 25., 8–8a.

lehetőség ínségmunka keretei között. A járási katonai parancsnokok szinte minden esetben elzárkóztak attól, hogy a napszámbérek, fizetések mértékét ők határozzák meg – hisz a bérek mértékére is javaslatokat kellett tenniük –, mondván, ezt „közgazdász szakemberek bevonásával kellene megállapítani.”⁵⁷ Községenként átlagosan 40-50 ember jelentkezett, de egy-egy községben, mint például Körösmezőn, kiugróan sokan: 700 fő,⁵⁸ Nagybecskón pedig 308 személy.⁵⁹

A kimutatás elkészítésére felszólító utasítással egy időben Novákovits körrendeletben egységesítette minden járási parancsnokság számára az ínségmunka megszervezésének szempontjait. Ebben hangsúlyozta, hogy a munkanélküli, de munkaképes lakosság életlehetőségének biztosítása érdekében kell az ínségmunkát megszervezni. Elismerte, hogy a szükséges anyagi fedezettel még nem rendelkezik, ezért hitelből lesz finanszírozva az ínségmunka. Ugyanakkor jelezte, hogy garanciákat kapott⁶⁰ a kormánytól arra, hogy a Belügyminisztériumon keresztül a szükséges anyagi forrásokat biztosítani fogják.⁶¹ Ettől eltekintve utasította beosztottjait, hogy az előkészítési munkálatokat azonnal kezdjék meg. Novákovits körrendeletében általános elvként határozta meg, hogy „A munkaképes családfő, illetve munkaképes családtagjai csak munka ellenében kaphatnak támogatást. Ezekről teljes értékű munka követelendő meg, akár napszámbér, akár pedig természetbeli juttatás esetében is.”⁶² Ínségmunka keretei között kötermelést, útépités előmunkálatait, közlegelő-javítást, vízelvezető árkok készítését, pataktisztítást, járdaépítést kellett megvalósítani. Minden ínségmunkát a község vezetőinek szigorúan be kellett jelenteni az Államépítészeti Hivataloknak, illetve a Gazdasági Felügyelőségeknek. A munkabérekkel kapcsolatban egyértelműsítette a katonai közigazgatás vezetője, hogy annak mértéke a legkisebb helyi keresettel legyen egyenlő (napszámbér 1,50 pengő).⁶³ „Az ínségenyhítő tevékenységnek ugyanis nem az a célja, hogy munkáskezeket a szabad munkapiactól elvonjon, vagy pedig egyetlen megélhetési forrást keressen, hanem az, hogy azok részére, akik nem tudnak munkához jutni, a létminimumot biztosítsa” – indokolta Novákovits. Egyúttal közölte, hogy a kifizetéseket a járási katonai parancsnoksá-

⁵⁷ KTÁL, Fond 1215., op. 1., od. zb. 17., 2.

⁵⁸ Ez a szám Körösmező község lakosságának 6%-át jelentette.

⁵⁹ KTÁL, Fond 1215., op. 1., od. zb. 17., 1–11.

⁶⁰ Vagyis hitelre történtek a kifizetések.

⁶¹ A kormány még 1939. május elején sem folyósította a szükséges forrásokat az ínségmunkára, derül ki Novákovits Béla altábornagy Miniszterelnökségnek küldött beszámolójából. MNL OL, K 28., 55. cs., 100. tétel., 1939–T-16295., 5–6.

⁶² KTÁL Fond 1004., op. 1., od. zb. 5., 1.

⁶³ Novákovits Béla úgy határozta meg a kereset mértékét, hogy egy család részére, amelyben a férj, feleség, három gyerek és egy nagymama él, havi 35 pengő kereset jusson. KTÁL Fond 1004., op. 1., od. zb. 5., 2a.

gokra bízva azzal a megkötéssel, hogy a munkabér egy részét természetbeni juttatások formájában osszák ki, megelőzve ezzel a keresetnek alkoholvásárlásra költését.⁶⁴

Az alapos és részletes szervezés után az ínségmunkák április második felében néhol meg is indultak. Ezek azonban messze nem tudtak olyan foglalkoztatást biztosítani, ami a közhangulat megnyugvását elérte volna. Nagy Gyula rahói járási parancsnok jelentése Aknaszlatináról a meginduló munkákról: „Az apsai domb útmunkálatai megkezdődtek ugyan, de ott sincs elhelyezkedési lehetőség, ott sem lehet az összes munkanélkülit elhelyezni.”⁶⁵ Máshol, mint például Oroszmokra községben (ahol a lakosság 24%-a volt munkanélküli) a családok gyors segélyezése érdekében gyermekmunkát hirdettek facsemeték ültetésére napi 1–1,50 pengő bérért.⁶⁶ Április végéig az ínségmunkák csak kevés helyen kezdődtek meg. Novákovits altábornagy jelentése szerint 1939. április 23-án 1670 főt és 50 fuvarost foglalkoztattak ínségmunkában, 1–2,5 pengő napszámbérért. Az április végi kereseti lehetőségeket Novákovits Béla, a katonai közigazgatás vezetője is „nyomottnak”, kevésnek tartotta.⁶⁷ Ráadásul ahol még nem indultak meg az ínségmunkák-közmunkák május elején, ott már komoly feszültség jellemezte a lakosság hangulatát. Alsóbisztra fakitermeléssel foglalkozó munkásai például a községháza elé vonultak felháborodásukban. Az esetről és a követelésükről a megriadt községi jegyző azonnal jelentést tett Császár Gézának, a huszti járási katonai parancsnoknak: „éhség veszélye fenyegeti őket, mert már minden élelmiszerkészletük kifogyott és úgyszintén a pénzük is.”⁶⁸ Négy nap múlva Császár Géza alezredes közreműködésével beindultak az ínségmunkák a községben. Sőt, a parancsnok listát állíttatott össze a mélyszegénységben élő alsóbisztrai lakosokról a községi jegyzővel, és őket a Magyar a Magyarért Mozgalom huszti fiókján keresztül soron kívül élelmiszersegélyben részesítette.⁶⁹ Összességében azonban az ínség- és közmunkák csak a polgári közigazgatás működésekor váltak tömegessé, 1939. július 7-ét követően. Ekkor már kiszámíthatóbbakká váltak a finanszírozási keretek. Nem hitel, hanem konkrét tétel formájában szerepelt egy-egy vármegye, illetve közigazgatási kirendeltség éves költségvetésében a közmunka. A katonai közigazgatás csak enyhíteni tudta a nélkülözést.⁷⁰

⁶⁴ KTÁL, Fond 1004., op. 1., od. zb. 5., 2.

⁶⁵ KTÁL, Fond 1215., op. 1., od. zb. 17., 12.

⁶⁶ KTÁL, Fond 1005., op. 1., od. zb. 8., 53.

⁶⁷ MNL OL, K 28., 55. cs., 100. tétel., 1939–T-16295., 5–6.

⁶⁸ KTÁL Fond 1213., op. 1., od. zb. 31., 1.

⁶⁹ KTÁL Fond 1213., op. 1., od. zb. 31., 2.

⁷⁰ Tóth István ilosvai ügyvéd, Füzesy Péter őrnagy, ilosvai járási katonai parancsnok mellé beosztott miniszteri megbízott 1939. április 30-i jelentést tett a Kárpátcsoport ungvári központjának az ínségmunkák hatékonyságáról: „A szükségmunkák nem elegendőek a munkanélküliségnek meg-

A munkanélküliség mérséklését remélte a katonai közigazgatás a magyarországi (pontosabban a rutén munkaerőnek az Alföldre exportálásától) és a külföldi munkalehetőségektől. Egyiket sem sikerült olyan tömeges méretekben megvalósítani, hogy a katonai közigazgatás megoldja vele a munkanélküliséget, azonban a lakosság egy részének munkát és némi jövedelmet tudott vele biztosítani. Kárpátalján a ruszin lakosság már a csehszlovák időszakban is gyakran vándorolt más törvényhatóságba (olykor a trianoni országrészre) munkavállalás miatt. A katonai közigazgatás igen későn, csak 1939. április végén kezdett hozzá a ruszin lakosság toborzásához alföldi munkaalkalmakra. Ezt a feladatot a Novákovits Béla altábornagy mellé beosztott gazdasági felügyelő, Novy Ferdinánd koordinálta. Novy 1939. április 26-án utasította a járási katonai parancsnokokat és a járási gazdasági felügyelőket, hogy hat nap alatt készítsenek kimutatást az erdei munkások számáról, nemi bontásban. Ebben tüntessék fel azt, hogy közülük hányan dolgoznak már Németországban fakitermelési munkán, illetve hányan vannak foglalkoztatva fakitermelésben Kárpátalján. Ezen túl azt is fel kellett tüntetni, hogy hány fő akar munkát vállalni a trianoni Magyarország területén. Novy egyértelműsítette, hogy külföldi munkára toborozni, szerződést kötni csak és kizárólag az ő beleegyezésével lehet.⁷¹ Ezeknek a kimutatásoknak az elkészítése csak május elején vette kezdetét. Átlagosan 10–15 olyan személyt írtak össze, akik alföldi munkákra jelentkeztek.⁷² Miközben tartott a felmérés, a trianoni országrészen működő nagybirtokosok egyéni megkeresésekkel fordultak Novákovits Bélához, melyben ruszin csoportokat kértek munkára. A katonai közigazgatás idején összesen 60 ruszin munkást gyűjtött össze Egán Imre⁷³ és szállíttatott Vitéz Győző abaújszemerei gazdaságába.⁷⁴ A katonai közigazgatás szervezőmunkájának köszönhetően 1939. június-július között 7500 kárpátaljai ruszin szezonális munkás vehetett részt az alföldi aratási munkálatokon, melynek során 240 vagon búzát kaptak keregetként.⁷⁵ Ezt a MÁV ingyen szállította haza nekik Kárpátaljára.⁷⁶

A munkáskézfölösleget nehéz volt elhelyezni helyben, illetve az Alföldön, valamint más trianoni magyarországi uradalmakban. Ráadásul a magyarországi, alföldi aratási munkálatok sem tudtak minden ruszin munkaerőt „elszívni”.⁷⁷ Így vetődött

nyugtató megszüntetésére. Ezek kisebb voltak miatt pillanatnyilag eliminálták a nélkülözést.” KTÁL Fond 47., op. 1., od. zb. 49., 2.

⁷¹ KTÁL, Fond 1004., op. 1., od. zb. 7., 4.

⁷² KTÁL, Fond 1005., op. 1., od. zb. 4., 27.

⁷³ Egán Imre ekkor az Országos Földhitel Intézet gazdasági szakértője volt.

⁷⁴ KTÁL, Fond 1213., op. 1., od. zb. 12., 1.

⁷⁵ Tömegesen 1940-től érkeztek ruszin munkások az Alföldre aratási munkákra.

⁷⁶ BRENZOVICS László: A magyar kormányzat Kárpátalja-politikája. In: *Kárpátalja 1938–1941. Magyar és ukrán történeti közelítés*. Szerk. FEDINEC Csilla. Teleki László Alapítvány, Budapest, 2004. 90.

⁷⁷ Megvan az új szlovák–magyar határ. Sorsdöntő kérdés. *Népszava*, 1939. április 2. 1.

fel a külföldi munkatoborzás. Erre a katonai közigazgatás időszakában került először sor, bár erről konkrét információkkal nem rendelkezünk, csak utalásokkal.

A katonai közigazgatásban a kereskedelem sem maradt érintetlen, előtérbe került a területen működő iparüzési engedélyek felülbírlata, amit a katonai közigazgatás kezdett meg. Ennek menetét 1939. március 22-én a helyi sajtóban ideiglenes rendzéseként közölték. Újszerűsége abban rejlett, hogy az iparjogosítványokért a kérvényeket bármilyen nyelven be lehetett nyújtani, a könnyítést pedig az jelentette, hogy nem kellett magyar nyelvű fordításokat mellékelni, illetve az anyakönyvi kivonatok helyett egyházi hatóságok által kiállított keresztlevelek is elegendőek voltak a származás, illetőség igazolására.⁷⁸ Csak részben van értesülésünk arról, hogy milyen szempontok alapján hagyott jóvá, utasított el ilyen kérvényeket a katonai közigazgatás. Általában az a kérvényező, aki az első világháborús részvételére, hadirokkantságára, a csehszlovák időszakban (1919–1939 között) magyarsága miatti meghurcolására hivatkozva kérte iparüzési engedélyének meghagyását, annak működési engedélyét a járási katonai parancsnok érintetlenül hagyta.

Ezzel szemben arra is volt példa, hogy az addig iparüzési engedéllyel nem rendelkező (büntetett előéletű) szeklencei lakos Monics László úgy kapott szatócs működési engedélyt, hogy indoklásában erős antiszemita érvelés szerepelt: „Keresztény kézben lévő szatócsbolt Szeklencén nincsen, csak zsidó.”⁷⁹ Minden esetben a járási katonai parancsnokságok utasítására kezdték meg egy-egy kereskedő előéletét kinyomozni a csendőrök. Április közepén azonban jelentős változás állt be az igénylésekben, ugyanis az iparüzési engedélyek kérvényezőinek erkölcsi bizonyítványt és állampolgársági vagy illetőségi bizonyítványt kellett mellékelniük kérvényükhöz. A szigorítást a helyi sajtó a zsidótörvényekkel kapcsolatos visszaélések megelőzéseként propagálta.⁸⁰

Közben 1939 májusában a magyar országgyűlés elfogadta a második zsidótörvényt. A törvény szövege szerint a „a törvény végrehajtása során a visszacsatolt területekre vonatkozóan – amennyiben az ottani viszonyokhoz képest szükséges – átmenetileg eltérő szabályokat állapíthat meg.”⁸¹ Feltételezhetően ez is történt. A katonai közigazgatás nem vonta meg tömegesen a zsidók iparengedélyeit, annak ellenére, hogy a ruszinok többsége ezt elvárta.⁸² Előbbi állításomra több tény is utal. Először is Novákovits Béla, a katonai közigazgatás vezetője 1939. április 23-án jelentést tett a Miniszterelnökségnek a kárpátaljai közállapotokról. Ebben a jelentésben leszögezi,

⁷⁸ *Kárpáti Híradó*, 1939. március 22. 4.

⁷⁹ KTÁL, Fond 1213., op. 1., od. zb. 20., 12.

⁸⁰ *Kárpáti Híradó*, 1939. április 13. 2.

⁸¹ 1939. évi IV. törvénycikk a zsidók közéleti és gazdasági térfoglalásának korlátozásáról.

⁸² MNL OL, K 28., 55. cs., 100. tétel., 1939–T–16295., 11.

hogy a ruszin lakosság általános óhaja a zsidóktól az iparüzési engedélyek (főleg a dohány- és szeszárusítás) megvonása és ruszinok közötti szétosztása, amit Novákovits Béla altábornagy egy vezérkari rendeletre hivatkozva szigorúan megtiltott és nem hajtott végre.⁸³ Másodsorban gyakran fordult elő az is, hogy a járási katonai parancsnok munkáját segítő miniszteri megbízottak május végén felemelték hangjukat a második zsidótörvény ellen. Így tett Tóth István ügyvéd, az ilosvai járási miniszteri megbízott is, aki 1939. május 21-én napi jelentésében arra kérte a Miniszterelnökséget, hogy módosítsák a második zsidótörvény néhány paragrafusát. Indoklása ez volt: „Az ukrán uralom nem volt kevésbé veszélytelen, sőt hosszabb időtartalma folytán nagyobb megpróbáltatásoknak tette ki általában a magyar nemzethez hű maradt itteni polgárokat.” Tóth megbízott kérte, hogy a második zsidótörvény második paragrafusának hatodik bekezdése alapján mentesítsék és vegyék fel a kedvezményezett kategóriájába azokat a zsidókat is, akik Kárpáti Ukrajna idején meghurcoltatásokat szenvedtek vagy segítséget nyújtottak a magyar Honvédségnek. „Ez igazságos és méltányos lenne, mert azzal a tevékenységükkel a kivétel alá vont személyek segítséget nyújtottak az ukránok elleni küzdelemben, dacára a féktelen ukrán terrornak, és megkönnyítették a felszabadító magyar csapatok várva-várt előrenyomulását” – áll Tóth István indoklásában.⁸⁴ Sőt, javasolta ezeknek a zsidó személyeknek Horthy Miklós általi kitüntetését.⁸⁵ Végül pedig 1939 augusztusában készült egy helyi, a Kárpátaljai Kormányzói Biztosság által készített felmérés a hegyvidéki terület gazdasági, ipari állapotáról. Ennek adatai alapján kiderült, hogy a kereskedők 78%-a, az iparosok 52%-a volt zsidó még 1939 augusztusában is.⁸⁶ Ez természetesen nem zárja ki annak lehetőségét, hogy a zsidóktól ne voltak volna vissza iparüzési engedélyt, de tömegesen egészen biztosan nem.⁸⁷ Egyik esetben például Bossányi Béla ezredes, Perecseny járás katonai parancsnoka 1939. július 6-án a polgári közigazgatás életbeléptetését megelőző napon fél tucat zsidó kocsmáros, illetve

⁸³ Novákovits Béla 1939. április 23-i beszámolójában megnevezi az említett rendeletet (390320/V. hdm. vkf. polg. csop. számú rendelet), amit sajnos ez idáig nem sikerült megtalálnom. MNL OL, K 28., 55. cs., 100. tétel., 1939–T–16295., 12.

⁸⁴ KTÁL, Fond 47., op. 1., od. zb. 49., 6a.

⁸⁵ KTÁL, Fond 47., op. 1., od. zb. 49., 6a.

⁸⁶ Kosztyó Gyula: Mit veszített Kárpátalja magyarsága a holokauszttal? *Levéltári Közlemények*, 2017/1–2. 331.

⁸⁷ A visszacsatolt Kárpátalján az iparrevízió kezdetét az 1940. május 14-én megjelent 3380/1940. M. E. számú rendelet jelentette. A rendelet alapján a kormányzói biztos 1941. március 31-ig az összes iparüzési engedélyt felülvizsgálta Kárpátalján. A revíziós során az izraelita tulajdonú ipar- és kereskedő-jogosítványok 29%-át hagyták csak meg. Az arányok az iparrevízió után az iparosok és kereskedők 53,3%-a zsidó, 46,7%-a keresztény. Ld. *A kárpátaljai területen a kereskedelem és ipar nemzeti alapra helyezése*. Kárpátaljai Tudományos Társaság, Ungvár, 1941. 3–52.

kereskedő rum- és szeszárusítási engedélyét vonta meg, aminek indoklása ismeretlen. A Nagybereznai Autonóm Ortodox Izraelita Hitközség rabbija, Schreiber Herman már a polgári közigazgatás életbeléptetése után az Ungi Közigazgatási Kirendeltség vezetőjéhez fordult azzal a kéréssel, hogy adják vissza az iparüzési engedélyeket. A kirendeltség vezetője ígéretet tett arra, hogy minden érintett zsidó kereskedővel egyenként fognak tárgyalni, amiről sajnos további információk nem maradtak fent.⁸⁸

A szociális, közellátási helyzet javítására irányuló intézkedések

Novákovits Béla altábornagynak a gazdasági élet megszervezésén túl Kárpátalja katasztrofálisan rossz szociális, főleg közellátási viszonyait is kezelnie kellett. A lakosság már március végén panaszaival árasztotta el a járási katonai parancsnokságokat, melyekben szegénységre, de főleg a közellátási gondokra, az élelmiszerhiányra panaszkodtak.⁸⁹ Ennek oka az általános élelmiszerhiány volt, amihez a Honvédség is hozzájárult a helyi készletek felvásárlásával. A Kárpát-csoport parancsnoksághoz kirendelt összekötőtiszt, Szentpály Jenő százados jelentése a közellátás állapotáról a katonai birtokbavétel pillanatában: „A vezető hadbiztos már attól tartott, hogy az egész Ruténföld éhezni fog, mert a csapatok az amúgy is szegény vidéket a szó szoros értelmében felették, a helyszíni beszerzés már alig eredményezett valamit. Az üzletek teljesen kiürültek, a katonaság nem csak az élelmet, de mindent összevásárol.”⁹⁰ Ráadásul a tömeges fertőző betegségek sora hastífuszjárvánnyal fenyegetett.⁹¹ Egyik járási szociális alkalmazott ilyen tapasztalatokat szerzett a Nagyberezna környéki falubejáráson a lakosság életkörülményeiről: „Amit itt láttunk, nyomorúság és mezítelenség, az felejthetetlen. Krumpli az egyetlen eledelük, de már az sincs mindenkinek [...] bementem az egyik házba. Kecske az ágy alatt stb., de krumplit is láttam. Tisztaságról persze szó sincs. [...] Kenyeret is csak karácsonykor és húsvétkor esznek, annyira ritka dolog.”⁹² A katonai közigazgatásnak komoly terhet jelentett az egyre inkább járványméreteket öltő hastífusz is. A közegészségügy a hatalomváltáskor száz sebből vérzett. A csehszlovák orvosok elmenekültek, elmaradtak a himlő, a tífusz elleni oltások. Már a katonai közigazgatás első napjaiban orvosokat neveztek ki a trianoni országrészből Rahóra, Kőrösmezőre, Husztra Marcaliból, Nyéklád-

⁸⁸ KTÁL, Fond 42., op. 1., od. zb. 150., 1–2a.

⁸⁹ KTÁL, Fond 1215., op. 1., od. zb. 1., 12–13a.

⁹⁰ HL, VKF B/227. doboz. 277/1260/1988. Mikrofilm. 1939. 1. oszt. 3529/Eln. Tapasztalatok a Ruténföld megszállásánál. 139.

⁹¹ KTÁL, Fond 1005., op. 1., od. zb. 5., 2–5.

⁹² *Magyar a Magyarért beszámoló.* Magyar a Magyarért munkabizottság, Budapest. 1939. 91.

házáról.⁹³ 1939. április 27-én be is következett az első nagyobb járvány. Taracköz községben hastífusz tört ki. Lehoczky-Semmelweis Andor alezredes, técsői járási katonai parancsnok azonnal karantént rendelt el, nagy mennyiségű mésszel fertőtleníttetve a község lakosainak mellékhelyiségeit, a csendőrség pedig szigorúan ellenőrizte a karantén betartását. Az óvintézkedések ellenére a fertőzés áterjedt Királymező községre is, majd pedig több más településre.⁹⁴ Annak érdekében, hogy a fertőző betegségeket már a kezdeti fázisukban észleljék, Novákovits Béla minden járási katonai parancsnoknak megparancsolta, hogy heti rendszerességgel közegészségügyi jelentéseket készítsenek és azt küldjék meg neki.⁹⁵

A lakosság hangulata végletekig leromlott, és március végén már a járási katonai parancsnokok is komoly áruhiányról tettek jelentéseket. Nagy Gyula alezredes, a rahói járás katonai parancsnoka petróleum-, cukor-, gyufa-, liszt-, kukoricaliszt-, sertéshús- és burgonyahiányról jelentett Novákovits Bélának.⁹⁶ Amíg ott főleg az alapvető élelmiszerekből mutatkozott hiány, addig a técsői járásban vaseszközökből és szalonnából volt égetően kevés.⁹⁷ Májusra a lakosság saját készleteit is felélte.

Az áruhiány oka a katonai közigazgatás kezdetén bevezetett meggondolatlan kötött árszabályozás volt. Ugyanis annak alapján⁹⁸ ugyanazokon az árakon kellett árusítani a termékeket, mint az első bécsi döntéssel visszacsatolt ungvári, beregszászi, munkácsi piacokon. Például ha egy mázsa kukorica 15 pengőbe került a munkácsi piacon, akkor a katonai közigazgatás fennhatósága alatti területen sem lehetett drágábban adni, mint 15 pengő. Ez azonban kedvét szegte a kereskedőknek, akiknek a vásárlási árhoz a szállítási költséget is hozzá kellett adnia. Így a kereskedők egyszerűen nem kereskedtek, kivártak, hiszen az áruszállítási díj saját veszteségként jelent meg költségvetésükben.⁹⁹ Így felértékelődtek a boltok felhalmozott árukészletei, ami ideiglenesen áremelkedést okozott.

Az áruhiányt a magyar birtokbavételt követő néhány napban jellemezte áremelkedés. Novákovits Béla március 27-én valamennyi járási katonai parancsnokkal tudatta, hogy intézkedjenek az indokolatlan áremelkedéssel szemben, mert olyan értesülések jutottak el hozzá, hogy „egyes közszükségleti cikkek árát már most is, teljesen indokolatlanul 50-70%-kal felemelték.”¹⁰⁰ Ennek kezelése érdekében Nová-

⁹³ KTÁL, Fond 1004., op. 1., od. zb. 14., 7–8.

⁹⁴ KTÁL, Fond 1005., op. 1., od. zb. 5., 5.

⁹⁵ KTÁL, Fond 1005., op. 1., od. zb. 2., 68.

⁹⁶ KTÁL, Fond 1215., op. 1., od. zb. 5., 5.

⁹⁷ KTÁL, Fond 1005., op. 1., od. zb. 8., 53.

⁹⁸ Ezt az utasítást nem sikerült felkutatni.

⁹⁹ KTÁL, Fond 1005., op. 1., od. zb. 2., 55a.

¹⁰⁰ KTÁL, Fond 1213., op. 1., od. zb. 19., 1.

kovits állandó árfelügyelői szolgálat létrehozását látta szükségesnek. Vezetőjének az Árellenőrzés Országos Kormánybiztosának kiküldöttjét, Solty Ernőt nevezték ki. Feladatát Novákovits így foglalta össze: „a megfelelő közhangulat biztosítása érdekében elengedhetetlenül szükséges, hogy a közszükségleti cikkek ára ne haladja meg az impériumváltozás előtti szintet.”¹⁰¹ Az árellenőrző szolgálat felállításával egy időben Novákovits szigorú rendszabályokat léptetett életbe: az árat jól látható helyen fel kell tüntetni pengőben, az árak nem különbözhetnek a csehszlovák időszak áraitól (a váltás során cseh korona–pengő aránya 7:1). Ezek ellenőrzését a csendőrségre bízta, csakúgy, mint az alapvető élelmiszerek árának napi szintű ellenőrzését.¹⁰² Ezen kívül Novákovits adatgyűjtésbe kezdett március végén, és minden járási katonai parancsnokot arra utasított, hogy készítsenek kimutatást a közszükségleti cikkek átlagáráról és nevezze meg az előforduló áremelkedések okait. Lehetőséget adott arra, hogy azokban a járásokban, ahol erre szükség van, ott Solty Ernő közéleti-mezési, árellenőrzési felügyelő az adott járásban érvényes irányárakat határozhatott meg.¹⁰³ Április 1-jén újabb szigorú utasítást adott a csendőrségnek. Előírta azoknak a boltoknak a bezárását, árukészletének a lefoglalását, amelyek nem tartották be az árszabályozásra vonatkozó utasításokat.¹⁰⁴ Az intézkedések – főleg, hogy néhol egyéni irányárakat lehetett létrehozni – elérték céljukat, mert májusra az árak már megegyeztek a csehszlovák időszakéval.¹⁰⁵

A visszacsatolt területek rászoruló lakosságának átmeneti inségenyhítésére törekedett az 1938 őszén kezdődött Magyar a Magyarért Mozgalom.¹⁰⁶ A szervezet Kárpátalján is munkához látott a terület katonai birtokbavételét követően. Lebonyolítója a hegyvidéki területen a Hangya, a katonai közigazgatás és a Külkereskedelmi Hivatal, illetve a járási szociális előadó volt. 1939. március 21-én a Hangya árukezelési osztálya közölte Novákovits Béla altábornaggyal, hogy a Magyar a Magyarért Mozgalmat kiterjeszti Kárpátaljára is, amihez kérték a katonai közigazgatás támogatását. A gördülékeny munka érdekében pontosan meghatározták a feladatokat. A Külkereskedelmi Hivatal biztosította a Mozgalom számára fontos árukészletet, a Hangya Szövetkezet vasúti szállítást és raktárait ajánlotta fel a társaságnak, illetve vállalta, hogy üzleteiben lebonyolítja a csomagok átadását a kedvezményezettnek, amíg a járási szociális előadók meghatározták a lakosság 10%-át (rászorulókat), akik az élelmiszercsomagra jogosultak voltak, majd a Hangya raktáraitól megigényelték

¹⁰¹ KTÁL, Fond 1213., op. 1., od. zb. 19., 1.

¹⁰² Szalonna, vöröshagyma, zsír, kukoricaliszt, étolaj, tej, vaj, tojás, burgonya.

¹⁰³ KTÁL, Fond 1213., op. 1., od. zb. 19., 1.

¹⁰⁴ KTÁL, Fond 1213., op. 1., od. zb. 19., 4.

¹⁰⁵ KTÁL, Fond 1215., op. 1., od. zb. 5., 5.

¹⁰⁶ *Magyar a Magyarért beszámoló*. Magyar a magyarért munkabizottság, Budapest, 1939. 42.

a szükséges élelmiszersomagokat.¹⁰⁷ A katonai közigazgatás egyrészt felügyelte az élelmiszerszállításokat, másrészt pedig gépkocsikat, honvédségi szállítóeszközöket biztosított a Hangya számára az élelmiszerszállításokhoz. Annak érdekében, hogy már járási szinten minél gördülékenyebb legyen a segélyezés lebonyolítása, mind a Hangya, mind pedig a Külkereskedelmi Hivatal a katonai közigazgatás járási parancsnokai és a mellettük működő járási szociális előadók mellé körzeti vezetőt, illetve külkereskedelmi szakelőadót neveztek ki.¹⁰⁸

A feladatok differenciálása után már március 24-én megkezdődött az érdembeli munka. Kárpátján nem élelmiszerutalványokat osztottak ki, hanem előre elkészített egyszeri élelmiszersomagokat.¹⁰⁹ A Mozgalom 100 000 élelmiszersomag előkészítéséről állapodott meg a Hangyával. Ebből 3055 csomagot osztottak ki március 24–27. között 55 kárpátjai községben. Ennek tartalma 1 kg nullás liszt, 1 kg kukoricaliszt, 1 kg bab, 0,5 kg cukor és 0,5 kg szalonna volt. A húsvéti időszak előtt még 52 500 élelmiszersomagot osztottak ki 424 községben, ami összesen 210 tonna élelmiszert jelentett (800 hordó káposzta, 100 hordó hering, 200 hordó hal, 240 hordó napraforgóolaj) és 50 vagon burgonyát.¹¹⁰

Az élelmiszersomagokat az első körben (a márciusi kiosztáskor) a mélyszegénységben élők kapták. 1939. április közepétől viszont már egyre gyakrabban az inségmunkát végzők is bérük egy részét élelmiszersomagok, vetőmag¹¹¹ formájában vehették át.¹¹² A csomagokhoz a lakóhelyen működő Hangya üzletben vagy a községi jegyzői hivatalban lehetett hozzájutni.

A Magyar a Magyarért Mozgalom az élelmiszereken kívül vetőmagjuttatást is bonyolított. Április 4-én Novákovits altábornagy utasítására a községi jegyzők összeírták, mekkora mennyiségű vetőmagra van szükség a katonai közigazgatás területén élő lakosoknak. A vetőmag ingyenes volt, de feltételhez kötött. A gazdáknak ígéretet kellett tenniük arra, hogy 1939 szeptemberében az átvett vetőmagnak megfelelő mennyiségű termést adnak vissza a községi jegyzőnek.¹¹³ Olyan olajozottan hajtotta

¹⁰⁷ A segélyezési mozgalom alapelve az volt, hogy az inséges lakosság legfeljebb 10%-a segélyezhető az akció keretei között. A járási szociális előadó feladata volt a segélyezésre jogosultak összesítése. Uo. 43.

¹⁰⁸ KTÁL, Fond 1215., op. 1., od. zb. 8., 1–4.

¹⁰⁹ Az első bécsi döntéssel visszacsatolt területrészekben élelmiszerutalványokat osztottak ki a rászorulóknak, akik azt a Hangya üzleteiben váltották be.

¹¹⁰ KTÁL, Fond 1215., op. 1., od. zb. 8., 1–4.

¹¹¹ Vagy 10 kg szemes kukorica, vagy 5 kg rozsliszt.

¹¹² Ezzel igyekezett elérni a katonai közigazgatás, hogy a lakosság az inségmunkával szerzett szerény jövedelmét alkoholra költse. KTÁL Fond 127., op. 1., od. zb. 43., 46. Lásd még. KTÁL Fond 1215., op. 1., od. zb. 8., 1–3.

¹¹³ KTÁL, Fond 1215., op. 1., od. zb. 6., 2.

végre a katonai közigazgatás az adatok összegyűjtését, jelölte ki a szállítási útvonalat, készített szállítási tervet, hogy áprilisban-májusban meg is érkezett a vetőmag (kukorica).¹¹⁴ Pedig nagy mennyiségről, 100 vagon kukoricáról volt szó, ami 300 000 segélyezettnek fejenként 3 kg vetőmagot jelentett. A kukoricát minden járás központjában személyesen a kedvezményezettnek adták, mérték ki.¹¹⁵ A források szerint mindenki, aki kérvényezett vetőmagot a katonai parancsnokságoktól, kapott is. Továbbá az is ismert, hogy Novákovits Béla utasítása szerint főleg a törpebirtokosok (0,5–2 hektár közötti földterülettel rendelkezők)¹¹⁶ voltak a vetőmagakció fő célcsoportja.¹¹⁷

ÖSSZEGZÉS

Az 1939. március 18–július 7. között Kárpátalján működő katonai közigazgatás történetét eddig elsősorban az erőszakalkalmazás, a bevonuló Honvédség atrocitásai felől értelmezték. E tanulmányban a katonai adminisztráció tevékenységét kívántam árnyalni azzal, hogy új oldaláról, annak gazdasági és szociálpolitikai intézkedésein keresztül, eddig ismeretlen források felhasználásával vizsgáltam.

A katonai közigazgatás válságidőszakban működött. A gazdasági életet a hatalmi átrendeződés miatt tökehiány, munkanélküliség jellemezte. Ezek felszámolásában a katonai közigazgatás tulajdonképpen előzetes munkálatokat látott el. Kataszterekeket, kimutatásokat készített a munkanélküliekről, összesítette az alföldi munkára jelentkezőket. Mindez komoly segítséget nyújtott a polgári közigazgatásnak az ínség- és közmunkák megindításakor. Ezzel egy időben Novákovits Béla mindent elkövetett annak érdekében, hogy a Kárpátalján működő üzemek tökehiányos állapotára Budapest figyelmét ráirányítsa, ezáltal is mérsékelje a munkanélküliek számát. Lehetőségeihez mérten ott, ahol halaszthatatlan volt, azonnal megindította az ínségmunkákat, de a közellátás nehéz feladatát is biztosítani kellett. Ebben jelentős terhet vett le a katonai parancsnokok válláról a Magyar a Magyarért Mozgalom. Közös munkájukban hatékony együttműködés valósult meg. Összességében azonban sem a Magyar a Magyarért Mozgalom, sem a katonai közigazgatás nem tudta fedezni

¹¹⁴ KTÁL, Fond 1215., op. 1., od. zb. 6., 35.

¹¹⁵ *Magyar a Magyarért beszámoló*. Magyar a magyarért munkabizottság, Budapest, 1939. 96.

¹¹⁶ 1939-ben ők alkották a földbirtokosok 70%-át, miközben csak a földterületek 13%-a fölött rendelkeztek. *A Kárpátaljai Mezőgazdasági Kamara 1941. évi igazgatói jelentése*. Kárpátaljai Mezőgazdasági Kamara, Ungvár, 1942. 11.

¹¹⁷ KTÁL, Fond 1215., op. 1., od. zb. 7., 2–3.

a közellátásban tapasztalható hiányokat, de nem is ez volt a céljuk az általuk felügyelt véges erőforrások miatt.

A katonai közigazgatás gazdasági és szociális intézkedései Kárpátalján összességében kevésbé bizonyultak hatékonynak. Sem a katonai adminisztráció időtartama, sem a rendelkezésre álló források nem jelenthettek megoldást száz év elhanyagolt szociális, gazdasági problémáinak megoldására. Feladata így a lehetőségekhez mért válságkezelésre és a feladatok koordinálására terjedt ki.

JOÓ ANDRÁS

TITKOS DIPLOMÁCIA ÉS NEMZETI SORSKÉRDÉSEK: ULLEIN-REVICZKY ANTAL

EMLÉKIRATOK – VÉDŐIRATOK: BEVEZETŐ GONDOLATOK

Kállay Miklós egykori miniszterelnök emlékirataiban fontos szereplőként tűnik fel Ullein-Reviczky Antal 1942 tavaszán, mikor változás állt be a kormányfői poszton, azután, hogy Bárdossy László iránt megrendült Horthy bizalma. A diplomata tolmácsolta Horthy kormányzó üzenetnek is szánt szavait Kállay felé, aki szerint ebben az időszakban Ullein-Reviczky „igen nagy befolyásra tett szert” mint a Külügyminisztérium sajtóosztályának vezetője.¹ Szürke eminenciást is láthatnánk Ullein-Reviczkyben, azonban a „szürke” jelző a legkevésbé sem lenne alkalmas sokoldalú egyéniségének leírására. A világháború után gyorsan napvilágot látó memoárja² alapján is különféle véleményeket fejeztek ki vele kapcsolatban visszaemlékezések vagy történeti munkák lapjain. A háború után közvetlenül keletkezett emlékiratok megállapításaival szemben ma – bővebb ismeretek birtokában – kissé fölényes kritikákat lehetséges megfogalmazni, hangsúlyozva egyes ellentmondásokat, célszerűbb azonban a szerzők szándékainak megértésére törekedni.³ A visszaemlékezések szerzői

¹ KÁLLAY Miklós: *Magyarország miniszterelnöke voltam*. Budapest, Európa–História. 1991. I. kötet. 39–40.

² Emlékirat kiadásai: ULLEIN-REVICZKY, Antal: *Guerre allemande, paix russe. Le drame hongrois*. Neuchâtel, Editions de la Baconnière, 1947. – *Német háború – orosz béke. Magyarország drámája*. Szerk. ANTAL László, jegyz. ROMSICS Ignác, ford. SZABOLCS Katalin, levéltári dokumentumokat gyűjt. GULYÁS Zsuzsa, Budapest, Európa–História, 1993. (az Extra Hungariam sorozatban); *Német háború – orosz béke. Magyarország drámája*. Budapest, Európa, 1993. (nagyobb méretű, illusztrált, reprezentatív kiadás) – *German War Russian Peace. The Hungarian Tragedy*. ford. ULLEIN-REVICZKY Lovice Mária. Reno (North Virginia), Helena History Press, 2014. (az angol nyelvű kiadás fordítását az eredeti francia nyelvű kötet szövege alapján készítette a szerző leánya, akinek a tulajdonát képező magánlevéltárból bekerült a kötetbe több kép és dokumentum is, amelyek más kiadásokban nem szerepelnek).

³ Ld. a korábbi, illetve a frissebb szakirodalom nem különösebben árnyalt, felettebb kritikus elemzéseit: RÁNKI György: *Emlékiratok és valóság Magyarország második világháborús szerepéről*. Budapest, Kossuth, 1964. (Ránki kötete, bár jelentős volt szerzőjének forrásismerete, mégis a korai Kádár-kor ideológiai szemléletét tükrözi.) – PIHURIK Judit: „Az igazat, ...csakis az igazat...”. Ullein-Reviczky Antal memoárjának forrásértékéről. In: *Emlékirat és történelem*. Szerk. HORVÁTH Jenő, PRITZ Pál Budapest, Magyar Történelmi Társulat, Nemzetközi Magyarságtudományi Társaság, 2012. 216–243. (utóbbi munka Ullein-Reviczky emlékiratainak források szűkebb körére támaszkodó kritikai elemzése)

ugyanis a magyar háborús diplomáciának, a súlyos dilemmáknak és a tragikus fordulatoknak a világ közvéleménye számára való bemutatását tekintették küldetésüknek (Ullein-Reviczky emlékirata franciául, Kállayé pedig angolul látott napvilágot, magyar nyelven munkáik csak 1990 után jelenhettek meg). Ullein-Reviczky Antal 1947-ben Svájcban megjelent könyve a magyar ügyet kívánta szolgálni külföldön, közérthetően, az akkori helyzetnek megfelelően, megkímélve (zömében nem magyar) olvasóit számos – a mai történész szemében mégis lényegesnek tűnő – részlet-től. Később már nevek, összefüggések külföldi felemlítése (főképp a Rákosi-korszak idején) súlyos következményekkel is járhatott egyes Magyarországon élő érintettek számára, üldöztetésben lehetett része korábbi munkatársaknak (a kommunista rezsim számon is tartotta, kik álltak a Horthy-kor prominens vezetőivel közelebbi nexusban).⁴

A diplomáciai manőverek teljes megismerését többnyire csupán két-három beavatott számára tette lehetővé a külügyminisztérium titkos ügymenetében egykor érvényesülő munkamegosztás.⁵ Teljes, folyamatos rálátása az 1942 és 1944 közötti lépésekre mindössze néhány tisztviselőnek lehetett, ezek egyike 1943 kora őszeig kétségtelenül Ullein-Reviczky volt. Így e fontos személyiségnek a portréját kívánjuk az alábbiakban felvázolni eddig kevésbé ismert forrásokkal illusztráltan, támaszkodva hagyatékának egyes dokumentumaira és más kiadatlan kútfőkre is. Feltétlenül ki kell emelnünk még Frank Tibor Ullein-Reviczky Antáról magyar, illetve angol nyelven írott, s alább többször is hivatkozott, igényes tanulmányait, amelyekben az említett hagyaték számos dokumentumának tartalmát ismertette már, s az írásaiban foglaltak szintén jelentős segítséget, útbaigazítást nyújtottak.⁶

⁴ Személyi titkárnőjét, akinek egykor (a lehallgatást elkerülendő) úszás közben diktált bizalmas szövegeket, később, az ötvenes években üldöztetés érte. Bővebb adat a titkárnő (Varga Piroska) sorsáról nem áll rendelkezésre. Ullein-Reviczky Lovice Mária közlése a szerző számára.

⁵ A magyar külügy belső viszonyaira, ügymenetére lásd: SZEGEDY-MASZÁK Aladár: *Az ember ősszel visszanéz... Egy volt magyar diplomata emlékirataiból*. Budapest, Európa–História, 1996. II. kötet. 210–211., ill. 214–216.

⁶ Ullein-Reviczky emlékiratainak fentebb, a 2. sz. lábjegyzetben már említett első angol nyelvű kiadásához (Saint Helena, Helena History Press, 2014.) Frank Tibor írt bevezető tanulmányt, lásd ennek, valamint további műveinek címét és bibliográfiai adatait a 13., 18., ill. 42. sz. lábjegyzetekben.

EGY FELÍVELŐ KARRIER ÁLLOMÁSAI

Ullein-Reviczky (keresztelésekor adott teljes nevén: Ullein Antal József Zsigmond) 1894. november 8-án született Sopronban.⁷ Édesapja, Ullein József Bécsben végzett műépítész, királyi tanácsos, a Soproni Népbank, valamint a Soproni Kereskedelmi és Iparkamara elnöke volt. A templomépítésekről és soproni épületekről híres édesapja a nagymúltú (grófi ággal is bíró) revisnyei Reviczky családból nősült.⁸ Fiát, Antalt igen erős szálak fűzték anyjához, revisnyei Reviczky Máriához (aki a háború végét Pannonhalmán, az apátság falai között vészelhette át, fia korábbi közbenjárására). Az anyai felmenők iránti tiszteletből fakadóan vette fel (1934 februárjától) eredeti német családneve mellé hivatalosan a Reviczky nevet is.⁹

Középiskolai tanulmányait Ullein-Reviczky a Pannonhalmi Szent Benedek Rend Soproni Katolikus Főgimnáziumának a növendékeként végezte, ahol kiváltképp a humán tárgyakban mutatkozott meg tehetsége, kiválóan fogalmazott és szavalt.¹⁰ 1913 novemberében lett a bécsi császári és királyi Konzuli Akadémia hallgatója. 1914. augusztus 1-jén önként jelentkezett katonai szolgálatra. Hazájáért többéves közvetlen frontszolgálattal hozott áldozatot 1915 nyarától. Az olasz, a szerbiai, végül ismét az olasz fronton küzdött egészen 1917 októberéig. Harctéri szolgálatát a tüzéségnél töltötte. 1916. január 1-jén tartalékos hadnaggyá léptették elő. Többször kitüntették (például a neves Signum Laudis érdeméremmel). Tanulmányait 1917 végétől folytathatta Bécsben.¹¹

Aktív diplomataként pályafutását a bécsi magyar királyi követségen kezdte meg 1919 őszén, ügykörébe a gazdasági kérdések tartoztak (1919. november–1920. ápri-

⁷ Ullein Antal keresztlevele (az eredeti Kereszteltek Anyakönyve alapján kiállítva: Sopron, 2001. október 25.), Ullein-Reviczky Antal Levéltár, Magyarnándor-Kelecsény (A magánlevéltári iratokra Ullein-Reviczky Lovice Máriának a jóváhagyásával hivatkozunk, továbbiakban rövidítve: URA LT, Magyarnándor-Kelecsény) – PRITZ Pál: A magyar külügyi szolgálat története (1936–1941). *Külpolitika*, 1995/3–4. 226.

⁸ HÁRS József: Ullein József (1859–1915). *Sopron anno* (online portál), Archivum: neves soproniak, URL: <https://sopronanno.hu/bejegyzes/ullein-jozsef-1859-1915> (Letöltve: 2020.02.07.) – A Reviczkyek kiterjedt nemzetsége több ágra oszlott, 1938 májusában megszervezték első nagy találkozójukat, Ullein-Reviczkyt a család jelentős tagjaként tartották számon. (Köszönet illeti Molnár Juditot, aki család történeti kutatásai során a család valamennyi ágát feltérképezte)

⁹ *Külügyi Közlöny*, 1934/3. 13. – Az írottakat Ullein-Reviczky Lovice Mária közlései alapján egészítettük ki.

¹⁰ Ld. pl.: *A Pannonhalmi Szent-Benedek Rend Soproni Katolikus Főgimnáziumának Értesítője az 1910–1911. iskolai évről*. Közli PACHER Donát. Sopron, Röttig és Fia, 1911. 51., 55–56., 69.

¹¹ CZINK Péter: Ullein-Reviczky Antal. Élete szolgálat, hagyatéká reménység. *Magyar Front*, Külön-szám, 2015. Szerk. CZINK Péter. 3–4., ill. ugyanitt: SALLAY Gergely Pál: Ullein-Reviczky Antal kitüntetései. 17.

lis). A „nyugat-magyarországi kérdés” idején, 1920 áprilisában a magyar királyi Külügyminisztérium Sopronba helyezte a fiatal Ullein Antalt. Jelentős szerepe volt a soproni népszavazás előkészítésekor, különösen a sajtó és propaganda terén. IV. Károly 1921. októberi visszatérési kísérlete idején sikerült meggyőznie az antant ottani képviselőit a népszavazási tárgyalások folytatásáról, így a város sorsát eldöntő referendum kiírását a csehszlovák és az osztrák diplomácia nem tudta meghiúsítani.¹² Részt vett a siker után a Határmegállapító Bizottság munkájában. Jelen volt, amikor 1922. január 1-jén délben aláírták a Sopron átvételét tartalmazó jegyzőkönyvet.

1923 februárjától 1929 februárjáig a párizsi magyar követségen szolgált, gazdasági kérdésekkel és a jóvátétel ügyeivel foglalkozott, szerepe volt a Magyarországnak folyósított népszövetségi kölcsön ügyében is. Sokszor utazott Genfbe, ahol gyakran vett részt a Népszövetség testületeinek (Közgyűlés, Tanács) ülésein. Párizsban a Szellemi Együttműködés Nemzetközi Intézetében (L’Institut International de Coopération Intellectuelle) Magyarország képviselője volt. Párizsi szolgálata végén elnyerte a francia Becsületrend lovagkeresztjét.¹³ Ekkor jelent meg a trianoni békeszerződés nemzetközi jogi vonatkozásaival foglalkozó könyve, a *La nature juridique des clauses territoriales du traité de Trianon (A trianoni szerződés területi rendelkezéseinek jogi természete)* Párizsban, miután már korábban is több nemzetközi jogi témájú cikket közölt. 1927-ben doktori címet szerzett a debreceni Tisza István Tudományegyetemen, majd nemzetközi jogból magántanárrá habilitált (docensi címmel) 1933-ban Debrecenben, ahol utóbb (1941-től) a nemzetközi közjog egyetemi nyilvános rendkívüli tanára lett.¹⁴

1929 márciusától 1935 augusztusáig Magyarország törökországi képviselőének a munkatársa. 1932-től a követség Isztambulban (akkori megnevezéssel: Sztambulban) székelő konzuli osztályának a munkáját irányította 1935 augusztusáig. Ullein-Re-

¹² FOGARASSY László: A soproni népszavazás. *Soproni Szemle*, 1971/4. 49.

¹³ A fentebb, illetve a következő bekezdésben közöltekre is: URA LT, Magyarándor–Kelecsény, Ullein-Reviczky Antal diplomáciai karrierjét, emigrációban kifejtett tevékenységét és szakmai munkáit bemutató angol nyelvű irat, Prof. Dr. Antal Ullein-Reviczky former Royal Hungarian Minister Plenipotentiary. II.: Diplomatic career. – SALLAY, 2015. 17. – FRANK Tibor: Furfangos sajtófőnök és titokzatos diplomata. Ullein-Reviczky Antal (1894–1955). In: Uő: *Britannia vonzásában*. Budapest, Gondolat, 2018. 180.

¹⁴ *La nature juridique des clauses territoriales du traité de Trianon*. Paris, Pedone, 1929. V.ö. *A trianoni szerződés területi rendelkezéseinek jogi természete*. Pécs, Pécsi Magyar Királyi Erzsébet Tudományegyetem Kisebbségi Intézet, 1943. Lásd továbbá az említett angol életrajzi összefoglalót: URA LT, Magyarándor–Kelecsény, I.: University career. – Műveire és pályafutására még: OLASZ Lajos: Ullein-Reviczky Antal. In: *Kézikönyvek a Horthy-korszak tanulmányozásához*. I. kötet: *III életrajz a külpolitika történetéhez (1919–1944)*. Szerk. GULYÁS László. Szeged, 2020. (Megjelenés alatt). Egyetemi titulusáról ld.: HOLLÓSI Gábor: *A debreceni Jog- és Államtudományi Kar története (1914–1949)*. Debrecen, Szerzői kiadás, 2007. 145.

viczky a két háború közötti időszak diplomatáinak fiatalabb korosztályát képviselte. A húszas évektől a konzuli beosztásokból a tehetségesek könnyebben emelkedhettek a magasabb presztízsű, politikai reprezentációt jelentő diplomáciai posztok felé.¹⁵ 1935 augusztusa és 1938 decembere között a zágrábi magyar konzulátus élén állt, ahonnan már fontos politikai jelentéseket küldött. 1938. december 16. és 1943. szeptember 9. között volt vezetője a magyar Külügyminisztérium Kulturális és Sajtóosztályának, miközben a ranglétrán folyamatosan haladt előre. 1939-ben II., 1940-ben I. osztályú konzul, 1942 májusában pedig már rendkívüli követ és meghatalmazott miniszter lett.

1929-ben Ullein-Reviczky házasságot kötött Lovice Louisa Grace Cumberbatch-csel, az isztambuli brit konzul Cyril James Cumberbatch leányával.¹⁶ A nagy múltú Cumberbatch család tagjai a XIX. század eleje óta folyamatosan képviselték a brit korona érdekeit az Oszmán Birodalom területén. Cyril James az első világháború idején (amerikai védelem alatt) a török fővárosban maradhatott, 1939-ben vonult nyugdíjba, ez alkalomból a brit külügyminiszter (Lord Halifax) külön levélben is kifejezte köszönetét. A konzul továbbra is a Boszporusz partján fekvő Kandilliben található villájában élt, ahol nyaranta Ullein-Reviczkyék rendszeresen hosszabb időt töltöttek.¹⁷ Apósával Ullein-Reviczky bizalmas és jó kapcsolatot ápolt.

A brit családi összeköttetéseket Kállay memoárja is említi, amely fő szövegében tíz alkalommal tér ki Ullein-Reviczky tevékenységére.¹⁸ Többek között az isztambuli békatapogatózások elindulása kapcsán ejt róla szót bővebben, majd a főleg sajtóattasékból álló úgynevezett „második diplomáciai vonal” összefüggésében említi, kitérve stockholmi követi működésére is. Az utóbbi tevékenységének ismertetésénél Kállay hosszabb szerzői jegyzetet illesztett a mondandójához, amely figyelmet érdemel. Eszerint egy ízben arról informálta őt Ullein-Reviczky, hogy bizalmas beszélgetést folytatott a svédországi brit diplomáciai képviselő egy tagjával, aki közölte: sokan tették kritika tárgyává a feltétel nélküli megadás háborús elvét. Erre Kállay pozitívan kívánt reagálni, azonban nem utalhatott nyilvános beszédben német vereségre, így azt őhelyette a Felsőház egyik tagja mondta el végül.¹⁹ A háború után

¹⁵ PRITZ, 1995. 227.

¹⁶ Cyril James Cumberbatch (Szmirna [Izmir]), 1873. március 2. – Isztambul, 1944. január 12.), a konstantinápolyi (később isztambuli) konzulátus fontos diplomatája, utóbb vezetője 1939-ig. Leánya Lovice Louisa Grace Cumberbatch (Kandilli, 1905. augusztus 12. – London, 1990. január 6.).

¹⁷ BERRIDGE, Geoff R.: *British Diplomacy in Turkey, 1583 to the present. A study in the evolution of the resident embassy*. Leiden – Boston, Martinus Nijhoff, 2009. 124., 130., 296–297. – FRANK, 2018. 187–188.

¹⁸ KÁLLAY, 1991. II. kötet. 126. FRANK Tibor: Antal Ullein-Reviczky. A Tribute. In: ULLEIN-REVICZKY, Antal: *German War Russian Peace*. Reno (North Virginia), Helena History Press, 2014. xix-xxi.

¹⁹ KÁLLAY, 1991. I. kötet. 34., 39–40., 211., 261., II. kötet. 114., 120., 126., 145., illetve a 260. oldal jegyzete.

Ullein-Reviczky stockholmi követségi iratainak egyes dokumentumait (részben angolra fordított összefoglalók, rövidebb kivonatok részeként) Kállay rendelkezésére bocsájtotta az emlékiratai elkészítéséhez.²⁰ A volt miniszterelnök Ullein-Reviczky könyvét becsülte és belőle egy helyen hosszabban idézett is.²¹

„OLYAN CSODÁLATOSAN TUDOTT BÁNNI A SZAVAKKAL...”

A sajtó és propaganda terén, amitől Kállay nagyon sokat várt, Ullein-Reviczky kezében egy ideig páratlannak mondható hatalom összpontosult, de nem szabad megfeledkezni arról, hogy – amint korábban is – legtöbbször a miniszterelnöki intenciókat kellett végrehajtania. A háborús időszakban szabad sajtóról nemigen lehetett beszélni, a sajtóirányítás egy bonyolult rendszerben folyt, de lényeges szempont volt Kállay idejében, hogy a lapokat ne kényszerrel, hanem sokkal inkább meggyőzéssel vegyék rá az együttműködésre. A Miniszterelnökség mellett (ahol csak Kállay idejében töltötte be Ullein-Reviczky a sajtófőnöki funkciót) a Külügyminisztérium (3. számú) sajtó- és kulturális osztálya játszott döntő szerepet. Ugyan volt önálló propagandaminiszter Antal István személyében, ő azonban súlytalan maradt Ullein-Reviczky mellett.²²

A sajtónak a magyar külpolitikai célok érdekében történő hatékony felhasználását célozták a lapok főszerkesztői számára tartott rendszeres értekezletek is 1942 szeptemberétől. Számos cikket Ullein-Reviczky maga rendelt meg, illetőleg instrukciókat adott, miről és főképp milyen hangnemben írjanak, illetőleg miről ne írjanak egyáltalán. Itt a titkos diplomáciai erőfeszítések szempontjai is érvényesültek.²³ Amikor például kezdeményezés történt a szlovák vezetők irányában a háborúból való kiút

²⁰ Uo. I. kötet. 34. A megküldött (alább is hivatkozott) dokumentumok Kállay Nyíregyházán őrzött hagyatékában lelhetők fel: Jósza András Múzeum, Kállay Gyűjtemény (Nyíregyháza, rendezés alatt, a továbbiakban: JAM KGY).

²¹ Idézi a következő kiadást: ULLEIN-REVICZKY, 1947., itt: KÁLLAY, 1991. I. kötet. 40. Lásd még Kállay Ullein-Reviczky könyvét kommentáló hálás levelét: JAM KGY, Kállay Miklós Ullein-Reviczkyhez, Capri 1947. augusztus 10.

²² SIPOS Balázs: „Ezzel a kérdéssel ne méltóztassanak foglalkozni!” Világháborús sajtóirányítás és az 1942/1943-as főszerkesztői értekezletek. In: „...a háború szolgálatában”. *Főszerkesztői értekezletek 1942. szeptember 22.–1943. augusztus 25.* Szerk. Joó András, Budapest, Napvilág, 2007. 18–20. (továbbiakban: *Főszerkesztői értekezletek*, 2007.) – STANDEISKY Éva: *Nemzetföltők (I.). 2000. 1999/7. sz. 44–46.*

²³ Ld. még: PAÁL Vince: Sajtószabályozás és sajtószabadság a Horthy-korszakban. In: *Magyar sajtószabadság és szabályozás 1914–1989. Előadások a magyar sajtószabadság történetéhez.* Szerk. PAÁL Vince. Budapest, Média tudományi Intézet, 2013. 17., ill. SIPOS, 2007. 15.

megtalálásának a reményében, a lapokat Szlovákiával barátságos irányba hangolta a sajtófőnök.²⁴

Kádár Gyula a Vezérkari Főnökség 6. osztályának (6. vkf.: nemzetvédelem és propaganda), utóbb pedig a 2. vkf. osztályának (hírszerzés és kémelhárítás) a vezetője így emlékezett Ullein-Reviczkyre: „Olyan csodálatosan tudott bánni a szavakkal, hogy sokszor megbámultam”. Az újságírókat pedig általában megértéssel kezelte és „soha nem korholt, nem erőszakoskodott” Kádár szerint. A későbbiekben a cenzúra keménységét hangsúlyozó egyes írások (a Kádár-korszakban) sötét tónussal ecsetelték a sajtófőnök szerepét, noha a baloldali lapokkal szemben sem volt különösen szigorú, s a szerkesztőkkel általában barátságos hangot ütött meg. Egy akkori újságíró is – több, mint negyven évvel később – inkább írt róla védőíratot (egybecsengően Kádár Gyula szavaival), semmint hogy a cenzúra okozta nehézségeket emlegette volna.²⁵

A kormány általános politikájának szempontjait érvényesítette a Miniszterelnökség sajtóosztálya, a Külügyminisztériumé pedig a külpolitikai követelményeket igyekezett érvényre juttatni. A cenzúra nem mindig működött jól. Olykor nehezen lehetett követni a kormányzati kívánalmakat, a cenzorok pedig nem ítélték azonos mérce szerint. A cenzori bizottságok döntéseit az igazságügyi miniszter alá rendelt ügyész hagyta jóvá, de végül érvényesült Ullein-Reviczky irányítása. Az ún. Parancskönyvben foglalták össze a cenzorok számára készült utasításokat, melyek azonban több helyről is jöhettek.²⁶ Az 1942. októberi főszerkesztői értekezleten Ullein-Reviczky dühösen a fakadt ki a hivatali kaosz miatt: „A cenzúrabizottság tagjai jól tudják, hiszen bent van a parancskönyvben, hogy utasítást senki mástól nem fogadhatnak el, csak a miniszterelnök úrtól az én közvetítésemmel és a vezérkar főnökétől.”²⁷

A sajtóértekezleteket heti, utóbb egyre inkább heti kétszeri gyakorisággal tartották. A hagyományos külügyi sajtóértekezletek helyébe is ezek az értekezletek léptek, melyeken egy-egy alkalommal a miniszterelnök is megjelent. Alapelv volt, hogy a cenzúra ne csináljon külpolitikát. A sajtófőnököt a bürokrácia ügyetlenségei bossz-

²⁴ JANEK István: A szlovák politikai vezetés törekvései a szlovák–magyar határ revíziójára 1938–1944 között. *Limes*, 2007/2. 46. – *Főszerkesztői értekezletek*, 2007. 87., 104.

²⁵ KÁDÁR Gyula: *A Ludovikától Sopronkőhidáig*. Budapest, Magvető, 1978. II. kötet. 457–458. – KOSARAS István: Kézi vezérlés sárga cédulákon. Védírat Ullein-Reviczky Antal mellett. *Népszabadság*, 1993. június 8.

²⁶ A cenzúrabizottság munkájának irányelveit a Parancskönyv rögzítette, amelybe beírták a Miniszterelnökség és a Külügyminisztérium sajtóosztályáról származó utasításokat. Ld.: *Nem engedélyezem! A cenzúra bizottság dossziéjából*. Sajtó alá rendezték MÁRKUS László–SZINAI Miklós–VÁSÁRHELYI Miklós. Budapest, Kossuth, 1975. 17–19.

²⁷ *Főszerkesztői értekezletek*, 52.

szantották, illetőleg főképp az (és ezt nyíltabban meg is fogalmazta), hogy egyes lapszerkesztők „leadták a drótot” Berlin felé, ennél könnyebben tért napirendre afellett is, ha a lapokban nem a szája íze szerint került valami tálalásra. A főszerkesztői értekezletek hangulata inkább kedélyes volt, semmint feszült. A szociáldemokrata Szakasits Árpád (aki rövidebb időre letartóztatásba került, az érdekében pedig Ullein-Reviczky állítólag exponálta magát) előadhatta észrevételeit, vagy olykor helyeselt is a kormányzati felfogás ismertetésekor. A sajtófőnök kedvelte Szakasitsot és alkalmasint védelmébe vette a szélsőjobboldali lapok támadásaival szemben.²⁸ 1942 végén a következő hangzatos kéréssel fordult a sajtófőnökhöz a Népszava szerkesztője: „halljunk valami jót a jövő esztendőre”. Erre Ullein-Reviczky így felelt: „A jövő évre csak azt mondhatom, hogy [...] 1943 nagyon komoly és nehéz év lesz. Azt mondhatnám, hogy eddig csak kollokváltunk, és 1943-ban kell letennünk az államvizsgát. A következő év tehát a vizsga éve lesz. És vizsgáznak nemcsak a tanulók, hanem a tanárok is.”²⁹

KÁLLAY KINEVEZÉSE, EGY VISSZAEMLEKEZÉS FÉLREVEZETŐ MEGÁLLAPÍTÁSAI, A KÜLÜGYMINISZTERI POSZT SORSA ÉS A DIPLOMÁCIAI „MÁSODVONAL”

A főszerkesztői értekezletekre 1942 szeptemberétől került csak sor. A megelőző hónapok alatt Kállay Miklósban már megérlelődött a szándék, hogy addigi kivárási taktikáján módosítson. Tavasszal belpolitikai helyzetét igyekezett megszilárdítani, nyílt kártyákkal még nem játszhatott, s alig volt elképzelhető, hogy Teleki Pál irányvonalához ekkor vissza lehessen térni. Teleki korábbi munkatársa és külpolitikai ügyekben bizalmas segítője, Szent-Iványi Domokos (akinek a Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltárban ma is kéziratban fekvő írása történeti munkák forrásaként jelentős hatást gyakorolt az 1941 és 1944 közötti eseményekről alkotott képre) határozottan állította, hogy Kállay külpolitikája egészen 1943 nyaráig Ullein-Reviczky Antalra támaszkodott. Ebben valóban nem tévedett. Mindemellet megfogalmazza, hogy az említettek korábban együtt léptek volna fel Bárdossy ellen.³⁰ Az állítások megítélésénél figyelembe kell venni, hogy 1941 során Szent-Iványi ügykörei Ullein-Reviczky irányítása alá kerültek, így Teleki egykori munkatársa mellő-

²⁸ Uo. 119., 126., 132.

²⁹ Uo. 107.

³⁰ Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltár (továbbiakban: MNL OL) K 63, Szent-Iványi kézírata (év nélkül) 114., 178.

zötté vált. Szent-Iványit nyomasztotta, hogy passzivitásra kárhoztatták.³¹ Később, miután Bárdossy alól már kicsúszott a politikai talaj, Ullein-Reviczky maga építhetett a Teleki által lerakott személyi alapokra újabb, a háborús diplomáciában bevethető személyi hálókat, a korábbi irányítók bevonása nélkül.

Szent-Iványi nemrégiben napvilágot látott terjedelmes emlékiratai lapjain egy Ullein-Reviczky, Hóman Bálint és Antal István későbbi propagandaminiszter által alkotott „triumvirátus” tevékenységének következményeként állítja be, hogy a Miniszterelnökség Teleki idejében rejtett diplomáciai funkciókat ellátó osztályát, a IV. Tájékoztatáspolitikai Osztályt felszámolták. Bárdossy kétségtelenül bizonytalan volt abban, mit is kezdjen Teleki hirtelen reá testált személyi hálóiival.³² Az említett „triumvirátus” minden alapot nélkülöző feltételezés, a mondott személyeket ugyanis nem fűzhette össze szoros kapcsolat, hivatali helyzetük sem mutatott az együttműködés felé. Ullein-Reviczky személyes szerepe jelentékenyebbé vált már Bárdossy idején, de hangsúlyozni kell, hogy magas beosztású kormányzati tisztviselőként élhetett ugyan befolyásával, azonban kész tényként kellett elfogadnia a politikai döntéseket. Bárdossy mellett tehát a kormányfői meghagyásokat követően más választása nem is volt, mint az aktuális orientáció szolgálata vagy posztjának a feladása. Bárdossy idején vitt szerepét személyes ellentétek miatt is róhatták fel neki egyes diplomaták.³³

Ullein-Reviczky feleségének fennmaradt naplóbejegyzéseiből kiderül, hogy kikkel találkozott a férje (és leggyakrabban ő is) a Kállay kinevezését megelőző időszakban. Itt németbarátnak tekintett személyek szinte egyáltalán nem tűnnek fel, gyakran érintkeztek viszont a Kállay házaspárral és különösen fiukkal, Kállay Kristóffal.³⁴ Hóman Bálint hagyatékában nem maradt – egy kivétellel – nyoma sem, hogy együttműködő kapcsolata lett volna Ullein-Reviczkyvel. Az úgynevezett Hóman-napló egyszer említi egy feljegyzésben, akkor is – más anglofilek mellett – mint negatív példát.³⁵

³¹ Budapest Főváros Levéltára, XVII. 1547. 3. doboz (igazoló bizottsági ügyek), Szent-Iványi nyilatkozata, 1945. április 28. – ÚJPÉTERY Elemér: *Végállomás Lisszabon. Hét év a magyar királyi külügy szolgálatában*. Budapest, Magvető, 1987. 190–193.

³² SZENT-IVÁNYI Domokos: *Visszatekintés, 1941–1972*. Szerk. SZEKÉR Nóra–KODOLÁNYI Gyula. Budapest, Magyar Szemle, 2016. 43–44., 80.

³³ BARCZA György: *Diplomataemlékeim 1911–1945. Magyarország volt vatikáni és londoni követének emlékirataiból*. Budapest, Európa-História, 1994. II. kötet. 26., 56., 134., 355. (Barczára és Bakácz-Bessenyei Györgyre lehet utalni).

³⁴ URA LT, Magyarnándor–Kelecsény, Mrs. Ullein-Reviczky (szül. Lovice Louisa Grace Cumberbatch) naplója, 1942. február 10., 14., 23.

³⁵ Ld.: GLATZ Ferenc: Hóman Bálint – németbarátság történelmi alapokon. Hóman Bálint 1944-ben. In: Uő.: *Nemzeti kultúra – kulturált nemzet. 1867–1987*. Budapest, Kossuth, 1988. 304–328. A forráshely megjelöléséért köszönet Ujváry Gábornak.

Kállay a kormányfői posztra nem törekedett különösebben, ahogyan mások sem. Ullein-Reviczky a fontos munkatársa lett, és a családtagjai (felesége, Kállay Helén, valamint Kállay Kristóf) jó kapcsolatokat ápoltak Ullein-Reviczkyékkel, akikkel 1942 februárja és márciusa során sűrűn találkoztak. Ullein-Reviczky hitvesének naplójegyzetei eligazítást adnak számunkra, amelyekből kiderül az is, hogy Horthy mikor kérte magához a sajtófőnököt, továbbá hogy a sajtófőnök felé Horthy István kormányzóhelyettes szintén bizalommal fordult. Rendszerezsek voltak Ullein-Reviczkyék társasági összejövetelei, a közös ebédek, amelyeken diplomaták, a magyar arisztokrácia képviselői és általában angolbarát beállítottságú személyek voltak döntő többségben. Elég közvetlen kapcsolatot ápoltak a kormányzói családdal is, ahová időnként teára voltak hivatalosak.³⁶ Sokkal inkább egy tágabb elit és a kormányzói család közötti eszmecserék határozhatták meg a politikai fordulatot 1942 márciusában.

Kifejezetten negatívan emlékezik meg Szent-Iványi visszatekintésében Ullein-Reviczky utóbb szerephez jutó két „protezsáltjáról” is: Újpétery Elemerről és dálnoki Veress Lászlóról.³⁷ Újpétery csakugyan Ullein-Reviczky bizalmát élvezhette, vele már az béketapogatódzások kezdeti fázisában őszintén beszélt terveiről, miközben – valamikor 1942 nyarán – az Orient Expressz hálókocsijában mindketten Isztambul felé robogtak. Az Ullein-Reviczky házaspár vendégeskedett is Újpétery-nél, azonban a feleség egyik későbbi naplóbejegyzése szerint (Újpétery 1943-as lisszaboni diplomáciai működése idején és utóbb) a bizalom mégsem lehetett nagy már iránta, mivel a külföldön tapasztalható „indiszkreció” kapcsán említi nevét a napló – igen negatívan.³⁸

Érdekes, hogy Újpétery, aki sokat köszönhetett a sajtófőnöknek, s aki a külügyi szervezetben egy ideig főnökeként szolgáló Szent-Iványi iránta táplált bizalmatlanságát is érezhette, visszaemlékezéseiben utóbbi állításaival egybecsengő véleményt fogalmazott meg mégis. Újpétery Kállay „egyik legközelebbi” munkatársaként jellemezte Ullein-Reviczkyt, de – épp utóbbi saját szavainak felidézésével – maga utalt arra, hogy a kormányfő egyre inkább „aktíve” is bele akart „nyúlni ebbe a komplexumba” – vagyis a háborús (és titkos) diplomácia vezérlésébe. Újpéterynek a lissza-

³⁶ URA LT, Magyarnándor–Kelecsény, Mrs. Ullein-Reviczky naplója, ld. a következő bejegyzéseket: 1942. február 20., 26. ill. a februári és márciusi dátumoknál feltűnő jelentősebb személyek: Apponyi Antal gróf (február 23.), közös ebéd Esterházy Móric volt miniszterelnökkel, Balogh Józseffel a *Magyar Szemle* anglofil főszerkesztőjével, esti vacsora Edelsheim-Gyulai Lipóttal és nejevel, valamint Festetics Sándor gróffal (március 5.) – Horthy Istvánra vonatkozóan: ld. uo. a március 9-én és 10-én kelt naplójegyzeteket.

³⁷ SZENT-IVÁNYI, 2016. 42., 44., ill. 80.

³⁸ ÚJPÉTERY, 1987. 154., ill. 192. – URA LT, Magyarnándor–Kelecsény, Mrs. Ullein-Reviczky naplója, 1942. március 28., ill. 1944. május 6.

boni követségre való kinevezése kapcsán érződött (1942 őszén), hogy amire kezdetben a miniszterelnök a sajtófőnökének javaslatai alapján rábólintott, az utóbb a külügyi tisztviselők ellenlépései nyomán mégis bizonytalanná válhatott. Ullein-Reviczky a súlyos külpolitikai kihívással szembenező miniszterelnök előtt az angolszász irányban megragadható személyes kapcsolat lehetőségét csillanthatta fel. A tempót azonban később Kállay megfontolásaihoz kellett igazítani, így az isztambuli szintér korábbi tapogatódzásai után az erőfeszítések végül 1943 tavaszán, a doni katasztrófát követően erősödhettek csak fel.³⁹ A Külügyminisztérium politikai osztályának munkatársai is jobban hallatták hangjukat a miniszterelnöknél, maguknak igényelve a titkos diplomáciai lépések kezdeményezését, a sajtó és propaganda terén pedig szintén nagyobb beleszólást kívántak.⁴⁰

Ullein-Reviczky a külügyi sajtóirányítás mellett a miniszterelnök sajtófőnökeként valamelyest a nyilvánosság urává emelkedhetett, egyúttal pedig kezdeményező szerepet vállalhatott az angolszász vonalak kiépítésénél. Kállay nem nélkülözhetette hatékony együttműködését, de a béketapogatódzások irányítását mindinkább a saját kezébe vette, jobban támaszkodva a Külügyminisztérium politikai osztályára, amelyel azonban Ullein-Reviczky kapcsolatai ellentmondásosak voltak. A felesége naplójában szereplő több bejegyzés tanúsága szerint Ghyczy Jenővel viszonya hűvös volt, köztük kitapintható hivatali ellentét feszülhetett.⁴¹

A németek 1942 tavaszán Ullein-Reviczkyt mint lehetséges külügyminisztert kereken elutasították. Kállay nem utal arra emlékirataiban, hogy a fontos posztra szándékában állt volna ekkor Ullein-Reviczkyt állítani. A lehetőséget azonban komolyan fontolóra vette a kinevezését követően. C. A. Macartney professzor jeles munkája szerint két „megbízható” forrás alapján is ez volt Kállay szándéka 1942 tavaszán. A német külügyi aktákban szintén nyoma maradt, hogy a sajtófőnök szívesen lett volna a magyar diplomácia első embere, barátságos szavakkal kívánta a német ellenzést leszerelni, jelezve: a régi mederben haladhatnak majd a magyar külügyek, akár az ő minisztersége alatt is.⁴²

Kállay a külügyi tárcát végül magának tartotta meg. Valószínűnek látszik Ullein-Reviczky feleségének naplója szerint, hogy Horthy szintén kormányzati pozíciót

³⁹ ÚJPÉTERY, 1987. 196., 197–198. – SZEGEDY-MASZÁK, 1996. II. kötet. 216.

⁴⁰ ÚJPÉTERY, 1987. 190., ill. 192. – SZEGEDY-MASZÁK, 1996. II. kötet. 214.

⁴¹ URA LT, Magyarnándor–Kelecsény, Mrs Ullein-Reviczky naplója, bejegyzések: 1942. március 9., május 22., ill. 1943. augusztus 2., szeptember 17.

⁴² MACARTNEY, Carlile Aylmer: *October Fifteenth: A History of Modern Hungary 1929–1945*. Edinburgh University Press, 1957. II. kötet. 91. 2. lábjegyz. – FRANK Tibor: The „Anglo-Saxon” Orientation of Wartime Hungarian Foreign Policy: The Case of Antal Ullein-Reviczky. *Diplomacy and Statecraft*, 26:4. 2015. 600., ill. ld. még uo. 611. (56–59. jegyz.) V.ö. RÁNKI, 1964. 176–177.

szánt volna a sajtófőnöknek, aki azonban még a kormányalakítás előtt tudhatta, hogy mindez jelentős akadályokba ütközik. Végül Kállay diszkrétan tudtára adta: a németek ellenzése miatt nem lehet a magyar diplomácia irányítója.⁴³ A németek elutasítását ráadásul maga a birodalmi külügyminiszter, von Ribbentrop öntötte szavakba – igen határozottan. Mindez rávilágított arra, hogy a nyíltabb szembenállást, amit Berlin szerint a sajtófőnök megtestesített, semmiképp sem tűrik, de a magyar kormányalakítási lépések további véleményezését sem látták hasznosnak. Bárdossy személye mellett nyíltan tettek hitet, de fontosnak vélték – a változások dacára is –, hogy a magyarokat úgymond baráti „jó hangulatukban” megtartsák.⁴⁴ Egykorú dokumentumok arról is tanúskodnak, hogy később, az év nyarán, egy másik diplomata, Apor Gábor szentszéki követ esetleges külügyminiszteri kinevezése Kállayt szintén foglalkoztatta, ugyanis egy közvetítő útján megpróbálta kitudakolni a németeknél, elfogadnák-e Aport külügyminiszternek. Ribbentrop erre is egyértelmű nemmel válaszolt államtitkára útján. A náci ideológiával szembenálló, illetőleg titkos kontaktusokra alkalmasnak látszó diplomaták kinevezésével szemben német részről határozottan léptek fel, Kállay pedig nem akarta élezni a feszültséget.⁴⁵

Ullein-Reviczky hamar vált gyanússá a németek előtt, de ezzel nem állt egyedül. 1942 októberében Ujszászy István, az Államvédelmi Központ vezetője magánlevelében közölte vele: német részről tudnak arról, hogy magyarországi „lengyel–szerb emigráns körök” futárai „a magyar sajtófőnök tudtával és segítségével” jutnak hamis magyar útlevelhez, mégpedig angol és amerikai összeköttetések fenntartása végett.⁴⁶

Ullein-Reviczky kezdeti szerepe kiemelkedőnek mondható, az ő révén kézenfekvő volt az isztambuli vonal kiépítése. Ugyanakkor Lisszabon 1943 elején csaknem ugyanakkora súllyal jött számításba, és Veress László neve is szóba került már ekkor. A szálakat Kállay akarta kézben tartani, de sok zavaró párhuzamosság alakult ki, szükség volt a titkos szálak rendezgetésére, mindenekelőtt a törökországi szintéren. Kállayt aggasztotta ez a vonal, főképp a körülötte csapott hírverés, és még inkább az angolszászok igénye katonai (vezérkari) tárgyalópartner kiküldésére, amit el akart kerülni.⁴⁷

⁴³ URA LT, Magyarnándor-Kelecsény, Mrs Ullein-Reviczky naplója, bejegyzések: 1942. február 20., 26., ill. március 8., 9., 20., 23., 25., április 7., 14.

⁴⁴ *A Wilhelmstrasse és Magyarország: Német diplomáciai iratok Magyarországról, 1933–1944.* Szerk. RÁNKI György–PAMLÉNYI Ervin et al., Budapest, Kossuth, 1968. 652–653. – FENYŐ, Mario D.: *Hitler, Horthy and Hungary. German–Hungarian Relations 1941–1944.* New Haven, London, Yale University Press, 1972. 61–63.

⁴⁵ *Akten zur deutschen auswärtigen Politik 1918–1945: Aus dem Archiv des Auswärtigen Amtes.* Göttingen, Vandenhoeck und Ruprecht, 1972. Serie E. vol. III. Nr. 183. 308–309.

⁴⁶ JAM KGY, Ujszászy István Ullein-Reviczkyhez, 1942. október 10.

⁴⁷ SZEGEDY-MASZÁK, 1996. II. kötet. 187–189., 195–196., 198., Állambiztonsági Szolgálatok Történeti

A levéltári iratok között némi nyoma maradt, hogy a külügyi sajtóosztály olykor túl önálló politikai propagandatevékenységet is folytatott külföldön. A svájci sajtóban magyar részről elhelyezett németellenes hangvételű cikkek Németország berni követsége részéről váltottak ki ellenreakciót. A cikkek íróját a magyar követség ezután (nyilván felsőbb kezdeményezésre) utasította, hogy egy ideig ne írjon lapjainak. Wettstein János, az akkori berni követ csodálkozásának adott hangot ekkor, hogy Kállay nem tud a cikkeket álnév alatt jegyző Hollósi Sándor újságíróról, akihez az elhelyezendő anyagok Ullein-Reviczkytől jöttek.⁴⁸ A jelentés tartalmának megvilágításához ki kell térnünk az úgynevezett „második vonal” kérdésére is, utalva e jelenségek tágabb kontextusára.

1941 folyamán, miután Magyarország hadviselővé vált, az angolszász hatalmakkal megszakadtak hivatalos kapcsolatai. Létezett azonban – részben a Revíziós Liga embereiből a Teleki által korábban megvetett alapokon – a magyar diplomáciának egy sajátságos „második vonala”, melynek küldetése az volt, hogy az angolszász hatalmakkal (főképp 1942-től, de már tulajdonképp a Kállay-kormány megalakulása előtt is, a titkos lengyel vonalakon) egyengesse az utat az újbóli kapcsolatteremtés felé, bizalmas közléseket továbbítson, majd kaput is nyisson a fegyverszüneti tapogatózások előtt. A kommunikáció még csak alig valamivel korábban – s talán nem is teljesen – megszakadt szálait kívánták újraszöni. A feladat olyan külpolitikai felkészültséggel bíró emberekre várt, akik közvetlenül nem kötődtek a Külügyminisztériumhoz (bár oda fontos jelentéseiket megküldték), így tevékenységük leplezhetőnek látszott. A hálózat kiépítését (Teleki korábbi hálóinak felelevenítésével) Ullein-Reviczky folytatta, aki a Magyar Revíziós Liga ügyvezető igazgatójával, Fall Endrével ápolt jó viszonyt, s vele egyetértésben küldött a sajtóattaséi állásokba bizalmi embereket. A titkos erőfeszítésekbe kézenfekvőnek látszott a Liga ügynökeinek bekapcsolása, így a leggyakorlottabb levelezők közül Gellért Andoré (Berlinben, majd Stockholmban) vagy Honti Ferencé (Genfben).⁴⁹

Ullein-Reviczky emlékiratában kitért egy „második diplomáciai front” létrehozására. A sajtóattasékból és a Revíziós Liga kiküldöttjeiből álló „hálózatnak” önálló szerepet nem igazán tulajdoníthatunk, mivel azt függetlenül adminisztrált szerveződésként aligha jellemezhetjük. Gellért Andor (Teleki tanítványa és 1943–44-ben Ullein-Reviczky bizalmas munkatársa Stockholmban) egy szerző (Fenyő Mario, Fenyő Miksa fia) felé tagadta is a „második vonal” önálló létezését, bár a Telekire visszanyúló alapok vonatkozásában egy ilyen hálózat korábbi kiépülését azért meg-

Levéltára, 3.1.9. V–101594/1, Szombathelyi Ferenc ügye. 84.

⁴⁸ MNL OL K 63 1943–30/1/a-40. pol. sz., 1943. február 19.

⁴⁹ ZEIDLER Miklós: A Magyar Revíziós Liga. *Századok*, 1997/2. 349., 123., ill. 124. jegyz.

erősítette, sőt arra készült, hogy „Második vonal” címmel írjon könyvet.⁵⁰ A „második diplomáciai front” vonatkozásában a külügy politikai osztályának későbbi vezetője, Szegedy-Maszák Aladár volt még főszereplő, vele tartotta a kapcsolatot Gellért, aki már 1942 őszén kikerült Stockholmba. Ullein-Reviczky emlékirataiban úgy fogalmazott, hogy a diplomáciai „második front” az ő és Szegedy-Maszák együttműködésén nyugodott.⁵¹

A „második vonal” Kállay politikájának végrehajtásában vált eszközzé, azonban lehettek (s voltak is) nem kívánatos „mellékhatások”. A külpolitikai manőverekbe bekapcsolódtak ugyanis az akkori náciellenes ellenzék képviselői, így például Bajcsy-Zsilinszky Endre.⁵² A kisgazdák egyik rejtett megbízottja, Revíziós Liga-kiküldött és címzetes konzul, az említett Honti Ferenc játszott szerepet a kisgazdák Bajcsy-Zsilinszky által fogalmazott, Kállayhoz intézett, 1943. július 31-i emlékiratának külföldi publikálásában. Az emlékiratot németellenes kontextusban kivonatolták, a címben megjelölve a kormányfőt is. Az 1943. október 15-én megjelent cikk feltűnést keltett. Kállay és Bajcsy-Zsilinszky (valamint a kisgazdák) kapcsolata ezek után hűvösebbé vált.⁵³

ISZTAMBULTÓL STOCKHOLMIG – ADALÉKOK

A történetíró küzdelmes töprengésre kényszerül a személyek és helyszínek megítélésével kapcsolatban. Ullein-Reviczky is úgy látta, hogy érdemes végül egyetlen színhelyen, lehetőleg egy megbízható csatornán át tárgyalni, és az irányítást is egy kézbe összefogni. Erre a későbbiek során Stockholmot ítélte a legjobbnak, ahol maga kívánt úttörő szerepet játszani.⁵⁴ A régebben ismert brit külügyminisztériumi források,

⁵⁰ ULLEIN-REVICZKY, 1993. 117. – FENYŐ, 1972. 114–115. – GELLÉRT Andor: A stockholmi színtér, 1942–1944. Adalékok a magyar „kiugrási diplomácia” történetéhez. *Új Látóhatár*, 1974/5. 365–377., ill. Uő: A stockholmi színtér, 1942–1944. Adalékok a magyar „kiugrási diplomácia” történetéhez. *Új Látóhatár*. 1974/6. 441. (továbbiakban: GELLÉRT, 1974/a, ill. 1974/b)

⁵¹ ULLEIN-REVICZKY, 1993. 117., v.ö. FENYŐ, 1972. 114–115.

⁵² SZEGEDY-MASZÁK, 1996. II. kötet. 291., 369.

⁵³ TÖRÖK Bálint: *Farkas esz meg, medve esz meg ... Szent-Iványi Domokos és a Magyar Függetlenségi Mozgalom*. Basel, Budapest, Európai Protestáns Magyar Szabadegyetem, 2004. 61. – HONTI Ferenc: *Jelentés 1943. szeptember eleje és 1946. november vége között Svájcban és Franciaországban folytatott tevékenységéről*. (sokszorosított kézirat) Genf, 1946. 19–20. – Országos Széchényi Könyvtár Kézirattár, 28.f./140. Kállay Bajcsy-Zsilinszkyhez, 1943. december 3., ill. Id. uo. Kállay újabb levelét (1943. dec. 23.), – *A szakadék szélén...Az MTI bizalmas jelentései 1943. július 22. – 1944. március 10.* sajtó alá rendezte és a jegyzeteket írta: BALOGH Margit–ANDREIDES Gábor–Z. KARVALICS László–TÁTRAI Gábor. Budapest, Napvilág Kiadó–Magyar Távirati Iroda, 2006. 65.

⁵⁴ GELLÉRT, 1974/b. 442. – SZEGEDY-MASZÁK, 1996. II. kötet. 328–329.

melyek döntően a londoni hivatalnokok állásfoglalásai, vagy a szabotázsokra és az ellenoldal felé irányuló titkos diplomáciai manőverekre szakosodott brit SOE (Special Operations Executive) képviselői által megfogalmazott nézetek, gyakran részinformációk visszatükrözői. Ezekben Ullein-Reviczky sokszor negatív kontextusban jelenik meg.⁵⁵ A brit SOE megbízottak (köztük több kommunistaszimpatizáns) túlzó elvárásai is tükröződtek a brit jelentésekben. Végül pragmatikus megközelítéssel sikerült félretenni a hiú reményt, amit a baloldali „ellenállás” sikerébe vetettek, így a magyar kormányzat tagjaival létrehozható kapcsolatok sokkal előnyösebbnek látszottak idővel.⁵⁶

1943 májusától a magyar külügyminisztérium politikai osztálya is komolyabban kézbe vette az isztambuli szálakat, igyekezve a kapcsolattartást itt (és általában is) egyetlen vonalra szűkíteni (Veress). Ennek a vonalnak a kiépítése nem lett volna azonban könnyű Ullein-Reviczky előzetes lépései nélkül, még ha a későbbi erőfeszítések nem is az ő irányítása mellett zajlottak már.⁵⁷ Jellemző volt az isztambuli vonalon a német felderítés sikeressége (a brit nagykövetségre beépült „Cicero” fedőnevű emberük neve ma is közzismert), ez alatt értve a rádiótávíratok elfogását is. 1943 júliusában Ullein-Reviczky épp Kandilliben tartózkodó felesége hívta fel az SOE egyik fontos helyi ügynökének a figyelmét (a brit szempontból kitüntetett fontosságú) jugoszláv távirati kódok feltörésére, továbbítva a férjétől kapott információkat, amelyek végül a brit nagykövet asztalára kerültek.⁵⁸

Ullein-Reviczky szeptembertől Stockholmba nyert követi kinevezést. Gellért Andor a „második vonal” részéről már előkészítette a terepet a svéd fővárosban 1942 szeptemberétől. Itt került közlésre korábban az a formula is, ami később Isztambulban is szerepelt. Gellért a '70-es években, az *Új Látóhatár* folyóiratban közölt írásában talán a legjobban ragadta meg a béketapogatódzások természetét: sokszor az időnyerés volt a cél, azonban mindig a lehetőségek kitapintása mellett, és csak addig feszítve a húrt, ameddig az ajtó nyitvatartása lehetséges volt.⁵⁹

Miután a németek sikerrel léptek fel a háborúból kiválni szándékozó Olaszországgal szemben, Ullein-Reviczky azt a feladatot kapta, hogy Kállay kiváró álláspontját indokolja az angolszász hatalmak svédországi képviselői felé, és arra hívja fel

⁵⁵ Ld. pl. *Magyar–brit titkos tárgyalások 1943-ban*. összeáll. JUHÁSZ Gyula. Budapest, Kossuth, 1978. (alábbiakban: *Magyar–brit titkos*) 106., 226., 269., 300.

⁵⁶ MESZERICS Tamás: Undermine, or Bring Them Over: SOE and OSS Plans for Hungary in 1943. *Journal of Contemporary History*, vol. 43, 2008 (2), 200–203.

⁵⁷ *Magyar–brit titkos*, 268–269., 300., SZEGEDY-MASZÁK, 1996. II. kötet. 195.

⁵⁸ The National Archives, Kew, HS 4/133. HS 4/133 (Hungary No. 48.) SOE-jelentés a brit nagykövet, Hughe Knatchbull-Hugessen számára, 1943. július 10.

⁵⁹ GELLÉRT, 1974/a. 367., 372.

figyelmüket, mennyire kedvezőtlen lenne számukra, ha Magyarország szétzilált állapotban érkezne a háború végéhez. Fontos volt annak a hangsúlyozása is, hogy igen előnytelen volna a náciellenes politikai vezetők helyzetére nézve, ha Budapestet bombáznák, így a követnek rá kellett mutatnia, hogy a magyar vasúthálózat stratégiai fontossága nem is annyira jelentős. A stockholmi titkos eszmecserék tartalmáról a külügyminiszter a tájékoztatást futárposta útján kérte, s csak kivételesen táviratban (a kérdésben kulcsfontosságú Gellért Andor nevének említése nélkül).⁶⁰

1943. december 1-jén létrejött az első közvetlen találkozó Ullein-Reviczky és az angol–amerikai Egyesített Vezérkari Főnökség képviselője közt. Ez épp a teheráni konferenciával esett egybe, ami után az addigi magyar törekvések (és egyúttal az angolszászok előtti fegyverletétel lehetősége) kezdtek átvonulni az illúziók világába. 1944. február 20-án kapta meg a követ – hosszas mérlegelés és rejtjelezett levélváltások után – az utasítást Budapestről a magyar kormány álláspontját részletesen lefektető memorandum átnyújtására. Amellett, hogy az addig is képviselt magyar álláspontot a dokumentum ismét hangsúlyozta, kifejtette: „a kormány éber figyelemmel kíséri a finn–orosz béke megkötésére irányuló erőfeszítéseket”. Ezután már egyértelmű utalás következett arra – némi elmozdulást tükröző módon –, hogy remélik azon népekkel szemben, melyekkel a szovjeteknek „elszámolni valójuk” van, „létérdekeiket” fenyegető feltételeket nem szabnak. Korábban, még január elején Ullein-Reviczky a „szövetséges angol–amerikai vezérkar”, valamint a „washingtoni State Department” szándékát közvetítette a stockholmi magyar kapcsolat elmélyítésére vonatkozólag, idővel védelmet ígérve Magyarországnak az „oroszok felé”. A követ arra utalt, hogy későbbi döntések idején Magyarország egyes barátai is akcióba léphetnek. A jelentésből az is kitűnik, hogy a szövetségesek szerint (politikailag is értelmezhetően) „egyetlen vonalon” – mint maguk fogalmaztak – „létezik érintkezés” (utalva Isztambulra és Veressre), de „súlyt helyeznek” Stockholmra is.⁶¹

Minden színtérnek megvoltak a maga eltérő lehetőségei és jellegzetességei. Stockholm a szovjet szándékok (közvetett) kipuhatolása szempontjából tűnt fontosnak, mivel a finnek itt bocsátkoztak tárgyalásokba már 1943 során. Az ottani amerikai és brit kapcsolat szintén igen fontos lehetett. Az 1944 elején a keleti fronton drasztikusan romló helyzetben, esetleges szovjet irányba tehető lépésekre (amelyektől Kállay ódzkodott) mégis a svéd főváros tűnt a legmegfelelőbbnek. A külügy szándékaival is egyre inkább ez esett egybe, és 1944 februárjában, Isztambulban, a brit szálon is

⁶⁰ JAM KGY, Külügyi iratok (követutasítások, jelentések) fordításra szánt kivonata (feltehetően a Kállay- emlékiratokhoz).

⁶¹ ULLEIN-REVICKY, 1993. 172–174. – A memorandum francia, gépelt szövege itt: URA LT, Magyar-nándor–Kelecsény, szám, dátum nélkül 6 oldalban, ill. uo., Ullein-Reviczky követi jelentése, 1944. január 5.

(feltehetően ekkor a britek kívántak időt nyerni) azt üzenték, hogy a mindhárom szövetséges hatalommal folytatott tárgyalások megfelelő helyszíne lehetne Stockholm.⁶²

„OROSZORSZÁG NEM LÉTEZETT” – „MOST AZONBAN ITT VAN”

Stockholmba való elutazása előtt Ullein-Reviczky Kádár Gyulának kifejtette, hogy lassan céltalan a kiutat a nyugati szövetségesek irányában keresni, hanem „orientálódni” kellene a Szovjetunió felé is. Elmondta, hogy kapcsolatba kíván majd lépni a szovjetek stockholmi követével, Kollontaj⁶³ asszonnyal. Megállapodtak, hogy az erre vonatkozó jelentéseket a magyar katonai attasé fogja leadni rejtjelezett rádióadásokban, amelyeket közvetlenül Ghyczy Jenőhöz szándékoztak eljuttatni. Egyetlen közvetett kapcsolatfelvételtől tudunk csupán, amelynek lehetett volna folytatása. A szovjet követség tagjaival Ullein-Reviczky közvetlenül csak utóbb, 1944. március 19-ét követő lemondása után került személyes összeköttetésbe, mind Kollontajjal, mind pedig helyettesével, Szemjonovval (aki utóbb jelentős karriert futott be mint szovjet diplomata). Ennek is – elvileg – lehetett volna még hozadéka. A korábbi szovjet irányú elképzelésekből elméletek felvázolásán kívül több nem lett, noha Kállayhoz írt egyik – alább még idézett – levelében a követ hangsúlyozta, hogy „nincs helye az abszolút negációnak” még az oroszokkal szemben sem. Ezután így folytatta: „[...] veszéllyel járna ránk, ha az oroszok azt a benyomást nyernék, hogy mi semmiképpen sem akarunk velük szóba állni; vagy ha azt látnák, hogy velük szemben az angolszászok háta mögé bújunk.”⁶⁴

Budapesten fokozott várakozással tekintettek tehát Finnország erőfeszítéseire és ezáltal a tárgyalásaik színhelyeként szolgáló Stockholmra is, a szovjet szándékok és az új helyzethez való alkalmazkodás tekintetében.⁶⁵ A német megszállás előtt nem sokkal Veress László azzal az utasítással utazott Isztambulba, hogy az oroszokkal

⁶² Joó András: *Kállay Miklós külpolitikája. Magyarország és a háborús diplomácia 1942–1944*. Budapest, Napvilág, 2008. 70., 188–191., ill. 239–240.

⁶³ Kollontaj, Alekszandra Mihajlovna (1872–1952), szovjet diplomata, stockholmi követ.

⁶⁴ idézi: Joó András: „István, ne haragudj, én nem leszek muszkavezető”. Magyarország, a kisállami dilemmák és a szovjet irányú diplomáciai lépések kérdése, 1943–44. In: *VERITAS Évkönyv 2015*. Szerk. UJVÁRY Gábor, Budapest, VERITAS–Magyar Napló, 2016. 184.

⁶⁵ *Magyar–brit titkos tárgyalások*, 307. 98/a sz. dokumentum, 1944. február – GRIPENBERG, G. A.: *Finland and the Great Powers: Memoirs of a Diplomat*. Lincoln, University of Nebraska Press, 1965. 289–293. – G. VASS István: Bakach-Bessenyei György tárgyalásai az Egyesült Államok megbízottjaival Bernben, 1943. augusztus 28. és 1944. március 19. között: A Kállay-kormány béketagatkozásainak újabb dokumentumai. *Levéltári Közlemények*, 1994/1–2. 200., Szegedy-Maszácz Bakách-Bessenyeihez, 1944. február 13. Ld. még: *A szakadék szélén*, 173.

lehetőleg közvetlenül vegye már fel a kapcsolatot, akár még az angolszászok segítségével is. A britek a közreműködéssel nem siettek ekkor. A szerintük „túlsgosan szem előtt lévő” Törökországot nem ítélték megfelelőnek, helyette ajánlották Stockholmot.⁶⁶

1944 februárjára világossá vált, hogy a katonai együttműködés további folytatása a németekkel romba döntheti az angolszász kapcsolatokat is, mivel az előbb-utóbb a Kárpátokhoz érő Vörös Hadsereggel szemben egyedül, a németek nélkül, védekezni nem lehetett. A kiutat egyre inkább csak jelentős kockázatvállalással vagy az elindított békekezdeményezések feladásával, esetleg a szovjetek felé tett határozottabb lépések útján lehetett keresni. Kállay 1944. február elején Stockholmba küldött magánlevelében ecsetelte a romló belpolitikai helyzetet, magyar szemszögből „szerencsétlen” angolszász politikáról szólt, míg az oroszok politizálását a „nagyszerű” jelzővel illette. A katonai sikerek diktálták tehát már a tempót. A feltétel nélküli megadás követelésének módosíthatósága és a Kárpátok (legalább időleges) egyedül történő védelmének koncepciója már valójában nem függött a magyar szándékoktól. Ullein-Reviczky és Budapest egyre sűrűbb levélváltásai tanácsalanságról, de egyben pragmatikusabb helyzetmérlegelésről tanúskodnak. Kállay maga sem hitt a Kárpátok védelmének elgondolásában igazán, a stockholmi követ pedig kifejtette, „egy percig sem hiszi”, hogy a németek eltűrnék azt, hogy az említett vonalon csak magyar erők legyenek.⁶⁷

Január második felében Ullein-Reviczky ismét személyesen találkozott az Egyesített Vezérkar képviselőjével és egy amerikai diplomatával, akik azt ajánlották, hogy mindhárom szövetséges, így a szovjetek részvételével lebonyolított fegyverszüneti tárgyalásokat folytassanak Isztambulban vagy Stockholmban. A követ döntést kért, javasolva a tárgyalások megkezdését, valamint a helyszín megjelölését is várta. Egyelőre érdemi előrehaladás a stockholmi vonalon és másutt sem történt, inkább a szövetségesek pillanatnyi és praktikus igényeire történt visszajelzés. Február 22-én Ullein-Reviczky elemző, néhol drámai hangvételű levelet fogalmazott (a követ javításokkal tűzdelt saját variánsát tanulmányoztuk, a végső változat rövidebb lett), ennek első mondatában deklarálta, hogy a „nemzetközi élet legfontosabb kérdése Oroszország”, a jövőre pedig döntően az hat, „miként nyúlunk hozzá”. Ezután kritikai megjegyzések következtek, melyek szerint negyed évszázad alatt „összes kombinációnk” Oroszország „kihagyásával” formálódott. A „mi szempontunkból” Oroszország „nem létezett” – írta; „Most azonban itt van”. Ezután – mint már egyszer

⁶⁶ Joó, 2008. 242., ill. 322. 158–159. sz. jegyz.

⁶⁷ URA LT, Magyarnándor–Kelecsény, Kállay Ullein-Reviczkyhez, 1944. február 9. Ld. közlését (angolul): ULLEIN-REVICZKY, 2014. 207–208. – Joó, 2008. 189–190., 198., 205–206., 223., 227., 233. (előbb hivatkozott könyv ad részletes képet) – ULLEIN-REVICZKY, 1993. 176–177.

korábban – sorra vette a háború várható fejleményeit a szovjetek viszonylatában. Az akkoriban közkeletű híreket a német–szovjet külön megegyezésről nem tartotta valószínűnek, az érvelés kizárta a szovjet katonai kudarcot az eshetőségek közül, sőt vázolta az elsöprő előretörés lehetőségét is. Megszólalt ezután a korábbi sajtófőnök hangja: „semmiképpen sem szabad az orosz kolosszust izgatni” propagandával vagy „jobboldali hetvenkedésekkel”, mert nem lehet tudni, „mibe fog kerülni” az országnak az „olcsó szovjetellenes szellemeskedés” (itt az *Új Magyarország* című lapra utalt).⁶⁸

Fejtegetéseire Ghyczy Jenő válaszában a helyzet „áttekinthetetlenségét” ecsetelte és a kivárást tartotta a legjobbnak. Ullein-Reviczky ezután Kállayhoz írt levelet, amelyben lényegében azt fejtegette, hogy a szovjet irányú tárgyalásoktól Magyarországnak ne zárkozzon el mereven. A követ leveléből, noha hazai felettesei aktuális nézeteivel nem kívánt erősen vitázni, mégis az szűrhető le, hogy legalább gesztusértékű lépéseket már sürgősnek ítélte Moszkva irányában. Így írt: „Csak ki ne cövekeljünk magunk előtt a külpolitikában egy utat”. Majd a következőképp érvelt: „A múltban még lehetett tudva rossz úton járni, most már nem lehet; a finisben már nem szabad tévedni. Ezért is, ha belekényszerítenének bennünket egy irányba, melyet hibásnak tartunk, inkább vigyük törésre a dolgot”.⁶⁹

Március első felének napjai, bár lényegi változást nem hoztak, a titkos diplomáciai manőverek azért mégis némi lendületet vettek. A folyamatok azonban nem vezettek kenyértöréshez, és kevéssel utóbb bekövetkezett az ország német megszállása. További jelentős diplomáciai aktivitásra lehetőség immár nem nyílt, pedig Bethlen István és Bajcsy-Zsilinszky Endre is reményeket fűztek a stockholmi színtérhez (amint Ullein-Reviczkyhez írt leveleik alapján ez feltételezhető). Bethlen információcserére tett javaslatot 1944 januárjában, azonban csak abban bízott rövid levelét zárva, hogy az évet „nagyobb katasztrófa nélkül” át lehet vészelni. Bajcsy-Zsilinszky két héttel a németek megszálló hadművelete előtt arról tudósított, hogy Fall Endrével gyakran tanácskoznak, reménykedve, mert „a jó Isten már nem egyszer behunyta a félszemét a magyarok bűneivel szemben”.⁷⁰ Nem véletlen, hogy e két személy írt a követnek, hiszen a személyi hálók és erőfeszítések esetében rájuk és politikai hátterükre is építhetett korábban, stockholmi munkatársa, Gellért pedig eredetileg az

⁶⁸ URA LT, Magyaránador–Kelecsény, Ullein-Reviczky gépelt jelentésvázlata, címe: Magyarország Oroszországgal szemben, 9/főn./1944. sz., 1944. február 22., ill. uo. a rövidebb gépelt, kézzel javított változata ugyanennek. Ld. még a közölt 1944. január 7-én kelt jelentését: ULLEIN-REVICZKY, 1993. 274–278.

⁶⁹ JAM KGY, Kállayhoz a háború után küldött iratok közt: Ghyczy Ullein-Reviczkyhez, Stockholmba érkezett: 1944. február 25., ill. uo. Ullein-Reviczky Kállaynak (a gépelt szöveg első oldala tetején: „levél M. E. úrhoz”), 1944. február 26.

⁷⁰ URA LT, Magyaránador–Kelecsény, Bethlen Ullein-Reviczkyhez, 1944. január 10., ill. Bajcsy-Zsilinszky levele, 1944. március 4. közölve mindkettő: ULLEIN-REVICZKY, 2014. 206., ill. 210.

ő közreműködésük mellett került kiválasztásra.⁷¹ Mindketten egyre inkább sürgették a szakítást Németországgal.

EPILÓGUS: WALLENBERG, NÉMET MEGSZÁLLÁS, UTOLSÓ ERŐFESZÍTÉSEK ÉS EMIGRÁCIÓ

A német megszállás rövidesen maga után vonta a magyar zsidóság tragédiáját, amelyet később a semleges államok diplomáciai képviselői tudtak enyhíteni, mentőtevékenységük révén. Ebben a svédek részéről az ismert és tragikus sorsú Raoul Wallenberg tett kiemelkedően sokat. Wallenberg már korábban, 1943-ban tett rövidebb budapesti látogatásakor találkozott Ullein-Reviczkyékkel, közvetlenül Stockholmba történt elutazásuk előtt. A találkozásra az ismert, korábban több fontos angol és amerikai kapcsolattal bíró Balogh Józsefnél, Bethlen hívénél és munkatársánál került sor.⁷² Bővebb információnk nincs arról, hogy ennek a vélhetően nem véletlenszerű közös ebédnek Baloghnál része volt-e valamilyen bizalmasabb eszmecsere is. A Wallenberg-családnak kiterjedt üzleti kapcsolatai voltak Magyarországon, s Raoul Wallenbergnek ez az őszi látogatása már nem pusztán üzletet érintő lehetett. Későbbi missziójának komoly és összetett – a svéd és az amerikai diplomáciát, valamint az európai zsidóság mentésében érdekelt, menekülteket segítő szervezet, a World Refugee Board tevékenységét is érintő – nemzetközi háttere volt.⁷³ Stockholmban is többször volt még alkalmuk Ullein-Reviczkynek találkozni Wallenberggel, aki a követ személyi kapcsolatrendszerére, korábbi munkatársaira utóbb, budapesti működése idején, számíthatott (például Dessewffy Gyula, arisztokraták, iparmágnás családokhoz – így Weissékhez – kapcsolódó személyek és Soos Géza református lelkész említhetők itt). A svéd fővárosban kétszer is fontos személyiségek társaságában találkoztak, 1943 decemberében a magyar követ vacsorapartiján megjelent Wallen-

⁷¹ Joó András: Árnyak a Teleki-ködben. A tragikus sorsú miniszterelnök politikai öröksége és a háborús kiutkeresés későbbi mozzanatai (1941–1943). In: *VERITAS Évkönyv 2016*. Szerk. UJVÁRY Gábor. Budapest, Magyar Napló, 2017. 242–243.

⁷² URA LT, Magyaránándor–Kelecsény, Mrs. Ullein-Reviczky naplója, 1943. szeptember 17-én kelt bejegyzés.

⁷³ MATZ, Johan: Sweden, the United States, and Raoul Wallenberg's Mission to Hungary in 1944. *Journal of Cold War Studies*, Vol. 14, No. 3, Summer 2012. 97–148. – BERGER, Susanne–BIRSTEIN, Vadim: *Not a ,Nobody'. Choice of Raoul Wallenberg in 1944 Not Accidental*. The International Raoul Wallenberg Foundation, News, Raoul Wallenberg's fate (2012. március 20.), URL: <http://www.raoulwallenberg.net/news/not-a-nobody-choice-of-raoul-wallenberg-in-1944-not-accidental/> (Letöltés: 2020.02.10.)

berg mellett a svéd külügyminiszter és Georg A. Gripenberg, aki 1944-ben a szovjetekkel megkezdett finn fegyverszüneti tárgyalások során képviselte hazáját.⁷⁴

A március 19. után megalakuló Sztójay-kormányt Ullein-Reviczky törvénytelennek minősítette, továbbá haladéktalanul informálta álláspontjáról a svéd külügyet és a svédországi közvéleményt is. Az új Quisling-kormány utasításainak engedelmeskedni nem volt hajlandó, így azonnal elbocsájtották a szolgálatból és megfosztották állampolgárságától is. Utóbb Budapesten sajtókampány indult vele szemben, és Németországban is támadták.⁷⁵

Wallenberg későbbi sorsa közismert. Később, már 1946-ban egy róla szóló újságcikk kapcsán hívta fel ismételten is a figyelmet Ullein-Reviczky arra a drámai hangvételű levélre, amelyet Christian Günther svéd külügyminiszterhez intézett 1944. április 8-án. Immár disszidens diplomataként nyomatékkel juttatta kifejezésre – még a deportálások kezdetét megelőzően –, hogy mintegy 800 ezer ember sorsa hamarosan megpecsételődik, s a küszöbön álló tragédiának csupán a felvezetését adják az „ügynevezett budapesti kormány” (*soi-disant gouvernement de Budapest*) ismertté váló rendeletei. Végül sürgette a svéd kormányt, tegyen meg minden tőle telhetőt a magyar zsidóság érdekében, többek között a következő szavakkal: „Legyen szabad kifejezésre juttatnom, Miniszter Úr, azon reményemet, hogy e szerencsétlen emberek sorsa iránt a Svéd Kormány, amely emberséges érzületének oly sok bizonyosságát adta már, nem marad közömbös.” A volt követ kérte, hogy a „királyi kormány” feltétlenül „hallassa hangját” az üldözöttek érdekében, a levelének egy-egy példányát pedig azonnal megküldte Sir Victor Mallet brit követnek, valamint Herschel Vespasian Johnsonnak, az Amerikai Egyesült Államok stockholmi követének.⁷⁶

Kállay még márciusban kénytelen volt a budapesti török követségen menedéket keresni, 1944 júniusában onnan juttatott ki Svájcba egy levelet, amelyben egységre hívta fel a disszidens diplomatákat. Ullein-Reviczky képességeit elismerve, azt írta, hogy ő „esetleg” járjon „külön utakon”, amivel arra is utalhatott, hogy a követ stockholmi működésében még mindig rejlett lehetőség.⁷⁷ Valóban, Stockholmból alkalma-

⁷⁴ URA LT, Magyarnándor–Kelecsény, Mrs. Ullein-Reviczky naplója, 1943. november 6-án, illetve december 18-án kelt bejegyzések; november elején pedig koktélpartin jártak Wallenbergéknél. – FRANK, 2018. 201. – BERGER – BIRSTEIN, 2012.

⁷⁵ ULLEIN-REVICZKY, 1993. 179–181. ld. uo. a Sztójaytól érkezett táviratok másolatait – Uő., 2014. 143–145., a táviratok angolul közölve uo. 216. (az eredeti táviratokat ld.: URA LT, Magyarnándor–Kelecsény) – FRANK, 2018. 199.

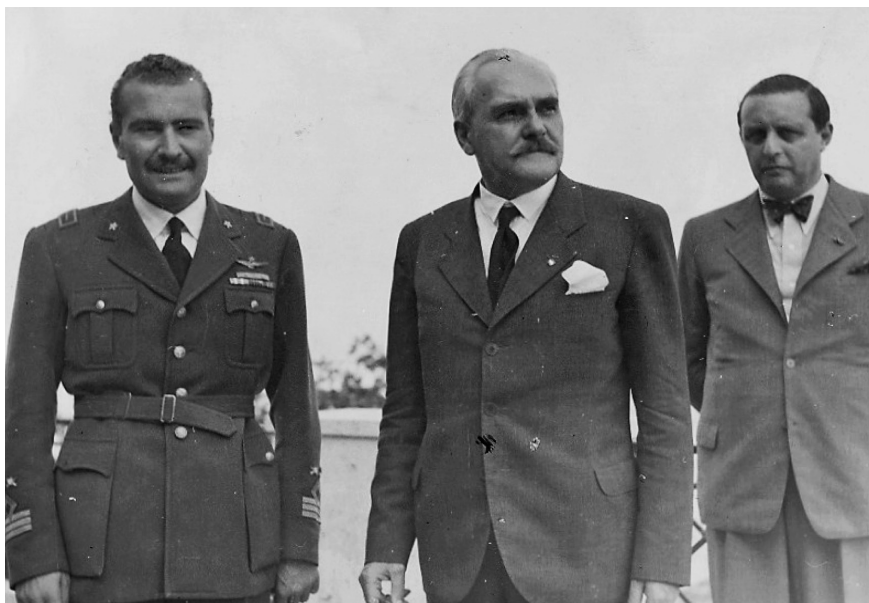
⁷⁶ ULLEIN-REVICZKY, 2014. 213., ill. 214–215. – URA LT, Magyarnándor–Kelecsény, Ullein-Reviczky francia nyelvű levele Christian Güntherhez, 110/biz. sz., 1944. április 8., ill. uo. Herschel V. Johnson Ullein-Reviczkyhez, 1944. április 15.

⁷⁷ BÁN D. András: Kállay Miklós volt magyar miniszterelnök levele Bakach-Besseney György volt svájci magyar követnek 1944. július 14. *Mozgó Világ*, 1995/12. 80.

sint még a más irányítás alá jutó követség egyes tagjain vagy magánszemélyek útján politikai üzeneteket lehetett eljuttatni Budapestre – ahol épp Magyarország drámájának utolsó, szomorú felvonására került sor –, így például a fegyverszünetet sürgető levelet is ifjabb Horthy Miklóshoz. A szövetségesek svédországi diplomatáival is folyamatos kapcsolatot tartott Ullein-Reviczky.⁷⁸

Miután számos erőfeszítése ellenére sem sikerült érdemben befolyásolni Magyarország sorsát a háborús végjáték során, 1945 júliusában Ullein-Reviczky családjával együtt Isztambulba költözött (az említett Kandillibe). 1948 őszéig élt Törökországban, ahol az ottani hatóságok által elismert Menekülteket Segítő Bizottság (Refugee Relief Committee) alelnöke lett a volt magyar diplomata, s elkészítette hamarosan napvilágot látó emlékiratait is. A Magyar Nemzeti Bizottmány New York-i megalakulásakor kérték fel, hogy legyen a Bizottmány Külföldi Sajtószolgálatának (Foreign Press Service) vezetője. Ezután, 1948 októberétől a családdal Genfben, majd utóbb Párizsba költöztek, végül pedig 1950 januárjában letelepedtek Londonban, ahol Ullein-Reviczky a Magyar Nemzeti Bizottmány képviselője lett. Kiterjedt levelezést folytatott és cikkeket írt (sokat „Diplomatist” szerzői álnéven). Távol hazájától, a brit fővárosban hunyt el 1955. június 13-án. Egy fordulatos, kivételes élet ért véget ekkor. Emlékét Magyarországon tovább ápolja leánya, Ullein-Reviczky Lovice Mária, akinek segítségével ez a tanulmány aligha készülhetett volna el.

⁷⁸ URA LT, Magyarnándor–Kelecsény, Ullein-Reviczky Horthy Nikihez, 1944. augusztus 23., ill. Ullein-Reviczky Herschel Johnsonhoz, 1944. július 14.

Vittorio Mussolini, Kállay Miklós és Ullein-Reviczky Antal, a miniszterelnök sajtófőnöke a Duce fiának 1942. októberi látogatásakor (URA LT, Magyarnándor-Kelecsény)

Aggasztó hírek Magyarországról 1944. március 20-án. Ullein-Reviczky Antal a rádiót hallgatja, a készülékén Jaeger Le Coultre gyártmányú art déco óra, amely ma is megvan. (a fenti képeket Ullein-Reviczky Lovice Mária szíves engedélyével közöljük, URA LT, Magyarnándor-Kelecsény)

GALI MÁTÉ

NÓGRÁDSÁPRÓL A TUDOMÁNY PARNASSZUSÁRA

GRENÁCS LÁSZLÓ ATOMFIZIKUS ÉLETE ÉS MUNKÁSSÁGA (1933–2017)

A Cserhát lankái közt megbúvó, 2015-ből származó adatok szerint¹ 811 lelket számoló Nógrádsáp község 1928-ban két falu, Alsó- és Felsősap összevonásából jött létre.² A település környéke már a honfoglalás idején lakott volt, amit a helység fölé magasodó Tatárka-dombon 1981 és 1983 között a régészek által feltárt sírok is bizonyítanak. Ezekben a szakemberek magas rangú, tehetős előjáró földi maradványain kívül³ gazdájával eltemetett lovat, vascsatot, aranyozott ezüst övvereteket, épségben megőrzött bőrvardarobot, továbbá nyílhegyet és tegezvasalás-töredéket is találtak.⁴ A leleteket napjainkban a Magyar Nemzeti Múzeum és a szécsényi Kubinyi Ferenc Múzeum őrzi.

A falu (pontosabban a régi Alsósáp, hiszen Felsősap először csak az 1715. évi országos összeírásban került feltüntetésre) első írásos említése 1219-ig nyúlik vissza, amikor is „Sáp villa” néven szerepelt az igen fontos jogtörténeti értékkel bíró Váradi Regestrumban, azaz a nagyváradi káptalani jegyzőkönyvekben.⁵ A XIV. században – noha világi személyek is kaptak benne adományt – a váci püspökség birtoka volt, s akkoriban emelték a – már régóta kedvelt turistalátványosságnak számító⁶ – gótikus templomát. (1967 és 1969 között az Országos Műemlékvédelmi Felügyelőség munkatársai restaurálták az épületet,⁷ melynek során előkerültek az eredeti, évszáza-

¹ *Magyarország közigazgatási helységnévkönyve 2015. január 1.* Szerk. WAFFENSCHMIDT Jánosné. Budapest, Központi Statisztikai Hivatal, 2015. 66.

² PÁLHÁZY László–SZOMSZÉD András: *Magyarország történeti statisztikai helységnévtára. 17. Nógrád megye.* Budapest, Központi Statisztikai Hivatal, 2000. 125–126.

³ ANTAL Elemér–ANNUS Jánosné: A nógrádsápi honfoglaláskori leletek röntgen vizsgálata. In: *Múzeumi kutatások Csongrád megyében 1984.* Szerk. JUHÁSZ Antal. Szeged, Csongrád Megyei Múzeumok Igazgatósága, 1984. 27–30.

⁴ TÁRNOKI Judit: Régészeti kutatások Nógrád megyében (1979–1981). In: *Nógrád Megyei Múzeumok Évkönyve 1982.* Szerk. DOMONKOS Lajos et al. Salgótarján, Nógrád Megyei Múzeumok Igazgatósága, 1982. 384.

⁵ CSÁNKI Dezső: *Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában.* I. kötet. Budapest, MTA, 1890. 106.

⁶ LUX Géza: Cserhádi műemlékek. *Turisták Lapja*, 1937/12. 422–423.

⁷ AMBRUSNÉ KOZÁK Éva: Nógrádsáp r. k. templom feltárása. *Műemlékvédelem*, 1969/4. 220–223.

dos freskói is, amik a Golgotát, a „köpenyes” Madonnát, Jézus Krisztus megkeresztelkedését, valamint Szent Apollónia megkínzását ábrázolják.⁸⁾

A török hódoltság idején a falu a budai szandzsák keretén belül a váci náhijéhez⁹ tartozott, és 1562–63-as adatok szerint 1 515 akcse adót fizetett.¹⁰ A község, akárcsak Nógrád vármegye, a három részre szakadt ország korában folytonosan végvidék, ütközőzóna volt, s ez gazdasági, illetve demográfiai szempontból is igencsak megviselte a vidéket. Az állandó háborúskodás következtében elpusztult vagy elköltözött lakosság helyére a XVII. század végén és a XVIII. század elején szlovák telepések érkeztek a történelmi magyar állam északi területeiről¹¹ (Alsó- és Felsőszáp lakói között pedig még a XX. század elején is számottevő volt a szlovák származásúak aránya).¹² Az 1715. évi országos összeírás szomorú képet festett a hosszú és véres konfliktusok nyomán erősen megfogyatkozott népesség állapotáról: Alsósápon nyolc, míg Felsőszápon mindössze öt jobbágycsalád szerepelt csak a regiszterben.¹³

A török kiűzését, valamint a Rákóczi-szabadságharc leverését követően beköszönött békés időszak jótékonyan hatott a két település fejlődésére. Ezt jelzi, hogy a II. József uralkodása alatt, 1784 és 1787 között végrehajtott első magyarországi népszámlálás során Alsósápon már 345, Felsőszápon pedig 348 lakos került összeírássra.¹⁴ Mocsáry Antal, Nógrád vármegye nagy műveltségű táblabírója a vármegyéről 1820-ban közzétett első statisztikai összefoglalójában Alsósápon 429, míg Felsőszápon 398 lakosról tett említést. Előbbi helység a váci püspökség, utóbbi pedig a régi nógrádi nemesi família, a Baloghy család¹⁵ birtokát képezte. Mocsáry Antal a két község esetében feljegyezte azt is, hogy határaik sokkal inkább búzatermesztésre, semmint szőlőművelésre alkalmasak.¹⁶ Tizenhét évvel később Fényes Elek, a magyar

⁸ RÁDY Ferenc: A nógrádsápi r. k. templom középkori falfestményeinek helyreállítása. *Műemlékvédelem*, 1968/4. 216–220.

⁹ A magyar járásnak megfelelő adózási és közigazgatási terület, a szandzsák része.

¹⁰ *Magyarországi török kincstári defterek*. I. kötet. Szerk. KAMMERER Ernő. Budapest, Athenaeum, 1886. 157.

¹¹ ZÓLYOMI József: Nógrád megyei szlovákok. In: *Nógrád Megyei Múzeumok Évkönyve 1983*. Szerk. DOMONKOS Lajos et al. Salgótarján, Nógrád Megyei Múzeumok Igazgatósága, 1983. 165–167.

¹² *Magyarország vármegyei és városai. Nógrád vármegye*. Szerk. BOROVSKY Samu. Budapest, Országos Monografia Társaság, 1911. 13–41.

¹³ *A török után. Az 1715. évi országos összeírás adatai a mai Nógrád megye községeiről*. Szerk. SCHNEIDER Miklós. Salgótarján, Nógrád Megyei Levéltár–Magyar Történelmi Társulat Nógrád megyei csoportja, 1973. 34–35.

¹⁴ *Az első magyarországi népszámlálás (1784–1787)*. Szerk. DANYL Dezső–DÁVID Zoltán. Budapest, Központi Statisztikai Hivatal Könyvtára–Művelődésügyi Minisztérium Levéltári Osztálya, 1960. 94.

¹⁵ NAGY Iván: *Magyarország családai. Czimerekkel és nemzedékrendi táblákkal*. I. kötet. Pest, Friebes István, 1857. 148–153.

¹⁶ MOCÁRY Antal: *Nemes Nógrád Vármegyének Históriai, Geographiai és Statistikai Esmertetése*. I. kötet. Pest, Petrózai Trattner Mátyás, 1820. 321–333.

leíró statisztika kiemelkedő alakja mindkét falut döntően szlovák („tót”) nemzetiségűként azonosította, s Alsósápon 469, Felsősápon pedig 451 lakost tüntetett fel.¹⁷ Az 1848–49-es forradalom és szabadságharc során Alsósápról három, míg Felsősápról négy embert soroztak be a honvédségbe.¹⁸

A XIX. század derekán a Baloghy család fiágon történő kihalása okán felsősápi birtokaik a velük rokonságban álló Hanzély família kezébe kerültek. A századfordulón utóbbiak földjeit és kúriáját Pásztor Illés földtulajdonos vásárolta meg, aki a faluban mintagazdaságot hozott létre. Ő 1918-ig vezette az uradalmat, amikor is Forster Elek (1859–1932), későbbi parlamenti képviselő, a Magyar Gazdaszövetség alelnöke megvette tőle azt. Forster Elek halála után a mintagazdaság irányítása a fiára, dr. Forster György (1891–1944) országgyűlési képviselőre, egyben jogász-gazdálkodóra hárult. A XX. század első harmadában Felsősápon állt úrilakja a függetlenségi nézeteket képviselő ismert újságírónak, Mende Bódognak (1848–1927) is.¹⁹ A publicista elhunytával kúriája Praznovszky Iván (1883–1971) tulajdonába került, aki 1920-ban a magyar béke delegáció főtitkára volt, 1922-ben pedig párizsi követ.²⁰

A XX. században a Forster családon, Mende Bódogon és Praznovszky Ivánon túl viszont egy olyan jeles személyiség is élt a községben, aki az előbbiektől eltérően helyben született. E tanulmány róla, Grenács Lászlóról szól, aki 1933. november 16-án paraszti családban látta meg a napvilágot. A családi emlékezet számon tartja, hogy a szintén László névre keresztelt nagyapja – az Alsó- és Felsősápról besorozott 45 katona²¹ egyikeként – harcolt az első világháborúban, és 1916 nyarán, a keleti fronton,²² az Isaków környékén megívott kegyetlen csatában²³ halt hősi halált.

¹⁷ FÉNYES Elek: *Magyar országnak, 's a' hozzá kapcsolt tartományoknak mostani állapotja statistikai és geographiai tekintetben*. II. kötet. Pest, Trattner Károly, 1837. 242–244.

¹⁸ „Süvegemen nemzetiszín rózsá...” (‘48–49-es nógrádi nemzetőrök, honvédek, gerillák) Összeáll. SZOMSZÉD András. Salgótarján, Nógrád Megyei Levéltár, 1999. 225

¹⁹ VÉGH József: *Nógrádság*. Horpács, Mikszáth, 1997. 21–25.

²⁰ *A Monarchiától Trianonig egy magyar diplomata szemével. Praznovszky Iván emlékezései*. Szerk. ZEIDLER Miklós. Budapest, OlvasóSarok, 2012. 97.

²¹ KAZARECZKI Noémi–SZEPESYNE JUDIK Dorottya: *Nógrádiak a Nagy Háborúban. Dokumentumok az I. világháború Nógrád megyei történetéből*. Salgótarján, Magyar Nemzeti Levéltár Nógrád Megyei Levéltára, 2018. 39–40.

²² Grenács László (1888–1916) Eger város háziezredének, a császári és királyi 60. gyalogezrednek (melynek hadkiegészítéséhez tartozott Heves vármegye egésze mellett Borsod vármegye egri sorozó járása – lényegében a mezőkövesdi járás –, továbbá Nógrád vármegye nógrádi és sziráki sorozó járása) 1. századában szolgált tartalékos szakaszvezetőként. 1916 júliusának első napjaiban a ma Nyugat-Ukrajnában található Isakiv (korabeli nevén Isaków) városa mellett vívott csatában esett el. Halotti nyilvántartását ld. Österreichisches Staatsarchiv – Kriegsarchiv, Kriegsverluste, Totenkartei des Weltkrieges, Karton 428.

²³ Az isakowí csata. *Hevesvármegye*, 1932/10–11. 13–14.

Az ifjú Grenács László az elemi iskolai tanulmányait Nógrádsápon végezte. 1949 és 1952 között a balassagyarmati Magyar Állami Balassi Bálint Gimnáziumba járt, ahonnan kitűnő érettségijét követően nappali tagozaton nyert felvételt az Eötvös Loránd Tudományegyetem fizika szakára. Egyetemi leckekönyve alapján – amiben többnyire jeles és jó érdemjegyek szerepeltek – éles eszű hallgatónak számított, aki utolsó éves egyetemistaként a szakdolgozatát írta, amikor 1956. október 23-án, a főváros utcáin kitört a forradalom és szabadságharc. A felkelés alapvető célkitűzéseivel egyetértve egy főképpen diáktársaiból álló csoport tagja lett, amely különböző közintézményeknél vállalt fegyveres őrseget, továbbá a forradalmat pártoló röpcédulákat terjesztett. Röviddel a szabadságharc leverését követően a Zrínyi Ilona Leánykollégiumban többedmagával részt vett egy összejöveten, ahol arra az álláspontra helyezkedtek, hogy „sem a kormánynak [Kádár János első kormányának – G. M.], sem a pártnak nincs talaja”. Nem sokkal ezután bevonták az *Október Huszonharmadika* nevű illegális lap²⁴ elkészítésébe és terjesztésébe,²⁵ aminek sokszorosításához a vizsgálati anyagok szerint hallgatótársa, egyben idősebbik fiának későbbi keresztapja, Lipnik Péter (1931–2013) szerzett stencilgépet az egyetem Természettudományi Karának épületéből.²⁶

Mivel a harcok miatt az egyetemen szünetelt a tanítás, ezért idővel Grenács László hazatért szülőfalujába, ahol bár a visszaemlékezések szerint örültek az október 23-i eseményeknek,²⁷ komolyabb forradalmi megmozdulásra – a kommunista jelképek eltávolításán, a marxista szemléletű könyvek elégetésén, illetőleg az iskolában az egyházi tanrend visszaállításán túl – nem került sor.²⁸ 1957 elején értesült arról, hogy a megtorlás részeként egy korábbi társát már letartóztatták és börtönbüntetésre ítélték, Lipnik Péter pedig elhagyta az országot, így ő maga is az emigráció mellett döntött.

²⁴ A tanúvallomásokra hivatkozó nyomozói jelentések szerint az *Október Huszonharmadika* című illegális lap első kiadása 1956. november 19-én jelent meg, és a december 10-re datált nyolcadik száma volt minden bizonnyal az utolsó. A vegyes tartalmú és színvonalú újság szerkesztősége az Alkotmány utca 19. szám alatt működött. A kiadvány irányvonalát a december 5-i letartóztatásáig Gimes Miklós (1917–1958) újságíró, a Nagy Imre-per harmadrendű vádlottja és vértanúja szabtta meg, míg a tényleges szerkesztési munkát az 1956 végén Franciaországba emigráló Kende Péter (1927–) szociológus végezte. (RÉVÉSZ Sándor: A borotva éle. *Beszélő*, 1998/11. 36–62.)

²⁵ Szedlmayer László vallomása az Ádám György és társai ellen indított bűnügy tárgyalásán. Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára (a továbbiakban: ÁBTL), V–150.010/4. 28–29.

²⁶ Vizsgálati dosszié Ádám György és társai ügyében. ÁBTL, V–150.010/2. 7–8.

²⁷ PEKÁR István: *Nem akartunk híresek lenni. Nógrád megye forradalma 1956*. Balassagyarmat, Audiovizuális Szociális Szövetkezet, 2017. 114–118.

²⁸ *1956 Nógrád megyei kronológiája és személyi adattára*. Szerk. Á. VARGA László. Salgótarján, Nógrád Megyei Levéltár, 1996. 230–231.

Jugoszlávián és Nyugat-Németországon keresztül érkezett meg Belgiumba, ahol a Leuveni Katolikus Egyetemre nyert felvételt. Az intézményben már korábban is számos magyar diák tanult, mint például az „euró atyjának” tartott Lámfalussy Sándor (1929–2015) közgazdász-bankár, vagy éppen Rezsőházy Rudolf (1929–2019) társadalomtudós.²⁹ Menekült magyar fiatalok 1949-ben alapították a városban a Mindszenty Diákkotthont, amiből 1956-ban jött létre a napjainkban is működő Collegium Hungaricum. Utóbbi megteremtésében az a Muzslay István (1923–2007) nevű jezsuita szerzetespap vállalt oroszlánrészét, aki 1957-ben Grenács László beilleszkedését is segítette.³⁰

Grenács László 1958-ban Leuvenben adta be a *Spectroscopie des rayons gamma émis par les radioisotopes de l'In et par Ho*¹⁶⁵ (*Indium és holmium 165-ös radioaktív izotópjai által kibocsátott gamma-sugarak spektroszkópiája*) címet viselő szakdolgozatát, majd 1964-ben az *Étude des états excités 2+ de noyaux pairs–pairs peuplés par des transitions Beta* (*Béta-átmenetek által populált 2+ páros–páros magok gerjesztett állapotainak tanulmánya*) című doktori értekezését.³¹ Az egyetemen ismerkedett meg az orvosnak tanuló Agnès Ermel-lel (1931–1993), akit 1963-ban vett feleségül, és két gyermekük született: Mathias/Mátyás 1964-ben, valamint André/András 1971-ben.

A fiatal fizikus a Leuveni Katolikus Egyetem Fizika Tanszékén helyezkedett el, és a következő évtizedekben ott fejtette ki azt az alkotómunkát, amivel a szakmájában nemzetközi elismertségre tett szert. Tudományos tekintélyét az alacsony energiás magspektroszkópiai kutatásaival alapozta meg. Eredeti eljárást kidolgozva a munkatársaival közvetlenül megmérte a negatív müonhoz³² csatolt antineutrínó³³ helicitását.³⁴ E fontos eredményt a sokak által idejétmúlnak tartott 4 megavoltos Van de Graaff-gyorsítóra alapozva érte el, s ahogyan egy 2012-ben neki címzett levelében Pálincás József fizikus, a Magyar Tudományos Akadémia akkori elnöke írta: „[...] újabb követendő példát adva ezzel arra, hogy a felfedező kutatásban nem elsősorban pénz, hanem az eredeti gondolat megléte a legfontosabb.”³⁵ Később kidolgozta a szakmai

²⁹ A neves társadalomtudós érdekesítő önéletírását ld. REZSŐHÁZY Rudolf: *Testis historicum. Adalékok egy kor megértéséhez 1944–2015*. Budapest, VERITAS Történetkutató Intézet–Magyar Napló, 2017.

³⁰ MUZSLAY István SJ.: *Magyar diákok a Leuveni Katolikus Egyetemen (1532–2000)*. Budapest, Márton Áron, 2000. 18–43.

³¹ A szakdolgozat és a doktori disszertáció adatait a Leuveni Katolikus Egyetem bocsátotta rendelkezésünkre.

³² Elemi részecske, nagyjából kétszázszor nehezebb, mint az elektron.

³³ Elektromosan semleges elemi részecske.

³⁴ Az elemi részecskék spinjének a mozgás irányára eső vetülete.

³⁵ Pálincás József 2012. augusztus 22-én Grenács Lászlónak címzett levele a Grenács család tulajdona.

példaképe, Telegdi Bálint (1922–2006) által „alignment switch”-nek nevezett módszerrel, mellyel igazolni lehetett a Murray Gell-Mann (1929–2019) Nobel-díjas amerikai fizikus által jósolt gyenge mágnesesség létét, kimondva, hogy ún. másodosztályú áramok nincsenek. E tapasztalataira alapozva fejlesztette ki aztán azt a technikát, aminek segítségével polarizált radioaktív atommagokat lehetett kristályokba implantálni.³⁶

Szakmai munkássága elismeréseként Grenács László az 1989-es esztendő elején a Svéd Királyi Tudományos Akadémia képviselőjében levelet kapott Bengt Nagel (1927–2016) svéd fizikustól, melyben arról tájékoztatták őt, hogy nevezve lett az 1989. évi fizikai Nobel-díjra.³⁷ A nagyon rangos kitüntetést végül nem kapta meg, 1990-ben azonban kiérdemelte a Belga Tudományos Akadémia Díját, 1999-ben pedig II. Albert belga király (1934–) a Grand Officer de l’Ordre de la Couronne címet adományozta neki.³⁸ 2007-ben a Magyar Tudományos Akadémia külső tagjává választották.³⁹

Mivel Grenács László 2017. október 16-án Brüsszelben elhunyt, s élete utolsó éveiben az agyvérzése miatt a beszédképessége erőteljesen leromlott, ezért az alábbiakban olvasható életútinterjút Mathias/Mátyás fiával készítettük. Ő napjainkban a franciaországi Mantes-la-Ville-ben él, és a szomszédos Mantes-la-Jolie városának Lycée Jean Rostand elnevezésű gimnáziumában tanít fizikát. A beszélgetések Nógrádsápon zajlottak, 2018. július 7-én és 2019. augusztus 4-én.

Közös szellemi időutazásunkat kezdjük talán a kályhánál. Mesélne édesapja fiatalkori emlékeiről? Kik voltak a felmenői, hogyan telt a gyermekkora, milyen volt az élete a régi Nógrádsápon?

Apám családja feltehetően egy elmagyarosodott szlovák, vagy ahogyan arrafelé mondják, „tót” familia volt. Magyarországi nagyszüleim – Füle Anna (1913–1998) és Grenács László (1912–1998) – egyszerű, szerény parasztemberek voltak. Nagyapám kupec kedvével is foglalkozott, mert – erősen ellentétben apámmal – volt üzleti érzéke. Apám váltig állította, hogy neki már a csecsemőkorából is voltak emlékei, még hozzá 1934 vagy 1935 nyaráról, amikor az édesanyja hátizsákban cipelve vitte magával mezőgazdasági munkák idején a földekre, ahol egy szilvafa alatt helyezte el őt, hogy annak árnyékában pihenhessen. Apám egyébként a többi korabeli falusi parasztyerek szokványos életét élte Nógrádsápon. Segített a szüleinek szántani-vetni, szántani lóval is megtanult. Mindig emlegette, hogy az öccsével, Gre-

³⁶ *Magyar Tudomány*, 2006/12. Melléklet – Akadémiai tagajánlások 2006. 115.

³⁷ Bengt Nagel 1989. január 30-án Grenács Lászlónak címzett levele a Grenács család tulajdona.

³⁸ *Akadémiai Almanach 2009*. Szerk. BERTÓK Krisztina. Budapest, MTA, 2009. 216.

³⁹ GIMES Júlia: Beszámoló az MTA 2007. évi rendes közgyűléséről. *Magyar Tudomány*, 2007/6. 819.

nács Józseffel (1937–2010) volt egy kutyájuk, aki a Skrobi névre hallgatott. Félig vak volt és sánta, ám igen okos, s emiatt nagyon szerették, sokat is játszottak vele. Mérhetetlenül szomorúak voltak, amikor egy ismeretlen végzett azzal az ebbel. Apám hiú fiatalember volt, vasárnaponként gyakran nyaggatta azzal az anyját, hogy legyen vasalt tiszta fehér ingje, illetve ki legyen lakkozva a cipője. Hiszen ifjúkorában igen csak szeretett szépen öltözni, hogy imponáljon vele a helybéli lányoknak.

Édesapja gyermekfejjel élte át a második világháborút. Miként számolt be Önnek az akkori eseményekről?

Elmondása szerint az amerikaiak bombázásai Nógrádsápot nem érintették. Ám a főváros felé tartó *Liberator* nehézbombázók hangja az emlékezetébe vésődött, akárcsak a repülők által maguk után húzott kondenzcsíkok. Apám gyermekként örült annak, hogy amikor 1944 telén a községet megszállta a Vörös Hadsereg,⁴⁰ akkor szünetelt a tanítás az iskolában. A házukba egy altiszt volt elszállásolva négy-öt közkatonával, akik tetszetek az akkor tizenegy éves fiúnak, hiszen idegenből érkeztek, fegyvereik voltak, s mire távoztak, még néhány alapvető szót is megtanult tőlük oroszul.

Grenács László a viláégést követően került gimnáziumba és egyetemre, mindezt – a szó jó értelmében vett – szalmaszágú parasztyereként.

Apám az elemi iskolát Nógrádsápon végezte, ahol a tanítója hamar felfigyelt a tehetségére. Ő kezdte biztatni a szülőket arra, hogy küldjék el éles eszű fiukat Balassagyarmatra, a Balassi Bálint Gimnáziumba. Apám ott is kifejezetten jól tanult, 1952-ben kitűnő eredménnyel tett érettségi vizsgát. Ezután került a budapesti Eötvös Loránd Tudományegyetem fizika szakára, ahol többnyire jeles és jó érdemjegyeket szerzett. Iskoláztatása terheit elsősorban a szülők vállalták magukra, de apám állami ösztöndíjat is kapott, mint nehéz sorsú, ámde tehetséges diák.

Az 1956-os forradalom és szabadságharc egyetemistaként érte a fővárosban tanuló Grenács Lászlót. Mit lehet tudni az édesapja 1956-os szerepvállalásáról?

1956 októberében apám utolsó éves egyetemista volt, és a kozmikus sugárzás témájában írta a szakdolgozatát Keszthelyi Lajosné (1927–2011) témavezetése mellett. A forradalom kitörése után, a felkelés alapvető célkitűzéseivel egyetértve, az egyetemista barátaival részt vállalt olyan röpcédulák előállításában és sokszorosításában, melyeken a szovjet csapatok távozását követelték az országból. Mivel apám és társai a nyári szünetekben katonai kiképzésben részesültek, s emiatt képesek voltak dobtáras géppisztolyt használni, így fegyveres őrseget is vállaltak több fontosabb intézmény – példának okáért bankok vagy postafiókok – védelmében. Édesapám

⁴⁰ Mihail Vasziljevics Volkov altábornagy (1895–1969) 9. gárda-gépesített hadtestjének 46. gárda harcokcsidandárja az 1944. december 6-ról 7-re virradó éjjelen foglalta el Nógrádsápot. A hadműveletekről bővebben ld. LOZA, Dimitrij Fjodorovics: A szovjet csapatok felszabadító harcai Nógrád megyében. 1944 december. *Hadtörténelmi Közlemények*, 1967/4. 587–637.

egyébként azon lázadó diákcsoport tagja volt, melyben a későbbi fizikus, Zsembery János is megfordult. Az ő 1956-os visszaemlékezéséből⁴¹ sokat meg lehet tudni az őket érintő akkori fejleményekről.

A forradalom és szabadságharc eltiprását követően berendezkedő kádári diktatúra megtorlásai mennyiben érintették Grenács Lászlót?

Édesapám 1956 novembere után Nógrádsápon tartózkodott. Ekkoriban egy ideig a tanítás is szünetelt az egyetemen. 1957 februárjában értesült arról, hogy egy korábbi társát már letartóztatták a forradalmi szerepvállalása miatt, statáriális eljárás nyomán több évnyi börtönbüntetést kapott, az utóbb ugyancsak fizikussá lett barátja, Lipnik Péter pedig már el is hagyta az országot. Mindezek ismeretében rövid töprengetés után úgy döntött, hogy ő is távozik Magyarországról. S bár a kezéhez vér nem tapadt, mégsem kívánt börtönbe kerülni. Hiszen tisztában volt azzal, hogy úgy minden áldozat, amit a szülei kökemény munkával és lemondással azért hoztak, hogy kitaníttassák, semmivé válna. Mindezek okán logikus volt számára, hogy mennie kell.

Mit lehet tudni a menekülésről?

A már fentebb említett Zsembery János részletesen beszámolt az interjújában arról, hogy apámmal ketten busszal utaztak Mohácsig, onnan pedig Lipnik Péter édesapja hajnalban egy rendkívül nehéz, ingoványos, mocsaras terepen vezette el őket a jugoszláv határig. Apámat a humorérzéke még ezekben a pillanatokban sem hagyta cserben, mert megengedte magának azt a tréfás elszólást, hogy „János, menj előre, te tudsz úszni!” Nagyjából egyórányi gyaloglás után találkoztak emberekkel, akik útba igazították őket Topolya felé, ahol feladták magukat a jugoszláv rendőrségnek. A délszláv hatóságok ezt követően az eszéki menekülttáborba⁴² szállították őket, ahol július végéig tartózkodtak.

S miként került Eszékről Leuvenbe az édesapja?

Édesapám a legszívesebben valamelyik angolszász országba, Nagy-Britanniába, Kanadába, Ausztráliába vagy az Amerikai Egyesült Államokba ment volna. Ám amikor ők elhagyták az országot, az amerikai és kanadai menekültkvóta jobbára

⁴¹ CSOMOR Józsefné: Egy jeles genfi fizikus a Jászságból. In: *Jászsági Évkönyv 2011*. Szerk. PETHŐ László. Jászberény, Jászsági Évkönyv Alapítvány, 2011. 81–90.

⁴² A Jugoszláv Külügyi Államtitkárság 1957. április 6-án közzétett adatai szerint az 1956 októbertől eltelt fél esztendő során 18 799 menekült érkezett a délszláv államba Magyarországról. A Jugoszláv Külügyminisztérium 1958 januárjában 19 851 személyről tett említést, közülük 2092 volt egyetemista vagy főiskolás. A közel húsz ezer emberből 16 016 távozott külföldre, míg Magyarországra 2766 települt vissza. Az eszéki ideiglenes tábor összesen 1283 menekültet fogadott be. (HEGEDŰS Attila: Magyar menekültek Jugoszláviában. In: *Az 1956-os szabadságharc és utóélete*. Szerk. DÖBÖR András–KISS Gábor Ferenc–ZAKAR Péter. Szeged, Belvedere Meridionale, 2007. 95–103.)

már betelt,⁴³ szemben a belgákkal, akik viszont hajlandóak voltak még üldözötteket befogadni.⁴⁴ Így került végül Belgiumba. Aprócska anekdota egyébként, hogy a Benelux-állam felé tartó vonatuk rövid időre megállt a müncheni Hauptbahnhofon, ahol apámék életükben először találkoztak Coca-Colával. Ódzkodtak attól, hogy igyanak belőle, hiszen otthon azt hallották a propagandában, hogy az a kapitalisták itala, ami kábítószer, rosszabb esetben mérge lehet. Végül minden bátorságukat összeszedve megkóstolták, és – láss csodát – semmi bajuk nem lett tőle.

A Benelux-államban kik segítették a beilleszkedését?

Először is a Katolikus Karitásztagjai, akik segítettek az elszállásolásukban, majd pedig az elengedhetetlenül szükséges francia nyelv elsajátításában. A Leuveni Katolikus Egyetemre már franciául kellett felvételizniük, ahol kollégiumi szobát és további francia nyelvórákat Muzsly István jezsuita szerzetes pap intézett nekik. Az 1956-os forradalom és szabadságharc leverését követően számos magyar diák tartózkodott az egyetemen, magyar diákokthon is létezett az intézményben, melyek szintén megkönnyítették apám beilleszkedését. Édesapám ezután már a szakdolgozatát és a doktori értekezését is Leuvenben készítette el.

Tudtommal, a feleségével is az egyetemen ismerkedett meg.

Igen, méghozzá egy egyetemi partin. Orvosnak tanuló édesanyámat, Agnès-t vonzotta apám fessége, humorérzéke, valamint egzotikumnak találta, hogy idegen volt, hős magyar forradalmár! *(nevet)*

Ezek szerint Ön vegyes családban nőtt fel Belgiumban.

Pontosan. Anyám – bár kisebb részben elászi származása is van – száz százalékgig belgának mondható. A család ezen ága polgári família. Anyai nagyapám közjegyző volt, akárcsak az ő apja, anyám pedig orvos, mint a két nagybátyám.

Belgiumban hol lakott a család?

Először Leuvenben éltük, a Rue de Savoie-on, majd a Sörfözők utcájában, a Brouwersstraatban. 1975 tavaszán költöztünk Brüsszelbe, ami mindössze 30 kilométerre fekszik Leuventől. A fővárosban az Avenue d'Auderghemen laktunk. Apám egyébiránt Brüsszelben is hunyt el, az Avenue Winston Churchillen található öregek otthonában.

⁴³ Az 1956-os magyar menekültek közül a legtöbben az angolszász országokban telepedtek le: az Amerikai Egyesült Államokban 35 026-an, Kanadában 24 525-en, Nagy-Britanniában 20 590-en, Ausztráliában pedig 9423-an. A számadatokat közli KECSKÉS D. Gusztáv: Egy humanitárius csoda anatómiája – az 1956-os menekültek nyugati befogadása. *Külügyi Szemle*, 2010/4. 159.

⁴⁴ 1958. januári adatok szerint a jugoszláv menekülttáborokból összesen 2376 fő távozott Belgiumba. (KOVÁCS Attila: A magyar menekültkérdés kezelése Jugoszláviában, 1956–1957. *Világtörténet*, 2016/3. 446.) Ugyanez a szám 1959 nyarán az ausztriai menekülttáborok vonatkozásában 3 461 volt. (MURBER Ibolya: Az 1956-os magyar menekültek Ausztriában: menekültlét és integráció. *Múltunk*, 2016/3. 146.)

Az édesapja beszélt otthon magyarul?

Szinte soha. Csak élete utolsó éveiben, amikor már túl volt több agyvérzésen, és majdnem elvesztette a beszédképességét, jöttünk rá arra, hogy mindkettőnknek könnyebb, ha magyarul kommunikálunk egymással. Ez azért is érdekes, mert a hatvanas évek végétől ő és a fiai is gyakran megfordultak Magyarországon. Ugyanakkor minden cikkét és előadástervezetét magyarul írta, majd azt fordította vissza franciára. Elmondása szerint magyarul is álmodott. A sportban, minden nagyobb sporteseményen – a belgák mellett – a magyarokért szorított.

Mi lehetett ennek az oka?

Pontosan nem tudom, de úgy sejtem, hogy nem volt teljesen tisztában az identitásával. Neki a magyar mellett ugyanis nagyon erős belga azonosságtudata is kialakult.

Mondhatni akkor, hogy a flamandok és a vallonok között ő volt a belga?

Igen, mondhatni. (nevet) Pedig nagyon rosszul beszélt flamandul.

Mindez szerepet játszhatott abban, hogy a rendszerváltoztatást követően nem költözött haza?

Minden bizonnyal. Hiszen – a rokonlátogatásokon túl – nem szerepelt a tervei között a visszaköltözés Magyarországra. Még azt követően sem, hogy megözvegyült édesanyám halála után. Belgának érezte magát, nagyon büszke volt az 1966. június 13-án megkapott belga állampolgárságára (az 1964-es születési anyakönyvi kivonatomban édesapám foglalkozásánál még az szerepelt, hogy „fizikus”, a nemzetiségénél pedig „hazátlan”), belga volt a felesége, Belgiumban született a két fia. Nagyon tisztelte a királyt,⁴⁵ amikor az uralkodó minden újévkor ünnepi beszédet mondott a tévében, apám felállt. De akkor is vigyázzban állt, ha a belga himnusz szól.

Grenács László 1957 után mikor járt először Magyarországon?

Emlékeim szerint 1968-ban.⁴⁶ Akkoriban én négy hónapig Magyarországon tartózkodtam, mert a szüleim a munkájuk miatt nagyon elfoglaltak voltak, és addig a nógrádsápi nagyszüleim mellé kerültem elhelyezésre. Az 1963-as amnesztiatörvény okán apám már megtehetette, hogy ő hozott el, illetve ő is jött értem, miután értesült a hírekből a Csehszlovákia elleni katonai beavatkozásról. A Magyar Néphad-

⁴⁵ 1957 és 2017 között, amikor Grenács László Belgiumban élt, az országnak három királya volt. 1951 és 1993 között I. Baldwin (1930–1993) ült a trónon, akit 2013-ig II. Albert követett, napjainkban pedig I. Fülöp (1960–) áll a Benelux-állam élén. Mindhárman a Szász–Coburg–Gothai-dinasztia leszármazottai.

⁴⁶ A Magyar Népköztársaság Belügyminisztériumához tartozó III/I-es Csoportfőnökség (amely a politikai rendőrségnek a külső hírszerzéssel foglalkozó részlege volt) 5. osztályától (tudományos–műszaki hírszerzés) származó feljegyzések szerint Grenács László először 1967. szeptember 12-én érkezett haza Magyarországra, ahol 30 napot töltött a felesége társaságában. A jelentést ld. ÁBTL, O–8–265/68.

sereg egyes alakulatai Nógrádsápon keresztül fejlődtek fel, máig emlékszem a falun átvonuló harckocsikra. Apám ekkor jobbnak látta, ha a gyermeke épségben hazatér Belgiumba.

Édesapja Belgiumban a magyar politikai emigrációval tartott fenn kapcsolatot? 1956-os megemlékezéseken vett részt esetleg?

Sokkal inkább a szakmai, semmint a politikai „emigrációval”⁴⁷ tartott fenn kapcsolatokat. Apám nagyjából-egészében apolitikus ember volt, politikáról ritkán beszélt, és politikai érzéke sem nagyon volt. Utóbbi a társas viszonyaiban akképpen nyilvánult meg, hogy nem tudott alkalmazkodni, szövetségeket kötni, rosszul mérte fel az erőviszonyokat stb. ’56-ról nem nagyon beszélt. Számára az valaminek a vége, de egyben a kezdete is volt. Inkább a munkájával volt elfoglalva. A ’70-es és ’80-as években sokat dolgozott azokon a kísérletein, melyekkel a szakmájában ismertté és elismertté vált.

Az államszocialista rendszerről, a keleti blokkról vagy a Szovjetunióról mi volt a véleménye?

Az mindig is nagyon bántotta őt, hogy az édesapját bekényszerítették a téeszbe, ami miatt a kis művelt birtoka, illetve az állatелadásai, amivel foglalkozott, megszűntek. Azáltal pedig, hogy ezen ambíciói semmissé váltak, az addig magabíró paraszt-ember többször is a pohár fenekére nézett. Módos gazda szeretett volna lenni, ám ebben a szövetkezetesítés meggátolta.

És a magyar történelemről, esetleg történelmünk egészéről volt valamiféle víziója Grenács Lászlónak?

Hogyne! Sokat beszélt történelemről! Szent Istvánt, Mátyás királyt – akiről a nevem kaptam –, Mária Teréziát vagy éppen Széchenyi Istvánt például nagyon tisztelte. De az általa csak „sikertelen forradalmároknak” nevezett Rákóczi Ferencet, Kossuth Lajost és Petőfi Sándort nem. Vesztesnek ítélte őket, és nem értette, hogy a magyarok miért tisztelik annyira azokat a veszteseket? A Bethleneket és a Rákócziakat pedig egyenesen árulónak tartotta azért, amiért a törökkel szövetkeztek. Ugyanakkor kifejezetten nagyra becsülte Savoyai Jenőt! Az egy valaki volt a szemében! A felszabadító! Apám egyértelműen Habsburg-párti szimpátiával viseltetett,

⁴⁷ Az 1945-öt követő belgiumi magyar politikai emigráció rendkívül színes volt. A kellemes életformájú, s a menekült magyarokkal általában véve barátságos országban példának okáért Andreánszky István (1911–1989) szociáldemokrata újságíró *Fáklya*, majd *Szociális Élet* címmel adott ki lapot, miközben keresztény–nemzeti alapon szervezte meg a Független Magyar Szocialista Mozgalmat. De Belgiumban jelent meg a ’70-es és ’80-as években az *Út és Cél* címet viselő hungarista lap is. A meglehetősen nehéz anyagi és elhelyezkedési viszonyok miatt értelmiségi munkakörbe csak kevés magyar került, akik kezdetben ezért inkább fizikai munkából éltek, úgymint Földes-Papp Károly (1911–1976) filozófus–teológus is. (BORBÁNDI Gyula: *A magyar emigráció életrajza 1945–1985*. Bern, Európai Protestáns Magyar Szabadegyetem, 1985. 84–263.)

amit bizonyított az is, hogy minden alkalommal, amikor Bécsen keresztül Magyarországra jöttünk, megálltunk a császárvárosban, és tiszteletből felkerestük a Habsburgok kriptáját, ami a kapucinusok bécsi temploma alatt található.

Arról van-e tudomása, hogy az apját a magyar titkosszolgálatok megpróbálták-e beszervezni?

Erről nem tudok semmit. Úgy vélem, hogy nem.⁴⁸

1989 előtt Grenács Lászlónak voltak szakmai kapcsolatai magyarországi fizikusokkal?

Persze! Dolgozott is együtt magyar tudósokkal, például Farkas Győzővel (1933–2020) és Tompa Kálmánnal (1934–). Keszthelyi Lajossal (1927–), aki később a Magyar Tudományos Akadémia külső tagjának ajánlotta őt,⁴⁹ baráti kapcsolatot ápolt. Baráti viszonyt tartott fenn a budapesti születésű, de élete nagy részében külhonban élő Telegdi Bálinttal is, aki a szakmai példaképének számított, amolyan „második apja” volt,⁵⁰ szakmai szempontból. De persze azért néha a „fiú” is meg tudta lepni az „apát”.⁵¹ Mindezeket túl a Leuveni Egyetem fizikai intézetében több magyar szakember is dolgozott, úgymint Lipnik Péter keresztapám, Szűcs István (1933–), vagy éppen Deutsch Gyula (1931–2011).

Ezek az összeköttetései megmaradtak a rendszerváltoztatást követően is?

Természetesen. Azokkal a magyar tudósokkal, akikkel baráti-haveri viszonyt ápolt, mint a fentebb említett Farkas Győző vagy Tompa Kálmán, mindig szívélyes kapcsolatban maradt.

Édesapjának mi volt a célja a fizikában?

Egy meghatározó kísérlet véghezvitele, mely az ő nevéhez fűződik. Önöknél bizonyára sokan hallottak báró Eötvös Loránd torziós ingás kísérletéről, az Eötvös-ingáról, ami a báró talán legismertebb alkotása volt. A súlyos és tehetetlen testek ekvivalenciájáról, ami fontos alapot jelentett utóbb Albert Einstein számára is. Az egy fizikai kulcskérdésre választ adó kísérlet volt. Apám minden vágya az volt, amióta

⁴⁸ Az Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltárában fellelhető anyagok között nem találhatók olyan iratok, melyek megcáfolnák ezen állítást.

⁴⁹ Keszthelyi Lajos mellett Csernai László Pál (1949–), Horváth Zalán (1943–2011) és Vincze Imre (1944–) fizikusok ajánlották Grenács Lászlót az MTA külső tagjának. A listát ld. *Magyar Tudomány*, 2006/12. Melléklet – *Akadémiai tagajánlások 2006*. 115.

⁵⁰ A kettejük közötti szívélyes viszonyt jól szemlélteti, hogy Telegdi Bálint a Grenács család tulajdonában álló küldeményeiben rendre a „Szeretett Laci öcsém”, vagy a „Kedves Laci öcsém” megszólítással kezdte a nálánál tizenegy esztendővel fiatalabb Grenács Lászlóhoz írt leveleit.

⁵¹ Grenács László 2002 májusában előadást tartott az MTA Fizikai Tudományok Osztályának a nyolcvanéves Telegdi Bálintot köszöntő ünnepi tudományos ülésén. Felszólalásának szerkesztett változatát ld. GRENÁCS László: A müon-neutrínó csavarodása. Egy közös kísérlet története személyes emlékekkel. *Fizikai Szemle*, 2002/1. 23–28.

csak a fizikai tanulmányait elkezdte, hogy neki is legyen egy ilyen kulcskérdésre választ adó műve. Ez lett végül a másodosztályú áramokkal kapcsolatos kísérlete. Munkája nyomán széleskörű szakmai elismertségnek örvendett. Felix Bloch-tól (1905–1983) levelet is kapott, amiben a neves svájci–amerikai fizikus kifejtette, mennyire tiszteli az általa elért eredményeket.⁵² 1989 januárjában pedig apámnak hivatalos értesítése érkezett a Svéd Királyi Tudományos Akadémiától, melyben a tudára adták, hogy igen rangos elismerésre, fizikai Nobel-díjra terjesztették fel őt, amit végül nem nyert el.

Grenács Lászlót mely dolgok foglalkoztatták, miután a kulcskísérletét, amivel beírta magát a fizikatudomány történetébe, elvégezte?

Amikor édesapám sikeresen befejezte a legnagyobb szakmai kísérleteit, s kimerültnek érezte magát, energiáit a numizmatika felé fordította. A fizikát egy picit elengedte innentől kezdve. A pénztörténet lett a nagy szenvedélye azután. A kedvencei az antik (görög, római, bizánci stb.) pénzérmék voltak. Meg szeretném azonban említeni, hogy a kulcskísérletei elvégzését követően apám sokat szenvedett, és fáj neki, mert úgy érezte, hogy nem kapta meg az általa vélt elismerést a teljesítményéért a kollégáitól, az egyetemtől, valamint az intézmény Fizika Tanszékétől. Ez persze összefügghetett a nehezebb természetével, amiből kifolyólag például csak jóval körülményesebben tudta a munkahelyén kiharcolni a támogatást a saját laborja fejlesztése és működtetése céljaira, ahol az ún. Van de Graaff-gyorsítóra alapozott méréseit is végezte. Apám ekkor megharagudott mindenkire, még a magyar kollégáira is. Holott, amikor Leuvenbe érkezett, mindenkivel jó viszonyt ápolt. Kisfiúként még együtt játszottam a magyar munkatársai gyermekeivel. Később azonban édesapám gúnyolódott a fizikustársain. A keresztapámmal erősen meg is romlott ezért a kapcsolata. Őt a nagy orra miatt „rinocérosznak” vagy „orrszarvúnak” csúfolta az apám.

Ezek szerint nem feltétlenül volt „könnyű eset” az Ön édesapja. Milyen volt magánemberként, s nem komoly tudósként?

Apámat sokáig félistenként tiszteltem, hiszen óriási tudású ember volt, aki számos nyelven beszélt, különöc volt másokhoz képest, s mindezekon felül fejlett humorérzékelkel bírt. Szeretett nevetni és nevetetni.

Milyen nyelveken beszélt?

Amint azt már az előbb említettem, flamandul nagyon rosszul tudott. Angolul viszont majdnem tökéletesen beszélt, hiszen tudósember volt. Németül egyszerűen, társalgási szinten kommunikált. Jól megtanult oroszul, s mellette latinul, mert a balassagyarmati gimnáziumban oktatták latinra, s az megkönnyítette számára az olasz,

⁵² Felix Bloch 1980. február 5-én Grenács Lászlónak címzett levele a Grenács család tulajdona.

illetve a francia nyelv elsajátítását. Elég jól értett olaszul, ami összefüggött azzal, hogy nagyon szerette Olaszországot, abban az országban voltak nászúton is az anyámmal. Franciául élete végére már akcentus és ragozási hibák nélkül, jóformán anyanyelvi szinten beszélt.

Úgy tudom, hogy az édesapja szenvedélyes labdarúgó is volt.

Naná! A futballt nagyon szerette és követte! Fiatalon játszott is, mások szerint igen jól. Gyermekkoromban a leuveni egyetemi focicsapat edzéseire is levitt. Az 1954-es világbajnoki döntőben elszenvedett vereségünket gyakran emlegette. Elmondta, hogy a magyarok hatalmas kudarcként élték meg, másnap az utcákon mindenki leszegett fejjel közlekedett. Apám – mint sokan mások – sírt, mikor elvesztettük azt a finálét. Puskás Ferenc volt a példaképe, próbált úgy focizni, mint ő. *(nevet)* Végtere is, alacsony volt, alacsony súlyponttal, vastag combokkal, tehát lehet, hogy úgy játszott, mint Puskás, hiszen Puskás sem volt magas. *(nevet)* Igaz, ő az idoljától eltérően teljes mértékig jobblábás labdarúgó volt. Középpályás posztban futballozott. Középiszolásként már 16–17 évesen a felnőtt csapatban játszott Balassagyarmaton, ahol az edzéseken az egyik kedvenc trükkje az volt, hogy a tizenhatos vonaláról a kapufát célozta. Általában tíz próbálkozásból nyolcszor el is találta a lécet. Budapestre érkezve aztán az ELTE egyetemi bajnokságában is rúgni kezdte a bőrt. Itt igen hamar kiszúrta őt a Ferencváros egyik játékosmegfigyelője. Első körben a tartalékcsoportba igazolták volna le, ám ehhez a tanulást minimum háttérbe kellett volna szorítania, vagy inkább talán teljesen abba is hagynia. Apám hezitált pár napot, s végül nem fogadta el az FTC ajánlatát, mert a szülei addigra már annyi áldozatot hoztak a kitaníttatásáért, hogy nem hagyhatta ott az egyetemet azért, hogy futballista váljék belőle.

A labdarúgás mellett milyen más szórakozási lehetőségei, hobbijai voltak az apjának?

Szerette a filmeket. Gyerekként engem is gyakran magával vitt a moziba. A színészek közül Orson Wellest és Charlie Chaplint kedvelte a legjobban. Sosem láttam úgy nevetni, mint amikor Chaplin filmjeit nézte. Még 1956 előtt, Budapesten látta moziban *A félelem bére* című francia–olasz filmdrámát, Yves Montand főszereplésével, ami olyannyira megtetszett neki – hiszen a magyar fővárosban akkoriban vetített számos filmtől eltérően nem voltak benne hős szovjet katonák, gonosz fasiszták stb. –, hogy élete végéig emlegette. Az operára, különösen Richard Wagner szeretetére az anyám oktatta őt. Bayreuthba is elmentek közösen a nyári operafesztiválra. Apám nem volt lemezgyűjtő, de szívesen hallgatott klasszikus zenét. Mozartot különösen kedvelte, akárcsak Szergej Rahmanyinovot. Imádta a dzsesszt, trombitán játszott pihenésképpen, utánózni kívánva a híres amerikai dzsesszzenészt, Gerry Mulligant. Anyám az irodalom terén is orientálta őt, méghozzá a klasszikus francia

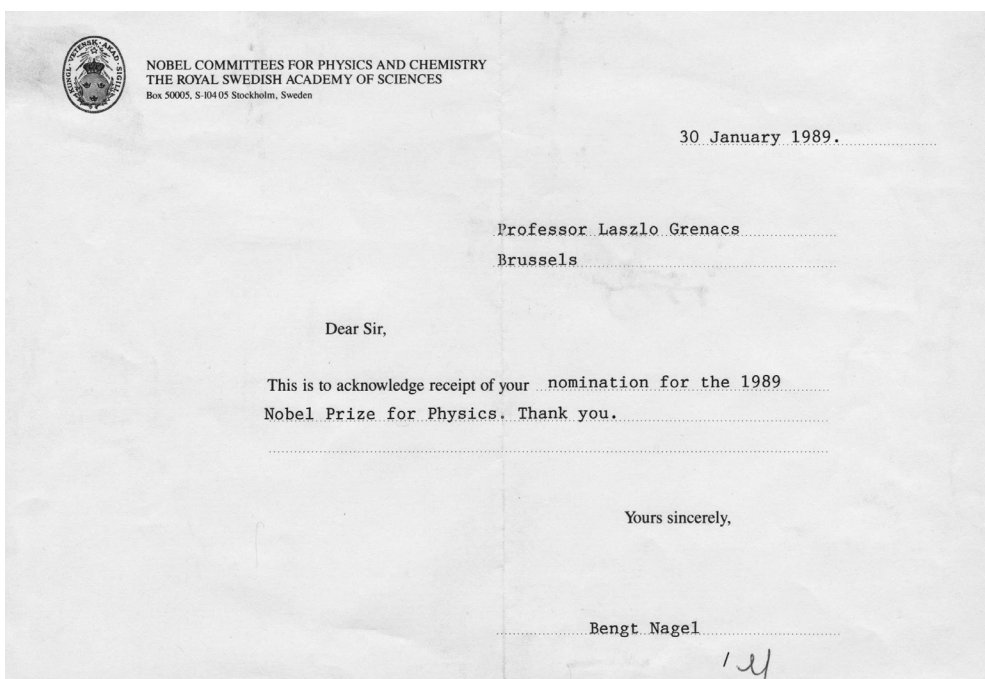
irodalom irányába: Gustave Flaubert, Victor Hugó, Marcel Proust stb. Utóbbiért kifejezetten rajongott, az összes művét elolvasta. Volt egy sokszor ismételt mondása, miszerint egy férfinak kötelező Proustot olvasnia, ha már elmúlt negyvenéves. De nagyra értékelte az orosz irodalmat is, példának okáért Gogolt. Mindezek mellett kikapcsolódás gyanánt szeretett és tudott főzni.

Miket főzött, illetve melyek voltak a kedvenc ételei és italai?

Főképpen magyaros ételeket készített, mint például marhapörköltet, vagy rántott sertésszeletet majoránnás krumplival. Szeretett rántani, mint szerintem minden magyar. Gyermekként a szilvágombóc volt a kedvenc étele, később pedig igencsak megkedvelte a „merguez” nevű arab kolbászt, amivel már Belgiumban ismerkedett meg. Gyakran járt olasz étterembe, ahol sűrűn fogyasztotta a rendkívül egyszerű, ámde nagyon finom „spaghetti aglio olio e peperoncino” nevű ételt, ami gyakorlatilag tészta fokhagymával, olajjal és csípős paprikával. Inni leginkább vörösbort ivott.

Végezetül arra lennék kíváncsi, hogy mikor járt az édesapja utoljára Magyarországon?

Amint arról már fentebb beszámoltam, apámnak több agyvérzése is volt. 1995 és 2010 között – ha jól számolom – összesen négy. Az utolsót követően a fél oldalára lebénult, és szinte teljesen elvesztette a beszédképességét. Szellemileg ellenben teljesen ép maradt. Ekkor már nagyon nehéz volt bárhová is együtt utazni vele. Utoljára 2016 nyarán jött Magyarországra, erősen legyengülve, de természetesen akkor is Nógrádsápra.

Bengt Nagel 1989-ben Grenács Lászlónak címzett levele, melyben a fizikai Nobel-díjra történő jelöléséről tájékoztatja (Grenács család tulajdona)

Grenács László portréfotója 1994-ből (Grenács család tulajdona)

KISS DÁVID

A MAGYAR DOLGOZÓK PÁRTJA RENDEZŐ GÁRDÁJÁNAK A FELÁLLÍTÁSA ÉS KEZDETI TEVÉKENYSÉGE

BEVEZETŐ

1945 és 1948 között Magyarországon korlátozott többpártrendszer működött, amely 1948-ra gyakorlatilag egypártrendszerre alakult. A Magyar Kommunista Párt (MKP) ragadta magához már kezdettől fogva a jelentősebb pozíciókat, amelyek lehetővé tették számára a hatalom teljes átvételét. Mindebben természetesen a Magyarországon lévő szovjet csapatoknak és az ország geopolitikai helyzetének is jelentős szerepe volt, az említett folyamatnak könyvtárnyi szakirodalma van. A hatalom megragadásának az egyik eszköze az volt, hogy a kommunisták saját párthadsereget, Rendező Gárdát (RG) szerveztek maguknak, amelynek megvoltak a világháború előtti nemzetközi és hazai előzményei is, a közvetlen mintát a szociáldemokraták hasonló szervezete szolgáltatta. Lényeges volt, hogy a pártok és a gárdák már kezdetektől együttműködtek, bár az összeolvadás lehetőségét sokáig igyekeztek tagadni. A fúzió 1947-ben indult, nem sokkal a választások után az MKP hozott egy olyan határozatot, amelyben a két párt és ezen belül a két gárda egyesítéséről döntöttek. A későbbiekben a pártok és gárdák különböző szintjein összekötő, majd egységbizottságok alakultak. Utóbbiakban a kommunisták voltak kétharmados többségben. Az MKP bekebelező hadművelete 1948 tavaszának végéig tartott, mindennek a legfontosabb eleme a személyi állomány átváltoztatása volt, de emellett a vagyonleltár készítése is lényegesnek bizonyult. Az 1948. május 1-jei ünnep szimbolikájában is kifejezte az említett folyamatot.¹

¹ KISS Dávid: A Szociáldemokrata Párt Rendező Gárdája 1945–1948. In: *VERITAS Évkönyv 2014*. Szerk. UJVÁRY Gábor. Budapest, VERITAS–Magyar Napló, 2015. 279–315. – KISS Dávid: A Magyar Kommunista Párt „Munkásőrségének”, a Rendező Gárdának a megszervezése 1945-ben. In: *VERITAS Évkönyv 2017*. Szerk. UJVÁRY Gábor. Budapest, VERITAS–Magyar Napló, 2017. 265–281. – KISS Dávid: A Magyar Kommunista Párt Rendező Gárdájának története 1946–1947. In: *VERITAS Évkönyv 2018*. Szerk. UJVÁRY Gábor. Budapest, VERITAS–Magyar Napló, 2019. 237–249.

A BEOLVADÁS VÉGPONTJA

Az ünnepet követően folytatódott az MDP-nek és Rendező Gárdájának a megszervezése. 1948. május 21-én RG „összvezetőségi” ülést tartottak, amelyen Köböl József, az Országos Szervező Bizottság tagja és Marosán György is részt vett.² A párt hadserege is izgatottan készült a kongresszusra, így egy közleményt is megjelentettek: „Mi tudjuk, hogy a gárda meg fogja mutatni azt, hogy feladata magaslatán áll és az eddigi hibákat (pl. a szolgálat hanyag ellátása, egyenruhában szesziesital fogyasztása stb.) ha szórványosan elő is fordult néha, most kiküszöböljük.” A Parlamenthez a korábban jó munkát végző egységeket akarták beosztani, „[...] politikai gyakorlati, jómegjelenésű (sic!) és fegyelmezett gárdisták jöjjenek.”³ – szölt az utasítás.

1948. június 12-én egyesült a két párt. Az SZDP az Új Városházán megtartotta a XXXVII. kongresszusát, az MKP a Parlamentben a IV.-et, majd délután a Hősök terén nagygyűlés következett, ezen Rákosi és Szakasits is beszédet mondott. Június 13-14-én a Parlamentben megrendezték az MDP I. kongresszusát.⁴ Ezen az RG 300 fővel vett részt.⁵ A fővárosi pártszervek egyébként már május végén egyesültek, erre a gárda 120 fővel ment el.⁶ Már június 5-től egészen 23-ig tartottak szolgálatot, 12-én a Parlamentbe történő beléptetésnél több probléma is akadt, ugyanis kilencféle belépőjegyet rendszeresítettek az eseményre, de az ülés küldöttei és a hallgatójeggyel érkezők összekeveredtek.⁷ Farkas Mihály háromszori igazoltatása is kellemetlenül érintette a párthadsereget, így *Ismerjük meg Pártunk vezetését!* címmel külön cikket is szenteltek ennek.⁸

Az SZDP-nek és gárdájának a beolvadása a kommunisták tervei szerint fejeződött be, július 2-án az MDP Szervező Bizottsága (SZB) megbízta Szirmai Istvánt, Marosán Györgyöt, Kovács Istvánt és Halas Lajost, hogy dolgozzák ki az új MDP RG szervezeti szabályzatát, és azt terjesszék be az SZB elé. Az Országos RG parancsnokságnak azt a javaslatát elfogadták, hogy egységes igazolványt kell készíteni, a bemutatott RG jelvény is elnyerte a tetszésüket. Engedélyezték, hogy a megyei parancsnokságoknak 12 darab motorkerékpárt adjanak. Az igazolvány és a jelvény kiosztásának az oka az volt, hogy az egyesítést követően nem minden gárdistát vet-

² *A Gárda*, 1948. június 5. 1.

³ Kongresszusi szolgálatról. *A Gárda*, 1948. június 5. 1.

⁴ GÁBOR Róbert: *Az igazi szociáldemokrácia. Küzdelem a fasizmus és a kommunizmus ellen, 1944–1948*. Budapest, Századvég, 1998. 282–286.

⁵ HALAS Lajos: *Az R Gárdától a Munkásőrségig*. Budapest, Zrínyi Katonai, 1986. 140–147.

⁶ Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (MNL OL) 283. f. 26. cs. 5. ö. e. Egységbizottság ülése, 1948. május 24.

⁷ HALAS Lajos: Az egyesülési kongresszusról. *A Gárda*, 1948. június 19.

⁸ *Ismerjük meg Pártunk vezetését!* *A Gárda*, 1948. június. 19.

tek át a szociáldemokratáktól, és nekik a régi igazolványuk és a jelvényük továbbra is megvolt.⁹ Az MDP RG központi parancsnoksága a Budapest, V. kerület Árpád utca 6-ban működött.¹⁰

AZ MDP RG: SZERVEZETI KERETEK

Az SZDP-nek és gárdájának bekebelezését követően az MDP párthadseregének az állományát próbálták átválogatni, illetve újratervezni és fejleszteni a szervezetet. Nem sokkal a kényszerházasság után Halas Lajos a szervezeti felépítést egy háromfős bizottsággal vizsgálta át.¹¹ Utóbbinak lehetett köszönhető, hogy a központi részleg felét visszaküldték a kerületekbe, a maradékból Országos RG Parancsnokságot szerveztek július 2-án, amelynek tagjai a következő személyek lettek: Halas Lajos, Fröschl Gusztáv, Erdei Ferenc, Kun Mihály, Lévai András, Wester (később Virág) Ede, Boján József, Gerlóczy Géza, Tóth Zoltán.¹²

A párt fenti ukázainak megfelelően a leglényegesebb az új szervezeti keretek kialakítása volt, így kiadták a párthadsereg Szervezeti szabályzatát, amelynek első része kertelés nélkül kimondta: „A szervezet feladata: 1. A rendezőgárda a Párt védelmi alakulata. 2. Pártvezetők, pártházak védelme, általában minden pártvagyon védelme. E célból a sükségnek megfelelően rendszeres szolgálatot ad.” Emellett a gyűlések és a felvonulások biztosítása, irányítása, ennek során kordon kialakítása is tevékenységük részét képezte. „6. Mint díszgárda reprezentálja pártunk fegyelmét, belső rendjét, egyöntetű felvonulással vagy őrség adásával.” Ugyanakkor a párt hadseregének a hivatásos fegyveres szervekkel való esetleges együttműködését is kidolgozták: „[...] esetleg megzavart közrend helyreállításában a karhatalmi szervekkel, – rendőrség, katonaság – együtt működik.” Adott esetben egészségügyi szolgálatot is el kellett látniuk, agitációban és rohammunkában részt venniük.¹³ Utóbbi időszakos jelleggel szervezte a párt, például a Dunában maradt roncsok eltávolítására. A feladatokkal összhangban szabályozták a kiképzésüket is. Ugyanakkor mindebben a két világháború közötti hagyományok, például túrázás is felbukkantak, de megjelentek

⁹ Budapest Főváros Levéltára (a továbbiakban: BFL) XXXV. 95. b. 309. ő. e. Halas Lajos Országos RG parancsnok javaslata a Rendező Gárdáról. 1948. június 23. MDP SZB ülés 1948. június 25.

¹⁰ BFL XXXV. 95. b. 309. ő. e. Kós József Géza körlevele, 1948. október 13.

¹¹ MNL OL 276. f. 55. cs. 5. ő. e. 1948. július 2-i SZB ülés jegyzőkönyve. Halas Lajos javaslata az RG-ről 1948. június 23.

¹² RAJOS Sándor: A központi részleg. *A Gárda*, 1948. július 15.

¹³ Országos Széchényi Könyvtár (OSZK) Kézirattár. A magyar Dolgozók Pártja Rendező Gárda Szervezeti szabályzata, 1948. Felelős Kiadó: Halas Lajos, Budapest, Igazság Nyomda, 1948.

a későbbi katonai alapképzés elemei is. Felmerül a kérdés, hogy mennyi tudatosság és tervszerűség volt ez utóbbiban, hiszen az RG felosztását követően többen az MHSZ (Magyar Honvédelmi Szövetség) egyik elődszervéhez, az SZHSZ-hez (Szabadságharcos Szövetség) mentek át, vagy más fegyveres szervben teljesítettek szolgálatot.¹⁴

A fegyelmi alárendeltséget és a parancsadás menetét is szigorúan szabályozták: „a/ A rendezőgárda a pártvezetőségnek van alárendelve. b/ A rendezőgárda a párt szerve, utasítást minden esetben a gárdaparancsnok útján kerületi, járási vagy megyei titkároktól kapják.” A gárda egységei a pártszervezet ülésein tanácskozási joggal vettek részt, a fontosabb utasítások csak a VB határozatának elfogadását követően voltak érvényesek. Az országos parancsnokot az MDP SZB-nek rendelték alá, ők nevezhették ki vagy válthatták le, az országos parancsnokság törzse pedig a következőképpen épült fel: motoros, propaganda, sajtó és adminisztrációs részleg. Az országos szerv ötfős állományát az Országos Kádertanács javaslatára az SZB nevezhette ki. A megyei parancsnokokat az országos parancsnok és az országos parancsnokság közös javaslata alapján az Országos Kádertanács, Budapesten a kerületi parancsnokokat a budapesti parancsnok és a kerületi káderek közös javaslata alapján a Budapesti Pártbizottság nevezhette ki vagy válthatta le.¹⁵ Az országos RG parancsnokságon 1948 júliusában nyolc fő dolgozott.¹⁶

Az országos parancsnokság alatt a nagy-budapesti¹⁷ és megyei területi szervek épültek ki. Nagy-Budapest, ezen belül a főváros és 14 kerülete, Budafok, Albertfalva, Cinkota, Nagytétény, Soroksár, és az „önálló”, azaz nagyobb és közvetlenül a nagy-budapesti parancsnoksághoz tartozó üzemek. A nagy-budapesti alatt külön fővárosi parancsnokságot szerveztek, alárendelve a 14 kerületet, a peremvárosi parancsnokság pedig a főváros környéki települések irányítását fogta össze. Utóbbi működéséről nem találtam iratot, így a gyakorlatban Nagy-Budapest irányítását egy

¹⁴ A kiképzés a korabeli szóhasználat szerint a következőkből állt: 1. zártrend: menetelés, vigyázz, jobbra át, balra át. 2. Elméleti: kezdő és haladó szeminárium, pártiskola. 3. Szolgálatadás: kordon, őrszolgálat, felvonulás biztosítása, rendezés, kerékpáros gyakorlatok, motoros kiképzés. 4. Egészségügy: elsősegély. 5. Sport: bokszt, birkózás, talaj- és szertorna, vízitorna, turisztika, vitorlázó repülés, asztalitenisz, kerékpározás. Uo.

¹⁵ Uo.

¹⁶ MNL 276 f. 79. cs. 15 ö. e. Az országos szervezési osztály javaslata. A szervezési osztály munkájának átszervezésére. 1948. július 12.

¹⁷ Nagy-Budapest a Székesfőváros mellett a következő településeket jelentette a korszakban: Budafok, Kispest, Pestszenterzsébet, Pestszentlőrinc, Rákospalota, Újpest megyei városok, továbbá: Albertfalva, Békásmegyer, Budatétény, Csepel, Mátyásföld, Nagytétény, Pesthidegkút, Pestszentimre, Pestújhely, Rákoscaba, Rákoshegy, Rákoskeresztúr, Rákosliget, Rákosszentmihály, Sasahalom és Soroksár nagyközségek. Ezeket 1950-ben csatolták a fővároshoz, de ekkor még önálló települések voltak.

szerv végezte Nagy-Budapesti RG Parancsnokság néven. Papíron mindkettőnek volt motoros és kerékpáros részlege is. A megyei parancsnokságok alárendeltségébe tartoztak a járások és a törvényhatósági városok parancsnokságai, amelyekben osztagokat alakítottak, ezek további rajokra és csoportokra oszlottak. A megyei parancsnokságokon a parancsnok és két helyettese mellett két adminisztratív beosztott teljesített szolgálatot, a kerületek és járások személyi állománya ugyanilyen volt. Az üzemekben a két parancsnokhelyettes mellett csupán egy fő adminisztratív személy szolgált. A rajok élén egy parancsnok és egy helyettes állt, 6–12 fő között mozgott az állományuk. Három rajból tevődött össze egy szakasz, amelynek élén egy parancsnok és helyettese állt, mellettük három gyalogos és egy kerékpáros hírvívő. Egy század három vagy négy szakaszból tevődött össze, több parancsnokhelyetessel és adminisztrációs személyekkel, három-négy hírvívővel, két kerékpáros hírvívővel és egy összekötővel, továbbá 12 fős egészségügyi osztaggal, utóbbiakban férfiaknak és nőknek vegyesen kellett részt venniük.¹⁸ A struktúra alapján látható, hogy kiemelt szerepet tulajdonítottak a fővárosnak és környékének, nyilván annak politikai és gazdasági súlya miatt. Mindez sok szempontból a korábbi mintákat követte.¹⁹

A gárdába lépés feltételei a következők voltak: 18 és 45 év közötti, minimum egyéves párttagsággal rendelkező férfiak és nők lehettek tagok, akik más szempontoknak is megfeleltek: „[...] úgy szellemi, mint testi alkalmatossága megfelel a Gárda követeléseinek (nem sánta vagy púpos) és ha a jelentkezése önként történt.” Pártszervezetként a gárdisták arányát tekintve 6–10%-os normát írtak elő. Az országos struktúra a következőképpen épült fel: a Rendező Gárdába történő jelentkezés önkéntes volt, ezt a helyi parancsnoknál kellett jelezni. A három hónapos próbaidőt követően egy bizottság bírálta el a felvételt, amely két gárdistából, egy rajparancsnokból, az RG vezetőségéből, továbbá egy végrehajtó bizottsági (VB) megbízottból állt. A tortúra a következőképpen zajlott. „A bizottság a szervezési szabályzatban előírt útmutatás alapján kérdéseket tesz fel a próbaidős gárdistáknak azért, hogy megállapítsa (a) képességeit, politikai ismereteit, valamint azt a szándékát, hogy valóban végérvényesen a gárda kötelékében akar-e maradni.” A pályázó pozitív elbírálását követően kerülhetett sor a fogadalomtételre, majd a gárdaigazolvány kitöltésére. A kilépés önkéntesen vagy kizárással történhetett, előző esetben meg kellett indokolni, és minden alkalommal az országos parancsnokságra jelenteni. Kizárást a fegyelmi bizottság foganatosíthatott, súlyos esetben a pártból is kizárták az illetőt. Kisebb súlyú ügyben fegyelmi fenytétst kapott, ezt nyilvános figyelmeztetés, majd megintés

¹⁸ OSZK Kézirattár. A Magyar Dolgozók Pártja Rendező Gárda Szervezeti szabályzata, 1948. Felelős Kiadó: Halas Lajos. Budapest, Igazság Nyomda, 1948.

¹⁹ Ld. az 1. lábjegyzetet.

követhette. A fegyelmi bizottságban az illetékes parancsnok, egy gárdista, egy rajparancsnok és egy VB-tag vett részt, a kizárást az országos szervnek is jóvá kellett négy héten belül hagynia.²⁰

Szabályozták a pártkatonák jogait, tilalmait és kötelezettségeit is. Felszólításra szolgálattételre kellett jelentkezni, rendszeren és borotváltan, „[...] olyan állapotban, hogy azzal Pártunk tekintélyét növelje”. A szolgálat során a beosztást megfelelően el kellett látni, és a kijelölt helyen maradni. A vezetőkkel való tiszteletteljes viselkedés és fegyelmezett magatartás is lényeges volt. „Köteles a vezetők utasításait ingadozás nélkül végrehajtani.” Nem volt megengedett a szolgálati hely elhagyása, „2. Tilos szolgálatban – egyenruhában – bárminemű szeszital fogyasztása”. Akárcsak a zártrendben menetelő egység elhagyása, nőknek a szolgálat ellátása során a cigarettázás és az arcfesték használata. „Tilos szolgálaton kívül egyenruhát hordani vagy más célokra felhasználni.” A szabályzat vonatkozó részei jól mutatják, hogy milyen, gyakran előforduló problémákat próbáltak ennek a dokumentumnak a kiadásával szabályozni. A jogok felsorolásánál is előkerültek korabeli problémák. A szolgálat során a gárdista tájékoztatást kérhetett, és a vele szemben történt igazságtalanság orvoslását. Ennek során egyenruhát viselhetett, és a jogtalanul egyenruhát hordókat igazoltathatta. Az „akciók” során széles jogköröket biztosítottak számukra. „Joga van pl. gyűléseken, pártnapokon, vagy bárminemű pártmegmozduláson az esetleges zavartkeltőket kiemelni, és a legelső hatósági közegnek átadni vagy ennek hiányában az illetőket fogva tartani. 8. Joga van, illetve kötelessége a pártéletben aktívan tevékenykedni, tanulni, dolgozni stb. azért, hogy öntudatos munkájával Pártunk harcát előre vigye. Abban az esetben, ha ebbéli tevékenységét valakik akadályozni szándékoznak, úgy joga van szolgálati út betartása nélkül ezt jelenteni.” Összességében véve a következőképpen képzelték el a tökéletes pártkatonát: „1. Magatartás szolgálatában: Öntudatos, nem durva, határozott és fegyelmezett. Fellépésén látni lehessen azt, hogy tudja feladatait és büszkén viseli tisztségét. 2. Magatartás feljebbvalókkal, előjárókkal szemben: Udvarias, öntudatosan fegyelmezett, tisztelettudó és meggyőződésből engedelmes. Bátran szembe néző, határozott, rövid és értelmes beszédű. A kapott utasítást gyorsan és tudása szerint legjobban végrehajtó (sic!) elvtárs.” Mindemellett természetesen az önművelést is lényegesnek vélték.²¹

A különböző szintű parancsnokoknak a jogait stb. is a gárdisták mintájára részletesen megszabták, emellett az oktatásban való szerepüket részletezték. A rajról nyilvántartást kellett vezetniük, dokumentumokat továbbítaniuk, a parancsnoki

²⁰ OSZK Kézirattár. A magyar Dolgozók Pártja Rendező Gárda Szervezeti szabályzata, 1948. Felelős Kiadó: Halas Lajos, Budapest, Igazság Nyomda, 1948.

²¹ Uo.

gyűléseken részt kellett venniük. Jogaik megegyeztek a gárdistákéval, emellett a kisebb esetekben fegyelmezési jogkört is gyakoroltak. A párt felé bírálatot fogalmazhattak meg. A kerületi parancsnok kötelmei a korábbiak mellett a szolgálat megszervezése a helyi pártszerv titkárával egyetértésben, feladatok egységes és arányos kiosztása, helyi titkárra szemináriumok kidolgozása, megszervezése, tehetséges gárdisták nyilvántartása, politikai iskolára javaslása, zártrendű kiképzés megszervezése, adminisztráció lebonyolítása, kádernyilvántartás vezetése.

A tilalmakat részletesen szabályozták, így nem lehetett a nem hozzá beosztott gárdistákat utasítaniuk. „2. Gárdistákkal durván bánni még akkor sem szabad, ha azok hibát követtek el. 3. Gárdista nőkkel szemben a parancsnoki hatalommal visszaélni. 4. Gárdistától bárminemű oly szívességet elfogadni, mint pl. ital fizetés, vagy bármi más, ami azzal a veszéllyel jár, hogy ezáltal függő viszony keletkezik a hozzá beosztottjával.” A parancsnoki hatalommal visszaélve a különböző előnyök biztosítása is tilos volt. A magánélet területén pedig: „1. Tilos minden olyan tevékenység, ami a tekintélyt rombolja, a gárda fegyelmét befolyásolja, aláássa, és amely erkölcsileg, anyagilag az MDP-re nézve hátrányt jelent.”²²

A kerületi parancsnok jogai között az előzőekhez képest pluszban a következőket sorolták fel. A felettesnek a munka javításával kapcsolatban javaslattevés. Adott esetben önálló intézkedések foganatosítása, „[...] a Párt érdekét mindig szem előtt tartva [...]” Akkor, ha az MDP egy magas rangú tisztségviselője nem szabályos feladatra akarta utasítani, az illetékes személyhez kellett küldeni az illetőt. Külön szabályozták a rajparancsnokok által vezetett nyilvántartásokat, amelyben a gárdisták nevét, munkahelyét kellett vezetni, megjegyzés rovatban a szorgalmukat és az „értelmi képességüket” jelezni. A kitüntetésekről is nyilvántartást vezettek, és emellett minden gárdista tevékenységéről munkanaplót. Ilyen dokumentumok egyelőre nem kerültek elő a levéltári anyagból. A felszerelésük kék ing, lumberjack, piros nyakendő, tábori szürke zubbony, hosszú nadrág, szíj, barna vagy fekete cipő, „partizánsapka” és szürke zubbony volt. Az igazolvány csak a párttagsági könyvvel együtt volt érvényes, ez egyébként fényképes volt és számozott, az országos parancsnok adta ki, háromhavonta a járási vagy megyei parancsnok érvényesítette „Érvényes” szövegű pecséttel és aláírással. Elvesztés esetén a tényt jelenteni kellett.²³

²² Uo.

²³ A rendfokozati jelek a következők voltak: a gárdisták a bal karjukon piros emblémát viseltek, a rajparancsnok efölött egy 8 cm hosszú, 6 mm vastag csíkot, a helyettese ugyanazt. Továbbiak: a szakaszparancsnok az embléma fölött három piros csíkot, a kerületi-önálló üzemi-járási adminisztrátorok: ezüstszerű, 8 cm hosszú, 6 mm vastag csíkot, míg az ugyanilyen beosztásban lévő parancsnokhelyettesek: ezüst emblémát két ezüst csíkkal, a parancsnokok pedig három ezüst csíkkal. Abban az esetben, ha ez utóbbi kategóriába tartozó egységek száma nem érte el az 50 főt, akkor

A szervezet tagjainak az előléptetését is részletezték. Erre az Országos Káder Osztály mellett az országos parancsnoknak volt joga abban az esetben, ha a gyakorlati és elméleti tudása mellett megfelelő párthűséggel is rendelkezett az adott személy. A raj- és a szakaszparancsnokoknak emellett jó kezdő és haladó szeminárium végzettséggel kellett rendelkezni, emellett pártiskolára javasolhatták. A megyei parancsnoktól és törzstagjaitól fölfelé minimum háromhónapos pártiskolával és hat havi jó parancsnoki munkával kellett rendelkezni. A gárdisták felvételén is szigorítottak, ugyanis kezdő szemináriummal,²⁴ igazolt pártmunkával, illetve a szervezeti és működési szabályzat ismeretével kellett rendelkezniük, a felvételt követően három hónap próbaidővel. A gárdába lépésnél fogadalmat tettek, amelynek szövege hűen tükrözte a szervezet párthadsereg létét: „Én ... az MDP pártszervezetének tagja fogadom, hogy alávetem magam a szabályzat szerinti gárdafejelemnek. A központi vezetőség, a megyei járási és helyi vezetőség utasításait az R. G. parancsnokain keresztül mindenkor, vonakodás nélkül teljesítem. Egész tudásommal és minden erőmmel szolgálom Pártunk ügyét. Pártunkat és vezetőinket minden helyzetben minden körülmények között megvédem. E fogadalom szerint élek és dolgozom.”²⁵ Az esküt nem mint magyar állampolgárok, hanem mint MDP-tagok tették, nem állami, hanem pártvezetők utasításait kellett végrehajtaniuk, nem a hazájukat, Magyarországot, hanem a pártjukat szolgálták, ennek a vezetőit védték, eszerint éltek és dolgoztak. Kiépült tehát a pártállam az államban, 1948-ra teljesen bekebelezve ez utóbbit. A szabályzat több esetben túlságosan is aprólékosnak bizonyult, igyekezve kiküszöbölni a gárdánál meglévő hibákat, ugyanakkor minden korábbinál részletesebb volt.

piros rendfokozatot kellett viselniük. A megyei állomány beosztási jelzései a következők voltak: az adminisztrátorok 6 cm hosszú és 6 mm vastag arany emblémát viseltek egy arany csíkkal, a megyei parancsnokhelyettesek két arany csíkkal, míg a parancsnokok hárommal. A központi parancsnokságon szolgálók: Kerékpáros-, propaganda-, motorosrészleg- stb. parancsnokok arany emblémát egy 13 mm-es aransávval. Amennyiben a fővárosi kerületi vagy az üzemi egységek létszáma elérte az 500 főt, akkor arany jelzést használhattak. A központi és a nagy-budapesti adminisztrátorok 8 cm hosszú, 13 mm vastag aransáv és egy 6 mm vastag aranycsík a sáv fölött, valamint egy arany embléma. (A területi és az üzemszervezőknél ugyanez.) A nagy-budapesti parancsnokhelyettes aransávot két csíkkal, míg a parancsnok hárommal viselt, de abban az esetben, ha országos parancsnokhelyettes is volt egyben, akkor egy 8 cm hosszú, 25 mm vastag arany sávot hordott. Az országos parancsnok 8 cm hosszú és 30 mm vastag aransávot viselt. Az összes rendfokozati jelzést a sapka bal részén is lehetett hordani, ugyanakkor a rendfokozatnak megfelelő sapka-szegélyzsinórt is lehetett használni. (Uo.)

²⁴ A VII. kerületben például a következő előadásokat tartották a gárdistáknak: *Szovjetunió a szocializmus országa, Amerika igazi arca, Népi demokrácia útja a szocializmus felé, Az ember származása és fejlődése* (BFL XXXV. 102. b. 33. ő. e. A VII. ker. MDP RG jelentése, 1948. október 4.

²⁵ OSZK Kézirattár. A magyar Dolgozók Pártja Rendező Gárda Szervezeti szabályzata, 1948. Felelős Kiadó: Halas Lajos. Budapest, Igazság Nyomda, 1948.

Az újratervezés más területeken is érvényesült, így *A Gárda* című lap szerkesztőjének Vajda Sándort a Szivárvány Filmlaborból és Lőcsei Sándort a *Szabad Néptől* javasolták, Kós József Géza lett a felelős kiadó. Ugyanakkor az RG vadásztársaságokat is összevonták.²⁶ Az SZDP RG vezetés eszközeit stb. a Köztársaság térre szállították át.²⁷

Júniusban alakult meg a közös énekkar is.²⁸ A következő felszerelést kapták: ing, sapka, nyakkendő, nadrág, illetve szoknya. A 100 tagú karnak emellett októberben zubbonyt,²⁹ amely összesen 25 000 forintba került, valamint havi 1000 forintot kértek, amit meg is kaptak, többek között arra hivatkozva, hogy az augusztusi, Nemzetközi Munkás Kórus versenyen, amelyet Budapesten tartottak, elsők lettek. Falvakban és a rádióban is felléptek.³⁰ A kórust Ambrus Gábor teremtette meg, majd Székely Endre karnagy vezette, a későbbiekben 140 főre akarták emelni a létszámát,³¹ és Révész László lett a karnagy 1949-ben.³² Mindennek a Vándor kórus alkotta az alapját, Székely fűvös, majd szimfonikus zenekart is szeretett volna alakítani, ugyanakkor sajnálta, hogy a gárdisták a rendezvényeken nem énekeltek.³³ Egy szegedi gárdista viszont más véleménnyel volt ez utóbbiról: „A daloló gárdistáknál csak az a baj, hogy nagyon is tudnak dalolni, csak nem azt, amit kellene. A legújabb slágereket fűtyülik unos-untalan még a kivonuláson is, néha megtörténik, hogy egyik-másik dalolni kezdi a »Csupa könny a szobám« című slágert.”³⁴

ÉLET AZ ÚJ PÁRTHADSEREGBEN

Az összevonásnak nem mindenki és nem mindenhol örült, a VII. kerületben a kerületi és üzemi vezetők ülésén a következőképpen panaszkodtak: „Meg kell emlétenem, hogy a volt Szocdem Gárdisták nem kellő számban jöttek át kerületünkbe pedig

²⁶ MNL OL 283. f. 26. cs. 5. ö. e. Egységbizottsági jegyzőkönyv, 1948. május 3.

²⁷ Uo.

²⁸ 1948-ban 100 zubbonyt és havi 1000 forintot kaptak. Az augusztusi Nemzetközi Munkás Kórus versenyen első helyezést értek el. MNL OL 276. f. 55 cs. 36. ö. e. Jegyzőkönyv az SZB 1948. október 25-i üléséről.

²⁹ Halas még 1948-ban új formaruhát szeretett volna kérni neki, de nem engedélyezték. MNL OL 274. f. 5. cs. 129. ö. e.

³⁰ MNL OL 276. f. 55. cs. 36. ö. e. Halas Lajos javaslata az SZB-nek 1948. szeptember 30. MDP SZB ülés 1948. október 25.

³¹ R. G. Kultúrmunkában. *A Gárda*, 1948. június 5. 3.

³² *Szabad Nép*, 1949. február 7. 6.; 1948. október 6. 8.

³³ SZÉKELY Endre: Munkában az RG énekkar. *A Gárda*, 1948. augusztus 1. 5.

³⁴ BORDÓCZKI Ferenc nagyszegedi gárdista: Táncoló és daloló Rendező Gárdisták. *A Gárda*, 1948. augusztus 20.

mi úgy fogadtuk Őket, mint harcos elvtársainkat és mindjárt a vezetőségbe is beválasztottunk az elvtársakból, és mégis mi az oka annak, hogy nem jönnek szolgálatba ezért felkérem Somogyi elvtársat hogy nézzon utána, hogy a volt Gárdistái miért nem jönnek közénk.”³⁵ (sic!) A bekebelezést követően a volt SZDP gárdisták átszűrését lényegesnek tartották, az állandó ellenségkeresés gyakorlatilag a szervezet megszűnéséig tartott. Lényeges volt az új igazolvány is az állomány kiválogatása szempontjából, ezt július 9-én fogadták el, és ebbe már fényképet is lehetett ragasztani.³⁶

1948 nyarán már az MDP RG tagjai „rohammunkában” vettek részt az Úttörővasút megépítésénél, falujárásban, aratóbrigádok alakításában.³⁷ Mindezt az ország ideológiai és politikai tudatának a formálása miatt vélték lényegesnek, a kialakult helyzetet a TSZ-szervezések kezdetén a *Pártmunkás* című lapban a következőképpen táltatták: az egyház a gazdagparasztokkal együtt arra buzdította a parasztokat, hogy csak annyit vessenek el, amennyi a saját szükségleteiket fedezni fogja. Így például Békésben 16 gárdista földbérlo csoportokkal tsz-t alakított, amelyből mintagazdaságot terveztek alakítani. Ugyanakkor az őszi munkák elvégzését fontosnak tartották, amire az RG-nek is oda kellett figyelnie kultúr- és agitációs munkával segítve azt.³⁸ Amíg az RG a TSZ-szervezés kezdetén „bábáskodott”, addig a későbbiekben a Munkásörtség a „munka” befejezését segítette az állampártnak. Ugyanakkor a rendőrséggel is intenzívebben együttműködtek, például a békásmegyeri gyújtogatók elfogásában. Ennél azonban lényegesebb volt, hogy a tagjai ott voltak az üzemekben, így figyelhették a munkásokat.³⁹

1948 őszén tagfelvételi zárlatot rendeltek el az MDP-ben.⁴⁰ A járási és városi felülvizsgáló bizottságoknak az alapszervezetek vezetőségeit és az RG parancsnokait november 30-ig felül kellett vizsgálniuk.⁴¹ Mindezért Erdei Ferenc lett a felelős, a tisztogatást a következőképpen képzelték el: „December 31-ig befejezzük az r. g. parancsnokságok felülvizsgálását szociális összetételben, megbízhatóság, párthűség, politikai képzettség, osztályidegen, korrupt, stb. szempontjából.”⁴² 1949 elejére orszá-

³⁵ BFL XXXV. 102. b. 33. ő. e. A VII. ker. MDP RG jegyzőkönyve. 1948. augusztus 27.

³⁶ MNL OL 276. f. 55 cs. 7. ő. e.

³⁷ *A Gárda*, 1948. augusztus 20.; 1948. június 19.; szeptember 8.

³⁸ *Pártmunkás*, 1948. november 10.

³⁹ Diszszemlére készül az RG. *Szabad Nép*, 1948. október 9. 3.

⁴⁰ 1948. szeptember 6. és 1949. március 6. között tagfelvételi zárlatot hirdetett az MDP. Tagjelöltséget vezettek be a későbbiekben. Minden párttagnak ismernie kellett Lenin és Sztálin tanítását az élcspatról, az MDP programnyilatkozatát és szervezeti szabályzatát, a párttag jogát és kötelességét. Tóth Róbert: A Politikai Bizottság határozatainak jelentősége. *A Gárda*, 1948. szeptember 8.

⁴¹ MNL OL 276. f. 106. cs. 1. ő. e. Az SZB munkaterv javaslata. 1948. október 1–1949. január 1.

⁴² A fővárosban az egyesítést követően a gárdisták közel negyedét zárták ki. BFL XXXV. 95. b. 15. ő. e. Jelentés az egyesítésről.

gosan 25–30%-át zárták ki az állománynak, így kialakítva a számukra megfelelő szociális összetételt. Ezzel szemben a képzettséggel nem voltak elégedettek.⁴³ A kimaradt egykori SZDP RG tagjait is át akarták világítani, és a számukra megfelelőket felvenni, az új igazolványok bevezetése továbbra is az elképzelések között szerepelt. A nagy-budapesti parancsnokságra az országos vezetés egy tagját ültették be. Meghatározták a felelősségi területeket is, így a kádernyilvántartásért is Erdei Ferenc lett a felelős, az esztendő végéig ki akarták alakítani a személy szerinti kartotékrendszert. Fröschl Gusztáv az oktatásért, Boján József az adminisztrációért, Lévai András pedig a sajtóért felelt. Minden kerületi üzemi és önálló városi gárdanapon a „negyedóra marxizmus” oktatást akartak bevezetni.⁴⁴

1948. október 10-én a fővárosban, a népligeti sporttelepen egy gárdabemutatót szerveztek, ugyanezen a napon országos RG parancsnoki konferenciát is tartottak. Orbán László, majd Erdei Ferenc, ekkor már mint az RG országos parancsnokhelyettese is, mondott beszédet. Előbbi kihangsúlyozta, hogy az RG szerves része a pártnak. Utóbbi a szervezet árvízvédelmi, aratóbrigádokban és az iskolák helyreállításában végzett szerepét emelte ki. Lényegesnek tartotta, hogy több kádert adtak a fegyveres szerveknek, illetve a Kossuth és Petőfi Akadémiára is, amelyek ezek képzését voltak hivatottak szolgálni. „A további feladatokra rátérve megállapította, hogy a gárdistáknak mindent el kell követniük, hogy elméleti és politikai képzettségük hiányosságait fokozott tanulással pótolják.” A pártmunkában való nagyobb részvételüket szorgalmazta, ugyanakkor a korábban hangoztatott elvet, miszerint a szervezet a „párt élharcos gárdája”, helytelennek tekintette, helyette „a párt maga az élcsapat, és ezen belül nincs még egy élcsapat” elvet emelte ki. Ennek a többszöri és többek általi hangsúlyozása nyilván a belső ellentétekre hívja fel a figyelmet. Hrabovszky András végül Békés megyével kapcsolatban elmondta, hogy a gárdisták minta-földbélrl csoportot alakítottak, „példát mutatva ezzel a dolgozó parasztságnak.”⁴⁵

A Farkas Mihály által felügyelt *Pártmunkás* című lap (Farkas volt a felelős szerkesztője) a következőképpen értékelte mindezt: az elszigetelődéssel voltak gondok, mivel külön szemináriumokat és pártiskolákat akartak szervezni. A *Gárda* újságot kevés funkcionárius olvasta, ezt is problémának látták, „[...] legnagyobb hiba azonban az a téves hit volt, melybe a gárda az utóbbi időben mind jobban és jobban beesett. Olyan álláspontok alakultak ki, hogy a Párton belül az R. G. mintegy élcsapat szerepét tölti be. Ezt tükrözték vissza az újságokban megjelent egyes cikkek is,

⁴³ FRÖSCHL Gusztáv: A Gárda felülvizsgálata. *Pártmunkás*, 1949. február 25.

⁴⁴ MNL OL 276. f. 106. cs. 41. ö. e. Az Országos R. G. Parancsnokság három hónapos munkaterve 1948. október 1-től december 31-ig.

⁴⁵ Hős, bátor népre... *Szabad Nép*, 1948. október 12. 3.

és az elvtársaink személyes megnyilvánulásai is. Pedig tudnunk kell, hogy a Párt egészében az élcsapat, és ha egyáltalán élgárdáról beszélhetünk, ez csak Pártunk Központi Vezetősége lehet. Az R. G. legyen a Párt egyik szerény, de öntudatos osztaga.” Marosán is kiosztotta a feladatokat a kongresszuson: „Pártunknak legyen a legéberebb szere! Örködjék a Párt vezetői és a Párt vagyona felett!”⁴⁶ Lényeges, hogy ezt követően nem sokkal *A Gárda* című lapot megszüntették, és a párthadsereg hátralévő idejében a *Pártmunkás* biztosított fórumot az RG-nek.

AZ MDP GÁRDÁJA A FŐVÁROSBAN ÉS KÖRNYÉKÉN 1948-BAN

A kierőszakolt egyesítést követően az MDP központi utasításai alapján a fővárosi gárdánál is munkához láttak. A nagy-budapesti szervezetet gyakorlatilag függetlenítték kilenc fős parancsnoki törzsszel, mellettük egy-egy adminisztratív és kádermegbízott, két-két kerületi és üzemi instruktor, illetve peremvárosi és községi instruktor dolgozott. Az új szerv feladata az irányítás és az MDP Szervezési osztályával és az országos parancsnoksággal történő kapcsolattartás volt. Az adminisztratív megbízott vezette az ügyvitelt, készítette a létszámkimutatásokat, a havi jelentéseket és értékelte a munkatervet. A káderes a nyilvántartásokat vezette, és a beosztásokra készített javaslatot. Minden RG csoporthoz egy instruktort, ellenőrt állítottak be, akinek a feladata a „gárda szellemének” és a gárdisták párt-építő munkájában való részvételének a vizsgálata volt.⁴⁷ Ez ugyanazt az elvet követte, mint a haderőben a politikai tiszti rendszer kiépítése, de gyakorlatilag ez a párt hadseregében is egy újabb ellenőrző szerv gyakorlását tette lehetővé a személyi állomány kiválogatása és a vezetői kontroll után.⁴⁸ A fővárosi parancsnokság július végén kilenc fővel működött.⁴⁹ Július elején *A Gárda* című lapot is engedélyezték.⁵⁰

⁴⁶ *Pártmunkás*, 1948. október 25.

⁴⁷ BFL XXXV. 95. b. 309. Kós József Géza RG parancsnok: A Nagybudapesti Rendező Gárda szervezeti felépítése feladata beosztások szerint. 1948. június 19.

⁴⁸ OKVÁTH Imre: *Bástya a béke frontján. Magyar haderő és katonapolitika 1945–1956*. Budapest, Aquila Könyvek, 1998. 167–189. (A továbbiakban: OKVÁTH, 1998.)

⁴⁹ BFL XXXV. 95. b. 309. Kós József Géza: A nagy-budapesti R. G. összefoglaló jelentése. 1948. július 31.

⁵⁰ BFL XXXV. 95. b. 309. ö. e. Gál Ferenc: Engedélykivonat. 1948. július 9. Erre a 11. 290/1947. sz. korm. rend. 1. §-a, és a 670/1948. korm. rend. 1. §. alapján került sor. Időszaki lap volt, minden hónap 15-én jelent meg, felelős kiadó Kós József Géza lett, a VII. ker. Köztársaság tér 27-be, a Budapesti PB épületébe jegyezték be, ahol a nagy-budapesti gárda parancsnoksága is működött. Fröschl Gusztáv lett a felelős szerkesztő, 29x20-as méretben négy oldalon jelent meg. BFL XXXV. 95. b. 309. ö. e. Kós József Géza körleve a parancsnokságoknak, 1948. október 13.

Az átstrukturálás mellett lényeges volt a feladatok meghatározása is, a július-augusztusi tervek között a következők szerepeltek. A fegyelem megszilárdítását lényegesnek tekintették, ezen belül a „finomhangolást” is: „A Párt-erkölcs kérdéséről több előadást kell tartani a gárda tagjainak, ezzel is emeljük, megszilárdítjuk a rendezőgárda erkölcsi színvonalát.” Emellett minden gárdista pártmunkába történő bevonását is kezdeményezték, és a gárda jobb propagálását. Az RG központi dalárda feltöltése és a tagok énekre tanítása, a központi részleg 200 főre történő emelése, a kerékpáros és a motoros részleg további emelése, ennek során a motorral rendelkező párttagok bevonása, a fővárosi parancsnokságra gépkocsik beszerzése is a tervek között szerepelt.⁵¹ A tervezésnél az új szabályzatnak megfelelően ugyanakkor a végzettségre is igyekeztek nagyobb hangsúlyt fektetni, ugyanis a július 15-ével újrainduló háromhónapos munkaterv szerint az lehetett RG csoportparancsnok, aki háromhetes pártiskolát végzett, „[...] vagy annak megfelelő elméleti képzettséggel rendelkezik.” Minden tagnak alapfokú szemináriumot kellett végeznie, ennek elmaradása esetén elbocsátották őket a gárdából. Az állomány átrostálása – az MDP tagjaihoz és az országos gárdatrendhez hasonlóan – a következő gyakorlati módszerrel történt: „Az új R. G. igazolványok kiadásával szelektáljuk a gárdát.”⁵² Az iratok megújításának a dátuma mindkét esetben október 15. volt. Ugyanakkor a „csak papíron” meglévő tagokat is aktivizálni tervezték. A központi részleg tagjainak „a végzettségét” a már ismertetett szabályzat szerint szabták meg, és a minimális magasságot is meghatározták, amely a férfiaknál 165 cm, a nőknél 155 cm volt. A budapesti központi szerv közvetlen alárendeltségében a legképzettebbekből egy „elitalakulat”, emellett női vezetéssel egészségügyi szakasz és század kialakítását is tervezték. A fővárosiak a jövőt optimistán látták: „Mi meg vagyunk arról győződve, hogy a nagybudapesti R. G. nemcsak hogy teljesíti a munkatervben foglaltakat, hanem igazi marxista-leninista szellemben túlteljesíti. Többet fog megvalósítani, mint amennyit munkatervünk előíranyoz, példát, irányt mutat az összes rendezőgárda csoportjainknak.”⁵³

Budapestet a következő részekre osztották: Buda-Dél, Buda-Észak, Pest-Észak, Pest-Északkelet, Pest-Délkelet, Pest-Dél. Ide egy-egy inspektort is delegáltak, külön

⁵¹ BFL XXXV. 95. b. 309. Kós József Géza: A nagy-budapesti R. G. parancsnokság 1948. július 1-jén kezdődő háromhónapos munkaterve. 1948. június 19.

⁵² Sok 15 és 16 évesnek is terveztek RG igazolványt adni, akik ráadásul még párttagok sem voltak, így teljesen hibásnak minősítették a gyakorlatot. *A Gárda*, 1948. szeptember 8.

⁵³ BFL XXXV. 95. b. 309. Kós József Géza: A nagy-budapesti R. G. parancsnokság 1948. július 15-én kezdődő háromhónapos munkaterve. Nyilván az előző kibővítése volt, nagyrészt az új működési szabályzatnak megfelelően. Ebből arra lehet következtetni, hogy az említett dokumentum július elején jelenhetett meg.

egészségügyi szakasz is működött, a mintaszakaszok szervezése ekkor még zajlott. Közvetlen a metamorfózist követően, július végén a fővárosban és környékén 5382 fő gárdista volt, szemben a május 30-i, MKP-nál lévő 4831 fővel. Mivel a szocdem gárda országosan hasonló létszámú volt, mint az MKP-s, így arra lehet következtetni, hogy a nagy részük nem került át Nagy-Budapestre az MDP párhadseregébe. A Kossuth Akadémiára több személy delegálását kérték a parancsnokoktól,⁵⁴ erre a haderő erőltetett ütemű fejlesztése miatt volt szükség.⁵⁵ Ugyanakkor a gárda munkájának javítását lényegesnek tartották: „Gondosan örködünk azon, hogy az R. G. tagjai csak erkölcsileg kifogástalan párttagok lehessenek. Néhány R. Gárdistát ki kell zárni nemcsak az R. Gárdából, hanem a pártból is, hogy ezzel is megemeljük az R. Gárdát és példát mutassunk.” A kerületi pártbizottságokat utasították, hogy üléseiken az RG parancsnokok is vegyenek részt. A pártmunkás értekezleteken is napirendre kellett tűzni az RG kérdését. A kerületi szervező titkárok feleltek a kerületi gárdákért ezt követően. A nagy-budapesti parancsnokságnak a rosszul működő helyi gárdákról listát kellett összeállítani.⁵⁶

Az átszervezés szeptemberben is tartott, de más problémák is előtérbe kerültek, így az SZB megszabta a gárdaértekezletek napirendi pontjait is.⁵⁷ A szervezet feladatait bővíteni akarták, így a következő ötlettel álltak elő: „A kiéleződő osztályharc szükségessé teszi, hogy a párt védelmét fokozottabb éberséggel és mértékben lássa el az R. G. Javasoljuk az önálló pártszervezetek titkárainak és vezető funkciót betöltő elvtársainak személyi védelmének megszervezését. Pártházak őrzésének megszervezését /éjjel és nappal/ úgy, hogy az őrseget adó gárdisták egyharmada rendelkezék önálló fegyverrel.” E feladatokat már eddig is biztosították, inkább itt ezek mértékének a növeléséről volt szó, hiszen a párt vezető tisztségviselői mellett az alsóbb funkciókat betöltőké is felmerült, illetve a pártházak őrzését is tervezték szigorítani. Ugyanakkor a parancsnokok gyalogsági kiképzését is javasolták, a könnyű és nehéz fegyverzet megismertetését is. Mindez az ekkor rendszeresítésre kerülő szovjet típusú fegyverekkel is összefüggésben lehetett, és a hidegháborús hisztéria fokozódásával is. Emellett a meglévő problémáik a következők voltak: a pártszervek nem segítették őket, sokszor alkalmatlan parancsnokokat állítottak az élükre, sok pártszervnek nem volt gárdája.⁵⁸

⁵⁴ BFL XXXV. 95. b. 309. Kós József Géza: A nagy-budapesti R. G. összefoglaló jelentése. 1948. július 31.

⁵⁵ OKVÁTH, 1998. 143–189.

⁵⁶ BFL XXXV 95. b. 1. ő. e. A Nagy-Budapesti Pártbizottság Szervezési osztályának munkaterve 1948. július 15–október 15. 1948. július 12.

⁵⁷ BFL XXXV. 95. b. 15. ő. e. 1948. augusztus 2-i osztályértekeztet határozatai.

⁵⁸ BFL 95. b. 309. ő. e. Javaslat az R. G. jövőbeni munkájára, 1948. november 7.

Szeptemberre tovább csökkent a létszám, 5031 főre,⁵⁹ ami nyilvánvalóan az igazolványcsere, azaz a tisztogatás következménye lett. Sikerült megszervezni 336 fővel a mintaszakaszt is több kerület állományából, és teljesen leváltak a központi parancsnokságtól, nyolc üzemi alakulatot tudtak újonnan felállítani. Ugyanakkor: „A Központi Részleg mennyiségi feltöltése, káderek⁶⁰ hiánya, a kerületi üzemi sovinizmus és a nyári szabadságolások miatt vontatottan folyik.” A kerékpáros részlegüket a volt szocdem székházba, a Dohány utca 76-ba költöztették. A motorkerékpáros részlegbe a munkás sportegyesületek motoros tagjait igyekeztek beszervezni, dalárdájuk a nemzetközi dalversenyen jól szerepelt. „Összgárda” napokat akartak szervezni szeptember 17-re a nagy-budapesti egységek részvételével,⁶¹ és négy vándorzászló rendszerezését is tervezték a legjobb egységek számára.⁶²

Az MDP új párthadseregét 1948 őszére sikerült kialakítani, de ennek során nem matematikai, hanem ideológiai szempontok érvényesültek. A tagok jelentős részét nem vették át, a korábbi elképzelések nem valósultak meg, a gárda létszáma meg sem közelítette a 40 ezer főt. Lényeges kiemelni, hogy már ebben az időszakban felmerült a tehetségesebbnek tartott személyek átirányítása más szervezetekhez. Mindez előrevetítette az MDP RG 1949-es részleges, majd a következő esztendőől teljes megszüntetését. Ez a párthadsereg a későbbi Munkásőrséggel ellentétben nem vált a magyar haderő mellett működő milíciává.

⁵⁹ Majd 4837-re, októberre 4502-re. Év végére 51 csoportban 5023 fő szolgált, amelyből 521 volt próbaidős és 859 nő. BFL XXXV. 95. b. 309. ő. e. Kós József Géza: 1948. november havi jelentés; Kós József Géza: A Nagy-budapesti Parancsnokság decemberi jelentése, 1948. december 31.

⁶⁰ Az összetétellel kapcsolatban egy érdekességet lényeges kiemelni. A X. kerületi egységnél szolgált Árvai János, aki később a Munkásőrségnél századparancsnoki beosztást töltött be. 1947-ben a választások előtt egy Barankovics-párti gyűlést szétugrasztottak, ezt büszkén mesélte el a *Népszavában* 1974-ben. 1957-ben R. gárdistaként, majd karhatalmistaként járőrözött, egy ilyen szolgálat után két összekötőzött kézigránátot dobta be az ablakán, ami nem robbant fel. A Munkásőrségnél alapító lett, május 1-jén a tribünnél biztosítottak, 120 ezer résztvevőre emlékezett. 1957-ben öntő, majd kohásztechnikus, lakatos az Elektromos Mérőműszerek gyárában, közben a Bánki Donát Műszaki Főiskolát végezte el, programozó lett. SZTANKAY József: Régi májusok *Népszava*, 1974. május 26.

⁶¹ BFL XXXV. 95. b. 309. ő. e. Kós József Géza: A nagy-budapesti R. G. összefoglaló havi jelentése, 1948. szeptember 3.

⁶² BFL XXXV. 95. a. 133. ő. e. Kós József Géza levele a nagy-budapesti pártbizottságnak 1948. szeptember 10.

ÖSSZEGZÉS

A korábbi mintákhoz hasonlóan Magyarországon több politikai erő is szervezett magának párthadsereget a második világháború után. Közülük a legsikeresebb a Magyar Kommunista Párté lett. A civil szervezetek és a pártok felszámolását követően a Magyar Dolgozók Pártja egyedül maradt a porondon. 1948 második felében az egyik leglényegesebb feladat volt a párt számára a párttagságának és a rendező gárdájának az átválogatása, illetve ez utóbbival kapcsolatban egy párthadsereg felépítése. Szervezeti szempontból és állományának az összetételét tekintve ez leginkább a korábbi MKP-s gárdára épült. A szervezet jelentéktelenné válását már kezdetektől mutatta, hogy több személyt más szervezetekhez irányították át, és szó nem volt a korábbi tervekhez képest 40 ezressé bővítésről. Mivel minden hatalmi centrumot birtokolt erre az időszakra a kommunista párt, így egyre kevésbé volt lényeges számára egy külön párthadsereg fenntartása. Az RG nem töltött be olyan lényeges szerepet 1948 után, mint amilyet a Munkásőrség az 1957-es megszervezését követően. Annak ellenére alakult ez így, hogy más szovjet érdekszférába került államokban a hasonló paramilitáris szervezetek jóval nagyobb jelentőséggel bírtak.

BERTALAN PÉTER

AZ ÁVH-S MÉDIUM – JÚDÁS, AVAGY PÉTER SZEREPE

PÁLOS SZERZETES A POKOL TORNÁCÁN

Az alábbi esettanulmány egy pálos szerzetes kálváriáját mutatja be az ÁVH „lélek-idomárainak” kezei között.¹ A megaláztatást, a különböző pszichológiai eszközökkel erősített lelki, fizikai terrort, kínokat mindenki másképp viselte, más válaszreakciókat adott. A tanulmány szerzőjének célja a hatalmi gépezet embertelen működési mechanizmusainak bemutatása, annak tükrében, hogy az elemzett történelmi források ezt a szörnyű képet vetítik elénk.

A spiritiszták szerint a médium az, aki a túlvilági szellemekkel tud érintkezni. Ez az egyik jelentése a latin eredetű szónak. A másik értelmezés szerint befolyásolhatósága miatt kellemetlenségbe belevitt, illetve ilyesmibe belevihető ember.² Az ÁVH áldozataira az utolsó értelmezés a jellemző. Ezekre az áldozatokra hármass szereposztás várt. Az áldozat szereposztása fokozatosan a vallatás folyamán alakult ki. Maga a vallatott sem tudta mindig, mikor melyiket kell vállalnia. Ezt a vallató, tartótiszt vagy előadó határozta meg. Az egyes szerepkörök között nem volt éles különbség. A jogi szaknyelvben tanúról, gyanúsítottról és vádlotról beszélünk. A három szakkifejezés egymás mellé állítva fokozatot is jelentett, amely a jogi eljárás folyamatát, annak egyes szakaszait is mutatta. A kihallgatótiszt, az előadó néha figyelmeztette áldozatát, melyik szerep vár rá. Ilyenkor a vallatott megijedt. A tanú szerepe kevésbé látszott veszélyesnek. Az volt a feladata, hogy a proponált valóságot – mint az ÁVH által elfogadott és kialakított „valóságot” – tanúsítsa, ettől eltérni nem volt szabad, mert azt hazugságnak vették. Ha „hazudott”, vagyis eltért a megbeszéltektől, akkor a feltételezett bűnös, a gyanúsított kategóriájába került. A vádlott szerepe csupán a hatóság minősítésétől függött. Ezt az áldozat a folyamat végén tudta meg.³

¹ A tanulmány elkészítéséhez, tanácsaival felbecsülhetetlen értékű segítséget nyújtott Farkas Péter, a Magyar Nemzeti Levéltár Somogy Megyei Levéltárának kutatója.

² *Magyar Értelmező Kéziszótár*. 2. kötet. Budapest, Akadémiai, 1992. 896.

³ Az ÁVH ilyen vallatási technikáját bővebben bemutatja: BERTALAN Péter: *In memoriam P. Vezér Ferenc. A pálos rend és az állambiztonság. Hálózatok szorításában*. Budapest, Éghajlat, 2015. 93–104. (A továbbiakban: BERTALAN, 2015.)

A pálosok elleni eljárás főszereplője Gy. B. Á. szerzetes volt.⁴ Zembruski Mihály, a rendfőnök egyik vallomásában utalt arra, hogy Gy. írt egy feljelentést rendje és paptársra, Vezér Ferenc ellen. A feljelentés azonban valószínűleg nem jutott el a szovjet parancsnokságra, de a véletlen folytán a rend értesült róla. Erről maga Gy. is megemlékezett: „Páter Vezér Ferenc⁵ bár jó viszonyban voltam, mégis egy alkalommal fel akartam jelenteni, mert rádöbbsentem arra, hogy milyen aljasság az, hogy Vezér többszörös gyilkos, gyóntat, áldoztat és misézik. Az írásban foglalt feljelentésem nem jutott el a szovjet hatóságokhoz, hanem rendi előjárómhoz, Zembruskihoz került, aki felelősségre vont miatta és vidékre helyezett. Ugyanakkor jelentették az esetet Mindszentynek is.”⁶

A vallomásban arról is szó esett, hogy Grósz József kalocsai érsek, Pétery József⁷ váci, Virágh Ferenc⁸ pécsi és Badalik Bertalan⁹ veszprémi püspök is tudott Vezér Ferenc (szovjet katona ellen elkövetett) gyilkosságáról. Így a gyanúsítás a Grósz elleni vádak is szolgálhatta. Pétery püspökségében vonták össze a szétszórt szerzeteseket, Pétery hatáskörébe tartozott Pálosszentkút, a feltételezett gyilkosságok színhelye, Virágh Ferenc Vezér megyés püspöke volt, Badalik pedig érdeklődött a kényszerlakhelyen tartózkodó szerzetesek sorsa felől, hiszen maga is szerzetes volt. Szóba kerül még a vallomásban a pálos rend több, a rendszer számára elfogadhatatlan tevékenysége (valutázás, hamis igazolványok készítése, a pálos rend javainak elrejtése). Arról is vallott Gy., hogy a rend tagjai a harmadik világháború kitöré-

⁴ Gy. B. Á. (1908–1986) pálos szerzetes. 1935-ben lépett be a pálos rendbe. Közreműködött a *Fehér Barát* című pálos lap szerkesztésében. 1951. augusztus 7-én a pálosok elleni mellékperben zárt tárgyaláson hét évre ítélték. 1956-ban szabadult Vácról.

⁵ Vezér Ferenc (1914–1951) pálos szerzetes. A gimnáziumot Esztergomban végezte el. 1935-ben kérte felvételét a pálos rendbe. Pécsen töltötte a novícius időt, itt végezte a teológiát. 1940-ben szentelték pappá. 1944-ben került Pálosszentkútra. Itt érte a háború vége. 1944 végén polgárőrséget szervezett. Már 1945-ben vizsgálat folyt ellene, állítólagos háborús büntett miatt, de felmentették. 1945-től a pálos rendházak gazdasági gondnoka. Közreműködött a Sziklakápolna fatimai és a Boldogasszony Éve kapcsán 1947-ben rendezett ünnepeiben. 1951. március 20-án tartóztatták le. A Grósz-perben halálra ítélték IX. rendű vádlottként.

⁶ Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára (a továbbiakban: ÁBTL) 3.1.9. V-105751/1.

⁷ Pétery (Petró) József (1890–1967) egri egyházmegyes pap. 1942 óta váci püspök. 1953-tól Hejcéen tartották házi őrizetben.

⁸ Virágh Ferenc (1869–1958) 1926 óta pécsi püspök.

⁹ Badalik Bertalan (1890–1965) domonkos szerzetes pécsi püspök.

sére is számítanak. Ez a Rákosi-korszak jellegzetes vádja volt a katolikus egyházzal, főképpen Mindszentyvel kapcsolatban.¹⁰ A vallomást Gy. aláírása hitelesíti.¹¹

Az „áldozat” mellé beépítettek egy fogdaügynököt, akinek az volt a feladata, hogy megfigyelje a vallatott lélektani folyamatát, s ha kell, úgy befolyásolja azt, hogy a vallatótiszt segítségével legyen. Megfigyeléseiről rendszeresen jelentést tett a vallatótisztnek, akitől utasításokat kapott. A jelentésben az ügynök neve nem szerepelt. Ha ügyes volt, az áldozat megbarátkozott vele, s elmondott olyat is, ami a tartótiszt számára hasznos volt. Ebből a szempontból érdekes az 1951. május 24-én kelt jelentés Gy. magatartásáról, amely megmutatta azt is, hogyan vált fokozatosan tanúból gyanúsítottá, majd vádlottá: „Közbe-közbe beszélni kezdett a saját problémáiról is. Azt mondta, hogy már úgy gondolja, hogy az ügyet mégsem fogja reffel¹² megúszni, vagy internálni fogják, vagy 6 hónap börtönre ítélik. Reméli, hogy az év végén szabadul, ez legforróbb kívánsága. Később azt is megemlíti, hogy a Mindszenty ügyet is belevették vádiratába,¹³ illetve az összesítésébe, holott a Mindszenty miséket más papok is celebrálták. Ugyanakkor elmondta, hogy úgy emlékszik, egy vidéki pap is mondott Mindszenty miséket, amiért bevitték az ÁVH-ra, s 2 hónapig ott ült, majd megjámorodva szabadult. Ez az egyén »Beresztovszki«. [Gy. Beresztóczy Miklósról, a később közismertté vált békepapra utalt – B. P.]. A nevet pontosan megjegyezni nem tudtam – közli Gy. – azóta demokratikus pap, s az ÁVH minden demonstrációs gyűlésre felszállítja. Az ilyen pap renegát, mert elhagyta a pápát, akire pedig

¹⁰ Mindszentyt 1948. december 26-án hazaárulás és valutaüzérkedés gyanújával vették őrizetbe, és számos más klerikussal együtt az ÁVO hírhedt főhadiszállására, az Andrassy út 60. alatt fekvő pincébe hurcolták. A bitorost a „vizsgálat” során több alkalommal is megkínozták, illetve pszichotróp szerekkel kezelték, melyek hatása alatt „beismerte”, hogy részt vett a harmadik világháború előkészítésében, kémkedett a nyugati hatalmak kormányainak, jelentős összegeket küldött külföldre és megpróbálta átjátszani a Szent Koronát a Habsburgok javára. A vádak nyilvánvalóan koholtak voltak, a népbíróság azonban eljárása során bűnösnek találta Mindszenty Józsefet. 1949. február 8-án kimondott ítéletében életfogytiglani börtönbüntetést szabott ki rá. Mindszenty József életével és a perrel kapcsolatban a legrészletesebb, legmodernebb feldolgozásához lásd BALOGH Margit: *Mindszenty József (1892–1975). I–II.* Budapest, MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont, 2015. – Hasonló megpróbáltatásokon ment keresztül Erdélyben a román titkosszolgálat és államhatalom által megfigyelt és letartóztatott Márton Áron püspök. Ehhez lásd: NAGY Mihály Zoltán–BODEANU, Denisa: *(Le)hallgatásra ítélve. Márton Áron püspök lehallgatási jegyzőkönyvei (1957–1960).* Marosvásárhely–Nagyvárad–Kolozsvár, Lector–Varadium Alapítvány–Iskola Alapítvány, 2019.

¹¹ ÁBTL 3.1.9. V-105751/1.

¹² Bizonyos bűntettek megállapított mellékbüntetés, mely a szabadságvesztés büntetés kiállása után foglal helyet, lényege a személyes szabadság bizonyos megszorításában áll. Az ennek alávetett egyén a részére megállapított zárórán túl otthon tartózkodni, lakhelyének minden változtatását bejelenteni, s meghatározott időpontokban a rendőrségnél jelentkezni tartozik.

¹³ GERGELY Jenő: *A Mindszenty per.* Budapest, Kossuth, 2001.

mint a sziklára kell támaszkodni, annak dacára, hogy méltatlanok is ültek a trónon, mint pl. VI. Sándor.¹⁴ Ez a pap eretnek. Később Gy. elmondta, hogy a *Fehér Barát*¹⁵ című lapot 1938-ban alapította, ami havonta 1000 pengőt hozott, ez fedezte ruha számláját, ebben az időben ez szép jövedelem volt. A lapot a Szent István társulatnál nyomtatta.”¹⁶

A jelentés egy másik részében a fogdaügynök így fogalmazott: „Jelentení kívánnom, hogy Gy., amióta vele vagyok egy cellában, megfigyelésem szerint egy esetben sem imádkozott még, sem reggel, sem délben, sem este az étkezéseknél, sem a katolikus nagy ünnepeken, mint pl. ma Úrnapján. Szereti a léha vicceket, de tagadja, hogy fogadalmát megszegte volna, állítása szerint jezsuita nevelése az oka. A hangulat embere, a kihallgatások nagyon befolyásolják a kedélyét, ilyenkor megvigasztalom, hogyha internálják, ha Vácra kerül, mindenhol talál társaságot magának, amire elmondta, tudja, hogy Mindszenty két titkára is Kistarcsán ül,¹⁷ s a váci fegyházban vannak a páterek. Általában, ha valamilyen témáról beszélünk, néha beleszövi váratlanul az ő ügyét, úgy látszik az állandóan foglalkoztatja. Most várja a mai kihallgatását, reméli, hogy újból fordítania kell, mert amint mondta, a fordítani való anyagot egy őrnagy úr felében elvitte, azt hiszi, a másik felét ma kell lefordítania.”¹⁸

A fogdaügynök és Gy. B. Á. beszélgetése a fogva tartás aránylag késői korszakára esett. Gy. elzárva a külvilágtól, a hírektől, tájékozatlan volt saját helyzetét illetően. Valószínű, erről kihallgató tisztje tehetett, mert így akarta bizonytalanná tenni

¹⁴ Az V. Miklós pontifikátusával (1447–1455) kezdődő és III. Pál uralkodásával (1534–1549) véget érő időszak a reneszánsz pápaság kora. Az évszázados periódus általános jellemzői közé sorolhatjuk többek között a pápák művészet- és tudománypártoló tevékenységét, rokonaik nagymértékű támogatását (nepotizmus), az Egyházi Állam területének növelését célzó politikai és katonai akciókat, s ugyancsak e periódus ismérveként említhető a főpapság egyre világiasabbá váló életmódja. A nagy pompával megrendezett, esetenként orgiába hajló lakomákkal, vadászatokkal, a nyíltan felvállalt szeretőkkel, hovatovább törvénytelen gyermekekkel (is) jellemezhető életstílus a korszak főpapjaitól, így a bíborosoktól, sőt néhány egyházfőtől sem állt távol. Közülük a „Vénusz vonzásában” élő VI. Sándor pápa (1492–1493) életvitele botrányoztatta meg leginkább a kortársakat és az utókort. FEDELES Tamás: <http://ujkor.hu/content/vi-sandor-leghirhedebb-reneszansz-papa> (Letöltve: 2019. december 8.)

¹⁵ A Pálos Rend hivatalos lapja 1938 decemberében indult útjára, és 1948 júniusáig tájékoztatta az érdeklődő olvasókat a pálos rend életéről. Ezt követően hosszú kényszerszünet következett. A korábbi hagyományt folytatva 2009 decemberétől az aktuális tartományfőnök gondozásában ismételtelen megjelenik. A rend honlapján elektronikusan is elérhető. <https://www.szerzetes.hu/foly%C3%B3irat/feh%C3%A9r-bar%C3%A1t-%E2%80%93-magyar-p%C3%A9los-rend-hivatalos-lapja>; <http://www.palosrend.hu/> (2019. december 8.)

¹⁶ ÁBTL 3.1.9. V-105751/1. 123.

¹⁷ A Mindszenty-perben Zakar András érseki titkár hatévi fegyházat, Nagy Miklós titkár pedig háromévi börtönt kapott.

¹⁸ ÁBTL 3.1.9. V-105751/1. 123.

a pálos szerzetest. Gy. lélektanilag könnyen befolyásolható volt. Kereste maga számára a mentséget, amikor Beresztóczyra hivatkozott, ugyanakkor fogadalmának betartásáról is beszélt, ami a lelkiismeretének bizonytalanságát dokumentálta. Tehát meg lehetett puhítani a célnak megfelelően.

Dátum nélküli Gy. egyik vallomása, mely különleges tényeket tartalmaz: „Markiewicz Péter, a pálos rend generálisa 1946 januárjában Vezér Ferencet a pálosszentkúti rendház perjelévé, azaz házfőnökké kinevezte. A kinevezési okmányt még ugyanabban a hónapban Bolyós Rezső Ákos¹⁹ és Rába Lukács Márk pálos rendi szerzetesek hozták Lengyelországból, ahol a pálos rend képviselőjében részt vettek a generálisválasztáson Czeszochowában.²⁰ Vezér Ferenc házfőnökké való kinevezése köztünk nagy megdöbbenést keltett, mert Vezér Ferenc és az általa szervezett és vezetett polgárőrség gyilkosságairól nemcsak nekünk volt tudomásunk, hanem Pálosszentkúton is köztudomású volt.”²¹

Az idézett részletben felfedezhető a szándékos ferdítés, hiszen Vezér előléptetését valószínű, hogy bátor magatartásnak köszönhette, amellyel a kolostort és az oda menekülő civileket védte a garázdálkodó szovjet katonákkal szemben. Gy. pedig irigyen szemlélhette a pályatárs karrierjét. Ez a szempont megfelelő volt az ÁVH szándékának is.²²

A folytatás sem volt meglepő: „Vezér Ferencel szemben én ugyanis ellenszenvvel viseltetem, ezért még inkább felháborított, hogy míg bűntársai a hatóság kezére kerültek, Vezér Ferencnek sikerült elrejtőznie. Elhatároztam, hogy névtelen levelet írok és feljelentem Vezér Ferencet, ezt meg is tettem, de levelem az általam felhasznált küldönc árulása következtében egyházi személyek kezébe került, akik azt nem továbbították, hanem ellenkezőleg annak megírásáért felelősségre vontak. A feljelentés miatt azonnal eltávolítottak a pálos rendházból és számkivetésbe előbb Pusztamonostorra, majd Szécsénybe a ferencesekhez küldtek. Ügyem kivizsgálása elhúzódtott egészen 1947 őszéig, míg Magyarországra érkezett a pálos rend generálisa, Markiewicz Péter, aki felrendelt a budapesti rendházba és kihallgatáson felelősségre vont azért, mert rendtársamat, a gyilkos Vezér Ferencet fel akartam jelenteni a ható-

¹⁹ Bolyós Rezső Ákos (1914–?) 1935-ben lépett be a pálos rendbe. A második világháború idején a pálosszentkúti rendház főnöke, majd Pécsen házfőnök. A Grösz-ügy pálos vonalának másodikrendű vádlottja. A Budapesti Megyei Bíróság 1951. augusztus 7-én 10 év börtönre ítélte. 1956 februárjában Vácról szabadult.

²⁰ Elsősorban híres pálos monostoráról, Jasna Góráról (Fényes Hegy) és a benne levő híres Fekete Madonna-képről ismert. A kegyképhez minden évben a világ minden részéről zarándokok ezrei érkeznek.

²¹ ÁBTL 3.1.9. V-105751/1. 211.

²² BERTALAN, 2015. 69–77. <http://www.uni-miskolc.hu/~egyhtort/cikkek/karpatizoltanendre.htm> (2015. 11. 03.)

ságoknál. Megfenyegetett azzal, hogy kizár a rendből. Erre azonban utólag mégsem került sor, mert a rend vezetői attól tartottak, ha kikerülök ellenőrzésük alól, a feljelentésemet most már sikeresen újból meg fogom tenni. Ugyanezen a látogatásán Markiewicz Péter generális az illegalitásban élő Vezér Ferencet érdemeinek elismeréséül kinevezte tartományi gondnokká.”²³

Gy. „furcsa lelepleződése” hozzájárulhatott ahhoz, hogy az ÁVH kezében olyan ütőkártya legyen, amellyel Gy.-t mint áldozatot, médiumot hatásosan felhasználhatta rendje és egyháza ellen. Ennek bizonyítéka az alábbi dokumentum, mely egyszerre tekinthető tanú-, gyanúsított, vádlott-képző tervezetnek.

„Tárgy: Intézkedések terve Gy. B. ügyében

Gy. B. /Á./ 1935 óta tagja a pálos rendnek. Rendkívül gyáva, alkalmazkodó és ravasz. [...] Karrierista, számító és bosszúálló.

1951. március 26-án éjjel vettük őrizetbe. A vizsgálat alatt kb. 35–40 alkalommal lett kihallgatva. Vallomásáról 22 feljegyzés készült.

Gy. B. őrizetes az első kihallgatása alkalmával beismerő vallomást tett, az ÁVH-ról hallott rémhírek hatása alatt. A további kihallgatása során is őszintén és kielégítően felelt a feltett kérdésekre. Jellemző rá, hogy kissé töpreng, ha a főpapokról kell beszélni, de vallomását e téren is megteszi. Hajlamos arra, hogy többet mondjon a valóságnál. De ha ellenőrző kérdéseket kap /amit minden esetben fontos nála alkalmazni/, akkor hivatkozik, hogy az egyes állításait csak feltételezi, »de majdnem biztos benne«.

A fogdában ügynök van mellette, akivel igen hamar összebarátkozott. A kihallgatáson tett vallomását ismertette az ügynökkel, csupán a Gestapo kapcsolatáról [...] nem beszélt. Gyakran hangoztatja, hogy a már feljegyzésben foglalt vallomását fenntartja és a tárgyaláson [...] vallani fogja, bár »nehéz lesz a rendtársaim szemébe kompromittáló dolgokat mondani, de megteszem, mert mindenki vállalja az általa elkövetett bűncselekményért a felelősséget« – mondja Gy.. Erősen foglalkoztatja az a gondolat, hogy rövidesen szabadul és utána megnősül.”²⁴

²³ Uo.

²⁴ Az ÁVH ügyiratkezelése sok esetben hiányos, a neveket kitakarták. Gy. dokumentációjában néhány esetben Szalma József áv. főhadnagy aláírása szerepelt. Ő Gy. vallatótisztje. Valószínű, hogy a tárgyalásra való felkészítés az ő feladata volt, sajnos ez az iratokból nem derül ki, mivel azokat nem írták alá.

A dokumentum szemléletes példa arra, hogyan alkalmazta az ÁVH a Révai-féle amalgiá-módszert. A hármas – tanú, gyanúsított, vádlott – szerepkör kialakítása nem könnyű, hosszú időt vesz igénybe.²⁵ Az áldozatot megpuhítani, a gerincet megtörni időigényes munka. A Rákosi Mátyás által kitűzött tárgyalási időpont sürgetett, sietni kellett.²⁶

A dokumentumok kettős jellegűek voltak, mert a vallatótiszt is feljegyzéseket készített Gy. kihallgatás alatti magatartásáról, ezt esetenként kiegészítette a fogdaügynök jelentése. 1951. május 23-án a kihallgatáson Szalma József ÁVH-s főhadnagy²⁷

²⁵ A Grösz-perben használták először az „amalgámpert” kifejezést. Jegyzőkönyv őrzi Révai Józsefnek a per előkészítéskor mondott utasítását, miszerint a vádlottakat „amalgám-módszerrel” válto-gassák ki: vagyis össze kellett kapcsolni egymást nem ismerő embereket. A fő eljárás mellett 22 mellékper folyt, amelyekben 17 halálos ítéletet hoztak és 216 személyt börtönöztek be. Akkoriban több mint egymillió tagot számláltak a katolikus egyesületek, amelyek megsemmisítése szintén a kommunisták fő törekvései közé tartozott. Ilyen koncepciós eljárás során adták hóhérekre Kiss Szaléz ferences szerzetest, a Keresztény Demokratikus Ifjúsági Munkaközösség alapítóját három diákkal együtt, miközben harminc társukat Szibériába deportálták, mindezt öt szovjetek ellen elkövetett állítólagos merényletért és egy szovjet katona meggyilkolásáért. A katona megerősza-kolta az egyik fiatal, Kizmann Ottó édesanyját. TOMKA Ferenc: *Halálra szántak, mégis élünk! Egy-házüldözés 1945–1990 és az ügynök-kérdés*. Budapest, Szent István Társulat, 2005. – KAHLER Fri-gyes: *A nagy „tűzvörös sárkány” torkában. Koncepciós eljárások ferences szerzetesek ellen 1945–1956*. Budapest, Kairosz, 2009.

²⁶ A Grösz-per a Rákosi Mátyás vezette magyar kommunista rezsim koncepciós pere volt, része a magyar katolikus egyház társadalmi befolyása megtörésére irányuló politikának, melyre Buda-pestben 1951. június 15. és július 20. között került sor. A per során Grösz József kalocsai érseket 15 év börtönre ítélik (8 másik vádlott társából egyet azonnal, kettőt később ítélték halálra), de 24 mellékperben összesen több mint kétszáz ítélet született (17 halálos, 55 fő kapott tíz év feletti börtönbüntetést). A rendszerváltás után, 1990. május 18-án a Grösz-per ítéleteit semmisnek nyil-vánították. Ld. bővebben: *A Grösz-per előkészítése 1951*. Szerk., a bevezető tanulmányt írta és a mutatókat összeállította: SZABÓ Csaba. Budapest, Osiris–Budapest Főváros Levéltára, 2001. (A to-vábbiakban: *A Grösz-per előkészítése 1951*, 2001.) – BALOGH Margit–SZABÓ Csaba: *A Grösz-per*. Budapest, Kossuth, 2002.

²⁷ 1925-ben született Monoron munkáscsaládban. Négy polgárit végzett. 1944-ben autószerelő szak-mát szerzett Budapesten. 1944 decemberétől az MKP, majd az MDP és az MSZMP tagja. 1947 októberében az ÁVO kötelékébe lépett. Rendfokozatai: 1947: örvezető, 1948: őrmester, 1949: al-hadnagy, 1950: hadnagy, 1951: főhadnagy, 1952: százados, 1953: őrnagy, 1958. március 1-jétől alezredes, 1975. április 1-jétől ezredes, majd 1975. december 15-ével lefokozás és elbocsátás fegyvel-mivel, ezután a Fővárosi Vízműveknél dolgozott. 1953 januárjától a BM ÁVH Vizsgálati Főosztály helyettes vezetőjévé nevezték ki. Vezetése alatt folytatódott a cionista perek előkészítése, amely további folyását csak Sztálin halála akadályozta meg. Munkatársai közül többeket a cionista per kapcsán letartóztatott, Péter Gábort is, akik a velük való „foglalkozás” hatására bevallották, hogy cionista ügynökök. A zsidótanács túlélőit abból a célból kínoztatta, hogy vallják be, ők ölték meg Raoul Wallenberget. Domonkos Miksa az ennek során szerzett egészségkárosodásba nem sokkal később belehalt. Erről bővebben: TABAJDI Gábor–UNGVÁRY Krisztián: *Elhallgatott múlt. A pártál-lam és a belügy. A politikai rendőrség működése Magyarországon 1956–1990*. Budapest, 1956-os Intézet–Corvina, 2008. 74–75. – Részt vesz és jelentést készít a Noel és Herta Field ügyben: *Kémek*,

szerint Gy. hangulata javult. Energiáját lekötötte, hogy az ÁVH-nak fordított latin szövegeket magyarra. Május 24-én sem változott a hangulata.²⁸

1951. május 28-án a fogdaügnök jelezte, hogy Gy. 26-án már lehangolt állapotban jött ki a kihallgatásról. A legnagyobb kétségbeesés hangján beszélt arról, hogy megint bele akarják keverni valamibe, holott ő semmit sem tud. Előadója szerint hangulatember, ha jó kedve van, lehet vele beszélni, de mikor mérges, rosszkedvű, akkor mindenféle kérdéssel kínozza őt. A fogdaügnök szerint Gy. életunt, panaszkodott arra, nem hagyják békében, alig várja, hogy az ügyészhez kerüljön. Panaszkodott azért is, hogy a liturgia előírja szó szerint, hogy a szemtelen zsidókért is imádkozni kell. Nagymértékben egoista, másokkal nem törődik.²⁹

Az előadó szolgálati jelentése 1951. május 29-én megemlítette, hogy a kihallgatás alatt Gy. nyugtalanul, idegesen viselkedett, nem tudott újabb adatokat mondani.³⁰

A kihallgatások célja az is, hogy a foglyok párhuzamosan folyó kihallgatásain egybehangzó legyen az őrizeteseik mondanivalója. 1951. május 30-án az előadótiszt jelenti, hogy Csellár³¹ és Gy. vallomása között nincs ellentét. A sok kihallgatási tortúra tehát meghozta eredményességét mindkét személy esetében.³² Május 31-én Szalma József ÁVH-s főhadnagy jelentésének utolsó mondatai Gy. kifáradását dokumentálták. A feltett kérdésekre kezdetben felületes válaszokat adott, hangoztatta, hogy nem emlékszik vissza a dolgokra. Szalma József megjegyezte, hogy kissé megdorgálta, aminek következtében sírni kezdett. Ezután a kihallgatás már elfogadhatóbban folytatódott.³³

Szalma József azzal ijesztgette – a fogdaügnök jelentése szerint – Gy.-t, hogy rá fogják bizonyítani a gyilkosságban való részvételt.³⁴ Ez a megjegyzés azt bizonyítja, hogy könnyű a szerepváltás, a tanú hamar válhatott vádlottá.

korok, életek. Erica Glaser Wallach és Noel H. Field története. Szerkesztette, az előszót és a jegyzeteket írta: MAJTÉNYI György–MIKÓ Zsuzsanna–SZABÓ Csaba. Budapest, Libri–Magyar Nemzeti Levéltár, 2017. 189–190. – ZINNER Tibor: „A nagy politikai affér” a Rajk–Brankov-ügy. I–II. kötet. Budapest, Saxum, 2013.

²⁸ ÁBTL 3.1.9. V-105751/1. 30.

²⁹ ÁBTL 3.1.9. V-105751/1. 127.

³⁰ ÁBTL 3.1.9. V-105751/1. 35.

³¹ Csellár István Jenő (1911–1959) pálos szerzetes rendfőnök. Vácott tanult a piaristáknál, majd szülőfalujában, Váckisújfalun jegyzőgyakornok. 1935-ben lép be a pálos rendbe, 1940-ben szentelték pappá. A budapesti Sziklakápolnába került házgondnoknak. 1943-tól a rend újoncmestere és Pécsen helyettes házfőnök. 1946-ban került ismét a Sziklakápolnába házfőnöknek. 1951-ben a Gröszperben mint VIII. rendű vádlottat 10 évre ítélték. 1956-ban szabadult Vácról. Nyugatra távozott.

³² ÁBTL 3.1.9. V-105751/1. 36.

³³ ÁBTL 3.1.9. V-105751/1. 37.

³⁴ ÁBTL 3.1.9. V-105751/1. 128.

1951 júniusában érkezett el Gy. kihallgatásának finise. A befejező szakaszt a fogdaügynök aktivizálódása jellemezte. Jelentései részletesebbek lettek. Bekapcsolódott Gy. tárgyalásra való felkészítésébe. Megszaporodtak a kényszerítő eszközök. Érdeemes a gyanúsított-vádolt szerepváltás időszakát áttekinteni, mert így, ennek a fényében lehet reálisan megítélni a pálosok elleni eljárás többi mozzanatát is. A tartótiszt szolgálati jelentései rövidek, csupán néhány mondattal jelezték az őrizetes magatartását. Szalma Józsefnek a hivatalos kihallgatáson kevés a munkája, megkönnyítette a fogdaügynök, aki helyette is dolgozott. 1951. június 1-jén 11.30-tól 13.30-ig hallgatta ki foglyát. „Gy. ekkor már kezes báránnyá vált. Vallomásában hangsúlyozta, nincsenek gátlásai abban, hogy vallomást kell tenni valaki ellen, mert ő saját bőrét kívánja csak menteni, mindenkiről elmond mindent őszintén. Hangulata jó.”³⁵ – állt a hangulati jelentésben.

A kihallgatás után az őrizetes hangulata jelentősen romlott. Ennek az volt az oka, hogy kihallgatója több olyan kérdést tett fel, amire nem tudott felelni. Ezért tartótisztje megvádolta, hogy nem őszinte. Az ügynök beszámolt arról, hogy Gy. várta a tárgyalás napját. Tisztában volt azzal, hogy az ÁVH kezében van. Büntetését 5 év, vagy annál több börtönben letöltendő időszakra saccolta, ha esetleg tanú szerepet kap. A *Fehér Barát*ban megjelent cikkeit,³⁶ a Szálasi-miséket tartotta a legnagyobb bűnének.³⁷ Az volt a véleménye, hogy a kihallgatások szörnyűek. Nagyon félt, hogy ezek befolyásolják tárgyalását és megítélését.³⁸

Az ügynök a június 2-án kelt jelentésében közölte, hogy Gy. hangulata jó, mert a kínos kérdések helyett megkezdték összegző tanúvallomásának elkészítését.³⁹

Szalma József főhadnagy 1951. június 4-én készült jelentésében arról írt, hogy Gy. meglehetősen idegesen viselkedett a kihallgatáson, amikor a VKF 2-es kapcsolatóról és Lánosz Zoltán volt pálos szerzetestársról kérdezték. Javasolta Gy. és Lánosz szembesítését, mert a válaszokkal nem volt megelégedve.⁴⁰

A fogság kemény napjait a regények olvasása könnyítette meg. Ez is az ÁVH pszichológiai módszere. Amikor a fogolynak könnyítéseket adtak, azzal célja volt a valatónak. Az 1951. június 5-i ügynöki jelentés szerint a nyomozati eljárás intenzív szakaszába lépett, de újabb adatokra volt még szükség a rend gazdasági ügyeivel

³⁵ ÁBTL 3.1.9. V-105751/1. 38.

³⁶ Vö. <http://epa.oszk.hu/html/vgi/kardexlap.phtml?aktev=1944&id=1890> (2019. november 15.).

³⁷ A kihallgatási jegyzőkönyveken végighúzódik a „Szálasi misék” nagy valószínűséggel képtelennek látszó vádja, mely szerint a pálosok a Sziklakápolnában 1938 májusától 1939 őszéig rendszeresen miséket tartottak Szálasi egészségéért és a nyilas párt választási győzelméért.

³⁸ ÁBTL 3.1.9. V-105751/1. 135.

³⁹ ÁBTL 3.1.9. V-105751/1. 137–138.

⁴⁰ ÁBTL 3.1.9. V-105751/1. 37–38.

kapcsolatban (pénzgyűjtés a Normafánál építendő kápolnára). Szóba került a pálosok és más szerzetesrendek viszonya is, a szolidaritás, az összefogás ügye.⁴¹

A tárgyalás közeledését jelezte a vallomás elkészítése, melyet előre meg kellett tanulnia Gy.-nek. Irányító kérdéseket is kapott.

„Tárgy: dr. Gy. B. vallomása Tárgyalás vallomási terv

Budapest, 1951. június 23.

Tegyen vallomást arról, hogy a pálos rend a felszabadulás előtt milyen politikai tevékenységet folytatott? Vallomásában térjen ki Csellár Jenő tevékenységére is!

A magyarországi pálos rend az ellenforradalmi Horthy-rendszert maradéktalanul kiszolgálta. Én és rendtársaim különböző formákban kifejezésre juttattuk a Horthy-rendszer iránti hűségünket. Úgy szószéken, mint sajtón keresztül széleskörű ellenforradalmi, háborúra uszító szovjetellenes propagandát fejtettünk ki a hívek körében. Így pl. a pálos rend 1938-tól 1944 decemberéig megjelenő *Fehér Barát* c. lapja, melynek én voltam a felelős szerkesztője, sovinszta, antiszemita, szovjetellenes szellemben íródott. Hasonló szellemben írt P. Csellár Jenő rendtársam is e lapban cikkeket, de ő mindig burkolt formában juttatta kifejezésre sovinszta, háborúra uszító törekvéseit. A templomi szószéket is arra használtuk fel, hogy a prédikációnkban a nyilas eszméket propagáljuk és a Szovjetunió elleni háború tovább folytatására uszítsunk. Így pl. 1938 májusától 1939 őszéig a Sziklakápolnában rendszeresen tartottunk ún. »Szálasi–miséket«, Szálasi egészségéért és a nyilas párt választási győzelméért. P. Csellár Jenő a felszabadulás előtt tartott templomi prédikációiban rendszeresen a Szovjetunió ellenei háború tovább folytatására uszított. Beszédeinek vonala az volt, hogy minden jó hazafi és minden jó kereszténynek kötelessége harcolni minden erejével a bolsevisták elleni háború győzelméért.⁴²

Június elején még Gy. lelki erejéből arra is futotta, hogy fogdaügynökével tréfálkozzon, ebben a hangulatban nagy szerepet játszott, hogy előadója megengedte számára, hogy sokat olvasson. Így figyelme elterelődött, de vallomásával gyakran foglalkozott. Hangulatát az ügynöke felhasználta arra, hogy újabb részleteket tudjon meg a pálosokról. Június 6-i jelentésének érdekes részlete, hogy Gy. elfecsegte:

⁴¹ ÁBTL 3.1.9. V-105751/1.

⁴² ÁBTL 3.1.9. V-105751/1. 186–193. (Kiemelések az eredetiben.) Itt sem derül ki, hogy ki készítette a vallomási tervet.

„[...]» a Fatima-ünnepségek«⁴³ semmi kapcsolatban nem voltak a pártvezérek Gellért-szálló-béli vacsorájával. Ők – a pálosok – már előbb beharangozták azt, nem is tudtak arról, hogy a pártvezérek a Gellértben vacsorát tartanak, így gyűlt össze a

⁴³ A Fatimai üzenet évfordulóján májustól októberig hat hónapon át minden hónap 13-án délután engesztelő ájtatosságot tartottak a pálos rendi atyák a Szűzanya tiszteletére. Ez a hat hónap alkalmas volt arra, hogy a pálosok felhívják a hívők figyelmét az üzenet lényegére. Amikor ugyanis 1917-ben a kis portugáliai hegyi falu, Fatima közelében a három parasztgyereknek hat alkalommal megjelent a Szent Szűz, a rózsafüzér naponkénti imádkozására és a Szeplőtelen Szív engesztelésére buzdította őket, rajtuk keresztül a világot, és jövendöléseket közölt az emberiség jövőjéről. Az üzenet lényege tehát az imádság és az engesztelés. A fatimai évforduló zárórendezvényére október 13-án, a Sziklatemplomban tartott ünnepélyes szentóra és gyertyás felvonulás keretében került sor. Délután 5 órakor az Engesztelés Műve Társaság új tagjainak fogadalomtétele kezdődött. A Sziklatemplom csak a töredékét volt képes befogadni az összegyűlt hívők sokaságának. Szűz Mária-tisztelők tömege lepte el a templom környékét, a hegyoldalt és az utcákat. Az esti szürkületben a barlangnyílás felett világító kereszt és a templomi zászlók alatt égő gyertyákkal gyülekező férfiak és nők ezreinek jelenléte a hit melletti demonstráció is volt. Teljes óra hosszat tartott az esti Mária-ájtatosság a szabad ég alatt, a tábori oltárnál. Pontosan 6 órakor megérkezett az ájtatosság színhelyére Mindszenty József bíboros-hercegreprímás és kísérete, hogy jelenlétével hangsúlyt adjon a jubileumnak. A hercegreprímás beszédében az égi anya mérhetetlen fájdalomról beszélve 1947 magyar anyáinak fájdalmát is megemlítette, áldozatos szeretetüket, amelyet magukra vállaltak napjaink tobzódó gyűlölködése, szeretetlensége és nyakas hitetlensége ellenében. „Az égi és a földi anyánk – emelte ki szentbeszédében a kardinális – a mi kizárólagos úttörőnk az engesztelés felé vezető úton. Másokat nem követhetünk [...]” *Új Ember*, 1947. október 19. 7. – „A szentbeszéd végeztével felolvasták XII. Pius pápa felajánlási imádságát, majd rendben felsorakoztak a nagyszabású gyertyás körmenethez. A budapestieknek kevés ehhez fogható impozáns látványosságban lehetett részük. A menet éle a Bartók Béla úton keresztül már régen elérte a Nagyboldogasszony útját [mai Ménesi utat – N. K.], amikor a Sziklatemplom körüli térség még egyre ontotta az újabb felsorakozókat [...]” – írta az *Új Ember*. A fatimai évforduló megünneplése az 1947–1948-as Mária-év rendezvénysorozatának csúcseménye volt. A Mária-év második esztendeje a pálosok számára az utolsó még nyugodt évnek indult. Április 24–25-én – a Fehér Barát beszámolója szerint – a Mária-kongregációk országos kongresszusra gyűltek össze, a sziklatemplomi kongregáció rendezésében P. Szabó László pálos atya vezetésével. A kongresszuson a budapesti és vidéki kongregációk mintegy másfél ezer küldötte vett részt, köztük sok fiatal. 1948. május 2-án ünnepelte a márianosztrai templom fennállásának 600 éves jubileumát. Az ünnepélyes szentmisét Mindszenty József hercegreprímás koncelebrálta. Szentbeszédében a családi élet tiszteletére utalva a következőket mondta: „Aho- gyan a pálosok védtek Márianosztrát a pogány áradat ellenében, úgy védjük mi is Isten rendelte várunkat, a családi szentélyt!” Az 1948-as Mária-év harmadik fontos pálos eseménye a május 12-i fatimai ájtatosságok nyitó ünnepsége volt, amelyen Mindszenty hercegreprímás is részt vett. Az ájtatosságon résztvevők száma meghaladta a százezret. A főpásztor este 6 órakor érkezett a Sziklatemplomhoz. A barlangtemplom oltáránál rövid imát mondott, majd felment a szabadtéri szőszékre. Beszédében Mária tiszteletére és a katolikus családokban az együtt imádkozásra szólított fel. Idézte a bányászból lett pap, az amerikai Peyton atya jelmondatát: „A család, amelyik együtt imádkozik, együtt is marad.” Az eseményekről tájékoztató korabeli *Új Ember* azt már nem említette, hogy a beszéd elhangzása után rendőrök támadtak a hívő tömegre, és brutális módon véget vetettek az ájtatosságnak. Ez az esti engesztelő ájtatosság volt a hercegreprímás utolsó találkozása a Sziklatemplommal és a pálos hívekkel, mielőtt 1948. december 26-án elindult a mártíromság felé. http://epa.oszk.hu/03000/03018/00106/pdf/EPA03018_honismeret_1992_06_034-044.pdf (2019. 12. 06.)

százazres tömeg, s így történt, hogy a pártvezérek az autóikon nem tudtak felhajtani a Gellért bejáratához, s rendőri segítséget vettek igénybe a tömeg feloszlatására.”⁴⁴

Gy. véletlenül tapintott rá az igazságra, amikor a Gellértben rendezett vacsora és a rendőri beavatkozás közti kapcsolatot magyarázta, arra utalt, hogy a kommunisták által vezérelt belügy befolyásolta így az eseményeket. A cél az lehetett, hogy a koalíciós partnereket is az egyház ellen hangolják.

Mind a kihallgatótiszt június 7-i szolgálati jelentése, mind az ügynök ugyanezzel a dátummal írt feljegyzése megemlítette, hogy Vezér Ferenc szovjet gyilkossága volt a kihallgatás fő témája. Szóba került az is, hogy tárgyi bizonyíték is van a bűnösségre (kiásott holttestek).⁴⁵ Folyik tehát az ijesztő ráhangolás a tárgyalásra.

1951. június 25-én Gy.-nek a tárgyaláson el kellett játszani a tanú szerepét. Lelkesen számolt be a történetekről a cellatársának. Egy kérdésre nem tudott egyértelműen válaszolni, de az elnök kisegítette. Előadója is hasznos tanácsokkal látta el a Vezér-üggyel kapcsolatban.⁴⁶

Az őrizeteselek pszichológiai hangolásában fontos szerepet kapott a félelemkeltés. A fogdaügynök június 8-i jelentése említést tett arról, hogy Gy.-vel beszélt a tárgyalásáról. Felhívta a figyelmét arra, hogy az apró kérdésekre is kell tudnia válaszolni. Gy. bevallotta, hogy a folytonos kételkedés ösztönességében idegesítő volt, de most már nyugodt, mert amit mondott, bizonyított. Hisznek neki. Vallomását ezért is ismételte át. Tartótisztje megengedte, hogy szabad idejében olvasson, kedélye és étvágya jó volt. Ennek ellenére a tartótiszt jobbnak tartotta, ha az áldozat állandó feszültségben él: Gy.-nek elmesélt egy olyan esetet, amikor egy tanú a vallomását visszavonta, ezért új vádiratot kapott, mert utánanyomoztak, és a következménye az lett, hogy felakasztották. Gy. válaszreakciója érdekes volt. Megjegyezte, hogy a Rajk-perben is történtek hasonló esetek. A jelentés végén a fogdaügynök arról írt, hogy cellatársa nagyon várta a tárgyalást, abban reménykedett, hogy befejezőként hat hónapot fog munkatáborban tölteni. Ha kiszabadul, zongoratanításból fog megélni, de vállalt másféle oktatást is, míg el tud helyezkedni.⁴⁷ A szabadulás szívérványa és a félelem érzése a bizonytalanság forrása, pszichikailag függő állapotba hozza a foglyokat. Az előadó rövid jelentései június 8-án és 9-én Gy. alkalmazkodó képességének fejlődését igazolták: „Már nincs gátlása volt rendtársai ellen vallani.”⁴⁸ Ahhoz azonban, hogy Gy. ne nyugodjon meg, még találtak módot. Június 9-én kihallgatótisztje néhány vallomásból részleteket olvasott fel. Kiderült, hogy nemcsak

⁴⁴ ÁBTL 3.1.9. V-105751/1. 140.

⁴⁵ ÁBTL 3.1.9. V-105751/1. 141.

⁴⁶ ÁBTL 3.1.9. V-105751/1. 174.

⁴⁷ ÁBTL 3.1.9. V-105751/1. 133–134.

⁴⁸ ÁBTL 3.1.9. V-105751 43–44.

ő vallott másokra, őt is bemártották a többiek. Ezek sokan voltak. Panasz tárgyát képezte az is, hogy Gy. *Fehér Barát* című újságjában nem közölte egy Lázár Éva nevű zsidó származású művésznő képeit. Gy. úgy látta, hogy antiszemitizmusa újabb vád, a szorítás nem engedett, továbbra is az ÁVH markában van.⁴⁹

A Csellárral való szembesítés is meggyőzte Gy.-t arról, hogy az ÁVH „lélek-idomárai” jól dolgoztak. Maga sem hitte volna, hogy rendfőnöke nagyon őszintén mindent elmondott. Ez őt is feloldozta, gátlásai megszűntek, hogy valamely rendjét kompromittáló dolgot elhallgasson vagy tagadjon, állította Szalma József főhadnagy 1951. június 11-én jelentésében.⁵⁰

Gy. jelleme nyitott könyv volt vallatói számára, hiszen naplója az ÁVH kezére jutott és a *Fehér Barát* című újság is döntő bizonyíték lett ellene. Újból meg újból elismételtették vele a tárgyaláson vallandókat. Vasárnap, június 11-én sem hagyták nyugodni, Csellárral szembesítették. Most megszólalt a lelkiismerete, furcsán érezte magát. Ebben szerepet játszhatott az is, hogy látta rendfőnökét, a hosszú fogság őt is megtörte. Ez is megerősítette meggyőződésében, hogy az előadó és az ÁVH kezében van a sorsa. Lelki egyensúlyát azonban nem veszítette el teljesen, mert Upton Sinclair regényét olvasta.⁵¹

Június 12-én három és fél órás kihallgatás után az előadó még latin fordítást is végeztetett Gy.-vel. A kifárasztás is kínzási módszer volt. Szalma József a következő napon sem kegyelmezett áldozatának, négy órán át hallgatta ki. Az volt a gondja, hogy a kifáradt fogoly keveset beszélt a fogdahálózattal, azaz ügynökével, általában sokat olvasott. Ezért megszüntette nappali alvását, könyvét nem cserélték ki, ezzel kényszerítve, hogy cellatársával beszélgessen, és neki megnyilatkozzon.⁵² A testi és pszichikai kínzás együttes alkalmazásának módszere gyors eredményre vezetett. Gy. és Vezér Ferenc viszonyára az ügynök június 16-i jelentésének azon megjegyzése utalt, hogy a Vezérrel való szembesítéstől nem félt, mást nem érzett, csak kíváncsiságot. Csellár Jenő iránti szálnalmába a tisztelet is belevegyült. Előadója azzal hitegette az ügynök június 14-i jelentése szerint, hogy kisebb börtönbüntetést kap, mert őszinte volt, a büntetésbe beszámítják a vizsgálati fogságban eltöltött időt is.⁵³ A sok vallatás, a börtönbüntetés csökkentésének ígérete kiváltotta Gy.-ből a „bűnbánat”, a változás szándékát. Sokat beszélt arról – írta jelentésében június 15-én Szalma

⁴⁹ ÁBTL 3.1.9. V-105751 135.

⁵⁰ ÁBTL 3.1.9. V-105751 45.

⁵¹ ÁBTL 3.1.9. V-105751 155.

⁵² ÁBTL 3.1.9. V-105751 50.

⁵³ ÁBTL 3.1.9. V-105751 154.

József –, ha kiszabadul, nagyon jó békeharcos lesz belőle, nem érdekli többé az egyház, megnősül stb.⁵⁴

Gy. 82 napot töltött vizsgálati fogságban. Június utolsó napjaiban a jelentések arról számoltak be, hogy nagyon sokat foglalkozik Csellárral, mert úgy látta, ő lesz az egyik fő vádlott. Kihallgatásai során többször megjelent egy ÁVH-s ezredes, akinek jelenléte a tárgyalás közeledtének érzését váltotta ki belőle. A bírósági színjáték rendezői még arra is ügyeltek, hogy a tárgyaláson a rend ruhájában jelenjen meg, le is fotografálták, hogy az újságokban közöljék fényképét. A kihallgatássorozat utolsó nagyjelenetének lehetett tekinteni, amikor az államhatalom prominens képviselője, az ÁVH-s ezredes megjelent, hogy meghallgassa Gy. egyik utolsó „leckefelmondását.” Gy. gyermeteg lelkülettel nyilatkozott erről a találkozásról. Leckéjét igen jól mondta fel, amikor a szobájába bejött az „ezredes úr.”⁵⁵ Ő olyan ember, akiben Gy. megbízik – áll az ügynök jelentésében. Ha nincs ez az ezredes, folytatódik tovább a jelentés, talán meg is bolondult volna Gy., de a főtiszt erőt és bizalmat öntött bele. Most ismét a legválságosabb órában jelentkezett és oldotta a fogoly feszült hangulatát. Az ezredes nyíltan közölte vele, hogy megkezdődött ügyében a tárgyalás, majd megkérdezte Gy.-től, tudja-e, ki a fő vádlott. Gy. elkezdte sorolni a neveket – Vezért, Csellárt –, mire az ezredes kiegészítette, hogy nemcsak ezek, hanem Grósz kalocsai érsek is közéjük tartozik, aki ma már másfél órán át meg is tette vallomását. Ekkor

⁵⁴ ÁBTL 3.1.9. V-105751 49.

⁵⁵ A rendelkezésre álló forrásokból nem derül ki az ezredes személye, a teljes kép kialakításához azonban minden apró mozaikkockára szükség van. Az ÁVH kihallgatási és megtérési módszeréhez hozzátartozott a jó zsarú, rossz zsarú párosa, az amúgy is testileg, lelkileg meggyötört, összetört áldozat minden apró, Szalma József és ismeretlen főtiszt társa által nyújtott „szalmaszálba” belekapaszkodott. Vizsgált időszakunkban az I. (Hálózati) Főosztály vezetője induláskor Szücs Ernő áv. ezredes volt, akit (letartóztatását követően) Balog Béla áv. ezredes – korábban az I/4. (Szabotázselhárító) Osztályvezetője – váltott fel 1950 szeptemberében. 1951. május 11-ével Ferencsik József áv. őrnagy (korábban az I/3. Osztály helyettes vezetője, időközben alezredes) került a Főosztály élére. Korszakunkban az I/2. Osztály (Belső reakció elleni harc) élére elsőként Horváth Sándor áv. alezredes került, majd 1951-től Szöllősi György áv. alezredes irányította az osztályt, egészen 1953. januári őrizetbe vételéig. Az I/2-a alosztály feladata „a földalatti trockista mozgalom”, a „nyugatosok”, a politikai pártokba férkőzött „reakciós elemek”, valamint a megszüntetett pártok aktívan tevékenykedő maradványainak felderítése és ártalmatlanná tétele; vezetője a megalakuláskor Szamosi Tibor áv. százados (egyben osztályvezető-helyettes), 1950. november 1-jétől Jámbor Árpád, majd 1951-től Szalma József áv. századosok voltak. Az I/2-b alosztály feladata a „klerikális reakció” elleni harc, vezetője 1951-ig Rajnai Sándor áv. százados; az I/2-c alosztály feladata a „múlt emberei” ellenséges tevékenységének felderítése és megbüntetése, vezetője 1950-től Váradi Ernő áv. százados (1952-ben már őrnagy). A fogdaügynök valószínűleg nem ismerhette a szovjet főtiszt rangjelzéseket, vagy összekeverte a századosi rangjelzést az ezredesivel. Az ismeretlen, „titokzatos” ezredes valószínűleg a fent említett tisztek közül kerülhetett ki. Cserényi-Zsitnyányi Ildikó: Az Államvédelmi Hatóság szervezeti változásai (1950–1953) http://www.betekinto.hu/sites/default/files/betekinto-szamok/2009_2_cserenyi_zsitnyanyi.pdf (2019.12.15.).

tudta meg Gy. azt is, hogy azok a levelek, amelyeket fordított, az érseki irodából valók, ezekkel segítségére volt az ÁVH-nak – foglalja össze jelentésében az ügynök.⁵⁶

Valószínű, hogy a kihallgatási sorozat derekán készült egy összefoglaló jellemzés Gy.-ről, amelyben felismerhetőek a tartótiszt és a fogdaügynök jelentéseinek nyomai: „Gy. rendkívül gyáva, bosszúálló, számító. Azt is kijelentette kihallgatásai során, hogy soha többé nem akar pap lenni, de egy más alkalommal arról beszélt, hogy a papi munkától nehezen tudna elszakadni. Első kihallgatásakor beismerő vallomást tett a hatósággal kapcsolatban a kint hallott rémhírek hatása alatt. Később teljesen megnyugodott és gyakran hangoztatja, hogy az itt folyó aprólékos, precíz munka, valamint az elmaradt tortúrák kellemes csalódást okoztak neki, s ennek következtében hangulata jó. Kihallgatása során aránylag rövid idő alatt elmondja a személyére vonatkozó terhelő adatokat, de néha töpreng, ha a főpapokról kell beszélnie. Ha éreztetjük vele, hogy mindent tudunk, megteszi vallomását.

Hajlamos arra, hogy többet mondjon a valóságnál, de ha ellenőrző kérdéseket kap, amit minden esetben nagyon fontos nála alkalmazni, nem tud válaszolni, s ekkor arra hivatkozik, hogy állítását feltételezi, de majdnem biztos benne. Ilyenkor aprólékos munkával kell kihámozni az igazságot. Bosszúálló természetét ki lehet használni. Érdeklődik a Szovjetunió iránt, különösen művészeti kérdésekben, de kíváncsiságból szeretne marxista könyveket is kapni. Könyvet még nem kapott, de ez már aktuális lenne, mert a hatósághoz való viszonyát javítaná.”⁵⁷ A jellemzés egyértelműen bizonyítja, hogy a pszichológiai presszió eszközeivel folyt a lélek- és jellemgyilkolás, karakterrombolás. Ezzel jutott el az ÁVH oda, hogy Gy. kézzel írott vallomásával zárult a tortúra, s így lett Csellár és Vezér mellett a pálosok elleni eljárás egyik főszereplője a tanú és a vádlott kettős szerepkörében.

Gy. jellemének retrospektív megítélése nem könnyű. A magatartásáról szóló jelentések egyértelművé teszik, hogy ő is sokat szenvedett. Kínozta az önvád, de megtalálta önmaga mentségére a magyarázatot is a két békepap, Horváth Richárd⁵⁸ és Beresztóczy Miklós⁵⁹ példájában. Még arra is gondolt, hogy követi őket, erre azon-

⁵⁶ ÁBTL 3.1.9. V-105751 169.

⁵⁷ ÁBTL 3.1.9. V-105751 30.

⁵⁸ Horváth Richárd (1906–1980) ciszterci szerzetestanár 1948-ig, majd az Ulászló utcai kápolna lelkesze. 1951-től plébános a XI. kerületi Szent Imre-plébániatemplomban, 1957-től plébános a zuglói plébániatemplomban, 1958-tól a pesti volt ferences templomban szolgál. 1950-től haláláig a papi békemozgalom meghatározó személyisége. 1956. november 5-től 1971. július 15-ig a Szentszék felfüggeszti a papi szolgálat alól, és a katolikus egyház is kiközösíti. 1954-től a Hazafias Népfront Országos tanácsának a tagja, 1958-tól 1980-ig országgyűlési képviselő. 1963-tól 1980-ig az Elnöki Tanács tagja.

⁵⁹ Beresztóczy (Bartmann) Miklós (1905–1973) kanonok, pápai kamarás 1930-tól primási levéltáros, majd 1939 és 1947 között a Vallás és Közoktatási Minisztérium I. (katolikus) ügyosztályát vezeti.

ban nem volt alkalma. Életéről a vallomásokban nem sok szó esik, csupán annyi, hogy a *Fehér Barát* című lap szerkesztőjeként a fasizmus ellen foglalt állást. A kihallgatások során néhány mondatban azonban vallott magáról. Volt jezsuita szerzetes, aki ismeretlen ok miatt lépett be a pálos rendbe. Szabó László⁶⁰ pálos szerzetes és Gy. B. Á. kezelte a Sziklakápolna perselyügyeit. Anyagilag támogatták Vezér Ferencet. Gy. panaszkodott, hogy Vezér Ferencnek pénzt és misebort adnak, és annak engedélye van arra, hogy szobájában, illetve városi lakásán misézzen. Feltételezhető, hogy Vezér Ferenc a rendelkezésére bocsátott bort és pénzt nem misézésre fordította.⁶¹ Csellár Jenő vádlottnak az alább felsoroltakat „javasolták” vallani Gy.-re: „P. Gy. Á. 43 éves, volt pálos szerzetes. A nyilasok és a Gestapo besúgója volt.”⁶²

Gy. 1978-ban ment nyugdíjba. Ebben az évben az MTA kiadta életművét, a három kötetből álló *Documenta Artis Paulinorum*ot. Gy. életének fő művét az MTA munkatársaként hozta létre, amikor rendje történetét kutatta és összegezte.⁶³ Ekkor már a Kádár-féle diktatúra látszólag kompromisszumos éveit éltük. A szerzetesrendek életét feltáró *Rendtörténeti konferenciák* sorozatban született nagylélegzetű, összefoglaló tanulmánygyűjtemény forrásmegjelölésében sokszor hivatkoznak Gy.-re a szerzők.⁶⁴ Gy. rendtörténeti és művészeti ismereteit rendje elfogadta.

Az Actio Catholica igazgatója. 1948 novemberében, a Mindszenty-per előkészítése idején letartóztatják. A Népbíróság 1949. március 10-én 8 havi fogházbüntetésre ítéli Mindszenty József esztergomi érsek feljelentésének elmulasztása miatt. Büntetését internálótáborokban tölti le. 1949 nyarán szabadul. 1950-től és 1956 között a Katolikus Papok Országos Békebizottságának elnöke. 1950-től esztergomi káptalani helynök, 1951-től 1956-ig esztergomi általános helynök, a budapesti Szent Ferenc Sebei-templom lelkésze 1957–1973 között. Országgyűlési képviselő (1953–1973) és az Országgyűlés alelnöke (1961–1973). Érseke, illetve a pápa határozata alapján a papi szolgálat végzésének jogától felfüggesztik, illetve a katolikus egyházból kiközösítik 1956. november 5-től 1971. július 15-ig.

⁶⁰ Szabó László Sándor (1900–1978) pálos szerzetes. A gimnázium felső négy osztályát Kalocsán végezte a jezsuitáknál. 1934-ben lépett be a pálos rendbe. 1943-ig különböző helyeken működött, 1945 után rendi gondnok, a Sziklakápolna helyettes templomigazgatója. 1951. március 26-án tartóztatta le az ÁVH. 1951. augusztus 10-én három év hat hónapra ítélte a Budapesti Megyei Bíróság. A Gyűjtőben és Vácott raboskodott. 1954 októberében szabadult.

⁶¹ ÁBTL 3.1.9. V-105751/1. 59.

⁶² *A Grösz-per előkészítése. 1951*, 2001. 115.

⁶³ KÁRPÁTI Zoltán Endre: <http://www.uni-miskolc.hu/~egyhtort/cikkek/karpatizoltanendre.htm> (2018. 11. 20.).

⁶⁴ *Decus Solitudinis–Pálos évszázadok*. Szerk.: ÖZE Sándor–SARBAK Gábor. (Művelődéstörténeti műhely, rendtörténeti konferenciák 4/1.) Budapest, Szent István Társulat, 2007. 737.

KOVÁCS EMŐKE

„EGY EMBER, AKI KÉTSZER HALT MEG...”

EGY ELFELEDETT PLÉBÁNOS, IFY LAJOS PORTRÉJA

BEVEZETÉS

A címben szereplő mondat, „Egy ember, aki kétszer halt meg...” egy ügynöki jelentésben olvasható.¹ Egy temetésen hangzott el 1967 szeptemberében a Balaton mellett található kisapáti temetőben. Ify Lajos (1893–1967) egykori fonyódi plébánost temették, aki már jó ideje egyfajta remeteként élt a Szent György-hegyi Emmaus² nevezetű kápolnájában. A gyönyörű helyen található kápolna ma is áll, igen romosan és lepusztulva. Évről-évre olvashatunk híreket egyre kritikusabb állapotáról és egykori lakójának életéről. Ify Lajos alakját a Balaton-szeretők körében egyfajta misztérium övezi. A közszájon forgó legendaszerű elbeszélések nagyvonalakban bemutatják és elmondják Ify Lajos életét, de tényfeltáró szakmunka nem készült még életéről. Korábbi kutatásaimat összegezve, valamint újonnan fellelt levéltári forrásokat és a témát szintén kutató vagy ismerő szakembereket, egykori szemtanúkat segítségül hívva, most igyekszem hitelesen felvázolni Ify Lajos portréját.³ A kommunista diktatúra idején a Szent György-hegy magányát és a belső emigrációt választó, egykoron sikeres pályát befutó és köztiszteletnek örvendő katolikus plébános alakja és Emmaus magánkápolnája szinte egyedülálló a magyar történelemben, egyháztörténetben.

A szükséges forrásokból, utalásokból az alábbi életutat lehet felvázolni Ify Lajos esetében.⁴ A keszthelyi születésű Ify kezdetben a pécsi egyházmegye kötelékében

¹ Völgyi Dénes ügynöki jelentése: Szentgyörgyhegyi remete halála. Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára (a továbbiakban: ÁBTL) 3.1.2. – M-30340/43-44.

² Emmaus: bibliai utalás – azon júdeai helység neve, ahol a feltámadott Krisztust később felismerte két tanítványa. A tanítványok Emmausba indulva találkoztak Krisztussal, de először nem ismerték föl, csak a közös vacsora közben, a kenyér megtörésekor. Ez a bibliai történet az igaz hitről, a megismerésről szól.

³ Ezúton szeretném megköszönni Varga István fonyódi helytörténész szakmai segítségét és támogatását, valamint Angster Máriának, hogy megosztotta velem személyes emlékeit és rendelkezésemre bocsátotta visszaemlékezését e témában. Mindezen forrásokon kívül a korabeli sajtóanyagokra, könyvészeti forrásokra és levéltári forrásokra támaszkodtam.

⁴ KUNSZERY Gyula: Szentgyörgyhegy „remetéje”. *Új Ember*, 1964. december 13. 2. – SZÉKELY János: A Szent György-hegyi remete. *Veszprémi Napló*, 1964. március 1. 4. – KOVÁCS Emőke: Balatoni

szolgált. Káplánsága után a veszprémi egyházmegyébe került, majd Fonyódon lett plébános 1929-től. Itt – miután szépen fejlődött plébániája – nagy tiszteletnek örvendett. A szegedi iskolánővéreket is ő hívta be településére, valamint – többek között – Balatonfenyvesen és Fonyódligeten kápolnát építtetett. Méltatásakor többször kiemelték az orgona- és harmóniumépítéshez való nagy tehetségét. Az életrajzi adatok azonban egyszer csak megszakadnak, nem tudjuk pontosan, hogy Ify miért is választotta 1949 nyarától a Szent-György-hegyi magányt. Ify Lajos már a háború előtti időkben a saját Emmausán – a Szent György-hegyen – egy kápolnát és egy remetelakot hozott létre, ahol több szobát rendezett be. Egyikben órákat készített, a másikban harmóniumait helyezte el, a harmadikban megpihent. Szentmiseáldozatot naponta mutatott be. Kápolnájához többször érkeztek zarándokok, ilyenkor – a helyi legendárium szerint – egy magyar zászlót húzott fel, jelezve az engedélyt a belépésre. Mécs László 1953-ban bebörtönzött, majd 1956-ban szabadult katolikus pap-költő is többször vendégeskedett, bujkált Ifynél. Az emmausi remete 1967-ben, 74 évesen hunyt el. A kápolna bejáratánál álló kereszten a „Ludovici Memento Mori!” klasszikus felirat olvasható, sírja valójában az Emmaus kertjében van.

Kutatásaim eredményeként azonban nagyban árnyalható ez a röviden összegzett életút, amely esetében sokszor leginkább az 1950-es évekbeli tevékenységére utalnak, pedig két háború közti papi szolgálata is nagyban említésre méltó, és természetesen e két időszak – a megváltozott történelmi kontextus ellenére – sok esetben egymásra is épül.

PÉCSI TANULÓÉVEK

Pfeiffer János precízen összeállított névtárában már megtalálhatjuk a pontos életrajzi adatokat.⁵ Eszerint Ify Lajos 1893. november 16-án Keszthelyen született, Ify József balatonkeresztúri kovácmester és Szalai Rozália szülöktől. Középiskolába Pécsre járt, ahol a teológiát is végezte.⁶ 1917. május 26-án szentelték pappá és a pécsi egyházmegyében szolgált. 1917. július 1-jétől Nagynyáradon, 1918. március 1-jétől

Emmaus. *Magyar Hírlap*, 2013. október 22. 7. – WEKERLE Szabolcs: Nincs fönn a zászló. *Magyar Nemzet*, 2016. március 19. – HORVÁTH-BALOGH Attila: A Szent György-hegyi remete titka. *Zalai Hírlap*, 2017. szeptember 16. 11. – PUSKÁS Béla: A fonyódi Emmaus kápolna múltja és jelen. *Magyar Temetkezés*, 2018. július 18. 18.

⁵ PFEIFFER János: *A veszprémi egyházmegye történeti névtára (1630–1950) püspökei, kanonokjai, papjai*. Veszprém, Püspöki Levéltár, 1989. 540. Részletes életrajzi adatokat ld. még: Nationale. Ludovici Ifi. Pécsi Egyházmegyei Levéltár (Továbbiakban: PEL) II.4.549-2.

⁶ 1911. év január 26-iki választmányi ülésen fölvetett új tagok névjegyzéke. *Katolikus Szemle*, 1911. 3. 228.

Villányban, 1918. december 15-től Kárászon végzett egyházi szolgálatot. 1920. június 15-től a veszprémi egyházmegyében, Fonyódon lett adminisztrátor, ahol 1923-ban véglegesítették, majd 1929. november 5-től plébánossá nevezték ki, előtte – 1929. október 20-án – zsinati vizsgát tett.⁷ Pfeiffer lexikona szerint javadalmáról lemondva, 1949. július 1-jén fejezte be fonyódi tevékenységét, és ezt követően vonult vissza Szent György-hegyi magányába, ahol 1967. szeptember 19-én hunyt el.⁸ Pfeiffer életrajzi adatait a Pécsi Egyházmegyei Levéltárban őrzött, Ify Lajosra vonatkozó források is megerősítik és alátámasztják⁹, a Veszprémi Főegyházmegyei Levéltárban őrzött adatlapja kisebb időbeni eltéréseket rögzít, valamint az édesapa foglalkozását MÁV altisztként jelöli meg, és gyenesdiási lakhelyet ír a szülők esetében.¹⁰

Ify Lajos életrajzi ismertetőjéből is kitűnik, hogy életének két meghatározó és hosszabb kiterjedésű időszaka volt: az egyik a fonyódi szolgálata 1920 és 1949 között, a másik pedig a Szent György-hegyi elvonulása 1949-től haláláig, 1967-ig. Fiatal papként első szolgálati éveit Baranya megyében töltötte, de a levéltári források alapján kiderül, hogy a német nyelv hiánya, honvágya, valamint az 1919–1920 táján bekövetkező kaotikus állapotok (kommün, demarkációs helyzet) miatt visszavágyott a Balaton mellé, tágabb szülőhazájába.¹¹ A pécsi egyházmegye azonban nehezen engedte el a fiatal papot, a veszprémi egyházmegyében pedig az ott szolgálók élveztek elsőbbséget. Annyi bizonyos, hogy 1920 elején már Fonyódról írta leveleit, illetve a vele kapcsolatos iratok is erre utalnak. Ekkortájt kezd egymással levélváltásba Rott Nándor veszprémi püspök és Zichy Gyula pécsi püspök, akik Ify Lajos áthelyezési kérelmét taglalták. Rott Nándor 1920. január 27-én arról érdeklődött Zichy Gyulától, hogy hajlandó lenne-e elbocsátani Ifyt, és mi a véleménye a fiatal papról: „Gyanús körülmény ugyanis előttem, hogy nevezett lelkész oly hosszú időn át állás nélkül

⁷ Ld. még: Egyházi kinevezések. *Pesti Hírlap*, 1929. december 13. 10.

⁸ Ezeket az adatokat támasztja alá még: Ify Lajos. <https://sematizmus.vefleltar.hu/node/18128> (2020.01.15.)

⁹ Vö.: PEL.I.1.a.2. 1266/1917. Igaz Béla kanonok felterjesztése. Pécs, 1917. április 11. – PEL.I.1.a.2. 710/1918. Zichy Gyula Ambach Mihály esperes-plébánosnak. Pécs, 1918. február 20. – PEL.I.1.a.2. 5139/1918. Zichy Gyula püspök levele Ify Lajosnak. Pécs, 1918. december 16. – PEL.I.1.a.2. 5139/1918. Zichy Gyula levele Liebelt Ferenc plébánosnak. Pécs, 1918. december 16. – PEL.I.1.a.2. 5139/1918. Zichy Gyula püspök levele Auguszt Istvánnak, Pécs, 1918. december 16. – PEL.I.1.a.2. 1508/1919. Zichy Gyula püspök levele Rausz Alajos plébánosnak. Pécs, 1919. április 27.

¹⁰ Ify Lajos személyi lapja. Veszprémi Főegyházmegyei Levéltár (a továbbiakban: VFL) 18.8.a

¹¹ „[F]élelemmel gondolok jövőndő működési helyemre, nem bírom a német nyelvet. Már sokszor felbúzdultam Nagynyárádon, Villányban is, de keservesen kiábrándultam magamból, nem megy s nem érzek magamban rátermettséget a német nyelv olyatén való elsajátítására, hogy vele lelkeket mentsek meg s kormányozzak. Így csak teher és nyűg leszek plébános úr mellett, mert vállvetett munkatártnak alkalmatlan vagyok. PEL.I.1.a.2. 5139/1918. Liebelt Ferenc plébános levele Zichy Gyula püspöknek. Ráczipetre, 1918. december 14.

van, noha a szekszárdi vikárius engem arról értesített, hogy Ify Lajost Tolnába alkalmazta. Ezzel szemben ő azt állítja előttem, hogy Nálád volt s Te csak nagy nehezen és fájdalmasan bocsátanád el a megyéből [...] A keszthelyi plébános, kinek területén Gyenesdiáson tartózkodott, nem jó véleményrel van felőle s facér papnak tartja.”¹² – írta a veszprémi püspök. Zichy Gyula közölte a válaszlevelében, hogy Ify Lajos erkölcsileg feddhetetlen, és hajlandó lenne megtartani, de kérésre átengedné a veszprémi egyházmegyének: „Viselkedése és munkássága ellen nemcsak nem fordult elő panasz, hanem kötelességeinek lelkiismeretes teljesítéséért, s az egyházi zene és az orgonaipar iránt tanúsított tevékeny érdeklődéséért dicséretben is részesült.” Zichy leírta azt is, hogy Ify a kommun idején tért vissza Kárászról szüleihez, s onnan került kisegítőnek Fonyódra. Erről az időszakáról már nincsenek ismeretei, de nem feltételezi, hogy Ify ott „erkölcsileg elesett” volna. Sőt: „Fonyódi működéséről az ottani hívek rendkívüli ragaszkodása tanúskodik.”¹³ – közölte Zichy Gyula. A levelezésből kitűnik, hogy Ify Lajos 1920 elején már felkereste szándékával Zichyt és Rott Nándort egyaránt. A további forrásokból azonban jól kirajzolódik: Ify hosszú éveket küzdött a fonyódi plébánosi pozícióért. Ify 1920. június 20-án levélben fordult Rott Nándor püspökhöz, már arról panaszkodott, hogy csak kápláni minőségben vennék át Veszprém megyébe, de ő önálló lelkészséget szeretne vinni Fonyódon, ahol 1920. június 15-e óta ideiglenes lelkészi posztot tölt be.¹⁴ Azonban még évek teltek el, amíg Ifyt hivatalosan is áthelyezték Veszprém megyébe.¹⁵ 1922. december végén Rott Nándor megkérte Zichytől Ify excardinatióját (elengedését).¹⁶ Az ügymenet csak 1923 augusztusára zárult le, akkor Ify már igencsak elkeseredetten fogalmazott Zichy Gyula püspöknek: „Nemcsak négy keserves esztendő munkája fűz engem mostani működési helyemhez. Ide köt gyermekkorom; ide köt e népnek ismerete – ismerem nyelvét, hajlamát, szívét-lelkét – és ide köt szeretete.”¹⁷ Ify Lajos elbocsátása a pécsi egyházmegyéből végül 1923. augusztus 28-án következett be, ezután

¹² PEL.I.1.a.2. 1543/1920. Rott Nándor levele Zichy Gyulának. Veszprém, 1920. január 27.

¹³ PEL.I.1.a.2. 1543/1920. Zichy Gyula levele Rott Nándornak. Pécs, 1920. február 29.

¹⁴ PEL.I.1.a.2. 1543/1920. Ify Lajos levele Rott Nándornak. Fonyód, 1920. június 20.

¹⁵ Rott Nándor leszögezi, hogy Ify már három éve az egyházmegyéjében tartózkodik és jelzi, hogy Ify szeretne átkerülni hozzá, ezért kéri Zichy Gyula nyilatkozatát, valamint információt személyéről. Vö.: PEL.I.1.a.2. 3130/1923. Rott Nándor Zichy Gyulának. Veszprém, 1922. augusztus 31. A válaszlevél szeptember 4-i keltezésű, ebben leírja: „úgy papnevelőintézetemben, mint az egyházmegye szolgálatában mindenkor kifogástalanul viselkedett és működött, s így bármely lelkipásztori munkára a legmelegebben ajánlhatom.” PEL.I.1.a.2. 3130/1923. Zichy Gyula Rott Nándornak. Pécs, 1922. szeptember 4.

¹⁶ PEL.I.1.a.2. 3130/1923. Rott Nándor Zichy Gyulának. Veszprém, 1922. december 15.

¹⁷ PEL.I.1.a.2. 3130/1923. Ify Lajos Zichy Gyulának. Fonyód, 1923. augusztus 22.

vette kezdetét Ify Lajos életének egyik legeredményesebb időszaka, fonyódi plébánosi évtizedei.¹⁸

FONYÓD PLÉBÁNOSA

A legtermékenyebb, legkiegyensúlyozottabb évtizedeknek mindenképp a fonyódi tartózkodását nevezhetjük, hiszen ekkor történt meg a plébánia megalapítása, később a templom kibővítése, a harangok elkészíttetése, a felszentelés és az iskolaépítés. A szép helyen fekvő fonyódi, román stílusú kápolnát dr. Major Ferenc országgyűlési képviselő építtette a Szűzanya tiszteletére, melyet 1902. augusztus 31-én szentelt fel gróf Széchenyi Miklós győri megyéspüspök¹⁹ A kis kápolna boltozata nem sokkal később beomlott, újjáépítették, de idővel még így is kisméretűnek bizonyult, hiszen Fonyód, mint fürdőtelepülés, egyre több nyaralóvendéget vonzott. Így megkezdődött az átépítés 1920-ban, immáron Ify Lajos irányításával, illetve dr. Ripka Ferenc gázgyári vezérigazgató és egyházközségi elnök támogató és segélyező segítségével.²⁰ 1921. augusztus 15-én Rott Nándor veszprémi megyéspüspök szentelte fel a templomot, a híradás hangsúlyozta Ify szerepét: „Különösen a fiatal plébános vonzó egyénisége, fáradhatatlan munkaszeretete eredményezte, hogy az alig két éves plébánia teljesen fel van szerelve.”²¹ Az esemény valóban emelkedett hangulatban zajlott, a sokaság részvételével: „A szombathelyi cserkészek vezették a lovas bandériummal kezdődő diszbevonulást, mely mozsárágyú, kürtszó közepette hatalmas menetté alakult ki. Különös nagy számban vonultak ki a fonyódi halásztelep halászhajói Schrey [Ede] főfelügyelő vezetésével. A templomszentelési ünnepség Nagyboldogasszony napján 9 órakor kezdődött. Az egyházi szertartásban a község és környéke népének ezrei vettek részt és könnyezve hallgatták a megyéspüspök magas szárnyalású beszédét. Az ünnepség fénypontja a budai dalárda szereplése volt. Szébbnél-szebb magyar vonatkozású ősrégi egyházi énekeket adtak elő 14-én este a Bélatelepi Szűz Mária szobornál és a püspöki nagymiséén. Majd a Sirály-szállóban rendeztek hangversenyt Pusztay operaénekes közreműködésével a fonyódi templom pénztára javára.”²² Ezt követően is folytatódott Ify Lajos templomépítő tevékenysége: 1937-ben a szintén

¹⁸ PEL.I.1.a.2. 3130/1923. Zichy Gyula Rott Nándornak. Pécs, 1923. augusztus 28.

¹⁹ Ld. bővebben: A fonyódi kápolna. *Alkotmány*, 1902. augusztus 23. 6. – A fonyódi kápolna megál-dása. *Alkotmány*, 1902. szeptember 2. 3. – A fonyódi kápolna. *Alkotmány*, 1902. szeptember 3. 5.

²⁰ Fonyód fürdőhelyei. Balaton, 1939. június. <https://mek.oszk.hu/02100/02137/02137.htm> (2020. január 15).

²¹ Sz. n.: A fonyódi templomszentelés. *Dombóvári Hírlap*, 1921. augusztus 14. 7.

²² Sz. n.: A fonyódi templomszentelés. *Dombóvári Hírlap*, 1921. augusztus 21. 4.

Fonyódhoz tartozó Balatonfenyvesen, majd 1936-ban Sándortelepen, 1937-ben Fonyódligeten, 1939-ben pedig Bélatelepen szentelt fel Ify Lajos kápolnát.²³

Az újságcikkek, megemlékezések kiemelik azt is, hogy Ify kiválóan értett az orgonaépítéshez és a harmóniumkészítéshez is. Ezt a tudását Fonyódon is kamatoztatta. Az orgonaépítés mesterségét még pécsi tanulóévei során sajátította el. A zeneileg igen jól képzett fiatalember szabadidejét a méltán híres és nagy szakértelmű Angster Orgonagyárban töltötte. „Szinte családtagnak számított. A rendkívül jó műszaki érzékű kispap egy életre elkötelezte magát az orgonaépítéssel és a harmónium-készítéssel. Született több, általa kidolgozott műszaki fejlesztés is.”²⁴ – írja rövid visszaemlékezésében Angster Mária, a család leszármazottja. A fonyódi templom orgonáját is az Angster gyár építette 1937-ben.²⁵

A plébániaszentelésekkel egyidőben érkeztek meg Fonyódra a Miasszonyunkról nevezett szegény iskolanővérek, szintén Ify plébános hívására. Fiókházukat 1936-ban alapították, az elemi iskolával egyetemben.²⁶ A Szent István Polgári Fiú- és Lányiskolát 1940. október 20-án szentelte fel Czapik Gyula veszprémi püspök, az intézményt „a Balaton mentének legszebb, legmodernebb iskolája”-ként említették.²⁷

Ify Lajos, mint az a fentebbi felsorolásból is kitűnik, tevékenyen, együttműködően és segítően vett részt Fonyód egyházi, kulturális, oktatási és közösségi életében – ’48-as ünnepségen, március 15-i megemlékezésen, községháza-avatáson – egyaránt.²⁸ Ify Lajosnak olyannyira fontos volt plébániája, hogy 1924. augusztusban

²³ Ld. bővebben: Sz. n.: Templom épül Balatonfenyvesen. *Kis Újság*, 1932. augusztus 2. 8. – Megalakult Balatonfenyves fürdőtelep római katolikus egyházközsége. *Nemzeti Újság*, 1932. szeptember 10. 10. – Egyházközség alakult Balatonfenyvesen. *Pesti Hírlap*, 1933. augusztus 4. 16. – Gyűjtés indul a balatonfenyvesi székelystílusú templom építésére. *Reggeli Hírlap*, 1934. május 5. 6. – Két-száz pécsi a balatonfenyvesi templomszentelésen. *Dunántúl*, 1934. július 24. 5.

²⁴ ANGSTER Mária: *Többgenerációs emlékek Ify Lajosról, a Szentgyörgy-hegy remetéjéről*. Kézirat. Budapest, 2017. szeptember 16. 1. (A továbbiakban: ANGSTER, 2017.)

²⁵ Fonyód. <http://lexikon.katolikus.hu/F/Fony%C3%B3d.html> (2020. január 15.)

²⁶ Miasszonyunkról nevezett Szegény Iskolanővérek. <http://lexikon.katolikus.hu/M/Miasszonyunkr%C3%B3l%20nevezett%20Szeg%C3%A9ny%20Iskolan%C5%91v%C3%A9rek.html> (2020. január 15.) A Fonyódon szolgáló nővérek: Dusa Mária evangelista igazgatónő, Kotsis Mária Cecília, Vedres Mária Rafaella, Gyöngyösi Mária Fidelis, Ormosi Mária Flóra, Szűcs Mária Laura, Fonyódi Mária Beáta. Az iskolanővérek 1950 őszén hagyták el Fonyódot, miután nem fogadták el az átműködésüket világi oktatóvá. Ld. bővebben: NÉMETH Ernő: *Új Fonyód születése*. Fonyód, Magánkiadás, 2015. 58., 60. (A továbbiakban: NÉMETH, 2015.)

²⁷ CSUTORÁS László: Felszentelték a fonyódi Szt. István Polg. Fiú- és Leányiskolát. *Somogyvármegye*, 1940. október 31. 2.

²⁸ Ld. bővebben: SZ.N.: A fonyódi Missió-ünnepély. *Balatoni Kurír*, 1934. január 3. 7. – Sz. n.: Vasárnap avatták fel Fonyódon a pompás új községházát. *Új Somogy*, 1939. január 18. 1. – ILLÉS Ferenc: 48-as ünnepély Fonyódon. *Balatoni Kurír*, 1934. március 7. 6. – Sz. n.: Március 15-e a Balaton mentén. *Balatoni Kurír*, 1934. március 21. 5.

országos hír kerekedett abból, hogy Vass József népjóléti miniszternek Ify nem engedélyezte a misézést. Az okot egyszerűen nevezte meg: engedélyt személyesen tőle kell kérni a plébánián.²⁹ De Ify Lajos volt az, aki Fonyódon egy hamis egypengőst kapott misepénzként, amit azonnal átadott a csendőrségnek.³⁰ A Fonyódon nagy köztisztelőben álló legendás plébános alakjára így emlékezett Angster Mária: „Örök szervező és építő volt, aki gond nélkül fogta kezébe a kőműves kalapácsot meg a spaklit. Apám mutatta: praktikus gondolkodásának nyoma, hogy a tabernákulum fülke méretét is a téglá hossz-szél aránya adja – s mégis esztétikus! Nem akármilyen kapcsolatrendszere révén iskolát létesít, és a fonyódi templomban ma is megcsodálhatjuk Róth Miksa üvegablakait. A környéken kápolnák sorát építi fel híveivel, sőt, arra is van energiája, hogy házvezetőnője, Luka Anna néni segítségével a Pécssett 150 éve, 1867-ben orgonagyárat alapított Angster József unokáit nyaraltassa kisebb csoportokban a fonyódi plébánián.”³¹ Ebből a pár soros emlékidézésből is kitűnik, de több forrás, visszaemlékezés is leírja, hogy Fonyódon Ify Lajos nyaranta gyermekeket, fiatalokat táboroztatott: „Szállásunkon már várt reánk főtisztelendő Ify Lajos plébános úr s el nem feledhető kedvességgel hívott meg másnapra bennünket a Szent György-hegyen levő szőlőjébe. Reggelre az ég ismét felhőkbe burkolódzott. De mi, a jó Plébános legnagyobb öröme, nem ijedtünk meg tőle s jókedvűen indultunk a móló felé, természetesen madárláttaival jól felszerelve.” – emlékeztek a szegedi leányiskolások.³² Ify Lajos tehát már ekkoriban is gyakorta járt a Balaton északi partján, Szent György-hegyen található szőlőjébe. 1934-ben egy újsághír is megerősí-

²⁹ „Vass miniszter nem misézhetett Fonyódon. Augusztus 24-én, vasárnap érdekes és nem mindennapos dolog történt a Balaton kies fürdőhelyén, Fonyódon. Fonyód-Bélatelepen nyaral ugyanis Vass József népjóléti miniszter, a ki a fonyódi templomban már mondott szentmisét anélkül, hogy akár előtte, akár utána szükségesnek tartotta volna oltártestvérét, a templom plébánosát fölkeresni. Egyszerűen odaüzentek, hogy Vass misézni fog. Vasárnap délelőtt 9 órakor Vass miniszter megjelent Ripka Ferenc kíséretében, hogy szentmisét mondjon, de ismét nem ment be a templom mellett közvetlenül fekvő plébániára, hanem beüzentettek. Erre a plébánostól pár sor Írás jött, melyben közölték, hogy a fonyódi plébániatemplomban csak személyes bejelentés alapján lehet misézni, Az egyházi előírások szerint ugyanis a plébánosnak ellenőriznie kell, hogy ki mond szentmisét templomában. Vass miniszter kísérőivel eltávozott.” Sz.n.: Vass miniszter nem misézhetett Fonyódon. *Budapesti Hírlap*, 1924. augusztus 26. 5. Ld. még: Vass miniszter nem misézhetett Fonyódon. *Magyarország*, 1924. augusztus 26. 7.

³⁰ Hamis egy pengős Fonyódon. *Friss Újság*, 1931. április 11. 7.

³¹ ANGSTER, 2017. 1.

³² *Katolikus polgári leányiskola értesítője*. Szerk.: Igazgatóság. Szeged, Szent István Társulat, 1940. 10. Ld. még a kirándulásokról, látogatásokról: *Egyesületi Leány Gimnázium VIII-ik évi értesítője*. Közzéteszi: Bíró Lajos. Kaposvár, Fenyvesi Béla nyomdája, 1926. 12. – *A Mi Asszonyunkról Nevezett Női Kanonok Szerzetrend Pécsi Róm. Kat. Szent Erzsébet Leánygimnáziumának Értesítője az 1931–1932. iskolai évről*. Közzéteszi: Bíró Lajos, Pécs, Pécsi Egyetemi Könyvkiadó, 1932. 35. – Egy pécsi nyaraló: Pécsiek a Balaton mellett. *Dunántúl*, 1935. július 21. 2.

tette, hogy ott építette meg remetelakját: „Szentgyörgyhegy kelet felé néző oldalán, fenn a gránicon áll egy kis kopár gesztenyés. A tulajdonos, Ify Lajos fonyódi plébános, itt akar építeni kis szoba-konyhás remete-lakot. Amolyan kilátót a gyönyörű völgybe s azon túl a Balatonra. A zalai származású fonyódi plébános mellékfoglalkozásként harmóniumkészítő is. Szakmabeli asztalos is. Műhelyében házilag készíti a remete-lak ajtóit, ablakait, vándorasztalosok alkalmazásával. Romantikus hajlamának hódolva így valósítja meg a sokat hallott »vissza a természethez« jelmondatot. Itt akar remetéskedni, ha már az Úr szőlőjének munkájában elfáradott. Hogy a kissé bizarr ötlet hogyan fest majd a valóságban, azt egyelőre nehéz lenne megmondani. Mert arrafelé a hegyháton csak a szél jár, madár is csak ritkán röpköd arra, mivelhogy ott a hegytetőn nem talál lombot, hol megpihenhetne. A civilizáció mai haladás közlekedési eszközeivel is alig lehet megközelíteni, repülőgépen se, mert ott leszállásra alkalmas tér sem kínálkozik. Mivel emberi lakók a közelben nincsenek, nem igen fogják majd háborgatni a remete-ház békéjét.”³³

Az Ify Lajos fonyódi éveiről szóló tudósításokból nemcsak mindennapi tevékenysége és a Szent György-hegyi kirándulások rekonstruálhatók, hanem valamelyest képet kaphatunk kapcsolatrendszeréről, a nála látogatást tevő barátokról, ismerősökről. Elmondható, hogy a gyerekek mellett a pécsiek nagy számban megfordultak Ifynél. Ennek több oka is volt: egyrészt Ify pécsi tanulóévei, másrészt Fonyód közismerten a kaposváriak és a pécsiek kedvelt üdülőhelyének számított ekkoriban.³⁴ Ify szívesen látta vendégül egykori növendéktársait, egyházi személyeket, de a kiváló muzeológus, a szintén keszthelyi születésű Dornyay Béla is többször vendégeskedett nála: „Elég gyakran is megfordulok e csodálatos helyen, az én kedves Ify Lajos plébános barátomnál” – írta az egyik, Fonyódról szóló ismertetőjében.³⁵ A másik meghatározó és a későbbiek során is igen fontos barátsága pedig Mécs László premontrei szerzetes, papköltőhöz fűzte. Mécs László több alkalommal is meglátogatta Ifyt Fonyódon, erről a nagyobb újságok is hírt adtak. „Persze Mécs Lászlónak a Balatonpartok »őslakói« között is számtalan jóbarátja van. Ezek közé tartozik Ify Lajos fonyódi plébános, akit vasárnap este vacsora után kerestünk fel – az összeverődött baráti társaság autótulajdonos tagjának, Paluzsa Lászlónak jóvoltából. [...] Fonyódon mindössze néhány éve létezik római katolikus plébánia, amelyet Ify Lajos főleg

³³ NÉMETH JÁNOS: Hírek és érdekességek a Balaton mellől. *Zalamegyei Újság*, 1934. május 6. 3.

³⁴ Ld.: „A klérus tagjai a fonyódi plébánián a mindig derűs Ify Lajos plébános házában találnak kellemes otthonra. Csak a napokban utazott el Komócsy István prépostkanonok, míg a jovialis Czernohorszky József apátplébános, azután Tolnából Kiss Lajos szekszárdi apátplébános, felsőházi tag, Pap István tamási plébános még javában élvezik a felfrissítő Balatont.” Egy pécsi nyaraló: Pécsiek a Balaton mellett. *Dunántúl*, 1935. július 21. 2.

³⁵ DORNYAY BÉLA: Építsük fel Fonyód várát! *Balaton Kurír*, 1937. augusztus 11. 5.

orgonajavításokból és harmóniumgyártásból tart fenn. Az amatőr-hangszergyártó lelkipásztor önfeláldozó agilitása révén épült fel a Magyar Tenger partját díszítő, vadonatúj templom és plébánia is. A dunántúli írók legtöbbször Ify Lajos vendégszerető házában szoktak üldülni s Mécs László is itt szokott eltölteni néhány napot minden nyáron a dunántúli írók társaságában.”³⁶ Mécs Lászlóhoz fűződő kapcsolatának akad egy következő fejezete is, amelyre a tanulmány második felében visszatérek.

Ify Lajos az 1940-es évek elejére virágzó plébániát vezetett a fonyódi Várhegyen, központi szerepet betöltve a közösség életében. Ezüstmiséjét 1942. május 31-én tartotta, ahol dr. Varga Sándor badacsonytomaji és Varga Béla balatonboglári plébános, országgyűlési képviselő segédkezett neki. A híradás szerint több mint ezren vettek részt ezen az emlékezetes eseményen, ahol: „a plébánia hivatalban üdvözölte a tantestület nevében Csutorás F. László, a fonyódi r. k. [római katolikus] egyházközség részéről f. [felső] Vass Lajos, a balatonfenyvesi egyházközség részéről Földváry Miksa öméltósága, a fonyódligeti egyházközség részéről Szecsődy Ferenc és Ilkovic Antal, az alsóbélatelepi egyházközség részéről Botond Ernő öméltósága, a polit. közs. [politikai község] részéről May József községi főjegyző, ágh. ev. [ágostai evangélikus] egyházközség részéről Hering Sándor MÁV áll. felv. Ezen kívül küldöttségileg üdvözölte a m. kir. posta [magyar királyi posta], a levante egyesület, az iparos-ság és a KALOT. Délután köszöntötte az általa elsőnek keresztelt Takács Erzsébet, a KALÁSZ nevében és az első házaspár, akit összeadott. Majd az iskolák üdvözlése következett.”³⁷

Az ezüstmiséről szóló híradást követően a források szüksézává válnak, alig-alig találunk könyvészeti utalást Ify Lajosra. Az egyik, Fonyód történetét bemutató monográfia is csak annyit jegyez meg, hogy 1921-től 1949-ig, azaz 28 évig szolgált Ify Lajos Fonyódon, majd nyugdíjba ment. Helyére dr. Varga Péter Pál került, 1952-ben pedig az akkor már fennálló Állami Egyházügyi Hivatal nevezte ki Abaligeti Kázmért.³⁸ A település múltját bemutató, 1985-ben kiadott Fonyód története című tanulmánykötet szinte csak egy-egy mondatban tesz említést Ifyről.³⁹ Két háború közti

³⁶ FORGÁCH Géza: Balatoni mozaik Mécs László jegyében. *Prágai Magyar Hírlap*, 1936. szeptember 4. 4. – Ld. még: RÁCZ Pál: Kószálás a Magyar Tenger körül. Mécs László szavalóestje Veszprém-ben. *Prágai Magyar Hírlap*, 1935. augusztus 27. 4. – Fonyódon nyaral Mécs László. *Nyírvidek*, 1936. június 7. 5. – RÓNAY László: Isten igrice. A vándorló Mécs László. *Limes*, 1994/4. 118.

³⁷ KENEDI Zoltán: A fonyódi plébános ezüstmiséje. *Balatoni Kurír*, 1942. június 4. 3.

³⁸ NÉMETH, 2015. 121. Néhány személyes, kötetlen hangú történetet és egy korabeli csoportképet tartalmaz még Ify Lajosról az alábbi kötet: NÉMETH Ernő: *Élet a Várhegy alján*. Fonyód. Magánkiadás, 2015. 50., 63., 73.

³⁹ Vö.: CSUTORÁS F. László: Fonyód iskolatörténete (1860–1984). In: *Fonyód története*. Szerk.: KANYAR József. Kaposvár, Somogy Megyei Nyomdaipari Vállalat, 1985. 354., 373. (A továbbiakban: KANYAR, 1985.) A háború idején az iskolánővérek is menekülésre kényszerültek: „A fonyódi nővéreket előbb

tevékenységét egyáltalán nem veszi sorra, de annyit megtudhatunk, hogy 1948-ban pártonkívüliként Fonyód képviselőtestületének tagja volt.⁴⁰ A néhány soros utalás nagy része ezt követően röviden csak annyit jelez, hogy Ify Lajos nyugdíjba vonult. Vajon mi állt Ify Lajos távozása mögött, mennyire volt ez a nyugdíjazás kényszerű? Politikai vagy egyéni okok, a megváltozott történelmi körülmények vagy az egyházi körök ellenkező akarata szülte? A tanulmány elkövetkezendő részében ezekre a kérdésekre keresem a választ.

KÉNYSZERŰ NYUGDÍJAZÁS

Ify Lajos még „csak” 55 éves volt 1948-ban, amikor felmerült a nyugdíjazása.⁴¹ Ez az időszak a Veszprémi Főegyházmegyei Levéltár zárolt, de szinte minden részletében hiánytalanul meglévő levelezéséből, egyházi feljegyzéseiből, hivatalos irataiból jól rekonstruálható, de nyitott kérdések a továbbiakban is maradnak. Egy 1948 novemberében keletkezett levélben – Hoss József püspöki helynök írja Lékai László lellei plébánosnak, pápai kamarásnak – olvashatjuk: „Minduntalan komoly panaszok érkeznek Fonyódról. A plébános a jelentések szerint egyáltalán nem törődik lelkipásztori munkájával, sőt a vasárnapi prédikációi is nem egyszer nagyon oktalanok, így – értesülesem szerint – a papi hivatás ellen is prédikált már, nem is olyan régen. Hitoktatásra egyáltalán nem jár.”⁴² 1948. december 21-én meg is születik az a jelentés, amelyet Lékai László esperes állít össze, és amely kitér arra, hogy Ify valóban nem fektet elég hangsúlyt a pasztorációs tevékenységre, a hitoktatásra, elhanyagolja a fürdőtelepi kápolnákat, nem szedi be az egyházi adót és az ominózus prédikációt is felhossa. Lékai kiemeli, hogy Ify továbbra is energikus, rendszeresen jár Emmausába, extravagáns alkat és „most sem külön és most sem gyengébb, mint amilyen már éveken vagy évtizedeken keresztül volt. A körülmények azonban erősen megváltoztak és ezek miatt élesebben eltűnnek kevésbé pasztorális vonásai. A megnehezült idők mozgékony, híveivel törődő lelkipásztort kívánnak. A szentgyörgyhegyi »monostor« építése dicséri az idejét haszontalanságokkal el nem kótyavetyélő, ál-

Buzsákra, majd Gamásra küldték, de 28 [szerzetesnő] február 19-én hatósági engedéllyel elutazhatott Kaposváron át Szegedre.” Dr. Kis György püspöki biztos jelentése a három hónapos szovjet frontról és megszállásról, 1945. március 1. In: *Folytonos fegyverroponagás közepette. Források a veszprémi egyházmegye második világháborús veszteségeiről I.* (A veszprémi egyházmegye múltjából 27.) Szerk. VARGA Tibor László. Veszprémi Érseki és Főkáptalani Levéltár, Veszprém, 2015. 333.

⁴⁰ ANDRÁSSY Antal: Fonyód a felszabadulás után és a szocializmus építése idején (1944–1982). In: KANYAR, 1985. 499.

⁴¹ VEL 185-15/1948. Hoss József Lékai Lászlónak. Veszprém, 1948. november 29.

⁴² Uo.

landóan dolgos harmóniumépítőt, de fájlalja a híveivel korszerűen nem törődő lelkipásztort. Ami a század elején dicséretet érdemelt volna, az ma megrovásra méltó mulasztás.⁴³ 1949 januárjában már Bánáss László veszprémi püspök jelzi Ify Lajosnak, hogy a megsokasodott kritikák és jelentések miatt a nyugdíjazást tartaná a legmegfelelőbb megoldásnak. Bánáss hangsúlyozza, hogy a nyugdíjazás oka a lelkipásztori tevékenység hiányosságaiban lelhető fel, nem pedig Ify egészségi állapota vagy kora miatt.⁴⁴ 1949. január 14-én Ify Lajos meg is írja püspökének válaszelevelét, melyben természetesen sérelmezi a nyugdíjazását, és kéri, hogy mutassák be neki a róla szóló jelentéseket, valamint jelzi, hogy plébániájának építkezéseit saját pénzen finanszírozta, ezért azt térítsék meg neki.⁴⁵ A szomorú, de nem durva hangvételű levelét követően Hoss József általános püspöki helynök válaszküldeményében tiszteletlen és neveletlen hangúnak nevezi Ify megnyilvánulását, és ismételten felsorolja azokat az indokokat, amelyek a nyugdíjazást előidézték (gyakori távollétek, pasztoráció elmulasztása).⁴⁶ Ezt követően a levelek hangvétele hivatalossá válik, és a nyugdíjazás pontos dátumát, alapinformációkat tartalmaz, valamint Ify levelét, melyben jelzi, hogy elfogadja a nyugdíjazás tényét.⁴⁷ A „nyugalom” azonban csak látszólagos, mert néhány hónap múlva újfent előkerül Ify Lajos nyugdíjazásának kérdése, mégpedig a paptársak és a hívek tiltakozása vonatkozásában. Ledniczky Lajos káptalantóti plébános 1949. április elején fordul Bánáss László püspökhöz, melyben megdöbbenését fejezi ki Ify nyugdíjazása kapcsán.⁴⁸ Elmondja, hogy jól ismeri a fonyódi plébánost, és tudja mulasztásait (pl. nem készített az utóbbi évben zárszámadást), de elismerően jellemzi, és az a véleménye, hogy a hiányosságokat meg lehetne beszélni vele, s Ify javítana is azokon. Külön iratcsoportot képeznek azok a levelek, amelyet a fonyódi hívek írtak – több ízben is –, igen hosszasan, az egyházközség híveinek aláírásával hitelesítve, plébánosuk ügyében.⁴⁹ A hívek levelei egyértelműen plébáno-

⁴³ VFL 185-15/1948. Lékai László az Egyházmegyei Hatóságnak. Balatonlelle, 1948. december 21. Vö.: VFL 185-14/1948. Barkóczy Béla jelentése Bánáss Lászlónak. Fonyód, 1948. november 22.

⁴⁴ VFL 185-15/1948. Bánáss László Ify Lajosnak. Veszprém, 1949. január 3.

⁴⁵ VFL 189-1/1949. Ify Lajos az Egyházmegyei Hatóságnak. Fonyód, 1949. január 14.

⁴⁶ VFL 189-1/1949. Hoss József Ify Lajosnak. Veszprém, 1949. január 26.

⁴⁷ Ld. VFL 189-2/1949. Ify Lajos az Egyházmegyei Hatóságnak. Fonyód, 1949. február 5. – VFL 189-2/1949. Hoss József Ify Lajosnak. Veszprém, 1949. február 19. – VFL 189-3/1949. Pályázat meghirdetése a plébánián. 1949. március 26.

⁴⁸ VFL 189-5/1949. Ledniczky Lajos levele Bánáss Lászlónak. Káptalantóti, 1949. április 5.

⁴⁹ VFL 189-7/1949. Fonyódi egyházközség hívei Bánáss Lászlónak. Fonyód, 1949. január 24. – VFL 189-6/1949. Fonyódi hívek Bánáss Lászlónak. Fonyód, 1949. április 7. – VFL 189-7/1949. Fonyód község katolikus hívei a Püspöki Hivatalnak. Fonyód, 1949. április 25. – VFL 189-6/1949. Fonyódi hívek a veszprémi püspöki hivatalnak. Fonyód, 1949. május 6. – VFL 189-8/1949. Fonyódi Oltár-egyesület tagjainak levele az Egyházi Hatóságnak. Fonyód, 1949. május 16. – VFL 189-8/1949. Fonyód község lakóinak levele Badalik Bertalan püspöknek. Fonyód, 1949. dátum nélkül

suk támogatásáról, elismeréséről, munkájának dicséretéről szoltak. Kiemelték a 30 év szolgálati időt, s annak építő- és léleknevelő vonatkozásait. A levelek nagy része – betartva az egyházmegye irányában a tiszteletet – Ify Lajos megtartása kapcsán a legvégsőig is elmennek: „Talán sokkal jobb volna, ha ő is, mint sok más pap, szabadidejét, tarokkozással, ultival, esetleg ferblivel töltené, vagy talán úgy mint sok más, nők társaságában, esetleg saját gyermekének neveltetési gondjaival, mint a közeli szomszéd községbe volt plébános, ki gyermeke megszületése után lett kinevezve esperesnek.” – írják a hívek az egyik levélben⁵⁰ Másutt pedig ezt olvashatjuk: „A legnagyobb hálátlanság lenne részünkről, de mindenki más részéről is, ha elfelejténénk azt a páratlanul nagy és önzetlen munkát, amelyet a fonyódi plébánia megalapításával, templom, kápolnák, plébánialak és iroda, stb. megépítésével, valamint az itteni teljes pangásban levő hitélet kifejlesztésével végzett. Állítjuk, hogy az egyházmegyében nincsen még egy olyan plébános, aki egyházközsége fejlesztésében ilyen páratlan tevékenységet fejtett volna ki és ilyen eredményeket ért volna el. Igaz, hogy ezt a munkáját mindenkor hivatkozás nélkül, a nála megszokott szerénységgel végezte és így nem gondoskodott arról, hogy munkáját ország-világ megismerje, de ez nem lehet ok arra, hogy erről megfeledkezzünk és ezeket az érdemeit ne ismerjük el. Mélységes aggodalommal figyeljük ezt a nyugdíjazási ügyet, amelyik nem az igazság és a méltányosság jegyében indult, hanem jól láthatóan rosszindulatú befolyások és alig tagadható személyi érdekek szolgálatában látszanak állani. Ugyanakkor ez a nyugdíjazás semmibe sem veszi egy becsülettel és munkával teljes emberi élet elismerését.”⁵¹ A Fonyód község lakói aláírású levélben pedig egyenesen az olvasható: ha Ifyt eltávolítják, ők megtagadják hitüket, és a református egyházhoz partolnak.⁵² Úgy tűnik, a kedélyek 1949 júniusára csillapodtak, és már az új plébános kinevezésének ügye, a plébánia békés átadásának, Ify nyugdíjazásának a pontos körülményei kerültek napirendre.⁵³ A konszolidálódónak látszó helyzetet némiképp megtörte Ify 80.000 forint megtérítéséről szóló követelése, amit korábban plébániájának építkezéseire, fejlesztésekre fordított saját pénzéből.⁵⁴ Az Egyházmegye a kérést többször is elutasítja, Ify pedig nem vesz részt a plébánia hivatalos átadás-

⁵⁰ VFL 189-6/1949. Fonyódi hívek a veszprémi püspöki hivatalnak. Fonyód, 1949. május 6.

⁵¹ VFL 189-8/1949. Fonyódi Oltáregyesület tagjainak levele az Egyházi Hatóságnak. Fonyód, 1949. május 16.

⁵² VFL 189-8/1949. Fonyód község lakóinak Badalik Bertalan püspöknek. Fonyód, 1949. dátum nélkül

⁵³ Vö. VFL 189-6/1949. Géczy Lajos levele Hoss Józsefnek. Badacsonytomaj, 1949. június 7. – VFL 189-13/1949. Hoss József Varga Péter Pálnak. Veszprém, 1949. június 20. – VFL 189-13/1949. Hoss József Lékai Lászlónak. Veszprém, 1949. június 20. VFL 189-13/1949.

⁵⁴ VFL 189-11/1949. Ify Lajos az Egyházmegyei Hatóságnak. Fonyód, 1949. június 14.

átvételén sem.⁵⁵ Az iratokból kitűnik, hogy Ify Lajost viselkedése miatt ebben az időszakban még az egyházi kiközösítés is fenyegette, erre utalt Lékai László jelentése, mely egyben jól jellemzi az 1949. júliusi, fonyódi egyházközségi helyzetet is: „Jun. 30-án kiszálltam Fonyódra a plébánia átadására. Ify Lajos nem jelent meg fel-dúlt egészségi állapota miatt. Az átvevő Varga Péter Pál a konkrét tárgyalás menetét előszóval leadta, erre kértem is. Így erre most nem térek ki. A jelen viszonyok között nem tartanám prudens dolognak, ha Ify valami cenzúrárt [kiközösítés] kapna. Egy-részt mert az eredményes tárgyalás az egyházközség tagjaival épen az ő távolléte következtében volt lehetséges; tehát az ő peccaminózus [elítélendő] mulasztása következtében lehetett a felkavart kedélyeket lecsillapítani. Míg ha megjelenik, csak még nagyobb káoszt okozott volna. [...] A cenzúra kirovását az a körülmény sem javallja, hogy Ifyt állítólag kisebbfokú szélütés (v. idegösszeroppanás) érte. Erről biz-tosabb adatot nem tudok.”⁵⁶ Ify Lajos nyugdíjazásának körülményeiből kiderül, hogy távozása nem a közelgő kommunista ideológia teljes térhódításának köszönhető, ha-nem egyházi okokra vezethető vissza. A katolikus egyháznak ugyanis ebben, a meg-változott történelmi viszonylatban már gondot jelentett egy olyan autonóm, nehezen irányítható és kontrollálható személy, mint amilyennek Ify Lajos bizonyult. Az egy-házi vezetés ekkoriban még úgy gondolta, hogy szorgalmas, a hangjukat kevésbé hallató, de valóban a lelki pasztorációra nagy hangsúlyt fektető, az egyházi hierar-chiában rugalmasan és elfogadóan illeszkedő papokra van szükségük a fennmara-dáshoz. Ify Lajos kényszerű távozásának okai ebben a jelenségben kereshetők.⁵⁷

SZENT GYÖRGY-HEGYI ELVONULÁS

Ify Lajos 1950 októberében megkapta – három esztendőre – Emmaus kápolnájának magánkápolnaként engedélyezett működési és a mindennapos misézés jogát.⁵⁸ Aktív levelezése az egyházi hatóságokkal még a későbbiek során is folytatódott, általában nyugdíja emelését kérte, de leveleiben nem mulasztotta el taglalni eltávolításának igazságtalanságát és helyzetének nehézségét sem: „A legkrisztustalanabb eljárás

⁵⁵ Ld. VFL 189-16/1949. Hoss József Ify Lajosnak. Veszprém, 1949. július 8.

⁵⁶ VFL 189-16/1949. Lékai László az Egyházmegyei Hatóságnak. Balatonlelle, 1949. július 6.

⁵⁷ Ify Lajos kényszerű távozását Fonyódról még egy nagyon fontos tény is megerősíti: szülei, Ify József (1860–1931) és Ify Józsefné Szalai Rozália (1857–1928) a fonyódi temetőben nyugszanak, ahol a sírkőre fel van vésve Ify Lajos neve és születési dátuma – nagy valószínűséggel itt lett volna Ify Lajos sírhelye is. Varga István helytörténész szíves közlése.

⁵⁸ VFL 9-4/1950. Badalik Bertalan Ify Lajosnak. Veszprém, 1950. október 9. – VFL 9-4/1950. Grósz József engedélye. Kalocsa, 1950. október 2.

volt. A hívek védelmeztek, a mai kor farizeusai, a »szeretett paptársak« meg vádoltak Pilátus és a nép előtt! Ezért vezekelniük kell mindazoknak, akik eme égbekiáltó bűnnek részesei. Rákerül a por mindegyikre.”⁵⁹

Ify Lajos Szent György-hegyi mindennapjaiba a sajtóorgánumokból és a kortársak visszaemlékezéseiből következtethetünk. Az Ify Lajosról szóló – hivatalos – híradások (újságcikkek, tudósítások) egyfajta csodabogárként mutatták be az emberektől elzárkózó nyugdíjas plébános külön alakját, és csodálattal méltatták különleges lakhelyét.⁶⁰ Magáról a lakhelyről több ismertetés is fennmaradt. Ezek alapján vázolhatjuk a kápolna és környezetének leírását: az Eremos feliratú házban Ify házvezetőnője élt, a Názáretben voltak a vendégszobák és egy barkácsműhely.⁶¹ Az Animálban éltek a házi- és haszonállatok (baromfi, disznó), míg a Nektár a nyári lakként funkcionált, melynek falát versek, érdekes feljegyzések, oklevelek díszítették, maga a főépület pedig kápolnaként és téli lakként szolgált. A feljegyzések nagy része említi még Ify tudományos érdeklődését, különféle magángyűjteményeit (régipénzek, könyvek, ereklyék, kőzetek), és természetesen azt, hogy a hegyen is harmóniumkészítéssel és órajavitással foglalkozott. Az emmausi lak leírását Angster Mária is megerősíti feljegyzésében: „A Szentgyörgy-hegyen meg-meglátogattuk. Apánkkal mindig álltunk egy kicsit a bejárat melletti keresztnél, melynek felirata: Ludovicus, memento mori! Lajos bácsi nekünk, gyerekeknek is megmutatta gyűjteményét, melyet az Emmaus nevű épület egyik részében állított ki. Virultunk azon, hogy minden épületnek latin nevet adott. A lakóépület: Nazaret. A baromfiudvart fölülről drótháló védte, merthogy a bazaltsziklák közül könnyen lecsaptak a ragadozó madarak. Mint az egyházzene elkötelezettje, gyűjtötte a Szent Cecília ábrázolásokat, kvalitástól függetlenül. Rengeteg harmóniuma nem gyűjtött darab volt, hanem saját készítésű.

⁵⁹ VFL 9-2/1952. Ify Lajos az Egyházmegyei Hatóságnak. Szent György-hegy, 1952. február 26. Ld. még: VFL 9-5/1953. Ify Lajos az Egyházmegyei Hatóságnak. Szent György-hegy, 1953. augusztus 7. – VFL 9-3/1954. Ify Lajos az Egyházmegyei Hatóságnak. Szent György-hegy, 1954. június 20.

⁶⁰ Vö. „Remete él a Szentgyörgy-hegyen. Azt mondják, hogy nem szívesen fogad embert. Másfél évtizede elzárkózott a világtól, magányban él. Néhány száz négyszögletes birodalma ott terpeszkedik a hegy felső harmadán. Aprócska, villákra emlékeztető házikói ott húzódnak meg a hegy sziklasípkája alatt, a bazaltoszlopok tövében, de méretre is tisztes fehér temploma — ahogy Kisapátiból nézzük — kiemelkedik a hegygerince, Szigligetről is jól látni a fehér tornyot, szinte hivalkodva sütkérezik a verőfényben, esztendőik óta mégsem megy oda senki. Néha a hegyet mászó turisták megcsodálják közlől is, de a körülötte magasodó drótkerítés láttán tovább indulnak, fel a tetőn levő turistaházhoz. [...] Sok tekintetben kétséget kizáróan bölcs gondolatokat perget a beszéd fonálán, ám lépten-nyomon érezni azt a másfél évtizedet, amit remetesorban töltött, szinte az az érzése az embernek, hogy megállt számára az idő.” SZÉKELY János: A Szent György-hegyi remete. *Veszprémi Napló*, 1964. március 1. 4.

⁶¹ Ld. a leírást: KUNSZERY Gyula: Szentgyörgyhegy „remetéje”. *Új Ember*, 1964. december 13. 2.

A környék népe szerette. Halászok vittek el neki egy, a Balatonban talált középkori harangocskát. Gyűjtőkörébe tartozott minden Szent György kép és szobor. Fészekgyűjteményének a lényegét akkor nem értettem. Ma már talán nincs is, aki elmagyarázná.”⁶² Ify Lajos közvetlenségéről, vendégszeretetéről és Emmausának felépítéséről egy levélrészlet is tanúskodik, melyet a hegyen kiránduló dr. Zlinszky Jánosné Sternegg Mária írt édesanyjának 1958. április 2-án: „Kilencre, kábé 20 – 25 perc alatt leértünk a kis kápolnához, ahol szentmisét hallgattunk, János ministrált. Ez a hely megint valami egészen különlegesen érdekes és vonzó. Egy öreg plébános él itt, saját két kezével miniatűr »farmot« vagy kis keresztény telepet létesített. Az Emmaus nevű tornyos házban – lakóház –, van a kis kápolna. A Nektárban a prés-házféle, teljesen berendezett egy szoba tornáccal, Animal feliratú házban vannak a tyúkok, a remetelakban lakik Anna néni, a házvezetőnő, és a Názáret szintén lakóház. Képzeld el, hogy ezek hófehérre meszelt kis házak egy akkora fennsíkon, mint például a Svábhegy alsó része. Minden szobában van kereszt, Szt. György, Szt. Cecília képe, óra és egy szarukürt = halálkürt. A szőlőültetvény belenyúlik a kis építmények köré. Mindenfelé kis fehér szobrok állanak. Minden példás rendben a ház körül, a szőlőkaróktól kezdve a szerszámokig minden a helyén van. A szobákban sok könyv, tarka függönyök, magyaros kézimunkák, festmények, rengeteg virág, zöld növény. Papok a paying guestjei, főleg a pap bácsinak, ő faragja a kerti székeket, kőlapokból padot készít, gyümölcsfákat ültet, stb. A kilátás innen Halács, Csobánc, kis- és nagy-Gulács, Badacsony, Szigliget: így sorakoznak egymás mellett a hegyek, s köztük kicsillan a Balaton. Közvetlenül alatta teraszos szőlők, elszórt apró házikókkal. A telek legmagasabb pontján van egy kriptá három sírgödörrel, ezt is ő építette. Olyan, mintha temetésre készítették volna elő. A pap bácsi igen kedves, majd a hét közben bemegyünk hozzá. Hívott, hogy ha kedvünk van, segíthetünk neki a ház körüli munkában”⁶³

Ify Lajos kápolnai életének, mindennapjainak részleteit a fentebbi források alapján, ha mozaikszerűen is, de megismerhettük. Fontos kérdés viszont, hogy miképpen

⁶² ANGSTER, 2017. 2. A harang elvitelére más helyütt is található utalás: „Az ötvenes években Győrök alatt egy harangot fogtak ki a Balatonból. Azt mondta a nép, hogy itt Szodoma és Gomorra pusztultak el. Innen a harang... Az igaz, hogy mikor a méréseket végeztem, ott Győrök alatt a vízben széles mély árkot észleltem. A harangot talán Ify Lajos volt plébános vitte át Szentgyörgyhegyre.” Ságvári Mihály (40) halászmester (Gyenes-) Diás, 1953. In: *A Veszprém Megyei Múzeumok Közleményei 10.* Szerk.: Uzsoki András. Veszprém, Laczkó Dezső Múzeum, 1971. 433.

⁶³ Dr. Zlinszky Jánosné Sternegg Mária Sternegg Ferencnének. Szent György-hegy, 1958. április 2. A levelet Kuslits Mára, Zlinszky Jánosné lánya bocsátotta rendelkezésemre. Zlinszky Jánosné férje, dr. Zlinszky János akkoriban a Turistaházkezelő Vállalat jogászaként járta az országot, így jutottak el az Emmaus kápolnához is, kirándulás keretében. A kápolnánál családi fotók is készültek, melyek jól dokumentálják az igényesen rendben tartott birtok épületeit és arculatát is.

alakultak emberi kapcsolatai, barátságai? Valóban teljes magányban élt-e, egyfajta remeteként, vagy megmaradt a kapcsolata a külvilággal? A válaszadás – a források tükrében – csak részben lehetséges. A szóbeli és írásbeli visszaemlékezések nagy része említi, hogy kirándulók, táborozó gyerekek, túrázók, egykori cserkészek gyakran felkeresték, és Ify Lajos szállást biztosított a hozzá érkezőknek.⁶⁴ De a „hétköznapi” látogatókon kívül meghatározó vendégei is akadtak, főképpen az 1950-es évek kezdetén. A két háború közti időszakból már megismerhettük Mécs Lászlóhoz fűződő barátságát, amely nem szűnt meg a remeteléte idején sem. Kapcsolatukról informatív adatokat tudhatunk meg a Mécs László és társa ügyében nyitott állambiztonsági vizsgálati dossziéból.⁶⁵ A betűsoros mutatóban több helyütt is olvashatjuk Ify Lajos nevét.⁶⁶ Ugyanis Mécs László, az egykori barát 1950 júniusától 1950. november 17-ig Ify Lajosnál lakott – ezeket a kevésbé ismert dátumokat a dossziében leírtak alapján rögzíthetjük.⁶⁷ Mécs László életrajzában legtöbb esetben kimarad az a tény, hogy bakonybéli menedékét követően Ify Lajosnál húzta meg magát.⁶⁸ Mécs László kihallgatási jegyzőkönyvében több helyütt is szerepel az a vádpont, miszerint a Szent György-hegyen demokráciaellenes verseket írt, a hegyen demokráciaellenes összejöveteleket tartott és verseit terjesztette.⁶⁹ Mécs László a többször előkerülő vádpontot szinte minden esetben tagadta: „Szentgyörgyhegyen nem volt tudomásom demokráciaellenes összejövetelekről, illetve olyan demokráciaellenes személyekről, akik illegális tevékenységet fejtettek volna ki. Azt azonban 1950 december elején, miután Szentgyörgyhegyről Barcsra kerültem, megtudtam, hogy amikor én a Szentgyörgy-hegyről eljöttem, a rendőrség az ottani szőlőkben nyomozott emberek után. Ezt dr.

⁶⁴ Ezt az információt erősítette meg Sándor Pál szóbeli közlésében, aki mint az Országos Műemléki Felügyelőség építési művezetője lakott Ify Lajos plébánosnál 1957. július 4-től 1958. augusztus 18-ig.

⁶⁵ ÁBTL 3.1.9.- V-111727. Mécs László és társa vizsgálati dosszié.

⁶⁶ Vö.: ÁBTL 3.1.9.- V-111727 61., 64., 68., 84., 104., 112., 117., 122., 365., 366., 466., 472., 483., 488., 489., 495.

⁶⁷ ÁBTL 3.1.9.- V-111727. Összefoglaló jegyzőkönyv Mécs László ügyében. Budapest, 1953. augusztus 26. 61. – ÁBTL 3.1.9.- V-111727. Jegyzőkönyv Mécs László 2. kihallgatásáról. Budapest, 1953. augusztus 26. 64. – ÁBTL 3.1.9.- V-111727. Feljegyzés Mécs László 3. kihallgatásáról. 68.

⁶⁸ Mécs László hiteles életrajzírója, Rónay László is csak az alábbiakat írja Mécs életének ezen szakaszáról a költőről készített monográfiájában: „A szerzetesrendek feloszlásával addigi azilumai is megszűntek: a premontreieket szétverték, Csornára nem mehetett többé, Bakonybélbe sem. Maradt Pannonhalma, rokonai és barátai, akiknek verseivel fizetett. Se szeri, se száma kéziratossá várt verseinek, melyeknek hiteles szövegét csak egy kritikai kiadás állapíthatja meg. Mivel bejelentőlapját eredeti nevén töltötte ki, a hatóságok nagyszerű alkalmat találtak letartóztatására, hiszen »közokirat-hamisítás« követett el, sőt »lábizó iratok« terjesztett – a verseit. 1953-tól 1956 szeptemberéig börtönlakó lett, elzártságában igazi pap, küldött, sokak vigasztalója. Sok börtönviselt társa fejből tudta verseit, később jegyezték le őket, ezek is különféle szövegváltozatokban terjedtek.” RÓNAY László: *Mécs László*. Budapest, Balassi, 1997. 211.

⁶⁹ ÁBTL 3.1.9.- V-111727. Jegyzőkönyv Mécs László kihallgatásáról. Budapest, 1953. október 10. 104.

Géczy Lajos badacsonytomaji plébános írta meg nekem. Bővebbre ezzel kapcsolatban visszaemlékezni nem tudok.”⁷⁰ A vizsgálati dossziéból kiderül, hogy amíg Mécs László Ifynél tartózkodott, több vendég is megfordult a hegyen, akik vagy Ify rendszeres vendégei voltak, vagy pedig Méccsel kívántak kapcsolatba lépni. A dosszié rögzíti Dominika nővér (Lőrincz Mária egykori rendfőnöknő), Németh István köveskúti plébános, Horváth János sopronkőhidai plébános, Kovács Sándor szombathelyi püspök és Kocsis László pécsi kanonok nevét.⁷¹ Mindezt megerősíti egy másik dossziében található jelentés 1950 júliusából: „Kovács Sándor püspök, Dr. Szakos Gyula püspöki irodaigazgatóval, Dr. Szendy László apátplébános társaságában a Balaton mellé Szentgyörgyhegyre utazott autón, ahol egy Ifi (sic!) nevű nyugalmazott plébánossal vannak. Dr. Szendy szerezte nekik a helyet, aki különben tegnap este az autóval visszajött. B. Egyénünk értesülése szerint a zaklatás elől ment el és augusztus közepére tervezik a visszajövetelüket.”⁷²

Mécs Lászlót végül 1953 augusztusában tartóztatták le Pannonhalmán okirat-hamisítás vádjával, valamint kézíratos verseinek terjesztése miatt 10 év börtönbüntetésre ítélték, majd 1956-ban rehabilitálták. 1957-től az óbudai plébániatemplomban szolgált, de haláláig (1978-ig) megfigyelték, és korlátozták tevékenységét. A perig vezető vizsgálat során számos egyházi személyt bevontak, így Ify Lajos esetében is megtalálható a vizsgálati dossziében az a bűnügyi kérdőjegy, melyben vizsgálatot kértek személyére.⁷³ A válasz tükrözi a korszak kommunista ideológiáját, retorikáját és a valóságtól elrugaszkodását, eszerint Ify: „A háború alatt az Intelligence Ser-

⁷⁰ Uo.

⁷¹ Vö.: ÁBTL 3.1.9.- V-111727. Mécs László vallomása: „1950 nyarán felkeresett Dominika, amikor én Ify Lajos nyugalmazott plébánosnál laktam Kisapáti-Szentgyörgyhelyen (sic!), kb. 2 napot töltöttem Ifynél. Ezalatt fehérneműmet varrta meg, de sokat voltunk sétálni is. Verseket ezen alkalommal is adtam neki, de a tartalmukra nem emlékszem.” Budapest, 1953. nov. 2. 117. – ÁBTL 3.1.9.- V-111727 Horváth János vallomása: „1950 őszén is érintkeztem vele, amikor én Ify Lajos nyugalmazott plébánosnál laktam Kisapáti-Szentgyörgyhegyen. Ő ekkor Ifynél töltött kb. 1 hetet, mint fizetővendég. Ekkor adtam neki egy verset, ami egy virágról szólt. Azóta nem találkoztam vele. Németh nem kapott tőlem demokráciaellenes verset.” Jegyzőkönyv Mécs László kihallgatásáról. Budapest, 1953. november 10. 122. – „1950 őszén közölte velem Mécs Szentgyörgyhegyen, amikor meglátogattam – hogy az év nyarán Kovács [Kovács Sándor szombathelyi püspök] is Szentgyörgyhegyen nyaralt Ify Lajosnál, akinél egyébként Mécs is lakott akkor. Kovács ott tartózkodása alatt egy kijelentésével megsértette Mécsét és ennek hatására írta meg a Getty-magyarság című versét. [...] 1950. nyarán – mint már vallottam – Szentgyörgyhegyen nyaralt Kocsis [Kocsis László pécsi kanonok] is. Ugyanakkor Mécs is ott lakott. Sokat sétáltak együtt és társalogtak. Egy alkalommal én is velük voltam, amikor a hegyekben sétáltunk.” Jegyzőkönyv Horváth János 2. kihallgatásáról. Budapest, 1953. szeptember 12. 472.

⁷² ÁBTL 3.1.5. – O – 14759/1/369. Kucsera [László] áv. őrnagy jelentése. (Kovács Sándor személyi dossziéja) Szombathely, 1950. július 31.

⁷³ ÁBTL 3.1.9.- V-111727. Bűnügyi kérdőjegy – Budapest, 1953. szeptember 23. 365.

vice⁷⁴ tagja volt. Az iskolák államosítása idején a tömegek között az államosítás ellen fejtett ki tevékenységet. Jobboldali beállítottságú.”⁷⁵ Egy ideig úgy tűnt, hogy Ify Lajos is a vizsgálat keresztútjába kerül, de Horváth János sopronkőhidai plébános vallomását követően nem igazán foglalkoztak személyével: „Ify Lajos (1893. Keszthely, anyja: Szalai Rozália) volt fonyódi plébánost 1950. nyarán ismertem meg Kisapáti-Szentgyörgyhegyen, ahol Mécs több hónapot töltött. Három alkalommal voltam nála Mécsset meglátogatni. Nem tudok arról, hogy Ify tudott volna Mécs demokráciaellenes verseiről.”⁷⁶

A Mécs László társainak pere vizsgálati dossziéiból, valamint a korabeli visszaemlékezésekből kiviláglik, hogy az 1950-es évek legsötétebb diktatúrájának éveiben is meghatározó beszélgetések, találkozások zajlottak az Emmaus kápolnánál. Ez megerősítheti, de teljességgel nem támaszthatja alá azt a feltételezésünket, amely arra utal, hogy Ify Lajos Szent György-hegyi elvonulását követően implicit módon bekapcsolódott a diktatúrát kritikusan szemlélő (papi) mozgalmakba, illetve remetelakában lehetőséget biztosított a diktatúra véleményezésére alkalmas beszélgetésekre, „sub rosa” összejövetelekre. Ezt a feltételezést némiképp alátámasztja az az ügynöki jelentés, amely Ify Lajos halálát és temetését követően született, 1967 szeptemberében. A jelentés szövege – megfelelő forráskritikával kezelve – meglehetősen informatív és a maga kontextusában értelmezhető, ezért teljes egészében közöljük:

„Szentgyörgyhegyi remete halála

Mindenki így ismerte Ify Lajos nyug. fonyódi plébánost.

1947-ben nyugdíjazták. Igazságtalannak tartotta és tiltakozásul felvonult a Szentgyörgy hegyre. Ott saját maga építtetett különböző kis épületeket, mindegyiket más-más névvel, így: Emmaus /az otthona), Vaticán /kápolnája, irodája/, Ora et labora »imádkozzál és dolgozzál« /műhelye/, Nectár /boros pincéje/ stb. Mind-egyikben rengeteg műkincs, festmények, értékes antik szobrok. Az egész rezidencia roppant romantikus és felbecsülhetetlen muzeális értékű. Nagyon sokan látogatták őt, főleg papok. Híre az egész környéken nagy volt, nemcsak a különleges remetelakok miatt, hanem élete is ugyanolyan volt. Jelen egyházi vezetőséget egyáltalán nem ismerte el. Utóbbi években ismerősei körében az volt a probléma, hogy mi lesz halála után annak a romantikus, érdekes helynek a sorsa. György Lajos tapolcai plébános 1 évvel ezelőtt kérte, hogy hagyja az egyházmegyére és lelkigyakorlatos ház lenne papok számára. Mervé elutasítás

⁷⁴ Helyesen: Intelligence Service (Brit Titkosszolgálat).

⁷⁵ ÁBTL 3.1.9.- V-111727. Válasz a kérdőjegyre – 1953. szeptember 26. 332. 366.

⁷⁶ ÁBTL 3.1.9.- V-111727. Jegyzőkönyv Horváth János kihallgatásáról. Budapest, 1953. november 9. 489.

volt a válasz. Háttér valószínű az, hogy az »egyházmegye« fogalom bőszítette fel. Valami hasonló rendeltetést szánt neki, mint amilyen életet élt ott fenn, de annyira nem talált megfelelő embert, hogy hagyta a dolgot. Keszthelyen lakó egyik női rokona lett az örökös. Ő úgy nyilatkozott, hogy papi üdülőt szándékozik csinálni belőle. Temetésén mintegy 30 pap jelent meg. Veszprémből Sebestyén [József] helynök, Lengyel László, Szendy [László] apát Szombathelyről, Sallai [László] prépost B. Akaliból [Balatonakaliból], Dr. Weisz György, Dr. Schusztér Lajos, Körmendi [József] nyug., Kovács Béla nemesgulácsi, Harmath József hegymagasi, Szekeres [Dezső] gyenesi, Rozmán Ferenc nyug., Leiker János nyug. örvényesi, Angyal Vendel, Bertalan Béla zalaszentőti, Brieber László, Miller Jenő, Balogh Árpád és még sokan mások. Gyászbeszédet Sallai László mondotta. – Azzal kezdte, hogy »egy ember, aki kétszer halt meg«. Egy-szer, amikor nyugalomba helyezték, másodszor, amikor most meghalt. Kidom-borította elvonult életét, aki távol állott a világ eseményeitől. Politikailag mond-juk azt lehetne kifogásolni, hogy valami olyan színezete volt a dolognak, mintha az jött volna ki belőle, hogy a visszavonultsága a mai élettel való egyetértés hiánya miatt lett volna és nem akart tudomást szerezni arról, amiben mi élünk. Az hogy 20 éven keresztül nem jött le a hegyről, mintha úgy jött volna ki a lépés, azért, mert nem akart belekeveredni abba, amiben a mai emberek élnek. Romantikus elvonultságának inkább politikai színezete volt. Bár finom és bur-kolt fogalmakkal fejezte ki, de mondanivalója ez volt. – Valóság pedig az, hogy a remete pappal az akkori egyházkormányzat bánt igazságtalanul, amikor 54 éves korában kényszernyugdíjba helyezték. 1947-ben még nem is volt ÁÉH [Állami Egyházügyi Hivatal], tehát teljesen a püspökség szándéka szerint tör-téntek a dispoziciók. Akkor nagyon jól futott Dr. Varga Péter Pál teológiai tanár és neki kellett a jó plébánia, aki akkor jó barátja volt dr. Lékai Lászlónak. Varga Péter Pál kapta Fonyódot, Lékai pedig Balatonlellét. És ezért kellett akkor Ifit (sic!) nyugalomba tenni. – Annyira igazságtalannak tartotta a nyugdíjazást, hogy tiltakozásul magával vitte a fonyódi templomnak kulcsait is, mert mint mondogatta »én maradtam a fonyódi plébános«. Magányában turisták fel szok-ták keresni, sőt a rádió és a televízió is felkereste a romantikus helyet. Ajánlatos lenne ezt az idegenforgalomból nagyon jó helyen lévő objektumot, ami nagyon szép helyen fekszik valóban idegenforgalmi célt szolgáló rendeltetésnek átadni. Közvetlen alatta van egy ún. »lengyel templom«, amely műemléki és szépmű-vészeti szempontból nagyon értékes, pl. teljesen kézfáradású a berendezés, mint a tihanyi templomé, azaz itt népművészeti jellegű. Mellette van egy elha-nyagolt Eszterházi (sic!) pince, és arra kapott az ottani Tsz 1 millió Ft-ot, hogy olyan Kisfaludi (sic!) ház felét produkáljon belőle. Ez mind egy helyen van. Így

a turistáknak komoly és érdekes célirány lenne, ha ez a rendkívüli érdekes és értékes remete település a közösség céljait szolgálhatná. Illetékeseknek oda kellene hatni, hogy az is maradhasson. Járási tanács külön engedélyével oda is temették a hegyoldalba, a saját maga által készített kriptába.”⁷⁷

Ez a forrás ismételten alátámasztja Ify Lajos fonyódi távozásának és kényszernyugdíjazásának tényét, de némiképp árnyalja is a képet, hiszen az elvonuláshoz politikai okokat is köt. A gyászbeszéd („az ember, aki kétszer halt meg”), az egyházmegyére tett utalások (Ify haragudott az egyházmegyére) és a konkrét mondat: „Romantikus elvonultságának inkább politikai színezete volt.” – mind megerősítik azt a feltételezést, hogy Ify Lajos emmausi száműzetése elvonulását követően politikai színezetet is nyert. Továbbá elgondolkodtató a szövegrészlet kapcsán az is, hogy a korábban kényszernyugdíjazott, az egyházából kis híján kiközösített Ify Lajost ilyen sok egyházi személy követte utolsó útjára.

ZÁRSZÓ

Az egyházi források Ify Lajossal kapcsolatban az 1960-as évekre megszakadnak, az utolsó híradás 1967 szeptemberében, halála kapcsán olvasható. A meglehetősen szűkszavú körlevél néhány mondatban összegzi Ify tevékenységét, és az egyház búcsúzik halottjától.⁷⁸ Ify Lajos az Emmaus kápolna kertjében alussza örök álmát, a mellette lévő nyughelyeken egykori házvezetőnői, Luka Anna és Kozma Jánosné sírjai találhatók.⁷⁹ Emmaus nevű kápolnája mára már az enyészeté, nagyszámú értékmentő csoport alakult a hely rendbetételére, megőrzésére. A magántulajdonban, több tulajdonos által birtokolt egykori magánkápolna sorsa, állapota azonban kétséges és aggasztó.

Jelen tanulmányban igyekeztem Ify Lajos teljes pályaképét feltárni, a kérdéses pontokat tisztázni. A jövőben szeretném a kutatásokat főként a fonyódi éveire vonatkozóan fennmaradt levéltári forrásokra kiterjeszteni, valamint még mindig élnek olyan tanúk, akik fontos és értékes adalékokkal szolgálhatnak a különös életű, egykori katolikus plébános pályaképének teljes bemutatásához. Mindemellett – a jelen tanulmánnyal is – szerettem volna hozzájárulni ahhoz a kezdeményezéshez, mely az Emmaus kápolna megmentésére, megőrzésére jött létre. A balatoni épített örök-

⁷⁷ ÁBTL 3.1.2. - M-30340/43-44. Völgyi Dénes ügynöki jelentése. Veszprém, 1967. szeptember 27.

⁷⁸ VFL 9-3/1967. Mors – Ify Lajos plébános halála. IV. körlevél. Veszprém, 1967. szeptember 23.

⁷⁹ Oswald Gábor, az Ify kápolna megmentésére alakult civil csoport egyik képviselőjének szíves közlése.

ség védelmét ugyanis fontos szempontnak tartom, kiváltképp egy olyan szintér-
esetében, mint a Szent György-hegy tetején álló, a Pannon Tengerre tekintő szakrá-
lis Ify kápolna, melynek egykori lakója mára már e vidék egyik szimbolikus alak-
jává vált.

GLAUB KRISZTIÁN ISTVÁN

ADALÉKOK FARKAS MIHÁLY SZEREPÉHEZ AZ MDP „ÚJ SZAKASZÁNAK” IDEJÉN (1953–1954)

AZ ÚJ SZAKASZ ELŐZMÉNYEI

Közismert, hogy a Moszkvában 1953 júniusában lezajlott SZK(b)P–MDP pártközi konzultáció cezúráját jelentett a magyarországi sztálinizmus történetében.¹ Nemcsak arról volt szó, hogy jelentős személycserék történtek – gondolunk itt többek között a legfontosabbra, Rákosi Mátyás távozására a minisztertanács éléről, Nagy Imre javára –, de szerkezetváltásra is sor került, mivel szovjet mintára az úgynevezett kollektív vezetés fogalma vált követendővé. Szétfeszítené e tanulmány kereteit, ha felsorolnánk az éles fordulatot megelőző összes okot, de mindenképp kiemelkedő Jozsif Visszarionovics Sztálin 1953. március 5-én bekövetkezett halála, mely a Szovjetunió vezetését is új helyzet elé állította. Míg a rettegett diktátor utódlása véglegesen nem rendeződött, addig lépett életbe az említett kollektív vezetés eleve, melynek célja a hatalom megosztása volt az SZK(b)P Prezídiumának legbefolyásosabb tagjai – L. P. Berija, Ny. A. Bulganyin, G. M. Malenkov, Ny. Sz. Hruscsov és V. M. Molotov – között. Ezen szovjet példa természetesen kötelező érvénnyel bírt a Szovjetunió befolyási övezetében lévő úgynevezett népi demokráciákra, vagyis a szocialista szatellit államokra is, melyek közé a Magyar Népköztársaság is tartozott. A Kreml új urai tisztában voltak vele, hogy az egész „béketáboron” belül, így Budapesten is azonnal politikai és gazdasági reformok szükségesek, mivel az országot 1948 óta vaskézrel uraló – ugyanakkor a Szovjetuniót és Sztálint mindig készséggel kiszolgáló – Rákosi Mátyás helyzete egyre vállalhatatlanabbá vált. A júniusi moszkvai tanácskozáson a Prezídium – kifejezetten durva minősítések és személyeskedések után – ezért hozta meg a fentebb már említett döntését arról, hogy Rákosi adja le miniszterelnöki címét és a jövőben csak a párttal foglalkozzon mint a KV első titkára, mivel lefokozása ezt a tisztségét nem érintette. Igaz, itt annyi visszalépés történt, hogy korábbi főtitkári pozícióját módosították vissza első titkáriává. Ez nem számított egyedi esetnek, hiszen Sztálin főtitkársága után „örökösét” a párt élén, Ny. Sz. Hruscsovot is „csupán” az SZK(b)P első titkárává választották meg. Ugyanakkor

¹ A találkozóról részletesen: T. VARGA György: Jegyzőkönyv a szovjet és magyar párt- és állami vezetők tárgyalásairól (1953. június 13–16.) *Múltunk*, 1992/2–3. 234–269.

a politikai irányítás – szintén szovjet mintára – elsősorban a minisztertanács elnökének a kezébe került. Ennek megfelelően hirdethette meg Nagy Imre miniszterelnök 1953. július 4-én tartott beszédében az új szakasz politikáját, mely bizonyos reformokat helyezett kilátásba a gazdaság, az igazságszolgáltatás és társadalmi helyzet terén, igaz, mindezt szigorúan a szocialista rendszer keretein belül. Más kérdés, hogy ez Rákosinak és a régi, sztálinista gárdának már önmagában sok(k) volt. Elveszítette befolyását – és a szovjetek bizalmát – többek között az MDP főideológusa, Révai József is, aki ettől fogva hű támasza lett Rákosi Mátyásnak az új szakasz politikájának kritizálásában. A Rákosit és a régi vezetést Moszkvában legharsányabban kritizáló Berija bukása után (1953. július 7.) Révai már egyenesen olyan ötleteket javasolt Rákosinak, hogy törölni kell Nagy Imre programjából az olyan nemkívánatos elemeket, mint az „új gazdaságpolitika”, vagy a „gyökeres fordulat.”² Ezek (moszkvai) támogatás hiányában hamvába holt kísérletek maradtak 1953 júliusában.

Ugyanakkor nem csak Rákosi és Révai voltak a magyar pártvezetés legfelső rétegeiben az egyetlenek, akiket rosszul érintettek a júniusi struktúraváltások. Az úgynevezett négyesfogat harmadik tagja, a párt erős emberének számító Farkas Mihály is kihullott a legfelsőbb vezetésből, többek között a Politikai Bizottságból és a Titkárságból is, valamint le kellett mondania honvédelmi tárcájáról. Farkas Vladimir egykori államvédelmis alezredes szerint édesapja leváltásának gondolata a szovjet honvédelmi minisztertől, Ny. A. Bulganyintól eredt, aki azzal érvelt, hogy a honvédelmi minisztérium vezetéséhez nincs még meg Farkas Mihály megfelelő képzése, ezért el kell végeznie a moszkvai Vezérkari Akadémiát.³ Ezt egyébként emlékirataiban maga Rákosi is megerősítette, ahogy azt is, hogy ugyanúgy Bulganyin rögvest meg is nevezte Farkas utódját a HM élén, mégpedig Bata István akkori vezérkari főnök személyében.⁴ Rákosi visszaemlékezéseiben azt is fejtegette, hogy a Prezídium döntéseit immár Budapesten személyesen közölte Révaival és Farkassal, akiket a megváltozott helyzet úgy ért, „mint derült égből a villámcsapás”. Farkas komor, de fegyelmezett és látszólag nyugodt maradt, ellentétben Révaival, aki valósággal tombolt, és akit csak igen nehezen sikerült Rákosinak lecsillapítania.⁵ Természetesen indokot is kellett találni Farkas leváltására, de ez csupán formális volt, mivel a döntést ismerető KV határozat röviden megállapította, hogy „vezérkedés és nagymértékű szemé-

² RAINER M. János: *Nagy Imre – Politikai Életrajz*. II. Budapest, 1956-os Intézet, 1999. 10. (A továbbiakban: RAINER, 1999.)

³ FARKAS Vladimir: *Nincs mentség. Az ÁVH alezredese voltam* Budapest, Interart, 1990. (A továbbiakban: FARKAS, 1990.) 381.

⁴ RÁKOSI Mátyás: *Visszaemlékezések 1940–1956*. 2. kötet Szerk. FEITL István – GELLÉRINÉ Lázár Márta – SIPOS Levente Budapest, Napvilág, 1997. 919. (A továbbiakban: RÁKOSI, 1997.)

⁵ Uo. 926.

lyi kultusz folyt a hadseregben is, ahol ez a vezetésben a népgazdaság teherbíró képességére való tekintet nélküli túlzott fejlesztési irányzatával párosult. Ezért első-sorban Farkas Mihály elvtárs a felelős.”⁶

Ezekben a vádokban természetesen sok igazság volt, részint ami Farkas hibáit érintette, amit kényszeredetten ugyan, de később maga is beismert, valamint a hadsereg erőltetett fejlesztése. Ez viszont nem Farkastól származott, hanem – mint sok minden más – csupán a moszkvai „modellt” követte.⁷ Az új szakasz politikája ilyen körülmények között eleve nehezen indult meg, ráadásul Nagy Imre hamar szembe-sült a szektás baloldaliak ellenakciójával. A Berija-ügyből fakadó nyereséget meglo-vagolva folyamatosan érkeztek a bírálatok: Gerő Ernő a pártlapot, a *Szabad Népet* kritizálta július 17-i feljegyzésében, hogy az magáévá teszi az új szakasz politikáját és egyre kevesebbet beszél az olyan fontos beruházásokról, mint a vaskohászat, a bá-nyászat és más nehézipari fejlesztések. Horváth Márton pedig már Rákosinál kilin-cselt egy levéllel annak érdekében, hogy az MDP egyenesen a szovjetekhez forduljon az új helyzetben, majd módosítsa a párt júniusi határozatát, lényegében az új szakasz politikáját.⁸

A kialakult helyzetben Nagy világosan átlátta, hogy főleg a pártvonalon ingatag pozícióját csak erős szövetséggel védelmezheti meg. Ennek szellemében konzultált rendszeresen a Szovjetunió magyarországi nagykövetével, Jevgenyij Kiszeljovval – miniszterelnöki minőségében először július 16-án.⁹ A július 25-én és augusztus 7-én megismételt eszmecserék során Nagy folyamatosan tájékoztatta Kiszeljovot a kormány programjáról és a végrehajtott akciókról. Ugyanakkor kifejtette abbéli aggodalmát, hogy a régi berögződés miatt Rákosin és Gerőn kívül senkinek nincs ka-rakteres véleménye a PB-n belül. Ezért olyan tekintélyes politikusokkal kell a párt-vezetést megerősíteni, akiknek önálló véleménye is van és ki is állnak érte.¹⁰ Az augusztus 7-i megbeszélésen került először szóba Farkas Mihály neve, mégpedig számos tévhit ellenére Nagy Imre vetette fel, hogy a volt honvédelmi miniszterrel erősítené meg a KV Titkárságot, sőt az az elképzelése, hogy Farkas töltsen be a KV titkárának a szerepét.¹¹ Kiszeljov, aki elszánt híve volt a reformok végrehajtásának, sőt magával Naggyal is rokonszenvezett, nem mondott feltétlenül sem igent, sem

⁶ A határozat szövegét idézi: FARKAS, 1990. 381–382.

⁷ Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára (a továbbiakban: ÁBTL) -3.1.9 V-150019/1 – *Farkas Mihály és társai – Farkas Mihály vallomása*, 1957. február 7. 372.

⁸ RAINER, 1999. 13.

⁹ A teljes beszélgetés szövege: *Szovjet nagyköveti iratok Magyarországról 1953–1956. Kiszeljov és Andropov titkos jelentései*. Szerk. BARÁTH Magdolna. Budapest, Napvilág, 2002. (A továbbiakban: BARÁTH, 2002.) 54–62.

¹⁰ Uo. 68.

¹¹ Uo. 72.

nemet a miniszterelnök elképzelésére, lévén Farkasról már korábban párthatározat született, hogy kezdje meg moszkvai vezérkari tanulmányait.¹²

Rákosi természetesen nem volt lelkes, amikor Kiszeljov felvetette neki Farkas visszatérésének lehetőségét. Memoárjai szerint személyesen Nagy Imréhez fordult a szovjet követ javaslatával, és alapos meglepetésként érte, hogy a miniszterelnöknek minderről tudomása van, sőt helyesli azt, mivel úgy tekinti, mint a szovjet pártvezetés felszólítását Farkas reaktiválására.¹³ A mindig gyanakvó Rákosi most is csapdát keresett, és úgy vélte, rájött az összefüggésre: Farkas és Kiszeljov közismerten állandó teniszpартnerek voltak, így a volt miniszter nyilván titkos információkat szolgáltatott a nagykövetnek, aki hálából és további elsőrangú forrásként igényt tartott továbbra is Farkas ez irányú szolgálataira. Újra pozícióba emeléséért pedig Nagy Imre és az új szakasz legodaadóbb hívének bizonyult.¹⁴

Érdekesség, hogy teljesen hasonló – de egyben hamis – következtetést vontak le Nagy Imre belső köréhez tartozó publicisták is, amikor visszaemlékezésükben azt fejtegették, hogy „Farkasnak még a »régii szép időkből« személyes jó barátja, ivó- és vadászpajtása volt a budapesti szovjet nagykövet, Fjodor Danilovics (sic!) Kiszeljov”, akinek „megesett rajta a szíve”, és azt a tanácsot adta, hogy korábbi hibáit megtagadva, maga álljon teljes mellszélességgel az új szakasz mellé, és ő személyét támogatni fogja Nagy Imre miniszterelnöknél.¹⁵ Maga Farkas később úgy emlékezett 1953 viharos nyarára, hogy ő már személy szerint a júniusi párthatározat előtt szembefordult Rákosi–Gerő „antileninista” és „baloldali szektáns” politikájával, sőt meggyőződése volt, hogy Nagy Imre jogosan állt ki az új szakasz programjával.¹⁶ 1953. augusztus 12-én a Politikai Bizottság Farkas ügyét a KV elé terjesztette, és azt a javaslatot tette, hogy Farkas Mihályt írásban válasszák meg a PB és a Titkárság tagjának.¹⁷ A kérés akceptálódott, így Farkas nem egészen kéthónapnyi kegyvesztettség után ismét a pártvezetés elitjében találta magát. Ugyanakkor a visszatérést némileg keserűvé tette, hogy miniszteri tárcáját nem kapta vissza, „cserébe” a háttérbe szorított Révai József munkakörét bízták rá, ami több helyen is komoly megütközést keltett, és ami még fia, Farkas Vladimir szerint sem volt a legjobb ötlet: „Egyáltalán nem csodálkozom azon, hogy nagy visszatetszést váltott ki az, hogy Farkas Mihály

¹² RAINER, 1999. 18.

¹³ RÁKOSI, 1997. 942.

¹⁴ Uo. 943.

¹⁵ ACZÉL Tamás – MÉRAY Tibor: *Tisztító vihar. Adalékok egy korszak történetéhez*. Budapest, Noran, 2006. 217.

¹⁶ ÁBTL 3.1.9. V-150019/1 342 o. Farkas Mihály kihallgatása, 1957. január 29.

¹⁷ Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (a továbbiakban: MNL OL) M-KS, 276. f. 53/131. ő. e. MDP PB 1953. augusztus 12.

Révai József helyére került. Erre mindenki alkalmatlannak tartotta őt, joggal... Az eseményeket nem ismerők így nem alaptalanul tartották Farkas Mihályt karrieristának, akit szerintük Rákosi segített vissza a hatalomba.”¹⁸ Ahogy a fentebb vázoltakban utalás történt erre, ennél a gyanakvók aligha tévedhettek volna nagyobbat...

KULTÚRA ÉS A SAJTÓ

Farkas nagy buzgalommal látott munkához, hűen igazodva az új elvárásokhoz, ezzel nem kis meglepetést szerezve a vele erősen kritikus értelmiségieknek, akik kénytelenek voltak olyan megállapításokat tenni az újdonsült „ideológusról” hogy „igyekezett szerényebben és finomabban viselkedni”,¹⁹ akitől ráadásul olyan frázisok is elhangzottak, mely szerint „komoly hibákat követett el a párt, több szabadságot kell engedélyezni az íróknak.”²⁰ Az irodalom terén ráadásul váratlan segítség is érkezett a köpönyegén is fordító Horváth Márton, illetve Darvas József személyében, akik világosan érzékelve az erőviszonyok átalakulását, szintén beálltak az új szakasz támogatása mögé. Persze az utóbbiaknak könnyebb dolguk volt. A gazdasági és politikai hibákkal ellentétben az volt az általános vélemény, hogy a párt kultúrpolitikája alapjában helyes, mindössze a módszerek szorultak némi csiszolásra.²¹

A finomodó hangnemet alátámasztja az a személyesebb hangvételű megjegyzés, amit az Agitációs és Propaganda Osztály 1953. szeptember 25-i értekezletén fejtett ki Farkas, melyben azt hangsúlyozta, hogy minden írást támogatni kell, ami a pártvezetést segíti, és ha az első írások nem is sikerülnek megfelelően, akkor sem a ledorongolás a megfelelő eszköz, hanem felhívni a figyelmet a hibákra és céltudatosan kijavítani azokat.²² Ugyanilyen meglepetten fogadta Rákosi is Farkas eltávolodását a közelmúlt eseményeitől, az általa helyesnek vélt úttól, de a párt első titkára hamar ideológiai csatába szállt egykori szoros szövetségesevel, újsütetű ellenfelével szemben. Az első titkárnak természetesen az irodalom kérdésében is határozott véleménye volt, mivel szerinte utóbbiak tagadták a párt vezető szerepét az országos szellemi életben, és a szocializmustól független irodalmi és kulturális nézeteket hangoztattak. E véleményét az új szakasz is osztotta.²³ Az ilyen kialakuló szurkálódások

¹⁸ FARKAS, 1990. 387.

¹⁹ ACZÉL – MÉRAY, 2006. 219.

²⁰ Uo.

²¹ Uo.

²² MNL OL M-KS, 276 f. 67/45 ö. e. Felszólalás az Agit. Prop. Osztály 1953. szeptember 25-i értekezletén.

²³ RÁKOSI, 1997. 944.

és csörték miatt is Farkas az erőviszonyok tisztázása érdekében a szovjet nagykövetséghez fordult szeptember 24-én, ahol az ideiglenes ügyvivővel, Jurij Andropovval tartott eszmecserén arról panaszkodott, hogy egyesek rosszul értelmezik a kollektív vezetés kérdéskörét az MDP-n belül, ami a korábban kialakult személyi kultusz miatt nagyon nehezen tud kibontakozni a magyar pártban.²⁴ Ez félreérthetetlen utalás volt Rákosi személyére, de Andropov – aki Kiszeljovval ellentétben már korántsem bizonyult a változások feltétlen hívének – általános frázisok ismételtetésével (kommunisták széles öntevékenysége, a pártot alulról felfelé átható kritika, a párt egysége-sebbé tétele) kibújt a határozott véleményfoglalás alól.²⁵

A szektások ellentámadása csak korlátozottan ölthetett eddig testet. De Farkas szükségesnek látta a júniusi párthatározat melletti folyamatos kiállást, ezt szolgálta a novemberi aktívára készült tárgyhó 21-én készült feljegyzés is, ami a kulturális élet legfőbb problémájának elsősorban a Révai József körül kibontakozó kultuszt nevezte meg. Orvoslásul a kíméletlen önkritikát, a konkrét átfogó tervek kidolgozását és azok mielőbbi végrehajtását nevezte meg.²⁶ A referátum Révai nyakába varrta továbbá, hogy személyes ízlésének megfelelő „arisztokratikus” kirakatpolitikát folytatott, de súlyosan eltávolodott a tömegek ízlésétől.²⁷ Ennek a gyökértelen kultúrpolitikának a felváltására az ifjúsági egyesületek a hagyományok felelevenítését, a népi szokások tiszteletben tartását javasolták, amit a népművelési miniszter mellett létrehozott Népművelési Tanács segített volna az elképzelés szerint.²⁸ A kultúrpolitikát egységes elvek szerint kívánta rendezni, mennyiség helyett a minőség előtérbe helyezése vált az elsődleges szemponttá stabil, egész évet átfogoló népművelési terv keretében, melybe az értelmiséget fokozatosan be kívánta kapcsolni.²⁹ Lényegében ugyanez az elképzelés körvonalmazódott azon a februári PB ülésen is, ahol Horváth Márton a teljes pártvezetés jelenlétében ismételte meg (Nagy Imrét leszámítva) az elsősorban Révai József irányába fenntartott bírálatot, és amit Farkas is támogatott. Ezzel nem kis meglepetést okozott a rákosista irányultságú íróknak, akik nem is különösebben palástolták ellenszenvüket a Farkas, Horváth, Darvas fémjelezte új irányvonal irányában.³⁰ Farkas itt tehát újra konfrontálódott a dogmatizmus híveivel, többek között Gerő Ernővel. Rákosi kiváló taktikusként tisztában volt vele, hogy amíg Moszkvában nem döntenek másképpen, addig látszólag támogatnia kell az új

²⁴ BARÁTH, 2002. 83.

²⁵ Uo. 84.

²⁶ MNL OL M-KS, 276 f. 67/194. ö. e. Titkári iratok. 1953. november 21.

²⁷ Uo.

²⁸ Uo.

²⁹ Uo.

³⁰ ACZÉL – MÉRAY, 2006. 221–224.

szakaszt, de ellenérzéseit se különösebben titkolta, így véleménynyilvánítás nélkül visszaadta Horváthnak az előterjesztéseket átdolgozás céljára.³¹ A kérdést végül a minisztertanács elnöke, Nagy Imre döntötte el, aki két héttel később személyesen szállt síkra Horváth (és közvetetten Farkas) téziseinek védelmében, azok elfogadását, sőt párthatározattá való emelését javasolva. Révai ugyan az ülés jegyzőkönyvét megkapva levélben tiltakozott a pártvezetés előtt, ebben Farkast hozzá nem értéssel, Horváthot és Darvast karrierizmussal vádolta meg, levelét azonban Farkas tettett sajnálkozással söpörte le az asztalról, miszerint Révai még mindig nem látta át az új szakasz lényegét, és következetesen ragaszkodik a hibáihoz.³² A rendszer jellege természetesen az új szakasszal sem változott, a besúgás, a pozícióharcok továbbra is megmaradtak, amit ékesen példáz Szántó Miklós Farkashoz írt beadványa. Nonn Györgyöt, a népművelési minisztérium tömegszórakoztatásért felelős miniszterhelyettesét sározta be, miszerint Nonn figyelmen kívül hagyja az új intézkedéseket, előnyben részesíti a területen dolgozó magánvállalkozókat a kisiparosokhoz képest, és a hibákért csak szólamokban vállalja a felelősséget.³³ Természetesen a dolgok háttérében a nepotizmus mellett nagyfokú sértettség is tetten érhető volt, hiszen beadványában Szántó nem is titkolja, hogy Nonn váltotta le őt a Népművelési Minisztérium filmfőosztályának az éléről.³⁴ Az ilyen iszapbirkózásokon túl az új szakasz lassan induló, de idővel egyre fokozódó moszkvai bírálatával egyenes arányban romlott Farkas viszonya nemcsak az irodalmárokkal, de az újságírókkal is. Nagy Imre 1954 októberében még egyszer, utoljára sikerrel vette védelmébe az új szakasz politikáját, melynek köszönhetően a KV is felsorakozott mögötte. Ennek köszönhetően a párt lapja, a Szabad Nép október 22–25. között háromnapos szervezeti gyűlésen hitet tett a miniszterelnök politikája mellett, egyúttal komoly bírálatot fogalmazott meg többek között a lapot irányító Farkas Mihállyal szemben is.³⁵ Farkas felvette a kesztyűt: november 21-én a Szabad Nép lehozta a Darvas József tollából származó cikket, ami az 1953 előtti hibákat kárhóztató írókat „kispolgári túllicitálóként” bélyegezte meg. A cikk megírására személyesen Farkas kötelezte Darvast, miután értesült Rákosi sikeres moszkvai aknamunkájáról az új szakaszt illetően. A megjelenés után a PB előtt hordta le a Szabad Nép teljes szerkesztőbizottságát, akik Nagy Imre híveként korábban leszavazták Darvas cikkének közlését.³⁶ Az írók a cikk vitája során védelmükbe vették az elért eredményeket, Karinthy Ferenc és Somlyó György visszautasították

³¹ Uo. 228.

³² Uo. 234.

³³ MNL OL M-KS, 276 f. 67/194 ő. e. Titkári iratok. 1953. november 21.

³⁴ Uo.

³⁵ RAINER, 1999. 100.

³⁶ Uo. 103.

a kispolgári veszély lehetőségét, amivel egyetértett Zelk Zoltán is. Kuczka Péter és Sarkadi Péter még ennél is messzebb ment, véleményük szerint nem a kispolgári túllicitálás, hanem a szektás baloldaliság, a dogmatizmus a fő veszély.³⁷ Természetesen az ilyen határozott ellenkezések sem fordíthatták meg a kedvezőtlen moszkvai széljárást, ennek megfelelően még december 16-án Farkas egy újabb raporton „rendet vágott” a Szabad Nép szerkesztőbizottságában. A PB döntése értelmében vidéki újságokhoz küldte Kende Pétert, Kövesi Endrét és Szilvási Lajost, külföldre Méray Tibort, sőt a korábban vele szorosan együttműködő Horváth Márton sem úszta meg pártbüntetés nélkül.³⁸ Decemberre a „gyökereihez” visszataláló Farkas és az írók között már végképp megfagyott a levegő. Mindezt jól jelzi az a nevezetes epizód, amikor újságírók és irodalmárok tüntetően Nagy Imre miniszterelnöknél panaszkodtak Farkasra az Ideiglenes Nemzetgyűlés megalakulásának tízéves évfordulójára rendezett fogadáson, a debreceni Arany Bika szállodában. Olyan vádak hangzottak el, hogy a KV titkára „erőszakos”, „ostoba”, „fölényes” és „parancsolgató”, aki előszeretettel „csapkodja az asztalt.” Nagy türelmesen végighallgatta a kritikákat, de azon túl, hogy azt a tanácsot adta, az értelmiség álljon ki magáért, és ha kell, „ők is verjék az asztalt,” mást nem tehetett.³⁹ A reformok addigra végképp megfeneklettek, a szálak vitathatatlanul újra Rákosi kezében futottak össze, amibe látszólag Nagy Imre is beletörődött. Vezette a kormány üléseit, intézte a rutinügyeket, még abba is beleegyezett, hogy a debreceni ünnepségre elkészített előadói beszédét a PB megválogatassa, lerövidítse. Ez utóbbit személyesen Farkas Mihály intézte.⁴⁰

GAZDASÁGI KÉRDÉSEK

Az 1953 júniusában meginduló rekonstrukció legfontosabb problematikája továbbra is a gazdaság maradt. A júniusi párthatározat kimondta a túlzott iparosítás visszafogását és a mezőgazdaság előtérbe helyezését, illetve a dolgozók életszínvonalának emelését. Ezek az intézkedések korántsem nyerték el a szektás ellenzék tetszését. Ennek ellenére az 1953. október 31-i KV határozat újfent hangsúlyozta, hogy a nehézipar terén most nem a további fejlesztés a célszerű, hanem az addig elért eredmények megszilárdítása. Ugyanez a tétel fennáll a mezőgazdasági termelőségfejlesztésekre is. A KV felhívta a figyelmet arra, hogy a kormány által előterjesztett újításokat és a beruházások átcsoportosítását mind állami, mind pártvonalon teljesíteni kell,

³⁷ MNL OL M-KS, 276 f. 67/202 ő. e. Feljegyzés. 1954. november 27.

³⁸ ACZÉL – MÉRAY, 2006. 294.

³⁹ Uo. 322.

⁴⁰ RAINER, 1999. 109.

ahogy gondoskodni kell a dolgozók szükségleteinek és jogos kívánságaik figyelembevételéről és panaszaik orvoslásáról is.⁴¹ A határozat további fontos elemének számított, hogy a városi dolgozók életszínvonalának emelése legközvetlenebbül a növénytermelés és állattenyésztés fejlesztésétől függ. Az élelmiszer- és könnyűipar fejlesztése mindenekelőtt a mezőgazdasági termelés fokozását követeli meg. A lakosság szükségleteinek kielégítésére így szükséges a nemzeti jövedelemforrás átcsoportosítása, ami az 1953. évi 58%-ról 70%-ra való növelését írta elő az 1954-es esztendőre. De nemcsak a mennyiségi, hanem a minőségi fejlesztést is szem előtt kellett tartani, és az olyan árucikkek termelését is fokozni kell, amikből komoly hiány mutatkozott (többek között gyermekfehérnemű, cipő, edényáru, kisgépek, műtrágya, építőanyag, drót, mész, stb.), elsősorban a falun.⁴² Nagy Imre miniszterelnök 1953 őszéig számos olyan gazdasági csomagot készített el, amelyet a fent említett októberi határozat is megerősített, többek között fontos lépés volt egy hosszabb távra (1954–56-os évekre) decemberig kidolgozott begyűjtési rendelet, amely a terheket jelentősen csökkentette. Ugyan a korábbi gazdasági szerkezet számottevően nem változott, de közgazdaságilag valamiféle tervszerűség irányába mozdultak el a dolgok.⁴³ A Rákosi vezette ellenzék természetesen gazdasági vonalon is igyekezett gáncsolni a reformokat. Az első titkár a gazdasági helyzet javítására a termelés fokozását és a normák emelését javasolta, és a népijlét irányába tett „túlzásokat” igyekezett lefaragni. Noha a moszkvai széljárás 1955-ös megfordulásáig Rákosi gazdasági elképzeléseivel kisebbségben maradt, mégsem hagyta abba egy pillanatra sem az aknamunkáját az új szakasz lépései ellen.⁴⁴ Az a tény is segítette az ingadozó PB megnyerésében az első titkárt, hogy a bizottság tagjai közül páran óriási tudatlanságot árultak el magukról gazdasági téren.⁴⁵ A gazdasághoz különösebben Farkas Mihály sem értett, de (ekkor) az új szakasz híveként és Nagy Imre szövetségeseként ez a terület is különösen foglalkoztatta. 1954. március 3-án arról számolhatott be Jevgenyij Kiszeljov nagykövetnek, hogy Rákosi olyan gazdasági beszámolót készült a pártvezetés elé terjeszteni, amely lényegében az 1953 előtti gazdaságpolitikát védelmezi, és mely szerint az eddigi lépések helyesek voltak. Farkas személyesen Gerő Ernővel hívatta fel Rákosi figyelmét, hogy ez a beszámoló jelentős hiányosságokat tartalmaz, és ezzel Nagy miniszterelnök is egyetértett. Rákosi ígéretet tett a szöveg átdolgozására, ami optimizmussal töltötte el Farkast, miszerint a pártveze-

⁴¹ *Az MDP PB beszámolója a KV 1953. június 28-i határozatainak végrehajtásáról. A KV 1953. október 31-i határozata.* Budapest, Szikra, 1953. 49–53.

⁴² Uo. 54–55.

⁴³ RAINER, 1999. 23.

⁴⁴ RÁKOSI, 1997. 964.

⁴⁵ Uo. 966.

tés egységesen elkötelezett a gazdasági problémák orvoslásában.⁴⁶ Hasonló optimista hangvételtől tanúskodik Farkasnak az országgyűlés számára készített beszéde, melynek korrekciós verzióját Gerő terjesztette az érintett elé 1954. június 15-én. Ebben a beszédben olyan tételek hangzottak el, hogy az életszínvonal növelését biztosító intézkedések következtében a dolgozók 800 millió forintot takaríthattak meg addig az 1954-es esztendőben. Ez családonkénti lebontásban az előző évi 425 forintos általános megtakarításhoz képest 1 100 forintra emelkedett. A gazdaságélénkítő csomagok hatására a munkásság bérnövekedése az 1954-es év első felében 20%-ot mutatott, miközben a piaci árak 25%-kal csökkentek a korábbi évhez képest. A mezőgazdasági beruházások az 1953-as év 13,7%-ához képest 1954-re immár 24%-ra emelkedtek, a lakásépítések száma pedig 6,2 %-ról 11,3 %-ra. Mindez érvényesítette a szocialista gazdaság alaptörvényét, hogy a dolgozók által termelt többletjavak a munkásosztály és a dolgozók javára válnak, és nem egy szűk klikk meggazdagodását szolgálja.⁴⁷

Az augusztus 25-i PB ülés után Farkas már kissé más hangszínen folytatta a tanácskozást az időközben ügyvivőből nagykövetté avanzsáló Jurij Andropovval. Farkas megismételte az egy nappal korábbi PB ülésen elhangzott véleményét, miszerint egyetért a gazdasági nehézségek megszüntetését szolgáló újabb intézkedések megtételével. Itt a korábbi hurraáoptimizmust olyan kifejezések váltották fel, mint a takarékoság kérdése, harc a pazarlás ellen, illetve a kereskedelem élénkítése. A PB-n belül éles vita bontakozott ki a dolgozók életszínvonala kapcsán. A Rákosi távollétében Gerő fémjelezte dogmatikus szárny bércsökkentést javasolt a gyenge termelési eredményekre hivatkozva. Ez összességében 8%-os elvonással számolt a tisztviselők terén, ezen túl szóba került a parasztság mezőgazdasági adójának az emelése is. Az Országos Tervhivatal néhány munkatársa a közfogyasztásra szánt iparcikkek árának a növelését is felvetette.⁴⁸ Farkas szerint a vita elsősorban azon zajlott, hogy mik a gazdasági nehézségek legfőbb okai. A szektás irányzat szerint a forgalomban lévő pénzmennyiség növekedése és a Népköztársaság külkereskedelmi eladósodása. A reformisták szerint viszont az 1953 előtti gazdasági hibák tömkelege, melynek kijavítása ugyan zajlik, de korántsem a megfelelő sebességgel, és igen határozatlanul. Ugyanakkor Farkas sikerként élhette meg, hogy a PB végül elvetette a Gerő által fémjelzett úgynevezett takarékosági intézkedéseket, leginkább arra hivatkozva, hogy ilyen döntéssel lerombolnák a dolgozók előtt azokat az eredményeket, amelyet a párt a dolgozók tömegeivel való kapcsolattartás során elért

⁴⁶ BARÁTH, 2002. 148–149.

⁴⁷ MNL OL, M-KS, 276 f. 67/111 ö. e. Előadói beszéd az Országgyűlésben, 1954. június 15. 5–11.

⁴⁸ BARÁTH, 2002. 180.

a tavalyi év júniusa óta. Persze bizonyos megszorító intézkedésekre kénytelen-kelletlen sort kellett keríteni a takarékoskodás miatt. Ezek mindenképp sértik majd a falusi és városi dolgozók érdekeit, de ezek elől nem lehetett kitérni.⁴⁹ Az új szakasz tehát 1954 őszére gazdaságilag is billegni kezdett, részint a külső körülmények, részint az ellenzék aknamunkájának köszönhetően. Ez utóbbihoz adott muníciót Révai József, aki Farkas Andropovnak való panaszkodása szerint valóságos obstrukciót folytatott a KV legutóbbi ülésén, és a gazdaság óriási bajaira hivatkozva ostromozta a testületet. Mindez ugyan visszatetszést keltett Farkas szerint, ráadásul demagóg lépésnek is bizonyult, de mivel ő maga vezette az ülést, ki tudta védeni a támadást azzal, hogy a KV szeptember közepére már új ülést hívott össze a gazdaságpolitikai kérdések megvitatására, ahol az előadás megtartásával Nagy Imrét bízták meg. Ezen az ülésen Farkas vállalta, hogy személyesen tart beszámolót a KV kollektív munkájáról. Az ülésre végül csak október legelején került azonban sor.⁵⁰

Az Országos Agitációs és Propaganda titkári értekezleten tartott szeptember 4-i felszólalásában Farkas már néhány dogmatikus szempontot is felvillantott, olyan frázisokat felhasználva, mint például a szocialista gazdasági építés egyetlen helyes útja a sztálini követelmény betartása, illetve a munkásosztály és a parasztság figyelmének felhívása arra, hogy a szocializmus építése elemi érdek, mert csupán az tudja garantálni az egyéni bajok kijavítását.⁵¹ Ugyanakkor a békülékenység és a reformok melletti kiállás is megfigyelhető volt. Az eddig elért eredmények, többek között az árleszállítás, nem csupán a párt- és állami vezetők jó döntése, de a nép munkájának értékes gyümölcse is, hiszen a dolgozók valós teljesítménye nélkül semmilyen reform nem lehetséges. Csak a néptől függ, hogyan valósítja meg a munkásosztály az élet-színvonal tartós növekedését. A propaganda és az agitáció lényege, hogy ez utóbbi legalább annyira hangsúlyos szerepet kapjon. A párt szavának csak akkor van ereje, ha az igazat mondja, ellenkező esetben a nép bizalmát nem bírja, nem is bírhatja. Ezért további mozgósításra van szükség, hogy az általános árleszállítás fegyverével további munkára lehessen mozgósítani a népet, hogy jobb és több áru készülhessen, az ország gazdasági ereje növekedjen, és a munkásosztály számára jobb élet legyen biztosítható.⁵² Az Andropovval tartott újabb, szeptember 17-i megbeszélésen szó esett arról, hogy a július 28-án létrehozott gazdasági bizottság tevékenységét ugyan a PB a szeptember 15-i ülésén kritikával illette, de ez nem akadályozta meg a Szalai Béla vezette testületet abban, hogy újra betérjessze a gazdaságot megváltoztatni

⁴⁹ Uo. 181.

⁵⁰ Uo. 185., illetve MNL OL MKS, 276 f. 53/192. ő. e.

⁵¹ MNL OL M-KS, 276 f. 53/44. ő. e. Felszólalás az Országos Prop. Agit. Titkárságon, 1954. szeptember 4.

⁵² Uo.

kívánó elképzeléseit. A javaslatok szerint a felvásárlóerőt továbbra is csökkenteni kellene, illetve megközelítőleg 600 millió forintos adóemelésre lenne szükség, ami a parasztság terheire vonatkozik, valamint a mezőgazdasági termékek felvásárlási árát is jelentősen le kell csökkenteni. A Szalai-Friss István fémjelezte javaslatok éles vitákkal jártak a PB-n belül, Nagy Imre, Ács Lajos, valamint fenntartásokkal, de Hegedűs András is komoly bírálatban részesítette a bizottságot, amiért az nem tett olyan intézkedéseket, melyek a beruházások igazságosabb elosztását eredményezné. A parasztság termelésének növekedése ugyanis együtt kell, hogy járjon az életszínvonalának emelkedésével is.⁵³ Farkas nem titkolta Andropov előtt szilárd meggyőződését sem, miszerint a gazdasági eredmények csekélyisége annak tudható be, hogy a gazdaságpolitika reformját olyanoknak kell(ene) levezényelnie, akik első sorban felelősek a korábbi hibákért. De mostanra szerinte eljött annak az ideje, amikor meg kell nevezni azokat az elvtársakat, akik eddig akadályozták a pártot a helyes gazdaságpolitika végrehajtásában. Ennek kapcsán ő személyesen tesz javaslatot majd Rákosinak Friss felmentésére a KV gazdasági osztályának éléről. Meglepő módon jutott bírálat az egykori szoros munkatársnak, Gerő Ernőnek is, aki ugyan nagy tudású és mélyen pártszerű ember, de a gazdasági kérdésekhez nem ért. Ugyanakkor nagy baj Farkas szerint, hogy Nagy Imre a mezőgazdasági kérdések legavatottabb szakembereként elhárította, hogy a közeledő KV ülésen beszámoljon a gazdasági problémáktól, ezért a PB erre a szerepre Szalai Bélát jelölte ki, aki már többször is bizonyosságot tett alkalmatlanságáról.⁵⁴ Szalainak hasonlóan kijutott a kritikából a nagykövet és Farkas október 4-én esedékes következő megbeszélésén, ahol utóbbi szerint Szalai nem megfelelően terjesztette elő beszámolójának végleges téziseit. Az ezt követő vitában mind Nagy Imre, mind Rákosi azt fejtegették, hogy a gazdaságpolitika átalakítása továbbra sem halad megfelelő ütemben, ezért szükséges olyan dokumentum elkészítése a PB és a Minisztertanács részéről, ami kifejti a gazdaságpolitika jelenlegi alapelveit, és amit később KV határozattá lehetne emelni. Ez végül az október 14-i PB ülésen realizálódott, és a Szabad Nép október 22-i számában látott napvilágot.⁵⁵ Farkas ugyanakkor aggodalmát fejezte ki, hogy az általa a reformok egyik legnagyobb kerékkötőjének tartott Gerő Ernő nem vett részt a PB ülésén (mivel szabadságát töltötte), de visszatérően kitarthat ama véleménye mellett, hogy a gazdasági nehézségek tompítása csak a dolgozók életszínvonalának csökkentésével oldható meg. Farkas szerint Gerő egyszer sem mutatott hajlandóságot annak megértésére, hogy a gazdasági szerkezet átalakításának tanácsa Moszkvából érkezett. Éppen ezért

⁵³ BARÁTH, 2002. 186–187.

⁵⁴ Uo. 189.

⁵⁵ A PB 1954. október 6-i döntése Szalai beszámolójával kapcsolatban: MNL OL M-KS, 276. f. 53/197. ő. e.

Andropov kérdésére, hogy mikor tervez az MDP delegációt küldeni Moszkvába az 1955. évi népgazdasági tervről, Farkas nem tudott időpontot megnevezni. Személy szerint úgy gondolta, minél előbb, annál jobb, hiszen a magyar pártvezetésnek soha nem volt akkora szüksége az SZK(b)P KB tanácsára, mint ekkor.⁵⁶ A hamarosan bekövetkező fordulat miatt Farkast már egészen más foglalkoztatta, mintsem a gazdaság problémái. Hiszen az 1954 novemberében újra felizzó Rákosi–Nagy ellentét során – mely jóval többről szólt, mint hogy kinek van igaza gazdasági téren – az egész új szakasz politikája kérdőjeleződött meg. Mire 1955. január 8-án létrejött a pártok moszkvai csúcstalálkozója,⁵⁷ addigra már az is eldöntött kérdés volt, hogy a Rákosi-féle dogmatikus vonal ismét, de ezúttal immár véglegesen felülkerekedett.

Amikor később arról kellett nyilatkoznia, hogyan látta szerepét az új szakasz gazdaságpolitikájában, Farkas továbbra is ragaszkodott egyfajta centrista álláspont-hoz, mely szerint ő élesen szembeszállt Rákosi „antileninista” parasztellenes politikájával – ráadásul véleménye szerint az első titkár a munkássággal szemben is antimarxista politikát folytatott –, majd később, amikor úgy érezte, hogy a jobboldali veszély erősebb, akkor Nagy Imre „opportunist” vonalával is, ezzel azt akarván sugallni, hogy tetteit saját szándékai motiválták, nem pedig a moszkvai irányvonal.⁵⁸ Ez a feljegyzés erős kritikával kezelendő. Mindenesetre tény, hogy az 1955. januári moszkvai találkozón a Kremlben Farkas is részt vett, hívhatták őt a szovjetek is, hiszen Nagy Imre „hibáiért” őt is felelősnek tartották. Ugyanakkor önként is mehetett, hogy meggyőződjön a Prezídium hivatalos álláspontjáról, miszerint a szovjetek végleg ejtették az új szakasz politikáját.⁵⁹ Az viszont biztos, hogy Farkas nagyjából sejtette, mi lehet a válasz. Ahogy fentebb említettük, már novemberben megkezdte a folyamatos kihátrálást Nagy mögül, sőt 1955 első napján, a moszkvai utazás előtt már olyan megjegyzéseket tett Andropovnak, hogy a miniszterelnök nagyon megsze ment a PB vitáin, ezért utóbbi kénytelen lesz határozott lépéseket foganatosítani vele szemben, amennyiben Nagy Imre nem változtatja meg az álláspontját.⁶⁰ A vég-eredmény közismert.

⁵⁶ BARÁTH, 2002. 194–195.

⁵⁷ A találkozóról készült feljegyzésről: RAINER M. János – URBÁN Károly: Konzultációk – Dokumentumok a magyar és szovjet pártvezetők két moszkvai találkozásáról 1954–1955-ben. *Múltunk*, 1992/4. 141–148.

⁵⁸ ÁBTL 3.1.9. – V-150019/1 342. Farkas Mihály vallomása, 1957. január 29.

⁵⁹ RAINER, 1999. 110.

⁶⁰ BARÁTH, 2002. 209.

A REHABILITÁCIÓ PROBLEMATIKÁJA

Nagy Imre 1953. július 4-i miniszterelnöki székfoglaló beszédében nagy hangsúlyt kapott a törvényesség megszilárdítása is. A PB július 15-i ülésén döntést hozott a Legfőbb Ügyészség felállításáról és az amnesztiarendelet létrehozásáról.⁶¹ Ez utóbbi intézkedés százezrekre vonatkozott, olyan korábbi döntéseket szüntetett meg, mint kitelepítések, rendőrségi felügyelet alá helyezések, kihágási eljárások. Emellett rendelkezett a pénzbüntetések eltörléséről.

Csakhowa a politikai ügyek és a korábbi koncepciós perek, melyek munkásmozgalmi embereket érintettek, más lapra tartoztak. Ezekkel a pártvezetés számára kínos ügyekkel szintén kellett valamit kezdeni, ennek első lépcsőjét az 1953. január 3. óta letartóztatásban lévő⁶² Péter Gábor és más magas rangú államvédelmi tisztek felhasználása jelentette. Rákosinak – aki az összes törvénytelenység első számú felelőse volt – elemi érdekében állt, hogy Péterből és társaiból egyfajta magyar Beriját faragjon, őket megtéve az összes törvénytelenységért. Ebben segítséget kapott a frissen belügyminiszterré avanzsáló Gerő Ernőtől, de paradox módon a szovjet vezetéstől is. Hruscsov olyan instrukciót küldött Budapestre, hogy Rákosi tekintélyét nem szabad lerombolni, mert akkor a párt tekintélye is roncsolódik. Ennek folyamán jött létre 1954. május 19-én a Rákosiból, Nagy Imréből és Gerőből álló Rehabilitációs Bizottság, melynek feladata a felülvizsgálatot végző szervek tanácsokkal való segítése lett.⁶³ Még ugyanezen a napon határozat született, hogy az I., tehát kiemelt ügyeknek számító Rajk-, Sólyom-, Kádár-, Szücs Ernő-ügyben gyorsított eljárásban kell elvégezni a felülvizsgálatot, lehetőleg csak a legszükségesebb számú tanú bevonásával, majd a Legfelsőbb Bíróság különleges tanácsához kell utalni.⁶⁴ A rehabilitáció kérdése kifejezetten sarkos dolognak számított a miniszterelnök szövetségesének, Farkas Mihálynak az esetében. Jól tudta a Rákosi–Gerő kettős, hogy egykori szövetségesük milyen szerepet vitt a korábbi perekben, de az új szakasz kezdetén az ő személye még érinthetetlennek látszott. Gerő feljegyzése szerint semmiféle engedély vagy utasítás nem történt Farkas Mihály utáni nyomozásra, vagy ellene való

⁶¹ MNL OL M-KS, 276. f. 53/126. ö. e.

⁶² A Péter Gábor és társai elleni eljárás eredetileg szovjet mintára készülődő cionista perként indult meg, de Sztálin halála után a koncepció megváltozott. A letartóztatásban lévő Péter-csoport tárgyalására a Katonai Bíróság előtt első fokon csak 1953. december 24-én került sor, amely másodfokon 1954. január 15-én emelkedett jogerőre.

⁶³ *Lehallgatott kihallgatások – Rákosi és Gerő pártvizsgálatának titkos hangszalagjai 1962.* Szerk. BARÁTH Magdolna – FEITL István. Budapest, Napvilág – Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára, 2013. 312–313.

⁶⁴ *Iratok az igazságszolgáltatás történetéhez.* 1. Szerk. HORVÁTH Ibolya – SOLT Pál – SZABÓ Győző – ZANATHY János – ZINNER Tibor. Budapest, Közgazdasági és Jogi, 1992. 448–449.

adatgyűjtésre.⁶⁵ Farkas ezt némiképp máshogy láthatta, erről később úgy nyilatkozott, hogy Rákosi már 1952-ben az ő eltávolításán fáradozott, de 1952 őszén, amikor az akkori főtitkár Szocsiban tartózkodott, személyesen Sztálin vonta felelősségre, hogy miért szándékozik Farkast eltávolítani a vezetésből. Így Rákosi szándéka kútba esett.⁶⁶ De hogyan látta a törvénysértésekben a felelősséget maga az érintett? A kérdés összetett, mivel Farkas Mihály az új szakasz ideje, vagyis 1953 júniusa és 1955 márciusa között egyszer sem beszélt szerepéről a koncepciók ügyekben. Erre először csak 1956 májusában, az ötös bizottság előtt került sor, komoly alapossággal pedig csak 1956. október 12-i letartóztatása után. A Kovács-bizottság Farkas felelősségét elsősorban a Rajk-, a Kádár- és legfőképpen a Sólyom-ügyekben körvonalazta, ezért az ezekről adott vallomásokat érdemesebb alaposan megvizsgálni.

A Rajk-ügyben az első fontos mozzanat a párt káderosztályának egykori vezetőjének, dr. Szőnyi Tibornak a kihallgatása volt Farkas részéről 1949. május 23-án. Farkas szerint dr. Szőnyi itt nevezte meg felső kémkapcsolatának Rajk Lászlót, amit Farkas kétkedve fogadott.⁶⁷ Döntőnek bizonyult azonban Farkas prágai útja, mely során Belkin MGB altábornagy közölte, dr. Szőnyi vallomása hiteles, Rajk egy Genfben székelő trockista kémszervezet feje amerikai kapcsolatokkal. Ezt követően az aligai pártüdülőben határozta el a trojka részéről Rajk László letartóztatását, amit Péter Gábor május 30-án éjjel fogatosított. Farkas szerint Rajk intenzíven tagadott, de a Moszkvában letartóztatott Lazar Brankov szintén súlyosan terhelő vallomást tett Rajkra. Ezért került sor Farkas és Kádár látogatására a svábhegyi villában június 7-én, ahol a párt megbízásából hallgatták ki Rajk Lászlót. Mivel Rajk továbbra is tagadott, ezután következett be súlyos bántalmazása, amire Farkas szerint Péter Gábor adott engedélyt, mégpedig Rákosi Mátyás utasítására. Farkas szerint súlyos hiba volt, hogy ebbe ő is beleegyezett, védelmére azt hozta fel, hogy elhitte a vádak, miszerint Rajk ellenség.⁶⁸ Más volt a helyzet Kádár János ügyében, akit Farkas korábban kifejezetten kedvelt. Jó viszonyuk megromlásának okát Péter Gábor aknamunkájában jelölte meg, aki szembesítette a pártvezetést azzal, hogy Kádár az illegális ideje alatt kommunistához méltatlanul viselkedett, magyarul beszélt a Horthy-rendőrségnek. De Kádár letartóztatására csak 1951. április 20-a, vagyis Zöld

⁶⁵ MNL OL, M-KS, 276 f. 65/49. ő. e.

⁶⁶ ÁBTL 3.1.9. V-150019/1 341. Farkas Mihály vallomása, 1957. január 29.

⁶⁷ Szó szerint: „... Idefigyeljen Szőnyi. Mi ismerjük a trockisták és az amerikai kémek trükkjeit, akik még az utolsó lehetőséget is kihasználják, hogy a pártot bomlasszák. Ne higgye, hogy erre rálépünk, mint légy a mézre” 1949. május 23-án este Farkas Mihály elvtárs kihallgatta Szőnyi Tibort. Közreadja: HAJDU Tibor. *Mozgó Világ*, 1993/6.

⁶⁸ ÁBTL 3.1.9. V-150019/3 101–102. Farkas Mihály meghallgatása az ötös bizottság előtt, 1956. május 24.

Sándor belügyminiszter öngyilkossága után került sor. Farkas szerint Rákosi azért ragaszkodott Kádár azonnali letartóztatásához, nehogy ő is öngyilkosságot kövessen el. A Kádár elleni vádak középpontjában a párt 1943-as feloszlata állt, ami az elképzelések szerint a rendőrség segítségével történt. Farkas ugyanakkor hibaként ismerte el, hogy kritika nélkül meg volt győződve ekkor Zöld és Kádár bűnösségéről, ezért a PB többi tagjával hozzájárult utóbbi letartóztatásához. A legnagyobb hiba Farkas véleménye szerint a Kádár-ügyben kiküldött hármas bizottság, melynek ő volt a vezetője: nem végezte el a feladatát, és lényegében az ÁVH által kidolgozott anyagok alapján készítette el a jelentését.⁶⁹

Apró, de annál fontosabb adalék a Kádár-ügyhöz Kádár kihallgatójának a személye, Farkas Vladimir államvédelmi alezredes, aki minden kényszer nélkül csikart ki (hamis) vallomást Kádárból, szemben az olyan megcsontosodott, de teljesen hazug legendákkal, hogy véresre verte volna Kádárt, vagy a szájába vizelt volna.⁷⁰ A Sólyom-ügy Farkas véleménye szerint ugyancsak Rákositól indult ki, aki úgy vélekedett, Sólyom és társai a Pálffy-féle katonai összeesküvés folytatói, feltehetően angol kémek. Az ÁVH által lefolytatott nyomozás után Farkas meggyőződött arról, hogy Sólyom és tábornoktársai valóban a népi demokrácia ellenségei, így került sor letartóztatásukra 1950. május 20-án. Farkas nem tagadta, hogy bizalmatlan volt Sólyom és a többi egykori horthysta törzstiszttel szemben, és úgy látta, hogy szovjetellenes tevékenységet fejtettek ki. Mindezek miatt egyetértett a katonai bíróság döntésével, amely halálra ítélte a szóban forgó tábornokokat. Itt Farkas csak annyit jegyzett meg, ha kritikusabb lett volna a hozzáállása, talán jobban kételkedhetett volna Sólyomék bűnösségében, és a kivégzések is megakadályozhatóak lettek volna.⁷¹ 1954 nyarán, amikor a Czákó Kálmán vezette Legfőbb Ügyészség megkezdte a munkát, Farkas tényleges szerepéből még vajmi kevés látszott. Csupán annyi volt biztos, hogy Rákosi személyét tabusították, ahogy nem merült fel a magyarországi szovjet tanácsadók, pl. Belkin és társai felelőssége sem. Viszont Farkas Mihály és fia, Farkas Vladimir felelőssége, ha igen óvatosan is, de megjelent, utóbbtól írásos beszámolót is kértek a Rajk- és Kádár-ügyről. Ezt Gerő, miután megkapta, egyből továbbította Rákosinak és Nagy Imrének, azzal, hogy az nem őszinte, mivel ifjabb Farkas felelőssége sokkal súlyosabbnak tűnik, ezért az ügyet célszerű a PB elé terjeszteni.⁷² Maga Farkas

⁶⁹ Uo. 104.

⁷⁰ A legenda cáfolatáról: FARKAS, 1990. 350. – Kádár János kihallgatásának részletes jegyzőkönyvét ld.: VARGA László: *Kádár János bírái előtt*. Osiris – Budapest Főváros Levéltára, Budapest, 2001. 215–239.

⁷¹ ÁBTL 3.1.9 V-150019/3 105–106. Farkas Mihály meghallgatása az ötös bizottság előtt, 1956. május. 24.

⁷² RAINER, 1999. 72.

Mihály elég sajátosan reagálta le a helyzetet: fokozatosan távolodott fiától és annak családjától, nem látta szívesen őket az aligai pártüdülőben. Amikor ennek okára az ifjabb Farkas rákérdezett, olyan választ kapott, hogy a pártvezetők immár szerényebben élnek, ezért korlátozva lett családtagjaik látogatása Aligán.⁷³

A rehabilitációs intézkedések során folyamatosan szabadultak ki viszont azok a kommunista politikusok, így Kádár János is, aki szabadulván szinte azonnal támadásba lendült Farkasék ellen, mivel nem tudta megbocsájtani egykori barátja részvételét a terhére kirótt ügyben, ifjabb Farkas lejárására pedig azért volt szükség, mert utóbbi tisztában volt azzal, hogy Kádár gyáván viselkedett és önként tett beismerő vallomást. Így alakultak ki a személyesen Kádár által táplált legendák, ahol Farkas Mihály az „ivóvizet megtagadta Kádártól”, Farkas Vladimir pedig kegyetlenül kínoztta és szájába vizelt. Viszont tény, hogy a két Farkas súlyos felelőssége a nevezett ügyekben kétségtelen volt. Czakó jelentései során Nagy miniszterelnök is súlyos dilemmába került: szembeforduljon-e a törvénytelen ségek miatt idősebb Farkassal és elveszítse erős szövetségesét párton belül, vagy hagyja, hogy az egész szocialista törvényességet megerősíteni szándékozó politikájának hitelessége kérdőjeleződjék meg. Az biztos, hogy az információkat Farkas Mihály felelősségéről 1954 késő tavaszára a miniszterelnök kézbe vehette. Nagy Imre elhatározta, hogy végigviszi a rehabilitációt, hiszen nagyon súlyos bűnökről volt ekkor szó, nem csak „tévedésekről”,⁷⁴ ugyanakkor még Farkasról sem „mondott le”, amit jól jelez, hogy július 18-án a miniszterelnök személyesen is részt vett a Farkas ötvenedik születésnapján tartott ünnepségen, ahol utóbbit a Magyar Népköztársaság Érdemrendjével tüntették ki. Amellett viszont sokatmondó tény volt az is, hogy az ünnepségen a párt- és állami vezetők közül Nagy mellett csak Apró Antal volt jelen.⁷⁵ Másik szimbolikus gesztusnak minősült, hogy 1954. október 14-én Farkas bekerült abba a hármas bizottságba (Nagy Imre és Ács Lajos mellett), melynek szerepe a KV nevében egy fogalmazvány elkészítése volt a rehabilitáció állásáról és teendőiről.⁷⁶ Ezek már csak záróakkordok voltak Farkas visszafordulása előtt. A felülvizsgálatok kérdése maradt az az Achilles-sarok, amely során nyilvánvalóvá vált, aligha lehet olyan emberrel új kurzust építeni, aki egyértelműen hibás volt. Értelemszerűen Farkas is tudta, hogy Rákosi felhasználhatja ellene a róla szóló információkat. Ezt mellelleg különösebben maga az első titkár se titkolta, sőt amikor első kézből értesült a moszkvai széljárás változásáról, azonnal felhívta Farkast, olyan vádakot zúdítva annak nyakába, hogy óriási károkat okozott Nagy Imre „aknamunkájának” támogatásával, és ha minden erejét nem

⁷³ FARKAS, 1990. 393.

⁷⁴ RAINER, 1999. 90–91.

⁷⁵ FARKAS, 1990. 392.

⁷⁶ MNL OL M-KS 276. f. 53/198. ö. e. MDP PB 1954. október 14.

feszíti meg, hogy kijavítsa a hibáit, akkor „feltétlenül kitöri a nyakát.”⁷⁷ Legkevésbé sem túlzunk, ha kijelentjük: ez a beszélgetés lehetett az utolsó lökés Farkas újabb köpönyegforgatásához.

ÖSSZEGZÉS

Az 1955. januári moszkvai pártközi találkozón az új szakasz politikája halálos sebet kapott, noha csak az 1955. április 14-i MDP KV ülés mondta ki határozatában annak elítélését. Személyi téren a legfontosabb döntés – az akkor már két súlyos infarktuson is átesett, ezért otthonában lábadozó – Nagy Imre visszahívása a minisztertanács éléről és a PB-ből való kizárása volt, ugyanis „jobboldali opportunistá” és „antileninista”, „antimarxista” tevékenysége rengeteg kárt okozott a pártnak és a nép demokráciának. Természetesen nem kerülhette el a bukást Farkas sem, aki „Nagy elvtárs helytelen nézeteit hosszú ideig támogatta, a központi vezetőség őt a politikai bizottságból és a központi vezetőség titkárságából visszahívja, és más pártmunkával bízta meg.”⁷⁸ Ezzel az immár másodszori és egyben végleges bukásával Farkas kikerült a döntéshozók köréből, hamarosan pedig Moszkvába távozott, hogy az 1953. júniusi határozat értelmében elvégezze a moszkvai Vezérkari Akadémiát. Magyarországra legközelebb bő egy év múlva, 1956 májusában érkezett vissza, ahol immár pártbizottság⁷⁹ előtt kellett felelnie korábbi szerepéről a törvénytelenések ügyeiben. Legtalálékosabban talán Farkas Vladimir foglalta össze ezt a különös időszakot, ami édesapja politikáját jellemezte 1953–54-ben: „Nem hiszem, hogy apám 1953 augusztusában hirtelen alapvetően megváltozott volna. Ilyesmit senkinek sem hiszek el, de nem is pusztán hatalomvágyból lett egy időre Nagy Imre egyetlen aktív és sikeres szövetségese a Politikai Bizottságban. Az ő Szovjetunióhoz és annak kommunista pártjához való hűsége tette őt a moszkvai ihletésű új politikai irányvonal egyik vezéralakjává. Ki merem mondani, hogy Farkas Mihály szövetsége nélkül a Rákosi–Gerő klikket kiszolgáló Politikai Bizottság, valamint a központi vezetőség tagjainak túlnyomó többsége még 1953-ban megbuktatta volna az új szakasz politikáját.”⁸⁰

⁷⁷ RÁKOSI, 1997. 973.

⁷⁸ Az MDP KV határozatának szövegét idézi: MÉRAY Tibor: *Nagy Imre élete és halála*. Budapest, Noran, 2006. 116.

⁷⁹ Az MDP 1956. március 13–16-i ülésén létrehozta az ún. ötös bizottságot, melynek feladata Farkas Mihály szerepének kivizsgálása volt a törvénytelenésekben. Erről részletesen ld. GLAUB Krisztián: „Rákosit menteni, mindent Farkasra kenni” – A Farkas ügy. In: *Sorsok és missziók a politikai változások tükrében*. Szerk. LATOR László Iván. Budapest, Károli Gáspár Református Egyetem – L’Harmattan, 2018. 166–184.

⁸⁰ FARKAS, 1990. 388.

RÁCZ JÁNOS

EGY KIS KÖNYVECSKE ÉS LEHETŐSÉGEI

NÉMELY ADAT ÉS KÖVETKEZTETÉS AZ '56-OS MENEKÜLTEK TÖRTÉNETÉHEZ

HELYZETÉRTÉKELÉS

Manapság komoly érdeklődés alakult ki az '56-os menekültkérdés iránt, amelyet több szempontból is elemeznek, méricskélnek a kutatók, a közvélemény és – kevésbé szerencsés módon – a napi politika. Éppen az utóbbi miatt egyre inkább olybá tűnik, hogy két narráció kezd teret nyerni. A politika sajátossága a narrációk közötti különbségek felnagyítása, éppen ezért ez a diskurzus nem mindig tekinthető szakmainak, habár kétségtelen, hogy ezúttal a narrációknak megvan a kutatási alapja, amely leginkább a hangsúlyok közötti eltérésben ragadható meg, éppen ezért alkalmas valódi tudományos vita folytatására is.

Az egyik narráció szerint a magyarokat szívesen fogadták Nyugaton és mindent megkaptak befogadó hazáiktól. Ha úgy tetszik, az ENSZ támogatásával valóságos csodát hajtottak végre a fejlett világ államai. Ennek a látásmódnak egyik legmegalapozottabb adatokat felsorakoztató hazai kutatója Kecskés D. Gusztáv, aki aktívan vizsgálja az ENSZ Menekültügyi Főbiztosságának szerepét a történetekben.¹ A nyugati országok menekültpolitikája az 1956-os magyar menekültkérdéstől függetlenül, sőt éppen az idő tájt vált kedvezőbbé, köszönhetően az 1951-es genfi egyezményben foglaltak alkalmazásának.² Ráadásul minden körülmény rendkívül jól alakult a magyar menekültek befogadásának szempontjából. Kecskés D. Gusztáv éppen ez utóbbira hivatkozott azon a beszélgetésen, amelyen a jelen tanulmány írója volt a partnere.³ Kecskés szerint a nyugati gazdasági csoda találkozott azzal a szimpátiával, amelyet a kommunizmus elől menekülő magyarok Nyugaton élveztek. A fejlett

¹ KECSKÉS D. Gusztáv: Egy globális humanitárius szervezet munkás kezdetei. Az ENSZ Menekültügyi Főbiztossága (UNHCR) és az 1956-os magyar menekültek. *Nemzet és Biztonság*, 2016/4. 128–142.

² GATRELL, Peter: *The Making of the Modern Refugee*. New York, Oxford University Press, 2013. – COHEN, Daniel: *In war's wake: Europe's displaced persons in the post war order*. New York, Oxford University Press, 2012. Idézte: ROBERT, Tiphaine: Mindennek ellenére. Az 1956-os menekültek hazatelepülése (1956–1961). *Múltunk*, 2016/3. 95.

³ VERITAS-est 2017. november 7. Az 56-os magyar emigráció. Beszélgetőtársak: Kecskés D. Gusztáv, Rác János. Moderátor: Marinovich Endre.

országoknak égető szükségük volt a magyar munkáskezerekre, miközben a magyarok kifejezetten profitálhattak a kommunistaellenes hangulatból is. Ennek nem mond ellent, hogy egyes országok, például az Egyesült Államok és Belgium kifejezetten szelektáltak, kiket és miképpen engednek be a hazájukba. Miért ne tették volna? Hiszen többek szerint ez természetes, még ha segíteni kell, akkor is.

Tehát mindenki nyert: a menekültek a Nyugat önzetlenségének és gazdasági fejlettségének köszönhetően új hazát találtak, miközben a befogadó országok hasznos munkáskezerekre tettek szert.

Mások másként vélekednek erről. Ezt tekinthetjük eltérő narrációnak, de talán helyesebb árnyaltabb konstrukciónak nevezni. Ezen elemzések, amelyekhez a tanulmány írója is igyekszik hozzájárulni, több ponton is képesek támadni ezt a fentiekben röviden ismertetett narratívát. Tévedés azt gondolni, hogy minden ország éppen a magyarok érkezésekor enyhítette a bevándorlási törvényeit.

Az Amerikai Egyesült Államok bevándorlási törvénye nem akkor, mintegy magától változott meg, amikor a menekültek megérkeztek. Az amerikai szuperhatalom területén az 1952-ben elfogadott McCarran–Walter törvény volt érvényben, amely kvóta szerint fogadta be az Egyesült Államokban letelepedni szándékozókát. Egy évben csak meghatározott számú kelet-európai, s ezen belül magyar érkezhettek volna az Államokba; nem volt ez másképpen 1956 késő őszén, telén sem. Az 1952-ben elfogadott törvény célja az volt, hogy konzerválja az észak-amerikai szuperhatalom nemzetiségi arányait. Egyik nemzetiség sem erősödhetett tovább a másik kárára. Ez a mesterségesen megállapított arányszám gyakorlatilag már a születésekor megbukott. Kénytelenek voltak egy plusztörvénnyel a megállapított számokon felül lehetőséget biztosítani a bevándorlóknak. Az 1953-ban hozott jogszabály alapján kétszáz-ezer főnek kínáltak lehetőséget az Egyesült Államokban való letelepüléshez. 1956-ban ebből még nagyjából 6000 fő számára maradt hely és lehetőség; tulajdonképpen nem történt más eleinte, csak a törvényhez csatolt kiskaput kihasználva érkeztek meg a kellően kiválogatott, kimazsolázott magyarok az Egyesült Államokba.⁴

A gond csak az volt, hogy a magyar menekültek többsége Amerikába vágyott. Ráadásul 1956 decemberétől egyre nehezebb lett az átjutás az osztrák határon; nem egy esetben a magukról és a térképről elfeledkezett szovjet katonák még osztrák területen is üldözték a magyarokat. Hiába helyezték el a helyi csendőrség kis osztrák zászlókat a határpontosítás miatt, ez sem mindig zavarta őket. A *Time* magazin egyik cikke szerint az 1952-es törvény kidolgozója, Francis Walter, Pennsylvania Demokrata párti képviselője is tett egy kirándulást az osztrák határhoz, és ott szemtanúja volt egy olyan üldözésnek, amelyben lelőtték a magyar menekültet. A lap sze-

⁴ Sós Péter János: *Magyar exodus*. Budapest, Gondolat, 2005. 80.

rint a politikus ekkor határozta el, hogy hazatérve támogatni fogja a magyarok számára fenntartott kvóta 17 ezer főre emelését.⁵ Tehát éppen a magyar menekültek és a kialakult, egyáltalán nem várt helyzet miatt kénytelenek voltak ideiglenesen felfüggeszteni a McCarran–Walter törvényt. Ezzel kétségtelenül nagyszámú magyar menekültnek segítettek.

Valójában ahhoz, hogy megérthessük, a menekültek pontosan mit is éltek át, és megtudjuk, milyen körülmények közé kerültek, mennyi munkájukba került, hogy befogadó államaik hasznos polgárai legyenek, a kutatóknak egy teendőjük lenne, vagy lett volna: minél több életútinterjút kellett volna készíteni az egykori magyar emigránsokkal. Magam részéről ezt kíséreltem meg egy kötetben megtenni 2017-ben.⁶ Csepp volt ez a tengerben, és nem tudta orvosolni a sok elkészítetlen és a múltó miatt már fel sem vehető beszélgetés hiányát; mindenesetre ezzel is próbáltam árnyalni az egyoldalú narratívát. Azonban az események óta több mint hatvan év telt el, így a még életben lévők többsége nyolcvanéves is elmúlt már. Nehéz megállapítani, hogy mostani véleményük mennyiben befolyásolja akkori tapasztalataikkal kapcsolatos reflexióikat.

Jogos lehet az a kérdés, hogy pontosan kik voltak, akik elmentek? Állnak-e rendelkezésünkre, és ha igen, akkor milyen adatok? Több minden is a segítségünkre van. Egyrészt olvashatóak az ENSZ Menekültügyi Főbiztosságának hivatalos statisztikái. Kétségtelen, hogy a világszervezet a mai napig is saját sikerének érzi a történeteket. Nem véletlenül; szinte ez az egyetlen olyan huszadik századi esemény, amelyet az ENSZ Menekültügyi Főbiztossága maradéktalanul megoldott, éppen ezért nem is várhatjuk el, hogy ne üdvörtörténetként domborítsa ki a saját szerepét az eseményekben. És ezzel mind a kutatók, mind az érdeklődő olvasók szembesülhetnek. Pontosan ezért kell a statisztikai adatokat és saját értékeléseiket önnön tevékenységükről kritikai górcső alá helyezni. E narrációk között feszülő ellentét az a tanulmány sem tud lényegesen változtatni, ám az újabb adatok tükrében igyekszik árnyalni a téma tárgyalását. Különösen azért, mert az ENSZ menekültügyi üdvörtörténetének készpénzzé váltása esetén éppen a menekültek saját beilleszkedésük érdekében elkövetett erőfeszítései válnak teljesen irrelevánssá.

Mivel nem áll rendelkezésünkre elegendő mennyiségű életútinterjú, bármilyen adat hasznos lehet, s bár vannak statisztikáink a magyar menekültekről, amelyet a KSH, illetve az ENSZ Menekültügyi Főbiztossága szolgáltat a számunkra, sőt ezeken kívül a Nemzetközi Vöröskereszt vagy az osztrák belügyminisztérium is

⁵ Refugees: The Huddled Masses. *Time*, 1956. december 3. [7].

⁶ RÁCZ János: *Magyarországról jöttünk, mesterségünk címere: életrevalóak*. Budapest, VERITAS–Magyar Napló, 2017.

készített kimutatásokat, ám amint azt Murber Ibolya is megjegyezte, „eltérő forrásokra támaszkodva, eltérő módszerekkel igyekeztek megbecsülni” a Magyarországról távozók számát.⁷ Állításai szerint a KSH lényegében az ENSZ adataira támaszkodva határozta meg azt a 180 ezer főt, aki Ausztriába menekült.

Ám kérdés, hogy akadnak-e nem hivatalos úton készített, szintén önbevalláson alapuló és a korszakban készített adatfelvételek, amelyek érdekes részletekkel szolgálhatnak, és újabb részadatokkal gazdagíthatják tudásunkat. Érdemes lenne valamennyi magánforrást is feltárni és bemutatni ahhoz, hogy teljesebb képet kapjunk. Kérdés, hogy vannak-e egyáltalán egy-egy ausztriai városhoz, községhez és magán-személyhez kapcsolódó menekültekkel foglalkozó összeírások; és ha akadnak ilyen dokumentumok, akkor milyen következtetéseket vonhatunk le segítségükkel?

EGY KÖNYVECSKE ÉS LEHETŐSÉGEI

Smuk András, az Európa-Club elnöke 2017. februárban Bécsben, a Collegium Hungaricum és a VERITAS által szervezett közös konferencián azzal kereste meg intézetünket, hogy birtokába került egy dokumentum, ami 1956-os menekültekkel kapcsolatos adatokat tartalmaz. A füzetben 1460 ceruzával és tollal rögzített bejegyzés található különböző kézírással. A meglepetésen túl az első kérdésünk az volt, hogy miképpen keletkezett ez a forrás. Smuk András és Intézetünk tudományos vezetője, Ujváry Gábor, majd Intézetünk főigazgatója, Szakály Sándor a velem történt egyeztetés után a füzet fotómásolatát továbbította a számomra. A forrás a birtokomba került, azzal a céllal, hogy amennyiben lehetséges, készítsek egy tanulmányt az adatok segítségével.

Smuk András továbbította számomra azt a levelet is, amely arról informált, hogy miképpen is keletkezett a könyvecske. Ebből kiderült, hogy a dokumentumot Nádas Róbertné küldte el egy televíziós műsor után Smuk Andrásnak, még 2014-ben. A levele szerint férje, Nádas Róbert és családja Burgenlandban éltek, apósa, Nádas Sándor Hanságújmajorban az Eszterházy-uradalom főintézője és fővadásza volt. Nádas Róbert apja nyomdokain a Mosonmagyaróvári Akadémia elvégzése után ugyanitt volt segédtiszt és intéző. Az 1923-ban született fiatalember és családjának intézői lakása az andaui határnál volt.⁸ Andau és Andau hídja legenda volt az 1956-os menekültek és a nyugati újságírók számára is. 1956 végéig sokan éppen ezen a faalkotmá-

⁷ MURBER Ibolya: Az 1956-os magyar menekültek Ausztriában: menekültlét és integráció. http://www.multunk.hu/wp-content/uploads/2017/05/murberi_16_3.pdf (2019. november 24.)

⁸ Nádas Róbertné levele Smuk Andrásnak. 2014. június 4. A kézzel írt levelet Smuk András küldte el a számomra.

nyon keltek át a Hansági-főcsatornán, remélve, hogy a szabad világ segíteni fog nekik. James Michener amerikai újságíró külön riportkönyvet is írt andai kalandjairól a menekültekkel készített beszélgetései alapján.⁹

Nádas Róbert és családja a megfelelő helyen volt a megfelelő időben. Háromezer magyarnak segítettek; együttműködtek az osztrák Vöröskereszttel, vizet és élelmet biztosítottak a magyar menekülteknek. A mentési munkában Nádas Róbert édesanyja, Jura Anna, illetve a testvére, Nádas Aliz is aktívan részt vettek.

Nádas Róbert felesége 2016. március 2-án kelt írásában így mesélte el a történeteket: „Az intézői lakban meleg teával, kekszfélével, egyéb ennivalóval várták az érkezőket, és szóltak a segélyszervezeteknek (Vöröskereszt, Máltaiak), ill. magánembereknek, hogy hány ember jött éppen, akiknek további segítség kellene. Az Esterházy család is segített, és maguk az osztrákok is. Voltak olyanok, akiknek rokoni szálai voltak Bécsben, Hollandiában vagy éppen Svédországban. Apósom és a Nádas család összeírták egy fekete könyvbe az intézői lakban megfordult menekülteket, név, születési év, magyar lakcím adataikat jegyezték fel. Az intézőlakban összesen kb. 4 ezer ember fordult meg 1957. februárig. Apósom traktorokat indított az osztrákok által kijelölt menekülttáborokba, ahol fegyelmezetten gyülekeztek a menekültek és várták, hogy továbbítsák őket, főleg azok reménykedhettek, akiknek voltak rokonai külhonban. A segélyszervezetek ruhával, élelemmel, a papírok beszerzésével segítették a menekülteket.”¹⁰

Sőt át is léptek magyar területre, ismerték a határszakaszt és azokat az öröket, akik mellett egyszerűbb volt megkísérelni az illegális határátlépést. A kisgyermekek várható sírását mákolajjal igyekeztek orvosolni. Ismerték azt a szakaszt is, ahol a megbontott szögesdrót-akadályon keresztül lehetett átjutni osztrák területre.¹¹

Nádas Róbert édesapja arra kérte az emigrálókat, hogy rögzítsenek magukról adatokat a – Smuk András által hozzánk eljuttatott – füzetecskébe. Az első rubrikába valószínűleg az andai megérkezés dátumát rögzítették, amelyek közül a legkorábbi 1956. november 27-e, az utolsó adatfelvétel 1957. június 25-e. 1460 sorban nevek, születési adatok, családi állapottal kapcsolatos bejegyzések, foglalkozások és lakcímek követik egymást. Az adatfelvétel célja csupán annyi volt, hogy a Nádas család később beazonosíthassa azokat a menekülteket, akik már a táborból vagy a befogadó országokból küldtek számukra üzenetet. A könyvecske pusztán az eligazodást segítette, más szerepe és funkciója nem volt.

⁹ MICHENER, A. James: *A híd Andaunál*. Budapest, Flitter, 1994.

¹⁰ Sáskáné Nádas Ágnes számomra elküldött írása, amelyet Nádas Róbertné készített 2016. március 2-án.

¹¹ Sáskáné Nádas Ágnes elmondása alapján. 2019. október 11.

Mit üzennek nekünk a sorok több mint hatvan évvel a történetek után? Használhatók-e a bevezetésben foglalt narrációk, állítások közötti eligazodásra? Aligha. Ettől függetlenül is érdemes áttekinteni mindazt, amit elénk tár ez az eddig ismeretlen forrás.

NÉHÁNY TÁBLÁZAT ÉS MAGYARÁZATAI

Az 1460 bejegyzésben jelezték a gyermekek számát, amennyiben azokat is magával hozta az illető. A gyermekekről általában nem tudunk meg sokat, sem az életkorukat, sem a nemüket. Ez csak abban az esetben derül ki, amennyiben külön sorban vették fel a gyermek adatait is. Többnyire ez az iskoláskorú és idősebb vagy már felnőttnek számító fiatalok esetében történt így. A füzet szerint összesen 2024 menekült találkozott a Nádas-családdal.

Igyekeztem összeállítani a legfontosabb szempontok szerint készített táblázatokat, amelyek szigorúan a Nádas Róbert és családja által készített forrás alapján segíthet minket jobban átlátni a történeteket.

Az első a nemek közötti megoszlást tartalmazza:

Férfi	Nő	Házas	Gyermek
1069	663	274	402

A nemek közötti megoszlás a Nádas-féle füzetben nem teljesen ugyanazt a különbséget mutatja, mint amit a hivatalos és teljesebb statisztikákban is olvashatunk. A nők és a férfiak aránya a szakirodalom szerint egyharmad-kétharmad, az utóbbiak javára. A kapott dokumentum szerint a Nádas családhoz érkező menekültek több mint a fele nő volt. Az eltérés az ENSZ vagy a Vöröskereszt statisztikáival szemben nem ad okot a kételkedésre, egyik vagy másik forrás hitelességével kapcsolatban. Elképzelhető, hogy az andaui menekültutat különös gyakorisággal a családok használták az illegális határátlépés céljából. Az okok között leginkább ennek a lehetőségnek az ismertsége és kedveltsége eredményezhette azt, hogy a kisgyermekkel érkezők is ebben bíztak a leginkább. Ellenben az is látható az adatokból, hogy a nők kisebb része, kevesebb, mint a fele, egy férfi feleségeként érkezett Ausztriába. Tehát a nők többség elsősorban hajadonként lépett osztrák földre.

Érdekes, de talán soha fel nem tett kérdés, hogy vajon az ország minden egyes részére igaz ez? Milyen volt ez a megoszlás a fővárosban? Különösen azért fontos ez az adategyüttes, mert a legtöbben éppen a forradalom és szabadságharc küzdelmeinek leginkább kitett Budapestről menekültek el.

Bp. férfi	Bp. nő	Bp. házas	Bp. gyermek
605	443	182	246

A Nádas-füzet adatai szerint Budapestről majdnem kétszer annyi nő érkezett, mint vidékről. A budapestiek nagyobb menekülési szándéka csak részben magyarázható a tömegközlekedési eszközök és a vasút jobb hozzáférhetőségével, nem is beszélve a fővárosi nők nagyobb emigrálási hajlandóságával. Külön kiemelendő, hogy a Budapesten kívülről érkező egyedülálló férfiak számaránya jóval magasabbnak tűnik az adatok alapján. Vidékről kevesebb, feleannyi nő érkezett a Nádas-féle dokumentum szerint; a független vagy családos dolgozó nő sokkal inkább a fővárosra volt jellemző. Feltehetőleg ez állt a nagyobb budapesti mobilitásuk hátterében. Ám azt sem szabad elfelejteni, hogy a forradalom és szabadságharc központi történéseinek helyszíne Budapest volt. Ez is hathatott a nőkre. Érdekes, hogy a vidékről menekülő nők közel fele házasként, azaz a férjével együtt emigrált Magyarországról.

Nem budapesti [NB] férfi	NB nő	NB házas	NB gyermek
464	220	92	156

Nyilván akad más is, amivel magyarázni lehet a budapestiek jelentősebb emigrálási hajlandóságát; szerencsére a füzet ehhez is segítséget nyújt a számunkra, ugyanis az adatközlők egy része – 537 bejegyzés – megadta a pontos lakcímét; azaz rendelkezünk kerületi adatokkal is. Érdeemes egy ezzel kapcsolatos nagyobb táblázatot is görcső alá vennünk.

I. kerület	21 fő	2 gyermek	2 házaspár
II. kerület	34 fő	9 gyermek	7 házaspár
III. kerület	18 fő	5 gyermek	4 házaspár
IV. kerület	10 fő	1 gyermek	1 házaspár
V. kerület	27 fő	8 gyermek	4 házaspár
VI. kerület	60 fő	10 gyermek	9 házaspár
VII. kerület	114 fő	34 gyermek	25 házaspár
VIII. kerület	42 fő	13 gyermek	9 házaspár
IX. kerület	33 fő	13 gyermek	9 házaspár
X. kerület	16 fő	5 gyermek	5 házaspár
XI. kerület	17 fő	4 gyermek	4 házaspár
XII. kerület	19 fő	6 gyermek	4 házaspár
XIII. kerület	53 fő	15 gyermek	7 házaspár

XIV. kerület	31 fő	5 gyermek	5 házaspár
XV. kerület	12 fő	5 gyermek	3 házaspár
XVI. kerület	4 fő	3 gyermek	2 házaspár
XVII. kerület	6 fő	gyermek nincs	2 házaspár
XVIII. kerület	8 fő	3 gyermek	3 házaspár
XIX. kerület	5 fő	1 gyermek	2 házaspár
XX. kerület	18 fő	5 gyermek	4 házaspár
XXI. kerület	13 fő	4 gyermek	2 házaspár
XXII. kerület	1 fő	3 gyermek	nincs házaspár
Csepel	5 fő	2 gyermek	1 házaspár
Kispest	4 fő	8 gyermek	3 házaspár
Újpest	6 fő	2 gyermek	2 házaspár
Újpest-Rákospalota	1 fő	nincs gyermek	nincs házaspár

Elsőre a táblázat alapján azt gondolhatnák, hogy ezek a számok csak azt mutatják, hogy a népesebb kerületekből logikusan többen választották a menekülést. Ez az érvelés azonban nem teljesen helytálló. 1949-ben és 1960-ban, tehát jóval az emigrációs hullám után Budapest legnépesebb kerülete Józsefváros, a VIII. kerület volt. 140, illetve 143 ezer fővel.¹² Ám a Nádas-féle forrás szerint nem onnan, hanem a VII. kerületből mentek el a legtöbben.

A füzet ilyen szempontból értékelhető adatai szerint a legkevesebben a XXII. kerületből, a mai Budapest határait figyelembe véve Rákospalotáról, a XXII. kerületből, a XIX. kerületből és a XVII. kerületből távoztak. Az igaz, hogy amennyiben a népesség már vázolt számadatai alapján igyekszünk magyarázni ezt, akkor a XVII. kerület telitalálatnak tűnik; az 1949-es adatok szerint Rákosmentén (Rákoskeresztúron, Rákoscsabán, Rákosligeten, Rákoshegyen) 36 ezren laktak; a XXII. kerület Nádas-féle számai is érthetők; a már említett kimutatás szerint 33 ezren éltek itt. Ellenben a XIX. kerületben 63 ezren éltek 1949-ben.¹³

És nem is értünk végére az ügynek, hiszen az 1949-es adatok szerint az I. kerületben éltek a legkevesebben, 32 ezren.¹⁴ Ám a könyvecske szerint mégsem onnan menekültek el a legkevesebben. Ráadásul a forrás alapján a XIII. kerület, amely mind 1949-ben, mind 1960-ban Budapest második legnépesebb kerülete volt, több menekültet regisztrált, mint Erzsébetváros. Tovább bonyolítja a helyzetet, hogy a legjelentősebb felkelőcsoportok éppen a Nagykörúton, az Üllői úton, Józsefvárosban szerve-

¹² SZABADY Egon: Magyarország népességszámának alakulása. A népszámlálások adatai alapján. *Demográfia*, 1960/1. 17. (A továbbiakban: SZABADY, 1960.)

¹³ Uo.

¹⁴ SZABADY, 1960. 17.

zódtek. Éppen itt okozta a legnagyobb pusztítást a szovjet csapatokkal szembeni harc. Természetesen a pusztítást a VII. kerületi lakások és házak sem kerültek el. Arra vonatkozóan, hogy az '56-os forradalom és szabadságharc alatt keletkezett károk milyen mértékűek is voltak, elegendő a kerületi tanácsok üléseinek jegyzőkönyveit tanulmányoznunk. Erzsébetváros épületei is jelentősen megrongálódtak. A VII. kerületi tanács 1957. március 29-i ülése szerint a városrészben, az üvegkárokat is figyelembe véve, összesen 1892 lakás sérült meg. A kárt szenvedett épületek száma 254 volt, könnyebben sérült 169, közepesen 39, súlyosan 46. A Rákóczi út 56. és 72. szám alatti házakat lebontandónak nyilvánították.¹⁵

Józsefvárosban ennél is nagyobb volt a baj. Az épületek 41 százaléka szenvedett valamilyen sérülést. Az 1165 épületben keletkezett kár mellett összesen 3280 lakás szenvedte el a szovjet csapatok pusztításait. 11 épületet lebontandónak ítélték.¹⁶ Ezek alapján is az lenne az indokolt, ha a Nádas-féle füzet bejegyzései ezt visszatükröznék. Ám amint azt bemutattam, nem ezeket az adatokat sikerült visszaigazolnom.

A menekülés választása nem ilyen logikák mentén zajlott. Van-e egységes oka a menekülésnek vagy nincs? Csak egyéni válaszok léteznek az 1956. november 4-e után előállt helyzetre?

Mint látható a Nádas-féle forrásból, azon fővárosi kerületekből távoztak többen, ahol számosabban éltek, jelentősebb felkelőcsoportok működtek, és ennek köszönhetően nagyobb mértékben károsodtak a harcok során az épületek; ebben a tekintetben némi korreláció felfedezhető az adatokban. Ám ez nem minden. Az adatok közötti összefüggések korántsem jelentik azt, hogy megtaláltuk a megoldást.

A kérdések megválaszolásához nem a statisztikai adatokat, hanem az oral historyt kell, vagy az események óta eltelt idő miatt kellene segítségül hívni. Régi vita, és nem kevés fejtörést okozott már, hogy van-e egyáltalán olyan általános oka a menekülésnek, amely minden egyes '56-os emigránsra igaz. A Kádár-korszakban a fiatalok kalandvágyával, a hazug „imperialista propagandával”, illetve gazdasági okokkal magyarázták a döntésüket.

Nyilván nehezen lehet a szovjeteknek alárendelt felelőtlen gazdaságpolitikát nem feltüntetni a menekülési hullám okaként, de fontos rögzíteni, hogy a tömeges emigrálás 1956. november 4-e után kezdődött. Azelőtt az osztrák és jugoszláv határhoz közeli településekről főként a Rákosi-rendszer kiszolgálói, és az ÁVH-s határőrök fogták menekülőre. A szabad Ausztriához hasonló független Magyarországról szőtt álmok a nagy többség számára az 1956. november 4-i második szovjet beavatkozás-

¹⁵ Budapest Főváros Levéltára (a továbbiakban: BFL) XXIII. 207. a. 1./1. kisdoboz VII. kerületi tanácsulésai. 1957. március 29. Beszámoló a két tanácsülés között végzett munkáról. 19.

¹⁶ BFL XXIII. 208. a.1./2. kötet VIII. kerületi tanácsulésai. 1957. február 13. Tájékoztató a kerület helyzetéről. 38.

sal véget értek. Sokan nemcsak a megtorlástól, hanem attól is tartottak, hogy sokkal rosszabb lesz. Elvesztették a reményt: amint Király Mária egykori '56-os emigráns visszaemlékezésében megfogalmazta, ők a reménytelenség menekültjei voltak.¹⁷

Budapesten kívül két nagyobb várost adtak meg a leggyakrabban a könyvecskében az emigrálók lakcímeiként: Debrecent és Miskolcot. Győr, Sopron vagy Mosonmagyaróvár nem szerepel jelentősebb adatmennyiséggel a füzetben. Ezen nem kell csodálkoznunk, hiszen az Ausztriába érkezés első időpontjaként 1956. november 27-ét adták meg. A nyugati határhoz közelebb eső településekről már 1956. november 4-én jelentősebb menekülthullámok indultak Ausztriába. Nyilván az ország nyugati feléből nem kellett napok, hogy eljussanak a hön áhított szabad világba.

A Nádas-féle forrás segítségével készíthető egy olyan táblázat is, amely 1956. november 27-től mutatja meg számunkra, hogy pontosan mikor érkeztek meg nagyobb számban Andauba. A monostarcasai, vagy ismertebb nevén andaui hidat a szovjet katonák 1956. november 21-én felrobbantották, amire a menekültek elmondása szerint délután öt órakor került sor, s a híd közepén nagyjából húsz métert semmisítettek meg.¹⁸ Ennek ellenére továbbra is Andauba érkezett a legtöbb menekült. Csónakkal keltek át a Hansági-főcsatornán, vagy egyszerűen lábbal átgázoltak rajta, esetleg a híd roncsain vergődtek át Ausztriába. Ladikokat viszonylag egyszerű volt beszerezni, mivel a főcsatorna Andauhoz közel eső szakaszán kotróhajók dolgoztak, melyek rendelkeztek csónakokkal is. A közeli Jánossomorján sokszor kaptak segítséget, az ott lakók közül többen kalauzolták a menekülőket Andau irányára felé.¹⁹

Közel hetvenezer ember ezen az úton keresztül jutott el a hídhoz. Ez a megoldás kivívta a legforgalmasabb menekültútvonal titulását is. Hiába semmisítették meg a hidat, a menekülőútvonal kedveltsége szinte töretlen maradt. Természetesen a Nádas-féle füzet nem az összes Andauba érkező nevet tartalmazza, de egy kisebb szeletét villantja fel azon menekülteknek, akik esetleg a fentebb vázolt módon léptek át a határon.

¹⁷ KIRÁLY Mária: *Így történt. Az 1956-os forradalom három testvért Svájcba sodort*. Budapest, Novum Pro, 2015.

¹⁸ HESS, Michael: A mosontarcasai (andaui) híd mítosza. In: *Álomból rémálomba. Az 1956-os forradalom és szabadságharc*. Szerk. HORVÁTH Sándor–KOLNHOFFER Vince–BAYER, Pia–MÖBNER, Christine. Szombathely, Vas Megyei Múzeumok Igazgatósága, 2006. 122.

¹⁹ Smuk András elmondása alapján.

Időpont	érkezők	férfi	nő	gyermek
1956.11.27.	87 fő	43	21	23
1956.11.28.	65 fő	35	17	13
1956.11.29.	68 fő	29	20	19
1956.11.30.	99 fő	42	31	25
1956.12.01.	216 fő	123	71	22
1956.12.04.	88 fő	43	22	23
1956.12.06.	187 fő	85	65	37
1956.12.09.	151 fő	77	53	21
1956.12.10.	1 fő	1	–	1
1956.12.11.	14 fő	7	6	1
1956.12.12.	20 fő	9	6	5
1956.12.13.	38 fő	23	11	4
1956.12.16.	241 fő	115	64	62
1956.12.18.	38 fő	19	12	7
1956.12.19.	72 fő	35	22	15
1956.12.20.	26 fő	12	8	6
1956.12.21.	122 fő	72	31	19
1956.12.22.	31 fő	12	12	7
1956.12.23.	73 fő	58	26	15
1956.12.25.	18 fő	11	5	2
1956.12.26.	84 fő	33	32	19
1956.12.28.	14 fő	6	6	2
1956.12.29.	64 fő	18	20	8
1956.12.30.	27 fő	17	7	3
1956.12.31.	34 fő	10	17	7
1957.01.01.	52 fő	22	19	11
1957.01.02.	13 fő	7	5	1
1957.01.03–04.	19	10	5	4
1957.01.05.	2	2	–	–
1957.01.06.	21	13	6	2
1957.01.07.	32	17	9	6
1957.01.08.	21	12	7	2
1957.01.09.	27	16	9	2
1957.01.10.	11	4	4	3
1957.01.11.	8	4	3	1
1957.01.12.	15	10	5	–
1957.01.13.	1	1	–	–
1957.01.14.	3	3	–	–

Időpont	érkezők	férfi	nő	gyermek
1957.01.15.	3	1	1	1
1957.01.21.	1	–	–	–
1957.01.22	2	1	1	–
1957.01.24.	2	1	1	–
1957.01.25.	1	1	–	–
1957.01.27.	4	2	2	–
1957.01.28.	1	1	–	–
1957.02.09.	3	3	–	–
1957.02.12.	5	1	1	3
1957.02.13.	1	1	–	–
1957.06.25.	1	1	–	–

Amint látható, a Nádas-féle forrás szerint 1956. december 16-án „regisztráltak” a legtöbben a kis füzetbe. Aznap összesen 241 ember találkozott a segítőkész családdal. A füzet adatai szerint ez csak azért történt így, mert aznap több család és gyermek érkezett a szokásosnál. Valójában 1956. december 1-jén regisztrálták a könyvecskébe a legtöbb nőt és férfit. Amennyiben a nagyobb és teljesebb statisztikákra fókuszálunk, akkor 1956. november 23-án, azaz még mielőtt a Nádas-féle füzetbe az első bejegyzést rögzíthették volna, érkezett Nyugatra a legnagyobb létszámú (8537 fő) csoport.²⁰

Az a könyvecske adatai alapján bátran kijelenthető, hogy sok családos választotta a „szabadság hídját” a Nyugatra jutáshoz. A 402 gyermek regisztrálása nem kevés, amennyiben figyelembe vesszük, hogy 1460 sort tesz ki a lista. Valószínűleg az andai átkelés tűnt a legkevésbé vadregényesnek. Mivel ez volt a legbiztosabb lehetőség az átjutásra, különösen kezdetben, a családdal menekülők sokkal inkább ezt az utat választottak.

A Smuk Andrástól kapott dokumentum tekinthető úgy is, mint a tetőpont utáni mérést részben segítő forrás, amelyből kiolvasható, hogy az Ausztriát és az andai utat választó menekültek száma 1956 decemberétől, különösen december végétől csökkenni kezdett. Ezt nem a híd részleges fizikai megsemmisítése okozta, sokkal inkább a magyar és szovjet határőrizet szigorodása eredményezte. Érdekes volna az andai listát egy hasonló, ám jugoszláv adatokkal számoló helyi adathalmazzal összevetni, hogy pontosabban behatárolhassuk napra pontosan a fordulat időpontját. Különösen azért is, mert Hegedüs András tanulmánya szerint a délszláv állam kez-

²⁰ Soós Katalin: Az 1956-os magyar menekültek a statisztika tükrében. *Levéltári Szemle*, 2002/3. 56.

detben nem közölt hivatalos adatokat a menekültek pontos számáról; az első sajtócikket 1957. január 21-én publikálták, amelyben 7958 emigráns addigi érkezéséről számoltak be.²¹ Egy nappal később 643 személyről szóló híradást publikáltak.²²

Ezt követően jutunk el a legfontosabb kérdéshez, amelyről a közvéleménynek is vannak víziói. A magyar emigránsok kvalitásairól van szó. Az 1956-os menekültek képzettségéről, tudásáról legendák szövődtek és szövődnek manapság is. Nem véletlen, hogy a *The New York Times* egyik írása a legjobb bevándorlóknak minősítette őket a New Jersey-i Camp Kilmer tábor egyik vezetőjének gondolatait idézve: „Ha áttelepít harmincezer amerikai Kaliforniába, sokkal több személyes probléma adódott volna, mint amely ezeknél az embereknél felmerült. Lennének emberek, akik whiskyt vedelnének és olyanok, akik panaszkodnának. Akadnak problémáink, de kevesebb, mint azt bárki várta volna.”²³ Azt elfelejtették hozzátenni, hogy azért az általuk elvártak szerint válogattak a menekültek között. Nehezen képzelhető el, hogy ez nem játszott szerepet a tisztviselő véleményében.

A Nádas-féle dokumentum alapján készítettem egy táblázatot, amely a foglalkozási megoszlásokat tartalmazza. Sajnos, éppen a foglalkozási rubrika kitöltésénél találkoztam a legtöbb problémával: 371 bejegyzés esetén egyáltalán nem lehetett megállapítani a foglalkozást. Azok szinte olvashatatlanok voltak. Ezen kívül több esetben is nehezen volt kibogarászható az adat.

Fizikai munkás	673
Szellemi foglalkozású	199
Egyetemista	20
Diák	60
Háztartásbeli	55
Egyenruhás (katona, rendőr, börtönőr)	3

A fenti táblázat azért magyarázatra szorul: szellemi foglalkozásúak közé soroltam a tisztviselőket és a technikusokat is, miközben a fizikai dolgozókat összesítő adatok között megtalálhatjuk az ápolókat is. Természetesnek érzem, hogy a szellemi munkások között nemcsak a diplomások találhatók meg. Ezért készítettem egy olyan táblázatot is, ahol külön a diplomával rendelkező menekültek arányait közlöm.

²¹ HEGEDŰS Attila: Magyar menekültek Jugoszláviában. 97. http://acta.bibl.u-szeged.hu/5501/1/belvedere_kk_017_095-103.pdf (2019. szeptember 18.)

²² Uo.

²³ Hungarian Refugees blend easily into U.S. Way of life. *New York Times Magazine*, 1957. március 24. http://www.osaarchivum.org/files/holdings/selection/rip/4/pc/300-5-46--7-2-2_000222.jpg (2012. november 19.)

Jogász	5
Mérnök	14
Építész	6
Orvos	9
Tanár, Tanító, Tanárnő	10
Vegyész	13

A KSH-nak a menekültek teljes spektrumát átfogó adatai szerint az önmagukat eltar-tani képes, felnőtt emigránsok 25 százaléka volt szellemi dolgozó, amely nagyjából hasonló arányokat mutat a Nádas-féle füzetből kiolvasható számokkal.²⁴ Bár ez utób-bi esetben inkább több mint harminc százalék azoknak az aránya, akik valamilyen szellemi tevékenységből tartották el magukat. A korabeli statisztikában ez utóbbiak közül igazán magas, kétharmad az értelmiségiek aránya.²⁵ Ehhez hozzátehetjük, hogy rengeteg egyetemista is „lábbal szavazott” a Kádár-rezsimről, azaz elmenekült Ma-gyarországról: a KSH jelentése szerint 3200 egyetemista és főiskolás; ez az összes magyarországi felsőoktatásban tanuló diák több mint 11 százaléka volt.²⁶ Látható, hogy valóban súlyos veszteséget jelentett az országnak ennyi értelmiségi távozása. Ugyan a felsőoktatási hallgatókat Magyarországon még nem tekintik értelmiségi-nek, de a nyugati világban ez már 1956-ban sem így volt. A füzetből elkészített táblá-zat szerint az értelmiségiek jelentős részét a mérnökök, tanárok és orvosok alkották.

A fizikai dolgozók legmagasabb aránya, kétharmada a mezőgazdaságban tevé-kenykedett. A Nádas-féle könyvecske alapján a mezőgazdaságból önálló keresettel rendelkezők száma 50 fő. Ezek alapján úgy tűnik, hogy vagy az andai utat használ-ták kevesebben, vagy nagyobb részük közvetlenül 1956. november 4-e után döntött a távozás mellett, és amikor az első bejegyzés megszületett a könyvben – 1956. no-vember 27-én –, már kevesebben voltak, akik ezzel a foglalkozással vágtak neki az ismeretlennek.

A KSH feljegyzése szerint az emigrálók több mint fele a 25 év alatti menekültek-ből került ki. Egyharmadukat a 25 és 39 év közötti korosztály adta.²⁷ Érdemes volt eb-ben a tekintetben is készíteni egy táblázatot a Smuk Andrástól kapott forrás alapján.

²⁴ Ld. KSH jelentés az 1956-os disszidáltakról. *Regio – Kisebbségtudományi Szemle*, 1991/4. <http://epa.oszk.hu/00000/00036/00008/pdf/11.pdf> (2019. szeptember 20.)

²⁵ Uo.

²⁶ Uo.

²⁷ Uo.

Születési év	Fő
1873	1
1889	1
1890	3
1891	3
1892	3
1894	2
1895	2
1896	6
1897	2
1898	7
1899	1
1900	6
1901	7
1902	14
1903	7
1904	13
1905	12
1906	13
1907	17
1908	7
1909	18
1910	25
1911	22
1912	18
1913	25
1914	20
1915	21
1916	19
1917	13
1918	15
1919	19
1920	30
1921	45
1922	45
1923	34
1924	33
1925	37
1926	34

Születési év	Fő
1927	36
1928	48
1929	44
1930	52
1931	52
1932	50
1933	52
1934	56
1935	68
1936	86
1937	76
1938	59
1939	51
1940	48
1941	24
1942	16
1943	4
1944	3
1945	2
1946	7
1947	3
1948	5
1949	1
1950	1
1951	1
1952	2
1953	1
1954	1
1955	1
1956	1
[olvashatatlan évszám]	6

A KSH jelentés adatait alátámasztja a Nádas-féle forrás; a legtöbb könyvecskében regisztrált menekült 1936-ban (86 fő), illetve 1937-ben látta meg a napvilágot (76 fő). A fiatal felnőttek legfiatalabbjai, a 19–20 éves korosztály adta az andai lista képzeletben rajzolt adatgörbéjének a tetőpontját. A még tizenkilencedik században születettek, illetve a legfiatalabb kisgyermek és csecsemők ennek a nem szabályos sinusgörbének a két végpontján helyezhetők el.

Ezen tételek legbeszédesebb részét, a fiatalok kiemelkedő számarányát akkor érthetjük meg, ha összevetjük az 1956-os forradalom és veszteséglista százalékos adataival. A harcokban életüket veszítették 44 százaléka nem töltötte be a huszonötödik életévét. Tagadhatatlan, hogy az 1956-os forradalom csodája a fiataloknak köszönhető; nem véletlenül ők hozták a legnagyobb áldozatokat, és ők adták az emigrálók többségét is. Az andai lista szerint a menekülők közül kiemelkedett a forradalom idején huszadik életévüket betöltők korosztálya, azok, akik gyermekfejjel éltek meg a második világháborút és kamaszként tapasztalták meg Rákosi-rendszer borzalmait. S éppen 1956-ban váltak a háború utáni első magyar generáció meghatározó arcaivá.

AZ OKTATÁS A MEGOLDÁS?

A forradalomban szerepet vállalt fiataloknak, amennyiben nem a menekülést választották, szembe kellett nézniük a megtorlással. Ez utóbbi rendszeréről már sokat írtak,²⁸ ám az oktatáspolitikai forradalom utáni vargabetűiről kevesebb szó esik.

A forradalom leverése után a Magyar Szabadságharcos Szövetség Táncsics Mihály köre javaslatot küldött a Minisztertanácshoz: egy Országos Gyermek- és Ifjúságvédelmi Tanács felállítását kezdeményezték.²⁹ A dokumentumban több adattal is alátámasztották a fiatalok tömeges részvételét a forradalmi eseményekben.³⁰ Elegendő csak a forradalom előtti évek büntetés-végrehajtási statisztikáit böngészni.

Év	Vád alá helyezett fiatalkorú	Tulajdon elleni bűncselekmény	Népköztársaság elleni bűncselekmény	Gyilkosság, szándékos emberölés
1954	8086 fő	3533 (43,9%)	87 (1,1%)	33 (0,4%)
1956	4414 fő	1539 (34,8%)	204 (4,6%)	
1957. I. negyedév	1037 fő	214 (20,6%)	301 (29%)	23 (2,2%)

²⁸ Legalaposabb áttekintése: ZINNER Tibor: *A kádári megtorlás rendszere*. Budapest, Hamvas Intézet, 2001.

²⁹ Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (a továbbiakban: MNL OL) 288. f. 22/1957/ 3 ö. e. 141. Javaslat a Magyar Népköztársaság Minisztertanácsához. Országos Gyermek- és Ifjúságvédelmi Tanács felállításáról.

³⁰ A táblázatot az MNL OL 288. f. 22/1957/ 3 ö. e. 163. Javaslat a Magyar Népköztársaság Minisztertanácsához. Országos Gyermek- és Ifjúságvédelmi Tanács felállításáról című dokumentum alapján készítettem.

A táblázatból látható, hogy már 1957 I. negyedévében megindult a forradalom utáni megtorlás fiatakorúakat is sújtó gépezete. Mindez olyannyira jelentős volt, hogy 1957. esztendő első negyedévében az összes vád alá helyezett személy – legyen az a forradalmi eseményekből, vagy bármilyen más indokból eredeztethető – 6,9 %-a volt fiatakorú.³¹

A következő táblázatból további információkat kaphatunk arról, milyen ügyekben ítélték el őket, hogyan alakult a fiatakorúak aránya 1957. I. negyedévének büntetőügyeiben.³²

Népköztársaság elleni büntettek	8,2%
A fenti esethez tartozó fegyverrejtegetés	18,4%
Polgári személyek elleni büntettek	4,9%
A fenti esethez tartozó gyilkosság, szándékos emberölés esetében	7,6%
Társadalmi tulajdon sérelmére elkövetett büntettek	7,2%

Nem véletlen, hogy mindez azonnali reakciót váltott ki. „Bár várható, – fejtegettek – hogy a helyzet teljes konszolidálásával a régi arány a (sic!) téren is helyre fog állni, mindenesetre a néhány századot is visszatükrözi az ifjúság szerepét (sic!) az ellenforradalmi eseményekben.”³³

A kiskorúak, az általános iskolások közül többen is a szülőkkel együtt menekültek el. Összesen 6966 általános iskolás emigráló diákot említett egy 1957-es dokumentum, amit a Budapesti Főváros Tanácsa Végrehajtóbizottságának X. Oktatási Osztálya készített el.³⁴ A Nádas-féle könyvecskében 42 fő tizennégy éves és az alatti korú gyermeket regisztráltak.

Nem véletlen, hogy az 1956-os forradalom után nagy hangsúlyt helyeztek az oktatás „rendbetételére”. Vissza akarták terelni az ifjúságot a szocializmus útjára. A forró október utáni első jelentősebb szocialista ünnepen 1957. április 4-én az alábbi jelentést készítette az MSZMP KB Agitációs és Propaganda Osztálya: „Az ünnepségeket április 3-án az iskolai, egyetemi megemlékezések vezették be. A megemlékezéseket mindenütt megtartották, de ezeket általában a lelkesedés hiánya jellemezte. A pedagógusok bátrabban készítették elő április 4-ét, mint március 15-ét. Az iskolai

³¹ Uo.

³² Uo.

³³ MNL OL 288. f. 22/1957/ 3 ö. e. 141. Javaslat a Magyar Népköztársaság Minisztertanácsához. Országos Gyermek- és Ifjúságvédelmi Tanács felállításáról.

³⁴ MNL OL 288. f. 22/1957/ 3 ö. e. 223. Budapest Főváros Tanácsa Végrehajtóbizottsága X. Oktatási Osztálya. Oktatási Osztály 1956/57 tanévi jelentése. Bp. 1957. évi július hó. 1957. augusztus 5.

ünnepekre több helyen meghívtak szülőket, állami és pártvezetőket. Az ünnepeket az tette emlékeztetéssé, hogy igen sok helyen előkerültek az úttörőruhák, sok diák október 23. óta most kötötte fel először az úttörő nyakkendőt. Komlón az úttörőzenekar is fellépett. [...] Csak néhány helyről van tudomásunk apróbb, tüntető szándékú megnyilatkozásokról. Például a II. kerületi Eötvös utcai általános iskolában a gyerekek összekulcsolt kezekkel borultak le, s így gyászolták az októberben elesetteket. A XI. kerület néhány iskolájában megfenyegették azokat a gyerekeket, akik szavalni akartak. A mohácsi gimnáziumban a diákok nem voltak hajlandók elénekelni az internacionálét. A veszprémi Vegyipari Egyetemen csak 20-an jelentek meg az ünnepségen, a többiek tüntetően távol maradtak.”³⁵

A tanulóifjúság forradalom alatti szereplése egyes elvtársakat arra készítetett, hogy írásban is előadják véleményüket a fiatalok nevelésének kérdésében. 1957-ben az MSZMP APO-nak javaslattevő elvtárs szerint: „Az ellenforradalom alatti időben megdöbbentően mutatkozott meg a régi igazság, hogy »akié az ifjúság, azé a jövő«. Az ellenforradalmi események bizonyították, hogy a KISZ-t megelőző különböző ifjúsági szervezetek képtelenek voltak eredményesen megbirkózni az ifjúság megnyerése és nevelése ügyével. Az is megállapítható most, hogy ifjúságunk gondolkodásában, ezek egyrészében még 12 évvel a megdöntött kapitalista rendszer után is, különösen az ellenforradalom után elég mélyen gyökeredzik bennük a reakciós gondolkodás.”³⁶

A formálódó Kádár-rezsim kiszolgálóit érdekelte a Magyarországon maradt fiatalok gondolkodásmódja. Az 1937-ben született sorkötelesek alapos „káderezésétől” sem tekintettek el. „Szembetűnő a fiatalok kozmopolita fertőzöttsége – írták – és gondolkodása. Az októberi »nagy hazafias felbuzdulás« jellemzője az volt, hogy akkor minden »magyar« és »nemzeti« volt, ami a Szovjetunió ellen irányult. Ez a nézet valamit csökkent a fiatalokban, de a nyugatimádat ma is elevenen él a fiatalok között. A nyugatimádat különösen az egyetemista és más értelmiségi fiatalok között tapasztalható leginkább. A legtöbb zavaros fejű nacionalista ugyanakkor kozmopolita gondolkodású fiatal az egyetemisták között van. /: Az egyetemi tanári kar nevelése! :/”³⁷

A forradalmár, majd menekülő fiatalság nevelőiben találta meg az új rezsim a bűnbakokat. Az egyetemeken folytatott tisztogatás, tanárok elbocsátása közismert, ám

³⁵ MNL OL 288. f. 22/1957/ 1 ő. e. MSZMP Központi Bizottsága Agitációs és Propaganda Osztálya, Információ április 4. Orbán László. 1957. március 11. megünnepléséről. Készült a budapesti és megyei pártbizottságok jelentései alapján. 104.

³⁶ MNL OL 288. f. 22/1957/ 1 ő. e. Gallai Lajos: Magyar Szocialista Munkáspárt Központi Vezetőségének. Évszám nélkül. 173.

³⁷ U. o. Knakker József alezredes: A Magyar Szocialista Munkáspárt Központi Bizottsága /: Agit. prop osztályának /: 1957. október 7. 348.

az egyetemek forradalom előtti helyzetét tárgyaló dokumentumok legalább olyan érdekesek és némely tekintetben magyarázatot szolgáltatnak arra, miért éppen az 1936–1937-ben született fiatalok választották leginkább az emigrációt. Ennek igazolására érdemes egy 1957-ben készített Művelődési Minisztériumból származó dokumentummal megismerkednünk.

Már a forradalom előtt is származási kategóriák szerint szelektáltak a felsőoktatási felvételi során. Az eljárás előtt megszabták, hogy milyen arányban kell felvenni a munkás, dolgozó paraszt származásúakat. Rengeteg „kifogás és panasz merült fel – összegezték a forrásban –, mert egyrészt emiatt nem tarthatnak az egyetemek nyilvános felvételi versenyvizsgát /a felvételi eredmények titkossága pedig növeli a bizalmatlanságot/, másrészt a tekintetben túlzások is előfordultak. Például 1955-ben a munkás és dolgozó paraszt származású tanulók 67 %-os felvételi arányát írtuk elő, melyet csak sok gyenge felkészültségű /közepes, elégséges előmenetelű/. Sőt, számos elégtelen felkészültségűnek bizonyuló tanuló felvételével lehetett elérni.”³⁸

1957-ben már a minisztériumban is érzékelték a visszasságokat. Ezek egyike, hogy az osztályhelyzet megállapításánál az 1938. évi vagyoni helyzetet és foglalkozást vették figyelembe. Ez azt eredményezte, hogy hiába volt valakinek az édesapja munkás, hiába dolgozott munkásként a szülő éveket gyárban gyermeke felvételije előtt, amennyiben 1938 után bármennyit is tevékenykedett önálló iparosként, gyermeke az egyéb kategóriába került, és ez azt eredményezte, hogy elutasították a felvételét.

Az irat kutatásunk szempontjából legfontosabb része szerint a forradalom kirobbanása előtti évben keletkeztek a legnagyobb sérelmek a felsőoktatási felvételen. 1955-ben „túlozták el” leginkább az osztályszempontok figyelembevételét. A forradalom tapasztalataival a „zsebükben”, a sok elmenekült fiatal ellenére sem változtatott a minisztérium azon az elképzelésén, hogy figyelembe kell venni az osztályszempontokat. Habár legalább valamelyest sikerült megtanulniuk a leckét; azt javasolták, hogy a származási kategória rendszerét változtassák meg. A „pedigrét” abból kívánták levezetni, „hogy a tanuló életének utóbbi [sic!] kétharmad részében mi volt a szülő /eltartó/ foglalkozása és vagyoni helyzete.”³⁹

Nem arról volt szó, hogy lemondtak volna a szocialista hallgatói ifjúság kiépítéséről, csak az eszközöket finomították. Ennek ellenére azt egyértelműsítették, hogy ez a kitétel egyáltalán nem vonatkozhat minden tanulóra. Hiszen azon gyermekek, akiknek a szülei egykori nagybirtokosok, nagytőkések, csendőrtisztek, a néphadseregbe át nem igazolt katonák, vagy 1945 előtt három vagy több munkással rendel-

³⁸ MNL OL 288. f. 22/1957/ 3 ö. e. Művelődésügyi Minisztérium. Az egyetemi, főiskolai iskoláztatás problémái. 1957. március 14. 44–45. (Kiemelés az eredetiben.)

³⁹ Uo. 45.

kező műhely- és üzlettulajdonosok, kereskedők voltak, illetve elítélte őket a népbíró-ság, „ellenforradalmi” tevékenységben vettek részt, továbbra is osztályidegennek számítottak.⁴⁰

Némely esetben azonban többet számított, hogy a felszabadulás után milyen foglalkozása volt a tanuló szüleinek. A termelőszövetkezetben munkálkodó apák és anyák gyermekei automatikusan, tekintet nélkül az 1938 és 1945 közötti időszakban történetekre, megkapták a – tanulmányok szempontjából kedvező – dolgozó paraszti származást. Ellenben az önálló mezőgazdasági termelőszövetkezetekben dolgozó volt önálló kisiparosoknak ez nem járt, gyermekeik az egyéb kategóriába tartoztak.

A tévesztés a forradalom után új erőre kapott, és ezt az osztályszempontú felvételeinél is érvényesíteni igyekezett a hatalom.

Az osztályidegen származás abban az esetben nem minősült hátránynak, amennyiben olyan 1945 előtti saját irodával, szanatóriummal, üzemmel rendelkező orvos vagy mérnök ifjacról volt szó, ahol a szülők tudásuk alapján vezető pozícióban kamatoztatták ismereteiket a szocialista társadalom építésében.⁴¹

Az 1936–1937-ben születettek jelentős része a Nádas-féle füzet alapján is az osztályszempontok, a Kádár-rezsim elfogadása helyett inkább a menekülést választották. Ezzel egy fiatal koruk ellenére is rengeteg tapasztalattal rendelkező generáció tehetséges lányai és fiai tűntek el, fájó és soha nem gyógyuló sebeket okozva.

Nem is tehettek mást, a formálódó Kádár-korszak kezdetei sokkal inkább a legsötétebb Rákosi-rendszert hozták el ismét a magyar társadalom számára; a megtorlások már akkor zajlottak, midőn sok fiatal Ausztriában vagy Jugoszlávia gyűjtőtáborában várta sorsa jobbra fordulását. A Nádas-féle andai lista is szomorú mementója a Rákosi-rendszerben a magyar fiatalságot ért csapásoknak. Reméljük, hogy a jövőben még több ilyen adategyüttes kerül elő, és segíti a kutatókat a korszak jobb megértésében.

⁴⁰ Uo. 45.

⁴¹ MNL OL 288. f. 22/1957/ 3 ö. e. 46. Művelődésügyi Minisztérium. Az egyetemi, főiskolai iskoláztatás problémái. 1957. március 14. 46.

DÉVAVÁRI ZOLTÁN

A LEGHOSSZABB ÉV

A DÉLVIDÉKI MAGYARSÁG ÉS AZ ANTALL-KORMÁNY JUGOSZLÁVIA
SZÉTESÉSEKOR (1991)

1. SZERBIA A JUGOSZLÁV KÉNYSZERPÁLYA PARADOXONJÁBAN

Az államszocialista rendszer erjedésével, illetve a nagyhatalmi szintéren bekövetkezett változások következtében a szerb politikai és gondolkodó elit, akárcsak a két világháború között, elsősorban az 1918-ban nagyhatalmi megfontolások, tehát nem nemzeti önerőből realizálódott maximális nagyszerb nemzeti program¹ által kijelölt kényszerpálya rabja lett. A szerb politika lényegi döntéseit, akárcsak 1918 és 1941 között, úgy a nyolcvanas évek végétől kezdve alapjaiban újra ez a szerb nemzeti program, vagyis az első világháború után elért maximális területi kiteljesedés, szupremácia és dominancia megővése, megvédése mozgatta. Ezzel ellentétben Horvátországban azok a felhangok váltak egyre erőteljesebbé, melyek a szerb dominancia miatt az egységes délszláv államot egyenesen történelmi balesetként értékelték, és azt hangoztatták, hogy sem az 1918-as első, sem az 1945-ös második egyesülés nemhogy a horvát nemzeti kiteljesedést nem hozta meg, hanem éppen ellenkezőleg: az 1918-ig létező horvát autonóm keret elvesztését és a nemzeti kibontakozás végleges beszűkülését hozta magával, ezért Horvátország fő célkitűzése nem lehet más, mint az önálló nemzetállami útra történő lépés.

1991-ben a háború nyílt kitörésekor a szerb mozgástér folyamatos szűkülésével a szerb politikai elit, lényegében lemondva a maximális programról, a Pašić² által

¹ A maximális szerb nemzeti programot az 1914. december 7-én megfogalmazott niši deklarációban definiálták, elutasítva a délszláv nemzetek föderációját, szerb vezetéssel és dominanciával a szerbek, horvátok és a szlovének egységes államban történő egyesülését képzelték el.

² Nikola Pašić (Zaječar, 1845. december 31. – Belgrád, 1926. december 10.) szerb politikus, a Radikális Párt alapítója és vezetője. 1891 és 1892 között először töltötte be a miniszterelnöki tisztséget. 1893 és 1894 között a szerb kormány oroszországi diplomatája volt. A Milán király elleni 1899-es merénylet után öt év fegyházra ítélték, de kegyelemmel azonnal szabadult. 1903-ig visszavonult a politikától. Aleksandar Obrenović meggyilkolása, illetve a Karađorđević-dinasztia hatalomra kerülése után, 1903-ban vette át a Radikális Párt vezetését. 1904-től egészen 1926-ban bekövetkezett haláláig előbb a Szerb Királyság, majd a Szerb–Horvát–Szlovén Királyság miniszterelnöke volt. Belpolitikáját az erőteljes centralizáció és a szerb szupremácia érvényesítése jellemezte.

1915-ben felvázolt minimális program modernizált változatához tért vissza. A fő hangsúly ekkortól kezdve Nagy-Szerbia megteremtésére, a szerbek egy államban történő egyesítésére esett. Eredetileg ez az 1915-ös minimális koncepció Montenegró, Bosznia-Hercegovina, Szlavónia, Szerémség, Dalmácia és Vajdaság egyes területeit foglalta volna magába.

A magyar kisebbség a trianoni békeszerződés következtében, már csak eltérő etnikai eredete miatt is (akárcsak a koszovói albánok), idegen organizmusként ékelődött be a délszláv állam testébe. A berlini fal leomlása után a szerb–horvát konfliktusok kiéleződésekor periférikus szerepet játszott, azonban ennek ellenére már a kezdetektől Belgrád céltáblájára került. Belgrád ugyanis az 1990-es években átalakuló új európai rend kezdetekor, különösen Németország egyesülése után, majd később is, mindvégig attól tartott, hogy az 1918-as területi kiteljesedéséből a Magyarországtól megszerzett régiókat is elveszítheti. Ezeket a félelmeket elsősorban az a tény indukálta, hogy az 1920-as trianoni, majd az 1947-es párizsi békeszerződések azokat nem Szerbiának, hanem Jugoszláviának ítélték oda.³

Mindebben a közelmúlt emlékei is kulcsfontossággal bírtak. 1991-ig pontosan öt évtized telt el az első délszláv állam lényegi összeomlását kiváltó német invázió, a Bácska Magyarországhoz történő visszacsatolása óta. A horvátországi fegyveres összetűzések kiteljesedésével felpörgő nacionalista háborús pszichózisban ezek az évtizedekig amúgy is a felszínen úszó, a magyarságot végeredményben kollektív bűnösneként értékelő, heves érzelmi töltettel bíró emlékképek hatványozottan törtek a felszínre.

Az 1991-es háború kirobbanása után a pašíci szerb minimális program realizálásának a periódusában a magyar–szerb viszonyrendszer így lett a válság egyik mellék-, azonban korántsem lényegtelen frontja, állomása, amelyben a vajdasági magyarság lényegében a miloševići rendszer túszává vált.

³ A helyzet egyébként ettől is bonyolultabb volt. A Délvidék elszakadását először 1918. október 29-én a horvát Szábor mondta ki, amely aznap minden közjogi kapcsolatot megszakított Magyarországgal, s kikiáltotta a Szlovén–Horvát–Szerb Államot. Csakhogy a november 13-i belgrádi katonai konvenció a Délvidék közigazgatását a békeszerződés megkötéséig Magyarország kezébe hagyta, amit viszont az előrenyomuló szerb hadsereg következetesen nem tartott be. A háttérben már ekkor gőzerővel zajló szerb–horvát hatalmi játszmák eredményeként a Zágrábi Nemzeti Tanács november 24-én hivatalosan is kimondta Bácska–Bánát–Baranya nevében az egyesülést a Szlovén–Horvát–Szerb Állammal. Erre válaszul másnap, november 25-én a régió etnikai struktúráját teljesen figyelmen kívül hagyó, elsőprő többségben szlávokból álló újvidéki Nagy Nemzetgyűlés viszont ugyanennek a Szerb Királysághoz való csatlakozását kiáltotta ki. Végül 1918. december 1-jén a szerb királyi dinasztia proklamálta a Szlovén–Horvát–Szerb Állam és Szerbia egyesülését, s ezzel létrejött a nemzetközileg ekkor még el nem ismert Szerb–Horvát–Szlovén Királyság.

Terjedelmi korlátok miatt jelen tanulmány kizárólag a vajdasági magyar kisebbség kérdésének a prizmáján keresztül vizsgálja a magyar–szerb viszonyrendszer alakulását, s eltekint a rendkívül összetett és bonyolult jugoszláv válságnak, majd a délszláv háborúnak – a témával bár szorosan összefüggő, de attól egyben el is határolódó többi elemének – a magyar külpolitika döntéseit meghatározó tényezőinek a részletesebb ismertetésétől.

Dolgozatunkban arra teszünk kísérletet, hogy elsősorban a korabeli sajtó és a releváns magyar külügyi iratok segítségével feltérképezzük, bemutassuk és figyelemmel kísérjük ebben a rendkívül kiélezett, hektikusan formálódó és átalakuló világban azt a bő egy esztendő, amely a második jugoszláv állam szétesését eredményezte, s amely során a magyar–szerb kapcsolatok fokozatosan, de egyre gyorsulóbb ütemben a konfliktusok és az egyre súlyosabb konfrontációk irányába mozdultak el.

2. ROMLÓ VISZONY (1991. JANUÁR–JÚNIUS)

Szerbiában, a jugoszláv tagköztársaságok közül utolsóként, az első többpárti parlamenti és elnökválasztást 1990. december 9-én és 23-án tartották meg.

Bár a választási eredmények előrejelzését a koszovói albánok várható tömeges távolmaradása ellehetetlenítette, az esélylatolgatások során a legtöbben úgy vélték, hogy annak a győztese a Vuk Drašković⁴ által vezetett, akkor még erőteljesen nacionalista Szerb Megújódási Mozgalom⁵ lesz, míg a Kommunista Szövetség utódpártja, a Szerb

⁴ Vuk Drašković (Párdány, 1946. november 29. –) Hercegovinából származó telepes családban született. Jogi tanulmányait Belgrádban folytatta. 1969-től 1980-ig a Tanjug jugoszláv hírügynökség újságírója volt. A nyolcvanas évektől fokozatosan jobbra tolódott, s Nagy-Szerbiáért szállt síkra. 1990-ben megalapította a Szerb Megújódási Mozgalmat, s rövidesen a szerb ellenzék vezetője lett. Antikommunista nézetei miatt már ekkor összetűzésbe került a Milošević-rendszerrel. 1999 januárja és áprilisa között a Jugoszláv Szövetségi Köztársaság miniszterelnök-helyettese, 2004 márciusa és 2007 között Szerbia-Montenegró külügyminisztere volt. 1999 októberében a szerb titkosszolgálat sikertelen merényletet követett el ellene.

⁵ 1990-ben Vuk Drašković által alapított szerb jobboldali, Nagy-Szerbia létrehozásáért síkra szálló, 1990 és 2007 között parlamenti politikai párt. 1991-ben önkéntesei részt vettek a horvátországi háborúban. 1992-től Drašković egyre jobban eltávolodott a háborús retorikától, s a miloševići rendszer egyik legnagyobb bírálója lett.

Szocialista Párt⁶ jelentősen visszaszorul majd. Az elnökválasztáson azonban min-denki Miloševićet⁷ tartotta favoritnak.⁸

Már az első forduló eredményei megcáfolták az előzetes várakozásokat. A 250 par-lamenti helyből ekkor 96 mandátum sorsa dőlt el, amiből 86-ot a Szocialista Párt szerzett meg, a nagy ellenzéki pártok egyet sem. A Vajdasági Magyarok Demokrati-kus Közössége (VMDK) viszont öt mandátumhoz jutott, míg a dél-szerbiai muzul-mánokat tömörítő Demokratikus Akció Pártja három képviselői helyet szerzett.⁹

A második fordulóban a Szocialisták végül a 250 képviselői helyből összesen 194-et nyertek el, míg az ellenzék mindössze csak 56 mandátummal rendelkezett. Öröm az ürömben talán csak az lehetett, hogy a VMDK a megmérettetésen 132 726 szava-zattal végül nyolc parlamenti széket szerzett.¹⁰

Akárcsak az első, úgy a második fordulót is bojkottálták a koszovói albánok.¹¹ A vá-lasztásokat ráadásul számos szabálytalanság jellemezte. Gondok voltak a választási

⁶ A Szerb Kommunista Szövetség utódpartjaként 1990. július 27-én alakult meg, s elnökévé Slobodan Miloševićet választották meg. 1990 és 2000 között Szerbia kormánypártja, majd 2008-tól újra a hatalom egyik letéteményese.

⁷ Slobodan Milošević (Požarevac, 1941. augusztus 20. – Hága, 2006. március 11.) jogi tanulmányait Belgrádban végezte, majd a belgrádi Technogas cég igazgatójának nevezték ki. Ekkor ismerkedett meg későbbi politikai mentorával, Ivan Stambolićyal. Politikai karrierje 1983-tól ívelt fel, majd a szerb nacionalizmust meglovagolva, 1987 végén a Szerb Kommunista Szövetség megkérdőjelez-hetetlen vezetője lett. 1989-ben felszámolta Vajdaság és Koszovó autonómiáját. 1990 decemberé-ben szerb köztársasági elnökké választották. 1997-től a Szerbiából és Montenegróból álló Jugo-szláv Szövetségi Köztársaság elnöke volt. Hatalmát 2000. október 5-én tömegtüntetések döntötték meg. A következő évben Hágába szállították, s etnikai tisztogatás, népirtás vádjával perbe fogták. Perében ítélet nem született; a tárgyalás során cellájában halt meg.

⁸ Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (a továbbiakban: MNL OL) XIX-J-1-j, SZ.T. V.M 1990. 39. doboz, 002931, A szerbiai választások esélyei.

⁹ MNL OL XIX-J-1-j, SZ.T. V.M 1990. 39. doboz, 002931/9. A szerbiai első fordulás választások ered-ményei.

¹⁰ Szerbia szavazott. A polgárok a Köztársasági Népképviselőház képviselőjelöltjeire és a köztársasági elnökjelöltekre szavaztak. *Magyar Szó*, 1990. december 10. 1., 4–5. – A szocialisták vezetnek. Szabályos szavazás kisebb mulasztásokkal. Kora estig még csak 16 választási egység eredményét összegezték, de prognózisok már vannak. *Magyar Szó*, 1990. december 11. 1., 6. – AZ SSZP és a VMDK már bejutott. A választók több mint 50 százalékaról szóló adatok alapján Slobodan Milošević a köztársasági elnök. A legtöbb körzetben a szavazás második fordulójában dől el, ki lesz a képviselő. A legeredményesebb a Szerbiai Szocialista Párt és a VMDK. *Magyar Szó*, 1990. dec-ember 12. 1., 6. – Milošević győzött. Az első menet végeredménye: csak négy párt képviselői jutot-tak be a parlamentbe, túlnyomó többségükben szocialisták. Az elnökjelöltek közül Slobodan Milošević a szavazatok 65 százalékát szerezte meg. *Magyar Szó*, 1990. december 13. 1., 4.

¹¹ Kevesebb szavazó, mint korábban. A választások második menete Szerbiában. Az albánok ismét nem szavaztak. *Magyar Szó*, 1990. december 24. 1., 5. – A szerbiai választások második menete Vajdaságban. Győztek az ellenzék képviselői. *Magyar Szó*, 1990. december 25. 19. – A szocialisták fölényes győzelme. Közzétették a szerbiai választások hivatalos eredményeit – Sajtóértekezlet

névjegyzékek összeállításával és pontosságával, az érvénytelen szavazatok azonosításával, a szavazócédulákkal, a szavazási helyiségek kiválasztásával, s azzal is, hogy a választási bizottságokban túlnyomó többségben voltak a Szocialista Párt képviselői.¹² Az amerikai választási megfigyelők a történeteket úgy értékelték, hogy azt a nyugati világ nem fogadhatja és nem ismerheti el demokratikus választásként.¹³

A szerbiai választási eredmények következtében a jugoszláv politikai szintér tovább polarizálódott. A szerb dominanciájú föderáció hívei nyeregben érezték magukat, míg Horvátország és Szlovénia az eredmények ismeretében a teljes körű önállósodás irányába mozdult el. 1990 decemberében a kérdés lényegében már csak az volt, hogy a centrifugális erők ilyen irányú elmozdulása után a szövetségi kormány addigi gazdasági eredményei egyáltalán elégségesek lesznek-e még ahhoz, hogy az egyre inkább ellenérdekelte felekkel szemben levezényelhesse az ország jövőjéről egy rendkívül bonyolult és összetett egyezkedési folyamatot.¹⁴

Alig zajlottak le a szerbiai választások, amikor 1991. január 7-én Aleksandar Prlja¹⁵ bekérte Őszi István¹⁶ nagykövetet, és beszélgetést kezdeményezett Milošević magyarországi útjáról. A szerb külügyminiszter a magyar nagykövettel közölte, hogy Szerbia megkülönböztetett figyelmet szentel a Magyarországgal való kapcsolatoknak, s ezért a szerb elnök látogatását a parlamenti és az elnökválasztást követően már februárban időszerűnek tartják. Azt is nyomatékosította, hogy a látogatás a vajdasági magyarság szempontjából is jótékony hatással lenne, különösen annak fényében és tükrében, hogy a magyarok a decemberi választásokon Milošević ellen szavaztak.¹⁷ A VMDK vezetői ellenezték a látogatást. Azzal érveltek, hogy a vajdasági magyarok körében egy ilyen látogatásnak rossz visszhangja lehet.¹⁸

a Köztársasági Képviselőházban. *Magyar Szó*, 1990. december 26. 1., 5–6. – BURÁNYI Nándor: Választások után. *Magyar Szó*, 1990. december 26. 1.

¹² MNL OL XIX-J-1-j, SZ.T. V.M 1990. 39. doboz, 002931/11. Magyar megfigyelők a szerbiai választásokon.

¹³ MNL OL XIX-J-1-j, SZ.T. V.M 1990. 39. doboz, 002931/13. A szerbiai választások és azok magyar vonatkozásai.

¹⁴ MNL OL XIX-J-1-j, SZ.T. V.M 1990. 39. doboz, 002931/9. A szerbiai első fordulás választások eredményei.

¹⁵ Aleksandar Prlja (Szarajevó, 1935. július 8. – Belgrád, 2002. október 18.) a Belgrádi Egyetemen orvosi oklevelet szerzett. 1989 és 1991 között szerb külügyminiszter, 1991 és 1993 között szerb parlamenti képviselő, 1996 és 2000 között a Jugoszláv Szövetségi Köztársaság svédországi nagykövete. A milosevići era első éveiben a rezsím szócsövének számító belgrádi *Politika* napilap fő- és felelős szerkesztője is volt.

¹⁶ Őszi István rendkívüli és meghatalmazott nagykövet 1990. március 27-én nyújtotta át megbízólevelét Belgrádban, s 1993. július 29-ig vezette a belgrádi magyar diplomáciai képviseletet.

¹⁷ MNL OL XIX-J-1-j, SZ.T. V.M 1991. 33. doboz, 00210. Milosevics tervezett magyarországi látogatása.

¹⁸ MNL OL XIX-J-1-j, SZ.T. V.M 1991. 33. doboz, 00210. VMDK-álláspont Milosevics látogatásáról.

A magyar nagykövet audienciája után a Szerbia és Magyarország közötti kapcsolatok lényegében egyértelműen negatív irányba fordultak. Ebben a kulcsszerepet a január első heteiben kirobbant horvát fegyverszállítási botrány játszotta,¹⁹ s végül Milošević tervezett budapesti útja is elmaradt.

A viszonyrendszert a közelmúlt, a második világháború le nem zárt, addig tabunak számító sebei is kezdték megterhelni. A belgrádi külügyminisztérium területileg illetékes főosztályvezetője január 23-án bekérte a magyar nagykövetség első beosztottját, s közölte vele, hogy a jugoszláv külügyi titkárság megítélése szerint – annak ellenére, hogy az 1944-es események megtörténtének a tényét ők sem tagadják – kedvezőtlen hatást váltana ki annak a tervezett magyar dokumentumfilmnek²⁰ a bemutatása, amely a vajdasági magyarság ellen 1944 őszén elkövetett atrocitásokkal foglalkozik. A magyar diplomata válaszában úgy reagált, hogy bár Milan Ranković²¹ szerb kultuszminiszter elhárította az 1944-es események vajdasági kutatását engedélyező magyar kéréseket, a magyar kormány a fenti közlés tudomásul vétele mellett nem tud és nem is szándékozik valamilyen „felsőbb érdekből” vagy álnacionalizmusból fátylat borítani a múlt e tragikus eseményére. Magyarország azt várja el déli szomszédjától, tette egyértelművé a magyar diplomata, hogy az is készítse el a maga *Hideg napok*-ját,²² elégtételt szolgáltatva az ártatlanul elpusztítottak hozzátartozóinak, s szabadítsa fel a vajdasági magyarság egészét a kollektív büntudat érzésétől. Végül arra kérte a főosztályvezető-helyettest, hogy Belgrád próbálja meg arról az oldalról is megvizsgálni az egész kérdéskört, hogy a történetekkel kapcsolatos ambivalens érzéseknél végeredményben milyen szerepet játszott az akkori események résztvevőinek, illetve elkövetőinek a nagy száma, akiket a leleplezés kedvezőtlenül érintett volna.²³

A fegyverszállítási botrány, az 1944-es vérengzések kérdésének nyilvános felvetődése, valamint az a tény, hogy a regnáló Szerb Szocialista Párt Bácskában választási vereséget szenvedett, s a magyarok tömegei az elnökválasztáson Milošević ellen szavaztak, a szerb politikai elitben a magyarkérdés radikális kezelését szorgalmazó erők megerősödését eredményezte. A magyarság elleni egyre inkább fokozódó szerb saj-

¹⁹ A belgrádi *Politika Ekspres* című lap 1991. január 10-én hozta nyilvánosságra, hogy a hivatalos jugoszláv szervek megkerülésével Magyarország 36 ezer Kalasnyikov-géppisztolyt adott el a függetlenségre törekvő Horvátországnak. Az ügy következtében Belgrád és Budapest viszonya megromlott.

²⁰ A Siflis Zoltán rendezésében 1991-ben készült *Temetetlen halottaink* című filmről van szó.

²¹ Milan Ranković (Belgrád, 1932. január 5. –) 1989 és 1991 között volt szerb kultuszminiszter.

²² Utalás Cseres Tibor *Hideg napok* című regényére, illetve az azonos című magyar filmdrámára, amely a magyar társadalmat szembesítette az 1942-es újvidéki razzia történetével.

²³ MNL OL XIX-J-1-j, SZ.T. V.M 1991. 33. doboz, 00371, MTV dokumentumfilm az 1944–45-ös vajdasági atrocitásokról.

tókirohanások mellett a Szocialista Párt tartományi, de belgrádi vezető köreiből is egyre erőteljesebb lett az a vélemény, amely a nemzeti alapon tömörülő ellenzéki vezetők politikai lejáratását szorgalmazta. Ebben a helyzetben különösen kapóra jött a fegyverszállítási ügy. Kasza József szabadkai polgármester és több neves vajdasági magyar is fenyegető üzeneteket kapott. Kaszát már egyenesen azzal vádolták meg, hogy a fegyverüzlet során ő látta el a tolmácsi teendőket. A helyzet akkor lett egyre fenyegetőbb, amikor 1991. február 23-án ismeretlen személyek bombatámadást hajtottak végre a szabadkai székesegyház ellen.²⁴

A felgyorsuló és egyre feszültebb légkörben Őszi nagykövet 1991. május 18-án találkozott Adán a VMDK vezetőivel – Ágoston András²⁵ elnökkel, Hódi Sándor²⁶ és Vékás János²⁷ alelnökökkel –, valamint az Elnökség²⁸ és a Tanács tagjaival. Ágoston ezen a találkozón a decemberi választásokkal kapcsolatban azt mondta, hogy a VMDK legitimitását talán az bizonyította legjobban, hogy a vajdasági magyarok több mint 80%-a szavazott a pártra. Külön kiemelte, hogy a VMDK számára különös fontossággal bírt az a tény, hogy az új magyar kormány tárgyalópartnerként fogadta el őket, törekvéseik támogatása mellett a nemzetközi kapcsolatok szervezésében is segítségére sietett. Ágoston az országban uralkodó állapotokat úgy értékelte, hogy bár a válság elérte a csúcspontját, de a magyarság továbbra sem kíván részt venni a délszláv népek azon történelmi vitájában, amelyet a jugoszláv állam jövőjéről folytattak. Ezt az álláspontjukat ekkor már nemcsak a miloševići hatalom, hanem a szerb ellenzék is egyre inkább rosszalotta. A válság kulminálódásával, s különösen a magyar tartalékosok mozgósításával a vajdasági magyarok helyzete tovább romlott. Ágoston arra figyelmeztetett, hogy az országos politikai helyzet további eskálálódása esetén a magyarok elleni inzultusok még jobban felerősödhetnek, s amennyiben megkezdő-

²⁴ MNL OL XIX-J-1-j, SZ.T. V.M 1991. 34. doboz, 00832, A Szerb Szocialista Párt magyarellenes politikája, Robbanás a Szent Teréz-székesegyházban. Óriási anyagi kár, személyi sérülés nem történt – ismeretlen a tettes(ek) kiléte. *Magyar Szó*, 1991. február 24. 1., 6.

²⁵ Ágoston András (Ada, 1944. ? –) Az Újvidéki Egyetemen szerzett oklevelet. Tíz évig újságíróként dolgozott. Megszűnéséig tagja volt a Jugoszláv Kommunista Szövetségnek. 1989-ben a VMDK megalakításának egyik kezdeményezője, majd 1990 és 1997 között annak elnöke. 1997-ben létrehozta a Vajdasági Magyar Demokrata Pártot, ahol az elnöki tisztséget 2013-ig töltötte be.

²⁶ Hódi Sándor (Nagyfőszeg, 1943. október 31. –) pszichológus, író. 1990 és 1994 között a VMDK alelnöke, 1992 és 2000 között a Magyarok Világszövetségének elnökségi tagja. 1994-ben a VMSZ alapítója, 1996-ig az elnökség, majd 1998-ig a választmány tagja volt.

²⁷ Vékás János (Újvidék, 1953. január 5. –) a történelmi VMDK alelnöke, 1998-tól Magyarországon él. 1998 és 2002 között a miniszterelnök tanácsadója, majd az MTA Kisebbségkutató Intézet munkatársa.

²⁸ A VMDK elnökségét a következő személyek alkották: Ágoston András elnök, Hódi Sándor alelnök, Vékás János alelnök, Beszédes István, Boldizsár János, Csorba Béla, Dudás Károly, Kovács Frigyes, Papp Ferenc, Siflis Zoltán, Szekeres László, Tóth János.

dik az ország szétesése, az elsősorban Horvátországból és Boszniából egy újabb szerb betelepítési hullámot eredményezhet a Vajdaságba. Vékás János a találkozón arról számolt be, hogy a VMDK ekkor azt fontolgatta, hogy kezdeményezni fogja egy magyar többségű észak-bácskai magyar területi autonóm közigazgatási egység kialakítását. Mint mondta, ezen a területen élne a vajdasági magyarság 55%-a, illetve ebben a régióban a magyarok 57%-os többséget alkotnának. Arra is felhívta a figyelmet, hogy mivel a köztársasági törvények nem garantálják a meglévő kisebbségi intézményrendszer fennmaradását, azzal kell számolni, hogy több ilyen intézmény is megszűnhet, ami egyben a magyar értelmiség jelentős részének munkanélkülivé válását eredményezheti.²⁹

Pár nappal később, az *Európai Utas*³⁰ folyóirat belgrádi bemutatkozása alkalmából a belgrádi magyar nagykövetségen rendezett fogadáson Antonije Isaković³¹ író, akadémikus, Milošević bizalmasa kendőzetlen formában közölte Őszi nagykövettel, hogy mivel a jugoszláviai magyarok többsége Szerbiában él, Magyarországnak elsősorban Szerbiával kell jó kapcsolatokra törekednie, s Magyarország nem jár el bölcsen, ha ezt a tényt figyelmen kívül hagyva Horvátországnak és Szlovéniának biztosít elsőbbséget. A nagykövet tapasztalatai összegzéseként végül azt javasolta Budapestnek, hogy a Szerbiához fűződő politikai kapcsolatokban továbbra is a kivárás álláspontjára helyezkedjen.³²

1991. június 19-én Szokai Imre³³ államtitkár Budapesten fogadta a VMDK delegációját, ahol ismét a jugoszláviai belpolitikai fejleményekről esett szó. Ágoston a találkozón úgy értékelt, hogy bár a horvátországi fegyverbotrány nem tett jót a vajdasági magyarságnak, a magyarok ellen felerősödő nyomásgyakorlás mindent összevetve nemcsak ennek volt tulajdonítható, az a fegyverszállítás nélkül is bekövetkezett volna. A megbeszéléseken Vajdaság autonómiája is szóba került, és a vajdasági magyar politikus jelezte, hogy annak az adott helyzetben nem volt realitása, mivel azt nemcsak Belgrádban, hanem a Vajdaságban is keményen elutasítják. A válság kulminá-

²⁹ MNL OL XIX-J-1-j, SZ.T. V.M 1991. 37. doboz, 00828/1, A VMDK vezetése a jugoszláv helyzetről, a VMDK feladatairól.

³⁰ Az *Európai Utas* folyóiratot magyar értelmiségiek egy csoportja 1990 októberében jelentette meg először. Fő célja az egyetemes magyar kultúra értékeinek és eseményeinek a megjelenítése mellett az európai irodalom és művészet népszerűsítése.

³¹ Antonije Isaković (Belgrád, 1923. november 6. – Belgrád, 2002. január 13.) szerb író, akadémikus, a Szerb Tudományos Akadémia 1986-os memorandumának az egyik kidolgozója, Slobodan Milošević bizalmasa.

³² MNL OL XIX-J-1-j, SZ.T. V.M 1991. 34. doboz, 00767/3, Magyar–szerb kapcsolatok.

³³ Szokai Imre (1950–) 1974-től dolgozott a Külügyminisztériumban, 1990. január 15-től miniszter-helyettes, majd 1990. június 14-től 1991. december 17-ig a Külügyminisztérium helyettes-államtitkára.

lódásával kapcsolatban a VMDK elnöke úgy vélte, hogy a vérontás már csak idő kérdése, s végül elkerülhetetlen lesz a külföldi beavatkozás.³⁴

Másnap Rudi Sova nagykövet kereste fel Szokait. Ágoston budapesti látogatásáról érdeklődött, de azt is jelezte, hogy egészen biztosan negatív következményeket fog kiváltani Cseres Tibornak a *Vérbosszú Bácskában*³⁵ címmel megjelent kötete.³⁶

Egy héttel később, június 27-én a szerb parlamenti pártok frakcióvezetőivel találkozott Milošević, s ekkor Ágoston Andrást is fogadta. A szerb elnök az aktuálpolitikával kapcsolatban elsősorban arra volt kíváncsi, hogy a VMDK-nak mi volt a véleménye a belpolitikai fejleményekről, ugyanakkor a vajdasági magyarság sérelmeinek a felsorolását is kérte. Ágoston a szerb elnökkel közölte, hogy a vajdasági magyarság nem kíván beleszólni a délszláv népek történelmi vitájába, abban érdekelt, hogy a konfliktusok békés úton rendeződjenek. A konkrét sérelmekkel kapcsolatban Ágoston első helyen a Fórum³⁷ élére kinevezett Maróti Miklós, a Szocialista Párthoz közel álló Magyarok Hazájukért Szerbiáért és Jugoszláviáért³⁸ nevű egyesület alelnöke esetét hozta fel. A VMDK elnöke azt is szavá tette, hogy az új köztársasági középiskolai törvény csak a magyarok 65%-ának tette lehetővé a továbbtanulást, s a fennmaradó 35% a férőhelyek csökkentése miatt még a szerb osztályokba sem tudott beiratkozni. Arra is rámutatott, hogy a szerb hatalom a középiskolákban a magyar nyelven működő tagozatoknál alapvetően a szakmunkásképzést biztosította, s ezzel lényegében beszűkítette az értelmiségi utánpótlás közrendszerét. Végül a magyar művelődési egyesületeket ért sérelmek példáját az újvidéki Petőfi Sándor Egyesületen keresztül vetette fel, amelytől 1991-ben megvonták az állami támogatást.

Milošević válaszában a szerbiai sajtóból akkor már jól ismert téziseket és vádakát fogalmazta meg, miszerint a VMDK gettóba vezeti a magyarságot, s annak nincs joga a vajdasági magyarság egészét képviselni. Ágoston minderre úgy reagált, hogy *„engedjék meg nekik, hogy bevezessék a magyarokat a gettóba, és ha az nem tetszik nekik, akkor majd ki is vezessék onnan, vagyis, a magyarságnak magának kell eldöntenie, hogy mi tetszik neki, s mi nem.”* Milošević a beszélgetés végén 180 fokos for-

³⁴ MNL OL XIX-J-1-j, SZ.T. V.M 1991. 33. doboz, 001798/1, a VMDK Ágoston András vezette delegációjának látogatása.

³⁵ 1991-ben jelent meg Cseres Tibor *Vérbosszú Bácskában* című kötete, amelyben az 1944-es magyarellenes tömeggyilkosságokat dolgozta fel.

³⁶ MNL OL XIX-J-1-j, SZ.T. V.M 1991. 34. doboz, 00428/4, Rudi Sova nagykövet látogatása.

³⁷ A Forum Könyvkiadót 1957-ben alapították, székhelye Újvidéken van. A jugoszláviai, majd a vajdasági magyarság egyik legfontosabb irodalmi intézménye, könyvkiadója.

³⁸ A Magyarok Hazájukért Szerbiáért és Jugoszláviáért Egyesület lényegében Milošević magyar bábintézményeként 1991-ben azzal a céllal jött létre, hogy megossa a vajdasági magyarságot, vezető intézményeit Belgrád közvetlen ellenőrzése alá vonja.

dulatot véve azt mondta, hogy ő ugyan személy szerint nem is érti a személyi elven alapuló kisebbségi autonómia lényegét, de azzal egyetért, hogy a magyarság maga mondja meg, mivel elégedett, mivel nem, s ígéretet tett arra, hogy tárgyalni fog a VMDK vezetésével a problémákról.³⁹

3. SZERB DEMARCHE-OK, PROVOKÁCIÓK, ÁLTALÁNOS MOZGÓSÍTÁS (1991. JÚNIUS–AUGUSZTUS)

1991. június 25-én Szlovénia és Horvátország kikiáltotta függetlenségét,⁴⁰ kiváltva ezzel a szerb ellenőrzés alatt álló Jugoszláv Néphadsereg konfliktusba történő beavatkozását. A szlovéniai harcok tíz nap alatt befejeződtek, Horvátországban viszont radikalizálódott a helyzet. Miután a horvátországi szerb kisebbség kikiáltotta a többségében szerbek lakta területeken az ún. Krajinai Szerb Köztársaság függetlenségét, súlyos harcok bontakoztak ki a horvát rendőrség, a horvát nemzeti gárda,⁴¹ illetve a szerb szabadcsapatok és a szövetségi hadsereg között.

A válság kulminálódásakor, 1991. június 27-én Szokai Imre bekérte az amerikai, a német, az osztrák és az olasz nagyköveteket, majd közölte a történésekkel kapcsolatban a magyar kormány hivatalos álláspontját, s azt is egyértelműsítette, hogy Magyarország tiszteletben tartja Jugoszlávia területi integritását, ugyanakkor abban is érdekelt, hogy a tagköztársaságban élő magyar nemzeti kisebbség helyzetét, jogait, intézményeit a történések ne érintsék hátrányosan.⁴²

1991. július 10-én Katona Tamás⁴³ külügyi államtitkár Rudi Sova jugoszláv nagykövettel találkozott. A jugoszláv nagykövet a válsággal kapcsolatos magyar nyilatkozatok, újsághírek és egyéb felvetések miatt kérte a látogatást. A nagykövet elsőként Antall József⁴⁴ miniszterelnöknek azt a kijelentését idézte, miszerint a trianoni béke-

³⁹ MNL OL XIX-J-1-j, SZ.T. V.M 1991. 35. doboz, 11426/48, Ágoston (VMDK) – Milosevics megbeszélése.

⁴⁰ A két állam függetlenségét elsőként 1991 decemberében Izland ismerte el. Magyarország az európai államok zömével egyetemben 1992. január 15-én tette ezt meg.

⁴¹ A Horvát Nemzeti Gárdát 1991. április 20-án a horvát belügyminisztérium keretén belül állították fel, mintegy 60 ezer tagja volt. 1991. november 3-án Horvát Hadseregbe keresztelték át.

⁴² MNL OL XIX-J-1-j, SZ.T. V.M 1991. 36. doboz, 1991-10-14, Amerikai, osztrák, olasz, német nagykövetek beérte.

⁴³ Katona Tamás (Budapest, 1932. február 2. – Budapest, 2013. június 28.) történész, író, műfordító. 1990. május 24. és 1992. június 19. között a Külügyminisztérium politikai államtitkára, majd 1994-ig Miniszterelnöki Hivatal sajtóügyekért felelős államtitkára volt.

⁴⁴ Antall József (Pestújhely, 1932. április 8. – Budapest, 1993. december 12.) magyar könyvtáros, történész, 1990. május 23. és 1993. december 12. között a harmadik Magyar Köztársaság miniszterelnöke.

szerződés nem Magyarország és Szerbia, hanem Magyarország és Jugoszlávia közötti határokat jelölte ki, ezután Marinovich Endrének⁴⁵ azt a nyilatkozatát vonta kérdőre, miszerint a trianoni és a párizsi békeszerződések értelmében Vajdaság nem tekinthető Szerbia részének.⁴⁶ A nagykövet jelezte, hogy Belgrád ezeket a kijelentéseket a határrevízió nyitányaként értékelte. Támadta Jeszenszky Géza⁴⁷ július 9-i nyilatkozatát is, melyben a magyar külügyminiszter Vajdaság autonómiájának a rendezéséről beszélt. Sova azt az MDF-tagság nevében megjelent nyilatkozatot is élesen bírálta, amely önrendelkezést és területi autonómiát követelt a Vajdaságnak, s nemzetközi konferencia összehívását sürgetve a szomszédos országok számára is jogot kért a jugoszláviai helyzet alakításában. A nagykövet szóvá tette azt is, hogy a Magyar Televízió miért számolt be a baranyai Kórógy és Haraszi magyar falvak elleni támadásokról, majd ezeket az eseteket kormánya nevében rémhírterjesztésnek minősítette, s erőteljesen cáfolta.

Katona válaszában közölte, hogy a magyar fél a jugoszláv válság békés rendezésében volt érdekelt. Magyarországnak nem volt érdeke Jugoszlávia nemzetállamokra történő szétesése. A Vajdaság hovatartozására vonatkozó, Trianont és Párizst⁴⁸ említő kijelentések mögött nem húzódott meg revíziós szándék, azok csupán a tények rögzítését, a bonyolult helyzet megvilágítását szolgálták. Katona válaszában arra is utalt, hogy az Eszék környéki harcok és a hírek bizonytalansága miatt kérték a két falu esetében a jugoszláv fél hivatalos válaszát, megköszönte a nagykövetnek az ezzel kapcsolatos tájékoztatását, majd közölte, hogy a magyar hírközlő szervek és a magán-személyek nyilatkozataiért a kormány nem tud felelősséget vállalni. Végezetül nyomatékosította, hogy kormánya nem foglalkozott a határrevízió gondolatával, a moz-

⁴⁵ Marinovich Endre (Budapest, 1940. július 10. –) Antall József tanítványa, 1991 és 1994 között címzetes államtitkári rangban az Antall-, majd a Boross-kormány miniszterelnökségi kabinetfőnöke, 1994-től a Külkereskedelmi Főiskola tanára, majd tanszékvezetője. 2001 és 2006 között a BGF Külkereskedelmi Főiskola Kar főigazgatója volt.

⁴⁶ ANTALL József: Tiszteletben tartjuk Helsinkit. *Népszabadság*, 1991. július 9. 1. – Antall kijelentése nem fenyegetés. *Népszabadság*, 1991. július 9. 2. – A Külügyi Bizottság a jugoszláviai helyzetről. Állásfoglalás-vita egyezség nélkül. *Népszabadság*, 1991. július 9. 2. – Az Újvidéki Rádió kommentárja Antall kormányfő kijelentéséről. A legtöbb bajt a vajdasági magyarságnak okozhatja. *Népszabadság*, 1991. július 9. 2. – Nem elég a tűzoltás, politikai megoldás szükséges. Magyar álláspont a jugoszláv válságról. *Népszava*, 1991. július 10. 3. – JESZENSZKY Géza: A magyar álláspont régóta következetes. *Magyar Nemzet*, 1991. július 10. 2. – Magyarország Jugoszláviáról. A kisebbségek kérdését átfogóan kell megoldani. Jeszenszky Géza sajtótájékoztatója. Mit mond Antall kabinetfőnöke a miniszterelnök kijelentéséről. Horn Gyula szerint tartózkodni kell a kétértelmű megnyilatkozásoktól. *Magyar Szó*, 1991. július 10. 3.

⁴⁷ Jeszenszky Géza (Budapest, 1941. november 10. –) történész, egyetemi tanár. 1990 és 1994 között Magyarország külügyminisztere, 1998 és 2002 között washingtoni, majd 2011 és 2014 között norvégiai és izlandi nagykövet.

⁴⁸ Utalás az 1920-as trianoni és az 1947-es párizsi békeszerződésekre.

gósítást és a határmenti erők megerősítését nem rendelték el, ugyanakkor azt is jelezte, hogy Magyarország nem örült annak, hogy a Jugoszláv Néphadsereg a váltság megoldásában kijelentette szerepvállalási szándékát.⁴⁹

Egy héttel később viszont már Katona hívatta be Sovát. A feszült hangú megbeszélésre azt követően került sor, hogy Belgrád menetközben direkt és indirekt csatornákon is vádak özönét zúdította Magyarországra. A két ország között lényegében sajtóháború robbant ki azután, hogy a szerb médiában magyar politikusokat sértegető közlemények jelentek meg, amelyeket a sajtókommentárok félreérthetően, esetenként durva hangvétellel, torzítva ismertettek. Katona egyértelművé tette, hogy kormánya sosem vonta kétségbe Jugoszlávia külső és belső határait, s a kérdésbe a jövőben sem kíván beleszólni, éppen ezért teljeséggel érthetetlennek tartja a jugoszláv fél ezzel ellentétes állításait. Azt is nyomatékosította, hogy Magyarország a magyarlakta településekkel kapcsolatban kizárólag olyan információkat kért, amelyeket fordított helyzetben készséggel bocsájtott volna a szomszédos állam rendelkezésre. A magyar álláspont szerint a jugoszláv félnek elsősorban azt kellett volna méltányolnia, hogy a kialakult problémákra Magyarország kétoldalú alapon, s nem a jugoszláv tagköztársaságokkal fenntartott kapcsolatainak a keretei között, vagy nemzetközi fórumokon kereste a megoldást. Ezért továbbra is hivatalos magyarázatot vártak arra, hogy miért maradtak válasz nélkül az Eszék környéki magyar falvak ügyében feltett kérdéseik.

Katona ezt követően amiatt tiltakozott, hogy a Szövetségi Külügyi Titkárság július 12-én démarche-ot intézett a belgrádi magyar ideiglenes ügyvivőhöz. Az államtitkár arra figyelmeztetett, hogy a jugoszláv fél ilyen fellépései és a Magyarország ellen kibontakozott sajtókampány a kétoldalú kapcsolatok megromlásához vezethet. A magyar fél mindezt egyelőre a nyilvánosság bevonása nélkül, kétoldalú kapcsolatok keretében szerette volna megoldani. Ehhez viszont az is kellett, hogy a másik fél is felülvizsgálja álláspontját.

Sova válaszában újra célzást tett Antallnak a békeszerződésekkel kapcsolatos kijelentéseire, amire Katona úgy reagált, hogy a magyar miniszterelnök sosem hivatkozott a történelmi jogokra, a kormány azt nem is tartja a külpolitikája elemének, már csak azért sem, mert felfogása szerint nem a nemzetállamok jelentik a jövőt, hanem az egységesülő Európa. Katona azt is jelezte, hogy kormánya azt szeretné, ha Vajdaság a jövőben visszakapná autonómiáját, amit Koszovó miatt veszített el. A nagykövet erre úgy reagált, hogy Belgrád részéről ez elfogadhatatlan, ugyanakkor

⁴⁹ MNL OL XIX-J-1-j, SZ.T. V.M 1991. 35. doboz, 00426/28, Rudi Sova jugoszláv nagykövet látogatása.

felajánlotta, hogy központjának javasolni fogja majd egy nagykövetinél magasabb szintű kétoldalú kapcsolatfelvételt.⁵⁰

A szerb provokációk folytatódtak. Július utolsó napjaiban a szerb parlamentben már olyan napirenden kívüli kezdeményezés vetődött fel, amely arra irányult, hogy Magyarországot, Ausztriát és Németországot rekesszék ki azokról a nemzetközi tárgyalásokról, amelyek Jugoszlávia jövőjéről folynak.⁵¹

Augusztus elején megkezdődött a magyarlakta településeken a tartalékosok erőteljes behívása, a VMDK ellen pedig rágalomkampány vette kezdetét. A szerb sajtó célzatosan félremagyarázta a magyar nemzetiségű tartalékosok behívásával kapcsolatos tiltakozásokat, azokat a rendszer elleni uszításként, dezertálásra való felszólításként állította be. A magyar külügy arról is értesült, hogy a magyar szülőknél Temerinben hallgatólagos megállapodás jött létre, hogy fiaik nem tesznek eleget a behívásoknak, elbujdosnak, s helyettük a szülők a rokonsággal együtt fognak tiltakozni a behívások ellen. Ezzel kapcsolatban a külügyminisztérium úgy vélte, hogy ennek bekövetkezése esetében a szerb hatalom mindezzel a VMDK-t és annak vezetését fogja megvádolni, de egyben Magyarországot nevezik majd meg ötletgazdaként.⁵²

4. ANTALL JÓZSEF ÉS A VAJDASÁGI MAGYAROK (1991. SZEPTEMBER–OKTÓBER)

Hosszas előkészületek és egyeztetések után, 1991. szeptember 3-án Antall József miniszterelnök Szabadkán találkozott Ante Marković⁵³ jugoszláv szövetségi kormányfővel. A két kormányfő mintegy kétórás négyszemközti megbeszélést tartott a szabadkai városházán, míg kíséretük külön tárgyalásokat folytatott, majd a két fél plenáris ülésen vett részt. A tárgyalások fókuszában a jugoszláv belpolitikai helyzet,

⁵⁰ MNL OL XIX-J-1-j, SZ.T. V.M 1991. 34. doboz, 00767/, 1991-07-22, Rudi Sova bekérése.

⁵¹ MNL OL XIX-J-1-j, SZ.T. V.M 1991. 35. doboz, 00426/67, 1991-08-06, Szerb parlamenti képviselők kezdeményezése Magyarország, Ausztria és Németország kirekesztésére a nemzetközi megbeszélésekből.

⁵² MNL OL XIX-J-1-j, SZ.T. V.M 1991. 37. doboz, 00828/+, 1991-08-29, Ágoston András VMDK elnök elleni támadások.

⁵³ Ante Marković (Konjic, 1924. november 25. – Zágráb, 2001. november 28.) a második világháborúban a partizán ellenállás tagja volt. 1954-ben Zágrábban mérnöki oklevelet szerzett. 1961 és 1984 között a Rade Končar jugoszláv elektronikai mamutvállalat vezérigazgatója volt. 1989. március 16-tól 1991. december 20-ig a Jugoszláv Szocialista Szövetségi Köztársaság (utolsó) miniszterelnöke volt. Hatalomra kerülése konszolidálta az ország gazdasági nehézségeit, s erőteljesen közelítette azt az Európai Közösséghez, a nacionalizmus előretörésével azonban 1990-től fokozatosan elszigetelődött, majd Milošević hívei lényegében megbuktatták.

az ország gazdasági állapota, a baranyai harcok, s ezzel összefüggésben a Magyarországra menekültek kérdése és a magyar kisebbség helyzete állt.

Antall a tárgyalások kezdetén nyomatékosította, látogatásával azt kívánta demonstrálni, hogy az elmúlt hónapokban történtek ellenére Magyarország és Jugoszlávia közötti jószomszédi viszony Magyarország alapérdeke, már csak azért is, mert három tagköztársasággal volt határos, s mindháromban élt magyar kisebbség. Éppen ezért volt kénytelen elutasítani minden olyan vádat, állítást, amelyek arról szóltak, hogy Magyarország ezt a jószomszédi viszonyt meg akarja bontani. A magyar miniszterelnök azt is elmondta, hogy Helsinki⁵⁴ és a Párizsi charta⁵⁵ szellemében szó sem lehet a határok erőszakos megváltoztatásáról. A magyar miniszterelnök ugyanakkor aláhúzte, hogy kormánya a kisebbségek esetében támogatja a személyi autonómia érvényesülését. A magyar tartalékosok aránytalan behívására kitérve arra utalt, hogy Magyarország nem szeretné, ha bármilyen nemzetiségi konfliktus miatt feszültségek keletkeznének a két ország viszonyában, ezért arra kérte tárgyalópartnerét, hogy a délszláv népek konfliktusába lehetőleg minél kevesebb magyart vonjanak be. Antall a tárgyalásokon a magyar légtér sorozatos megsértését is szóvá tette, ahogyan a szerb média Magyarországgal kapcsolatos hírszerkesztési politikáját is. Végezetül a magyar miniszterelnök Vajdaság autonómiájának a kérdésére tért ki: „Ezért tartanám nagyon fontosnak, ha itt a Vajdaságban, ahol egymás mellett élnek a népcsoportok, valóban még óvatosabbak és körültekintőbbek legyünk és visszaállítva e terület autonómiáját minden értelemben, az előbb említett személyi autonómiát, települési autonómiát, valóban egy »Svájc«-ká kellene tenni. Mert a magyarok itt akarnak élni, és mi, már sokszor elmondtam, tartjuk magunkat a nemzetközi szerződésekhöz.”⁵⁶

A tárgyalások után Antall József a szabadkai katolikus püspöki rezidencián Péntes János⁵⁷ katolikus püspökkel és Hodosy Imre⁵⁸ református püspökkel, majd a VMDK küldöttségével találkozott.⁵⁹

⁵⁴ Az EBEÉ Helsinkiben megtartott konferenciáján 1975. augusztus 1-jén aláírt politikai kötelezettségvállalásokat tartalmazó egyezmény, amely többek között kimondta a határok sérthetlenségét.

⁵⁵ Az 1990 novemberében az EBEÉ csúcstalálkozóján elfogadott Párizsi Charta aláírói a demokrácia, a jogállamiság, az emberi és kisebbségi jogok, a politikai pluralizmus melletti elkötelezettségüket erősítették meg.

⁵⁶ MNL OL XIX-A150-j, 45. doboz, B. sorozat, külügyek 1990–1991, 1. Antall József és Ante Markovics négyesemközi megbeszélése 1991. szeptember 3.

⁵⁷ Péntes János (Bajmok, 1943. augusztus 10. –) 1976 és 1989 között Horgoson volt plébános, 1989. április 25-től Szabadka püspöke.

⁵⁸ Hodosy Imre (Magyarittabé, 1919. február 27. – 1996. július 2.) 1992 és 1996 között a Jugoszláviai Református Keresztény Egyház püspöke volt.

⁵⁹ MNL XIX-J-1-j, SZ.T. VM 1991. 33. doboz, 00422/1, 1991-09-09, Antall József miniszterelnök 1991. szeptember 3-i jugoszláviai munkalátogatásáról.

A VMDK vezetőivel folytatott megbeszélések értelmében szeptember 17-én Antall Lord Carringtonnak,⁶⁰ a hágai békekonferencia elnökének írt levelet, melyben „a jugoszláviai válság kiterjedése miatt aggódó egész magyar közvélemény, kormányom, valamint a magam nevében kérem Excellenciádat, hogy vitathatatlan nemzetközi tekintélyét latba vetve, segítse elő, hogy a második legnagyobb jugoszláviai kisebbség, a magyarság is képviseltethesse magát a békekonferencián. A magyar kormánynak mindig is az volt az álláspontja, hogy a jugoszláv válság tartós megoldása csak békés eszközökkel, tárgyalásos úton, az összes érintett fél érdekeinek figyelembevételével és bevonásával érhető el. Kormányom a kezdetektől fogva amellett szállt síkra, hogy a konfliktusban közvetlenül érintett délszláv nemzeteken kívül a rendezési folyamatba be kell vonni a nemzeti kisebbségeket is, elkerülve azokat a történelmi mulasztásokat, mikor nagy lélekszámú népcsoportok sorsáról megkérdezésük, véleményük ismerete nélkül döntöttek. Meggyőződésem, hogy a térségünkben élő nemzeti kisebbségek helyzetének rendezése, az autonómiájukat szavatoló törvényes feltételek és nemzetközi garanciák biztosítása nélkül nem teremthető meg a valamennyiünk által szükségesnek tartott stabilitás.”⁶¹

Három nappal később, szeptember 20-án a Miniszterelnöki Hivatal Határon Túli Magyarok titkárságának a meghívására Ágoston vezetésével Budapestre érkezett a VMDK küldöttsége, ahol Entz Géza⁶² államtitkárral, Jeszenszky Géza külügyminiszterrel és Antall József miniszterelnökkel találkoztak. Ekkor Ágoston arról tájékoztatta vendéglátóit, hogy Szerbiában fokozódott az amúgy is fokozatos magyarellenes kampány, s a folyamatosan foganatosított diszkriminatív intézkedések következtében a magyarok tömegei immáron egyenesen a fizikai megsemmisüléstől féltek. Továbbra is tartott a magyaroknak a számarányuktól nagyobb katonai behívásától, sőt ekkor már a magyarokat kiképzés nélkül, azonnal a frontra vezényelték. A magyarság békés tüntetéseit a hatalom igyekezett megzavarni, majd a béketüntetések miatt a magyarok egészét hazaárulónak kiáltották ki. A VMDK szerint ekkor különösen fontos volt az, hogy képviselői is jelen lehessenek az 1991. szeptember 7-én kezdődött hágai jugoszláviai békekonferencián, már csak azért is, hogy a nagyhatalmakban egyáltalán tudatosodjon, hogy létezik a vajdasági magyarság. A meg-

⁶⁰ Peter Alexander Rupert Carrington (Chelsea, 1919. június 6. – London, 2018. július 9.) 1984 és 1988 között a NATO főtitkára, 1991-ben a jugoszláv válsággal kapcsolatos diplomáciai tárgyalások vezetője, a hágai békekonferencia elnöke volt.

⁶¹ MNL OL XIX-J-1-j, SZ.T. V.M 1991. 33. doboz, 00426/118, Antall József miniszterelnök levele Lord A. R. Carringtonhoz, a hágai békekonferencia elnökéhez.

⁶² Entz Géza (Kolozsvár, 1949. május 24. –) művészettörténész, topográfus. 1989 és 1990 között a Nemzeti és Etnikai Kisebbségi titkárságon dolgozott. 1990 és 1992 között a Miniszterelnöki Hivatal Politikai államtitkára, 1992 és 1994 között címzetes államtitkár, a Határon Túli Magyarok Hivatalának az elnöke volt.

beszéléseken szó esett egy ún. Fehér könyv összeállításáról is, amely a vajdasági magyarsággal szembeni kollektív elnyomatást, illetve a baranyai eseményeket mutatta volna be.⁶³

Carrington szeptember 27-én reagált Antall levelére, s elsősorban holland fellépésre azt a döntést hozta, hogy a hágai konferencia két alelnökét bízta meg a jugoszláviai kisebbségek képviselőinek a meghallgatásával. A kulisszák mögött azt is mérlegelték, hogy a munkacsoportokban is lehetővé tegyék a kisebbségek – elsősorban a vajdasági magyarok és a koszovói albánok – felszólalását. Ezt a szerb fél azzal vétőztta meg, hogy amennyiben az megtörténne, úgy ők hagyják ott a konferenciát.⁶⁴

Az ekkor már egyértelműen szerb érdekeket képviselő, formálisan még egységes jugoszláv külügyminisztérium 1991. október 18-án behívatta a magyar nagykövetet. Ennek apropója az volt, hogy az EBEÉ-folyamatban résztvevő országok körében Magyarország állítólag egy olyan, a jugoszláv politikai és etnikai konfliktust taglaló dokumentumot hozott nyilvánosságra, amelynek vallási, gazdasági-társadalmi, fejlettségi, etnikai különbségekkel kapcsolatos megállapításai miatt a jugoszláv kormány tiltakozott. Milan Vereš külügyminiszter-helyettes újabb éles hangú demarsban közölte Őszi István nagykövettel, hogy ez a dokumentum Belgrád számára elfogadhatatlan, s azt egyenesen a magyar területi követelésekkel azonosította. Vereš azt is hozzátette, hogy ezzel Magyarország célja az volt, hogy az EBEÉ-folyamatban részt vevő országokat részrehajló magyarázatra bírja, s azzal is megvádolta Magyarországot, hogy továbbra is fegyvereket szállít Horvátországba. Csakhogy, miután a magyar nagykövet követelte az ezzel kapcsolatos dokumentumok átadását, kiderült, hogy ilyen hivatalos iratok lényegében nem is léteztek. Őszi nagykövet ezután határozottan visszautasította az esetleges újabb fegyverszállításra vonatkozó vádakot, majd kijelentette, hogy Belgrád Magyarország ellen ekkor már jó ideje tényekkel és dokumentumokkal nem alátámasztható kampányt folytatott, s ebben a helyzetben kormányának egyre nehezebb lesz az eddigi nagyvonalú magatartását megtartani.⁶⁵

Az egyre inkább elmérgesedő jugoszláv polgárháború és a magyar–szerb viszály kulminálódása vezetett el oda, hogy október 26-án Antall George Bush⁶⁶ amerikai elnököt kereste meg. A magyar kormányfő hosszú levelében ismertette a jugoszláv

⁶³ MNL OL XIX-J-1-j, SZ.T. V.M 1991. 33. doboz, 001798/3, a VMDK küldöttségének látogatása.

⁶⁴ MNL OL XIX-J-1-j, SZ.T. V.M 1991. 36. doboz, 00426/182, Kisebbségek meghallgatása a hágai békekonferencián.

⁶⁵ MNL XIX-J-1-j, SZ.T. V.M 1991. 34. doboz, 002726, Jugoszláv tiltakozás a magyar nemzetközi tevékenység miatt.

⁶⁶ George H. W. Bush (Milton, 1924. június 12. – Houston, 2018. november 30.) 1989. január 20. és 1993. január 20. között az Amerikai Egyesült Államok 41. elnöke volt.

válsággal kapcsolatos meglátásait, Magyarország helyzetét, s annak a veszélyére is figyelmeztetett, hogy a harci cselekmények kiterjedhetnek Koszovóra, Macedóniára és Bosznia-Hercegovinára is. A magyar kormányfő megítélése szerint a fejlemények ilyen alakulása miatt Jugoszlávia egyben maradása szinte lehetetlen volt. A magyar kormány a tagköztársaságok esetleges elismerését az Európai Közösség és más államok döntéseivel fogja összehangolni. A kisebbségi kérdéssel kapcsolatban arra hívta fel a figyelmet, hogy a jugoszláviai válság meggyőző bizonyítéka annak, hogy a nemzeti kisebbségek helyzetének rendezetlensége súlyos veszélyeket jelent Európa stabilitására. Ezért Magyarország azt szorgalmazza, hogy az EBEÉ keretében a nemzetközi közösség a helyszínen vizsgálja meg az emberi és kisebbségi jogi helyzet alakulását. Ugyancsak kérte, hogy mielőbb dolgozzák ki a kisebbségvédelmet szavatoló nemzetközi garanciákat és e jogok érvényesülését ellenőrző nemzetközi mechanizmusokat. Végül azt szorgalmazta, hogy a nemzetek közössége határozottan ítélje el a népesség etnikai összetételének erőszakkal és az azzal való fenyegetéssel történő megváltoztatását.⁶⁷

5. A NEMZETKÖZI INGERKÜSZÖB ÁTTÖRÉSE (1991. OKTÓBER–DECEMBER)

Két nappal később, október 28-án Vladislav Jovanović⁶⁸ szerb külügyminiszter látogatott Budapestre. Jovanović a jugoszláv válsággal kapcsolatban a szerb vezetés álláspontját fejtette ki. Vagyis: a háború a horvátok elszakadási törekvései miatt tört ki, abba Szerbiát, amely tagköztársaság számára csak Jugoszlávia fennmaradása fogadható el, lényegében belekényszerítették. A kisebbségek helyzetére rátérve egyenesen azzal a felvetéssel kezdett, hogy elzárkózik a kisebbségek által lakott területeken nemzetközi ellenőrzés mellett megtartandó esetleges népszavazásnak még a gondolatától is. Szerbia Magyarországtól a délszláv válsággal kapcsolatban semleges magatartást várt el, de Belgrádban úgy látták, hogy Magyarország az adott helyzetben nem volt pártatlan. A szerb külügyminiszter a két ország közötti viszonyrendszer javítását különösen fontosnak tartotta, s erre számos lehetőséget is felvázolt. Jeszenszky a vajdasági magyarság gondjaival kapcsolatban először Radovan Božo-

⁶⁷ MNL XIX-J-1-j, SZ.T. V.M 1991. 36. doboz, 00426/190, 1991-10-24, Miniszterelnöki levéltervezet Bush elnökhöz.

⁶⁸ Vladislav Jovanović (Žitin Potok, 1933. június 9. –) 1991. július 31. és 1992. július 14., majd 1992. szeptember 30. és 1993. március 4. között szerb külügyminiszter, 1993. március 4. és 1995. augusztus 15. között a Jugoszláv Szövetségi Köztársaság külügyminisztere volt.

vić⁶⁹ vajdasági kormányfőnek Magyarországgal és a magyar vezetőkkel kapcsolatos sorozatos kijelentéseit, megnyilvánulásait tette szóvá. A magyar külügyminiszter ezután kitért a magyarok kulturális-oktatási intézményrendszerének korlátozására, a munkahelyi elbocsátásokra, a mozgósításra, aminek következtében addig mintegy 20 ezer magyar menekült el, s elhagyott házaikba szerbek költöztek be, ami pedig már a térség etnikai arányait is veszélyeztette. Jeszenszky arra is kérte a szerb vezetést, hogy a magyarokat ne vessék be a harcokba, a Magyarországon felvételt nyert vajdasági diákokat mentsék fel a katonai szolgálat alól, s biztosítsák a fegyveres szolgálat megtagadásának a lehetőségét mindazoknak, akik a lelkiismeretükre hivatkozva kérik azt. Annak a magyar meglátásnak is hangot adott, hogy a meglévő problémákra a szerb politikai elitnek és a vajdasági magyarság képviselőinek kellene politikai párbeszéd útján megoldást találnia. Jovanović válaszában megtagadta a sorozással kapcsolatos kéréseket, azt állította, hogy szó sem volt a magyarok aránytalanul nagy mozgósításáról. Szerinte a vajdasági magyarok a magyarországi tömegtájékoztatási eszközök által keltett tömegpszichózis következtében menekültek el. Minden, a kultúrával és az oktatással kapcsolatos korlátozást negligált, majd hozzátette, ha voltak is esetleges hiányosságok, azok kizárólag az anyagi források szűkösségéből fakadtak. Végezetül azt mondta, hogy a magyar kisebbségek közül a vajdasági magyarok helyzete volt a legjobb, ezért nincs is helye a Szerbiában élő magyarokkal kapcsolatos panaszoknak, majd végül fenyegető hangnemre váltva kijelentette, hogy „nem lehet tolerálni a kisebbségek dezintegrációra és szeparatizmusra irányuló törekvéseit, a kisebbségeknek igenis lojalitást kell tanúsítaniuk az ország iránt, amelyben élnek, s ilyen értelemben Ágoston András hibát követett el.”⁷⁰

Pár héttel később Dojčilo Maslovarić nemzeti ügyekért felelős szerb miniszterhelyettes Őszi nagykövettel folytatott alkalmi beszélgetés keretén belül élesen bírálta a magyar kormány Szerbia-politikáját. Felhozta a Kalasnyikov-ügyet, a magyar politikusok nyilatkozatait barátságtalannak tartotta, azzal vádolta a kormányt, hogy az a vajdasági magyarságot felbujtotta a szerb vezetés ellen. Támadta a magyar médiát, amely állítása szerint szerbellenes propagandát fejtett ki, majd azzal vádolta meg Magyarországot, hogy területén „horvát terroristákat képeznek ki.” Őszi ezután Maslovarićot szembesítette a Szerbiának tett magyar gesztusokról a közlekedésben, a szállításban, a hírközlésben, majd részletesen beszámolt neki a szerb menekültek

⁶⁹ Radovan Božović (Šipačno, 1953. január 13. –) Szabadkán szerzett közgazdász oklevelet, 1981-ben Belgrádban doktorált. 1991-ben vajdasági kormányfő, majd 1991. december 23-tól 1993. február 10-ig szerb miniszterelnök. Politikai pályafutása során erőteljes kirohanásokat intézett a magyarok és a magyar politikusok ellen.

⁷⁰ MNL OL XIX-J-1-j, SZ.T. V.M 1991. 33. doboz, 002410/8, Jelentés a Kormánynak Vladiszlav Jovanovics szerb külügyminiszterrel folytatott tárgyalásról.

érdekében tett magyar erőfeszítésekről. Már ekkor egyértelművé vált, hogy a miniszterhelyettes hiányos és egyoldalú információkkal bírt a kétoldalú kapcsolatokról. A magyar diplomata válasza után sem volt hajlandó változtatni az álláspontján, sőt miután a belpolitikára terelődött a szó, Maslovarić helyeselte Ante Marković szövetségi kormányfő⁷¹ és Budimir Lončar⁷² szövetségi külügyminiszter távozását, mindkettejüket a Nyugat bábjának minősítette, akiknek – állítása szerint – a célja Jugoszlávia felszámolása volt. Kirohanását azzal zárta, hogy márpedig Jugoszlávia, lényegében Nagy-Szerbia, az USA és Nyugat-Európa ellenkezése, a német hegemonista törekvések dacára rövidesen újjá fog születni, s az magába fogja foglalni az akkori Szerbia egészét, Bosznia-Hercegovinát, Montenegrót, Macedóniát és Horvátország egyes területeit is.⁷³

Ezzel párhuzamosan újabb, ezúttal általános támadás érte a vajdasági magyarság egyetlen napilapját, a *Magyar Szót*. A Milošević-féle Szerb Szocialista Párt és a šešelji Szerb Radikális Párt⁷⁴ a néhány kisebb párttal együtt Szabadkán tartott közös sajtótájékoztatóján a napilapot hazaárulónak kiáltotta ki, azt állítva, hogy a lap annak ellenére beszélt a magyar nép nevében, hogy „a szerb nép a két világháborút követően már kétszer is megbocsájtott a magyar vezetésnek a Szerbia elleni gáztetteiért.” Ezzel párhuzamosan a Milošević jobbkezének számító Radovan Bozović vezette Vajdasági Kormány azzal bízta meg a Tartományi Tájékoztatási Titkárságot, hogy készítsen egy elemzést a lap szerkesztéspolitikájáról, majd tegyen konkrét határozati javaslatokat a Tartományi Képviselőház által meghatározott szerkesztéspolitikát figyelmen kívül hagyó tájékoztatási eszközök elleni szankciókra. Ez az elemzés rövidesen el is készült, s a *Magyar Szónak* azt rótta fel, hogy a lap túldimenzionálta a nemzeti kisebbségi kérdést, szerbellenes írásokat közölt, a hadsereg elleni bojkottra szólított fel, s tényként kezelte a vajdasági magyarok veszélyeztetettségét. Erre hivatkozva a döntéshozók nem fogadták el a *Magyar Szó* addigi megbízott főszerkesztőjének,

⁷¹ Ante Marković 1991. október 7-én Zágrábban találkozott Tudman horvát elnökkel és Stjepan Mesićtel, a jugoszláv elnöki testület elnökével. A találkozó résztvevői ellen a Jugoszláv Néphadsereg célzott rakétatámadást intézett. A merényletet túlélve, 1991. december 19-én sajtótájékoztatón mondott le.

⁷² Budimir Lončar (Zára, 1924. április 1. –) jugoszláv karrierdiplomata. Indonéziában, Németországban és az Egyesült Államokban szolgált. 1987. december 31-től 1991. december 12-ig a Jugoszláv Szocialista Szövetségi Köztársaság (utolsó) külügyminisztere volt.

⁷³ MNL OL XIX-J-1-j, SZ.T. V.M 1991. 34. doboz, 00767/10, Beszélgetés Dojcsilo Maszlovarovics miniszterhelyetessel.

⁷⁴ A Szerb Radikális Párt 1991-ben a Népi Radikális Párt és a Szerb Megújódási Mozgalomból kivált Csetnik Mozgalom egyesülésével alakult meg. Elnöke a mai napig Vojislav Šešelj. A szélsőjobboldali párt ideológiai alapját Nagy-Szerbia megteremtése adja. 1992-ben rövid ideig, majd 1997 és 2000 között kormánypárt volt.

Kubát Jánosnak⁷⁵ a pályázatát, s helyette ideiglenes jelleggel a Szerb Szocialista Párt magyar szatellitpártjának, a Magyarok Hazájukért, Szerbiáért és Jugoszláviáért nevű egyesületnek az alelnökét, a magyarul gyengén beszélő Maróti Miklóst, a Forum igazgatóját javasolták a lap élére. Csakhogy a *Magyar Szó* dolgozói november 5-én 129:0 arányban elvetették ezt a javaslatot. Maróti hajthatatlan maradt, s a szerkesztőségnek azzal érvelt, hogy tudomásul kell venniük, hogy Szerbiában, illetve a Vajdaságban fokozott volt a Magyarország- és magyarellenés hangulat. Amennyiben ő nem vállalja el ezt a megbízást, akkor a hatalom egy tőle is elfogadhatatlanabb személyt nevez majd ki a lap élére.⁷⁶

December 2-án Jeszenszky Budapesten találkozott a VMDK küldöttségével. A komor hangulatú tárgyalások során a VMDK vezetői elmondták, hogy a szerb hatalom az ellenzék szélsőséges csoportjaival együttműködve tovább fokozta a politikai nyomásgyakorlást a vajdasági magyarokra. Milan Paroški⁷⁷ szélsőséges képviselő a magyar többségű észak-bácskai körzetben a szerb lakossággal szembeni „diszkrimináció” megszüntetését követelő törvényjavaslatot nyújtott be. Ennek értelmében Zentán, Adán, Csókán, Kanizsán és Törökkanizsán szavatolni kellett a szerbek egyenjogúságát. Ugyanekkor a Szerb Gárda⁷⁸ azzal a céllal, hogy a gárdistákat a feltételezett „északi fronton” használják fel, a hadsereggel kezdett tárgyalásokat az egyik laktnya átvételéről.⁷⁹ A VMDK vezetői azt is közölték, hogy a szerb hatalom erőszakkal törekedett a magyarok által lakott terület etnikai összetételének megváltoz-

⁷⁵ Kubát János 1991 és 1992 között volt a Magyar Szó főszerkesztője.

⁷⁶ MNL OL XIX-J-1-j, SZ.T. V.M 1991. 37. doboz, 002898, A Magyar Szó elleni vádak a Vajdaságban. Ne változzon a mostani helyzet – A lap munkatársai támogatják a jelenlegi megbízott főszerkesztőt. *Magyar Szó*, 1991. november 6. 4.; Az „északi front”. Vlaovics József szerint a „a nacionalista VMDK befolyása alatt álló magyar nyelvű vajdasági tájékoztatási eszközök nyitották meg és Szerbia ellen uszítanak” – Botrány az MHSZJ sajtóértekezletén. *Magyar Szó*, 1991. november 7. 5.

⁷⁷ Milan Paroški (Turija, 1957. március 5. –) 1990 és 1992 között szerb parlamenti képviselő, 1993-ban a Szerb Csetnik Mozgalom vezetője volt. Az 1992-es szerbiai általános választásokon az általa vezetett Néppárt 147 963 szavazatot kapott.

⁷⁸ A Szerb Megújódási Mozgalomhoz köthető paramilitáris Szerb Gárda 1991 és 1992 között létezett. Mintegy harmincezer harcost számlált, parancsnoka Đorđe „Giška” Božović volt. Csapatait a horvátországi harcokban vetették be.

⁷⁹ „A JNH-t dilettánsok vezetik.” Szervezik a zsoldosokat? Brovet elárulta a szlovén népet is. Milan Paroški képviselő és „Dragan kapitány” bemutatkozása Zentán. *Magyar Szó*, 1991. november 2. 6. – A honvédelmi koncepció kudarca. Alapot létesítettek a háborús rokkantak anyagi támogatására. Milan Paroški képviselő és „Dragan kapitány” Zentán. *Magyar Szó*, 1991. november 8. 3. – Diszkrimináció ellenes törvény?! *Magyar Szó*, 1991. november 27. 4. – A szerbek jogainak védelmére. Szerbia Képviselőháza elfogadta Milan Paroški Macedóniára és a vajdasági magyar többségű községekre vonatkozó javaslatának megvitatását. *Magyar Szó*, 1991. november 28., 29., 30. 4. – Háborúellenes hangulat a Tisza-vidéken. Háborogni szabad, ellenszegülni nem. A zentai és az adai béke-megmozdulások epilógusa. *Magyar Szó*, Tiszavidék melléklet, 1991. november 15. 1.

tatására, aminek következtében addig már több mint 25 ezer magyar menekült el a Vajdaságból, és százezrek vártak útra készen becsomagolt bőröndökkel. A szerbek által megszállt Baranyában a helyi hatóságok megtiltották a mozgósítást megtagadó horvátok és magyarok visszatérését, a házaikba szerbeket telepítettek be. A VMDK határozottan kérte a magyar kormányt, hogy a vajdasági magyarokra nehezedő nyomás ellensúlyozásaként adjon ki egy elítélő nyilatkozatot. Ezután a megbeszélések fókuszába a Jugoszlávia-Konferencia került. A VMDK szerint azon a vajdasági magyarok ügyét is napirendre kellett volna venni.⁸⁰

Ugyanaznap Katona Tamás bekérte Rudi Sova nagykövetet. Közölte vele, hogy 4,5 kilométerre a határtól, magyar területen egy jugoszláv légvédelmi rakéta csapódott be. Mivel a jugoszláv fél elzárkózott az ügy kivizsgálásától, ezért Magyarország kénytelen volt kifejezni neheztelését. Az ügyet nem kívánta nagydobra se verni, s ugyanezt várta el a másik féltől is, különös tekintettel az ott élő magyarság érdekeire. Katona Paroški fellépését is szóvá tette, s közölte a nagykövettel, hogy az minden nemzetközi normával és gyakorlattal ellenkezik. Sova mindezt egyéni kezdeményezéseként igyekezett elbagatellizálni, majd hosszas monológba bocsátkozott, amelynek az volt a lényege, hogy 1960-tól 1990-ig a Magyarországon élő kisebbségek intézményeit milyen módszerekkel építették le. Ezután Katona a szerb külügyminiszternek arra a szabadkai beszédére reflektált, amelyben Jovanović magyarországi horvát zsoldoskiképző központokat és menekülttáborokat emlegetett. Katona elmondta, hogy Magyarország területén semmilyen kiképzőtábor nem létezett, annak a feltételezése is pusztán fantazmagória volt, a menekülttáborokra az események elfajulása miatt volt szükség, s azok fenntartása nagy anyagi terheket rótt az országra.⁸¹

Az iratok azt mutatják, hogy a vajdasági magyarok helyzete és kérdése lényegében a Paroški-féle törvénytervezet benyújtásának, valamint a Szerb Gárda zentai megjelenésének a híre után érte el a nemzetközi közvélemény ingerküszöbét. A Holland Külügyminisztérium december 11-én közölte a Hágai Magyar Nagykövetséggel, hogy információkat kérnek a Paroški-féle akcióval kapcsolatban, s jelezték, hogy a jövőben is szívesen veszik a magyar tájékoztatásokat az országban zajló eseményekről.⁸² A következő napon a Görög Külügyminisztérium Balkáni Osztálya azt közölte az athéni Magyar Nagykövetség tanácsosával, hogy kapcsolatait és befolyá-

⁸⁰ MNL OL XIX-J-1-j, SZ.T. V.M 1991. 33. doboz, 001798/4, Megbeszélés a VMDK vezetőivel.

⁸¹ MNL OL XIX-J-1-j, SZ.T. V.M 1991. 34. doboz, 00428/7, A jugoszláv követ bekérése.

⁸² MNL OL XIX-J-1-j, SZ.T. V.M 1991. 37. doboz, 00128/7, Holland érdeklődés a Paroški-féle törvényjavaslattal kapcsolatban.

sát felhasználva nyitott arra, hogy Belgrádban eljárjon a vajdasági magyarok nemzeti jogainak a védelmében.⁸³

December 14-én az EBEÉ küldöttsége látogatott Újvidékre, ahol a Vajdasági Kormány tagjaival találkozott. A megbeszéléseket kellemetlen incidens zavarta meg. Az EBEÉ ugyanis azt kérte, hogy a tárgyalásokat a sajtó képviselői nélkül tartsák meg, a szerb fél azonban, arra hivatkozva, hogy itt „demokrácia van, a sajtó mindent megírhat”, ezt elutasította. Miután a küldöttség érdeklődött, hogy miért csökken a Vajdaságban élő kisebbségek száma, végül a fogadó fél szólította fel azonnali távozásra a sajtó jelenlévő munkatársait. A delegáció ezután az újvidéki magyarság tagjaival találkozott, akik elmondták nekik, hogy a vajdasági magyarok attól tartanak, hogy a baranyai-szlavóniai helyzethez hasonlóan a Vajdaságban is olyan állapotok alakulhatnak ki, amelyek a magyarság tömeges menekülését eredményezhetik.⁸⁴

Három nappal később, december 17-én Lord Carrington képviselője a párizsi magyar nagykövettel hivatalosan is közölte, hogy arra utasította a Badinter⁸⁵ vezette öttagú döntőbírósgót, hogy az kezdje meg a vajdasági magyarok helyzetének vizsgálatát.⁸⁶

Két nap múlva a francia külügyminisztérium európai igazgatója kérte be a párizsi magyar nagykövetet. A megbeszélések fókuszában a jugoszláv utódállamok elismerése mellett a vajdasági magyarok kérdése állt. A francia külügyminisztérium európai igazgatója ezzel kapcsolatban azt közölte, hogy Párizsban szívesen fogadná ő is a VMDK küldöttségét, s örömeinek adott hangot, hogy a Badinter-féle döntőbírósg foglalkozni fog a vajdasági magyarok ügyével is.⁸⁷

A helyzet nem nyugodott, sőt Szlovénia és Horvátország 1992. január 16-i hivatalos elismerése, majd a boszniai háború kitörése után a fordulatokban gazdag 1992-es év rövidesen újabb kihívások és megpróbáltatások elé állította a magyar külügyi döntéshozókat, de a vajdasági magyarságot is, akiket a szerb rendszer ekkor már túszként kezelt.

⁸³ MNL OL XIX-J-1-j, SZ.T. V.M 1991. 37. doboz, 00128/6, Görög segítség felajánlása a jugoszláviai magyar kisebbség ügyében.

⁸⁴ MNL OL XIX-J-1-j, SZ.T. V.M 1991. 36. doboz, 00436/241, EBEÉ tényfeltáró delegáció a Vajdaságban.

⁸⁵ Robert Badinter (Párizs, 1928. március 30. –) 1981 és 1986 között francia igazságügyi miniszter. 1991-ben az Európai Közösség által életre hívott Jugoszláv békekonferencia elnöklője volt.

⁸⁶ MNL OL XIX-J-1-j, SZ.T. V.M 1991. 36. doboz, 00426/231, A vajdasági magyarság státusa.

⁸⁷ MNL OL XIX-J-1-j, SZ.T. V.M 1991. 34. doboz, 003224, Ágoston András párizsi látogatása.

ÖSSZEGZÉS

A jugoszláv válság kulminálódásával a magyar–szerb viszonyrendszer folyamatosan rosszabbodott, amiben lényeges, sőt döntő szerepet játszott a vajdasági magyarság helyzete és kérdése is. Belgrádnak a magyarkérdésben alkalmazott módszerei – a nyomásgyakorlás, a kisebbségi magyar intézmények elleni frontális támadás, a pszichológiai hadviselés és a jogkorlátozás különböző eszközei, a hivatalos magyar kormányt ért állandó provokációi – folyamatosan rontották a két ország közötti viszonyt.

Szerbia és Magyarország kapcsolatára terhelőleg hatottak a folyamatos sajtóháborúk, az állandósult magyarellenes kirohanások, a diplomáciai jegyzékváltások és tiltakozások, később az egyre inkább intoleránssá váló szerbiai közhangulat mellett a magyarok létszámfeletti besorozása a szerb érdekeket szolgáló Jugoszláv Néphadseregbe, valamint a vajdasági magyarok tömeges, mintegy 20–25 ezer fős első menekülthulláma, ami a történelmi Délvidék etnikai térszerkezetének újabb, erőszakos és radikális átalakulását hozta magával.

A magyar diplomáciai mozgásteret az is hátráltatta, hogy a válság kulminálódásakor a nemzetközi közvélemény ingerküszöbét még nem érték el a jugoszláviai magyarsággal kapcsolatos negatív hírek és fejlemények. Az áttörésre majd csak 1991 késő őszen került sor, azután, hogy a Tisza-mentén – azzal a szándékkal, hogy a Bácskában is etnikai tisztogatásokba kezdjenek – megjelentek az első irreguláris szerb szabadcsapatok. Antall József Lord Carringtonhoz, majd George Bushhoz intézett levelei után először a holland diplomácia figyelt fel a vajdasági magyarság egyre súlyosabb helyzetére. A kisebbségi magyar közösség kérdésben a nagyhatalmi ingerküszöb áttörésének egyértelmű jele a francia diplomácia aktivizálódása volt.

NOSZKÓ-HORVÁTH MIHÁLY

A GETTÓBA KÉNYSZERÍTÉS ÉS A DEPORTÁLÁS A MAGYAR KÁRPÓTLÁSI JOGSZABÁLYOK TÜKRÉBEN. A VONATKOZÓ KÁRPÓTLÁSI IRATOK

BEVEZETÉS

2019-ben emlékezünk arra, hogy hetvenöt évvel ezelőtt magyar állampolgárok száz-ezreit érintő tragédia történt hazánkban. E gyászos eseményeket visszaidézve úgy gondoltam, jó lehetőség nyílik arra, hogy áttekintsük, a rendszerváltoztatást követően a Magyar Állam milyen intézkedéseket tett annak érdekében, hogy a sérelmet elszenvedőket és hozzátartozóikat erkölcsileg és anyagiilag is kárpótolja. A legáltalánosabb felosztás szerint kárpótlás járhatott a magántulajdonban esett sérelem (vagyonosi kárpótlás) és a személyhez kapcsolható sérelmek (személyi kárpótlás), vagyis az élet elvesztése, valamint a szabadság elvonása miatt. E tanulmány kizárólag a személyi kárpótlás köréből kiemelhető, a címben szereplő sérelmekre összpontosít az alábbiak szerint.

A holokauszt idején történt, a magyarországi zsidóságot személyében érintő sérelmek miatt a kárpótlási jogszabályok több jogcímen is biztosítottak lehetőséget a kompenzációra. E sérelmek közül mindenképpen kiemelhető a gettóba kényszerítés és a deportálás, harmadikként idesorolható lenne a munkaszolgálat is, de egyfelől ennek kárpótlási vonatkozásai már feldolgozásra kerültek,¹ másfelől az évforduló okán inkább a hivatkozott két sérelemre koncentráltam ezúttal. Célom nem a magyarországi holokauszt történelmi részleteinek ismertetése, hiszen ezt már sokan megtették előttem, hanem a személyi sérelmek miatti kárpótlási eljárások fontos elemeinek és a kárpótlási folyamat során keletkezett iratanyag főbb jellemzőinek bemutatása.

Ha a kárpótlási kérelmekben lévő iratok oldaláról közelítem meg a kérdést, kijelenthető, hogy a rendszerváltoztatás óta megalkotott kárpótlási jogszabályok alapján több százezer ügyben hoztak helyt adó döntést² a gettóba kényszerítés és deportálás szabadságkorlátozása, valamint a deportálás idején történt életelvesztés miatt.

¹ NOSZKÓ-HORVÁTH Mihály: A második világháború alatti munkaszolgálat intézménye a magyar kárpótlási jogszabályok tükrében, a munkaszolgálattal összefüggő kárpótlási iratok. In: *VERITAS Évkönyv 2017*. Szerk. UJVÁRY Gábor. Budapest, VERITAS–Magyar Napló, 2018. 249–264.

² A részletesebb statisztikákat a későbbiekben ismertetem.

Ugyanakkor az elutasított kérelmek is értékes forrásanyagot képezhetnek, így nagy terjedelmű iratanyagból lehet majd a kutatási korlátozások feloldása után³ adatokat nyerni, illetve esetleg újabb összefüggéseket feltárni.

A GETTÓBA KÉNYSZERÍTÉS ÉS A DEPORTÁLÁS A KÁRPÓTLÁSI JOGSZABÁLYOKBAN

A két sérelem miatti kárpótlási kérelmek benyújtására, illetve egyes esetekben e benyújtott igények hivatalból történő felülvizsgálatára az alábbi jogszabályok alapján nyílt lehetőség:

- **1992. évi XXXII. törvény** az életüktől és szabadságuktól politikai okból jogtalanul megfosztottak kárpótlásáról;
- **1997. évi XXIX. törvény** az életüktől és szabadságuktól politikai okból jogtalanul megfosztottak kárpótlásáról szóló 1992. évi XXXII. törvény módosításáról;
- **31/2003. (III. 27.) Korm. rendelet** az élet elvesztéséért járó egyösszegű kárpótlás végrehajtásáról;
- **2006. évi XLVII. törvény** az életüktől és a szabadságuktól politikai okból jogtalanul megfosztottak kárpótlásáról szóló törvényben meghatározott határidők ismételt megnyitásáról és a kárpótlás lezárásáról.

A GETTÓBA KÉNYSZERÍTÉS ÉS A DEPORTÁLÁS, MINT SZABADSÁGKORLÁTOZÁS A SZEMÉLYI KÁRPÓTLÁSI ELJÁRÁSOKBAN

Az 1992. évi XXXII. törvény

Az életüktől és szabadságuktól politikai okból jogtalanul megfosztottak kárpótlásáról szóló 1992. évi XXXII. törvény a személyi kárpótlás legfontosabb jogszabálya, amelyet a terület alapjogszabályának tekinthetünk. E törvény határozza meg elsőként azokat az eseteket, amelyek miatt kárpótlást lehetett igényelni az 1939. március 11. és 1989. október 23. között az életüktől vagy szabadságuktól politikai okból jogtalanul megfosztott személyek vagy hozzátartozóik részére. A később született személyi kárpótlási jogszabályok tekintetében kiindulási pontként ez a törvény szolgál, többek között a jogosulti körök és a kárpótlásra jogosító sérelmek kijelölése, vala-

³ A kutatási korlátozásokról ld.: a köziratokról, a közlevéltárakról és a magánlevéltári anyag védelméről szóló 1995. évi LXVI. törvény 22–26. §.

mint a megítélhető kárpótlási módok kiválasztása, az eljárás rendjének meghatározása kapcsán. A kérelmek jogvesztő beadási határideje a törvényben meghatározott kárpótlási jogcímek legnagyobb részénél (így a hivatkozott két szabadságkorlátozás miatt is) 1994. március 15. volt.⁴

Témánk szempontjából kiemelendő, hogy más szabadságelvonások mellett a törvény szerint kárpótlás járt a személyes szabadságot súlyosan, 30 napot meghaladóan korlátozó:

- a II. világháború alatt faji, vallási vagy politikai okból külföldre történt deportálás,⁵
- a faji, vallási vagy politikai okból gettóba (csillagos házba, védett házba) kényszerítés miatt.⁶

Jogosultak köre, a kárpótlás formája az 1992. évi XXXII. törvényben

Szabadságkorlátozás miatt kárpótlásra az életben lévő sérelmet elszenvedő személy, halála esetén az volt jogosult, aki a szabadságelvonás idején és a halálakor vele házasságban élt (a továbbiakban: túlélő házastárs), de túlélő házastársnak kellett tekinteni azt a személyt is, aki a sérelmet szenvedettel a szabadságelvonás megszűnését követően az első házasságot kötötte és a halálakor vele házasságban élt. A jogosult választásától függően a kárpótlás járhatott kárpótlási jegyben vagy életjáradék formájában.⁷ A kárpótlás nagyságát több tényező is alakította, de a számítás alapja a szabadságkorlátozásban eltöltött idő volt. Amennyiben az elszenvedett szabadságkorlátozás rövid időtartamú volt, a kárpótlás egyszeri, forintban történő kifizetés volt.⁸

⁴ 1994. évi II. törvény a kárpótlás iránti kérelmek benyújtásának határidejéről és az állampolgárok tulajdonában igazságtalanul okozott károk részleges kárpótlásáról szóló 1991. évi XXV. törvény módosításáról I. §.

⁵ Az életüktől és szabadságuktól politikai okból jogtalanul megfosztottak kárpótlásáról szóló 1992. évi XXXII. törvény korábbi 3. § (1) bekezdésnek e) pontja, a jogszabály hatályos szövege alapján ez a megfogalmazás a 2/A. §. (1) bekezdésében szerepel.

⁶ Az életüktől és szabadságuktól politikai okból megfosztottak kárpótlásáról szóló 1992. évi XXXII. törvény végrehajtásáról szóló 111/1992. (VII. 1.) Korm. rendelet 3. §.

⁷ 1992. évi XXXII. törvény az életüktől és szabadságuktól politikai okból jogtalanul megfosztottak kárpótlásáról 5., 6., 7. §

⁸ Erről a folyamatról érdemes felidézni a Kormány nevében felszólaló dr. Balsai István igazságügy-miniszter szavait: „[a] 30 napot meghaladó és a 6 hónapot el nem érő szabadságelvonás esetén a kárpótlás átalány jellegű, mert úgy gondoltuk, hogy az ilyen kisebb tartamú szabadságelvonások esetén, ha az életjáradéki formát alkalmaznánk, olyan alacsony és névleges összeget kapnánk, amely egyáltalán nem felelne meg a jogosultnak, és nyilván a jogalkotó szándékával sem lenne összhangban.” <https://www.parlament.hu/naplo34/170/1700025.html> (2019. augusztus 28.)

Az 1/1995. (II. 8.) számú AB határozat és az 1997. évi XXIX. törvény által bevezetett hivatalból lefolytatandó eljárás

A magyarországi kárpótlási folyamatok mindig óriási társadalmi érdeklődés mellett zajlottak, nem volt ez másképp az 1992. évi XXXII. törvény végrehajtása kapcsán sem. A törvényben szereplő kárpótlásra jogosító jogcímek miatt a világ minden tájáról, „Afganisztántól- Zimbabwéig” érkeztek be kérelmek a kárpótlási hatóságokhoz.⁹ Deportálás és gettóba kényszerítés mint szabadságkorlátozás miatt is nagyszámú helyt adó, pozitív döntés született. Ugyanakkor az első személyi kárpótlási jogszabály által nyújtott erkölcsi és anyagi kompenzáció sem tudta feleltetni a sok emberben meglévő csalódottságot, hiszen nem lehetett valamennyi múltbeli sérelmes helyzetet ezzel orvosolni, már csak az elszenvedett sérelmek jellege miatt sem. Sok esetben a megítélt kárpótlási összegeket sem tartották elégségesnek a jogosultak, vagy a bizonyítási kötelezettség nehézségei¹⁰ is vitákat szültek.

Az érdekelték az Alkotmánybírósághoz fordultak a jogszabály alkalmazása során felmerült jogi, alkotmányossági kérdések miatt. Az Alkotmánybíróság a személyi kárpótlás témakörében összefoglalóan először az 1/1995. (II. 8.) határozatával foglalt állást, ebben a döntésében fektette le a személyi sérelmek miatti kárpótlási jogintézmények alkotmányos alapelveit, illetve az egyes sérelemtípusok (munkaszolgálat, deportálás, szovjet kényszermunka) kapcsán felmerült vitás kérdésekre is válaszokat adott.

E tanulmány szempontjából a legfontosabb megállapítások az 1/1995. (II. 8.) AB határozatból:

- az **ország teherbíró képessége határt szab** a kárpótlásra jogosultak körének és a kárpótlás összegének meghatározásakor;¹¹

⁹ *Kárpótlás és kárrendezés Magyarországon 1989–1998.* Szerk. PETRI Edit. Budapest, Napvilág Kiadó, 1998. 688–689.

¹⁰ Az elszenvedett sérelmet és adott esetben az elhunyt és szabadságában korlátozott személyhez fűződő rokoni kapcsolatot is az igénylőnek kellett bizonyítania. Ld. az életüktől és szabadságuktól politikai okból megfosztottak kárpótlásáról szóló 1992. évi XXXII. törvény végrehajtásáról szóló 111/1992. (VII. 1.) Korm. rendelet 2. §.

¹¹ „A múlt rendszerekben tulajdoni és személyi sérelmet szenvedettek között további lényegi különbség az, hogy a személyi sérelemközások anyagilag megmérhetetlenek, valamint hogy a személyi sérelmet szenvedettek köre is meghatározhatatlan, felmérhetetlen. A 4. ABh. (ABH 1991, 96–97.) megállapítása szerint gyakorlatilag bárkire, aki a múlt rendszerekben Magyarországon élt, érvényes lehet, hogy noha tulajdonát nem vonták el, anyagi kihatású vagy pusztán személyi sérelem érte. E hátrányos helyzetük körét, hátrányaik természetét és mértékét nem lehet biztonsággal meghatározni. Tekintettel arra, hogy a kárpótlásra fordítható fedezet korlátozott, az ország gazdasági helyzete nem teszi lehetővé, hogy az állam a kárpótlásra jogosultak csoportjainak meghatározásánál minden sérelemközásra tekintettel legyen.” In: 1/1995. (II. 8.) AB határozat.

- a személyi sérelemokozás körében történő kárpótlási jogalkotás a **méltányosság**on alapszik, vagyis az állam bizonyos alkotmányos keretek között maga dönti el, hogy milyen sérelmek miatt és kinek a részére nyújt lehetőséget kárpótlásra, arra nincsen senkinek alanyi joga;¹²
- mivel a személyi sérelmek miatti kárpótlás körében adható juttatások köre és mértéke az állam méltányosságán alapszik, a jogosulti körök közötti különbségtétel önmagában nem alkotmányellenes. Csak az követelhető meg, hogy a **megkülönböztetésnek ésszerű oka legyen**, azaz ne minősüljön önkényesnek.¹³
- Az Alkotmánybíróság **alkotmányellenesnek minősítette** 1992. évi XXXII. törvényben meghatározott, a II. világháború alatt faji, vallási vagy politikai okból külföldre történő deportálás és a szovjet kényszerszolgálat miatti szabályozást, mivel ezeknek a sérelmeknek pusztán szabadságelvonásként történő minősítése önkényes csoportba sorolásnak minősült.¹⁴

¹² A méltányosságon alapuló jogalkotásról kimondták, hogy az 1992. évi XXXII. törvény „a jogállami alkotmányt megelőző időre, visszamenőlegesen állapítja meg az állam kárpótlási kötelezettségét a múlt rendszerekben elkövetett személyi sérelemokozásokért, és pedig úgy, hogy a kizárt, elévült és egyéb okból érvényesíthetetlen, illetőleg eredetileg nem is létezett jóvátételi igényeket a semmisségi törvényhozás során kilátásba helyezett kárpótlási kötelezettséggel közös nevezőre hozza, a kifogásolt törvénynek meghatározó jogalapja a méltányosság. Erre a visszamenőleges kárpótlásra ugyanis nincs az államnak alkotmányos kötelezettsége.” In: 1/1995. (II. 8.) AB határozat.

¹³ „Ha tehát a kárpótlás kizárólag az állam szuverén elhatározásán múlik, akkor a törvényhozó szabadsága a részletekben való megkülönböztetésre igen nagy. Ha a jogalkotó nem eleve jogosultakat különböztet meg, a megkülönböztetés korlátja a pozitív diszkrimináció elvi határa: az egyenlő méltóságú személyként való kezelés feltétlen betartása, illetve az Alkotmányban megfogalmazott alapjogok tiszteletben tartása (ABH 1990, 48.). Ebből tehát az is következik, hogy az ex gratia juttatásnál is irányadóak az Alkotmány 70/A. §-ában foglaltak, mert az elégtételi intézkedések során a kedvezményezettek körét és a juttatások mértékét tekintve elvileg itt is fennáll a tiltott megkülönböztetés lehetősége, a törvényhozó mérlegelési joga azonban e körben szélesebb. Az Alkotmány 70/A. § (1) bekezdésében megfogalmazott megkülönböztetési tilalom nem jelenti azt, hogy mindenfajta megkülönböztetés sérti a jogok egyenlő elosztásának alkotmányos követelményét. A megkülönböztetés tilalma arra vonatkozik, hogy a jogok mindenkit egyenlőként (egyenlő méltóságú személyként) kell kezelnie, azaz az emberi méltóság alapjogán nem eshet csorba, azonos tisztelettel és körültekintéssel, az egyéni szempontok azonos mértékű figyelembevételével kell a jogosultságok és a kedvezmények elosztásának szempontjait meghatározni (ABH 1990, 48.). Ám az Alkotmánybíróság azt is kimondta, hogy ha nem eleve jogosultak megkülönböztetéséről van szó, akkor csak az követelhető meg, hogy a nem egyenlő kezelésnek ésszerű oka legyen, azaz az ne minősüljön önkényesnek (ABH 1991, 62).” In: 1/1995. (II. 8.) AB határozat.

¹⁴ „Az Alkotmánybíróság megállapítja, hogy a törvényhozó a II. világháború alatt faji, vallási vagy politikai okból külföldre deportáltak szempontjait a kárpótlási jogosultság megállapításánál nem értékelte kellő körültekintéssel és figyelemmel az egyenlő méltóságú személyként kezelés követelményének megfelelően akkor, amikor a deportálást pusztán szabadságelvonásnak minősítette, illetőleg azzal azonosította. A deportálás fogalmilag büntetés, elkülönítés végett, szabadságvesztés-büntetés végrehajtásként erőszakkal távoli vidékre szállítást, száműzést, hurcolást jelent. Tör-

Az alkotmánybíróági döntésben foglaltaknak a jogalkotó két év múlva tett eleget, az 1997. évi XXIX. törvény¹⁵ rendelkezéseinek bevezetésével. E jogszabályban több egyéb más rendelkezés mellett kimondták, hogy két – a többi szabadságkorlátozás köréből kiemelt, azoknál súlyosabbnak ítélt – szabadságelvonás miatt, a deportálás és a szovjet kényszerszolgálat miatti korábban megítélt kárpótlásokat 10%-kal ki kellett egészíteni hivatalból a kárpótlási hatóságnak.¹⁶

Statisztikai összefoglaló

A gettóba kényszerítéshez és a deportáláshoz, mint szabadságkorlátozásokhoz kapcsolható kérelmekre vonatkozó legfőbb statisztikai számok az alábbi táblázatban foglalhatóak össze:¹⁷

tényleg a II. világháború alatt faji, vallási vagy politikai okból történő deportálás tömegben és erőszakkal külföldre, rendszerint koncentrációs táborba hurcolást jelentett, annak során a Magyar Állam saját polgárait összegyűjtötte és idegen szuverén fennhatóságának adta át. A törvényhozó akkor, amikor a deportálásnak ezeket a sajátos szempontjait és történeti tényeit figyelmen kívül hagyta és azt a pusztán szabadságelvonással azonosította, az eltérő ismérvek ellenére történt homogén csoportképzéssel megsértette az egyenlő méltóságú személyként kezelés alkotmányos követelményét és ezzel alkotmányellenes diszkriminációt valósított meg [Alkotmány 70/A. § (1) bekezdés]. Mivel ezek a szempontok és megkülönböztető ismérvek többnyire irányadóak a Szovjetunióba történt kényszerszolgálatra hurcolás eseteire is, az Alkotmánybíróság megállapította, hogy a 3. Kpt. 3. § (1) bekezdésének d) és e) pontjai alkotmányellenesek, ezért azokat megsemmisítette.” In: 1/1995. (II. 8.) AB határozat.

¹⁵ 1997. évi XXIX. törvény az életüktől és szabadságuktól politikai okból jogtalanul megfosztottak kárpótlásáról szóló 1992. évi XXXII. törvény módosításáról.

¹⁶ Az 1997. évi XXIX. törvény közlönyállapotának 2. §-a, jogszabály módosítás következtében jelenleg a 1992. évi XXXII. törvény 2/A. § és 2/B. §.

¹⁷ A szerző 2019. július 10-én közérdekű adatigényléssel fordult Budapest Főváros Kormányhivatalához (a továbbiakban: BFKH), amely mint kárpótlási hatóság rendelkezik a kárpótlási eljárások során keletkezett adatokkal. A közérdekű adat megismerésére irányuló igényt a BFKH BP/0010/00150-2/2019. iktatószámú, 2019. augusztus 1-jén kelt alapellevelével, majd azt 2019. október 13-án kelt pontosító levelével (a továbbiakban: a kárpótlási hatóság által rendelkezésre bocsátott közérdekű adatok, 2019.) teljesítette, és rendelkezésre bocsátotta a vonatkozó adatokat. Fenti, illetve a későbbiekben részletezett kimutatások ezen adatigénylés teljesítését követően először kerülhetnek ebben a formában a nyilvánosság elé.

Jogcím megnevezése	Elutasító döntések száma (kérelem db)	Helyt adó döntések száma (kérelem db)	Helyt adó döntésű határozatok (db)	
			Saját jogon	Túlélő házastárs jogán
deportálás	5 635	38 045	Életjáradék (db) 3 308	Életjáradék (db) 1 157
			Kárpótlási jegy (db) 30 324	Kárpótlási jegy (db) 3 691
			Egyösszegű forint kifizetés (db) 2 614	Egyösszegű forint kifizetés (db) 595
faji, vallási vagy politikai okból gettóba (csillagos házba, védett házba) kényszerítés	3 084	32 945	Életjáradék (db) 2 558	Életjáradék (db) 369
			Kárpótlási jegy (db) 26 395	Kárpótlási jegy (db) 1 451
			Egyösszegű forint kifizetés (db) 2 855	Egyösszegű forint kifizetés (db) 242

A táblázathoz kapcsolódó magyarázatok, következtetések:¹⁸

- az adatszolgáltatás alapja a benyújtott kérelem és a meghozott határozat, illetve az azokban szereplő jogcímek. Így a táblázat azt mutatja meg, hogy hány kérelemben szerepelt a gettóba kényszerítés vagy deportálás, és e kérelmek kapcsán hány döntés született, akár helyt adó, akár elutasító. A táblázatok összevonva tartalmazzák az alapügyek és az alkotmánybírósági döntések miatt megítélt 10%-os kiegészítések adatait;

¹⁸ Az itt felsorolt és a későbbi táblázatokhoz fűzött magyarázatok köre bizonyára nem teljes körű, hiszen sok szempontból megvilágítható a téma, ebben a tanulmányban csak az általam legfontosabbnak vélt összefüggéseket rögzítettem.

- létezik olyan eset, hogy a sérelmet szenvedett több típusú szabadságelvontást szenvedett el, így több jogcímen kapott kárpótlást, amelyeket egy határozatban bírált el a hatóság. Tehát például ha valaki deportált volt, és a háborút követően a kommunista diktatúra idején kitelepítették, a két szabadságkorlátozás idejét egy határozaton belül összeadták és így részesült kárpótlásban. Ezekben az esetekben viszont nem mondható meg, hogy önállóan deportálás miatt milyen összegű kárpótlást ítéltek meg, a jogcímek ugyanis nem bonthatóak szét aszerint, hogy határozaton belül melyik szabadságkorlátozásra mekkora kárpótlás jutott;
- történelmi tény, hogy a vidéki zsidóság deportálását megelőzte a gettóba kényszerítésük, míg az akkori Budapesten gettóba kényszerített lakosság deportálására nem került sor. Ebből az következne, hogy a fenti táblázatban szereplő, gettóba kényszerítés miatt kárpótlásban részesülő személyek számának jóval magasabbnak kellene lennie, mint a deportálás miatt kárpótoltak száma. A táblázatból kiolvasható, hogy ez fordítva történt, ennek okai a kárpótlási jogszabályokban, illetve azok végrehajtásában keresendők. Ha szigorúan az 1992. évi XXXII. törvény rendelkezéseit vesszük figyelembe, csak olyan szabadságkorlátozás miatt lehetett volna kárpótlást kapni, amely a 30 napot meghaladta, és ha ilyenből több is volt, ennek a feltételnek mindegyiknek külön-külön meg kellett felelni. Ez jelen esetben hátrányosan érintette volna a 30 napnál kevesebb ideig gettóba kényszerítetteket, akiket később deportáltak, mivel így előállhatott volna olyan helyzet, hogy a gettó miatt elutasításra került volna a kárpótlási kérelmük, és „csak” deportálás miatt kaphattak volna kárpótlást. Ez bizonyosan ellentétes lett volna a jogalkotó szándékával, így a kárpótlási hatóság által kialakított gyakorlat¹⁹ úgy oldotta fel ezt az ellentmondást, hogy a gettóban töltött időt hozzászámolták a deportálásban töltött időhöz és egy jogcímen, deportálás miatt részesült kárpótlásban az igénylő a teljes időtartam miatt. Ebből az okfejtésből az is következik, hogy akik önállóan „csupán” gettóba kényszerítés miatt részesültek kárpótlásban, többségük az akkori Budapesten gettóba, csillagos házba, védett házba kényszerítettek közül kerültek ki.
- a nagyszámú elutasító döntés mögött több ok is meghúzódhatott, például nem a kárpótlásra jogosult nyújtotta be a kérelmet (legtöbbször gyermek vagy élettárs), vagy az ügyfelek nem tudták igazolni az elszenvedett sérelmet.

¹⁹ E gyakorlattal a szerző előbb mint hatósági ügyintéző, majd mint vezető többször találkozott az ügyintézők során.

DEPORTÁLÁS IDEJE ALATT TÖRTÉNT ÉLETELVESZTÉS MIATTI SZEMÉLYI KÁRPÓTLÁSI ELJÁRÁSOK

Az 1997. évi XXIX. törvény nem csupán a szabadságelvonásokhoz kapcsolódóan vezetett be új rendelkezéseket, hanem az élet elvesztése miatti jogcímeket is újraszabályozta. Életelvesztés esetén egyfelől újabb esetköröket vezetett be, amiért kárpótlást lehetett kapni, másfelől a megítélhető kárpótlás összege is változott.²⁰ A megítélhető kárpótlás sérelmet szenvedettekként maximálisan 30 000 forint lett az új szabályozás által.²¹ A három új életelvesztés miatti kárpótlási jogcím közül témánk szempontjából kiemelhető, hogy az egyik új esetkör a deportálás ideje alatt történt elhalálozás volt.²² A kárpótlásra jogosultak köre nem változott: a sérelmet elszenvedő gyermeke, özvegye, szülője, ezek hiányában – a kárpótlás összegének felére – testvére volt jogosult. Több jogosult esetén a kárpótlás összegét az özvegy, a gyermekek és a szülők között csoportonként és a csoporton belül egyenlő arányban kellett felosztani. Ezt a rendelkezést kellett alkalmazni arra az esetre is, ha a kárpótlásra több testvér volt jogosult.²³ Az e sérelemhez kapcsolható kérelmekre vonatkozó legfőbb statisztikai számok az alábbi táblázatba foglalhatóak össze:²⁴

²⁰ Az 1992. évi XXXII. törvény alapján eredetileg két jogcímen lehetett kárpótlást kapni életelvesztés miatt: ha magyar bíróság törvénysértő vagy semmissé nyilvánított ítélete alapján hajtották végre a halálos ítéletet, vagy ha a sérelmet elszenvedő a büntetőeljárás, vagy a büntetőügyben hozott ítélet végrehajtása során olyan módon vesztette életét, hogy a halál bekövetkezésének kétséget kizáró oka az eljáró magyar hatóság szándékos közreműködése volt. A megítélhető kárpótlás sérelmet szenvedettekként maximálisan 1 000 000 forint volt. Mivel az 1997-ben bevezetett szabályok szerint az életelvesztés miatt ezt követően csak 30 000 forint járt volna, a két összeg közötti különbség miatt nagy volt a társadalmi felháborodás. Az Alkotmánybíróságnak kellett állást foglalni a szabályozás alkotmányossága tekintetében, amely a 22/1996. (VI. 25.) határozatában kimondta, hogy „Ha annak érdekében, hogy a törvény megfeleljen az alkotmányossági követelményeknek, a kárpótolandók körét lényegesen – többszörösére, sőt nagyságrenddel – meg kell növelni, nem ellentétes az alkotmánnyal, ha a törvényhozó a kárpótlásra szánt összeget újra megállapítja, és újra elosztja, s ennek következtében ugyanazért a sérelemért járó kárpótlás nagysága lényegesen kevesebb lesz, mint az eredetileg megállapított kárpótlási összeg. Az arányosság fenntartása érdekében ilyen esetben akár az összes jogosulti körnek járó kárpótlás is megfelelően megváltoztatható. Az újraelosztásnak nincs hatása a korábbi rendelkezések szerint kifizetett kárpótlásokra.”

²¹ Az 1998: XC. törvény 58. § (1) bekezdése.

²² Az 1997. évi XXIX. törvény közlönyállapotának 1. §-a, jogszabály-módosítás következtében jelenleg a 1992. évi XXXII. törvény 2. §.

²³ 1992. évi XXXII. törvény 2. § (3), (4) és (5) bekezdései.

²⁴ A kárpótlási hatóság által rendelkezésre bocsátott közérdekű adatok, 2019.

Jogcím megnevezése	Elutasító döntések (db)	Helyt adó döntések száma (db)	Helyt adó döntések és a megítélt kárpótlási összeg			
			Özvegyi jogon	Gyermek jogán	Szülő jogán	Testvér jogán
Deportálás idején történt élet elvesztés az 1997. évi XXIX. törvény alapján	24 855	88 576	1 306	42 822	1 429	43 019
			35 295 000 Ft	970 430 369 Ft	42 235 000 Ft	486 458 119 Ft

A táblázathoz kapcsolódó következtetések:

- 88 576 esetben született helyt adó döntés, vagyis az elhunytak után ennyi személy részesült kárpótlásban;
- 24 855 kérelem esetén elutasító döntés született, ennek több oka is lehetett, például a kérelmet benyújtó ügyfél nem tartozott a kárpótlási törvényben meghatározott jogosulti körbe (unoka, unokaöcs), vagy az ügyfél nem tudta az elszenvedett sérelmet, a rokonsági fokot igazolni. Sok esetben az elutasítás indoka az volt, hogy az élet elvesztése nem a deportálás idején, hanem annak következtében ugyan, de később következett be.

A 46/2000. (XII. 14.) számú AB határozat és az élet elvesztéséért járó egyösszegű kárpótlás végrehajtásáról szóló 31/2003. (III. 27.) Korm. rendelet
Az 1997. évi XXIX. törvény alapján járó, élet elvesztés miatt megítélt kis összegű kárpótlások nem csupán az érintetteket háborították fel, hanem jogi problémákat is okoztak.

A jogi probléma lényege abban állt, hogy voltak olyan sérelmek (így például a deportálás is), amelyek miatt lehetett egyfelől szabadságkorlátozás jogcímén kárpótlást igényelni, másfelől ha ugyanezen szabadságelvonás ideje alatt hunyt el a sérelmet szenvedett, az ő életének elvesztése miatt is igényelhető volt a kárpótlás.

Ez részletesen úgy nézett ki, hogy az 1992-es alapjogszabály alapján ha valakinek a házastársa elhunyt a koncentrációs táborban, szabadságkorlátozás jogcímén nem a deportálásban töltött idő alapján számították ki a kárpótlást, hanem a jogszabály tartalmazott egy vélelmezett időt, amelyet alapul vettek a juttatás kiszámításakor. A törvényi vélelem szerint: ha a sérelmet szenvedett a deportálás ideje alatt meghalt

és a túlélő házastárs hosszabb időt nem bizonyított, a kárpótlás kiszámításánál nyolc hónapot kellett figyelembe venni.²⁵ Az életvesztés miatt viszont 1997-től ugyanaz az özvegy (aki korábban nyolc hónapnyi szabadságelvonásban töltött idő alapján már részesült juttatásban) esetlegesen más élő hozzátartozókkal együtt jogosult volt további kárpótlásra, de ő ehhez az összeghez csak akkor juthatott hozzá, ha ez az újabb juttatás magasabb összegű volt, mint a korábban megkapott, és vállalta, hogy lemond a korábban kapott kárpótlásáról, azt visszaszolgáltatja, vagy annak beszámítását kéri.²⁶ Sokan nem éltek ezzel a lehetőséggel, mert a szabadságkorlátozás miatt korábban kapott kárpótlásuk magasabb volt, mint a később élet elvesztése miatt igényelhető juttatás. Ez utóbbi eset viszont alkotmányellenes helyzetet eredményezett, amelyet az Alkotmánybíróság a 46/2000. (XII. 14.) számú határozatában mondott ki, és ezért megsemmisítette az életvesztés miatt megítélhető 30 000 forintra vonatkozó jogszabályi rendelkezést. A határozat szerint az egyenlő méltóságú személyként kezelés alkotmányos elvét sérti, ha a súlyosabbnak ítélt sérelem, az élet elvesztése miatt kevesebb összegű kárpótlást lehet kapni, mint a szabadság korlátozása után.²⁷

Az alkotmányellenes helyzet felszámolása miatt a jogalkotó a 31/2003. (III. 27.) Korm. rendeletben újra szabályozta a kérdéskört, és 400 000 forintra emelte a sérelmet szenvedettekként maximálisan megítélhető kárpótlás összegét. A jogszabály lényege, hogy akik az 1997. évi XXIX. törvény alapján életvesztés miatt helyt adó döntést kaptak, nem kellett újra benyújtaniuk kérelmet, hanem a kárpótlási hatóság hivatalból kiegészítette a megfelelő összegre a korábban megítélt kárpótlást. Az e jogszabályhoz kapcsolható, deportálás ideje alatti életvesztés miatt benyújtott kérelmekre vonatkozó legfőbb statisztikai számok az alábbi táblázatba foglalhatóak össze.²⁸

Jogcím megnevezése	A sérelmet szenvetett személyek száma (db)	Meghozott határozatok száma (db)	Megállapított kárpótlás összege (Ft)
Deportálás idején történt életvesztés a 31/2003 (III.27.) Korm. rendelet alapján	90 346	94 974	18 267 107 644 Ft

²⁵ 1992. évi XXXII. törvény 2/A. § (3) bekezdése.

²⁶ 1997. évi XXIX. törvény 11. §.

²⁷ A témáról lásd bővebben a 46/2000. (XII. 14.) számú AB határozatot.

²⁸ A kárpótlási hatóság által rendelkezésre bocsátott közérdekű adatok, 2019.

A táblázathoz kapcsolódó következtetések:

- 90 346 deportálás ideje alatt elhunyt személy után kaptak a hozzátartozók kárpótlást;
- 94 974 darab kiegészítő határozat született, mivel előfordultak olyan esetek, ahol az elhunynak több kárpótlásra jogosult rokona nyújtott be kérelmet, vagy az 1997-ben kérelmet benyújtó és helyt adó döntést kapó ügyfelek a 2003-as jogszabály hatálybalépésekor már nem éltek, és a kiegészítő kárpótlás az ő örököseiket illette meg.

A 2006. XLVII. törvény

2006. évi XLVII. törvény²⁹ megalkotásával a törvényhozó még egyszer utoljára lehetőséget kívánt biztosítani arra, hogy az 1997. évi XXIX. törvényben szereplő jogcímek miatt újra kárpótlásban lehessen részesülni. A törvény előterjesztői azzal indokolták az újabb, egyben lezárónak szánt jogszabály megalkotását, hogy Oroszországban újabb levéltári források váltak kutathatóvá, így a korábban a bizonyítás sikertelensége miatt elutasított személyek eredményesen nyújthatták be igényüket.³⁰ Deportálás alatti élet elvesztés miatt benyújtott kérelmek esetén ez a magyarázat csak fenntartással adhatott okot arra, hogy újra megnyissák a beadás lehetőségét. Valószínűleg valamennyi, az 1997. évi XXIX. törvényben szereplő kérelemre induló eljárás esetén lehetővé kívánták tenni az újbóli benyújtást, nem akarván ebből a körből kivenni egyiket sem, így a koncentrációs táborban elhunytak ügyeit sem. A deportálás ideje alatti élet elvesztés miatt ekkor lehetett legutoljára kárpótlásban részesülni, a kérelmeket jogvesztő határidőn belül (2006. december 31.) kellett előterjeszteni. A jogosultak köre és a megítélhető kárpótlási összeg nem változott, de csak akkor lehetett juttatást megítélni, ha korábban ugyanezen sérelem miatt az arra jogosult még nem kapott kárpótlást, vagy a bizonyítottság hiánya miatt elutasították. Az e jogszabályhoz kapcsolható deportálás alatti élet elvesztés miatti kérelmekre vonatkozó legfőbb statisztikai számok az alábbi táblázatba foglalhatóak össze.³¹

²⁹ 2006. évi törvény az életüktől és a szabadságuktól politikai okból jogtalanul megfosztottak kárpótlásáról szóló törvényben meghatározott határidők ismételt megnyitásáról és a kárpótlás lezárásáról.

³⁰ http://www.parlament.hu/iromanyok-elozo-ciklusbeli-adatai?p_auth=LRKneaRR&p_p_id=pairproxy_WAR_pairproxyportlet_INSTANCE_9xd2Wc9jP4z8&p_p_lifecycle=1&p_p_state=normal&p_p_mode=view&p_p_col_id=column-1&p_p_col_count=1&pairproxy_WAR_pairproxyportlet_INSTANCE_9xd2Wc9jP4z8_pairAction=%2Finternet%2Fcpql%2Fogy_naplo.naplo_fadat%3Fp_ck1%3D37%26p_uln%3D283%26p_felsz%3D326%26p_szoveg%3D%26p_felszig%3D326. (2017. október 14.)

³¹ A kárpótlási hatóság által rendelkezésre bocsátott közérdekű adatok, 2019.

Jogcím megnevezése	Elutasító döntések száma (db)	Összes helyt adó (db)	Helyt adó döntések esetén a sérelmet szenvedett személyek száma	Helyt adó döntések száma és a megítélt kárpótlási összeg			
Deportálás idején történt élet elvesztés a 2006. évi XLVII. törvény alapján	22 362	10 677	9 420	Özvegyi jogon	Gyermek jogán	Szülő jogán	Testvér jogán
				61 (db)	5 360 (db)	57 (db)	4 641 (db)
				18 836 001 (Ft)	1 522 358 613 (Ft)	20 800 001 (Ft)	657 101 731 (Ft)

A táblázathoz kapcsolódó következtetések:

- 9 420 deportálás ideje alatt elhunyt személy után kaptak a hozzátartozók kárpótlást;
- 10 677 túlélő családtag kérelmét bírálták el pozitívan, vagyis ennyi személy kapott helyt adó döntést. Ha összeadjuk az egyes jogosulti köröknél lévő helyt adó döntések számát, láthatóan nem egyezik az összesített számmal. Ennek egyik oka az lehet, hogy egyes esetekben az ügyfél jogosult lett volna az anyagi kompenzációra ugyan, de a megítélhető kárpótlási összeg teljes egészében felosztásra került a jogosultak között korábban. Ilyen esetekben további kárpótlási összeget már nem lehetett megállapítani,³² vagyis helyt adó döntést kapott ugyan az igénylő, amelyben megállapították a kárpótlási jogosultságát, de a kárpótlási összeg kifizetésének mellőzése mellett.
- 22 362 esetben elutasító döntést bocsátott ki a kárpótlási hatóság, ennek a korábbiakban ismertetett okokon (jogcím, jogosultság, bizonyítottság hiánya) túlmenően az is lehet a magyarázata, hogy a sok kérelmező ugyanezért a sérelemért korábbi jogszabályok alapján már részesült kárpótlásban.

³² 67/2006. (III. 27.) Korm. rendelet az életüktől és szabadságuktól politikai okból jogtalanul megfosztottak kárpótlásáról szóló törvényben meghatározott határidők ismételt megnyitásáról és a kárpótlás lezárásáról szóló 2006. évi XLVII. törvény végrehajtásáról 2. § (2).

A GETTÓBAN KÉNYSZERÍTÉS IDEJÉN TÖRTÉNT ÉLETELVESZTÉS KÉRDÉSE

Ahogy a fentebb részletezettekben is látható, deportálás miatt lehetőség volt kárpótlásban részesülni, egyfelől a szabadság elvonása miatt, másfelől az élet elvesztése miatt is. Más volt a helyzet a gettóba kényszerítéssel, mivel itt csupán a szabadságkorlátozás jogcímén volt lehetőség juttatásban részesülni. A gettóba kényszerítés ideje alatti életelvesztést egyik törvény sem tekintette olyan sérelemnek, amely esetén kárpótlást lehetne megállapítani, mivel az a tény, hogy a sérelmet szenvedett kárpótlásra jogosító szabadságkorlátozás ideje alatt vesztette az életét, nem jogosított juttatásra automatikusan az élet elvesztése miatt is. Ennek hátterében a személyi kárpótlási jogalkotás méltányossági jellege (bizonyos keretek között az állam dönti el, hogy kinek és mekkora kárpótlást állapít meg), továbbá az ország teherbíró képességének korlátai álltak. Így nem járt kárpótlás azért, ha valaki például munkaszolgálat vagy kitelepítés ideje alatt vesztette életét. Csak a jogalkotó által legsúlyosabbnak ítélt, és a jogszabályokban pontosan megjelölt szabadságkorlátozás alatti elhalálozás miatt tették lehetővé a kárpótlás megállapítását: deportálás vagy szovjet kényszermunka idején, valamint törvénysértő elítélés következtében történt életelvesztés miatt.

A fenti, nem nevesített esetekben csak akkor volt lehetőség kárpótlás megállapítására, ha az igénylő nemcsak az elhalálozás tényét igazolta, hanem egy további részletet is: az élet elvesztése kétségtől a magyar hatóság, hatósági személy politikai indíttatású önkénye, vagyis egy szándékos és jogellenes magatartása következtében történt. Az 1997. évi XXIX. törvény volt az első, amely lehetőséget biztosított e jogcímen a kárpótlás megállapítására. A jogosulti körök, a megítélhető kárpótlás, az eljárás ugyanaz volt, mint más életelvesztéses esetekben. Fontos kiemelni, hogy a nyilasterror áldozatai után ezen a jogcímen lehetett kárpótlást megállapítani. Magyar hatóság, hatósági személy politikai indíttatású önkénye következtében történt életelvesztés miatt több mint 5000 esetben ítélték meg kárpótlást,³³ de hogy ebből hány ügy kapcsolódik a vészkorszakhoz, csak a teljes iratanyag feldolgozását követően állapítható majd meg.

³³ <http://igazsagugyihivatal.gov.hu/download/0/a8/71000/K%C3%A1rp%C3%B3tl%C3%A1si%20statisztika%201990-2015.pdf> (2019. október 5.)

A VONATKOZÓ KÁRPÓTLÁSI IRATOK

A kárpótlási ügyek legnagyobb része kérelemre indult, és az igénylőnek kellett igazolnia a jogosultság feltételeit, vagyis azt, hogy a beadványban előadott sérelmet elszenvedte, illetve más kérelmezők esetén igazolni kellett a sérelmet szenvedetthez fűződő rokoni kapcsolatot is. A fentiek alapján kijelenthető, hogy az iratanyag döntő többségében a kárpótlási hatóságok rendelkezésére bocsátott dokumentumokból tevődik össze.

Az iratanyag egyediségét több dolog is alátámasztja:

- valamennyi kárpótlási hatósághoz benyújtott igény, kérelem egy helyen lelhető fel,³⁴
- majdnem minden ügyben megtalálhatók a túlélők visszaemlékezései, élettörténetei (nemcsak a helyt adó döntésekben),
- bár a konkrét kérelmekben fellelhető bizonyító okiratokat más intézményektől, levéltáraktól szerezték be az igénylők, előfordulhat, hogy az eredeti helyén már jelenleg nincsen meg a vonatkozó dokumentum, így ezeknek a másolatoknak is felértékelődhet a szerepe.

Milyen sajátos dokumentumok találhatóak a gettóba kényszerítéshez vagy a deportáláshoz kapcsolódó kérelmekben, amelyekkel az ügyfelek a jogosultságot igazolni szerették volna?³⁵

A sérelmet szenvedetthez kapcsolódó *rokoni kapcsolatot igazoló okiratok*:

- születési anyakönyvi kivonat,
- halotti anyakönyvi kivonat,
- házassági anyakönyvi kivonat,
- házasságlevél,
- holtta nyilvánító okirat,
- keresztlevél,

³⁴ 2015. év folyamán történt jogszabály módosítások [a köziratokról, a közlevéltárakról és a magánlevéltári anyag védelméről szóló 1995. évi LXVI. törvény módosításáról szóló 2015. évi CLIV. törvény, illetve a VERITAS Történetkutató Intézet létrehozásáról szóló 373/2013. (X. 25.) Korm. rendelet módosításáról szóló 298/2015. (X. 14.) Korm. rendelet] következményeként az akkori kárpótlási hatóságként működő Igazságügyi Hivatal kárpótlási iratokra vonatkozó irattárazási, archiválási feladatait átvette a VERITAS Történetkutató Intézet, amely az iratanyag maradandó értékű iratainak kezelésére a levéltári törvényben meghatározott állami szaklevéltárat kezdett működtetni. Az intézmény jelenlegi elnevezése: VERITAS Történetkutató Intézet és Levéltár.

³⁵ A későbbiekben részletezett felosztás, illetve a felsorolt iratok listája nem teljes, csupán azok a példák kerültek felsorolásra, amelyekkel a szerző az irat keletkeztető kárpótlási hatóságoknál előbb hatósági ügyintézőként, majd vezetőként biztosan találkozott.

- személyi igazolvány,
- útlevel,
- örökbefogadási határozat,
- névváltoztatási határozat,
- hagyaték átadó végzés,
- öröklési bizonyítvány,

Az elszemvedett sérelemhez kapcsolódó dokumentumok három részre oszthatóak aszerint, hogy valamely korabeli okirattal kívánták-e a sérelmet igazolni, vagy más szervezet által kiadott igazolással, illetve tanú vagy saját nyilatkozat útján.

Korabeli dokumentumok:

- Deportáltakat Gondozó Országos Bizottság (DEGOB) jegyzőkönyvei,
- gettó vagy csillagos ház bejelentőlapja,
- gettó vagy csillagos ház lakónyilvántartó könyve,
- menlevelek,
- svéd útlevel,
- 1945/46-ban keletkezett holtta nyilvánító végzés,
- a kárpótlási folyamat megkezdése előtti időkből származó önéletrajz,
- utazási igazolvány,
- fotók, korabeli napilapok kivonatai,
- Munkaszolgálatban Eltöltött Időt Igazoló Bizottság igazolványai, korabeli hadi-gondozási iratok (munkaszolgálatot követő deportálás igazolásánál).

Más szervezetek, intézetek által kiadott igazolások:

- Nácizmus Üldözötteinek Országos Egyesületének, Munkaszolgálatosok Országos Egyesületének, Magyar Izraeliták Országos Képviselői Irodájának, Magyar Ellen-állók és Antifasiszták Szövetségének igazolásai,
- Magyar Zsidó Múzeum és Levéltár, hitközségi igazolások,
- Yad Vashem Intézet dokumentumai,
- levéltári igazolások,
- Nemzetközi Keresőszolgálat (International Tracing Service, ITS) igazolása,
- Honvédelmi Minisztérium Hadtörténelmi Intézet és Múzeum, Hadtörténelmi Levéltár és Irattár igazolása,
- Társadalombiztosítási Igazgatóság igazolása,
- a kárpótlási hatóság mellett működő Társadalmi Kollégium állásfoglalása.

Nyilatkozatok:

- Tanúnyilatkozatok (legnagyobb bizonyító erővel akkor bírt, ha olyan személyek írták alá, akiknek személyes tapasztalataik voltak az elszenvedett sérelemről),
- a kérelmező nyilatkozata (önmagában általában nem volt elég a sérelem elszenvedésének igazolására, de értékes forrásanyag lehet a téma kapcsán).

ÖSSZEGZÉS

Remélem, jelen tanulmányommal teljes képet adhattam arról, hogy a kárpótlási jogszabályok milyen lehetőségeket nyújtottak az anyagi, illetve erkölcsi rehabilitációra e két súlyos jogsérelem miatt. A rendszerváltoztatást megélt, sérelmet szenvedett embereknek és családtagjaiknak biztosan tudott némi segítséget nyújtani akár anyagi, akár lélektani értelemben a kárpótlás intézménye, azzal együtt, hogy az elszenvedett tragédiákat lehetetlen volt meg nem történné tenni. Mindezeken túlmenően, bár nem ilyen céllal keletkezett, de óriási eredménynek tekinthető, hogy egy ilyen összetételű iratanyag egybetartozóan létezik Magyarországon, hiszen a 20. század e szörnyű korszakának tudományos célú feldolgozásához nagymértékben hozzá fog járulni.

RESUMES

KÁLMÁN ÁRPÁD KOVÁCS

THE INTELLECTUAL HISTORY OF THE 19TH-CENTURY
HUNGARIAN PROTESTANT DEBATES ON SPIRITUAL REBIRTH

19th-century Protestant consciousness often operated – conforming to the modern media relations of the time – with watchword-like formations that could be circulated like press materials. This study provides a missing link that demonstrates that the Protestant Church in Hungary experienced similar debates at least four times over the course of a prolonged generation (for example, Baron Miklós Vay [1802–1894], Zsigmond Beöthy [1819–1896], Kálmán Tisza [1830–1902] and Count Kún Kocsárd [1803–1895] between 1841–45, between 1858–59, approximately 1879 and between 1891–97, respectively). The main points of debate were religious equality, rebirth, home mission, voluntary charity, pastoral poverty, subvention and Protestant Church autonomy. One of the most important markers of Protestant consciousness was “evangelical”, whose broad interpretation also contained the “born-again Christianity” that arose from the sermonic foundation of the “message of the cross”. The starting point of this study is that in the final decade of the 19th century, attitudes towards “born-again Christianity” were hardly dogmatic and much more a question of social organization. The more isolated and/or scattered the congregation was on a given territory or in a given community, the more likely their spiritual leader was to emphasize the necessity of spiritual rebirth. On the other hand, the more compact a given Protestant community was, even if located in a majority-minority area but maintaining a network connection to the main Protestant bloc, the less likely the spiritual leader was. The awakening of the personal faith of the congregation was vital for those living in isolation (Budapest included, for it was a textbook example of the irreligious modern metropolis), while the Protestant bloc was more “like a castle under siege”, where public morale was maintained collectively. In addition to the already existing orthodox-liberal, pastoral-laic and noble-prole divides, a fourth disruptive factor was unacceptable with its additional contradictory terminology: “spiritual-bodily”, “spiritual-worldly” and “awoken-tepid”. According to research by Jenő Gergely, László Kósa and Ábrahám Kovács, the “schools” of the home missionary awakening and the constructive (neo)-orthodoxy were both parts of the so-called “Hungarian Protestant Awakening” after 1990. Why were adherents of these factions specifically so severely opposed to each other? To answer the question, we must reexamine the question of spiritual rebirth from the perspective of theological and spiritual historical background with an eye on the role that tradition and forgiveness played. The current study traces the history from the biblical theological roots to 1864.

ÁDÁM SCHWARCZWÖLDER
MARRIAGE AND CAREER-LAUNCH AT THE TIME OF THE 1867
AUSTRO-HUNGARIAN COMPROMISE: KÁLMÁN SZÉLL, ILONA
VÖRÖSMARTY AND FERENC DEÁK

In getting his career in public service off the ground, the talented and ever-ready Kálmán Széll (1843–1915), who had earned a doctorate in law from the University of Pest in 1866, was helped significantly by his influential father József Széll's (1801–1871) social network, specifically his close relationship with Ferenc Deák. “The Wise Man of Hungary” had known the Széll boys since they were children, kept abreast of their studies and, on more than one occasion, doled out good advice to them. However, Kálmán Széll's relationship to Deák was truly solidified in summer-autumn 1867, when he married Ilona Vörösmarty, the daughter of one of the most popular poets in Hungary and the ward of Deák, who had taken responsibility for the girl's wellbeing in 1855, upon the death of her father Mihály Vörösmarty.

At the time, there was a widespread rumor that Deák was not only Ilona Vörösmarty's (1846–1910) ward, but also her biological father, although no corroborating evidence has ever surfaced. What was certain was the ward's close relationship to her ageing guardian, whom she watched over with devotion in his old age. Kálmán Széll and Ilona Vörösmarty, who were three years apart in age, were married in autumn 1867. Their wedding was supported by both the Széll family and Deák. Although there is some indication that their union was not entirely born out of love, Kálmán Széll and Ilona Vörösmarty were bound by a deep human connection. Emotionally supportive of each other, they enjoyed a balanced marriage.

Did young Széll's career take off in 1867–1868 because of the wedding and his closeness to Deák, or would it have occurred irrespective? Providing a completely objective answer to this complicated question is of course impossible, but by analyzing the antecedents, circumstances and consequences of the marriage, we are able to provide a more nuanced picture. No doubt Széll's career path was made smoother by his close *relationship* to Deák, which, supplemented by a dash of good fortune, provided the *possibility* for fast career advancement. However, without *talent*, *determination* and *hard work*, he would not have been able to endure the trials and tribulations of Hungarian national politics. Our best course of action is to take the two extreme positions – well-connected careerist versus the “up by the bootstraps” self-made man – and placing Kálmán Széll as close to the center as possible.

LÁSZLÓ L. LAJTAI

CULTURAL NATION-BUILDING AND THE REGULATION OF HISTORY
TEACHING IN PRIMARY SCHOOLS IN THE ERA OF THE DUAL
MONARCHY

The simultaneously held debates on Article XXXVIII on primary education and Article XLIV on nationality rights taking place in the House of Representatives in November 1868 were of critical importance to both sides, the supporters of federalism by autonomous ethnicities (who made up the parliamentary minority) and the majority that believed in a united nation-building agenda. As part of both debates, educational institutionalization of collective identity discourses, either by differentiating ethnic communities making up of the country or, on the contrary, by an overarching national one was at stake. As a result of the debates, it was decided that the majority of Hungarian legislators did not support “ethno-history” proportioning in a mutual homeland, which would have educationally institutionalized common cultural memory of past historic events along ethnic lines. However, some groups, e. g. the Serbian community in particular, who could advocate more strongly for their own ethnic interests because of denominational autonomy won earlier, were allowed the opportunity to teach their own alternative interpretation of history as an independent subject instead of the (implicitly Hungarian) national one. As part of the Hungarian-Croatian legal-political compromise (Act XXX of 1868), Croatia-Slavonia, a nominally autonomous country within the Kingdom of Hungary, also enjoyed complete educational independence.

Regarding the autonomy of domestic religious denominations and the educational infrastructure in their maintenance, the pre-1918 leaders of the Hungarian state were, in point of fact, not in position to set up public education directly, even less so exclusively, in service of Hungarian language and Hungarian-minded pedagogic indoctrination. Nevertheless, the decision-makers of domestic education policy became increasingly bothered by rival domestic nation-building challenges and after a while took steps to rewrite the *content* taught in history classes in a manner reflective of Hungarian patriotism. In theory, this latter expectation hurt the interests of fewer parties (at least domestically), and in light of its antecedents, aligned perfectly with the expectations, specifications, and spirit of a Hungarian-centric curriculum that had been in development since the final decades of the 18th century. However, only at the turn of the century, due to public pressure which by that time had markedly changed in this respect, did the curriculum planners of the centralized state start placing greater emphasis on the familiarization of past domestic positive events and begin working on promoting the patriotic perspective as the main focus. In any case,

denominational, education managerial and instructional language fragmentation placed major constraints on the realization of nation-statehood, which was desired by a relative majority, from both the top down and the bottom up. These circumstances remained characteristic until the end of the era, despite a slight tendency towards homogeneity.

RÓBERT HERMANN

MEMOIR OR DEFENSE STATEMENT? THE MYSTERIOUS WORK OF
ZSIGMOND KEMÉNY

One of the publishing sensations of 1883 was the excerpted edition of Zsigmond Kemény's 1849 "memoir". The work was associated with the renowned publicist of the era Gusztáv Beksics. In *Zsigmond Kemény: The Revolution and Compromise* (*Kemény Zsigmond: A forradalom s kiegyezés*) Beksics put together a book that not only included Kemény's "memoir" but also several dozen letters that Kemény had written, mainly to Miksa Falk.

The book generated lively discussion, especially in the debate that was raging in the press between the former 1849-ers and the devotees of the 1867 Austro-Hungarian Compromise. Beksics did not include the entire text, only the parts that included Kemény and/or shined a light on the events of the revolution. In the 20th century, several researchers questioned the authenticity of the work. Moreover, despite the availability of the original manuscript at the National Archives of Hungary since 1954, most researchers specializing in the era have shunned it.

The study looks at the reception of Beksics's work, carefully weighs the drawn conclusions of the original manuscript and considers the question of the authenticity of the book. According to the author, the work is not a classic memoir, but rather the defense statement that Zsigmond Kemény submitted to the imperial royal court martial in Pest at the turn of 1849–1850. Concerning the principal questions, the defense statement interprets the events of 1848–1849 along the same lines as Kemény's famous 1850 pamphlet *After the Revolution* (*Forradalom után*). According to the author, the book is a valuable historical source, its occasional errors or overstatements resulting from contextual circumstances. That is, the text of *After the Revolution* strengthens the (already altogether supported) conclusion that the defense statement is neither a compilation nor a fabrication. It is simply the work of Zsigmond Kemény.

JUDIT ANTÓNIA FARKAS

STATE, SOCIETY AND BOOK CONSUMPTION: EFFORTS TO
STIMULATE THE PUBLICATION, PURCHASE AND READING OF
“GOOD” HUNGARIAN BOOKS IN THE LAST THIRD OF THE 19TH
CENTURY

In my study I look at the state and civil initiatives of the 1880's that attempted to make Hungarian quality books more popular in terms of readership and increased sales. Having actively captivated writers, publishers and a significant portion of the educated public for many years, the so-called Pulp Debate was initiated by the famous novelist, Mór Jókai's article (1880) and Lajos Kossuth's written reply (1882) to Tamás Szana, the secretary of the Petőfi Association. Because Hungarian quality books, literature, educational and scientific works were much less popular and competitive than foreign works translated into Hungarian and Hungarian-language popular books, thus the livelihoods and professional success of Hungarian publishers, booksellers and writers were under threat. The anomalous operation of the book market adversely impacted culture, science, community education and economics. Everyone involved played the blame game: the writers pointed the finger at book and media publishers and booksellers; the booksellers criticized the reading public and the media; and the book-buying public complained about the booksellers and the high prices they charged. However, there was almost unanimous agreement that the main drivers of the problem were the small size and lack of good taste among the Hungarian book-buying public, cultural, social and economic backwardness, procrastination of copyright legislation, minimal and unsystematic state support of literature and publishing which resulted in the advantage low-cost pulp publications. Hungarian publishers produced most translated works without the knowledge and the permission of their respective authors. Not only did they save on copyright expenses, but also on translation. The Hungarian-language publication of a foreign author's popular novel promised much greater profits than a contemporary Hungarian author's. Moreover, these mass publications were often distributed by foreign book agents who used clever tricks and received installment payments for their sales. If a publisher still agreed to publish the work of a talented Hungarian writer, it was considered a success if the book recouped printing costs. As a result of lively discussions that had been ongoing for years, a committee made up of the members of the Association of Hungarian Writers and Artists and the Association of Hungarian Booksellers was formed in 1887 to start a movement (asking for the cooperation of society and the state) to popularize reading as an activity and to raise demand for Hungarian books. Their lobbying efforts resulted in curbing the number of books

bought abroad by state schools, establishing and expanding debating club and spa libraries and the placement of book reviews in the newspapers of the countryside. Although they seemed small on the surface, these steps played a significant role in the propagation of Hungarian books and from the perspective of cultural education.

LÁSZLÓ ANKA

FROM PRIME MINISTER TO MAMELUKE.

KÁLMÁN TISZA'S LETTERS TO GYULA WCLASSICS, MINISTER OF
RELIGION AND EDUCATION (1895–1902)

Kálmán Tisza served fifteen years as prime minister, stepping down in spring 1890. His party colleagues called him the “General” and his nickname was widely known to the public as a result of Kálmán Mikszáth’s humorous short stories about him. A Mameluke was a parliamentary representative – always a member of the Liberal Party – who unwaveringly supported the parliamentary submissions, draft bills and draft resolutions of the General’s cabinets. Upon vacating his role as prime minister, the General himself became one of the Mamelukes of his successor Gyula Szapáry. As a parliamentary representative and one of the most influential secular leaders of the Reformed Church in Hungary, he was a serious and active political player behind the scenes, especially on behalf of his church and the people who sought his help.

These lobbying efforts were a focal point of his written correspondence between 1895 and 1902 with Gyula Wlassics, who served as the Minister of Religion and Education during those years and was one of the most effective of the era.

Tisza’s letters to Wlassics reveal how a former head of government lobbied, which matters Tisza turned to him for, his writing style (power of persuasion) and how often Tisza wrote. We also find out what kind of lifestyle the General had, for the dates and locations themselves divulge myriad information about the writer. But the most important knowledge we learn from the letters is how Tisza went about advancing the interests of his church.

ATTILA RÉFI

THE CENTURY-LONG LIFE OF LIEUTENANT GENERAL IMRE CSÉCSI NAGY (1868–1967)

PART I: FROM THE LUDOVIKA ACADEMY TO THE END OF THE GREAT WAR

The study looks at *Vitéz* Imre Csécsi Nagy, onetime hussar officer, Royal Hungarian Lieutenant General, World War I hero, active public figure and Calvinist churchwarden, who was born in Szatmárnémeti (Satu Mare, Romania, today) on May 11th, 1868. His parents were Miklós Csécsi Nagy (1840–1908) and Katalin Horváth de Likovich. His father was a Protestant pastor in Makó, doctor of humanities and ecclesiastical writer. His grandfather Imre Csécsi Nagy (1804–1847) was a physician, naturalist and corresponding member of the Hungarian Academy of Sciences.

He attended high school (for six years) in Makó, afterwards enrolling at the Royal Hungarian Ludovika Military Academy, where he studied between 1884 and 1888. He graduated second in his class and first among the cadets of the cavalry school. On August 18th, 1888, he joined the 15th Hussar Regiment of the Austro-Hungarian Army as a cadet. A few months later, on November 1st, 1888, he became a lieutenant in the 3rd Royal Hungarian Honved Hussar Regiment in Arad. In October 1889, he participated in a cavalry officer course in Budapest. Upon completion, he rejoined the 3rd Royal Hungarian Honved Hussar Regiment. In 1891, he was promoted to first lieutenant. Over the course of 1891–1892, he finished top-level officer training in Budapest, which was followed by the *Kriegsschule* (School of War) of the *k.u.k.* Army in Vienna in 1892–1894. He married Aranka Mayer (1869–1929), daughter of Ferdinánd Mayer, a wholesaler from Szeged, in 1892. She bore him five sons.

From 1894 onwards, he served in various roles on the general staff, initially in Pozsony (today Bratislava) and later in Szeged. In 1896, he was promoted to captain. In 1897, he was placed with the 1st Royal Hungarian Honved Hussar Regiment in Budapest. Later that same year, he rejoined the 3rd Royal Hungarian Honved Hussar Regiment in Szeged. In December 1900, he joined the department of the chief of staff of the command in Pozsony. In May 1903, he rejoined the hussars (9th Royal Hungarian Honved Hussar Regiment), this time in Marosvásárhely. In November 1905, he joined the 2nd Division of the 1st Royal Hungarian Honved Hussar Regiment stationed in Kecskemét. In 1908, he joined the 2nd Royal Hungarian Honved Hussar Regiment. In 1909, he was promoted to major. In November 1912, he was promoted to lieutenant colonel.

In the wake of the start of World War I, in August 1914, he was taken to the Galician theater of war as part of the regiment. On November 1st, 1914, he was promoted

to colonel. In December, he was given command of the newly organized 1st Royal Hungarian Landsturm Cavalry Brigade. In May 1915, he was given command of the 1st Popular Uprising Cavalry Brigade, which he led heroically on the battlefields of Galicia and Transylvania. Because of his gallantry and resistance, he was awarded numerous medals of honor, for example, the Knight's Cross of the Order of Leopold, the Order of the Iron Crown (Third Class and Second Class, respectively) and the Military Merit Cross Third Class. In 1917, he was the deputy commander in Pozsony, after which he served in the 5th Army Command in Kolozsvár. On January 1st, 1919, he was retired from active duty by force.

DÁVID LIGETI

FROM CORPS COMMANDER TO ARMY HIGH COMMAND:
EMPEROR CHARLES I IN THE THIRD YEAR OF THE GREAT WAR

1916 was an eventful year for Charles I, the last Emperor of the Austro-Hungarian Monarchy. Beginning with the command of Corps XX, the heir to the throne took part in the South Tyrolean campaign, where he saw significant success at the Asiago breakthrough. In the summer of that same year, he was promoted successively to Army Commander and then Army Group Commander on the Eastern and Transylvanian Fronts, where he gained valuable experience. However, by then the cruelty of war had convinced him of the necessity to make peace.

Following the death of Franz Joseph I on November 21st, Charles was appointed Army High Command of the Monarchy. He also took over the Army Supreme Command of *k.u.k.* troops on December 2nd.

GÁBOR HOLLÓSI

THE ISSUES OF THE LEGAL CONTINUITY AND THE FORM OF
STATE: THE ERA OF THE PUBLIC LAW PROVISORY AND THE
“MINOR” CONSTITUTION OF 1946

In the wake of WWI, two “revolutions” took place in Hungary, a “civil” in 1918 and a “communist” in 1919. Not for the first time in the history of the Hungarian state did public law continuity break, for we may recall the transitional phase that prevailed between 1849 and 1867 (the period between the 1848 Hungarian Revolution and the Austro-Hungarian Compromise of 1867). The change associated with the events of the late 1910’s, however, surpassed everything that had come before. Thereafter, the Habsburgs’ right to the Hungarian throne was revoked forever. The victorious Entente Powers also announced that they would not recognize any restoration aspirations. Thus a decades-long transitional condition (*provizórium*) settled upon Hungarian public law. In the first part of our work, we outline its legal roots.

Act I of 1920 made Hungary a kingdom once again, albeit with a regent temporarily at the helm of the country. Even the legitimists accepted Miklós Horthy for the position, for they hoped that Franz Joseph’s onetime naval aide-de-camp would help clear the way for the eventual return of the Habsburgs. However, in 1921, under intensifying external pressure, the Hungarian National Assembly was forced to declare the dethronement of the Habsburgs. As a result, Horthy’s status as head of state became permanent; Hungary was henceforth a “kingdom without a king”. In the second part of our work, we examine whether the expansion of the authority of the regent conforms to the historical constitution, specifically the Doctrine of the Holy Crown. We also consider to what extent the authority of the regent can be regarded as a transition to a republican form of state.

The constitution of 1946 is also referred to as the “minor” constitution to differentiate it from the “major” or “Bukharin” constitution that superseded it in 1949 and was based on a Soviet template. The significance of the “minor” constitution was that with the declaration of the republican form of state, the era of public law provisory came to an end, having lasted more than a quarter-century, since 1918. Nevertheless, the constitution of 1946 raises numerous questions, and not only related to the circumstances of its origin. From a public law perspective, most of the problems associated with it arose in relation to legal continuity. That is, can the “minor” constitution be considered as a part of the historic Hungarian constitution, and does it even have to be? Furthermore, to what extent can the “new” republican form of state be reconciled with Hungarian tradition, and should it reconcile? In the third part of our work, we examine these problems.

LÁSZLÓ OROSZ

“[...] WHOEVER VOTES FOR ME ALSO VOTES FOR THE SURVIVAL
OF THE HUNGARIAN HOMELAND.”

KUNÓ KLEBELSBERG AS THE PARLIAMENTARY REPRESENTATIVE
OF SOPRON (1920–1922)

The study looks at the role that Kunó Klebelsberg, the future great Minister of Culture, played in the life of the city of Sopron and how his powers of persuasion were assessed by his contemporaries and by later generations. “The Count” – as he was often referred to by his contemporaries – was the first man to represent the city of Sopron in the National Assembly following the mutilation of the country by the Treaty of Trianon. His parliamentary mandate, which lasted from 1920 to 1922, was but a brief episode of his life, but already by then, as the representative of a local community, the policy priorities that he would champion on a national level (specifically his cultural policy efforts) were clearly recognizable. Since he lacked roots in Sopron, we should not consider his election as an initiative of the voters of Sopron. Instead, his German-sounding name, Habsburg orientation and his steadfastly anti-Bolshevik attitude made him, for the new political elite of the counterrevolutionary period, the perfect candidate to run in Sopron, where the voters (owing to their traditional Christian-social and legitimist sentiments) smoothly legitimized his way into the National Assembly.

On the one hand, his endeavors were dictated by the Western Hungary-specific question of whether Sopron would remain territorially part of Hungary or shift to Austria. To that end, he gave two parliamentary speeches opposing the Austrian annexation of the city. On the other hand, from the beginning, he was an active and influential player in national politics (at the expense of his local responsibilities according to his critics). In the media coverage of the period, the portrayal of Klebelsberg as a *national* rather than *local* politician slowly became evident, especially after spring 1920. Compared to newsworthy issues in Sopron, the consolidation, the formation of a stable governing coalition built on the foundation of a strong parliamentary majority, the departure of “dissidents” from the Christian political party and the founding of the Unity Party by Bethlen and Klebelsberg were all topics in relation to which Klebelsberg’s name appeared much more frequently in the media.

Simultaneously, his voters began to distance themselves from him; by the turn of 1921/22, Klebelsberg’s favorability had essentially crumbled. There are numerous reasons for us to draw this conclusion. In the 1922 electoral campaign (during bitter parliamentary debates and even at his own rallies in Sopron), on more than one occasion he was accused of not speaking up often or loudly enough, nor as energetically

as had become expected of him, in the interests of Western Hungary. The people of Sopron were further disenchanted by the fact that their representative considered the “Ragged Guards” and volunteer paramilitary units (whose pressure had helped bring about the referendum) as a burden and complication. Regarding legitimism and the attempt by Charles IV to return to the throne, Klebelsberg went against the expectations of his voting constituents. Finally, they clearly wanted to punish him for his involvement in the administration, for as Minister of the Interior, he had tightened voting rules, which had adversely impacted women and the main potential rivals of the Unity Party, the Christian-social and legitimist political parties. These factors led to his spectacular defeat in the 1922 election, which shocked the nation.

Historians today do not assess Klebelsberg’s relationship to Sopron on the basis of the results of his day-to-day political battles, but rather from the long-view perspective of everything that the minister, who loved Sopron, did for the city. The title of Sopron as *civitas fidelissima* (The Most Loyal Town), which was codified into law, the many lasting gestures of the commemoration of the referendum and above all the development of the higher education center in the city are all mainly Klebelsberg’s doing. Moreover, Sopron greatly benefitted from his decentralization and cultural policy efforts. It is no coincidence that despite denying him another term as its representative in the National Assembly in 1922, Sopron was the first city in Hungary to award Kunó Klebelsberg honorary citizenship.

ÁGNES VARGA

THE RIGHTWING OPPOSITION OF THE BETHLEN CONSOLIDATION:
ISTVÁN MILOTAY, EDITOR-IN CHIEF OF *MAGYARSÁG* (1920–1931)

According to his contemporaries, the journalist of Hungarian autotelism during the Interwar Period was István Milotay, who played the same representative role in the Horthy Era as Jenő Rákosi had for the liberal generation of the Dualist Era.

The continuity of pre-Trianon and counterrevolutionary systemic radical rightwing conceptions were validated through him (and his writings). The pre- and post-war essence of Milotay's ideological and conceptual interpretation truly became relevant after Trianon, when he propagated Hungarian national renewal, the crux of which was that only an economically, socially and culturally strong nation could achieve a revision of the borders and usher in a modern and new Hungary. Milotay's criticism of the Bethlen consolidation, which was the Hungarian prime minister's eponymous developmental plan, grew more caustic as a result of a lack of significant results. Milotay wanted radical land reform, the bolstering of the Christian Hungarian middle class, pushback against the political and intellectual dominance of Jews, the majority of whom he considered unassimilable, and the creation of a civil society that also included the peasantry; all of these considerations were missing from the consolidation. Milotay considered the political-economic-social order that István Bethlen devised as the alter ego of the liberal and elitist István Tisza-type system, which Milotay blamed for the war and its aftermath. Milotay wanted to supplant the unsatisfactory reforms of the government with a radical reform plan of accelerated embourgeoisement (which included uplift of the peasantry), with the backbone and leadership of his new society consisting of a broad and proudly Hungarian middle class.

KISSNÉ BOGNÁR KRISZTINA

“UNIVERSITY VERSUS ACADEMY”

TEMPORARY CURRICULUM OF THE AGRICULTURAL DEPARTMENT OF JÓZSEF NÁDOR UNIVERSITY OF TECHNOLOGY AND ECONOMICS

With the exception of medieval institutions that operated for a short time, the first university in Hungary to open its doors was in Nagyszombat in the 17th century. By the end of the 18th century, the *universitas*, founded by Cardinal Archbishop Péter Pázmány, had come under the authority of the king and been moved initially to Buda and then Pest. From the end of the 1700's, institutions and departments began to emerge, seemingly one after the other, providing the foundation for higher education, which gradually evolved from the latter half of the 19th century.

From the end of the 18th century, agricultural education and studies took place in university departments, agricultural institutions and academies. The first institution where agricultural fundamentals were taught at the university level was the Agricultural Advisory Group of the Economics Faculty of the Royal Hungarian University in Budapest. The new institute of higher education began operating in especially difficult circumstances in 1920. The Royal Hungarian University ultimately chose not to accept it, while the Technical University considered it as a potential rival to its own economics program. Moreover, the agricultural academies worried that another alternative providing agricultural studies would lead to their own graduates facing greater competition in finding employment.

The difficult economic situation facing the country essentially determined whether the department, with no university affiliation and an uncertain future, would operate and survive. The faculty wanted to continue its work within unchanged organizational parameters, but due to substantial overlap with the curriculum of the Technical University, Hungarian cultural policy leadership saw the answer to the temporary situation in the consolidation of the two institutions. Act 10 of 1934 declared the founding of the Royal Hungarian József Nádor University of Technology and Economics. The university leadership protested against the temporary curriculum of the Agricultural Department of the Agricultural and Veterinary Faculty, which was set by Order 22.745 of 1934 of the Ministry of Religion and Education. They were unhappy because the decision bound the university to the academy. For example, as a prerequisite of enrolling at the university, a prospective attendee was first required to finish two semesters at the academy and a 6-week summer internship. On the other hand, a student with a certificate from the agricultural academy could obtain his university degree by completing three semesters' worth of classes and passing

a comprehensive examination. The university leadership and faculty filed an official protest against the order, which they argued curtailed the autonomy of the university. No adjudication would take place during the 1934-35 academic year. The Minister of Religion and Education modified the order in several steps. Complete university autonomy of the agricultural department was safeguarded by Order 25.426 of 1936 of the Ministry of Religion and Education, which went into effect on September 1st, 1936. The study examines in detail the official protest and adjudication thereof using original university sources. It also looks at the debate that simultaneously took place in the professional journals of Hungarian agricultural society.

VIVIEN RAPALI

“THERE IS NO REST IN THE QUEST FOR SCIENTIFIC KNOWLEDGE”
THE BALANCE OF THE JEREMIAH SMITH SCHOLARSHIP
FOUNDATION

The Jeremiah Smith Scholarship, established by the Jeremiah Smith Scholarship Fund in 1927, served as a tool of Hungarian technical elite training. The study looks at the unusual circumstances of the origin of the scholarship fund (which operated between 1927 and 1941), the history of its name, how the scholarship was funded and the assessment of the effectiveness of the program. We delve into a section of the professional literature on Interwar Era education and scholarship policy that has heretofore only superficially been analyzed. As part of the historical analysis of this technical scholarship, the study pays special attention to the determinants of success as defined in the charter letter as well as the attainment of its unofficial goals. In addition to analyzing success and elite education, the study goes through the sociohistorical projections of the technical intellectuals of the period (relevant from the perspective of the scholarship), the problems associated with Hungarian natural science research in the Interwar Era and the discussion points (and consequences thereof) of the National Congress on Natural-, Medical-, Technical- and Agricultural Science that was held in January 1926. Finally the study provides a methodological solution key to the disclosure of technical scholarships that have heretofore been ignored in historiological research, while answering the question of whether the scholarship contributed to Hungarian elite education in science and led to advances in the technical sciences.

GYULA KOSZTYÓ

THE ECONOMIC AND SOCIAL FRAMEWORK OF MARTIAL LAW IN SUBCARPATHIA IN 1939

One of the main objectives of Hungarian foreign policy during the Interwar period was territorial revision. The 2-step re-annexation of what we refer to as Subcarpathia today was one such success. The lowlands where the ethnic Hungarians made up the majority of the population were initially returned via the First Vienna Award and then by the military action of the Royal Hungarian Army between March 14th and 18th, 1939. In the reoccupied territory where ethnic minorities made up the majority, martial law was implemented between March 18th and July 7th, 1939.

The main objective of my study is to provide a perspective on this period that heretofore has been neglected by the historians studying the subject. Thus, I focus my attention on the economic and social measures of martial law in Subcarpathia, for which Lieutenant General Béla Novákovits was responsible. These two aspects enjoy particular significance, for Subcarpathia was one of the most backward regions of Europe at the time.

I have used archival sources that have previously not been researched by historians. I have primarily leaned on the documents stored at the Beregszász (Berehove, UA) branch of the State Archive of the Subcarpathian Territory. A part of the surviving documents of the military commanders responsible for administering martial law in Subcarpathia is available at the institution. I have also used documents kept at the National Archives of Hungary and the Hungarian Military History Archives.

As a result of my research, I have come to the conclusion that martial law was implemented in very difficult social conditions. The economic measures taken by Béla Novákovits were necessarily direct, for unemployment and the lack of capital were severe. As was his handling of social assistance and public healthcare. Despite these best efforts, martial law could not provide a solution to these problems, mainly due to limited resources.

ANDRÁS JOÓ
SECRET DIPLOMACY AND THE FATE OF NATIONS:
ANTAL ULLEIN-REVICZY

Hungarian historians have long been aware of Antal Ullein-Reviczky's memoir *Guerre allemande – paix russe*, which was published in 1947, shortly after World War II. However, do we really know the author of these writings, who was the star witness and key player in the decisive years between 1938 and 1945? He was a son of Sopron, the emblematic city of Western Hungary, which after 1920 came to symbolize Hungarian defiance, for it was there that Hungary, via referendum, favorably redrew the border imposed by the Treaty of Trianon. Ullein-Reviczky, as a young diplomat, played a key role in the success of the referendum, after which his career took off. He represented Hungary in Paris and later Turkey. In 1929, he married into the family of an eminent British diplomat (Cumberbatch). Among his assignments, leading the consulate in Zagreb from 1935 was significant and politically important. After 1938, he played an exemplary role in setting forth foreign press policy during the tenures of several prime ministers. In the wake of László Bárdossy's departure, he accepted the role of press chief for Miklós Kállay, the new prime minister, in addition to being also the head of the press department at the Ministry of Foreign Affairs. During Kállay's tenure, he played a pivotal part in initiating Hungarian peace feelers in Istanbul, taking advantage of the extensive network of his father-in-law Cyril James Cumberbatch, who lived on the shores of the Bosphorus. All of the secret Hungarian peace emissaries (for example, András Frey, Professor Ferenc A. Váli and László Veress, the latter of whom playing a key role later in the secret Anglo-Hungarian armistice agreement) who traveled to Istanbul did so with his approval. Ullein-Reviczky tried to integrate the secret peace efforts into his media messaging. To that end, he would hold weekly meetings with the editors-in-chief of the major Hungarian newspapers. In early autumn 1943, he was given another important responsibility with his appointment as minister extraordinary and plenipotentiary to Sweden. In Stockholm, he contacted the embassies of the Anglo-American allies and also negotiated with representatives of the Anglo-American Joint Chiefs of Staff. In early 1944, the importance of the city where he had been sent was magnified, since Stockholm was considered as a potential location for armistice talks. As Soviet troops approached the Hungarian border, Ullein-Reviczky stressed the urgent need to get in touch with Moscow directly. Following the German occupation of Hungary, he refused to recognize the illegitimate Sztójay government. Subsequently, he was stripped of both his post at the legation and his Hungarian citizenship. On April 8th, 1944, Ullein-Reviczky sent an impassioned letter to the Royal Swedish Government

in which he voiced his grave concern about “800,000 Hungarian citizens, either of Jewish faith or of Jewish descent”, who, due to the occupation of the country, were being “submitted to incredible persecution, unworthy of human beings”. It was his plea which gave rise to Swedish initiatives that saved the lives of many thousands of Hungarian Jews. It is also important to bear in mind the bond between Raoul Wallenberg and Ullein-Reviczky, which ran deeper and broader than historians had up to now realized. Most probably it was Ullein-Reviczky’s friendship with Wallenberg which induced the brave Swede to go to Hungary in 1944 and help thousands of Hungarian Jews escape persecution and death. After 1945, he was forced to emigrate and lived in Turkey, Geneva and Paris before moving to London, where he represented the Hungarian National Committee until his death in 1955. This portrait of Antal Ullein-Reviczky reflects a most eventful and meritorious career – the career of a soldier, diplomat, academic and statesman who served his country faithfully throughout his entire life and who is therefore an example for future generations. The author used Ullein-Reviczky’s private documents as source material, including his wife’s (née Lovice Grace Cumberbatch) valuable diary entries, to which he had access through Lovice Mária Ullein-Reviczky, who returned her beloved father’s historical archives to Hungary in 1992.

MÁTÉ GALI

FROM NÓGRÁDSÁP TO THE MOUNT PARNASSUS OF SCIENCE:
THE LIFE AND WORK OF ATOMIC PHYSICIST LÁSZLÓ GRENÁCS
(1933–2017)

Atomic physicist László Grenács was born in Nógrádsáp on November 16th, 1933. He attended elementary school in his hometown before graduating from Balassi Bálint Hungarian State High School in Balassagyarmat in 1952, where he aced his matriculation examination. In October 1956, when the Hungarian Revolution broke out, he was a senior majoring in physics at Eötvös Loránd University in Budapest.

During the uprising, László Grenács volunteered as an armed security guard at public institutions and also distributed pro-revolutionary leaflets. Later, he participated in the production and distribution of *Október Huszonharmadika* (*October 23rd*), a samizdat paper. In February 1957, in anticipation of reprisals, he and one of his friends fled from Hungary via Yugoslavia.

He settled in Belgium, where he finished his studies in physics at the Catholic University of Leuven. He also earned his doctorate there on the eve of the 60's. In the following decades, he became internationally renowned and recognized for his high quality work within the physics profession, the foundation of which was his research in low-energy core spectroscopy. He was also responsible for working out the “Alignment Switch” method, which proved American physicist and Nobel Prize recipient Murray Gell-Mann's theory on the existence of weak magnetism, thereby confirming that there were no so-called second class currents.

At the beginning of 1989, László Grenács received a letter from Bengt Nagel, a Swedish physicist and representative of the Royal Swedish Academy of Sciences, informing him that he had been nominated for the 1989 Nobel Prize in physics. Although he would ultimately not win the prestigious award, he received the Belgian Academy of Science Award in 1990, and King Albert II of Belgium awarded him the title of Grand Officier de l'Ordre de la Couronne in 1999. He was also elected as an external member of the Hungarian Academy of Sciences in 2007.

László Grenács passed away in Brussels on October 16th, 2017. Since his speaking ability had been severely impeded in the final years of his life as a result of multiple strokes, we decided to interview his son Mathias/Mátyás, who had been born in 1964, about his life. The interview was conducted in two sessions in Nógrádsáp over the course of 2018–19. Nowadays, Mathias/Mátyás lives in Mantes-la-Ville, France, and teaches high school physics at Lycée Jean Rostand in the neighboring town of Mantes-la-Jolie.

DÁVID KISS

THE FOUNDING AND EARLY ENDEAVORS OF THE ORGANIZING GUARD OF THE HUNGARIAN WORKING PEOPLE'S PARTY

In Hungary after World War II, following earlier examples, several political parties formed their own *párthadsereg* or military wing, the most successful of which was the Hungarian Communist Party's (HCP). In the wake of the dissolution of civil organizations and political parties, the Hungarian Working People's Party stood unrivaled. In the second half of 1948, one of the essential tasks of the party was to sift through party member and organizing guard registers. Moreover, in regard to the latter, the party wished to assemble its own military wing. From an organizational perspective and in light of the makeup of the force, it was built mainly on the remnants of the earlier guard of the HCP. From the beginning, the obsolescence of the organization could be witnessed through the transfer of personnel elsewhere, while talk of expanding the force to 40 thousand dissipated. Since the HCP exercised absolute power by that time, maintaining a military wing diminished in importance. After 1948, the Organizing Guard did not play as significant a role as the Workers' Militia would in the wake of its founding in 1957, which was in contrast to the other Eastern Bloc countries, where similar paramilitary organizations enjoyed much greater relevancy.

PÉTER BERTALAN

THE MEDIUM OF THE STATE PROTECTION AUTHORITY:
WHOSE ROLE, JUDAS OR PETER? PAULINE MONKS IN LIMBO

The dramatic and violent post-1945 liquidation of religious orders by the state is a far-reaching and shocking story.

The actions taken by the State Protection Authority – hidden under a veneer of procedural legality – were often very violent attempts to uproot the Church. Per the rehabilitatory resolution of the Presidential Council of the Supreme Court of Hungary from February 17th, 1992: *The political conception of the Rákosi-type party leadership was the total annihilation of the spiritual influence of the Church. That was the reason why it was necessary to prove the resolutely evil, even “murderous”, nature of the “moral cesspool” that was the monastic accused.* The first phase of the initiated legal proceedings against the Pauline Order in Hungary was discovery, related to which exists a treasure-trove of archived source material. On the basis of contemporary sources and documents that we have analyzed, the study familiarizes the reader with the process whereby the State Protection Authority apparatus attempted to break the will of the imprisoned Pauline monks – which was similar to what József Mindszenty was put through – including the use of psychological torture. Stress induced in the interrogation rooms was also among the coercive tools used by the authorities to goad confessions from the wrongfully accused. These are the two foundational pillars of the introduction of the “Pauline Case”, which is supplemented and placed in context by an introduction of the contemporary historical and political circumstances.

EMŐKE KOVÁCS
“A MAN WHO DIED TWICE...”
A FORGOTTEN PRIEST: A PORTRAIT OF LAJOS IFY

Among enthusiasts of Lake Balaton, the historical memory of Lajos Ify (1893–1967) is shrouded in mystery. Although his life is known in broad strokes, no fact-finding work has ever been written about him. Having combined my earlier research with information obtained from newly discovered archival sources, other experts who have studied Ify and the recollection of eyewitness, I present an authentic account of Ify’s life in this study. Following his mandatory retirement in July 1949, Lajos Ify, a onetime successful and respected Catholic priest, chose to live as an internal emigre in the seclusion of Szent György Hill in the Balaton Highlands, where his Emmaus chapel would become unique in both Hungarian and Church history.

In the beginning, Ify, who was born in Keszthely, served in the Diocese of Pécs. Following his chaplaincy, he joined the Diocese of Veszprém. In 1929, he was assigned to Fonyód, where his parish soon flourished, earning him great respect. He invited the School Sisters of Szeged to his community and, among other things, built chapels in both Balatonfenyves and Fonyódliget. Ify was often praised for his great talent at building organs and harmoniums. Inexplicably, however, information on his life seems to stop. We do not know, for example, why he chose the solitude of Szent György Hill in summer 1949. Some sources hint at political reasons, while archival sources point to Church discipline for poor performance. Whatever the case, Lajos Ify had already constructed his own Emmaus – a chapel and hermitage – on Szent György Hill prior to the start of WWII.

Through my research, I have pasted together in large part this abbreviated period of his life. I have found that his undertakings in the 1950’s were just as praiseworthy as his priestly service during the Interwar Era. Naturally, these two periods – despite the changed historical context – complement each other in many instances. In my study, I present the unique life of this man of God, while correcting a few misconceptions and reinforcing certain assumptions related to his exceptional story.

KRISZTIÁN ISTVÁN GLAUB
EXCERPTS ON MIHÁLY FARKAS' ROLE DURING THE "NEW PHASE"
OF THE HUNGARIAN WORKING PEOPLE'S PARTY (1953–1954)

In June 1953, a change took place in the life of the Stalinist system in Hungary. Under pressure from Moscow, Mátyás Rákosi, supreme dictator since 1948, was pushed aside and lost his seat as prime minister. The leader of the "New Phase" was the new prime minister Imre Nagy, who as a devoted communist tried to follow the new line from Moscow, which was primarily associated with Soviet Prime Minister G. M. Malenkov. However, due to the resistance of the hardline Stalinists, he was in need of a strong ally within the Political Committee and Secretariat. To that end, he brought back a man who was a fanatic disciple of Rákosi and had played a key role in the development of the Stalinist dictatorship in Hungary. That man was Mihály Farkas, formerly Deputy First Secretary of the Hungarian Working People's Party and Minister of National Defense. Partly careerism but mostly his unconditional loyalty to and alignment with Moscow drove him to accept the assignment. For more than a year, from summer 1953 to late autumn 1954, he was an unconditional supporter of the New Phase. He was chosen as the secretary of the Central Leadership and rejoined the Political Committee, the top-most organization of the party. Genuinely embracing the situation at hand, Farkas endeavored in numerous important areas during the New Phase, including inspection of culture and media, issues related to the economy and the rehabilitation of members of the workers movement punished for malfeasance. However, because of another change of direction by Moscow, continuous attacks by the far-left coalition dominated by Rákosi and Ernő Gerő and numerous other difficulties, the program of the New Phase had permanently foundered by the beginning of 1955. Moreover, to save himself from the examination of illegalities that were gradually seeing the light of day, Farkas once again approached the dogmatic wing of the party, which had ultimately resulted in his about-face and betrayal of Imre Nagy by the end of 1954. The adherents of the old line had succeeded in completely crushing the New Phase and Prime Minister Nagy by April 1955. Along with Nagy, Farkas was also pushed aside, for Rákosi and the Stalinists would not forgive his "betrayal". Moreover, by spring 1956, they had zealously abetted the investigation solely examining Farkas' direct responsibility in the illegalities. But that is another story.

JÁNOS RÁCZ THE ANDAU LIST

In November 1956, the Nádases, a Hungarian family living in Austria, did much to ensure that Hungarian refugees received immediate help from Austria. Róbert Nádas and his family were at the right place at the right time to help nearly three thousand Hungarians; working together with the Austrian Red Cross, they provided food and water to the refugees. Róbert's mother Anna Jura and his sister Alíz Nádas also actively participated in the humanitarian effort.

Róbert's father Sándor Nádas had been the high steward and master hunter of the House of Eszterházy in Hanságújmajor. Upon graduating from the Mosonmagyaróvár Academy, Róbert became an assistant and steward in Hanságújmajor, following in his father's footsteps. The flat in which he and his family lived lay near the Andau Bridge, over which several thousand Hungarians crossed in the hopes of reaching freedom. Sándor Nádas used tractors to transport the Hungarians to the Austrian refugee camps. Hoping to stay in touch with the refugees in the future, he wrote their personal information down in a notebook: name, place and date of birth, address. He included 1,460 entries about the nearly three thousand women, children and men he encountered, with the expectation that they would someday be able to share with historians their stories about the 1956 Hungarian Revolution. At the time, Sándor used his notebook as "a kind of telephone book". Whenever he received a message about a refugee, he used the information at his disposal to identify the person. Today that information has become a source of much more interesting conclusions.

The notebook eventually ended up in the hands of the President of the Európa Club András Smuk, who Róbert's widow had felt would take good care of the valuable historical resource. With Smuk's assistance, the VERITAS Research Institute later came into possession of the heirloom. The study attempts to provide a more nuanced picture of the general perception of the 1956 Hungarian refugees using the information in the Nádas notebook.

ZOLTÁN DÉVAVÁRI
THE LONGEST YEAR
THE DÉLVIDÉK / VOJVODINA HUNGARIANS AND THE ANTALL
GOVERNMENT WHEN YUGOSLAVIA COLLAPSED (1991)

Using relevant Hungarian foreign affairs documents, the study presents the evolution of Hungarian-Serbian relations, focusing on events in the Socialist Federal Republic of Yugoslavia in 1991.

With the culmination of the Yugoslav crisis, Hungarian-Serbian relations steadily worsened, the main catalyst of which was the plight of the Hungarian minority in Délvidék / Vojvodina. Belgrade's preferred answers to the Hungarian minority question – applying pressure, staging frontal attacks against Hungarian institutions, waging psychological warfare and restricting civil rights – which the official Hungarian government considered as a constant provocation, steadily deteriorated relations between the two countries.

The nonstop media wars caused severe damage to the two countries' relations, along with the constant anti-Hungarian outbursts, the diplomatic exchanges and protests, and later, as Serbian public sentiment turned more and more intolerant, Délvidék/Vojvodina Hungarian men were drafted into the Yugoslav People's Army, which fought for Serbian interests, and a mass of 20–25 thousand Délvidék /Vojvodina Hungarians, making up the first wave of refugees, fled from Yugoslavia, which violently and radically upended the ancestral ethnic makeup of Délvidék/Vojvodina.

When the crisis culminated, international obliviousness to the dilemma of the Délvidék / Vojvodina Hungarian minority hampered Hungarian diplomatic efforts.

The breakthrough occurred only in late autumn 1991, when the first Serbian irregular troops appeared along the banks of the Tisza River with the intention of ethnically cleansing the Bácska region. Hungarian Prime Minister József Antall wrote letters to George Bush and Lord Carington, following which the Dutch were the first to recognize the seriousness of the situation of the Hungarians in Délvidék/Vojvodina. The clearest indication that the plight of the Hungarian minority was finally on the radar of the Great Powers was when French diplomacy took up the question.

MIHÁLY NOSZKÓ-HORVÁTH
GHETTOIZATION AND DEPORTATION AS PRESENTED IN THE
LAW OF RESTITUTION IN HUNGARY AND IN THE RELEVANT
RESTITUTIONARY DOCUMENTS

The law of restitution provided the possibility for compensation through several statutory channels to Hungarian Jews who had suffered harm at the time of the Holocaust. Ghettoization and deportation are two examples of victimization that occurred seventy years ago. In consideration of the anniversary, the current study provides an overview of the measures taken after the System Changeover by the State of Hungary to provide legal (both ethical and monetary) restitution to the victims of ghettoization and/or deportation. In the study, whenever factors for consideration in restitution are disclosed, the history of the legislation as it relates to individual cases of injustice is also shared, considering initially the size of recompense, followed by a general introduction of the documents that resulted from the process of restitution.

ZUSAMMENFASSUNGEN

KÁLMÁN ÁRPÁD KOVÁCS

DER IDEENGESCHICHTLICHE HINTERGRUND DER UNGARISCHEN KALVINISTISCHEN DEBATTEN ÜBER DIE GEISTIGE WIEDERGEURT IM 19. JAHRHUNDERT

Das ungarische kalvinistische Selbstbewusstsein operierte oft mit Kodewörtern, die – den modernen Medienverhältnissen gemäß – auch in der Presse verbreitet werden konnten. Nach den kontinuierlichen Forschungen des Verfassers seit 2014 lässt sich heute schon ohne Weiteres behaupten, dass die ungarische kalvinistische Kirche während einer langlebigen Generation (wie etwa Freiherr Miklós Vay /1802–1894/, Zsigmond Beöthy /1819–1896/, Kálmán Tisza /1830–1902, Graf Kocsárd Kún /1803–1895/) mindestens viermal (1841–45, 1858–59, um 1879 und 1891–97) eine ähnliche Debatte erlebte. Die Gegenstände dieser Debatten waren die religiöse Gleichheit, die geistige Wiedergeburt, die Innenmission, die freiwilligen Spenden, die staatlichen Subventionen, das Elend der Pastoren, und die kirchliche Autonomie. Der Verfasser stellte schon 2014 fest, dass eines der wichtigsten Kodewörter im ungarischen kalvinistischen Selbstbewusstsein der Epoche „das Evangelische“ war, dessen breites Bedeutungsspektrum auch „die neugeborene Christenheit“ auf Grund der Verkündigung „des Evangeliums des Kreuzes“ umfasste. In einer seiner vorigen Studien stellte er auch fest, dass das Verhältnis zur „neugeborenen Christenheit“ im Letzen Jahrzehnt des 19. Jahrhunderts vor allem keine dogmatische, sondern eine gesellschaftsorganisatorische Frage war. Je mehr die ungarischen kalvinistischen Gemeinden in einer Minderheitsposition in ihrer jeweiligen Kommunität oder auf ihrem jeweiligen Gebiet lebten, desto mehr neigten ihre Pastoren dazu, die Notwendigkeit der geistigen Wiedergeburt zu betonen. Je mehr aber eine Ortschaft einen festen kalvinistischen Charakter hatte, so dass sich die Gemeinde selbst als eine ungarische Insel im Meer anderer Nationalitäten zeigte, aber ihre netzwerkartige Verbindung zur kalvinistischen Masse noch offen stand, desto weniger war das der Fall. Die Folgerung ist klar: In einer Diaspora (auch in Budapest, das das erste Beispiel einer religionsfremden Großstadt in Ungarn war) erwies es sich als lebensnotwendig, den persönlichen Glauben der Gläubigen zu erwecken. Im Gegensatz dazu musste in einer „belagerten Festung“ die gemeinschaftliche Moral der Verteidiger gestärkt werden. In diesen Gemeinden existierten schon Gegensätze zwischen den Anhängern der orthodoxen und der liberalen Glaubensvorstellungen, zwischen den Männern des „Herrenstandes“ und denen des „Gemeinvolkes“. Zu diesen zersplitternden Aspekten durfte kein anderer hinzukommen, nicht einmal der Gegensatz zwischen den „erweckten Frommen“ und den „lauwarmen (Nicht-) Gläubigen“. Es ist auch sehr merkwürdig, dass in dieser Frage vor allem die Männer der Innermission und der Neoorthodoxie (statt der

auch „tot“ genannten Altorthodoxie, auch als „kirchenbauend“ bezeichnet) gegeneinander kämpften. Was ist der Grund dafür, dass ein geistiger Kampf am heftigsten zwischen zwei Richtungen tobte, die beide zur sogenannten „ungarischen kalvinistischen Erweckung“ gehörten? Um diese Frage beantworten zu können, muss auch die Lage und Rolle der „geistigen Wiedergeburt“ in der ungarischen kalvinistischen Frömmigkeits- und Traditionsgeschichte neu behandelt werden. Die vorliegende Studie folgt dieser Frage auf der Basis eines ideengeschichtlichen Standpunktes von den biblisch-theologischen Urkonzepten über den ungarischen Puritanismus und kalvinistischen Pietismus bis 1864.

ÁDÁM SCHWARCZWÖLDER
HEIRAT UND KARRIEREAUFBAU IM UNGARN DES AUSGLEICHS –
KÁLMÁN SZÉLL, ILONA VÖRÖSMARTY UND FERENC DEÁK

Für den talentierten und gut vorbereiteten Kálmán Széll (1843–1915), der seinen Dokortitel 1866 an der juristischen Fakultät der Pester Universität erworben hatte, war zum Start seiner Laufbahn das Netzwerk von Beziehungen des einflussreichen Vaters József Széll (1801–1871), insbesondere seine enge Freundschaft zu Ferenc Deák sehr hilfreich. Deák kannte die Széll-Söhne von ihrer Kindheit an, verfolgte ihre Ausbildung und bewies mehrfach seine Fürsorge mit richtungweisenden Rat-schlägen. Kálmán Szélls Verbindung zum „Weisen des Vaterlandes“ wurde vom Sommer und Herbst 1867 an richtig eng, als er die Tochter eines der am meisten anerkannten Dichter der Nation, Ilona Vörösmarty ehelichte, deren Pflegevater nach dem Tod des Vaters 1855 Ferenc Deák war.

In der damaligen Zeit ging das Gerücht, dass Ferenc Deák nicht nur der Pflegevater, sondern auch der leibliche Vater Ilona Vörösmartys (1846–1910) war. Dazu ist jedoch bisher keinerlei Beweis aufgetaucht. So viel ist gewiss, dass die geliebte Pflege-tochter dem alternden Deák sehr nahe stand, für die er auch Sorge trug. Die Heirat des vom Alter her zueinander passenden Paares Kálmán Széll und Ilona Vörösmarty im Herbst 1867 wurde sowohl von der Familie Széll als auch von Deák unterstützt. Obwohl mehrere Umstände darauf verwiesen, dass der Ehebund nicht als völlige Liebesheirat zu betrachten gewesen sei, waren Kálmán Széll und Ilona Vörösmarty dem Anschein nach durch eine enge menschliche Beziehung verbunden. Sie fanden ineinander einen geistigen Partner und eine Stütze, und ihre Ehe war grundlegend harmonisch.

Die Karriere des jungen Széll kam um die Wende der Jahre 1867–1868 dank der Heirat und der Nähe zu Deák gewaltig in Schwung. Oder wäre es ohnehin dazu gekommen? Auf diese komplizierte Frage kann es freilich keine uneingeschränkt objektive Antwort geben. Durch das Aufzeigen der Vorgeschichte, der Umstände und der Folgen der Eheschließung können wir jedoch das Bild nuancieren. Zweifels-ohne erleichterte ein nahes *Verhältnis* zu Deák den Aufbau seiner Karriere, die ihm – ergänzt mit etwas Glück – die *Möglichkeit* des Aufbruchs schaffte. Ohne *Talent*, *Berufung* und *Fleiß* hätte er jedoch die Feuerprobe der Teilhabe an der Landespolitik nicht bestehen können. Wir gehen also dann am richtigsten vor, wenn wir Kálmán Széll zwischen den beiden Extremen – dem sich gut positionierenden Karrieristen und dem aus eigener Kraft aufstrebenden *homo novus* – immer mehr in die Mitte zu stellen versuchen.

LÁSZLÓ LAJTAI L.

KULTURELLER AUFBAU DER NATION UND DIE REGULIERUNG DES GESCHICHTSUNTERRICHTES IN DEN ELEMENTAREN VOLKSSCHULEN IM UNGARN DER ZEIT DER DOPPELMONARCHIE

Wie es aus der fast parallel verlaufenden Diskussion über das Volksbildungsgesetz (1868: Nr. XXXVIII.) und das Nationalitätengesetz (1868: Nr. XLIV.) im November 1868 vor dem Abgeordnetenhaus offenkundig hervorging, hatte die bildungspolitische Institutionalisierung des nach Ethnien selbständigen oder gerade umgekehrt, des (gesamt)nationalen Identitätsdiskurses über die Ethnien für beide, in der Polemik einander gegenüberstehenden Parteien, d.h. für Vertreter der Mehrheit, die für den einheitlichen Aufbau der Nation eintrat, und der Minderheit, die die Föderalisierung des Landes fördern wollten, gleicherweise von Schlüsselbedeutung. Als Ergebnis der Diskussionen wurde entschieden, dass die Mehrheit der Gesetzgeber die Aufteilung der Geschichte des gemeinsamen Vaterlandes auf „Ethnohistorien“, d.h. auf schulische Institutionalisierung der gemeinschaftlichen kulturellen Erinnerung nach ethnischen Gesichtspunkten ablehnte. Einzelnen Gemeinschaften, die im Vergleich zu anderen über ein stärkeres Vermögen zur Durchsetzung von Interessen verfügten, weil sie schon eine in der Vergangenheit erworbene konfessionelle Autonomie hatten, wie zum Beispiel die Serben, wurde dennoch ermöglicht, auch ihre (stillschweigend als ungarisch interpretierte), im Vergleich zum Nationalen eigene alternative Interpretation der Vergangenheit in ihren Schulen als selbständigen Lehrgegenstand unterrichten zu können. Im Sinne des ungarisch-kroatischen staatsrechtlichen Ausgleichs (1868: Nr. XXX.) hingegen hatte Kroatien-Slawonien als Partnerland völlige Autonomie im Schulwesen erhalten.

Im Bereich der Autonomie der ungarischen Konfessionen und der von ihnen unterhaltenen Infrastruktur des Unterrichtswesens waren die Leiter des ungarischen Staates vor 1918 nicht imstande, die Volksbildung unmittelbar, noch weniger ausschließlich in den Dienst der pädagogischen Indoktrinierung ungarischer Sprache und ungarischen Geistes zu stellen. Die Entscheidungsträger der ungarischen Unterrichtspolitik wurden gleichwohl immer sensibler gegenüber den ungarischen rivalisierenden Herausforderungen des Aufbaus der Nation, traten nach einer gewissen Zeit initiativ auf und waren bemüht, auch den *Inhalt* der Themen in den Geschichtsstunden der Volksschulen nach Gesichtspunkten der patriotischen Erziehung zu gestalten. Letztere Erwartung konnte theoretisch weniger Interessen verletzen (zumindest im Inland), und passte sich auch in Bezug auf die Vorgeschichte gleicherweise organisch dem hungaro-zentrischen Geist und den Vorschriften der seit den letzten Jahrzehnten des 18. Jahrhunderts ausgearbeiteten Lehrpläne in Ungarn an.

Die Verfasser der zentralen staatlichen Lehrpläne begannen im Wesentlichen erst um die Jahrhundertwende auf Druck der Öffentlichkeit, die sich in dieser Hinsicht und zu dieser Zeit markant veränderte und Rechenschaft verlangte, im Geschichtsunterricht einen größeren Nachdruck auf positive Züge der ungarischen Vergangenheit zu legen und daran zu arbeiten, die patriotische Anschauung in den Mittelpunkt zu stellen. Die von der relativen Mehrheit sowohl von unten als auch von oben gleichermaßen ersehnte Entfaltung der Nationalstaatlichkeit wurde auf jeden Fall durch die Zersplitterung des Schulsystems der elementaren Volksschulen nach Konfessionen, Trägern und Unterrichtssprachen in enge Schranken hineingezwängt, was trotz einer gewissen Tendenz zur Homogenität bis Ende der Epoche typisch blieb.

RÓBERT HERMANN
MEMOIREN ODER SCHUTZSCHRIFT? ZSIGMOND KEMÉNY'S
RÄTSELHAFTES WERK

Die auszugsweise Veröffentlichung der „Memoiren“ des Schriftstellers Zsigmond Kemény aus dem Jahr 1849 stellte eine der Sensationen auf dem Büchermarkt 1883 dar. Die Publikation ist mit dem Namen des bedeutenden Publizisten der Epoche Gusztáv Beksics verbunden. In seiner Arbeit mit dem Titel *Kemény Zsigmond. A forradalom s kiegyezés* (Zsigmond Kemény: Die Revolution und der Ausgleich) brachte er nicht nur Keménys „Memoiren“, sondern mehrere Dutzend, zumeist an Miksa Falk gerichtete Briefe Keménys heraus.

Der Band fand ein recht lebhaftes Echo und war einer der Auslöser jener geschichtspolitischen Diskussion, die in der Presse zwischen den ehemaligen Anhängern von 1849 und den Verfechtern des Ausgleiches geführt wurde. Beksics veröffentlichte nicht den gesamten Text, sondern nur Auszüge, die sich auf Kemény bezogen und die Geschichte der Revolution erläuterten. Was die Authentizität der Arbeit anging, formulierten mehrere Forscher im 20. Jahrhundert ihre Zweifel. Obwohl sich das Manuskript seit 1954 im Ungarischen Landesarchiv befindet, mied die Mehrheit der Forscher der Epoche seine Verwendung.

Die Studie geht auf das Echo von Beksics' Arbeit ein, behandelt ausführlich die Schlussfolgerungen, die aus dem Originalmanuskript gezogen werden können und befasst sich auch mit der Frage der Authentizität der Arbeit. Nach Meinung des Autors gehört das Werk nicht zu den klassischen Memoiren, sondern ist eine Schutzschrift, die Zsigmond Kemény um die Wende der Jahre 1849–1850 an das Pester k.k. Militärgericht eingereicht hatte. Bezüglich der wesentlichen Fragen interpretiert die Schutzschrift die Ereignisse 1848–1849 genauso, wie Keménys 1850 erschienene berühmte Flugschrift *Forradalom után* (Nach der Revolution). Der Autor des Beitrags ist der Ansicht, dass das Werk in der Tat einen beachtlichen Quellenwert verkörpert, eventuelle Irrtümer und Entstellungen aus den Umständen der Formulierung folgen. Das heißt: Der Text von *Forradalom után* bestätigt die – vielleicht schon genügend untermauerte – Feststellung, dass die Schutzschrift keine Kompilation, keine Fälschung, sondern Keménys Arbeit ist.

JUDIT ANTÓNIA FARKAS

STAAT, GESELLSCHAFT UND „BUCHKONSUM“ – VERSUCHE IM LETZTEN DRITTEL DES 19. JAHRHUNDERTS ZUR FÖRDERUNG VON HERAUSGABE, ABSATZ UND LESEN „GUTER“ UNGARISCHER BÜCHER

In meiner Studie stelle ich die staatlichen und zivilen Initiativen in den 1880er-Jahren vor, die darauf abzielten, Produkte der Kolportageliteratur zurückzudrängen und niveauvolle ungarische Bücher zu bevorzugen, damit sie mehr gelesen und gekauft werden. Mit einem Beitrag des Schriftstellers Mór Jókai (1880) zum Auftakt der Diskussion und der Antwort Lajos Kossuths an den Sekretär der Petöfi-Gesellschaft Tamás Szana (1882) brach die sogenannte Groschenroman-Debatte aus, die Fachkreise von Schriftstellern und Verlagen sowie einen beachtlichen Teil der gebildeten Öffentlichkeit bereits jahrelang lebhaft beschäftigt hatte. Der geringe Absatz und der Wettbewerbsnachteil qualitativ hochwertiger ungarischer Bücher, belletristischer, populärwissenschaftlicher und wissenschaftlicher Werke gegenüber der Massenbedürfnisse befriedigenden, aus Fremdsprachen übersetzten oder in Ungarisch geschriebenen Unterhaltungsliteratur bereiteten nicht nur der Mehrheit der ungarischen Buchverlage und Buchhändler Sorgen, sondern erschwerte auch den Lebensunterhalt und die Karriere der ungarischen Schriftsteller. Die missliche Funktion des Büchermarktes wirkte sich gleichermaßen nachteilig auf Kultur, Wissenschaft, öffentliche Bildung und Wirtschaft aus. Einer zeigte auf den anderen: Schriftsteller tadelten die Buch- und Zeitungsverlage, Buchhändler, Buchunternehmer das Leserpublikum und die Presse, die Leser von Büchern hingegen die Buchhändler und die hohen Buchpreise. Beinahe alle jedoch waren sich einig, dass neben dem engen Kreis der ungarischen Buchkäufer, ihrer Interessenlosigkeit und der Rückständigkeit der kulturellen, gesellschaftlichen und wirtschaftlichen Verhältnisse, das Hinausschieben der Schaffung eines Urheberrechts, die niedrige und unregelmäßige Unterstützung der Belletristik und des Buchverlagswesens und als Folge der Wettbewerbsvorteil der billig zugänglichen Produkte der Kolportageliteratur sowie die Flachheit der Vereinsbibliotheken die Hauptquellen der Übel darstellten. Die Verlage brachten die Mehrheit der aus Fremdsprachen übersetzten Werke ohne Wissen und Zustimmung der Autoren in ungarischer Sprache heraus. Sie drückten sich nicht nur vor der Bezahlung des Autorenhonorars, sondern sparten oft auch an der Übersetzung. Die Herausgabe eines populären Romans eines ausländischen Autors versprach weit mehr Einnahmen, als das Verlegen des Werkes eines zeitgenössischen ungarischen Schriftstellers. Hinzu kam, dass diese Massenprodukte oft von erfinderischen ausländischen Buchagenten auf Teilzahlungen vertrieben wurden. Wenn ein Verlag es

dennoch auf sich nahm, ein niveauvolles ungarisches Buch zu publizieren, musste er sich schon darüber freuen, wenn sich die Druckkosten amortisierten. Als Ergebnis eines jahrelang andauernden Gedankenaustausches leitete eine Kommission zur Förderung des Bücherkaufes, die 1887 aus Mitgliedern der Gesellschaft der Schriftsteller und Künstler und dem Verein der Ungarischen Buchhändler gegründet wurde, eine Bewegung zur Popularisierung des Lesens und zur Steigerung der Nachfrage nach ungarischen Büchern ein, bat dafür um die Kooperation zwischen Gesellschaft und Staat. Ergebnis ihrer Lobbytätigkeit waren einige kleine, aber aus der Sicht der Propagierung des ungarischen Buches und der öffentlichen Bildung wichtige Schritte. Erreicht wurden sie dadurch, dass Buchankäufe staatlicher Schulen im Ausland zurückgedrängt, die Schaffung von Bibliotheken in Vereinen und Bädern und deren Bestandserweiterung sowie zu veröffentlichende Buchbeschreibungen in der Provinzpresse stimuliert wurden.

LÁSZLÓ ANKA

VOM MINISTERPRÄSIDENTEN ZUR MAMELUCKEN-LOBBY BEIM
MINISTER. KÁLMÁN TISZAS BRIEFE AN GYULA WCLASSICS
(1895–1902)

Ministerpräsident Kálmán Tisza hatte sich im Frühjahr 1890 nach 15jähriger Regierungstätigkeit von der Macht zurückgezogen. Seine Parteigänger nannten ihn General und dieser Spitzname war dank den Skizzen Kálmán Mikszáths auch in der Öffentlichkeit seiner Zeit verbreitet. Mamelucken nannte man die Parlamentsabgeordneten – Mitglieder der Liberalen Partei –, die die parlamentarischen Vorschläge, Gesetzes- und Beschlussvorlagen der vom General geleiteten Kabinette unterstützten. Nachdem Tisza von der Regierungsmacht zurückgetreten war, wurde er einer der Mamelucken, die den Ministerpräsidenten nach ihm beistanden. Als Mitglied des Abgeordnetenhauses und als einer der einflussreichsten weltlichen Führer der ungarischen reformierten Konfession betrieb er eine sehr starke und aktive Lobbytätigkeit aus dem Hintergrund im Interesse der Privatpersonen, die sich mit einem Antrag an ihn wandten, sowie im Interesse seiner Kirche.

Diese Doppeltätigkeit wird von dem Bündel von Briefen aufgezeigt, die Tisza zwischen 1895 und 1902 an Gyula Wlassics richtete, als Letzterer das Ministerium für Religion und Unterrichtswesen leitete und einer der erfolgreichsten Kultusminister der Epoche wurde.

Aus Tizas Briefen an den Minister geht hervor, welche Lobbyarbeit ein ehemaliger Regierungschef leistete, mit welchen Themen er den Minister aufsuchte, in welchem Stil er seine Wünsche vortrug und wie oft er sich an ihn wandte. Aus den Briefen erfahren wir auch, welches Leben der General führte, denn Datum und Entstehungsort an sich geben schon eine Menge an Informationen über den Verfasser preis. Am wichtigsten ist es aber, wie ein Führer einer Konfession vorging, um die Interessen seiner Kirche fördern zu können.

ATTILA RÉFI
DER JAHRHUNDERTALTE LEBENSWEG DES
FELDMARSCHALLLEUTNANTS IMRE V. CSÉCSI NAGY (1868–1967)
TEIL I. – VON DER MILITÄRAKADEMIE BIS ZUM ENDE DES
GROSSEN KRIEGS

In diesem Beitrag befasste ich mich mit der Gestalt des einstigen Husarenoffiziers und ungarischen königlichen Feldmarschallleutnants Vitez Imre v. Csécsi Nagy, des Helden des Weltkriegs, der aktiven Persönlichkeit des öffentlichen Lebens und des Oberkurators der reformierten Kirche. Er wurde am 11. Mai 1868 in Szatmárnémeti (Sathmar, heute Rumänien) als Sohn von Miklós v. Csécsi Nagy (1840–1908) und Katalin Horváth von Likovich geboren. Sein Vater war Seelsorger der reformierten Kirche in Makó (Südostungarn), Doktor der Philosophie und kirchlicher Schriftsteller, der Großvater Imre v. Csécsi Nagy (1804–1847) Arzt und Naturwissenschaftler, korrespondierendes Mitglied der Ungarischen Akademie der Wissenschaften.

Sechs Gymnasialklassen absolvierte er in Makó, dann studierte er zwischen 1884–1888 an der königlich ungarischen Militärakademie Ludovika. In seinem Studienjahr war er Zweiter, bei den Reiterschülern Erster unter den Absolventen. Vom 18. August 1888 an diente er als Kadett im k.u.k. Husarenregiment Nr. 16. Ab dem 1. November desselben Jahres war er im 3. Honved-Husarenregiment in Arad (heute Rumänien) als Leutnant tätig. Vom Oktober 1889 an nahm er an einem zentralen Lehrgang für Reiteroffiziere in Budapest teil, nach dessen Abschluss er im August 1890 in das 3. Honved-Husarenregiment zurückversetzt wurde. 1891 wurde er zum Oberleutnant ernannt. 1891–1892 absolvierte er den höheren Offizierslehrgang in Budapest und in den Jahren 1892–1894 die k.u.k. Kriegsschule in Wien. 1892 heiratete er Aranka Mayer (1869–1929), Tochter des Großkaufmanns Ferdinand Mayer aus Szeged, die ihm fünf Söhne schenkte.

Von Ende 1894 an diente er in verschiedenen Einteilungen im Generalstab, zunächst in Preßburg, dann in Szeged. Seine Beförderung zum Rittmeister erfolgte 1896. Im darauffolgenden Jahr wurde er zum 1. Honved-Husarenregiment in Budapest versetzt, und noch im selben Jahr übernahm er eine Stelle im 3. Husarenregiment in Szeged. Im Dezember 1900 gelangte er in die Generalstabsabteilung der Honved-Kreiskommandantur in Preßburg, im Mai 1903 wiederum erneut zu den Husaren im 9. Honved-Husarenregiment in Marosvásárhely (Neumarkt, heute Rumänien). Im November 1905 bekam er einen Posten in der 2. Abteilung des in Kecskemét (Ostungarn) stationierten 1. Honved-Husarenregiments. 1908 erfolgte seine nächste Versetzung in das 2. Honved-Husarenregiment. 1909 wurde er zum Major, im November 1912 zum Oberstleutnant befördert.

Nach Ausbruch des Weltkriegs im August 1914 wurde er im Verband des Regiments an die Front in Galizien abkommandiert. Am 1. November 1914 bekam er seine nächste Beförderung zum Obersten. Im Dezember war er schon Kommandeur des zu dieser Zeit aufgestellten 2. Husarenregiments, im Mai 1915 Kommandeur der 1. Honvéd Landsturm-Kavallerie Brigade. An der Spitze dieser Einheit focht er heldenhafte Kämpfe an den Fronten in Galizien, später in Siebenbürgen. Dank seiner herausragenden Tapferkeit und Standhaftigkeit wurden ihm zahlreiche hohe Auszeichnungen verliehen wie das Ritterkreuz des Leopold-Ordens, des Ordens der Eisernen Krone Ritter III. und II. Klasse sowie das Militärverdienstkreuz III. Klasse mit Kriegsdekoration und Schweren. Von 1917 an wirkte er als Stellvertreter des Militärkommandeurs von Preßburg und zuletzt bei der V. Honved-Kreiskommandantur in Kolozsvár/Klausenburg (heute Rumänien). Am 1. Januar 1919 wurde er pensioniert.

DÁVID LIGETI
VOM KORPSKOMMANDANTEN ZUM OBERSTEN KRIEGSHERRN
– DIE MILITÄRKARRIERE KARLS IV. 1916

Für Kaiser und König Karl I., den letzten Herrscher der Österreichisch-Ungarischen Monarchie, war das Jahr 1916 ein sehr bewegtes Jahr, bevor er am 21. November den Thron bestieg. Anfang des Jahres übernahm er als Generalmajor die Führung des XX. Armeekorps, an dessen Spitze er an der Offensive im Mai in Südtirol teilnahm. Trotz anfänglicher Erfolge musste die Operation wegen der Brussilow-Offensive eingestellt werden. In der Zeit der Katastrophe, die an der Ostfront heraufzog, wurde Karl zum Armeebefehlshaber befördert, später leitete er eine Armeegruppe an den Fronten im Osten und in Siebenbürgen, wo er wertvolle Erfahrungen sammelte. Die Gräueltaten des Krieges überzeugten ihn schon zu dieser Zeit von der Notwendigkeit, Frieden zu schließen.

Nach dem Tod von Franz Joseph I. wurde Karl Oberster Kriegsherr der Monarchie und übernahm am 2. Dezember das wirkliche Oberkommando über die Truppen der Monarchie. In diesem Beitrag gebe ich anhand zeitgenössischer Dokumente und Erinnerungen einen Überblick über Karls militärische Tätigkeit im Jahre 1916.

GÁBOR HOLLÓSI

DIE RECHTSKONTINUITÄT UND DIE FRAGE DER STAATSFORM – PERIODE DES STAATSRECHTLICHEN PROVISORIUMS UND DIE KLEINE VERFASSUNG VON 1946

Nach dem Ersten Weltkrieg gab es in Ungarn zwei „Revolutionen“, 1918 eine „bürgerliche“ und 1919 eine „kommunistische“. Die staatsrechtliche Kontinuität war in der Geschichte des ungarischen Staates nicht das erste Mal unterbrochen: Wohl bekannt ist zum Beispiel der provisorische Charakter der Periode zwischen 1849 und 1867. Die Ereignisse am Ende der '10er-Jahre brachten jedoch eine Veränderung mit sich, die alles Vorherige übertraf: Von dieser Zeit an wurde das Recht des Habsburgerhauses auf den ungarischen Thron nie wiederhergestellt. Die im Krieg triumphierenden Entente-Mächte erklärten, dass sie keinerlei Restaurationsbestrebung seitens des Hauses Habsburg anerkennen würden. So trat für Jahrzehnte der im ungarischen Staatsrecht provisorische Zustand – das Provisorium – ein; im ersten Teil des Beitrages werden dessen rechtliche Ergebnisse aufgezeigt.

Mit dem Gesetzesartikel Nr. I. aus dem Jahre 1920 kehrte Ungarn zum Königtum zurück, so dass dieses Gesetz mit vorübergehendem Charakter einen Reichsverweser an die Spitze des Landes stellte. Die Person Miklós Horthy wurde auch von den Legitimisten akzeptiert, weil sie die Hoffnung hegten, dass Franz Josephs einstiger Flügeladjutant die Rückkehr der Habsburger fördern würde. Wegen des auf dem Land lastenden außenpolitischen Drucks musste die Nationalversammlung 1921 die Entthronung des Hauses Habsburg erklären. So wurde Horthys Posten als Staatsschef permanent und dadurch Ungarn ein Königreich ohne König. Im zweiten Teil der Arbeit geht es darum, ob die Ausdehnung des Wirkungsbereiches des Reichsverwesers mit der historischen Verfassung – insbesondere mit der Lehre der Heiligen Krone – zu vereinbaren war, beziehungsweise: inwieweit die Wirkungsbereiche des Reichsverwesers als Übergang zur Staatsform Republik zu betrachten sind.

Die Verfassung von 1946 wird auch „kleine Verfassung“ genannt, um sie von der „großen“ oder „Bucharinschen“ Verfassung zu unterscheiden, die 1949 an ihre Stelle trat und schon nach sowjetischem Muster ausgearbeitet worden war. Die Bedeutung der kleinen Verfassung besteht darin, dass sie dem verfassungsrechtlichen Provisorium, das seit 1918 – also mehr als ein Vierteljahrhundert lang – bestand, durch die Deklaration der Staatsform Republik ein Ende bereitete. Nichtsdestotrotz wirft die Verfassung von 1946 zahlreiche Fragen auf, und nicht nur in Bezug auf die Umstände ihrer Entstehung. Aus verfassungsrechtlicher Sicht zeigt sich die Mehrheit der einschlägigen Probleme im Zusammenhang mit der Rechtskontinuität, das heißt, ob die kleine Verfassung in die ungarische historische Verfassung eingefügt werden kann

oder überhaupt eingefügt werden sollte und ferner, wie die „neue“ Staatsform Republik mit den ungarischen Traditionen in Übereinstimmung gebracht werden kann oder muss. Das ist das Thema des dritten Teils der Arbeit.

LÁSZLÓ OROSZ

„[...] WER MIR SEINE STIMME GIBT, VOTIERT FÜR DEN VERBLEIB
AN DER SEITE DES UNGARISCHEN VATERLANDES”

KUNO KLEBELSBERGS ÖDENBURGER MANDAT, 1920–1922

Diese Studie handelt von der Rolle Kuno Klebelsbergs – späterer Kultusminister großen Formats – im Leben der Stadt Ödenburg/Sopron und von der zeitgenössischen und perspektivischen Beurteilung seines Potentials bei der Durchsetzung von Interessen. Der „Graf”, wie ihn seine Zeitgenossen so oft nannten, repräsentierte als Erster in der Nationalversammlung des verstümmelten Landes die Stadt Sopron. Sein Mandat als Abgeordneter, eine sehr kurze Periode (1920–1922), war eigentlich nur eine Episode in seinem Leben. Die von ihm später auch auf Landesebene betriebenen nationalpolitischen Prioritäten (insbesondere die kulturpolitischen Bemühungen) waren jedoch auch schon in dieser Zeit, als er im Interesse einer lokalen Gemeinschaft tätig war, deutlich zu erkennen. Seine Wahl dürfen wir, da er keine Ödenburger Wurzeln hatte, nicht als eigene Initiative der Wähler der Stadt auffassen: Sein deutsch klingender Name, seine Habsburg-Orientierung und seine zuverlässige antibolschewistische Gesinnung prädestinierten ihn dafür, dass ihn die neue politische Elite der konterrevolutionären Epoche bei der Verteilung der Kandidaten genau in Sopron aufstellte, wo die Wahlbürger seinen Eintritt in die Nationalversammlung (durch ihre traditionell christlich-soziale und legitimistische Gesinnung) reibungslos legitimierten.

Seine Tätigkeit bestimmten einerseits die Westungarn-Frage, die territoriale Debatte mit Österreich und die Sache von Soprons Zugehörigkeit: Er hielt zwei Parlamentsreden gegen die Abtrennung. Andererseits war er schon von Anfang an ein sehr aktiver und einflussreicher Gestalter auch der Landespolitik (seinen Kritikern zufolge raubte es ihm zu viel Energie von den lokalen Aufgaben). Aus der zeitgenössischen Presse entfaltet sich langsam, vom Frühjahr 1920 an schon auffallend ein Bild von Klebelsberg, der statt der *lokalen* die *Landespolitik* gestaltete. Die Konsolidierung, der Ausbau einer stabilen Regierungspartei, die auf einer starken parlamentarischen Mehrheit beruht, die aus den christlichen Parteien austretenden „Dissidenten” sowie die von Bethlen und Klebelsberg ins Leben gerufene Einheitspartei – das alles sind Fragen, im Zusammenhang mit denen wir Klebelsbergs Namen in der Presse unvergleichlich öfter antreffen, als in Bezug auf die Angelegenheiten Soprons.

Parallel dazu entfernten sich seine Wähler immer mehr von ihm: um die Wende der Jahre 1921/22 verschlechterte sich die Beurteilung Klebelsbergs in Sopron grundlegend. Als Resultat und Summe zahlreicher Gründe müssen wir zu dieser Schlussfolgerung gelangen. Im Laufe der Wahlkampagne 1922 sah er sich (bei den

verschärften parlamentarischen Wortgefechten und auch auf seinen eigenen Großkundgebungen in Sopron) mehrfach mit der Anschuldigung konfrontiert, dass er nicht oft genug und nicht laut genug das Wort ergriffen und nicht die von ihm zu erwartende Aktivität in der Sache Westungarns gezeigt hätte. Es gab der Soproner Öffentlichkeit auch einen Stich ins Herz, dass der Vertreter ihrer Stadt die Präsenz der „Verlumpten“ und Freischärler, die die Volksabstimmung erzwungen hatten, eher als Last und Komplikation verunglimpfte. Auch in Bezug auf den Legitimismo und die Rückkehrversuche von König Karl IV. handelte er gegen die Erwartungen seiner Soproner Wähler. Und schließlich wollten ihn seine Wähler auch wegen der Übernahme seiner Rolle in der Regierung bestrafen: Sein Wirken als Innenminister und die Verschärfung des Wahlrechts, die mit ihm in Einengung gebracht werden kann, benachteiligten nämlich neben den Frauen vor allem die potenten Herausforderer der Einheitspartei, die christlich-sozialen und die legitimistischen Parteien. All das zusammen führte zu seinem gewaltigen Absturz bei den Wahlen 1922, der eine landesweite Sensation bedeutete.

Die Nachwelt hat aber Klebelsbergs Verhältnis zu Sopron nicht aufgrund aktuell-politischer Gefechte, sondern perspektivisch im Lichte dessen zu beurteilen, was alles die Stadt dem Minister zu verdanken hatte, der sich mit ihr nach wie vor herzlich verbunden fühlte. Das Gesetz, das die Dankbarkeit für die *civitas fidelissima* verankerte und die zahlreichen bleibenden Gesten der Gedenkfeiern, vor allem aber der Ausbau der Stadt zum Hochschulzentrum sind größtenteils Klebelsbergs Verdienste, von dessen Dezentralisations- und kulturpolitischen Bestrebungen Sopron in beachtlichem Maße profitierte. Es ist kaum ein Zufall, dass die Wahlbürger 1922 ihrem Abgeordneten die Möglichkeit einer erneuten Kandidatur entzogen, dennoch als Ersten im Land Kuno Klebelsberg zum Ehrenbürger ihrer Stadt wählten.

ÁGNES VARGA

DER RECHTE OPPOSITIONELLE DER BETHLENSCHEN
KONSOLIDIERUNG – ISTVÁN MILOTAY, CHEFREDAKTEUR VON
MAGYARSÁG 1920–1931

Zeitgenossen zufolge galt István Milotay in der Zwischenkriegszeit als Journalist des ungarischen Selbstzwecks, der die gleiche repräsentative Stelle in der allgemeinen Mentalität der Horthy-Ära einnahm wie Jenő Rákos in der Welt der liberalen Generation der Doppelmonarchie.

Durch seine Person kam die Kontinuität der radikalen rechtsgerichteten Ideen des Systems vor Trianon und des konterrevolutionären Systems zur Geltung. Elemente der ideologisch-geistigen Auffassung Milotays vor und nach dem Krieg wurden nach Trianon wirklich aktuell, als nur die auch von ihm verkündete nationale Erneuerung und das wirtschaftlich, gesellschaftlich und kulturell erstarkende Ungartum imstande waren, ein modernes und neues Ungarn zu erreichen, das auch die Revision verwirklicht. Milotays immer massivere Kritik an der Bethlenischen Konsolidierung entstammte der Bemängelung beachtlicher Ergebnisse dieses Entwicklungsprozesses. Er vermisste eine radikale Bodenreform, die Festigung der christlichen ungarischen Mittelklasse bei Zurückdrängung der politischen und geistigen Dominanz des zumeist für nicht assimilierbar gehaltenen Judentums sowie Schritte der Regierungspolitik in Richtung auf die Schaffung einer um die Bauernschaft erweiterten Zivilgesellschaft. Die von István Bethlen gestaltete politische, wirtschaftliche und gesellschaftliche Ordnung hielt er für das Alter Ego des liberalen und elitären Systems von István Tisza und machte es sowohl für den Krieg als auch für die Situation danach verantwortlich. Milotay wollte die Unzulänglichkeit von Regierungsreformen durch eine radikale Reformpolitik ablösen, die ein schnelleres Tempo einer um die Bauernschaft erweiterten nationalen Verbürgerlichung diktiert und an deren Spitze als Rückgrat der Gesellschaft eine erweiterte nationale Mittelklasse steht.

KISSNÉ BOGNÁR KRISZTINA

„UNIVERSITÄT CONTRA AKADEMIE“

PROVISORISCHE STUDIENORDNUNG AN DER ABTEILUNG
LANDWIRTSCHAFT DER PALATIN JOSEPH UNIVERSITÄT FÜR
TECHNIK UND WIRTSCHAFTSWISSENSCHAFT

Nach den kurzlebigen Einrichtungen im Mittelalter ist in Ungarn erst im 17. Jahrhundert die erste Wissenschaftliche Universität in Tyrnau/Nagyszombat/Trnava entstanden. Die vom Erzbischof von Gran/Esztergom Péter Pázmány gegründete Wissenschaftliche Universität geriet Ende des 18. Jahrhunderts unter königliche Oberhoheit und wurde zunächst nach Ofen/Buda, dann nach Pest verlegt. Vom Ende der 1700er-Jahre nahmen an der Universität nach und nach die Institute und Lehrstühle ihre Tätigkeit auf, die von der zweiten Hälfte des 19. Jahrhunderts an die Grundlagen der stufenweise ausgebauten Hochschul-Fachausbildung darstellten.

Die agrarwissenschaftliche Ausbildung erfolgte ab dem Ende des 18. Jahrhunderts an universitären Lehrstühlen, wirtschaftlichen Lehranstalten und Akademien. Die erste Einrichtung zur universitären Vermittlung landwirtschaftlicher Kenntnisse war die Fachgruppe für Landwirtschaft der Königlichen Ungarischen Universitäts-Fakultät für Wirtschaftswissenschaft in Budapest. Die neue Hochschuleinrichtung nahm ihre Tätigkeit 1920 unter äußerst schwierigen Bedingungen auf. Die Wissenschaftliche Universität verweigerte ihr die Aufnahme, die Technische Universität sah in ihr eine Rivalin bei ihrer ökonomischen Ausbildung, während die Wirtschafts-akademien eine Einschränkung der Arbeitsmöglichkeiten ihrer Absolventen in der Erweiterung der landwirtschaftlichen Ausbildung fanden.

Die schwierige Wirtschaftslage des Landes determinierte grundlegend das Wirken und den Fortbestand der Fakultät, deren Schicksal von Anfang an unsicher und von allen Universitäten unabhängig war. Das Professorenkollegium hätte ihre Arbeit gern in unverändertem organisatorischem Rahmen fortgesetzt; die Leiter der Kulturpolitik sahen hingegen die Lösung der vorübergehenden Situation wegen der zahlreichen Ausbildungen, die parallel zu denen an der Technischen Universität verliefen, in der Zusammenlegung der Einrichtungen. Die Gründung der Ungarischen Königlichen Palatin Joseph Universität für Technik und Wirtschaftswissenschaft (JNMGE) wurde im Gesetz Nr. X. aus dem Jahre 1934 verankert. Die Verordnung Nr. 22.745 VKM aus demselben Jahr, die die provisorische Studienordnung der Abteilung Landwirtschaft der Fakultät für Landwirtschaft und Veterinärmedizin festlegte, löste bei der Universitätsleitung Protest aus, weil sie die akademische mit der universitären Ausbildung verknüpfte. Als Bedingung für die Einschreibung an der Universität wurden von den Bewerbern der Abschluss von zwei akademischen Semestern

und die Ableistung eines sechswöchigen Sommerpraktikums verlangt. Wer über ein Diplom der Wirtschaftsakademie verfügte, konnte nach einer dreisemestrigen Ausbildung und der Ablegung des ergänzenden Rigorosums gleichzeitig auch sein Universitätsdiplom erwerben. Die Führung und das Professorenkollegium der Universität protestierten gegen die Regelung, die die universitäre Autonomie verletzte, im Rahmen eines offiziellen Verfahrens, das sich durch das Studienjahr 1934/1935 hinzog. Der Minister für Religion und Unterrichtswesen modifizierte das Regelwerk in mehreren Schritten. Die völlige universitäre Freiheit der Abteilung Landwirtschaft wurde durch die vom 1. September 1936 an wirksame Verordnung Nr. 25.426/1936 VKM gewährleistet. Der Beitrag geht ausführlich auf das offizielle Vorgehen bei der Verwendung von Originalquellen der Universitäten und parallel dazu auf die Pressediskussion ein, die in Fachzeitschriften der Gesellschaft der ungarischen Landwirte geführt wurde.

VIVIEN RAPALI

„IM WISSENSCHAFTLICHEN WETTLAUF GIBT ES KEINEN
STILLSTAND“

BILANZ DER STIFTUNG SMITH JEREMIAS STIPENDIUM

Das durch die 1927 geschaffene Stiftung Smith Jeremias Stipendium finanzierte gleichnamige Stipendium diente als Mittel zur Ausbildung der technischen Elite in Ungarn. Der Beitrag, der sich mit den besonderen Umständen der Entstehung der Stiftung beschäftigt, die zwischen 1927 und 1941 existierte, nämlich mit der Geschichte der Namensgebung und der finanziellen Absicherung des Kapitalfonds und der Auswertung des Wirkens des Programms, untersucht einen bisher unbearbeiteten, früher nur skizzenhaft dargelegten Bereich der Fachliteratur der Bildungs- und Stipendienpolitik in der Zwischenkriegszeit. Bei der Analyse des technischen Stipendiums auf historischer Ebene werden in der Arbeit die Erfolge, nämlich die Erfüllung der in der Gründungsurkunde formulierten und der inoffiziellen Ziele unter die Lupe genommen. Neben der Untersuchung der Erfolge und der Eliteausbildung bietet sie einen Ausblick auf die (in Bezug auf das Stipendium als relevant geltende) gesellschaftshistorische Projektion der technischen Intelligenz der behandelten Epoche, auf die Probleme der ungarischen naturwissenschaftlichen Forschungen in der Zwischenkriegszeit sowie auch auf die Diskussionspunkte und Ergebnisse des Landeskongresses für Natur-, Medizin- und Agrarwissenschaft sowie Technik im Januar 1926. Die Arbeit bietet zugleich einen methodischen Lösungsschlüssel zur Erschließung der in den geschichtswissenschaftlichen Forschungen bisher außer Acht gelassenen technischen Stipendien. Bei der Einschätzung wird die Frage beantwortet, ob dieses Stipendium zur Ausbildung der ungarischen wissenschaftlichen Elite und zur Entwicklung der technischen Wissenschaften beigetragen hat.

GYULA KOSZTYÓ

DIE TÄTIGKEIT DER MILITÄRVERWALTUNG 1939 IN DER KARPATOUKRAINE - DER WIRTSCHAFTLICHE UND SOZIALE RAHMEN

Zu den Hauptzielen der ungarischen Außenpolitik in der Zwischenkriegszeit gehörte die territoriale Revision. Als einer deren Erfolge gelangte auch das Gebiet der heutigen Karpatoukraine in zwei Schritten zum Mutterland zurück: zunächst die mehrheitlich von Ungarn bewohnte Ebene durch den ersten Wiener Schiedsspruch, dann zwischen dem 14. und 18. März 1939 die Gebirgslandschaft der Karpatoukraine durch eine Militäraktion der Ungarischen Königlichen Honvedarmee. Auf dem von ihnen zurückeroberten, von mehreren Nationalitäten und einer ungarischen Minderheit bewohnten Territorium wurde die ungarische Militärverwaltung eingeführt. Diese militärische Administration bestand vom 18. März bis zum 7. Juli 1939.

In diesem Beitrag ließ ich mich von dem Hauptziel leiten, diesen Zeitabschnitt von einer Seite darzustellen, die bislang der Aufmerksamkeit der Historiker, die dieses Thema erforschen, entgangen ist. Daher war ich in erster Linie darum bemüht, auf die örtlichen wirtschaftlichen und sozialen Maßnahmen der von Generalleutnant Béla Novákovits geleiteten Militärverwaltung einzugehen. Diese beiden Fragenkomplexe sind von besonders großer Bedeutung, denn die Karpatoukraine war in dieser Epoche eine der rückständigsten Regionen Europas.

Für diese Arbeit habe ich bisher unbekannte, von Historikern noch nicht erforschte Archivquellen genutzt. Dabei stützte ich mich vor allem auf Dokumente, die in der Abteilung Bergsaß/Beregszász/Berehove des Territorialen Staatsarchivs Karpatoukraine aufbewahrt werden. In dieser Einrichtung ist nämlich ein Teil der Dokumente der für die Militärverwaltung zuständigen militärischen Kreiskommandanten erhalten geblieben. Außer Schriftstücken des Archivs Bergsaß habe ich Dokumente des Ungarischen Nationalarchivs und Landesarchivs sowie des Militärhistorischen Archivs hinzugezogen.

Als Ergebnis meiner Arbeit ist es mir gelungen festzustellen, dass die ungarische Militärverwaltung unter äußerst schwierigen sozialen Bedingungen arbeiten musste. Béla Novákovits' Maßnahmen wirtschaftlichen Charakters waren essentiell, denn sie wollten Arbeitslosigkeit und Mangel an Kapital vorbeugen. Von ähnlicher Natur waren auch seine Maßnahmen in den Bereichen öffentliche Versorgung und Gesundheitswesen. Trotzdem war die Militärverwaltung nicht imstande, die wirtschaftlichen und sozialen Probleme zu lösen: Hauptgrund dafür waren hauptsächlich die beschränkten Ressourcen.

ANDRÁS JOÓ

GEHEIMDIPLOMATIE UND NATIONALE SCHICKSALSFRAGEN:
ANTAL ULLEIN-REVICZKY

Antal Ullein-Reviczky's Memoiren (*Guerre allemande – paix russe*), die 1947, kurz nach dem Zweiten Weltkrieg, veröffentlicht wurden, sind der ungarischen Geschichtsschreibung seit Langem bekannt. Kennen wir aber den Autor dieser Memoiren, der Kronzeuge und Schlüsselfigur der schicksalhaften Jahre zwischen 1938 und 1945 war? Sein Leben begann in der altherwürdigen westungarischen Stadt Sopron (Ödenburg), die nach 1920 zum Symbol wurde, weil es dank einer Volksabstimmung in der Stadt gelungen war, die im Friedensvertrag von Trianon festgelegte Grenzlinie zugunsten Ungarns zu modifizieren. Bei diesem Erfolg spielte Antal Ullein-Reviczky als junger Diplomat bereits eine Schlüsselrolle. Mit seiner Karriere ging es danach schwunghaft aufwärts: Er repräsentierte Ungarn in Paris, später in der Türkei. 1929 heiratete er die Tochter einer namhaften britischen Diplomatenfamilie (Cumberbatch). Unter seinen Mandaten war von 1935 an die Leitung des Konsulats in Zagreb auch im politischen Sinne von Bedeutung. Später, nach 1938 spielte er während der Amtszeit mehrerer Ministerpräsidenten bei der Steuerung der auswärtigen Pressepolitik eine herausragende Rolle. Nach der Zeit László Bárdossys leitete er nicht nur die Presseabteilung im Außenministerium, sondern er war auch der Pressechef des neuen Ministerpräsidenten. In der Kállay-Ära hatte er ebenfalls einen Anteil daran, dass die ungarischen Friedenssondierungen in Istanbul beginnen konnten. Im Interesse dieser Schritte konnte er auch die Beziehungen seines am Bosphorus lebenden Schwiegervaters, Cyril James Cumberbatch, erfolgreich nutzen. Ein jeder der geheimen ungarischen Beauftragten (zum Beispiel András Frey, Prof. Ferenc Váli A. und László Veress, der beim späteren britisch-ungarischen geheimen Waffenstillstandsabkommen eine Schlüsselrolle spielte) machte sich mit seinem Wissen und seiner Zustimmung auf den Weg. Er war bestrebt, die geheimen Friedensbemühungen mit der Pressepolitik abzustimmen. Dazu dienten seine wöchentlichen Besprechungen mit den Chefredakteuren der ungarischen Zeitungen. Im Frühherbst 1943 erhielt er einen weiteren wichtigen Auftrag: Er wurde außerordentlicher und bevollmächtigter Gesandter Ungarns in Schweden. In Stockholm nahm er den Kontakt mit Mitarbeitern dortiger Botschaften der anglo-amerikanischen Alliierten auf und führte Verhandlungen mit Vertretern des Vereinten Generalstabs. Als eventueller Schauplatz der Verhandlungen über einen Waffenstillstand geriet sein Standort 1944 in den Vordergrund. Ullein-Reviczky war bemüht, darauf aufmerksam zu machen, dass es wegen der Position der sowjetischen Kräfte, die sich den ungarischen Grenzen näherten, immer notwendiger wurde, direkte Kon-

takte auch zu Moskau aufzunehmen. Nach der deutschen Okkupation erkannte er die Sztójay-Regierung nicht an, so dass ihm sein Posten als Gesandter, dann auch seine ungarische Staatsbürgerschaft entzogen wurden. Am 8. April 1944 drängte er noch vor Beginn der Deportierungen in einem leidenschaftlichen Brief auf ein wirksames Eingreifen der schwedischen Regierung im Interesse der ungarischen Juden, indem er seine Sorge um das Schicksal von „800.000 ungarischen Staatsbürgern jüdischer Religion oder jüdischer Herkunft“ zum Ausdruck brachte, denen – wie er schrieb – nach der Okkupation des Landes „eine beispiellose Verfolgung“ drohte. Es ist besonders zu erwähnen, dass er sich vom September 1943 an auch mehrfach mit Raoul Wallenberg traf. Ihre Beziehungen waren enger, als es der Geschichtsschreibung früher bekannt war, und dies wirkte sich auch auf die spätere Menschen rettende Mission des schwedischen Diplomaten aus. Nach 1945 war Ullein-Reviczky gezwungen, in die Emigration zu gehen; er lebte zunächst in der Türkei, in Genf und Paris und vertrat später bis zu seinem Tod 1955 das Ungarische Nationalkomitee in London. Für das hier veröffentlichte Porträt des Diplomaten, Wissenschaftlers und Staatsmannes schöpfte der Autor reichlich aus den erhalten gebliebenen Quellen im Dokumentennachlass Antal Ullein-Reviczkys (so zum Beispiel aus den wertvollen Tagebuchaufzeichnungen von dessen Gattin, geb. Lovice Grace Cumberbatch), was der Tochter Lovice Mária Ullein-Reviczky ebenso wie die Tatsache zu verdanken ist, dass die Dokumente ihres Vaters nach Ungarn heimkehren konnten.

MÁTÉ GALI

VON NÓGRÁDSÁP AUF DEN GIPFEL DER WISSENSCHAFT – LEBEN
UND SCHAFFEN DES ATOMPHYSIKERS LÁSZLÓ GRENÁCS
(1933–2017)

Der Atomphysiker László Grenács wurde am 16. November 1933 in Nógrádsáp (Nordostungarn) geboren. Die Grundschule absolvierte er in seinem Geburtsort und legte 1952 am Ungarischen Staatlichen Bálint Balassi Gymnasium in der benachbarten Stadt Balassagyarmat die Reifeprüfung mit den besten Noten ab. 1956 war er Absolvent im Fach Physik an der Budapester Eötvös Loránd Universität, als die Revolution und der Freiheitskampf ausbrachen.

Während des Volksaufstandes stand er bewaffnet Wache an öffentlichen Einrichtungen und vertrieb Flugblätter, die die Revolution unterstützten. Später nahm er an der Anfertigung und dem Vertrieb der illegalen Zeitung *Október Huszonharmadika* (23. Oktober) teil. Um der Vergeltung zu entgehen, verließ er das Land im Februar 1957 mit noch jemandem über Jugoslawien.

Er ließ sich in Belgien nieder, wo er sein Physik-Studium an der Katholischen Universität Leuven abschloss. Auch seinen Doktor-Titel errang er an dieser Einrichtung Mitte der '60er-Jahre, wo er in den folgenden Jahrzehnten eine kreative Tätigkeit auf hohem Niveau ausübte, wodurch er in seinem Beruf internationale Bekanntheit und Anerkennung erreichte. Sein wissenschaftliches Ansehen basiert auf seinen Forschungen der Niedrigenergie- Kernspektroskopie. Er arbeitete ferner auch das Verfahren aus, mit dem das Vorhandensein des vom amerikanischen Nobelpreisträger-Physiker, Murray Gell-Mann vorausgesagten schwachen Magnetismus mit der Aussage bestätigt werden konnte, dass es keine sogenannten Ströme zweiter Ordnung gibt.

Als Anerkennung seines beruflichen Schaffens erhielt László Grenács Anfang des Jahres 1989 in Vertretung der Schwedischen Königlichen Akademie der Wissenschaften einen Brief vom schwedischen Physiker Bengt Nagel, in dem er von seiner Nominierung zum Nobelpreis in Physik 1989 unterrichtet wurde. Die hohe Auszeichnung bekam er schließlich nicht, verdiente jedoch 1990 den Preis der Belgischen Akademie der Wissenschaften. 1999 bekam er vom belgischen König Albert II. den Titel Grand Officer de l'Ordre de la Couronne (Großer Offizier des Kronenordens) verliehen. Im Jahre 2007 wurde er zum externen Mitglied der Ungarischen Akademie der Wissenschaften gewählt.

Da László Grenács am 16. Oktober 2017 in Brüssel starb und sein Sprachvermögen in seinen letzten Jahren wegen Gehirnblutungen stark in Mitleidenschaft gezogen wurde, konnten wir mit ihm kein Lebensinterview mehr führen. Über sein Leben

und seine Karriere sprachen wir mit seinem 1964 geborenen Sohn Mathias zweimal im Laufe der Jahre 2018 und 2019 in Nógrádsáp. Mathias lebt heute im französischen Ort Mantes-la-Ville, und unterrichtet Physik am Gymnasium Lycée Jean Rostand der benachbarten Stadt Mantes-la-Jolie.

DÁVID KISS

AUFSTELLUNG UND ANFÄNGLICHE TÄTIGKEIT DER
ORDNUNGSGARDE
DER PARTEI DER UNGARISCHEN WERKTÄTIGEN

Entsprechend früheren Mustern haben sich gleich mehrere politische Kräfte in Ungarn nach dem Zweiten Weltkrieg eine Parteiarmee organisiert. Am erfolgreichsten war die der Ungarischen Kommunistischen Partei (MKP). Nach der Auflösung der Zivilorganisationen und Parteien verblieb die Partei der Ungarischen Werktätigen allein in der Arena. Zu den wesentlichsten Aufgaben der Partei in der zweiten Hälfte 1948 gehörte, ihre Parteimitglieder und ihre Ordnungsgarde (RG) zu durchleuchten und im Zusammenhang mit Letzterer eine Parteiarmee aufzubauen. Aus organisatorischer Sicht und in Bezug auf die Zusammensetzung der Mitgliedschaft basierte sie eher auf der früheren MKP-Garde. Dass die Organisation unbedeutend wurde, war schon von Anfang an daran zu erkennen, dass mehrere Personen zu anderen Organisationen „umgeleitet“ wurden und im Vergleich zu früheren Plänen keine Rede mehr von einer Erweiterung auf 40.000 Mitgliedern war. Da die kommunistische Partei bis zu dieser Periode alle Machtzentren innehatte, war es für sie immer weniger wichtig, eine gesonderte Parteiarmee aufrechtzuerhalten. Die RG spielte keine so wesentliche Rolle mehr nach 1948 wie die Kampfgruppen nach ihrer Gründung 1957. Die Situation entwickelte sich trotz der Tatsache so, dass ähnliche paramilitärische Organisationen in anderen Staaten in der sowjetischen Interessensphäre von weit größerer Bedeutung waren.

PÉTER BERTALAN

ÁVH-MEDIUM – DIE ROLLE VON JUDAS ODER PETER - PAULINERMÖNCH IM VORHOF DER HÖLLE

Die dramatische, mit staatlicher Gewalt durchgesetzte Auflösung der ungarischen Mönchsorden nach 1945 ist eine weitverzweigte, erschütternde Geschichte.

Das Einschreiten seitens der Staatsmacht gegen die untertauchende, die Katakomben-Kirche deckte häufig sehr gewaltsame – als juristische Prozedur getarnte – Versuche zur Beseitigung. *„Die politische Vorstellung der Parteiführung a’la Rákosi war die völlige Zerstörung des spirituellen Einflusses der Kirche. Daher mussten ‚der moralische Pfuhl‘ der belasteten Mönche und ihr zu allem entschlossener Charakter als Missetäter, ja sogar als ‚Mörder‘ bewiesen werden“*, ist im Rehabilitierungsbeschluss des Präsidialrates des Obersten Gerichts der Republik Ungarn vom 17. Februar 1992 zu lesen.

Die erste Phase des gegen den ungarischen Paulinerorden initiierten juristischen Verfahrens ist die Untersuchungsphase. Über ihren Gang steht reichlich Archiv-Quellenmaterial zur Verfügung. Der Beitrag legt aufgrund der Analyse zeitgenössischer Quellen und Dokumente den Prozess dar, in dessen Verlauf der Apparat der Staatssicherheitsbehörde (ÁVH) – ähnlich wie beim Verfahren gegen Kardinal József Mindszenty – auch psychischen Zwang einsetzte, um den Willen der inhaftierten Paulinermönche zu brechen. Auch die beiden Verhörten erzeugte Stresswirkung war Bestandteil der Pressionsmittel der Ermittlungsbehörde, damit nicht verübte Vergehen gestanden wurden. Das sind die beiden Grundpfeiler der Beschreibung der „Pauliner-Sache“, die durch einen dritten, die Darstellung der zeitgenössischen historischen und politischen Umstände ergänzt beziehungsweise in einen Rahmen gestellt wird.

EMŐKE KOVÁCS
„EIN MENSCH, DER ZWEIMAL STARB...“
PORTRÄT DES VERGESSENEN PFARRERS LAJOS IFY

Die Person Lajos Ify (1893–1967) umgibt im Kreis der Balaton-Liebhaber eine Art Mysterium. Die im Volksmund fortlebenden, legendenhaften Erzählungen stellen sein Leben in großen Zügen dar, eine Facharbeit, die die Sachverhalte klären würde, ist über seinen Lebenslauf jedoch noch nicht geschrieben worden. In diesem Beitrag war ich bemüht, Lajos Ifys Porträt authentisch aufzuzeigen, indem ich meine früheren Forschungen zusammenfasste, mich auf neu entdeckte Archivquellen stützte und die Hilfe von Experten, die einschlägige Forschungen betreiben oder kennen, sowie von einstigen Augenzeugen in Anspruch nahm. Nach seiner Zwangspensionierung im Juli 1949 wählte Lajos Ify die Einsamkeit des Sankt-Georg-Berges und die innere Emigration. Die Gestalt des katholischen Pfarrers, der einst erfolgreich Karriere gemacht und sich allgemeiner Achtung erfreut hatte, sowie seine Privatkapelle Emmaus sind in der ungarischen Geschichte und Kirchengeschichte einzigartig.

Der in Keszthely geborene Ify diente anfangs im Verband der Diözese Pécs als Kaplan, später in der Diözese Veszprém und war von 1929 an Pfarrer in Fonyód. Da seine Pfarre sich schön entwickelte, erfreute er sich allgemeiner Hochachtung. Er war es, der die Schulschwestern aus Szeged zu seiner Ortschaft einlud und der – unter anderem in Balatonfenyves und Fonyódliget – Kapellen bauen ließ. In seiner Würdigung wurde oft sein großes Talent beim Bau von Orgeln und Harmonien hervorgehoben. Die Daten im Lebenslauf sind jedoch plötzlich unterbrochen: Wir wissen nicht genau, warum Ify sich im Sommer 1949 für die Einsamkeit auf dem Sankt-Georg-Berg entschied. Einzelne Quellen beziehen sich auf politische Gründe, Archivdokumente auf kirchliche Beweggründe und Dienstversäumnisse. Lajos Ify hatte schon in Zeiten vor dem Krieg auf seinem eigenen Emmaus, dem Sankt-Georg-Berg, eine Kapelle und ein Einsiedlerhaus geschaffen.

Als Ergebnis meiner Forschungen kann dieser kurz zusammengefasste Lebensweg stark nuanciert werden. Es wird nämlich oft hauptsächlich auf seine Tätigkeit in den 1950er-Jahren verwiesen, wobei auch sein Dienst als Pfarrer in der Zwischenkriegszeit von großer Bedeutung war. Diese beiden Perioden bauen freilich in vielen Fällen – trotz des veränderten historischen Kontextes – aufeinander auf. Diesen einzigartigen kirchlichen Lebensweg stelle ich in der gegenständlichen Arbeit vor, wobei einiges an Irrglauben ausgeräumt und einzelne Hypothesen im Zusammenhang mit dieser außergewöhnlichen Schicksalsgeschichte bestätigt werden.

JÁNOS RÁCZ DIE LISTE VON ANDAU

Im November 1956 hat die auf der österreichischen Seite lebenden Familie Nádas sehr viel dafür getan, dass die ungarischen Flüchtlinge so bald wie möglich Unterstützung in Österreich erfahren. Róbert Nádas und seine Familie waren zur rechten Zeit am rechten Ort: Sie haben annähernd dreitausend Ungarn geholfen: Sie arbeiteten mit dem österreichischen Roten Kreuz zusammen, versorgten die ungarischen Flüchtlinge mit Wasser und Nahrung. An der Rettungstätigkeit waren Róbert Nádas' Mutter Anna Jura und seine Schwester Alíz Nádas ebenfalls aktiv beteiligt.

Róberts Vater Sándor Nádas war als Oberverwalter und Oberjäger des Eszterházy-Landgutes in Hanságújmajor tätig. Róbert Nádas arbeitete – den Spuren seines Vaters folgend – nach Abschluss der Akademie Mosonmagyaróvár ebenda als Verwalter. Ihre Wohnung als Verwaltung lag gerade in der Nähe der Brücke von Andau, die mehrere tausend Menschen in der Hoffnung auf Freiheit überquerten. Sándor Nádas schickte Traktoren zu den österreichischen Flüchtlingslagern, zwischendurch sorgte er aber auch dafür, die Daten der ungarischen Emigranten, mit denen er Kontakt hatte, in der Hoffnung auf spätere Fortsetzung der Kontakte in einem Heftchen festzuhalten. Namen, Geburtsdaten, Wohnadressen, 1460 Eintragungen, Daten von annähernd dreitausend Frauen, Kindern und Männern, warteten aufgelistet darauf, Historikern über ein Ereignis vor 63 Jahren zu erzählen. Sándor Nádas benutzte das Heftchen seinerzeit wie eine Art „Telefonbuch“: Wenn er eine Nachricht von einem Flüchtling erhielt, versuchte er mit Hilfe seiner Aufzeichnungen die Person zu identifizieren. Jetzt sind sie allerdings geeignet, viel interessantere Schlussfolgerungen zu ziehen

Das Heft landete beim Präsidenten des „Europa-Clubs in Wien, András Smuk. Die Witwe von Róbert Nádas wollte die wertvolle Quelle bei ihm deponieren. Später vertraute András Smuk das Heftchen dem VERITAS Institut für Geschichtsforschung an. Durch Bearbeitung der verfügbaren Angaben will diese Studie das allgemeine Bild über die Flüchtlinge von 56 nuancieren.

ZOLTÁN DÉVAVÁRI

DAS LÄNGSTE JAHR – DAS UNGARTUM IN DER VOJVODINA UND DIE ANTALL-REGIERUNG BEIM ZERFALL VON JUGOSLAWIEN (1991)

Der Beitrag stellt aufgrund relevanter ungarischer Dokumente des Außenministeriums die Entwicklung des ungarisch-serbischen Verhältnissystems dar. Er konzentriert sich auf das Jahr 1991 des zweiten jugoslawischen Staates.

Durch die Kulmination der jugoslawischen Krise verschlechterte sich das ungarisch-serbische Beziehungssystem kontinuierlich, wobei die Situation und die Frage des Ungartums in der Vojvodina ebenfalls eine wesentliche, ja sogar entscheidende Rolle spielten. Belgrads Methoden in der Ungarn-Frage – die Ausübung von Druck, frontale Angriffe gegen Einrichtungen der ungarischen Minderheit, die unterschiedlichen Mittel der psychologischen Kriegsführung und der Einschränkung der Rechte, die ständigen Provokationen gegen die offizielle ungarische Regierung – verschlechterten das Verhältnis zwischen den beiden Staaten auf Dauer.

Belastend auf die Beziehungen zwischen Serbien und Ungarn wirkten die ständigen Pressekriege und ungarnefeindlichen Ausfälle, die diplomatischen Notenwechsel und Proteste, später die überproportionale Musterung von Ungarn in die serbischen Interessen dienende Jugoslawische Volksarmee bei einer immer intoleranteren öffentlichen Stimmung in Serbien sowie die massive erste Flüchtlingswelle von etwa 20.000-25.000 Ungarn aus der Vojvodina, die eine weitere gewaltsame und radikale Veränderung der ethnischen Raumstruktur des historischen Südländes mit sich brachte.

Der Spielraum der ungarischen Diplomatie wurde auch dadurch behindert, dass die negativen Nachrichten und Entwicklungen hinsichtlich des Ungartums in Jugoslawien, als die Krise kulminierte, noch nicht die Reizschwelle der internationalen Öffentlichkeit erreichte.

Zu einem Durchbruch kam es erst im Spätherbst 1991, nachdem die ersten irregulären serbischen Freischärler entlang der Theiß erschienen waren, um auch in der Batschka ethnische Säuberungen zu beginnen. Nach den Briefen József Antalls an George Bush sowie an Lord Carington wurde zunächst die holländische Diplomatie auf die immer schwierigere Situation der Ungarn in der Vojvodina aufmerksam. In der Frage der minderheitlichen ungarischen Gemeinschaft erwies es sich als eindeutiges Zeichen für das Überschreiten der Reizschwelle der Großmächte, dass die französische Diplomatie aktiv wurde.

MIHÁLY NOSZKÓ-HORVÁTH

DIE ZWANGSGETTOISIERUNG UND DIE DEPORTATION IM SPIEGEL
DER UNGARISCHEN ENTSCHÄDIGUNGSGESETZE
– DIE EINSCHLÄGIGEN ENTSCHÄDIGUNGSAKTEN

Die Gesetze für Entschädigung wegen des Unrechts, das während des Holocausts dem ungarischen Judentum in Person widerfahren war, garantierten die Möglichkeit einer Kompensation nach mehreren Rechtstiteln. Im Fall dieses Unrechts sind die Zwangsgettoisierung und die Deportation auf jeden Fall hervorzuheben, die vor 75 Jahren geschahen. Der vorliegende Beitrag will in Bezug auf das Jubiläum einen Überblick darüber bieten, welche Maßnahmen der ungarische Staat unternommen hat, um diejenigen, die all das erlitten hatten, und ihre Angehörigen moralisch und auch materiell zu entschädigen. Bei der Beschreibung der Entschädigungsbezüge werden im Beitrag gleichzeitig auch die Geschichte der juristischen Regelung des Entschädigungssystems wegen persönlichen Unrechts, die Höhe der zuerkannten Entschädigungen, ferner auch das Aktenmaterial der Entschädigungsverfahren allgemein dargestellt.

NÉVMUTATÓ

- Á. Varga László 279
Abafi ld. Aigner Lajos
Abaligeti Kázmér 332
Ablonczy Balázs 191, 238
Abonyi Andor, alpári 127
Aczél Tamás 348–350, 352
Ács Lajos 356, 361
Acsády Ignác 89
Ádám György 279
Ágoston András 390, 392, 398, 401
Aigner Lajos 87, 89–91
Albert István 138
Albert Kázmér herceg 199
Albert, II., belga király 281, 285
Áldor Imre 105
Aloiziu/Aloisiu Vlad 46
Ambach Mihály 326
Ambrózy Migazzi István 164–165
Ambrus Gábor 300
Ambrusné Kozák Éva 276
Andel, Adriaan van 24
András Ferenc 10
Andrássy Antal 333
Andrássy Gyula, id., gr. 32, 35, 95,
Andrássy Gyula, ifj. 170, 175, 180, 191
André Grenács ld. Grenács András
Andreánszky István 286
Andreides Gábor 266
Andropov, Jurij Vlagyimirovics 347,
350, 354–357
Angster József 330
Angyal Vendel 342
Anka László 95, 99, 104, 168
Annus Jánosné 276
Antal Elemér 276
Antal Gábor 113
Antal István 258, 261
Antal László 253
Antall József 157, 393, 395–399, 406
Anton Mocsonyi/Mocioni
ld. Mocsonyi Antal
Apor Gábor 264
Apponyi Albert, gr. 32, 39, 44–45, 51,
53
Apponyi Albertné 168
Apponyi Antal 262
Apró Antal 361
Arany János 113
Artl, Gerhard 136
Árvai János 306
Arz, Arthur von Straussenburg, br. 139
August István 326
Austro-Hungaricus 136
B. Nádor Orsolya 214
B. Stenge Csaba 235
Babes Vince
ld. Vichente/Vincentiu Babeş
Babits Viktor 225
Bach, Alexander von, br. 71
Badalik Bertalan 309, 334–336
Badinter, Robert 405
Bailey, Clyde Harold 229
Bajcsy-Zsilinszky Endre 109, 180, 266,
271
Bajza József 27
Bakách-Bessenyei György 261, 269,
273
Baksay Dániel 19

- Baldvin, I., belga király 285
Balla Tibor 131, 137
Ballagi Mór 9, 20
Balogh Árpád 342
Balogh Béla 321
Balogh József 262, 272
Balogh Margit 266, 310, 314
Baloghy-család 277–278
Balsai István, dr. 409
Baltazar Dezső 103
Bán D. András 273
Bánáss László 334
Bánffay (Baumholczer) Simon 65–66
Bánffy Dezső, br. 97, 108–109
Bánffy Miklós 165–166
Bangha Béla 175, 180
Bánki Donát 306
Barankovics István 306
Baráth Magdolna 347, 350, 354, 356–358
Barcza György 261
Bárdos László 27, 28
Bárdossy László 253, 260–261, 446, 480
Barkóczy Béla 334
Barla Gyula 62
Bartha Károly 238
Bartha Lajos, sepsiszek-nagyborosnyói
118–119
Bartha Tibor 16
Bartha-Kovács Katalin 75
Bata István 346
Batthyány Lajos, gr. 66, 68, 72
Baur, Ferdinand Christian 20
Bayer, Pia 372
Becker Jenő 224
Beér János 154–156
Békési Imre 214
Beksics Gusztáv 57, 60–68, 70–71, 73,
89
Belkin, Mihail Iljics 359–360
Benczúr Gyula 88
Bene Lajos 226
Benedek Domonkos 211–212
Benedek Elek 53
Beneš, Edvard 175, 188
Benkő Gyula 89
Beöthy Zsigmond 9
Beresztóczy Miklós 310, 312, 322
Berg István 212
Berger, Susanne 272–273
Berija, Lavrentyij Pavlovics 345–347, 358
Berridge, Geoff R. 257
Berta Ilona 31
Bertalan Béla 342
Bertalan Péter 308, 312
Bertényi Iván, ifj. 32–36, 38–39, 97
Bertók Krisztina 281
Berzeviczy Albert 52, 93–94
Bessenyei György 15
Bethlen István 161, 164, 166–169, 171,
174, 179, 181, 183, 187, 191–192
Bethlen Margit 161
Bethlen-család 286
Bezerédy István 27
Biberauer, Theodor/Tivadar 20
Bíró Lajos 330
Bíró Mihály 23
Birstein, Vadim 272–273
Bittó István 59
Bleyer Jakab 163–165
Bloch Moritz/Móric 20
Bloch, Felix 288
Boccaccio 80
Bodeanu Denisa 310
Bodon József 79
Bogárdi János 225, 229–230
Boice, James Montgomery 13

- Boján József 294
 Bolfras, Arthur von, br. 135
 Bolyós Rezső Ákos 312
 Borbála Dezső 101
 Borbándi Gyula 286
 Bordóczki Ferenc 300
 Boronkai Szabolcs 161
 Boros Zsuzsanna 177, 190
 Borovszky Samu 277
 Bossányi Béla 246
 Botlik József 233, 235–236
 Botond Ernő 332
 Bozóki András 157
 Božović, Redovan 400–402
 Böckh Béla 225
 Böhm Jakab 66
 Bölöny József 147–149
 Böszörményi Oszkár 127
 Brankov Lazar 315, 359
 Branovácsky István ld. Stefan
 Branovački
 Braun Géza 224–225
 Brenzovics László 235, 244
 Bretter Zoltán 40
 Brieber László 342
 Bródy András 239
 Brudermann Rudolf, lovag 122
 Bucsánszky Alajos 79
 Bucsay Mihály 16, 20
 Bud János 220
 Buharin, Nyikolaj Ivanovics 152
 Bulganyin, Nyikolaj Alekszandrovics
 345–346
 Buljovszky Lilla 95
 Bush, George 399, 406
 Buza Péter 81
 Calvin, Jean 20–21, 24
 Casanova 80
 Castellio, Sebastian 21
 Chaplin, Charlie 289
 Chotek Zsófia 145
 Cieger András 37, 39
 Cihanin Mihály 238
 Colombo, Christoforo 21
 Conrad, Franz von Hötzenndorf, gr. 131–
 132, 134–135, 138–139
 Coudenhove-Kalergi, Richard 194
 Cumberbatch, Cyril James 257, 446–
 447, 480–481
 Cumberbatch, Lovice Louisa Grace 257,
 261
 Czakó Kálmán 360–361
 Czapik Gyula 329
 Czernohorszky József 331
 Czettler Jenő 209–210
 Czibulka, Claudius 128
 Czink Péter 255
 Czitó Károly 122
 Csabai Tibor 78–79
 Csajághy Laura ld. Vörösmarty
 Mihályné
 Csánki Dezső 276
 Császár Géza 243
 Császtvay Tünde 75–77, 79, 81, 83
 Csécsi Nagy Aladár 121
 Csécsi Nagy Emil 121
 Csécsi Nagy Erzsébet 116, 122
 Csécsi Nagy Imre (orvos, természettu-
 dós) 115, 435, 468
 Csécsi Nagy Imre (örnagy) 121
 Csécsi Nagy Imre, vitéz (altábornagy)
 115–129, 435, 468
 Csécsi Nagy Jenő 116
 Csécsi Nagy Jolán 116
 Csécsi Nagy József 116
 Csécsi Nagy László 121

- Csécsi Nagy Miklós (agrármérnök) 121
Csécsi Nagy Miklós (jogász) 116
Csécsi Nagy Miklós (lelkész) 115, 121, 435, 468
Cseh Sándor 34
Csekey István 149, 154–157
Csellár István Jenő 315, 317, 320–323
Csengery Antal 60, 95
Cserényi-Zsitnyányi Ildikó 321
Cseres Tibor 392
Csernai László Pál 287
Csernoch János 161
Csibi Norbert 42
Csiky Kálmán 31
Csiky Lajos 9
Csizmadia Andor 147, 155–157
Csomor Józsefné 283
Csorba Géza 81
Csutorás F. László 332
Danyl Dezső 277
Darányi Ignác 95, 200
Darvas József 349–351
Daudet, Alphonse 82
Dávid Zoltán 277
Deák Ágnes 30, 40–41, 142
Deák Ferenc 19, 26–39, 47, 63, 95, 428, 461
Dengl János 209
Dercsényi Béla 240
Dessewffy Gyula 272
Deutsch Gyula 287
Dezsényi Béla 81
Diószegi András 62
Dobos János 22–23
Dolinay Gyula 89, 92
Domonkos Lajos 276–277
Domonkos Miksa 314
Dornyay Béla 331
Döbör András 283
Dömötör Mihály 164
Drašković, Vuk 386
Duce, Id. Mussolini, Benito
Duncan, John 15, 23
Dusa Mária Evangelista 329
Eck Kálmán Imre 212
Eckhardt Tibor 180
Egyed István 148–149
Egyed Orsolya 214
Einstein, Albert 287
Einwachter József 225
Elekes Dezső 85
Elischer Pál 225
Emich Gusztáv 46
Emődy Dániel 95
Endre Andor 121
Endrey Sándor 114
Entz Géza 398
Eötvös József, br. 43, 52, 287
Eötvös Loránd, br.
Erdei Ferenc 294, 301–302
Ermel, Agnès 280, 284
Esterházy Mór 262
Falaize, Benoit 40
Falk Miksa 71, 95
Falkenhayn, Erich von 133–134
Fall Endre 265, 271, 459, 463
Faluhelyi Ferenc 154
Farkas Aranka, Alsó- és Felsőőri 160
Farkas Győző 287
Farkas Judit Antónia 84
Farkas Mihály 293, 302, 345–362
Farkas Péter 308
Farkas Vladimir 346–348, 360–362
Fáy András 16, 19–21, 24, 27,
Fazekas Csaba 65
Fedeleles Tamás 311

- Fedinec Csilla 233, 235, 237–238, 244
Feigl, Erich 131–134, 136, 139–140
Feimer László 224–225, 229–230
Feitl István 346, 358
Fekete Ferenc 150
Felkai László 54
Fényes Elek 277–278
Fényes Iván 224–225
Fenyő Miksa 265
Fenyő, Mario D. 264–266
Ferdinánd, V., magyar király 44, 72
Ferdinandy Gejza 148
Ferdinandy László 148–149
Ferenc Ferdinánd főherceg 130–132, 140, 145
Ferenc József, I. magyar király 41, 72, 96, 118–119, 130–131, 133, 135, 139, 146, 200, 437, 470
Ferenczi Zoltán 34
Ferenczy Józsefné 106
Ferencsik József 321
Fertsák Jenő 164, 169
Festetics György 199
Festetics Sándor 262
Feszty Árpád 79
Féval, Paul 80, 82
Field, Hermann Haviland 314
Field, Herta 314
Filó Lajos 22
Findura Imre 89
Flaubert, Gustave 290
Flohr János 124
Fogarassy László 256
Fonyódi Mária Beáta 329
Forgách Géza 332
Forgács Gyula 23
Forster Elek 278
Forster György, dr. 278
Föglein Gizella 153
Földes György 161
Földes-Papp Károly 286
Földvály Miksa 332
Fraknói Vilmos 95
Frank Tibor 254–257, 263, 273
Fridli Lajos 151
Friedreich Endre 66
Friedrich István 168–170
Frigyes főherceg 127, 131
Friss István 356
Fröschl Gusztáv 294, 302–303
Füle Anna 281
Fülöp, I., belga király 285
Für Lajos 15
Füzessy Péter 243
G. Vass István 269
Gaál Sándor 24
Gábor Róbert 293
Gaboriau, Émile 80
Gáborjáni Szabó Botond 15
Gál Ferenc 303
Gali Máté 94
Gatrell, Peter 363
Géczi János 10
Géczy Lajos 335, 340
Gelléri Mór 89
Gellériné Lázár Márta 346
Gellért Andor 265–268, 271
Gell-Mann, Murray 281
Gellner, Ernest 40
Gergely Jenő 9, 161, 310
Gerlóczi Géza 294,
Gerő Ernő 347–348, 350, 353–354, 356, 358, 360, 362
Ghyczy Jenő 263, 269, 271
Giay Béla 214
Gimes Júlia 281

- Gimes Miklós 279
Glaise-Horstenau, Edmund 135
Glasner Antal 95
Glatz Ferenc 159, 172, 215, 261
Glaub Krisztián István 362
Godván János (Iván) 238
Gogol, Nyikolaj Vasziljevics 290
Gorka Sándor 217
Gömbös Gyula 170, 179, 184, 188
Görgei Artúr 72–73
Görgey István 65
Görgey Márton 70
Görgey-család 70
Graf, Friedrich Wilhelm 21
Granasztói Olga 75
Grenács András/André Grenács 280
Grenács József 281–282
Grenács László 276, 278–283, 285–288, 291
Grenács László, id. 281
Grenács László, legid. 278
Grenács Mátyás/Mathias Grenács 280–281
Grenács-család 280–281, 287–288, 291
Grill Richárd 88, 89
Gripenberg, Georg A. 269, 273
Grósz József 309, 314, 321, 336
Grünwald Béla 95
Gulyás László 256
Gulyás Zsuzsa 253
Günther, Christian 273
Gy. B. A. 309–317, 319–323
Gyengő Tibor 225, 230
Gyhézy Kálmán 95, 96
Gyöngyösi Mária Fidelis 329
György Aladár 81–82, 86, 89, 92
György Lajos 340
György Sándor 230
Gyulai Pál 30–31, 57, 60–61, 63–64, 70
Habsburg (-dinasztia) 161, 167, 286–287
Habsburg Ottó 143
Hajdú Elemér 225
Hajdu János 43
Hajdu Tibor 138, 359
Hajnáczy Tamás 230
Hajnal Ábel 19
Halas Lajos 293–294, 296–297, 299–300
Halász Imre 33, 39
Halifax, Lord (Wood, Edward Frederick) 257
Haller István 163–164, 170
Hám Tibor 153
Hamar Mária 44
Hanzély-család 278
Harmath József 342
Hárs József 255
Hatos Pál 9
Hauszmann Alajos 34
Haynal Ábel
Haynau, Julius von, br. 63, 71
Hazai Samu, br. 127
Hébelt [Hebelt] Ede 169–171
Heckenast Gusztáv 44, 47
Hegedüs András 356, 374
Hegedüs Attila 283
Hegedüs Elemér 120
Hegedüs Rita 214
Hegel, Georg Friedrich Wilhelm 20
Heimberg, Charles 40
Hencz Péter 215
Herczeg Ferenc 36
Hering Sándor 332
Hermann Róbert 65
Hess, Michael 372
Hetényi Miklós 225
Hitler, Adolf 148

- Hobsbawm, Eric 52
 Hódi Sándor 390
 Hodosy Imre 397
 Hoitsy Pál 39
 Hollán Ernő 34
 Hollósi Gábor 146, 149–150
 Hollósi Sándor 256, 265
 Hóman Bálint 205, 261
 Honti Ferenc 265–266
 Horánszky Lajos 39
 Horánszky Nándor 39
 Hormayr, Joseph von 41
 Hornyánszky Gyula 54–55
 Hornyánszky Viktor 45, 93
 Horthy Béla 236
 Horthy István 262
 Horthy Miklós 146–147, 149–150, 152, 161, 167–169, 172, 177, 181, 237, 246, 253–254, 256, 258, 262–264, 359
 Horthy Miklós, ifj. 274
 Horváth Adél Gabriella 162
 Horváth Boldizsár 59
 Horváth Ibolya 358
 Horváth Jenő 253
 Horváth Károly 29
 Horváth Katalin, likovich 115, 435, 468
 Horváth Márton 54, 347, 349–352
 Horváth Richárd 322
 Horváth Sándor 321, 372
 Horváth Szabolcs 225
 Horváth Zalán 287
 Hoss József 333–336
 Hörcsik Richárd 24
 Hrabovszky András 302
 Hruscov, Nyikita Szergejevics 345, 358
 Hubai László 161
 Huber János 164–165
 Hugó, Victor 290
 Hunfalvy Pál 59–60, 73
 Hunter Rouse 230
 Hunyadi János 146, 152, 188
 Huszti József 159–161
 Hutyra Ferenc 200
 Hüttl Hümér 224–225
 Ify József 325, 336
 Ify Lajos 324–344
 Ilkovich Antal 332
 Illés Ferenc 329
 Illéssy Ádám 115
 Illyefalvi Lajos 226
 Imrédy Béla 179
 Irányi Dániel 58–60
 Isaković, Anatolije 391
 István, I., magyar király 148, 286
 Jakab apostol 12
 Jámbor Árpád 321
 Jancsovics Pál 58
 Janek István 259
 Janicsek (Jáky) József 225, 229
 Jankó János 79
 Jankocsi József 214
 Jankovich Béla 45
 Janky Kocsárd, vitéz bulcsi 121
 Janky Lajos, bulcsi 120–121
 János apostol 11–12
 Jászi Oszkár 175
 Jelavich, Charles 50
 Jeremiah Smith 220, 444
 Jeszenszky Géza 394, 400, 403
 Jézus Krisztus 11, 13–14, 18, 21, 277
 Johnson, Herschel Vespasian 273
 Jókai Mór 59, 75–76, 79, 81, 84, 89, 92, 95–96
 Joó András 258, 269–270, 272
 Jovanović, Vladislav 400
 Józsa István 224–225

- József (Habsburg) főherceg 161
József Ágost főherceg 137, 139
József Ferdinánd főherceg 137
József, II., magyar király és osztrák császár 277
Judson, Pieter M. 41
Juhász Antal 276
Juhász Gyula 267
Juhász Kálmán János 225
Jura Anna 367
Justh Zsigmond 89
Kádár Gyula 259, 269
Kádár János 279, 358–361
Kahler Frigyes 314
Kákay Aranyos
 ld. Kecskeméthy Aurél
Kálai Sándor 81
Kalla Zsuzsa 75
Kállay Helén 262
Kállay Kristóf 261–262
Kállay Miklós 253–254, 257–258, 260–271, 273, 275, 446, 480
Kállay N. 127
Kálvin János ld. Calvin, Jean
Kammerer Ernő 277
Kanyar József 332
Kanyó Ferenc 230
Karácsonyi László 224–225, 229
Kardos József 9, 147, 167
Karinthy Ferenc 351
Karl Von Terzaghi 229
Károly, III. 142
Károly, IV. 5, 128, 130–140, 143–146, 167, 181–182, 200, 256, 437, 470,
 Károlyi Alajos, gr. 116
Károlyi Árpád 66
Károlyi Mihály 175–176
Károlyi Sándor, gr. 200
Kárpáti Zoltán Endre 323
Kasza József 390
Katona Tamás 393–395, 404
Kazareczki Noémi 278
Kazinczy Ferenc 75
Kazinczy Gábor 59, 63, 65
Kecskeméthy Aurél 39, 87
Kecskés D. Gusztáv 284, 363
Keglevich István, gr. 36
Kegyes-Brassai Orsolya 9
Kelemen István 162
Kemény Zsigmond 57–68, 70–73
Kempelen Béla 116
Kende Péter 279, 352
Kenedi Géza 89
Kenedi Zoltán 332
Kerékgyártó Mihályné 103
Kerepeszki Róbert 150
Keresztes-Fischer Ferenc 235
Keszthelyi Lajos 287
Keszthelyi Lajosné 282
Király István 62
Király Mária 372
Kis György 333
Kisfaludi Strobl Zsigmond 171
Kiss Dávid 292
Kiss Gábor 29
Kiss Gábor Ferenc 283
Kiss János 17
Kiss Lajos 331
Kiss Szaléz 314
Kiszeljov, Jevgenyij Dimitrovics 347–348, 350, 353
Kiszling, Rudolf 135
Kizman Ottó 314
Klamarik János 56
Klapka György 72
Klebensberg Éva 215

- Kleblsberg Kunó 159–173, 214–217,
220–221, 439–440, 473–474
Kleblsberg, Christoph 160
Klettner Csilla 161
Kmety Károly 143–144
Knakker József 381
Kneblsperch/Knöblsberg ld. Klebls-
berg Christoph
Kock, Paul de 81
Kocsis András 132
Kocsis László 340
Kodolányi Gyula 261
Kókay György 85
Kollontaj, Alekszandra Mihajlovna 269
Kolnhofer Vince 372
Kolozs Barnabásné 79, 82
Kolumbán Vilmos 10, 20
Komócsy István 331
Konkoly-Thege Gyula 225
Kónyi Manó 31–33, 95
Kool, Anne-Marie 24
Kós József Géza 300, 303–306
Kósa László 9, 214, 427
Kosaras István 259
Kossalkó János 61, 65–66, 70–71
Kossuth Ferenc 58
Kossuth Lajos 19, 23, 57–62, 66, 68–69,
72–73, 75, 78–79, 286, 302
Kosztó Gyula 232, 246
Kotsis Mária Cecília 329
Kovács Ábrahám 9–10, 15, 23–24, 427
Kovács Attila 284
Kovács Béla 342
Kovács Emőke 324
Kovács I. Gábor 79
Kovács Imre 212
Kovács István 293, 359
Kovács Kálmán Árpád 5, 9–10, 15, 20
Kovács Máté 85
Kovács Sándor 19, 340
Kováts Lajos 14, 58–59, 63, 65–66
Kozári Monika 96
Köböl József 293
Kölcsey Ferenc 20
Körmendi József 342
Körmöczy Katalin 29, 31–32
Kőrösi Zoltánné 214
Kövesi Endre 352
Krisch András 164
Krobatin, Alexander von, br. 134
Krug Lajos 171
Kubát János 403
Kuczka Péter 352
Kucsera László 340
Kukorelli István 153–154, 156, 158
Kun Bertalan 107
Kún Kocsárd, gr. 9, 427, 459,
Kun Mihály 294,
Kunder Antal 239
Kunszery Gyula 324, 337
Kupár Károly 238
Kupár Károlyné 237
Kuslits Mária 338
Kürthy Emil 89
Lábán Antal 61
Ladányi Andor 172, 215, 217
Lajos Iván 133
Lajtai L. László 53
Lakatos László 140
Laky Dezső 208
Lamartine, Alphonse 58
Lamberg Ferenc, gr. 69
Lámfalussy Sándor 280
Lánczos Zoltán 316
Landerer Lajos 44, 47
László, V., (Utószülött) 151

- Lator László Iván 362
Lázár Éva 320
Ledniczky Lajos 334
Légrády testvérek (Légrády Károly és Tivadar) 47
Lehoczky-Semmelweis Andor 240, 248
Leiker János 342
Lékai László 333–336, 342
Lengyel László 342
Lévai András 294, 302
Liczenmayer Sándor 88
Liebelt Ferenc 326
Ligeti Dávid 5, 130–140, 437, 470
Lingauer Albin 164–166
Lipnik Péter 279, 283, 287
Lipót, I., 142–143
Lončar, Budimir 402
Lónyay Menyhért, gr. 33, 35, 59
Lord Carrington 398–399, 405, 406
Lorenz, Reinhold 132, 134–135
Loubes, Olivier 40
Loza, Dimitrij Fjodorovics 282
Lőcsei Sándor 300
Lőrincz Mária Dominika 340
Luka Anna 330, 343
Lukács László 109
Lukácsy Sándor 27–28
Luther, Martin 20–21
Lux Géza 276
Luxemburgi Erzsébet 151
Luxemburgi Zsigmond 151
MacArthur, John 13
Macartney, Carlyle Aylmer 263
Maczó Ferenc 143
Madách Imre 20
Madarász József 39, 59–60
Madarász László 59, 66, 68, 70, 72
Magyari Beck Vladimír 212
Magyary Zoltán 219, 222
Majtényi György 314
Malenkov, Georgij Makszimilianovics 345
Mályusz Elemér 190
Mándy Bertalan 30
Mann Miklós 215
Marczali Henrik 61
Marenzi, Gabriel Franz, őrg. 125
Mária Dorottya 9, 19
Mária Terézia, magyar királynő és osztrák császárné 286
Marina Gyula 233, 235–236, 238
Marinovich Endre 394
Markiewicz Péter 312–313
Marković, Ante 396, 402
Márkus Dezső 83
Márkus László 259
Marosán György 293
Maróti Miklós 392, 403
Marsovszky Endre 71
Marsovszky Iván 64
Marsovszky-család 71
Martinovics Ignác 154
Márton Áron 310
Marx, Karl 22
Maslovarić, Dojčilo 401–402
Máté evangélista 58
Máthé Gábor 143
Mathias Grenács ld. Grenács Mátyás
Matz, Johan 272
Mátyás, I., magyar király 286
Maurer Gyula 225
May József 332
Mayer Aranka 120, 435, 468
Mayer Ferdinánd 120, 435, 468
Mécs László 325, 331–332, 339–341
Medgyesi Pál 17–18

- Mednyánszky László 79
 Melanchton, Philipp 21, 172
 Mende Bódog 278
 Menyhárd Attila 143
 Mephistopheles 58
 Méray Tibor 348–350, 352, 362
 Merz, Anette 21
 Mészáros István 43, 56
 Meszerics Tamás 267
 Mezei József 62
 Mezey Barna 143
 Micewski, Siegmund von, lovag 128
 Michener, James 367
 Mihailich Győző 230
 Miklós Péter 159
 Miklós Zoltán 117
 Miklós, V. 311
 Mikó Árpád 41
 Mikó Zsuzsanna 314
 Mikszáth Kálmán 75, 79, 101
 Miletics Szvetozár ld. Svetozar Miletic
 Milkó Izidor 77, 89, 91
 Miller Jenő 342
 Milošević, Slobodan 387–389, 391, 392, 402
 Milotay István 169
 Mindszenty József 151, 153, 310–311, 318, 323
 Mitterpacher Lajos 199
 Mocsáry Antal 277
 Mocsonyi Antal 46–47, 49
 Molnár András 30
 Molnár Antal 89
 Molnár Judit 255
 Molnár Kálmán 157
 Molnár Sándor Károly 9
 Molotov, Vjacseszlav Mihajlovics 345
 Monics László 245
 Montand, Yves 289
 Montepin, Xavér 82
 Moór Gyula 153
 Móra László 217
 Morvay Gábor 224–225
 Mott, John 14
 Mozart, Wolfgang Amadeus 289
 Möbner, Christine 372
 Mulligan, Gerry 289
 Munkácsy Mihály 76, 88
 Murber Ibolya 284, 366
 Mussolini, Benito 193, 275
 Mussolini, Vittorio 275
 Musztafa, II. 142
 Muzslay István SJ. 280, 284
 Müller, George 13
 Nádas Alíz 367
 Nádas Róbert 366–368
 Nádas Róbertné 366–367
 Nagel, Bengt 281, 291
 Nagy Gyula 241, 248
 Nagy Ignác 81
 Nagy Imre 345–348, 350–353, 355–358, 360–362
 Nagy Iván 277
 Nagy József 136
 Nagy Márton 116
 Nagy Mihály 116
 Nagy Mihály Zoltán 310
 Nagy Miklós 62–63, 311
 Nagy Péter 116
 Nagy Zsejke 179, 183–184
 Nagyrévi György 30
 Nebola László (Vaszil) 238
 Necze Gábor 237
 Neményi Ambrus 83, 85, 87
 Németh Ernő 329, 332
 Németh János 331

- Németh József 223
Neumann Irén 36
Niederkorn, Jan Paul 41
Niki ld. Horthy Miklós, ifj.
Nikodémus 11
Nitsch Mátyás 164
Nonn György 351
Novák László 85
Novákovits Béla 233, 235–237, 239–249, 251
Novy Ferdinánd 241, 244
Nyáry Pál 68–70, 73
Nyerges Judit 214
Nyiri László
Oficinskij Roman 238
Okváth Imre 303, 305
Oláh György 195
Olasz Lajos 256
Orbán László 302
Ormosi Mária Flóra 329
Orosz László 159, 439, 473
Ottlík László 149–150
Ottó főherceg 132, 135
Őszai István 388, 391, 399, 401
Őze Sándor 323
P. Szabó László 318, 323
P. Szathmáry Károly 79
Paál Vince 258
Pacher Donát 255
Pál apostol 12
Pál, III. 311
Pálffy György 360
Pálffy János 65
Pálházy László 276
Pálkás József 280
Pallavicini György 196
Palló Gábor 172
Palóczy László 65
Paluzsa László 331
Pamlényi Ervin 264
Pándi Pál 62
Pap István 331
Paroški, Milan 403, 404
Pašić, Nikola 384, 385
Pásztor Illés 278
Pázmány Péter 198
Pekár István 279
Penke Olga 75
Pénzes János 397
Perczel Mór 73
Péter Gábor 314, 358–359
Pétery József 309
Pethő László 283
Petőfi Sándor 78, 82, 84, 154, 286, 302
Petri Edit 410
Peyton atya 318
Pfeifer Ferdinánd 142
Pfeiffer János 325
Pichler, Caroline 41
Pihurik Judit 253
Pilch Jenő 125–126
Pitroff Pál 62
Pius, XII., pápa 318
Plaschka, Richard G. 41
Podmaniczky Frigyes, br. 39
Pogányné Rózsa Gabriella 92
Polgár Tamás 172
Pollmann Ferenc 138
Polner Ödön 145
Polyencsuk János (Iván) 238
Pompéry János 95
Popovics Zsigmond 46
Porzsolt Kálmán 89, 93
Potiorek, Oskar 134
Pöschl Imre 225
Praznovszky Iván 278

- Presztóczy Zoltán 10
 Pritz Pál 188, 253, 255, 257
 Prlja, Aleksandar 388
 Propper Sándor 152
 Proust, Marcel 290
 Puhallo von Brlog, Paul, br. 125
 Puky Péter 225
 Pulszky Ferenc 58–60
 Puskás Béla 325
 Puskás Ferenc 289
 Puttkamer, Joachim von 40
 Püski Levente 169, 183
 Quisling, Vidkun 273
 Rába Lukács Márk 312
 Rácz János 6, 363–382
 Rácz Pál 332
 Rada Tibor 118
 Radvánszky Béla, br. 95, 112
 Rády Ferenc 277
 Rahmanyinov, Szergej 289
 Rainer M. János 346–348, 351–353, 357, 360–361
 Rajk László 315, 358–360
 Rajnai László 27–28
 Rajnai Sándor 321
 Rajos Sándor 294
 Rákóczi Ferenc 277, 286
 Rákóczi-család 286
 Rákosi György 225
 Rákosi Jenő 174
 Rákosi Mátyás 293, 314, 345–354, 356–362
 Rákosi Viktor 89
 Ranger, Terence 52
 Ránki György 253, 263–264
 Ranković, Milan 389
 Ráth Mór 44, 50
 Rauchensteiner, Manfred 132, 136
 Rausz Alajos 326
 Ravasz István 131
 Ravasz László 9
 Rázsó Imre 224–225
 Redl, Alfred 120
 Réfi Attila 115, 435, 468
 Reichenbach Béla 209–210
 Reiner Zsigmond 89
 Révai József 314, 346, 348, 350–351, 355
 Révai Mór 76, 87–89
 Révai Samu 89
 Révay Mór János ld. Révai Mór
 Révész Imre, id. 24
 Révész László 300
 Révész Sándor 279
 Reviczky Gyula 79
 Reviczky Mária, revisnyei 255
 Rezsőházy Rudolf 280
 Ribbentrop, Joachim von 264
 Rieder, Heinz 132–133, 137
 Ripka Ferenc 328, 330
 Robert, André 41
 Rohringer Sándor 206, 208–209
 Romsics Ignác 168, 192, 253
 Rónay László 332, 339
 Róth Miksa 330
 Rothermere lord 192, 193
 Rott Nándor 326–327,
 Rottler Ferenc 9
 Rozmán Ferenc 342
 Rózsa Kálmán 79
 Rózsa Tibor 224–225
 Ruszoly József 65
 Ruzsnyicki Ferenc (Fedor) 238
 Rycan, Philipp Graham 13
 Sabel János 164–165
 Ságvári Mihály 338
 Sallai László 342

- Sallay Gergely Pál 255–256
Sándor Pál 30–31, 339
Sándor, VI., 311
Sándy Gyula 172
Sarbak Gábor 323
Sarkadi Péter 352
Sarkady Sándor, ifj. 161, 169
Sárkány Sándorné Halász Teréz 34–37, 39
Sáskáné Nádas Ágnes 367
Savoyai Jenő 286
Schandl József 208–209
Scheriber Herman 247
Schimanek Emil 218, 222
Schleiermacher, Friedrich D. E. 13, 15, 20
Schmidt Henrik 100
Schneider Márta 214
Schneider Miklós 277
Scholtz Ödön 164–165
Schusztér Lajos, dr. 342
Schwarczwölder Ádám 26, 41–42, 97, 113, 428
Schwarzenberg, Felix zu, herceg 63
Schweitzer Gábor 152, 155
Sebestyén Jenő 12, 14–15
Sebestyén József 342
Seeckt, Hans von 137–138
Servet, Miguel 21
Šešelj, Vojislav 402
Sigismund Popoviciu ld. Popovics Zsigmond
Sigmond Elek 208
Sigray Antal 166
Sinkó Katalin 41
Sípos Anna Magdolna 94
Sipos Balázs 180, 258
Sipos József 164, 167–168, 179
Sipos Levente 346
Smith, Robert 23
Smuk András 366–367, 372, 374–376
Solt Pál 358
Solty Ernő 249
Sólyom László 358–360
Somlyó György 351
Soos Géza 272
Soós Katalin 374
Sós Péter János 364
Sova, Rudi 392–395, 404
Sötér István 62
Spiegel Szigfried 170
Springer (Sályi) István 225
Spurgeon, James Haddon 13
Standeisky Éva 258
Stefan Branovački 46–47, 49
Sternegg Ferencné 338
Stourzh, Gerald 41
Sue, Eugène 80–82
Sulyok Dezső 156
Svetozar Miletic 46–49
Szabad György 19
Szabadfy Sándor 38
Szabady Egon 370
Szabó Ágnes 161
Szabó Aladár, id. 24–25
Szabó Aladár, ifj. 16–17
Szabó Csaba 314.
Szabó Ferenc 116
Szabó Győző 358
Szabó István 143, 155
Szabó László 212
Szabó Zoltán 203, 207, 209
Szabolcs Katalin 253
Szajbély Mihály 74
Szakály Sándor 115, 117, 120, 128, 366
Szakasits Árpád 260, 293

- Szakos Gyula 340
 Szalai Béla 356
 Szalai Miklós 175, 183
 Szalai Rozália 325, 336, 341
 Szálasi Ferenc 317
 Szalma József 313–316, 320–321
 Szamosi Tibor 321
 Szana Tamás 78, 83, 87, 89, 93
 Szántó Miklós 351
 Szanyi Imre 40
 Szarvasy Imre 219, 221
 Szász Géza 75
 Szász Károly 95
 Szász–Coburg–Gothai-dinasztia 285
 Szathmári [Paksi] Dániel 16
 Széchenyi István, gr 59, 286
 Széchenyi Miklós 328
 Szecsődy Ferenc 332
 Szedlmayer László 279
 Szegedy-Maszák Aladár 74, 254, 263–264, 266, 269
 Szegedy-Maszák Mihály 64
 Székács József 19
 Székely Endre 300
 Székely János 79–80, 324, 327
 Szekér Nóra 261
 Szekeres Dezső 342
 Szekfű Gyula 42
 Szeli István 77
 Széll Farkas 89
 Széll Ilona 34–35
 Széll József 26, 34, 37, 428, 461
 Széll Kálmán, miniszterelnök 26, 29, 31–39, 93, 97, 113, 428, 461
 Széll Kálmán, református esperes 113
 Széll Kálmánné 26–37, 428, 461
 Széll Kristóf 33
 Széll Mária 35
 Szemere Bertalan 62, 64–66, 72
 Szemere Pál 119
 Szemjonov, Vlagyimir Szemjonovics 269
 Szendy Károly 225
 Szendy László 340, 342
 Szent Apollónia 277
 Szent István ld. István, I., magyar király
 Szentesi Edit 41
 Szent-Iványi Domokos 260–262, 266
 Szentmihályi Anna 109
 Szentmihályi Lajos 109
 Szentmiklóssy Géza 128
 Szentpály Jenő 248
 Szepessyné Judik Dorottya 278
 Szijj Jolán 131
 Sziklay Jenő 169
 Szikszai Béni 14
 Szikszai György 16–18
 Szilágyi Dezső 95
 Szilágyi Sándor 23
 Szilvási Lajos 352
 Szily Kálmán 210
 Szinai Miklós 259
 Szinnyei József 71, 89, 116
 Szirmai István 293,
 Szívós Erika 76
 Szokai Imre 391–393
 Szombathelyi Ferenc 265
 Szomszéd András 276, 278
 Szontagh Vilmos 149
 Szováthy Lajos 99, 101, 102
 Szölgyémy Géza 95
 Szöllősi György 321
 Szőnyi Tibor 359
 Sztálin, Joszif Visszarionovics 314, 345–346, 355, 358–359
 Sztankay József 306

- Sztójay Döme 273, 446, 481
Szunyoghy Rudolf 73
Szücs Ernő 321, 358
Szücs István 287
Szücs Mária Laura 329
Szűz Mária/Madonna 277
Szvetics József, nemességodi 118
T. Kiss Tamás 159, 172–173, 214, 216
T. Varga György 345
Tabajdi Gábor 314
Takács Erzsébet 332
Talabér Lászlóné 35
Tamás Ágnes 40
Táncsics Eszter 81
Táncsics Mihály 70, 81, 154
Tarányi-Oszterhuber József 34
Tarics Sándor 225
Tarnói László 214
Tárnoki Judit 276
Taschek Zoltán 169
Tatay Imre 24
Tátrai Gábor 266
Taubner Károly 19
Téglássy András 151–152
Telegdi Bálint 281, 287
Teleki Pál, gr. 150, 179–180, 191, 208, 237–238, 260–261, 265, 272
Terrail, Ponson du 80–82
Thallóczy Lajos 28, 32, 36
Thirring Lajos 232
Thomas Ferenc 164–165
Thun, Leo von 43
Turner Mihály 163, 171
Tilkovszky Lóránt 232–233
Timoscsuk László (Vaszi) 238
Tisza István, gr. 9, 95, 104, 160–161, 174, 256
Tisza Kálmán 9, 48, 95–114, 427, 459
Tisza Lajos, gr. 104
Tolnai Lajos 138
Tomcsányi Mór 142, 144, 152
Tomka Ferenc 314
Tompai Kálmán 287
Tormay Béla 200
Tóth Dezső 29
Tóth Ferenc 16
Tóth Ferencz ld. Tóth Ferenc
Tóth Gyula 64
Tóth Imre 161, 169
Tóth István 246
Tóth Zoltán 294
Töpler Kálmán 163
Török Bálint 266
Török Pál 19
Trefort Ágoston 79, 89–91
Troeltsch, Ernst 13
Újpétery Elemér 261–263
Ujszászy István 264
Ujváry Gábor 26, 41, 53, 159, 161, 164, 167–169, 171–172, 214, 216, 261, 269, 272, 292, 366, 407
Ulászló, I., 151
Ullein Antal József Zsigmond ld.
Ullein-Reviczky Antal
Ullein József 255
Ullein-Reviczky Antal 253–275, 446–447, 480–481
Ullein-Reviczky Lovice Mária 253–255, 274–275, 447, 481
Ungváry Krisztián 184, 314
Urbán Aladár 73
Urbán Károly 357
Uzsoki András 338
Vachott Sándor 27
Vachott Sándorné 27, 71
Vajda Sándor 300

- Váradai Antal 89
Váradai Ernő 321
Varga Béla 332
Varga István 324, 336
Varga László 224–225, 360
Varga Ottó 52
Varga Péter Pál 332
Varga Piroska 254
Varga Sándor 77, 86, 332
Varga Tibor László 333
Vargha Gyuláné 14
Vásárhelyi Miklós 259
Vass Bertalan 31
Vass József 330
Vass Lajos 332
Vay Miklós, br. 9, 19, 427, 459
Vedres Mária Rafaella 329
Végh József 278
Vehes Mikola 238
Vékás János 390–391
Vendl Miklós 219
Vér Tibor 225
Veres András 74
Vereš, Milan 399
Veress Dániel 63–64
Veress László 262, 264, 267–269, 446, 480
Vertel Beatrix 159, 171
Vespucchi, Amerigo 21
Vespusius ld. Vespucchi, Amerigo
Vezér Ferenc 309, 312–313, 320–323
Vichente/Vincentiu Babeș 47–49
Vida Károly 66–67
Vidor Gyula 177
Vigh Péter Levente 38
Világhy Károly 211
Vilmos, II., 134
Vincze Imre 287
Virág (Korábban: Wester) Ede 294
Virág Zsolt 34
Virágh Ferenc 309
Voit Krisztina 94
Volkov, Mihail Vasziljevics 282
Völgyi Dénes 324, 343
Vörös Imre 225, 230
Vörösmarty Béla 27, 30–31, 33–34
Vörösmarty Erzsébet 27
Vörösmarty Ilona
 ld. Széll Kálmánné
Vörösmarty Irma 27
Vörösmarty Mihály 20, 26–30, 32, 428, 461
Vörösmarty Mihályné 26–31, 33–35
Vörösváry Ferenc 55
Waffenschmidt Jánosné 276
Wagner, Richard 289
Waldstätten, Alfred br. 135, 139
Wallach, Erica Glaser 314
Wallenberg, Raoul 272–273, 314, 447, 481
Walleshausen Gyula 199
Walter, Francis 364–365
Wéber Antal 64
Weber, Eugen 40
Weidlein, Johann 160
Weiss-család 272
Weisz György, dr. 342
Wekerle Szabolcs 325
Welles, Orson 289
Werth Henrik 235, 237–238
Wesselényi Miklós br. 27
Wester (Később: Virág) Ede 294
Wettstein János 265
Whitefield, George 13
Wichern, Johann Hinrich 22–23
Wiegandt, Klaus 21

- Windisch-Grätz, Alfred zu, herceg
67–68
Wlád Alajos ld. Aloiziu/Aloisiu Vlad
Wlassics Gyula, br. 52, 94, 95–114
Wodianer Arthur 89
Wood, Edward Frederick ld. Halifax,
Lord
Wrenk[h] Ede 169
Z. Karvalics László 266
Zakar András 311
Zakar Péter 283
Zanathy János 358
Zeidler Miklós 265, 278
Zeinar, Hubert 120
Zelk Zoltán 352
Zembrzuski Mihály 309
Zibolen Endre 54
Zichy Antal 59
Zichy Gyula 326–327
Zichy János, gr. 200
Zichy Mihály 88
Zilahy Sámuel 89–90
Zimmermann Ágoston 203, 209
Zinner Tibor 314, 358, 379
Zita királyné 139–140, 143
Zlinszky János 338
Zlinszky Jánosné Sternegg Mária 338
Zola, Émile 80
Zólyomi József 277
Zombori István 21, 159
Zöld Sándor 359–360
Zöldi Márton 237–238
Zvingli ld. Zwingli Huydrich
Zwingli, Huydrich 21
Zsedényi Béla 65
Zsembery János 283
Zsilinszky Mihály 109
Zsombor Géza 163

FÖLDRAJZI NEVEK MUTATÓJA

- Ada 403
Afganisztán 410
Aknaszlatina 243
Albertfalva 295
Alpokalja 34
Alsóbisztra 243
Alsóremete 235
Alsósáp 276–278
Amerikai Egyesült Államok 224, 228,
230–231, 283–284, 362–364, 402
Andau 366–368, 372, 374, 376, 378–379,
383, 453, 466, 487
Anglia 156
Arad 119, 123, 435, 468
Arad vármegye 160
Arsiero 136
Asiago 135–136, 437
Athén 404
Ausztrália 283–284
Ausztria 41, 119, 124, 142, 144, 162, 165,
170, 284, 366, 368, 371–372, 374, 383,
396
Bácska 385, 389
Baja 101, 102
Bakonybél 339
Balassagyarmat 279, 282, 288–289
Balatonaliga 359, 361
Balatonfenyves 325, 329, 332
Balatonkeresztúr 325
Balázsfalva 67
Balkán 187
Barcelona 40
Barcs 339
Bayreuth 289
Bécs 33, 36, 41, 43, 65, 87, 90, 95, 115,
120, 131–134, 136, 139–140, 162, 187,
255, 287, 366–367, 435, 468
Békásmegyer 295, 301
Békés megye 102, 161, 302
Békéscsaba 145
Bélatelep 328–330, 332
Belgium 284–286, 290, 364
Belgrád 385, 389, 394–395, 399–400,
406
Bereg 233
Beregszász 234, 248, 445, 479
Berlin 137, 260, 264–265
Bern 265, 269
Bihar vármegye 98–101
Borsod vármegye 278
Bosznia-Hercegovina 385, 391, 400, 402
Boszporusz 257
Brassó 153
Brody 125
Brüsszel 284
Buda 30, 43, 52, 65, 70, 160, 198–199,
277, 304
Buda-Dél ld. Buda
Buda-Észak ld. Buda
Budafok 295
Budapest 9, 24, 26–27, 29–32, 34,
37–39, 41–43, 45, 53–56, 71, 95, 100–
101, 103, 105–106, 108, 110, 112–114,
116–122, 125, 128, 131–132, 136–139,
142–143, 147–151, 153–157, 162–164,
166, 168–169, 171, 173, 200, 214–217,

- 222–223, 226–227, 230, 232–233,
236–238, 240, 244, 247, 249, 270,
273, 282, 289, 292–297, 299–300,
302–306, 314, 317, 324, 339–341, 345–
346, 348, 353, 358, 360, 362, 364–
365, 367–372, 379–381, 391, 400, 414,
435, 468
Budatétény 295
Bug 123–124
Buzsák 333
Calgary 118
Cambridge (GB) 52
Cambridge (USA, MA) 41
Camp Kilmer 375
Capri 258
Cegléd 22, 164
Cinkota 295
Ciszlajtánia 41
Columbus 50
Czestochowa 312
Csákova 119
Csáktornya 101
Csécs 116
Csehország 44, 215
Csehszlovákia 146, 256, 285
Cselnek 149
Csepel 295, 370
Cserhát 276
Csíkszereda 126, 138
Csóka 403
Dalmácia 385
Debrecen 9, 17–18, 24, 58, 61, 67, 69,
72–73, 102, 106, 115–116, 122, 149,
199–200, 256, 352, 372
Délvidék 406
Deutsch-Westungarn ld. Nyugat-
Magyarország
Dnyeszter 137
Dombó 240
Dunaszerdahely 233
Edinburgh 24
Eger 155, 278
Elberfeld 22
Elzász-Lotaringia 133, 194
Erdély 42, 67, 126, 137–138, 187, 310,
436, 469
Erzsébetváros 371
Eszék 283, 394
Esztergom 309
Európa 52, 54
Fatima (Portugália) 318
Feketepatak 235
Félixfürdő 124
Felsőőr 34, 160, 164
Felsősap 276–278
Felvidék 124
Ferencváros 289
Fertőhomok 162
Finnország 268, 273
Fonyód 324–344
Fonyódliget 325, 329, 332
Franciaország 40, 187, 194, 279, 281, 405
Galánta 233
Galícia 122, 435–436, 469
Gamás 333
Gasztony 34
Genf 25, 265, 274, 359, 481
Geszt 99–100, 102–106, 108, 110
Gorlice 124
Görgényi-havasok 126
Görögország 404
Göttingen 115
Graz 132, 135
Gyenesdiás 327
Gyimes 126
Gyimesbükk 126

- Gyoma 109
 Győr 16, 155, 372
 Győrök 338
 Gyula 173
 Habsburg Birodalom 40–41, 130
 Hága 404
 Hamburg 22
 Hansági-Főcsatorna 367–372
 Hanságújmajor 366, 453, 487
 Haraszti 394
 Hegykő 162
 Heidelberg 173
 Hejce 309
 Helsinki 387
 Heves vármegye 278
 Hidegség 162
 Hódmezővásárhely 143
 Hollandia 114, 367, 404
 Horvát-, Szlavón- és Dalmátország 42
 Horvátország 44, 384–385, 388–389, 391, 393, 399, 402, 405
 Horvát-Szlavónország 42, 50
 Huszt 247
 Ilosva 246
 Isakiv/Isaków 278
 Ischl 119
 Isonzó 135–136
 Isztambul 256–257, 262–264, 267–270, 274
 Jánossomorja 372
 Jasna Góra (Fényes Hegy) 312
 Józsefváros 370–371
 Jugoszlávia 146, 280, 383, 387, 394–395, 402
 Kalocsa 323, 333
 Kamionka Strumilowa 123–124
 Kanada 283–284
 Kandilli 257, 267
 Káptalantóti 334
 Kapuvár 164
 Kárász 326–327
 Karintia 142
 Karlóca 50
 Károlyváros (Karlovác) 70
 Kárpátok 124, 126–127, 270
 Kassa 199
 Katonai Határőrvidék 43
 Kecskemét 121, 149, 173, 435, 468
 Kelecsény
 ld. Magyarnándor-Kelecsény
 Keleti-Kárpátok ld. Kárpátok
 Keszthely 199, 324–325, 327, 331, 341–342
 Kisapáti 324, 337, 340–341
 Kismarton 147, 164
 Kispest 295, 370
 Kistarcsa 311
 Kocsord 100
 Kolozsmonostor 199
 Kolozsvár 80, 115, 128, 149, 200, 436, 469
 Komló 381
 Kópháza 163
 Koppenhága 85
 Korláthelmec 235
 Kórógy 394
 Korytnica 125
 Koszovó 387, 395, 400
 Köln 120, 135
 Kőrösmező 241–242, 247
 Kőszeg 164
 Kőtegyán 106
 Közép-Európa 187
 Krajnai Szerb Köztársaság 393
 Krajna 142
 Küküllő 126

- Lemberg 123
 Lengyelország 124, 312
 Leuven 280, 283–284, 288–289
 Lisszabon 261, 264
 London 31, 261, 267, 274, 447, 481
 Lőcse 70
 Lövvő 164
 Lyon 40
 Macedónia 400, 402
 Magyar Királyság 41, 121
 Magyar Népköztársaság 345, 354
 Magyarnándor-Kelecsény 255–256, 261–264, 268, 270–275
 Magyarország 40–44, 48, 52–55, 95, 124, 141, 142, 144–147, 153–156, 158, 198, 214–215, 217, 220, 223, 228–230, 256, 265, 268–269, 271, 274, 281, 283, 285, 287, 290, 299, 307, 312, 365–366, 369–371, 376, 381, 385, 389, 391, 393, 395–400, 404, 406, 410
 Makó 115–116, 435, 468
 Mantes-la-Jolie 281
 Marcali 247
 Máriabesnyő 150
 Márianosztra 318
 Marosvásárhely 121, 126, 435, 468
 Mátyásföld 295
 Mezőföld 24
 Mezőkövesd 278
 Miskolc 149, 372
 Mohács 283
 Moldva 138
 Monor 314
 Montenegró 402
 Mosonmagyaróvár 36, 199–200, 366, 372, 453, 487
 Mosonszolnok 36
 Mosontarcsa 372
 Moszkva 152, 271, 345–348, 351–353, 357, 361–362
 Munkács 235, 239, 240
 München 131–132, 140, 284
 Nagyberezna 247
 Nagybocskó 242
 Nagy-Britannia 192, 283–284
 Nagy-Budapest Id. Budapest
 Nagykovácsi 104
 Nagykőrös 22
 Nagymarton 164
 Nagynyárad 325–326
 Nagyszalonta 106
 Nagy-Szerbia 385, 402
 Nagyszombat 198–199
 Nagyszőlős 240
 Nagytétény 295
 Nagyvárad 67, 106, 114, 122–124, 129, 154, 157, 276
 Németország 20, 137, 160, 173, 244, 385, 396
 Német-római Császárság 41
 Németújvár 164
 Népliget 302
 New Jersey 375
 New York 274
 Nezsider 164
 Nógrád 278
 Nógrád vármegye 277–278
 Nógrádsáp 276, 279, 281–283, 285–286, 290
 Normafa 317
 Novi Sad 77
 Nyék 29
 Nyékládháza 247
 Nyíregyháza 233, 258
 Nyugat-Magyarország 160, 162–167, 169

- Nyugatmagyarország ld. Nyugat-Magyarország
 Nyugat-Németország 280
 Nyugat-Ukrajna 278
 Óbecse 48
 Olaszország 193, 255, 267, 289
 Olmütz 72
 Oroszmokra 243
 Oroszország 40, 253, 268–271, 418
 Ostende 100
 Oszczew 125
 Oszmán Birodalom 257
 Ószöny 17
 Osztrák Császárság 41
 Osztrák–Magyar Monarchia 51, 120, 124, 129–130, 132–137, 139–140
 Oxford 40
 Pálösszentkút 309, 312
 Pannonhalma 255, 339–340
 Pápa 17, 109
 Parajd 126
 Párizs 40–41, 82, 90, 164, 256, 274, 278, 394, 405
 Parnasszus 276
 Páty 203
 Pécs 40, 42, 54–55, 65, 147, 149, 152, 154, 155, 157, 172–173, 324–331, 340
 Pécs–Baranya 175, 183
 Perecseny 246
 Pest 15, 19–20, 26–27, 30, 33–34, 38, 44, 46–48, 50, 67–69, 71, 115, 198, 304, 428, 461
 Pest-Dél ld. Pest
 Pest-Délkelet ld. Pest
 Pest-Észak ld. Pest
 Pest-Északkelet ld. Pest
 Pesthidegkút 295
 Pestszenterzsébet 295
 Pestszentimre 295
 Pestszentlőrinc 295
 Pestújhely 295
 Pleß 133–134
 Pomáz 36
 Pozsony 44, 71, 128, 235, 435–436, 468, 469
 Prága 187, 359
 Przemyśl 124, 132–133
 Pustomyty 125
 Pusztaszentlászló 31, 33–34
 Ráczpetre 326
 Radvác 235
 Rahó 238, 241, 243, 247–248
 Rákoscaba 295, 370
 Rákoshegy 295, 370
 Rákoskeresztúr 295, 370
 Rákosliget 295, 370
 Rákosmente 370
 Rákospalota 295
 Rákosszentmihály 295
 Rátót 28, 32, 34
 Riga 137
 Románia 115, 119, 126, 146, 215, 435, 468
 Saint-Germain 160, 162
 Salánk 235
 Sapanow 126
 Sárospatak 15, 17
 Sashalom 295
 Sátoraljaújhely 109
 Selmec ld. Selmezbánya
 Selmezbánya 159, 171
 Solymár 64
 Sopanowczyk 125
 Sopron 159–173, 255–256, 372, 446, 480
 Soroksár 295
 Stájerország 142

- Stanford 40
Stockholm 257–258, 265–273, 446, 480
Sukoró 68
Svábhegy 359
Svájc 17, 254, 265–266, 273
Svédország 257, 267–268, 272–274, 367
Szabadka 396
Szászkabánya 47
Szatmár
 ld. Szatmárnémeti
Szatmár megye 61
Szatmárnémeti 115, 435, 468
Szécsény 276
Szeged 75, 119–121, 145, 149–150, 173,
 214–216, 435, 468
Székelyudvarhely 126
Székesfehérvár 24, 27, 160, 173
Szeklence 245
Szekszárd 327, 331
Szent György-hegy 324–326, 330–331,
 336–339, 341, 344
Szentgotthárd 37–38, 163–164
Szentmihálykörtvélyes 237
Szepes megye 70
Szepesgörgő 70
Szerbia 215, 386, 388–389, 391, 394,
 400–401, 406
Szerémség 385
Szerencs 151
Szirák 278
Szlavónia 385
Szlovákia 116, 256, 258–259
Szlovénia 388, 391, 393, 405
Szocsi 359
Szolnok 67, 149
Szolyva 240
Szovjetunió 286, 345, 347, 362, 412
Sztambul ld. Isztambul
Taracköz 248
Tartu 149
Tatárka-domb 276
Técső 248
Telki 115
Temes megye 47
Temesvár 144
Terebesfejérpatak 238
Tereszkowiec 125
Teschén 127, 137, 154
Tirol 142, 160
Tiszaborkút 238
Tisza-mente 406
Tizántúl 16–17, 19, 24
Tiszaújhely 235
Topolya 283
Torino 58, 76
Toronto 233
Törökkanizsa 403
Törökország 256–257, 264, 270, 273–
 274
Trianon 256, 446, 480
Turin ld. Torino
Turya 125
Ugocsa ld. Ugocsa megye
Ugocsa megye 61, 232
Újpest 295, 370
Újpest-Rákospalota 370
Újvidék 405
Ukrajna 123, 125
Ungvár 235, 240, 251
Vác 73, 276–277
Vajdaság 385, 391, 395, 405
Vas vármegye 26, 34, 37
Vasszentmihály 35
Velence 165
Venezuela 224
Versec 36

Veszprém 79, 324–329, 332–338, 342–343,	Wolhynia 127
Villány 325–326	Zágráb 257
Volhínia ld. Wolhynia	Zalaegerszeg 29
Vorarlberg 142	Zenta 403–404
Weimar 120	Zimbabwe 410
Wien ld. Bécs	Zurány 164
	Zürich 115

*A Magyar Napló Kiadó
az 1795-ben alapított Magyar Könyvkiadók
és Könyvterjesztők Egyesülésének,
valamint az 1999-ben alapított
Könyves Szövetségnek tagja
www.konyves-szovetseg.hu*

Kiadja a Magyar Napló Kiadó Kft.
1062 Budapest, Bajza u. 18.
www.magyarnaplo.hu
Felelős kiadó a Kft. ügyvezetője
Felelős szerkesztő Zsiga Kristóf
A kötetet gondozta Luzsicza István
Tördelőszerkesztő Bornemissza Ádám
A borítót Oláh Mátyás László és Porpáczy Zoltán tervezte
Készült a Pannónia Nyomdában, Budapesten